

Д А Н И И Л Г Р А Н И Н

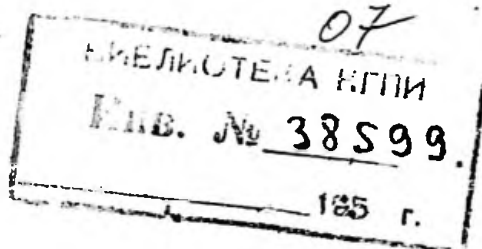

ИЗЛОВЧИЛАР

Д А Н И И Л Г Р А Н И Н

ИЗЛОВЧИЛАР

Р о м а н

ЎЗССР ДАВЛАТ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ - 1960

„Советский писатель“нинг 1956 йил
нашридан таржима қилинди.

ЖОНРИД АБДУЛЛАХОНОВ
ва
ҚОДИР МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

БИРИНЧИ БОБ

Лаборатория эшиги зарб билан очилди, остонада баланд бўйли, кенг елкали ёш бир йигит пайдо бўлди. Унинг боши эшик тепасига тегай-тегай деб турарди. Музлаган деразадан тўғри юзига тушиб турган қуёш кўзларини қамаштирар, бундан унинг рангсиз чехрасидаги дағал белгилар янаям яққол кўринарди, у оқ кигиз этик қўнжига тиқилган шимининг чўнтагига қўлини солиб, зўр қизиқиш билан лабораторияни кузатар экан, қиёфасида аллақандай виқор сезилиб турарди.

Йигитнинг кетидан елиб кирган шамол унинг орқага таралган сарғиш сочларини тўзғитиб олға интиларкан, инженер Новиковнинг столи устидаги қоғозларни учира бошлади, сўнгра Лёня Морозовнинг қўлидаги силлиқ шалдиروқ қоғозни юлиб қочди-да, деразага бориб оқ пардани пуфакдай шишириб юборди.

Морозов жаҳл билан орқасига қайрилиб:

— Эшикни ёпсангиз-чи! Ёз эмас-ку ахир!— деб бақирди.

Бўйи паст бўлгани учун Пека деб лақаб олган монтёр Петя Зайцев, нима гап ўзи дегандек, старший лаборант Саша Заславский эса ёғиниб эшикка қарадилар — булар Морозовнинг ёрдамчилари эди. Саша мулойим, лўппи юзини буриштирди-да, панжаларини жон-жаҳди билан тикандек қаттиқ, қўнғир сочлари орасига тиқиб, чувалашган фикрини қайта йиғишга уринди.

Улар шошилишч ремонт учун юборилган осцилло-

графнинг¹ шикастланган ерини тополмай, бир соатдан ошнқроқ бош қотиришмоқда эди. Тўғриси, бу осциллограф эмас, балки махсус ўлчовлар учун ишлатиладиган мураккаб осциллограф схемаси эди. Асбобнинг сутдай оппоқ экрандаги тўлқинланиб турадиган чизиқлари ўрнида ҳадеб қандайдир яшил бир доғ жимирларди. Саша ҳўрсинди. Бу лаънати установканинг инжиқ жумбоғи эндигина ечилай деб турганда яна йўқолди...

Установка синовдан ўтказилаётган стенд² қаршисидаги ёзув столида инженер Новиков ишлаб ўтирарди. Кирган одам шошмасдан эшикни ёпиб, унинг олдида бормоқчи бўлиб турганда қўшни хонадан анча ёшга бориб қолган, бир оз букчайган киши чиқиб келди.

— Жим!— деб секингина ўртоқларини огоҳлантирди Пека Зайцев.— Кривицкий келяпти.

Старший инженер Кривицкийнинг заҳар томиб турган аччиқ тилидан ҳатто лабораториядаги ёшлар ичида довюраги ҳисобланган Лёня Морозов ҳам жонини ҳовучлаб турарди.

— Бузиб кўрмасак бўлмайди.— деди жиддий қиёфада Морозов, нусха кўчирадиган қоғозни тахлаётиб.

— Бу даҳмаза яна икки кун бошни қотирарканда,— деди қовоғини солиб Саша.— Наҳот бузмасдан синган жойини топиб бўлмаса?

Бу хилдаги ремонтдан улар безиллаб қолишган. Бирини тугатмай, иккинчисига ёпишасан... Ишда ҳам ҳеч тартиб қолмади! Бу масалани Майя Константиновнага айтиш керак.

— Масала — асбобда эмас.— дея уларнинг гапини бўлди Морозов.— Масала унинг бу ерда узоқ вақт тўхталиб қолишида.

Бу орада Новиковнинг столи ёнида туриб қолган Кривицкий бегона кишига савол назари билан қаради.

— Ўртоқ Устиновани кўрса бўладими?— деди у киши.

— Майя Константиновна местком мажлисида.

— Нима иш билан келган эдингиз?— деб сўради Новиков ручкасини қўйиб.— Райкомданмисиз?

— Йўқ, ўзига ишим бор эди.

¹ Осциллограф — кўзилгамайдиган ўзгаришларни кузатиш учун ишлатиладиган асбоб.

² Машиналар синаб кўриладиган махсус стол.

Бу сўзни у бир оз тутилиб бўлса ҳам, лекин бамай-лихотир ва негадир хушчақчақлик билан гапирди; хатти-ҳаракатидан бу ерга тасодифий кириб қолган одамга сира ўшамас эди.

— Пропускангизни кўрсатинг, — деди Кривицкий.

«Лобанов Андрей Николаевич» — деб ўқиди у қонсиз юпқа лабларини қимирлатиб, сўнгра пропускани Новиковга кўрсатди. Бу фамилия уларга ҳеч таниш эмасди.

— Бир оз кутиб туринг, — деб маслаҳат берди Новиков. — Майя Константиновна тезда келиши керак.

Лобанов «Лаборатория бошлиғи» деб ёзиб қўйилган стол олдига ўтирди. Столни бир томондан шкаф, иккинчи томондан стенд қисиб турарди.

— Қизиқ, Майя Константиновна ҳозир у ерда қандай талашиб-тортишаётганикин? — деди Новиков Лобановни кузатар экан. — Бу сафар бизнинг кўрсаткичлардан нуқсон тополмайдилар.

— Кўрсаткичлар — арифметика, холос, — деб сўз қотди Кривицкий. Унинг қотма, чўзинчоқ башарасида Новиковни мудом ўнғайсиз ҳолга туширадиган истеҳзоли жилмайиш пайдо бўлди.

— Сиз, ўзингиз ҳар нарсадан шубҳаланаверасиз.

— Тўғри сўз қулоққа ёқмас, қулоққа ёққани тўғри бўлмас, — деди Кривицкий. — Предохранителларни синавдан ўтказишни ўйлайсизми, йўқми?

— Йўқ, ўйламайман. — деб мамнунлик билан жавоб берди Новиков. — Менга инструкция тузиш топширилган. Бу иш ҳадеб предохранителларни синайвергандан кўра минг марта афзал.

— Афтидан, сизни инструкциядан кўра унинг охиридаги «тузувчи инженер Новиков» деб ёзилган жумла кўпроқ қизиқтирса керак?

— Хўш, шундай бўлса нима бўпти? — деб кулди Новиков, яхшилаб дазмолланган костюмининг енгига ёпишган парни пуфлаб. — Ҳар ҳолда бу ижодий иш-да.

Қадди-қомати келишган, олифта йингит бепарво очиқ чёҳраси билан кишини дарров ўзига мафтун қилиб оларди. Кривицкий тиржайди.

— Агар ўз енгилтаклигингизни оқлаш учун уринмаганингизда эди, ҳеч қачон инструкция тузишга рағбатингиз бўлмасди.

Новиков бегона киши олдида бу қалтис мунозарани давом этдиришни хоҳламай, елкасини қисиб қўя қолди.

Новиков билан Кривицкий яна Лобановга қарашди. У оёғини чалиштириб ўтирар. қиёфасида ҳеч қандай зерпишлик нишонаси йўқ эди, у Лёня Морозовнинг ўз ёрдамчиси билан айтишишига қизиқсиниб қулоқ солар. Новиков билан Кривицкийнинг гапларини эътибор билан эшитар ва нечундир лабораторияга синчков назар ташларди. Новиков ҳам бегона кишининг лабораториядан олган таассуротини кўз олдига келтиришга уриниб, агрофга назар ташладди.

Кеч кириб қолган эди. Бундай пайтда лабораториянинг катта хонаси жуда чиройли бўлиб кўринарди. Хонадаги шаффофдек ялтироқ сариқ қаҳрабо парчалари, стрелкаларнинг кўкимтир найзалари, кўз қамаштирувчи қизғиш мис сим ўралган монтаж панеллар, конденсаторларнинг кумуш ранг устунлари ботиб бораётган қиш қуёши нурида олов рангга кириб, ловиллаб ёнаётгандай эди. Токчаларда ола-чипор ипак изоляция матолари билан ўралган узун-узун ғалтаклар тизилган. Улар тепасида эса катта-катта випрямитель¹ лампалари осилиб турарди. Уларнинг ойнасида ботаётган қуёшнинг олтин нурлари тушиб турган деразаларнинг тўрт бурчак акспжилваланади. Ҳамма ёқда, пастак столлар устида ҳали ишга солинмаган хомаки деталлар сочилиб ётарди. Ҳавода канифоль, ишқорли спирт, озон, илик мойи ва бошқа хоссаларнинг эскирган ҳидлари анқиб турарди. Ҳар бир лабораториянинг ҳам ўзига хос шундай ҳиди бўлади.

Новиков кўзларини сузиб, ўзини худди шу манзаранинг қўйнида ишчан, салобатли қиёфада тасаввур қилишга уринди: мана, ёш ўспирин, гўзал ва камтарин илмий ходим, жиддий ижодий ишга берилиб, боши қотган, столи устида турли-туман қоғозлар сочилиб ётибди..

Кривицкий тартибсиз тўдаланиб ётган деталларни титкиларди. Бу деталлардан у ҳеч завқланмас, ҳузур қилмасди. Булар ҳаммаси ташландиқ лаш-лушлар бўлиб, керакли нарсани бу ердан ҳеч топиб бўлмасди. Лаборатория ниҳоятда тор. ноқулай, пастак шипларини ис босган, бесўнақай стендлари эскириб, шчитларининг шалоғи чиқиб кетган.

¹ В и п р я м и т е л ь — ўзгарувчан токни ўзгармас токка айлантирувчи асбоб.

Кривицкийнинг истеҳзоли тиржайишини кўрган Новиков ташвишланиб соатига қаради-да, лаборатория бошлиғининг столи томон кетди, кейин стол четига ўтириб телефон қила бошлади. Лаборатория сершовқин эди. Генераторлар гувиллар, қўшни хонадан электродрель асбобларининг жулоқни кар қилгудек ғижирлашлари эшитиларди. Новиков телефонда ҳадеб сўзини такрорларди.

— Олечка, эшитяпсизми? Роса тўққизда. Йўқ-йўқ, тўққизда деяпман.

У бир қўли билан микрофони беркитиб, сочлари ҳурпайган йигитга бақирди:

— Пека, бориб айт, ўша дилозорни бирпас ўчириб туришсин!

Кривицкий техникнинг ёнига келди.

— Хўш, Морозов, ишлар қалай?

Морозов ўйга чўмган ҳолда чарм курткаси чўнтагидаги авторучкасининг зарҳалланган қисқичини тўғрилаб қўйди.— Афтидан, конденсатор тешилганга ўхшайди. Янгилашга тўғри келади.

Шогирди лаборант Саша Заславский:

— Бу конденсатор шу билан учинчи марта тешилиши...— деди.— Балки схемасининг у ер-бу ерини қайта ишлаш керакдир?

— Баъзи жойларини эмиш, — деди масхара қилиб Морозов,— сендақа донолардан куйдим-ку.

Улар тортишиб қолишди. Кривицкий индамай турарди.

— Кечирасизлар,— тўсатдан мурожаат қилди Лобанов ўрнидан туриб,— мумкинми мен ҳам бир кўрсам? Қизиқиб қолдим.

Морозов истар-истамас унга қия боқди:

— Нима қизиғи бор экан, бунинг?

Лобанов жилмайди. Бу жилмайиш унинг бутун чеҳрасига ёйилди.

— Бир дастасини айлантириб кўрсам дегандим.

— Ҳа, айлантира қолинг,— рухсат берди Морозов, — старший инженерга қараб қўяркан.— Барибир бузамиз.

Ҳамма бир-икки минут янги келган кишининг панелдаги ёзувни ўқигандан кейин, установканинг дастасини айлантиришига қараб қолди. Экрандаги яшил доғ дам кенгайиб, дам торайиб, қуёшнинг жимир-жимир нурларига ўхшарди.

— Айтгандек, биродар бу сизга телевизор эмас, осциллограф устанавкаси,— заҳарханда қилди Пека.

— Айтгандек деганингиз нимаси?— деб бепарво сўради Лобанов.— Эсига бирор ақллироқ нарсга тўшиб қолсагина бу сўз айтилади. Менимча бу ерда фақат конденсаторни ўзгартиришнинг ўзи кифоя қилмайди. Унинг нима сабабдан тешилаётганини аниқлаш зарур.

Морозов Кривицкийнинг истеҳзоли жилмайиб турганини кўриб, сертакаллуфлик билан сўради:

— Сиз, шу осциллографнинг конструктори эмасми-сиз, мабодо?

Ингитлар кулиб юборишди. Уларнинг назарида, бу киши ўз умрида осциллографни биринчи марта кўриб турган эди-ю, бу асбобни сув қилиб ичиб юборган кишиларга гўё ақл ўргатмоқчи бўларди!

— Макал Петровиш,— деди старший инженерга Морозов,— бузаверайми?

Кривицкий бош силкиб розилик билдирди.

— Бу иш методингизни илмий метод дейиш қийин,— деди Лобанов кескин оҳангда Кривицкийга ва тутоқиб кетганидан, қаншаридан дўнг пешонасигача тиришиб кетди.

— Биласизми,— деди чўзиб Кривицкий,— чала олинган соқолини қашларкан,— бизда шундай бир бемаъни одат бор: тўйдан кейин чалинган ногорани унча хушламаймиз...

Морозов қаҳ-қаҳ уриб жулиб юборди. Лобанов ўз жойига бориб ўтирди-да, тиззаларини кенг ёзиб, тирсакларини тиради ва бармоқларини чалиштирди.

Осциллографнинг токини ўчириб қўйиб, буза бошлашди. Пека гоҳ қалай кавшарлаш асбобини, гоҳ сим калавасини олиб югуриб ўтиб тураркан, Лобановдан кўзини узмас эди.

— Хаёл суриб қолдилар-ку!— деди қалбаки эҳтиром билан у.— Минимум академик бўлса керак.

— Ёки максимум студент,— деб қўшиб қўйди Морозов. Ҳамма иш билан банд ва вазмин табнатли бўлгани учун Морозовнинг ҳазилига жилмайибгина қўя қолди.

— Ё студент, ёки мухбир,— деб хулоса чиқарди Пека,— бунақа одамлар доим бошқаларнинг ишига араллашиб юради.

Ёшгина бир аёл тез-тез юриб хонага кирди. Эғнидаги одми қора костюми, фарқ очиб текис таралган сочлари, шахдам-шахдам қадам ташлаши, хуллас, бутун юриш-туриши билан ўзининг бошлиқ эканлигини ёшларга хос соф кўнгиллик ва самимийлик билан исботлашга уринарди. Бироқ у бунга қанча уринмасин, барибир унинг қизларга хос бўртиб турган лаблари, хира ва момикдай юмшоқ чехрасини чироқдай ёритиб турган йирик-йирик қўй кўзлари бу қиёфасини ошкор қилиб, бузиб қўяётганга ўхшарди.

— Ўртоқлар,— деди у баланд овоз билан.— Табриклайман! Лабораториямиз мусобақада биринчилиكنи олиб, кўчма қизил байроққа эга бўлди.

У гапни тантанали суратда расмий бошлади-ю, лекин жиддийлигини сақлай олмай, жилмайиб юборди, сўнг бу жилмайиш кулгига айланди. Бошқалар ҳам кулгига қўшилишди.

Новиков телефонда гаплашиб бўлиб, трубкани осиб қўйди-да, жуда хурсанд бир қиёфада қўлларини ишқалади.

— Қойил! Жуда зўр иш бўлди-да! Майя Константиновна, энди банкет учун бирор минг сўм пул ажратишингиз керак.

Пека бу янгиликни хабар қилиш учун устахонага ёзиллади. Парманинг чинқироқ овози эшитилаётган қўшни хонадан яна икки ходим чиқиб келди.

— Майя Константиновна, бу ўртоқ сизнинг олдингизга келган эканлар,— деди Саша Заславский. Бошқалар унинг гапини бўлди:

— Қани, у ерда нималар бўлганини айтиб беринг.

— Хўш, энди нима дейсиз ўртоқ Кривицкий?— деди тантана билан Новиков.— Мана, кўрдингизми?

— Шон-шараф,— деб файласуфона хулоса чиқарди Кривицкий хўрсиниб,— шон-шараф — бу ҳали офтоб эмас, унинг жўланкаси, холос.

Майя Константиновна унга кескин бурилган эди, кўзи Лобановга тушди:

— Кечирасиз мени. Қулоғим сизда,— деди у, ўз столи орқасига ўтиб ўтираркан.— Мажлисда тортишувлар қизиб кетганини айтмайсизми?.. Теплотехниклар айтишадик... Э, ҳа, кечирасиз,— бирдан ўзига келиб Лобановга қаради Майя, сўнг яна табассум билан ходим-

ларга ўғирилиб:— Ҳозир ҳаммасини батафсил айтиб бераман, олдин мана бу ўртоқни жўнатай, — деди.

Ҳамманинг таъби хира бўлиб, тоқатсизлик билан Лобановга қаради.

— Йўқ, марҳамат, сиз баҳузур гапираверинг, мен кутиб тураман, — деди Лобанов.

— Майли, ҳечқиси йўқ! Хўш, хизмат?

— Мени кадрлар бўлими юборган эди, — деди у негадир уялиниқираб.

Кривицкий унга диққат билан тикилди.

Лобанов атрофида одамлар турганидан порози бўлгандай қовоғини солиб, чўнтагига қўлини тикди-да, йўланмани олиб, Майя Константиновнага узатди.

Майя Константиновна йўлланмадаги бир неча сатр сўзни узоқ ўқиди. Юзидаги табассум аста-секин йўқолиб, лаблари қисилди. Бошқаларни ҳам қандайдир ташвиш босди. Хона чуқур сукутга чўмди. Жимжитликда фақат қўшни хонада гувиллаб айланаётган пармаларнинг «фарёди» эшитиларди, холос.

— Танишинг, ўртоқлар, — деди Майя Константиновна оҳиста ва майин бир овоз билан, ҳеч қандай ифодасиз, — бу киши лабораториямизнинг янги бошлиғи — ўртоқ Лобанов... — кейин қоғозга қараб, қўшиб қўйди: — Андрей Николаевич бўладилар.

Қимдир таажжубланиб ва бунга ишонмай пиқ этиб кулди, кимдир чўзиб «ҳмм...» деб қўйди, яна биров шошиб-пишиб чека бошлади, сўнг орага узоқ кўнгилсиз жимлик чўкди.

— Пека, — деди Майя Константиновна, — бор, ановларга айтгин пармаларнинг овозини бирпас ўчиришсин!

— Майя Константиновна, нега энди? Сизчи... — деб дудуғланиб гап бошлади Новиков.

Майя Константиновна зўр-базўр кулди.

— Бу вазифани мен вақтинча бажараётган эдим. Буни сиз биласиз-ку.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам Устинова ҳали ёш инженер бўлгани учун унинг ўрнига обрўли, салобатли бирор кишини ахтариб топиш тараддудида юрган эдилар, бироқ бу нарсга жуда эскидан гап-сўз бўлиб юрганидан, унга эътибор ҳам бермай қўйган эдилар. Устинованинг ишлай бошлаганига бир йилдан ошган эди. Ҳозиргача ҳеч кимнинг ақлига ҳам келмагандики...

— Қачон ишни топширишим керак?— деб сўради у яна ўша вазмин оҳангда, ўрнидан тураркан.

Лобанов саросималаниб лабораториядагиларнинг илтифотсиз қиёфаларига назар ташлади.

— Мен ўйловдимки... амалий раҳбарликни ўзингиз олиб бора турсангиз-у, мен ҳали танишсам...

— Йўқ, энди,— Устинова стол устидаги қоғозларни бир ерга йиғди, йўлланмани нарироқ суриб қўйди,— Йўқ, энди, рухсат этсангиз ишни эртага топширсам.

Устинованинг авзойи бузилиб, адовати кучайган сари Лобанов ўзини хижолатдан аста-секин халос бўлаётгандек ҳис қила бошлади.

У аста-секин ўрнидан турди: яқиндагина юзларига югурган қизиллик энди йўқола бошлаган, фақат чаккаларигина бир оз қизариб турарди.

— Хўп, нима ҳам дердик, эртага бўлса, эртага-да,— улар бир секундгина худди хафалашган одамдек, бир-бирларига аламли ғурур билан тик қараб қолдилар. Сўнггра:

— Кўришгунча хайр ўртоқлар!— деди Лобанов.

— Хайр,— хонада Майя Константиновнанинг ёлғиз овози совуққина эшитилди.

Андрей Лобанов лабораториядан чиққач, иккинчи қаватга кўтарилди-ю, Энергосистема бошқармаси жойлашган катта бинодаги коридорларнинг биридан юриб кетди.

Ватан уруши даврида шаҳар энергия хўжалиги бутунлай вайрон қилинган эди. Шу уч-тўрт йил ичида парчаланган қозонларни қайта қуриб олиш, ўтказиш линияларининг мачталарини қайта тиклаш, шохобча йўллари-ни тузатиш ва турбиналар ўтказиш мумкинлигини ҳеч ким, ҳатто энергетиклар ҳам тасаввур қилолмас эдилар. Снарядлар, авиабомбалар ер ости кабель тармоқларини илма-тешиқ қилиб юборган эди. Подстанциилар чордевор бўлиб ётарди.

Йирик заводларда ток улушларни етишмай, қийинчиликлар юз берар, авжи ишнинг қизиган пайтларида диспетчер бир қисм корхоналардан токни узиб қўярди. Ҳар бир хонадоннинг лимити бўлар, энергияни ҳам нон сингари карточка орқали олишарди. Шахсан министрнинг ўзи келиб, ҳар бир километр кабелни бўлиб берарди.

Энди у вақтлар ўтиб кетди. Энг катта станциялар деб ҳисобланган Комсомольская, Октябрьская, Лесная Приозёрная станциялари ўз вазифасини тўла адо эти босмади. Энергия ҳали ҳам тежаб сарфланар, аммо унга муҳтожлик йўқ эди.

Добинев қатор тизилишиб турган сон-саноксиз эшиклар ёнидан ўтиб борадиган, ёзувлар орқали бу йирик муассасанинг қиёфасини тасаввур қиларди. У шаҳарни иссиқлик билан таъминлаб турган, хонадонларга қайноқ сув ва пар олиб борадиган изоляция трубалари оламиндан ўтиб, юқори вольтли линиялар оламига кирди. Шаҳардаги миллионларча меҳнаткашларнинг яшаши, ҳаракати, меҳнат қилиши учун мана шу ўтхоналарда кечаю кундуз тинмай аланга гувиллайдди, торф, кўмир ортган эшелонлар тинмай юради, трубалар орқали қайноқ пар югуради. Ўзоқ-ўзоқлардаги дарёларда сув турбиналар паррақларига урилади. Передатчик линиялари унинг қўзғатини юзларча километрларга олиб кетади. Бу қўзғат кўринмайдиган куч шаҳарга ҳар томондан оқиб боради, ҳар бир хонадонга кириб лампочкаларни ёндиради, репродукторларда ёқимли куйлар ҳосил қилар эди. Бу куч ўзининг ҳаво ранг нурлари билан қоп-қоронғи кино-театр залларига жон киритар, станокларни айлантиради, трамвайларни юргизарди. Кишилар унга шундай ўрганиб қолганларки, соғ одам ўз юрагининг қандай ураётганини сезмагандек, бу кучнинг ҳаракатини ҳам ҳеч пайқамасдилар. Бу кучни бунёд қилишда минглаб кишилар қатнашарди, улар у кучни тармоқларга бир меёрда бўлишар, уни ҳисоблашар, сарфланиши ва узлуксиз ҳаракат қилишини кузатардилар.

Бутун станциялар, тармоқлар, қўрилишлар, ремонт заводлари, ҳуллас, барча мураккаб гигант хўжалик системаларининг бош мияси шу бошқарма эди.

Бу ерга янги цех, янги уйларга электр тушириш учун шартнома тузгани корхона директорлари келишарди. Рўзгор билан шуғулланувчи аёллар сўётчи ташвишида юрардилар, хўжалик бошқармаларидан эса электр токининг сустилигидан шикоят қилгани келиб турардилар.

Ярим очиқ турган эшиклардан бир текисда, бетўхтов, авжига чиқаётган шовқин, юз хил овозлар, ёзув машиналарининг чиқиллаши, телефонда гапиришлар барала эшитилмоқда. Олдинда коридор бўйлаб икки қиз боради,

уларнинг гаплари чала-чулпа Андрейга ҳам эшитиларди.

— ... Антракт вақтида у мендан бир оз трансформатор мойи беришимни сўради.

— Вой айёр-эй, шунинг учун театрга таклиф қилган эканда?

— Бўлмасам-чи. Орқамга бўрилдим-у, кетдим вордим.

— Бутунлай-а?

— Ҳеч-да, Галёркага чиқиб, ўша ердан ўйинини охиригача тамоша қилдим.

— Шунча мойни нима қиларкин, улар?

— О, ҳазилми сенга, трансформаторлари сон-мингта.

Бирдан Андрей стайциядаги аппаратлар неча цистерна мой сарфлашини тасаввур қила бошлади. Лекин шу заҳоти қўлтиғига дўппайган портфель қистириб олган кўзойнакли бир эркак унинг диққатини ўзига жалб қилиб қолди. У ўз суҳбатдошига бақирмоқда эди:

— ... Бу районда битта ҳам магазин қолмади. Биз уни холодильниклар билан жиҳозлаганмиз. Вентиляторларимиз бор.

— Ўртоқ абонент у районда ҳали қувват етарли эмас,— деб қайғуриб гапирарди суҳбатдоши.— Бир йилгина сабр қилинг.

— Тавба, бир йил эмиш! Қизиқ.

Бу тортишув кимдир «Саргузаштлар бўлими» деб ёзиб қўйган эшик олдида борар эди. Андрей бу сўзнинг асл маъносига яхши тушунарди, шундай бўлса ҳам маънос турган бўлим ходимига қараб кулгиси қистади. Лекин афсуски, дунёда мана шунақа қизикарли кишини ўзига мафтун этадиган саргузаштлар бўлими ҳақиқатан ҳам йўқ-да!..

Бу кулгили ёзув, унинг лабораторияга ишга келиши ва бошқармани саёҳат қилаётганини бутунлай янгича ёритиб кўрсата бошлади. Ҳа, унинг ҳаётида чиндан ҳам ҳаяжонли ва ажойиб ҳодисалар даври бошланаётган эди. Бу давр бошланишга-ку бошланди, лекин уни жуда совуқ кутиб олишди.. У, шуни кутганмиди ахир?.. Ундай деса, ҳеч қандай ташвиш тортадиган ҳодиса юз бергани йўқ-ку? Кўрамиз, ишга киришгандан кейин яна қандай муносабатда бўлишаркан. Осциллографнинг тузилишини ҳам етарли даражада билишмас экан..

У баланд, қуббасимон коридорлардан ўтди, зиналар-

дан юқорига кўтарилди, қандайдир заллар, ойнаванд ра-
вонлардан ўтиб бораркан, энди ўзини сайр-тамоша қи-
либ юрган киши эмас, разведкачи деб ҳис қилди. У ҳар
қадамида бир янгиликка дуч келар, унга тўқнаш келган
ҳар бир киши ё унинг ҳамроҳи ёки рақибни бўлиши мум-
кин эди.

...Мана, инҳоят техника бўлими. Хўш, кириб ўзимиз-
ни таништирайлик, бўлмасам.

ИККИНЧИ БОБ

Одамлар кетиб, бўшаб қолган хона бурчаклари қо-
ронғилашди. Коридорда тиқ этган товуш эшитилмас,
телефонлар жирингламас, аммо улар ҳамон ўтиришар-
ди, ҳамон гаплари тугамас, бир-бирларига қараб сира
тўймасдилар.

— Оббо, Витка-э, жуда ўзгариб кетибсан-ку!

— Ростданми?

— Тўлишиб, жуда совлатли бўлиб кетибсан.

— Сен бўлсанг ҳали ҳам бўйга тортяпсан. Юқори
вольтли матчта билан тенглашмоқчимисан, дейман. Мун-
ча чўзилмасанг, Андрюха?

Улар институтни тамомлаганларидан кейин бир-бир-
лари билан ҳеч учрашмаган эдилар. Студентлик йилла-
рида тез-тез аразлашиб, жанжаллашиб туришса ҳам,
қалли дўст эдилар, аммо бешинчи курснинг охирига ке-
либ эса, бутунлай ажралиб кетишди. Ўша вақтда икков-
лари ҳам энди ҳеч кўришмаймиз, деб ўйлаган эдилар.
Андрей Лобанов аспирантурада қолмоқчи эди. Виктор
Потапенко ишлаб чиқаришга жўнаган эди.

Профессор Одинцов нима учун Андрей Лобановни
аспирантурада олиб қолишни таклиф қилганига ҳеч
кимнинг ақли етмасди. Группада энг яхши студент
Виктор эмасмиди? Ҳатто, у диплом ёқлаётган пайтда
электростанциялардан бирининг бош инженери сўзга
чиқиб:

— Потапенконинг диплом лойиҳаси — мактаб ўқув-
чисининг иши эмас. Бизнинг станциямиз муҳим масала-
ларни ҳал қилишда ҳақиқий инженерлик лойиҳасига
эга бўлди,— деган эди.

Ўша вақтларда бутун факультет у билан фахрла-
нар, ўқитувчилар ҳам унинг қобилиятли йигит эканли-

гини бир оғиздан маъқуллар эдилар. У дарсларини осонлик билан ўзлаштирарди. Бу соҳада Андрейга ўхшамасди. Андрейнинг бир печагина ўзи яхши кўрган дарслари бор эди. У кўпроқ ҳар хил чигал, поаниқ масалаларни билишга ва уни ечишга қизиқарди. Бордию лектор: «Бу ўринда, ўртоқлар, ҳар хил фикрлар бор. Ҳодисалар ҳали аниқ текширилмаган» деб қўйса борми, ўша кўни Андрей китобдан бошнинг кўтармай ўқишга киринар, ёки кечқурунлари лабораторияда қолиб кетарди. Мавҳум нарсалар унинг қалбида қатъий эътироз ва ўша нарсани билишга зўр қизиқиш туйғуларини уйғотарди.

Кўпинча у муваффақиятсизликка учрарди. Шубҳалар бутунлай чалкашиб кетарди. Агар бирон натижа чиқара олганда ҳам ўша натижани тушунтириб беролмай қоларди.

— Электр ёйи ҳақидаги кашфиётинг эсингдами?— деб сўради Виктор, сўнг икковлари хахолаб кулиб юборишди.

Бу воқиа профессор Одинцовнинг: «Электр ёйи нурнинг энг ёрқин манбаи ва газ разряди назариясида ҳалигача аниқланмаган, энг қоронғи нарсадир» деб беихтиёр гапириб қўйганидан кейин юз берган эди.

Шунда Андрей дарҳол ана шу ёй билан шуғулланишга киришишни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Кўзни қамаштирувчи электр алангаси унинг қўлида гуриллаб ёнарди. У алангани чўзар, пуфлар, магнит майдонига қўйиб кўрарди. Бир неча кундан кейин унинг кўзлари ёшланадиган бўлиб қолди, лекин тажрибани давом этдираверди. У симоб билан кўмир ўртасида ёй ҳосил қилмоқчи бўлган эди, тўсатдан ванначадаги симоб биқирлаб қайнаб кетди-ю, сапсар ранг конус шаклида кўтарилиб, кўмир томон интилди. У қутбларни алмаштириб қўйди, кўмирнинг учи симобга қаратилган эди, симоб бетида воронка ҳосил бўлди. Бу нима ўзи? Бунга қандай тушунса бўлади? У кутубхонага бориб, электр ёйи ҳақидаги катта асарларни варақлаб чиқди. Бундай ҳодиса ҳақида бирор оғиз сўз тополмагач, у ўзининг ажойиб ва муҳим бир янгилик топганига қатъий ишонди. Аммо, бунинг нимаси муҳимлигига ҳали ўзи ҳам тушунмасди. Балки худди шу принцип асосида бирор двигатель ёки насос яратиш мумкиндир? Лекин унинг

бундай майда нарсалар билан шуғулланишга ҳозирча вақти йўқ эди. Яна лабораторияга чопиб келди-ю, рубльниқни босди. Шу вақт у ҳали ҳеч ким кўрмаган нарсани кўрди. Оҳ, ўшанда унинг қанчалик ширин ҳис ва ҳаяжонларга тўлганини бир кўрсангиз эди!

Шу вақтнинг ўзидаёқ бу қувончли ҳодисани бирор кишига айтиб бериши лозим, бўлмаса, шодлигидан юраги ёрилиб кетиши мумкин. У ётоқхонага жўнади.

— Кийининглар!— останада қичқирди у.— Витька, Қостя, янги кашфиёт! Лабораторияга юринглар!

Виктор ҳам, Қостя ҳам Андрейнинг бундай қувончли ҳолатларини жуда кўп кўришган ва унга одатланиб қолишган эди. Шунинг учун ҳам ҳозир уларни каравотдан турғизиш жуда қийин бўлди.

— Ҳайф-э, сендай одамларга... янги кашфиёт. тушуяпсизми?— Андрей ҳаяжон ичиди энтিকা-энтিকা ўзининг тажрибаси ҳақида гапира бошлади.— Тўғри, ҳодиса тасодифий рўй бериб қолди. Ахир, барча машҳур ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳам тасодифан кашф этилган-ку.

— Камтарлигини қаранг-а,—деди Қостя.

Эртасига улар учови Одинцовни лабораторияга таклиф қилишди. Нурсиз симоб сатҳида қуёшнинг бинафша ранг акси ўйноқлай бошлади.

— Ана, қубба бўлиб чиққанини кўраяпсизми?— деди зўр ҳаяжон билан.

— Кўряпман, хўш, нима бўпти?— деди Одинцов, тўнглик билан.

Унинг овозидаги тўнгликни сезмаган Андрей яна тушунтира бошлади:

— Кеча, тасодифан топдим.

— Бу ҳодиса 1856 йилда Александр Ильич Шпаковский томонидан кашф этилган,— деб совуққина жавоб берди Одинцов. Сўнг унинг руҳи тушганини кўриб, яна шафқатсиз оҳангда қўшиб қўйди:— Ҳар қандай янги ҳодиса кўр-кўроналик билан эмас, жиддий туриб излагандагина топилади.

— Роса тузлади-ку,— деди Виктор, Одинцов чиқиб кетгач,— 1856 йилда бўлса бироз кечикибсан.

— Тур йўқол, жин урсин сени!— деди бўшашган бир оҳангда Андрей.

— Яна сўкади-я. Бизни шарманда қилиб қўйдинг-ку... Оббо Архимед-эй!..

— Бунинг уяладиган ери йўқ. Парво қилма Андрей. Шуниси аниқки, сен зеҳли экансан, янгилик топишга қизиқсинаркансан,— деб унинг кўнглини кўтарди Костя Исаев,— бўш келма. Кўзингни ишдан чиқариб қўя ёзибсан, шуниси чатоқ, холос.

Сўнг руҳи тушиб, жим бўлиб қолган Андрейни амбулаторияга бошлаб кетди.

Бу хилдаги «кашфиётлар» атча-мунча бўлган эди. Муваффақиятсизликлар Андрейни ранжитар, аммо бу ранжишлар тезда унутиларди. Янгилик излаш жараёнининг ўзи унга жуда ёқарди. У шубҳаланар, қайта-қайта текширар, яна турли-туман тажрибаларни ўйлаб чиқарарди.

У, электромагнит ғалтагига устма-уст сим ўрар, ингичка симларни йўғон симлар билан алмаштирар, хуллас, ўзгартириш мумкин бўлган нарсанинг ҳаммасини ўзгартириб кўрар, ўз ақли билан формулалар ишлаб чиқарарди. Улар худди китобларда кўрсатилгандек, узундан-узоқ ва қаватма-қават бўлиб кетарди. Формуладаги ҳар бир рақам, ҳар бир ҳарф қоғозгагина тушиб қолмай, унинг тажриба вақтида куйган, қаварган кафтида жонли тимсол бўлар, шкалалар устида тебраниб турган стрелкаларга жон киритар, у рақам ва ҳарфлар Андрейнинг ёнида умрбод сақланиб қоларди.

Сессия вақтида у кўпгина фанлардан зўрға имтиҳон топишар, икки баҳо олиш хавфидан аранг қутулиб қоларди. Ҳа, Андрей бировга ўрناк бўладиган студентлардан эмасди. Виктор эса унчалик саботли студентлардан бўлмаса ҳам, нимагадир унинг иши тез юришиб кетаверар, ҳар қандай қийинчилик хамирдан қил суғургандай осонлик ва хушчақчақлик билан ҳал бўлаверарди. У ўз қобилияти билан мағрурланмас, ҳамма уни ёқтирар, шунинг учун ҳам Одинцов аспирантурада уни эмас, Лобановни олиб қолмоқчи бўлганидан ажабланардилар.

Одинцов Андрейнинг диплом лойиҳаси учун бир асбобнинг расчётини тема қилиб берган эди, бу асосан назарий ишдан иборат эди. Шунинг учун станциядан ҳаммаёғи бўялган бир аҳволда жуда чарчаб қайтган Виктор, Андрейни каравотда бемалол китоб ўқиб ётган ҳолда кўрарди.

— Жуда ялқов одам экансан-да, оғайни,— дерди у жаҳлн чиқиб.

Шу-шу бўлди-ю, уларнинг ораларига совуқлик туша бошлади.

Виктор Одинцовнинг дидига қойил қолмади. Аслида Виктор аспирантурада қолишни ҳаёлига келтирмаган бўлса ҳам Лобановни афзал кўрганлари уни қаттиқ ранжитган эди.

Улар педагогика институтида ўқийдиган икки студентка — дугоналарнинг кўнглини овлаб юришарди: Виктор Лиза билан, Андрей Рита билан юрарди. Кунларнинг бирида Виктор қизларнинг олдида Андрейни уялтира бошлади:

— Гапнинг очиги, Одинцовнинг орқасидан портфели билан таёқчасини кўтариб юриш унча оғир эмас, албатта, қўлинг ҳам ифлос бўлмайди,— деб ачитди у,— инженерлик сенга тўғри келмайди, сен учун у паст иш. Аммо биз биродар, шухрат кетидан қувмаймиз. Биз ишлагани кетяпмиз.

Улар аразлашиб қолишди.

Институтни битириш муносабати билан ётоқхонада ўтказилган кечада ҳам Виктор тегажоқлик билан Андрейга қараб қўйиб, деди:

— Йигитлар, мана, ниҳоят ўқишни битириб, ишлагани кетяпмиз. Шу, ўқишни битирганимиз учун, биз борган станция энг яхши станция бўлиши учун ичайлик!

Андрей ўз ўртоқлари олдида уялиб, оғир аҳволга тушиб қолди: улар ишлашга кетишмоқда, олган йўлланмаларини бир-бирларига кўрсатишар, борадиган ерлариди қандай қабул қилиб олишлари ҳақида ўзларича мулоҳаза қилар эдилар. Фақат Андрейгина ўқишни яна давом этдириш учун қолади, у ўзининг ноҳақ хижолат чекаётганидан нафратланиб, стакани маҳкам қисганича, ўрнидан турди ва аллақандай, тушуниб бўлмайдиган зерикарли сўзлар билан фан тўғрисида ва диплом қўлга теккандан кейин, ўқиш шу билан тамом деювчи, ўзига ишониб кеккайиб кетган нодонлар ҳақида гапирди.

Тўғриси айтганда, ўқиш кўпчиликнинг жонига теккан, ҳатто Андрейга раҳмлари ҳам келарди. Аммо унинг сўзлари бир-бирига қовушмаган бўлса ҳам, фан шарафни учун қадаҳни хурсандлик билан кўтардилар.

Фақат Костя Исаевгина ақлли бир гап айтиб қолди.

— Бас, йигитлар, ҳадеб айтишаверманглар, ер юмоқ, барибир бир кун эмас, бир кун учрашамиз, йўлимиз тўғри бўлса бўлгани.

Костя ҳақ чиқди. Ер ҳақиқатан ҳам юмолоқ экан. Тақдир яна Виктор билан Андрейни учраштирди.

Виктор ўтган шу давр ичида анча шуҳрат қозонди. Журнал ва газеталарда унинг мақолалари борган сари кўпроқ босилиб чиқа бошлади, ўзи конференцияларда сўзга чиқиб турар ва йирик инженер сифатида ҳаммага танилган эди. Бундан бир йил муқаддам, у энергия системасининг техника бўлимига бошлиқ қилиб тайинланди. Андрей эса урушдан кейин аспирантурага қайтиб, яқиндагина диссертациясини ёқлади.

Дўстлар бу учрашув шунчалик илиқ ва қувончли бўлишини ҳеч қачон кутмаган эдилар. Ўтмишнинг фақат яхши томонларинигина эсладилар. Икковлари ҳам анча дуркин бўлиб қолишган, ўзгаришган. Улар қизиқсиниб бир-бирларига қараб-қараб қўйишарди. Лекин иккови ҳам эски гиналарни сира ёдга олмади. Ҳар қалай улар бир-бирларини яхши кўрардилар-да. Уч ўртоқ — Виктор, Андрей ва Костя ёшликнинг энг яхши дамлари-ни арзон нархдаги папирос, колбаса, этик мойи ҳидлари билан тўлган ётоқхонанинг кичкина бир бўлмасида ўтказдилар. Ёз пайтларида хона дим бўлиб кетар, қишда эса улар навбати билан батарея ёнидаги каравотда ётишарди.

Барча ўтилган дарсларни ва ўқитувчиларни балки унутиш мумкин, аммо ўзининг биринчи муҳаббатинг ҳақида гапириб берган, сўнгги бурда нонингни бўлашиб еган, келажак орзуларинг ҳақида маслаҳатлаган ҳамкурс дўстларингни унутиб бўлармиди!

Мана, ниҳоят, ўша ёшликда орзу қилинган келажак етиб келди. Бироқ, энг аҳамиятли даврлар ҳали ҳам олдинда бўлиб кўринарди.

— Менга қара, чол, эсингдами, хўп, ёшлигимиз ўтиб кетди-а? Довдир эканмиз... Тойчоқлар оингари ёқимтой эдик-а?— деди Виктор. Сўнг бирдан оeingга тушиб соати-га қаради.— Ў-ҳў, овқатга кеч қолибман-у. Юр, бизникига,— таклиф қилди у. — Борсанг, ёмон бўлмайди.

Андрей кўнди. Лабораторияда унга кўрсатилган ҳалигидай ытифотлардан кейин, бу учрашув Андрей учун катта мукофот бўлди. Энди у ўзини бутунлай янги бир дунё бўлиб кўринган бу ерда ёлғиз ҳис қилмай қўйди. Ёнида эски қадрдон дўсти бор. Бу билан у ҳеч қандай хавф-хатардан қўрқмайди.

Андрей ўрнидан туриб керишди-да, хонага киргани-

дан бери энди биринчи марта диққат билан назар ташлаб чиқди. Қатор қўйилган ёзув столлар хонанинг у бошидан бу бошигача саф тартиб тизилган. Виктор ўтирадиган сариқ стол эса бошқаларникидан фақат телефонларнинг кўплиги билан ажралиб турарди, холос.

— Кабинетсиз, қанақасига бўлим бошлиғи бўлиб ишляпсан?

— Биринчидан, бўш хона йўқ,— деб кулди Виктор кийинар экан,— иккинчидан, ҳамма вақт одамлар орасида бўлишни, уларнинг қилаётган ишидан бевосита хабардор бўлиб туришни яхши кўраман. Шундай бўлса ишнинг юришини оперативроқ бўлади.

— Мен ҳеч қачон бундай ҳолда ишлай олмасам керак, дейман, яна ким билади,— Андрейнинг ўртоғига ҳаваси келди.— Тинч ишлашга ўрганиб қолганман, ғовур-ғувурнинг ичида каллага ҳеч нарса қирмайди. Афтидан, сенинг бу ерда, ўйлашга ҳам вақтнинг бўлмаса керак,— деди у, боши билан Виктор тортмага солиб қўяётган бир даста қоғозларга ишора қилиб.

Виктор жилмайди ва куч билан тортмани итариб қўйди.

— Ҳечқиси йўқ, биз билан ишласанг, бунақа қоғозларга ҳам, ғовур-ғувурга ҳам кўникиб кетасан.

Эшикни Лиза очди. Андрей уни кўриб кўзларига ишонмай қолди. Лизами? Ўша дўмбоққина Лизанинг ўзими? У қизни институтни битириш муносабати билан ўтказилган кечадан — Виктор билан аразлашиб қолган кундан бери кўрмаган бўлса ҳам, дарров таниди. Ҳақиқатан ҳам, бугун эски танишлар билан учрашадиган кун экан. Виктор ўзини тутиб туrolмай кулиб юборди.

Андрей ҳеч нарса тушунмай дам унга, дам Лизага қараб қўярди.

— Қандай қилиб бу ерга желиб қолдинг, Лиза?

— Тасодифан келиб қолибди,— кулги аралаш гапирди Виктор,— ўзим ҳам ҳайронман.

Лиза Андрейни етаклаб, кийим иладиган қозик ёнига олиб келди.

— Ҳамма ҳам сенга ўхшаган юраксизми?— деб секин кесатиб қўйди Лиза,— бу билан у фақат икковларигагина маълум бўлган аллақандай нарсага шама қилаётган эди.

У қизни айлантириб, атрофидан кузата бошлади.

— Ҳеч ўзгармабсан, Лизок.

— Сенга шунақа кўринаётган бўлсам керак. Ҳаммамиз бирга қарияпмиз, шунинг учун сезмаймиз...

— Ишларинг қалай?

— Мана, турмушга чиқиб олдим. Қаерда учраша қолдиларинг? Қаерда ишлаяпсан? Қим бўлиб? Уйландингми?

— Йўқ, сўққа бош бўлиб юрибман.— У синовчан кўзлари билан Лизага тикилар экан, бир нарса сўрамоққа оғиз ростлаган эди, бироқ Виктор ошхонадан туриб, уларни чақириб қолди-ю, гапнинг белига тепди.

Лиза столга дастурхон ёза бошлади, Виктор эса Андрейга квартираларини кўрсата бошлади. Уй янги тушган бўлиб, ҳали бўёқ ҳидлари анқиб турар, анжомлар ҳам ҳозирча жой-жойига қўйилмаган эди. Виктор ўйнаванд эшикларни ланг очиб, ичкарига кириб борарди. Бу унинг кабинети. Деворга тақаб қўйилган полкаларга китоб терилган. Телевизорнинг энг сўнгги маркаси. Мана, кундузги ёруғлик берадиган жуда чиройли стол лампаси, у бир оз дириллаб туради. Аммо бу овоз уйга гўё ором бағишлаётгандай эди.

Деворга жойлашган шкафлар, ванна, душ, ётоқхонани айтмайсизми!

Ҳа, ҳақиқатан ажойиб квартира экан.

Болалар хонасида уч ёшлар чамасидаги бир қизча ухлар, уй хизматчиси яна бир болани ухлатиш тарадду-дида. Боланинг юм-юмолоқ юзлари, муғомбирона жулиб турган қора кўзлари Викторнинг ўзгинаси эди. У Андрейни кўрган заҳотиёқ қовоғини солиб олди-да, индамай келиб, қайиқчага ўхшатиб букилган қўлини чўзди.

— Менинг исмим Андрей.

— Меники Вова.

— Ўқийсанми?

— Иккинчи синфда.

Одатда катталар ундан бундай саволлардан сўнг қандай баҳо олаётганини суриштиришарди. Аммо бу новча амаки эса кутилмаганда, ишонч билан:

— Иккинчи синфда кишининг жигига тегадиган дарс: ашула дарси-а?— деди.

— Рус тили ҳам.

— Бу ҳам тўғри,— деди маъқуллаб Андрей,— ҳали ҳам бўғин ажратишда қийналаман.

— Бизда одамнинг жудаям жигига тегадиган «й» ҳарфи. Кеча «Зинна» сўзини шу ҳарф билан ёзиб қўйибман.

Виктор Андрейни ошхонага бошлаб кетди.

У Андрейни крапларни бурашга, дераза пардаларини тортиб кўришга, холодильникни ишга солишга мажбур

қилди. Лекин бу нарсалар тезда Андрейнинг меъдасига теги, чунки ўртоғи унинг мақтовини эшитиш билангина чекланиб қолмасдан яна уни ҳасад қилишга уринаётгани ҳам кўриниб турарди. Сўнг у бундай пумонсирагани учун ўзидан-ўзи ўпкаланди-да, ҳайрихоҳлик билан уйнинг деворлари овоз ўтказиш-ўтказмаслиги тўғрисида сўради.

— Бу жиҳатдан ишимиз чатоқроқ,— иқроор бўлди Виктор,— тепадан ҳам, пастдан ҳам, икки қаватнинг шовқини барала эшитилиб туради.

У шундай ранжиб гапирардики, гўё уйнинг бу нуқсонни унинг шахсан ўзини қоралаётгандай эди.

Андрейнинг бирдан-бир ҳавасини келтирган нарса Викторнинг кутубхонаси бўлди. У кабинетга қайтиб кириб, тоқчаларга тартиб билан териб қўйилган китоб муқоваларини кўздан кечира бошлади. Бу ерда электротехникага доир барча янги китоблар мавжуд эди. Лекин улар бўйига қараб терилгани учун Андрейни бир оз ажаблантирди. Китоб бундай тартибда терилса, кераклисини тез топиб олиш қийин.

— Бу Лизанинг иши,— деб кулди Виктор Андрейнинг ажабланганини сезиб.

Андрей Одинцовнинг ҳаво ранг муқовали энг сўнгги китобини олди. Бир вақтлар чолнинг шу китобга ёзган виключатель тўғрисидаги фикрига қарши чиқиб, Виктор Андрей билан тортишиб қолган эди. Қизиқ, Виктор чолнинг фикрига қўшилармикин?

— Э, ҳа— афтини бужмайтиради Виктор.— Ростини айтсам, ҳали диққат билан ўқиб чиққанамча йўқ. Варақлаб кўрдим-у, бўш вақтимда ўқирман, деб яна қўйиб қўйдим.

Аввалига Андрей Одинцовдан ранжигандай бўлди. Чол Одинцов бу китоб учун озмунча куч, озмунча меҳнат сарф қилганмиди! У ўзининг бу китоби практикант инженерлар учун жуда ҳам зарур бўлишига ишонган эди, бу ерда бўлса... Ўртоғининг бу ишига ачинган ҳолда Андрей: «Бечоранинг бош қашлашга ҳам вақти йўққа ўхшайди. Ўқитувчисининг китобини ўқиб чиқиш учун бир йилдан бери вақт ажратолмабди», деб кўнглидан ўтказди.

Сўнг дўстига нисбатан кутилмаганда ғаразғўйлик қилгани учун уялиб кетди. Билганини қилмайдими, гап фақат китобда эмас-ку!

Лиза кабинетни очиб қараган эди, бу икки йигитнинг полда юмалашаётганини кўрди. Бир вақтлар ётоқхонада чертёжлар ҳақидаги баҳслар ва бўғилиб тортишувлардан

сўнг қилганларидек, ҳозир ҳам зўр бериб кучанишар, терлаб-пишиб,— пишқиришиб олишмоқда эдилар.

— Бунинг мени қитиқлаяпти, Лиза!— деб бақирди Андрей.— Бу қоидага хилоф-ку!

Виктор ҳансираганича, Андрейнинг тагидан сирғалиб чиқди-да, унинг устига миниб олди.

— А-ҳа, мана сенга қоида!— деди у.— Қоидани кучсиз юдамлар баҳона учун чиқарган.

Лиза уларни стол ёнига етаклаб кетди. Унинг қўллари дастурхонни ясатиш билан банд экан, кўзлари мулойимлик билан Андрейга тикиларди. У Андрейдан шу вақтгача қандай яшаганини айтиб беришини сўради.

Андрей ҳам бошқа фронтовиклар сингари Ленинград fronti окопларида совқотганлиги, қандай қилиб Геринг қасрини эгаллагани, ёниб турган кўприк устидан танкда физиллаб ўтиб кетгани ҳақида эслашни яхши кўрарди.

У ўзининг ана шундай саргузаштлари ҳақида узоқ гапириб бермоқчи бўлди. Бироқ бу Викторга ёқмаётганини кўриб, ёки унга шундай туюлдимикин, у жим қолди. Балки ҳозир ўрни эмасдир. Унинг ҳикояси Викторга, мана мен фронтда қон кечиб юрдим, сен бўлсанг, уйингда пашша кўриб ўтирдинг, дегандай бўлиб, йигитнинг иззатнафсига тегиб қўймасин. Яна Лизанинг олдида-я?

Лекин аспирантурада ўқиганлари тўғрисида гапириш учун гап тополмади. Нимани ҳам айтсин? Ҳамма сингари у ҳам аввал кириш имтиҳони топширди, диссертация учун назарий тема танлаб, ёзишга киришди, сўнг диссертацияни ёқлади, хуллас, иш чакки бўлмади.

— Дуруст фикрлар айтишдими?— кўзларини қисиб сўради Виктор.

Андрей қизариб кетди.

— Мен тентакман, Вить. Бутунлай унутибман-а, сенинг бўлиминг юборган мулоҳазалар ҳам бор эди-я. Шундай мақташибдики, асти кўяверасан.

Виктор қўлларини ишқалади.

— Демак, ёрдамимиз тегибди-да? Ростини айтсам, мен сени желасан, деб кутган эдим, яна бир жуфтгина шунақа қулинг ўрғилсан мулоҳаза уюштириб берардим. Сен алвасти бўлсанг, димоғингни жўтариб юбординг.

— Бўлмасамчи, сиздақа корхона ходимларини назар-писанд қилмаймиз!

Андрей рюмкани қўлига олиб, терлаган шиша орқали чироқ шуъласига тикилганича ўйга ботди. Орага жимлик чўкди. Улар учовлари ҳам фақат бир нарса устида ўйла-

ётганларини сездилар. Бу ҳозирги ҳолат ҳам ёқимли, ҳам бир оз маънос эди. Шу пайт улар бир дақиқагача ўзларини ёшлик чоғларидаги ҳолатда ҳис қилдилар. У ўтиб кетган ёшлик давр ҳозир уларга ғоят гўзал ва ёқимтой бўлиб кўринди.

Андрей Виктор билан Лизага назар ташлар экан, ёз кунларининг бирида, кечқурун дарё ёқалаб юрганларини эслади. Ушанда Лизанинг эғнида чит кўйлақ, оёғида калта пайпоқ, пешонасига тушиб турган кокили эса жуда қулғили эди. Виктор озғин, аммо чайир йигит бўлиб, калтагина пиджагининг ёқасига ВЛКСМ, ГТО, ГСО, «Ворошилов отувчиси» ва Осоавнахим значокларини қаторлаштириб тақиб олган эди. Қаранг-а, қаёқдаги нарсалари эса тушяпти! Уша вақтларда Викторнинг овози жуда ёқимли эди, у, доим студентларнинг ҳазил қўшиғини айтгани-айтган эди:

Бу қандайин урф-одат —
Кунда уч маҳал овқат.
Ҳамда ухлаш учун каравот.

Сўнг Рита, ўша Рита ўзининг ажойиб овози билан унга жўр бўлиб кетарди...

— Хўп, яна учрашганимиз учун ичайлик!— Викторнинг йўғон овози янгради уйда.

Андрей сесканиб тушди.

— Ичайлик,— деди у, хаёли тарқалиб кетди.

Виктор томоқ қоқиб олгач, салфетка билан оғзини артди.

— Рита шу ерда, Уралдан келганига икки ойча бўлди, эшитдингми?— деди у.

— Шундайми?.. Сен Костядан хат-пат оляпсанми?

У ҳозир МКда ишляпти. Биласанми, Лиза, Андрей бизга лаборатория бошлиғи бўлиб тайинланди.

— Ростданми? Қандай қилиб, Андрей?

— Ўзим илтимос қилдим.

Виктор ишончсизлик билан бошини қимирлатди.

— Тўғриси айтиб қўя қол, марказдан узоқроқ би-
рор ерга юбормоқчи бўлишгандир?

Биринчи бор учрашган чоқларидаёқ Андрей Виктордан худди шу саволни кутган эди.

— Одинцов мени кафедрада олиб қолмоқчи бўлди, мен қўнмадим. Биласанми,— у бурнининг учини қашлади. Унинг эски одатини кўрган Лиза кулиб юборди,— мен-

да бир идея тугилган, бир асбоб ҳақида... уни фақат сизнинг лабораториянгизда ишлаш мумкин.

Виктор яна рюмкаларни тўлдирди.

— Билганингни қил, сирингни айтгинг келмаса ўзинг биласан,— софдиллик билан гапирди у.— Майли, ҳар қалай, сен билан бирга ишлайдиган бўлганим учун хурсандман.

Андрей қўлига юлган бир тўғрам колбасани қайта тарелкага қўйди.

— Ишонмаяпсанми?

— Бўлмаса, нима мақсадда аспирантурани битирдинг?

— Нима мақсадда? Фан билан шуғулланиш мақсадида.

— Қаерда? Шу ердами?— Унинг қора кўзлари Андрейни бошдан-оёқ кузатиб чиқди.— Сендақа новаторни қара-ю! Инженерлар ишлаб чиқариш корхоналарида диссертацияларини тайёрлаб, сўнг институтга кетишади... Ҳа, фан билан шуғулланиш учун кетишади. Улар тўғри қилишади. Институт билан академиялар ана шундай мақсад учун яратилган. Лекин мана бунга қаранг, бутун умрини институтда ўтказган Андрей Лобанов бўлса, ўзини гўё иккинчи бир илмий-текшириш лабораториясига ўтган ҳис қилипти-я. Бундай соддалигингни қўй, дўстим, сен ҳали корхоналардаги темир қонунларни билмайсан.

— Корхонанинг менга нима дахли бор! Мен сизларнинг корхоналаринг билан бош қотиргани келганим йўқ!

— Ана холос, енгилтак йигитсан-да, дўстим.— Викторнинг жаҳли чиқди.— Шундай қарорга келишдан олдин, ақаллиси, мен билан маслаҳатлашиб олсанг бўларди.

— Оббо, кўп ваҳима қилаверма,— деди Андрей.— Назарияни яхши билган одам сизнинг бундай оқилона ишларингизни ҳаш-паш дегунча эгаллаб олади.

— Йўқ, йўқ!— Виктор истеҳзо билан кулди.— Ҳоврингизни босинг, ўртоқ утопист. Қиладиган ишингни биласанми, ўзинг? Иш пайтида бирон ерда бирдан кабель ёрилиб кетади — сен дарҳол унинг нима сабабдан ёрилганини аниқлашнинг керак бўлади. Эҳтимол, аллақандай маст монтажчи симларни нотўғри улаб қўйгандир, лекин бош қотириб, шикастланиш сабабини ахтариб топишинг шарт. Сен асбобларни ремонт қилишинг, аппаратларни яхши сақлашинг, изоляторларни тез-тез сновдан ўтказишинг керак, акс ҳолда, техника бўлими бошлиғи, яъни, каминадан кўрадиганингни кўрасан. Таъминотчилар би-

лан жиги-бийрон бўлиб олишишинг, кундалик маълумот, ҳисоботлар тузишинг керак, бизда фан билан шуғулланиш ана шулардан иборат, тушундингми?

Андрейнинг қош-қовоғи солиниб қолди.

— Лабораториянгиз биринчи ўринни эгаллабди, деб эшитган эдим-ку.

— Лабораториямизнинг тенгги йўқ, уни ўзим келиб тартибга солганман. Гапга тушунсангчи, бу ер илмий лаборатория эмас, оператив хизмат қиладиган жой. Қўлинг ўргилсин азамат йигитларимиз бор, ҳар қандай ишни ҳеч қандай эътирозсиз қойил қилишади. Бирор ерда ишқаллик юз бериб қолса борми, дарров тузатишади. Бизнинг ўз қонуи-қондаларимиз бор. Бир неча марта ёрдам сўраб профессорларга мурожаат қилдим. Келиб аллақандай нотаниш илмий гаплар билан бошни қотиришади-ю, оддий бир нарсани ҳал қилиб беришолмайди. Формулалар билан мияни ачитишади. Барибир яна ўз ақл-фаросатинг билан иш кўришга мажбур бўласан.

— Оббо, роса мақтандинг-ку,— деди Лиза.

— Мақтанадиган ери йўқ,— бошини тебратди Виктор.— Биз киммиз? Отлармиз. Аравани от тортади, сиз миниб юраверасиз. Кўнглингга олмагин-у, чол, кўпинча шунақа бўлади. Механизмлар ишини нормал ҳолга келтириш юзасидан материал тўпладим-да, бир-иккита кишиларга кўриб чиқишларини сўраб бергандим. У азаматлар ҳам дарров ўз китобларига тиқиштиришворишибди-ю, ҳеч бўлмаса фамилиямни ҳам кўрсатишмабди. Текинхўрлар!

Ўзаро сўкинишиб қолмаслик учун яна бир рюмкадан ичиб олишди. Андрей кўз қири билан ҳамон Лизани кузатарди. Икковининг куйиб-пишиб тортишишлари афтидан Лизага жуда ёқарди. У энгагини кичкина муштчалари устига қўйганича, берилиб тинглар ва ҳатто баъзан уларни гиж-гижлатиб ҳам кўрди.

— Мен ҳеч нарсадан хафа бўлаётганим йўқ,— деди ўзини тутиб Андрей.— Мен сизларнинг олдингизга ўз асбобимни ишлаш мақсадида келганман. Шунинг учун қандай бўлмасин, ўша маъмурий даҳмазаларингдан ўзимни мумкин қадар узоқроқ олиб юришга ҳаракат қиламан. Бўлмаса, айтганингдай, сизларнинг машмашаларингиз суробимни тўғри қилиб қўйиши ҳам мумкин.

Ҳали шунақами? Демак, Викторнинг иши бетафтин машмашалардан иборат экан-у, Андрей жиддий иш билан шуғуллангани келган экан-да? Йўқ, азиз дўстим,

Виктор қилаётган иш энг зарур парса. Бу иш унча фойдали, айтарли гўзал ва номи улуг бўлмаса ҳам ҳар ҳолда бу кўримсиз иш кишидан чуқур онг, махсус илм талаб қилади. Ҳа, биз қора ишчилармиз, сизлар сингари қалин китоблар эмас, ҳаёт учун нур, энергия яратмоқдамиз.

Андрей зарда билан тарелкасини нари сүриб қўйди.

— Мен бу ерга шуҳрат қозонмоқ учун келган эмасман.

Виктор Андрейга бўлган дўстлик муносабатлари тезлик билан йўқолиб бораётганини сезиб қолди. Шунинг учун ҳам бир оз ўзини босиб олгач:

— Ишинг ўнгидан келмай қолмасайди, деб қўрқаман,— деди.— Мен ҳам бир вақтлар, худди сен сингари фан ишқида куйиб-ёниб, кечалари ўтириб чиқардим.

— Энди-чи?— жилмайди Андрей.

Лиза куч билан рюмкасини дастурхон устида юргизди.

— Бирдан икки қайиққа оёқ қўйишни истамайман. Ҳар кимнинг ўзига яраша режалари бор. Ростини айтсам, муҳим иш билан банд бўлганингдан кейин, илмий фаолият устида бош қотиришга вақт тополмас экансан.

— Эплай олмасам, кетаман,— деди Андрей.— Жуда бўлмаса, фан билан кундуз кунлари шуғулланиб кўраман.

— Қаерда? Бизнинг лабораториядами?— аянчли оҳангда сўради яна Виктор.

— Ҳа, худди шу бизнинг лабораторияда,— деди Андрей бизнинг деган сўзга урғу бериб.

Шундан кейингина Виктор Андрейнинг эртадан бошлаб у билан бирга ёнма-ён туриб хизмат қилишига қатъий ишонди. Шуинг учун ҳам у дарров Андрейнинг келиши билан содир бўлган барча ўзгаришларни бири-бирига таққослаб кўрди. Сўнг ишлаб чиқариш масаласида ҳеч қандай тажрибаси йўқ Андрейнинг бу лабораториядаги оғир шароитга қандай кўника олишини хаёлида кўз олдига келтира бошлади. Ҳа, бундан буён унинг қадрдон дўстига, ашиқроғи, фақат дўстгина эмас, балки унинг қўли остида ишловчи бу янги ходимга лабораторияда ишлаш анчагина оғир туюлса керак. Очиғини айтавериш керак. Унинг кабинети эшигига фанлар кандидати деган фахрли вивеска осилса ҳам, лекин у, лаборатория учун мақтанарли бирон иш қилиб бериши даргумон. Бироқ ёш, тажрибасиз инженер Майя Устиновага қараганда, бу анча салобатли. Тўғри, Майя

анча ҳаракатчан, ишчан жувоп. Аммо хотин кишига бундай лабораторияга раҳбарлик қилиш тўғри келмайди. Барибир министрлик ҳам уни тасдиқламабди. Майли, бегона одамдан кўра Андрей бошлиқ бўлгани маъқул. Ўз кашфиёти билан машғул бўлиб ётаверади...

— Сени уйлантириб қўйиш керак, Андрей,— деди Лиза, ўртага тушган ноқулай жимлиكنи бузишга ҳаракат қилиб.— Ҳозир авжи кўёв бўладиган давринг.

Андрей зўрға жилмайди. Виктор билан бўлган можаро унинг кўнглини ғаш қилиб қўйган эди. У Лизага жавоб берар экан, хаёлида фурсатни ўтказмай, тезроқ институтга қайта қолаймикан, деган фикр кеза бошлади.

— Қўй, қовоқ-тумшугининг осилтираверма,— деди Виктор барала,— шу ишга бел боғлабсан, давом эттир. мендан ёрдам бериш қочмайди. Устинова масаласини ҳам ҳал қиламиз, ишга киришинг билан уни бошқа ёққа олиш мумкин. Ҳар қалай бундай майда масалаларни ҳал қилиш бизнинг қўлимиздан келади. Менинг ёрдамчим Долгин сени оталикка олади. Бу томондан хотиржам бўлавер, лабораториямиз яхши йўлга қўйилган, иш қилиб сенга шаронт яратиб берамиз. Баҳузур кашфиёт билан шуғулланаверасан.

Андрей Викторнинг елкасига уриб қўйди, мана бу чинакам дўстининг сўзи.

— Мен шундай бўлишига ишонган эдим. Лаборатория унча вақтимни олмайди. Дўстларим!— Унинг кўм-кўк кўзлари яна чақнаб кетди.— Қўлларим шундай қичишяптики, қани энди, тезроқ шу асбобга киришсам... Сиз уни бир кўрсангиз эди...

— Қанақа асбоб экан у?— деди Лиза чой қуя туриб.

— Ўтказиш линияларидаги шикастланган жойларни аниқлайдиган асбоб. Биласанми, бу ҳали хаёл!

Яна хонани шовқин ва хушчақчақ кулгилар қоплади. Андрей хурсанд бўлган чоқларида ҳеч кимни ўз ҳолига қўймай ҳазиллашиб, кўзларини қисар, ёнидагиларнинг нуқул биқинига туртар, забардаст қўлларини силтарди.

Мана, ниҳоят унинг иши ўнгидан келадиган бўлди, ҳаммаси ўзи ўйлаганча бўлиб чиқиши керак.

Викторнинг чиройли юзларига қизиллик югурди. Узун киприклари орасидан эса намланган қора кўзлари порлади.

«Жуда чиройли йигит-да, қурғур,— деб ўйлади

Андрей меҳри тобланиб,— қандай яхши. Яна ўша дўстлик ва самимий тортишувлар. Бу жуда соз!»

Викторнинг бир оз кайфи ошиб, ўз ишлари тўғрисида ҳикоя қила бошлади. У очиқ кўнгиллик билан куйиб-пишиб гапирарди.

— ...Биласанми, Андрей, раҳбар бўлиш жуда соз нарса-да, ўзингни доим одамларга жуда зарур киши, деб ҳис қиларкансан. Кўпчилик бундай масъулиятли ишлардан қўрқади. Бу бемаънилик! Шунақа одамларни кўрсам кулгим қистайди. Ҳамма сенга ишонади. Бирор-та иш сенсиз битмайди. Ҳамма ишни ўзинг ҳал қилаверасан... Ҳа, ёлғиз ўзинг ҳал қила оласан, холос. Ҳамма ишнинг калити ва сирлари фақат сенинг қўлиңда. Баъзан энциклопедист бўлиб кетасан, киши. Қурилиш ишлари, ҳар хил пойдеворлар, устунлар, янги ўтхоналар қуриш, ёмон торф олиб келишгани ҳақидаги хабар ва шуига ўхшаш сон-саноқсиз маш-машалар бошингни қотириб юборади. Шу заҳотиёқ ҳаммасини бир ёқлик қилишинг керак...

«Буларнинг ҳаммаси қапчалик қизиқарли, қанчалик ажойиб ишлар»,— деб ўйларди Андрей.

— Бундан ташқари қўл остиңдаги шу бир қозон ичида ҳар хил тип, ҳар хил характердаги одамлар қайнайди. Биров онгини оширишдан кўра кўпроқ пул ишлашга ҳаракат қилади, биров ҳамроҳиниң ишига ҳавас қилади, яна биров унинг пайига тушади. Баъзилари худди Чехов ҳикояларидаги қаҳрамонлардек пора олишга одатланган. Айтмоқчи, ғийбат қиладиганлари ҳам топилади. Биласанми, ҳар бири ўз ақли, идроки билан мамнун, фақат ўз мавқеидан мамнун эмас. Ёки, масалан, таъминот бўлимининг ходимиш олайлик: излаб топиб бўлмайдиган нарсаларни топиб келади-ю, жуда зарур бўлиб турган нарсани топиб желмайди... Шунақа... Ёки олайлик, мана фаросатли инженер, аммо ароқни сувдек шимиради. Ўзинг ўйла, шунақаларни юқори ток кучига эга станцияга ишга қўйишга ишониб бўладими? Гўё ўргимчак уя ичида ўралашиб қоласан, киши. Ҳар бирининг феъл-атворига, сўзига, руҳи ва вазоҳатига қараб, иш юритишинг керак. Бўлмаса, эртагаёқ райком, горкомда устингдан ёзилган аризалар қалашиб кетади. Масъул ходиммисан — ҳаммасига ўз калланг ва партбилетинг билан жавоб беришинг керак. Ҳа, дўстим, бу психология ҳам, техника ҳам, яна мингларча илм-фан

ҳам мана шулардан иборат. Илон бўлиб чақасан, шер бўлиб бўкирасан, хоодадек ғудаясан, хуллас...

— Биласизми, дўстларим,— деб жилмайди Андрей,— ишни бошламай туриб, ҳалитдан юрагимга ғул-ғула тушаяпти. Мана, бугун келган кунимданоқ ҳамма менга қаршилиқ кўрсата бошлади. Лабораторияда ахир элликта одам бор — бу ҳазил гап эмас, албатта. Яна ҳеч қачон бошлиқ бўлиб ишламаган одамман.

Лизанинг зерика бошлаганини кўрган Андрей, бунга негадир ўзини айбдордай ҳис қилди.

— Хотиржам бўлавер, бошлиқликни тезда ўрганиб оласан,— деди Лиза.— Бу қийин эмас. Консультантинг ҳам анчагина тажрибали одам,— у боши билан ишора қилиб Викторни кўрсатди.

— Бирорта бошлиқ йўқки, ўз онласида ҳам идорадаги каби жатта обрўга эга бўлса,— деб ҳазил қилди Виктор папирос тутатаркан.

Андрей Викторнинг овозида сирли асабийлик сезгандай бўлди... Эри-хотин ўртасида бирор аламли ҳодиса юз берганмикин? Аммо у бу ҳақда узоқ ўйлашни истамеди. Бироқ Виктор ҳақ, ҳаёт мураккаб. Дуйёда нафосатли нарсалар жуда кўп, аммо жирканч нарсалар ҳам учрайди. Лекин Викторга қойил қолиш керак...

Унинг юрагида Викторга нисбатан янада зўр самимий ҳурмат уйғонди. Бу йиллар орасида Виктор анча ўсиб, ўзгарибди. Унинг ўз ишига меҳр қўйган моҳир раҳбар бўлиб етишгани сезилиб турипти. Раҳбарлик қилиш ҳам бир фан...

Андрейнинг кайфи чоғ эди.

— Сен, министр бўлиб кетишнинг ҳам мумкин, дўстим,— деди у.

— Бўламан ҳам,— қўшилди Виктор.— Министрлар осмондан оёғини узатиб тушибдими? Сен фақат менинг баримдан маҳкам ушласанг бас. Мендан бошқа ҳеч кимга қулоқ солма.

Лизанинг бурун катаклари кенгайди, аммо у индамади.

Викторнинг ўз ҳимояси остига олиш тўғрисидаги ваъдаси Андрейни ҳамон қувонтирмоқда эди. Виктор энди папиросни чиройлиқкина портсигарига енгилгина уриб қўйиб олифталик билан чекаркан, ёниб турган гугурт чўпини эътиборсизлик билан чертиб ташлади. Энди у секин, шошилмай гапирарди. Унинг оғзидан чи-

қаётган ҳар бир сўзни атрофдагилар берилиб тинглашлари шарт эканига ишончи комил эди.

— Парво қилма,— деди меҳрибонлик билан Андрей.— Аччиғинг чиқмасин, Лизок, Виктор олдинда бир оз талтайғиси келяпти. Ахир, мақтанса арзийдиган хизмат қиялпти-да...

— Тоза ароқхўр бўлиб кетибсизлар,— деб жулди Лиза.— Мақтанчоқлик ҳам эвида-да. Қелинглар, ундан кўра ашула айтайлик.

Улар студентлик даврларида айтиб юрган ашулаларини бошлашди: бироқ сўзларини бирорталари ҳам тўла билишмас, ўзларича ўйлаб, оғизларига келганини тўқишаверди. Виктор ўзининг ёқимли, ширакайф овози билан ҳар бир тўртликнинг охирида қўшилиб қўяр ва нақаротни узоқ чўзиб, тамом қилар эди:

Бас, жоним, тентираб юришни ташла,
Янгича ҳаёт қур, янги иш бошла.

— Эсингдами?— Кўзини қисиб ишора қилди Виктор, сўнг хахолаб жулганларича, бир вақтлар совуб қолган сомсаларни реостатда¹ иситиб еганларини эслашди.

Виктор ўрнидан турганида Андрей фурсатдан фойдаланиб, Лизанинг юзига қарамай, савол берди:

— Менга қара... Лиза, Ританинг келгани ростми?

— Телефон номерини берайми?— Лиза газетанинг четидан кичкина қилиб йиртиб олиб, номерни ёзди-да, Андрейнинг чўнтагига тиқиб қўйди. Андрей бирдан жим бўлиб қолди. Шу вақтдан бошлаб стол атрофидаги гаплар бир-бирига қовушмай қолди.

Хайрлашиш пайтида Лиза унинг қўлини маҳкам қисиб қўйди.

— Энди, бизниқига тез-тез кириб турасан-а, хўпми?

Андрей зинадан тушиб борар экан, Лизанинг кўзларини мўлтиллашиб туриб айтган сўнгги сўзлари қулоғи остида яна такрорлангандай бўлди-ю, унинг бу илтимоси оддий эҳтиром эмас, балки қандайдир ҳаяжонли ва қатъий талабга ўхшаганлигини эслади.

Виктор ўхлашга ётар экан, Лизага деди:

— Бечорага раҳмим келади. Эсиз, шунча йилни бекорга ўтказиб, оқибатда мана энди, шу ерга, бир вақтлар мен бошлаган каби, ишни бошидан бошлагани ке-

¹ Реостат — ток кучи ва кучланишни тартибга солиш учун ишлатиладиган асбоб.

либди. Ўзининг шахсий ҳаёти тўғрисида тузуқкина гапириб ҳам беролмайди. Уқинш суробини тўғрилаб қўйганга ўхшайди.

Андрейга ҳомийлик қилиш билан ўз елкасига ортиқча ташвиш, оғир юк ортдираётганини Лиза ҳам сезишини истарди. Агар ҳозир у эрига ачиниш, бирор нарса деганда, Виктор унга чинакам дўстлик қонунлари ҳақида, Андрейга бўлган ўз меҳр-муҳаббати тўғрисида сўзлаб берган бўларди... Бироқ Лиза жавоб бермади. У Викторга орқа ўгириб ётар экан, унинг нафас олишидан ухлаётганлигини ҳам, уйгоқлигини ҳам билиб бўлмас эди.

УЧИНЧИ БОБ

Аспирантура, Андрейнинг олдига диссертация ёқлай олиши масаласинигина қўймай, балки ундан олим чиқиш-чиқмаслиги масаласини ҳам қўйди. У изчилликка ва сабр-тоқатга одатланди; ҳеч ким назарига илмайдиган қора ишларини яхши кўришга уринарди. Ҳамма иш барбод бўлиб, нимадан бошлашни билмай умидсизликка тушган чоқларда ҳам у шу мушкул аҳволдан чиқишга уринарди. Баъзан қилган ишларининг ҳаммаси бирданига гўё қил учида осилиб қолар, сўнг боши қотиб, бундай ҳолатдан қутулиш учун ўзини ожиз сезарди. Шундай пайтларда кўнглида «Қилаётган бу ишларимнинг кимга кераги бор?» деб ўйлаб, ваҳимага тушиб қоларди.

Шундай кезларда у тасалли топмоқ учун Одинцовнинг олдига чопиб қоларди. Одинцов эса ўзини гўлликка солиб, раҳмсизлик билан дерди:

— Шу тажрибангизни яна бир марта қайтариб кўринг-чи.

Осон йўл топниш мумкин бўлган ерда, Одинцов яна қийинроқ усулни кўрсатиб юборарди.

— Шишасозга топширсакмикан? Шишасоз дарров бир ёғлиқ қилиб ташлайди-я, лекин ўзингиз уриниб кўрсангиз яхши бўларди. Сизда фақат ақл-идрок бўлиб қолмай, олимларга хос тажрибали қўл ҳам бўлиши керак.

Шунда Андрей қайта-қайта «яна бир марта»дан ўз тажрибасини такрорлаб кўрарди. Лампалари учун пуфлаб шиша баллон ясар, қилдек ингичка кварц ипини эшар, слесарлик қилар ва елимлаш билан шугулланарди.

— Кўпинча битта-яримта жез бўлагининг ўзини ишга солиш учун биронта бутун бошли илмий-текшириш иш планини тузишга нисбатан ҳам кўпроқ ақл-фаросат ке-

рак бўлади,— дерди Одинцов, бод билан оғриб, чўпдек бўлиб қолган озғин бармоқларининг қимирлатиб.

Чол қўйган талабларнинг ҳеч чеки йўқ эди. Андрей берилган бирон расчётни бажариши билан, Одинцов яна янги вазифа топширарди.

— Бу расчётнинг ҳеч ажабланидиган ери йўқ, ўша ўзимиз билган расчётлардан биттаси-да,— деб бепарвогина жавоб берарди Одинцов,— сиз аввал уни назарий жиҳатдан асослаб беринг-чи.

Андрей расчёт назариясини ишлаш устида икки ҳафта ўтирди. Қирқ варақли дафтарни ёзиб тўлғазди. Бу Одинцовга маъқул тушди шекилли, текшириб кўриб, мақтаб ҳам қўйди. Унинг мақташи ҳам қуйидаги сўзлардан иборат эди:

— Хўш, мана энди ҳаммасини тушуниб олганга ўхшайсиз. Энг муҳими ҳам шу. Бироқ сизнинг темангизга бунинг ҳеч дахли йўқ.

— Нимага дахли бўлмас экан?— чўчиб тушди Андрей.

— Натижа палон-палон миқдордан иборат,— деб илова ёзиб қўйинг,— деб бамайлихотир маслаҳат берди Одинцов. Шундай қилиб диссертацияга бутун бир дафтардан уч қаторлик иловагина олинди, холос.

Одинцов табиатидаги қўрслик хислати энди панд-насиҳат қилишга одатланиш хислати билан элакиша бошлаган эди. У Андрей билан қилган суҳбатлари ҳақида кулиб туриб шундай таъбир қиларди. Худди шундай вақтларда у аллақандай эскича услуб билан дабдабали оҳангда, аммо ёшлар учун жуда жозибадор ва ёқимли тил билан гапирарди.

— Маълумки, буюк олимлар машҳур хулосаларга фақат тўғри ўйлаганларидан эмас, балки кўп ўйлаганларидан ва шу ўйлаганларининг кўп қисмини бутунлай йўқ қилиб юборганлари учун эришганлар. Сиз қанчалик зўр умидлар алангасига чулғанган бўлманг, ўз виждонингизга ҳийла ишлатишдан ўзингизни сақлашга урининг. Фанда кашф қилишдан ташқари уни барбод қилишни ҳам билиш катта аҳамиятга эга.

Муддат ўтиб борар, Одинцов эса ўз программасидан бир қадам ҳам силжимасди. Баъзан Андрей бу чолни тушмагур тағин атайи мени айбситмоқчи бўлса-я, деб ўйларди. Ахир гап докторлик эмас, кандидатлик диссертациясини ёқлаш тўғрисида бораётган эди.

— Мен сизни кандидат эмас, ҳақиқий олим қилиб тайёрлашим керак,— деб терс жавоб берди Одинцов.

Бу жуда огир сабоқ эди. Андрей қарама-қарши назариялар ичида калавланиб қолди. У қандай китоб ўқимасин, бу мисоли бир тузоқдек унинг бутун ҳаёлини ўзига тортиб оларди. Кейин у экспериментал асосларга ўралашиб қоларди. Бир неча бор у аспирантурани ташлаб, бирон корхонага ишга жетмоқчи ҳам бўлди. Кафедрадаги ўртоқлари эса унинг бу пўписаларидан кулишарди, холос.

Ўз ишининг амалга ошиши учун аввал бир қанча мураккаб ва жуда зарур бўлган тажрибаларни қилиб кўришга ҳам тўғри келди. Бироқ бунинг учун институт лабораториясида на етарли асбоб-ускуналар ва на маблағ бор эди. Шунда Одинцов ўзи учун огир бўлган бир ишга киришмоқчи бўлди: у Энергосистемага борди-да, ўтказиш линияларидаги шикастланган ерларни аниқлаш асбобини такомиллаштириш юзасидан ўзаро шартнома тузишни сўраб, бош инженерга мурожаат қилди. Худди шу нарса Лобанов диссертациясининг темаси билан боғланган эди.

Одинцовнинг бу хатти-ҳаракатларига тўғри тушуна олиш учун Энергосистема раҳбарлари билан унинг ўртасидаги муносабатни билиб олиш ҳам керак эди.

Бир вақтлар Одинцов станцияларда автоматик усулни амалга оширишга уриниб кўрган эди. «Ишнинг кўзини билмаган» бу чўрткесар чол ўз мақсадини амалга ошвермагани учун жаҳли чиқиб, Энергосистема маъмурларининг бир мунчаси билан жанжаллашиб қолган эди. Шундан кейин министрликка чиқиб, икки ҳафтагача қабулхонада навбат кутиш билан вақтини ўтказди. Еттита хат ва ариза ёзиб кўрди. Ниҳоят бу масалани ҳал қилиш учун камида бир-бир ярим йиллик вақт кетишига ишонч ҳосил қилди.

— Бор-э, ундан кўра, шунга кетган вақтимни уйда ишлашга сарф қилсам-ку, яна бир янги асбоб ишлаб чиқараман,— деди у.— Айтайлик, сабр-тоқат масаласига келганда бошқалардан қолишмайман (Одинцов ўзини муғомбир ва зийрак одам деб ҳисобларди), лекин ахир ҳар қандай олимдан ҳам ўз тажрибаларини худди шундай машаққат билан амалда қўллашга муяссар бўлишни талаб қилиш мумкин эмас-ку.

У ишлаб чиқарувчилар, айниқса Энергосистема маъмурлари билан бевосита муносабатда бўлишдан ўзини четга торта бошлади. Консультация бериш бўлса — марҳамат. Ишни амалга оширишга келганда, асти аралаш-

тирманг. Мана ниҳоят бу қоида Лобанов туфайли биринчи марта бузилди. У Энергосистеманинг бош инженери ҳузурида бўлгани ҳақида афтини бужмайтириб гапира бошлади:

— Асбобни такомиллаштиришдан аввал, унинг умумий негизини топиш керак, деб бир соатча гапиргандирман, — сиз нима дейсиз? Улар бўлса: бизга негизнинг нима кераги бор, асбобни тайёрлаб беринг, деб қайсарлик қилиб туриб олишди. Мен уларга нима, асбоб ўз-ўзидан бунёдга желаверадими, ахир у, тўғри желган ерга: қиргами, даштгами ўтқазиб қўйсангиз кўкараверадиган нарсами, дедим. Шундай бўлганда ҳам унга парвариш керак бўлади. «Бу гапингиз тўғри, бироқ парваришлаш учун бизга маблағ беришмаяптилар», дейишди. Хуллас «али» деса «бали» деб жонларига тегдим, — деб хулоса қилди у, ҳорғин овоз билан.

Шартномани бажариш жуда кўп вақт талаб қиларди, лекин бу билан Лобановнинг диссертациясидаги мавҳум фикрлар тажрибали асосларнинг мустаҳкам негизига муяссар бўлиши керак эди.

Кафедра баҳорги сессияга тайёрланар, студентлар эса ярим кечагача зачет топширишарди. Хуллас, бир минут ҳам бўш вақт йўқ эди. Шундай бўлишига қарамай, ассистентка Зоя Крючкова билан лаборантлар бир иложини қилиб вақт топиб, Андрей учун қўлланмалар топишда ёрдамлашдилар.

Андрей эса яна бир неча тажриба ўтказгандан кейин тўсатдан ишни таққа тўхтатиб қўйди. Сўнг, уч кунгача институтда кўринмади. Тўртинчи кун кечга яқин пайдо бўлиб, кафедра парторги Фалеевдан партгруппани тўплаб беришини сўради.

— Билиб қўйинглар, мен кинога билет олиб қўйганман, — деди Зоя. — Қандай масала кўрилади?

— Масала ҳис-туйғу тарбияси ҳақида, — деб эътирозли жилмайди Фалеев. — Маъқулми?

У Андрейнинг мақсадини эшитиб, билиб олган эди. Андрей биринчи тажрибадан сўнг, кафедра томонидан шартнома бўйича такомиллаштириш учун олинган асбоб ва усуллар бутунлай эскирган экан, деган хулосага келган эди. Радиолокациянинг сўнгги ютуқлари принципиал суратда линиялардаги шикастланган ерларни аниқлайдиган янги усул ишлаб чиқишга имкон берарди. Бу идея унга эмас, москвалик бир қатор олимларга тегишли эди. Андрей эса эски усулни текшириб кўриш натижасида,

идеянинг ҳақиқатан ҳам тўғрилигига ишонч ҳосил қилди. Рост, ҳозир у бу янги усулни ишлаб чиқиш ҳақида бош қотира олмас эди. Шундай экан, унинг фикрича шу эскириб қолган кераксиз асбобдан фойдаланса, фақат ўз диссертациясини ёклаш мақсадида ўша усулдан фойдаланса, давлат пулини харжласа, маъқул иш қилган бўладими?

— Бир қўлим билан шалоги чиқиб кетган бу эски нарсаса уна-элик қўйиб пардозлай-да, иккинчиси билан уни чиқитга чиқариб ташлансин, деб диссертация ёзайми? Шундай демоқчимисиз?— Андрей пўё аллаким билан қаттиқроқ гапиришга уринаётгандай, ҳаддан ташқари бақирарди,— энергетикларга сизнинг бу усулингизни такомиллаштиролмаймиз, деб очигини айтиш керак. Бу локацион усулга нисбатан ҳеч нимага ярамайди.

Фалеев Андрейнинг сўзларини эшитар экан, негадир ўзи ҳақида ўйланиб қолди. Эртага у қирқ ёшга киради. Ўч беш йилдан бери институтда дарс беради. Ўзи доцент. Олимлар клубининг аъзоси. У бир меёрда осойишта ҳаёт кечирарди. Ўз мутахассислигига оид адабиётларни диққат билан кузатиб борар, ҳар йили янги-янги лекциялар тайёрлар, равон ва аниқ тили, қизиқарли тажрибалар кўрсатишда моҳирлиги билан студентларга ҳам жуда ёқар эди. Бўш вақтларида механизмларнинг текис ҳаракатини тартибга солиш назариялари билан шуғулланар ва шу ҳақда бир неча мақолалар ҳам бостириб чиқарган эди. У бирорта чалкаш тенгламани усталик билан ечаркан, ўзидан-ўзи мамнун бўлиб кетарди. Аммо сўнгги вақтларда бир текисда осойишталик билан ўтаётган ҳаёти уни зериктира бошлади.

Мана ҳозир у Андрейнинг сўзларини тинглаб ўтираркан, унинг бошига тушган ташвишга ҳаваси кела бошладди. Ҳа, унинг ташвишига ҳавас қила бошладди. Ўзининг ҳам қийналгиси, янгиллик излаб, қандайдир бирор мураккаб, аммо жуда ҳам керакли бўлган масалани ҳал қилиш учун кечалари ухламай, шу туфайли озор тортгиси ва атрофдагиларнинг ҳовлиқиб: «Хўш, Фалеев, ишинг тугай деб қолдимиз?»— деб сўрашларини эшитгиси келарди.

Қош қорая бошлади. Аммо чироқ ёқилгани йўқ. Деразадан боғда ёмғир шивалаб ёғаётгани кўриниб турибди. Фалеев, кимда қандай фикр бор, деб сўради.

— Кафедра шартнома билан ишлашдан воз кечиши керак,— деди Андрей.

Ғира-ширада унинг юзи хира кўринар, аммо овози вазмин янграр эди.

— Диссертациянг нима бўлади, кейин?

— Худбин экансизлар ўзларингиз,— деб куйиниб гапирди Зоя Крючкова.— Одинцовни ҳеч эсларингга ҳам олмаяпсанлар-а. У шунча югуриб-елди, бир киши учун шунча овора бўлди. Шу ҳам миннатдорчилик бўлдими?

— Зоя!— Қизишди аспирант Дима Малютин.

— Хўш, нима демоқчисан? Ҳатто оддий ғамхўрлик деган нарсa ҳам йўқ, сизларда.

Фалеев лекция ўқиган пайтларидаги олати бўйича сочи тўкилган яланг бошини силаб, стол ёнида бир меёрда у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. Бекор гал, улар биричи галда Одинцовни ўйлашган, Крючкова бунчалик қизишмаса ҳам бўлади. Шунинг яхши билинги, Одинцов учун фаннинг манфаати ҳамма нарсадан қиммат туради. Ҳар қалай энг чалкаш ишдан қутулиш учун энг осон йўл ҳақиқат йўлидир. Лобанов тўғри қилган... («Уни ҳеч ким нотўғри қилган деяётгани йўқ,— деб гапирди Зоя.— Бироқ бундай тўғрилиқ билан чолга жабр қилиши мумкин!») ...Энди Лобановнинг диссертацияси чатоқлашади, Одинцов ранжиб қолиши мумкин, энергетиклар олдида ноқулай аҳволга тушамиз ва ҳоказолар. («Бошқа илож йўқ-да!» деди Дима Малютин.) Дарвоқе бошқа илож йўқ. Фандаги осон йўл ҳақ йўл бўлолмайди, бир кунмас, бир кун бу осон йўл истаган одамидан қаттиқ ўч олиши турган гап....

Фалеев ўзи тўғрисида гапираётганини сезиб, тўхтаб қолди.

Ниҳоят шундай қарор қабул қилинди: Андрей ўз фикрини ёзма ҳолда Одинцовга билдириши керак, агар масаланинг илмий қисми Одинцовга маъқул тушиб, майли деса, Андрей унинг шартномадан воз кечишини илтимос қилади, яна зарур бўлса, бу бутун гартгруппанинг фикри, деб уқтириб кўрад.

Эртасига Андрей Одинцов билан учрашди.

Одинцов кишиларнинг қўл ёзмаларини ўқиганда унинг четига савол, ундов аломатлари ва аллақандай аччиқ истеҳзо билан: «фикр қоронғу», «ўтакетган бемаънилик» каби сўзлар ёзиб қўйишга одатланган эди. Бу сафар қаламни четга қўйиб, бармоқлари билан столни черта бошлади.

«Ёқмади шекилли!»— деб ўйлади Андрей. У бошини

эгиб ўтирган Одинцовдан кўзини узмас, чолнинг сийрак оқ сочлари орасидан бошининг қизғиш териси ялгираб кўринар эди. Андрей ўз отасини эслади ва бу чол олдида ўзини ҳимоясиз бир ҳолда ҳис этди.

«Майли, нима бўлса бўлди,— деб ўйлади у,— агар ўжарлик қиладиган бўлса, диссертациямни кейинроққа сурамай-да, энергетикларнинг заказини бажараман. Ахир шундай одамга қарши нш қила олмайман».

Одинцов диссертациянинг оўнгги варағини ўқиб бўлгач, бошини кўтармай қошларини юлиб туриб, вазмин бир оҳангда дона-дона қилиб гапирди:

— Марҳамат этиб, менинг гапларимни тўғри тушунишга ҳаракат қилинг, Андрей Николаевич. Аввало шунни айтайки, бундай ажойиб идеянинг пайдо бўлишидан ғоят хурсандман. Бу — сизнинг конкретлик ва ҳушёрлик қобилиятингизни кенгайтиради. Рост, жуда кўп меҳнат сарф қилишга тўғри келади, лекин бу тўғрида кейин гапиршамиз. Ҳозир энг муҳими сиз билан биз қоқинмаслигимиз керак. Бизнинг ахлоқий бурчимиз шартномадан воз кечиш.— Одинцов бошини кўтарди. Ҳафа бўлманг, Андрей Николаевич.— У Андрейнинг тугулган муштуми устига секингина кафтини қўйди.— Бошқа илож йўқ, ҳа тушунинг дўстим. Фанда виждонли бўлиш ҳам ўткир илм каби зарур. Тўғри, бу билан диссертациянгизга бир оз зиён етади, бу ачинарли албатта, фактлар кам дейишлари мумкин... Бироқ ажойиб идея топгансиз. Фан яна бир бор ғалаба қозонадиган бўлди, шундай эмасми?

Андрей қувончдан ўзини зўрға тутиб, бошини қимирлатди.

— Руҳингиз тушмасин. Мен эртагаёқ энергетиклар олдига жўнайман.— Одинцов қошларини чимирди ва тўсатдан ўзини тутиб, Андрейга қараб кулиб қўйди:— Уларга бўлган гапни тушунтириб, талабларини рад қиламан. Диссертацияни ёқлаб бўлганингиздан кейин, ҳалиги янги асбобингиз устида ишлашга ўтирасиз. Номини нима деб атамоқчи эдингиз? Менимча «локатор» деб аташ маъқул. Қалай? Розимсиз?

— Менми?.. Албатта! Биз бўлсак... Ахир, сиз энергетиклар билан муносабатда бўлишни ёқтирмас эдингиз-ку... Биламан, сизга жуда қийин бўлади...

Одинцовнинг сиражини юзидаги бўртиб турган томирларига қизиллик югурди.

— Менга парво қилманг! Мен ҳар қандай эски урф-одатларга ён босишга ҳақим бор. Аммо сиз ундай қилманг. Модомки, сиз эски усулни рад қилибсизми, энди марҳамат қилиб янги идеянгизни амалга оширишга киришинг. Ўтиб кетган хом хаёлга эътибор берганим учун мени кечиринг. Ҳа, шундай!

Андрей кабинетдан чиққач, студентларга тегиб-туртиниб, коридорни кесиб ўтди-да, лабораторияга кирди. Унинг оғзи қулоғида эди.

— Хўш, нима бўлди?— деб сўради Фалеев.

Андрей унга тушунмагандай, тикилиб қаради-да, сўнг бошини қимирлатиб деди:

— Тентаклар!

— Қим?

— Мен, сен. Биз — ҳаммамиз тентаклармиз!

Диссертация оппонентларга юборилгандан кейин, орадан икки ҳафтача вақт ўтгач, ўша оппонентлардан бири — Тонков деган профессор институтга телефон қилиб, Лобановни ўз квартирасига таклиф этди.

Белгиланган вақтда келган Андрей Тонковнинг меҳмонхонасида «Огонск» журнаlining эски сонларини варақлаб ўтирар, профессор эса банд эди. Варақлари титилиб кетган журнал унга сартарошхонани эслатди. Деворларга ойнаванд рамкаларда жуда яхши ишланган фотосуратлар осибди. Уларнинг ҳар бирида сочини устара билан олдириган, йўғон тардишли кўзойнак таққан япалоқ, қора соқолли басавлат бир кишининг сурати бўлиб, ҳар бир фотода мамлакатимиздаги машҳур олимларнинг биронтаси билан ёнма-ён турганини кўриш мумкин. Андрей Тонковни илгари ҳеч кўрмаган, шунинг учун ҳам энди унинг суратларини қизиқиб томоша қилмоқда: Тонков академик Веденеев билан шахмат ўйнаб ўтирибди, Тонков Фанлар академияси президенти билан қўлтиқлашиб паркда сайр қилмоқда. Тонков президиумда академик Зелинский билан суҳбатда, Тонков бир гурупа академиклар билан бирга аллақандай қурилишда юрибди. Хуллас, қаёққа қараманг, Тонков: «Қўрдингизми, мен ким бўламан?» деяётгандай сизга тикилиб турарди.

Оқ фартук кийган хизматкор хотин чиқиб, Андрейни профессор олдига таклиф қилди. Тонков ўз кабинетида суратдагига қараганда яна ҳам улуғвор бўлиб кўринди. У, эгнига бароқ юнгли туя терисидан журтка, артилган

тухумдек силлиқ бошига қора қалпоқча кийиб олган бўлиб, ташқи кўринишидан, профессор деган номни тилга олишингиз билан кўз олдингизга келадиган ҳақиқий профессорнинг ўзи эди. Унинг кабинети ҳам ҳақиқий профессорларнинг кабинетига ўхшарди.

Шафаларда китобларнинг ҳалланган муқовалари йилтирар, стол устида қўлёзмалар, корректуралар уюлиб ётарди. Деворда Фарадей, Ломоносов, Максвеллнинг портретлари осиллиқ. Алоҳида этажеркага уй эгаси томонидан ижод қилинган китоблар терилган.

Тонков Андрейга илтифот билан қўл сиқиб кўришди. Кўтириб қўйгани учун кечирим сўради ва ўзи ёзган тақризнинг хомахи нусхасини ўқиб кўришга берди.

Оппонент Андрейнинг линия шохобчаларидаги шикастланган ерларни аниқлашдаги эски усулга қарши чиққан қисмини қаттиқ танқид қилибди.

«Автор ҳеч қандай далилсиз равишда Ватанимиз фанидаги шонли традицияларни йўққа чиқаради. Назарияни ривожлантириш ўрнига уни рад қилиш... Локатор ҳақидаги идея — бу янгилик эмас ва у ҳеч қандай тажрибага асосланмаган...»

— Биласизми, мен қондани хилоф равишда бузаяман,— деб кулди Тонков, чиройли садаф тишларини кўрсатиб.— Менинг вазифам, тақриз ёзиб бериш, холос. Хомакисини ёздим-у, қарасам бу аҳволда диссертациянингизни ёқлай олмайсиз. Сизни бутунлай йиқитадиганга ўхшадим. Кейин, эҳ, нима бўлса бўлсин, ўзи билан шахсан гаплашиб кўрай, деб ўйладим. Олимлик виждоним ишга расмийчилик билан қарашни истамади. Ахир, мен фақат бир нарсага, аҳамиятсиз тезисагина эътироз билдирияман, холос. Тўғрими?

— Тўғри,— севиниб кетди Андрей, унинг кўзи олдида гира-шира умид учқунлари чақнаб ўтди.

— ...Уша ерини ўзгартирсангиз бас, қолган ҳаммаси маъқул.

Тонков этажеркани титкилаб, ундан ўзининг эски мақолаларидан бир нусхасини олди. Бу ҳам керак бўлиб қолар. Унда бир вақтлар Тонковнинг ўзи томонидан топилган усулни такомиллаштириш ҳақида ёзилган эди. Ҳа худди шу усул билан линия шохобчаларидаги шикастланган ерларни аниқлашган ва ҳозир ҳам шу усул билан аниқлашмоқда эди. Халқ бу усулга ўрганиб қолган. Шунинг учун ҳам ундан воз кечолмайди...

Тонковнинг зўр илтифот билан гапираётган гапларида таъсирланиб кетган Андрей, унинг бу асарнинг чет давлатларда қайта-қайта босилганлиги, унинг натижаларидан йирик фирмалар қандай фойдаланганликлари ҳақида, бизда эса, энди эсга олишга бошлагани ҳақидаги унинг ҳикояларини ҳурмат билан тингларди...

Тонковга қойил қолиш керак: у диссертациядаги энг бўш ернинг худди ўзини топибди-я. Ҳақиқатан ҳам янги назария учун лаборатория машғулотлари етишмаётган эди. Ана шунда Андрей энергосистема учун қилинадиган ишни амалга оширмаганидан қаттиқ ачинди! Тонков қайта-қайта текширилган, ишончли далиллар билан хулоса чиқарди. У, математиканинг қудратли кучларини эндигина туғилган, ҳимоясиз идеяга қарши қўймоқчи эди, уста, тажрибакор практик сифатида унинг идеясига ҳужум бошлади. Андрей қайси йўл билан унга қарши чиқа олиши мумкин? Умумий мулоҳазалари, ўз ҳиссиётлари биланми, ёки Одинцовнинг қўллаб-қувватлашига суянсинми?

— Афсуски, Одинцов ҳозир атоқли арбоб ҳисобланмайди.— Тонков энергетиклар билан бўлган шартнома тузиш воқеасидан хабардорлигини ва бу воқеа Одинцовнинг обрўсига халал етказганини, уни «кабинетда ўтириб қолган дарвиш» деб атаганларини эшитганлигини уқтирмоқчи бўлди.— Сизга маслаҳатим шуки, сиз доим хатоларингизни излаётган рақибингизга ён босишга ўрганинг, зиён қилмайсиз. Хатоларингизни яширишга уринган дўстингизга қараганда, шу рақиб кўпроқ ёрдам бериши мумкин.

Вазият нақадар оғир. Одинцовнинг «ўзингизни балога гирифтор қилманг» деган маслаҳатини эслаган Андрей тишини-тишига қўйиб, хулосаларининг баъзи жойларини ўзгартиришга кўнди.

— Назариянгизни тезроқ практика билан боғлаш имконияти бутун фикр-хаёлингизни банд қилиб қўйганини кўриб турибман,— деди Тонков.— Аммо азиятим, бу билан диссертациянгизни катта ҳужумга қўясиз. Сизнинг қанчалик талантга эга эканлигингизни мен даров сездим. Лекин нигилистлигиз — ёш бўлганингиздан. Ҳали сиз билан бир эмас, бир неча марта бирга ишлашимизга ишонаман, шунинг учун ҳам қондани хилоф равишда бузиб, сизни чақирдим. Мен учун инсон ҳар қандай расмийчиликдан қимматроқ.

Тонков ташаккур олмоқчи бўлса керак, сўзини тўхтатди. Аммо ташаккур айтишга Андрей ожизлик қилар эди.

Тонков Андрейнинг ишга жойлашган-жойлашмаганини суриштирди. Сўнг ҳозирча ишга тайинлаш бир оз кечиктирилганлигини билгач, унинг режаларини сўрай бошлади. Институтдагилар, Андрейни албатта кафедрада олиб қолиш керак, деган фикрда эдилар. Келаси йилдан Одинцовнинг ишини енгиллатиш учун у, ҳатто лекцияларга ҳам тайёргарлик кўра бошлаган эди.

— Уқитувчи бўлмоқчимисиз?— деб сўради у соқоллини силаб, синовчан кўзлари билан Андрейга тикиларкан.— Биласизми, йигитча, сиз менга негадир ёқиб қолдингиз?— У оппоқ тишларини кўрсатиб қиқирлади.— Нима учунлигига ўзим ҳам тушунолмаяман. Аммо менинг кўзим, одамни тез ажратади.— У ўрнидан туриб стол олдига чиққан эди, унинг калта оёқлари узун ва йўғон жуссасига асло мос келмайдиган қиёфасини кўриб, Андрей ажабланди. Қайтага стол орқасида ўтирганида анча салобатли бўлиб кўринар экан.

— Уқув юртида умрингизни ўтказиб нима қиласиз? Бу чолларга хос иш. Менда — Фанлар академияси қошидаги институтда бир бўш ўрин бор. Шу тўғрида ўйлаб кўринг.

У ерда қандай ажойиб темалар устида иш олиб борилади-я! Андрей бенхтиёр берилиб эшита бошлади. Доимий ток билан минг километргача электр қуввати етказиб бериш. Мамлакатимиз учун ягона, юқори вольтли шохобчалар яратиш... Давлат аҳамиятига эга бўлган... Мутлақо мустақиллик... Фанлар академияси томонидан эътибор берилиши...

— Ҳа, буларнинг ҳаммаси қанчалик қизиқ,— деб хўрсиниб кўйди Андрей.— Жуда ҳам. Аммо мен ҳозирча бошқа бир масалани ҳал қилгим бор.

— У нима экан?

— Локатор асбобини амалга ошириш мумкинлигини исботламоқчиман, уни яратмоқчиман.

— Оҳо, бундоқ деги! Қаерда яратмоқчисиз уни?

Худди мана шу савол Андрейнинг ҳам бошини қотирмоқда эди.

Андрей бўлажак асбобни яратиш масаласида бош қотираркан, кафедрадаги илмий лаборатория бу мақсадни амалга ошириш учун ярамаслигига ишонди. У

турли ток кучига эга бўлган ўтказгич линияларида, кабеллар устида кенг текширув ўтказиши керак. Бундай имкониятнинг фақат энергосистема лабораториясигина яратиб бериши мумкин эди. Андрей ана шу ерга йўлланма олишга қарор қилди. Агар ўша ерга уни ҳатто оддий инженер қилиб юборадиган бўлсалар ҳам у сўзсиз кўнарди. У ўз олдида катта мақсад турганини яхши билар, шунинг учун ҳам, бошқа ҳеч нарса уни қизиқтирмай қўйган эди.

Фақат, у бир марта ўз орзусининг нақадар қимматга тушаётганига иқрор бўлиб, иккиланди. Бу ҳодиса аспирантларни ташкилотларга тақсимлаш олдидан, Андрей ўз режаларини Одинцовга сўзлаб бермоқчи бўлганида юз берган эди.

Сўнгги вақтларда Одинцов дамба-дам бетобланидиган бўлиб қолди. Унинг чеҳрасидан кун сайин асабийлашиб бораётганлиги кўриниб турарди, Андрей чолнинг синовчан кўзлари билан тикила бошлаганини бир неча бор сезган эди. У қўлдан бой берилган вақтнинг ҳиссасини чиқаришга уринаятгандай, ўз ўрнига ворис тайёрлашга шошила бошлади.

Одинцов ўқитувчилик вазифасини энг юқори санъат деб ҳисобларди. У аудиторияга кирганида, ёшларнинг шўх ва қувноқ овозлари, унинг ҳар бир ҳаракатини берилиб кузатиб турган саноқсиз, чақноқ кўзлар аллақандай ҳаяжон уйғотарди. Шунинг учун ҳам ҳар сафар лекция бошлашдан аввал у худди янги келган ўқитувчидек ҳовлиқар, ўнғайсизланар эди.

Одинцов аста-секин Андрейда ўқитувчиликка муҳаббат уйғотолмаса ҳам, ҳар ҳолда қизиқиш уйғота олди, Андрей ҳам бўш вақтларини лекцияга тайёргарлик кўришга бағишлар, Одинцов эса унинг конспектларини синчиклаб текширар, кўп ерларини чизиб ташлар, катта талаблар қўярди. Айни вақтда Лобановнинг сузилиб турган кўк юзларида у ўз ёшлик чоғларини кўраётган кекса сингари мулойимлик билан гапирарди.

Андрей Одинцовни уйига кузатиб қўярди. Улар институт боғи оралаб қум сепилган торгина хиёбонлар бўйлаб борардилар. Одинцов ҳассасига қаттиқ таяниб борар, Андрей унинг қадамига эътибор бериб, салмоқ билан баб-баравар қадам ташлашга уринарди. Кеч куз, шамол дуб дарахтларидаги сўнгги япроқларни узиб туширарди. Қуриган олтин ранг япроқ ҳавода пириллаб учиб келиб, Одинцовнинг елкасига қўнарди.

Уларнинг гаплашадиган гаплари ҳам қолмади. Одинцов ундан ҳеч қандай далиллар ҳам талаб қилмади. Агар талаб қилганда ҳам Андрей истаганча далил топа олар, кеча, ўтган кунни кафедрадаги дўстларига жавоб берганидек, унинг ҳам барча эътирозларига жавоб бера олар эди. «Техника бўлими»га бориб, қуруқ аравани шалдиратиб, у ёқдан-бу ёққа чопиб юрасан, қилладиган ишнинг шу бўлади, холос»,— дея уқтирган эди кеча Дима Малютин. «Сенингча биз ҳаммамиз институтни ташлаб ташкилотларга жўнайверишимиз керакми?— деди Зоя Крючкова ранжиб:— Сен ҳамкорликни бошқача тушунаркансан! Бу ишнинг ҳамкорлик идеясини нотўғри талқин қилиш деб ҳисоблайман». Улар кеча қаттиқ тортишиб олган эдилар, шунда ҳам Андрей, асбобнинг тақдирини фақат қорхонадагина ҳал бўлади, деб ишонтира олди. Бугун Одинцовни ҳам ишонтирмоқчи бўлди-ю, бироқ Одинцов индамади.

Чол эркаклар киядиган қадимий қўнжли калиши билан ҳалқобларни тўғри кечиб ўтар, унинг таёғи нам қум устида ёқимсиз товуш чиқариб ғижирларди. Унинг оғиз очмай жим боришида қандайдир бир гинахонлик, оғир таъналар яшириниб ётгандай эди. Дарвоқе, у ҳам ҳақ эди-да.

Яна бир ўринбосар топиб тайёрлашга энди унинг кучи етармикин? У ўзининг энг яхши умидидан айрилган эди. Қарилликнинг ўз қонун-қоидалари бор: қариган чоғда жудо бўлган нарсага қайтадан эришиш ниҳоятда мушкул...

— Демак, мен сизга ишониб янглишган эканман, Андрей Николаевич,— деди Одинцов ўзини зўрға тутиб.— Мен фақат сиздангина айрилаётганим йўқ...— у сўзини тугатолмай, қўлини асабий ҳолатда бир силтади-да, тескари бурилди. Бу таниш ишора Андрейга тарсакидан ҳам бадтар туюлди.

Улар кўча эшигини олдига келишганда Андрей Одинцовга сездирмай, унинг елкасидати япроқни олиб ташлади.

Пружина тортиб турган эшик қулоқни қар қиларлик даражада тарс этиб ёпилди-ю, кўчада Андрейнинг ёлғиз ўзи қолди. У ёпиқ турган эшикка, унинг ҳўл остонасига узоқ тикилиб турди. Эшик ойнасида кўчадаги тебраниб турган қайрағочлар ва кўкда сузаётган кулранг булут карвонларини акс этар эди.

Ким биледи, яна қачон келиб, шу эшикнинг бандидан ушлаб, очиниша муяссар бўларкин? Қачон? Қишдами, ёздами? Яна бир йилдан кейинми? Бу ҳозирча номатълум.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Андрей ишга кирган электро лаборатория бинонинг биринчи қаватида учта катта хонага жойлашган эди. Бундан ташқари коридор ажратиб турган устахонаси ҳам бор эди. Устахонада эски, ишдан чиққан дастгоҳлар дириллаган овоз чиқазиб ишлаб турарди. Айтишларича, бу дастгоҳларни фақат кекса, кам гап, уста Кузьмичнинг ташаббуси билангина ишлатиб туришарди. Лекин Кузьмичнинг ташқи қиёфасидан унга «ташаббускор» сўзи асло мос тушмасди. У янги бошлиқ билан танишиш учун Андрейнинг қўлини қисар экан, худди илгаридан бир-бирларига қадрдон бўлган одамлардай арзи-додини айта бошлади:

— Фрезернинг¹ мотори алмаштирилмаса, мен металл йўниш учун заказ қабул қилолмайман,— деб тўнгиллади.

Кенг коридор гўё икки қисмга бўлинган: катта лампочкалар ёниб турган томон расмий қисм ҳисобланиб, унда деворий газеталар ва эски ҳурмат тахтаси осиялиқ турарди. Бу ерда комсомол бюросининг секретари Игорь Ваношкин аъзолик взноси тўламаганлар билан музокара олиб борарди ва бюро аъзолари билан баъзи ўсмай «қотиб қолган» ўртоқлар тўғрисида маслаҳатлашарди, маданий-оқартув ишлари билан шуғулланувчи Саша Заславский бўлса, Хитойда нэп бўладими ёки шарт эмасми, деган темада парторг Борисовдан консультация оларди.

Коридорнинг иккинчи қисмига эса бир оз ҳангамалаша, папирос чекиш учун чиқишар, ёнғинга қарши қум тўлғазилган қизил яшик олдида ҳар хил латифалар айтишар, Лёна Морозов билан Соня Манжула ўртасидаги ошиқ-маъшуқлик муносабатларини муҳокама қилишарди.

Лабораториянинг хоналари баланд-баланд шкафлар билан тўсилган, кичкина катакларга бўлинган. Уларнинг бири ўлчовчиларга, бири автоматчиларга, яна бири бошқа ва бошқаларга тегишли эди. Катаклар ичидаги

¹ Фрезер — металл ва ёғоч устини йўниб ишлайдиган асбоб.

инженерлар ўтирадиган отоллар стенд ва дастгоҳлар орасида сиқилишган. Ҳар бир группанинг асбоб яширадиган пана ери бўлар, ҳар қим ўз қувончи, ўз қайғуси билан банд эди. Моторлар тинмай ғувиллар, разрядлар сафсар ранг учқун сочиб, ҳар бир бурчакни алоҳида шовшув билан янгратар, кишилар бир-бировларининг гапларини эшитолмасди.

Институтнинг кенг ва тинч лабораторияларидан келган кишига бу ер ҳаддан ташқари шовқинли ва тор бўлиб кўринарди.

— Бу ер худди қадимий чорбозорнинг ўзи-я,— дерди жаҳли чиққан Андрей.

У Майя Устиновадан ишни қабул қилиб олгандан кейин, ўзи учун ҳеч қулай жой тополмай, у хонадан бу хонага қовоқ-тумшугини осилтириб санғиб юрар, алланималарни ўлчаб, чамалаб кўрарди. Энг чекка хонада у қулф осилган пастгина эшикчани кўриб қолди. Бу — ҳужрага ўхшаш кичкинагина хона экан. Унинг панжара тўсилган кичкина деразасидан тушаётган кучсиз нур, бу ерни ғирашира ёритиб турибди. Қорайиб кетган деворларига лабораториянинг эски материаллари суяб тахлаб қўйилган эди.

Андрей бошини эгиб ичкарига кирди-да, эшикни ёпиб қулоқ солди: бу ер шовқин ошитилмайдиган, анчагина тинч жой экан.

Андрей бу ердаги нарсаларни бошқа ерга кўчиришга, ойнадаги панжарани олиб ташлаб, хонани тозалашга буюрди. Шу кичкинагина хона унинг кабинети бўлиб қолди. Лекин у бир оз совуқ ва қоронғи бўлиб, кундуз кунлари ҳам чироқ ёқиб қўйишга тўғри келар эди. Бироқ, бу ернинг тинчлиги унинг бошқа ҳамма камчиликларини ювиб кетарди.

Янги кабинет инженер Кривницкий томонидан «Андрей ҳазратларининг ҳужралари» деб таъбирланди.

Лобанов ўз кабинетидан чиқаверишдаги хонани ҳам тозалаш, лаборант ва техникларни ўз ашқал-дашқаллари билан қолган иккита хонага жойлаштириш, инженерларни эса ўз ёзув столлари, лойиҳа тахталари билан шу алоҳида хонага кўчиб чиқишлари ҳақида буйруқ берди.

Кўчманчилик ҳамманинг жиғибийронини чиқарди. Йиллар бўйи ўз ўрнидан қимирлатилмаган тартиблар бузила бошланди. Бу ҳол на инженерларга ва на лаборантларга ёқди. Инженерлар ўз участкаларининг «қаровсиз» қолишидан кўрқижар, лаборантлар эса Лобанов

олний маълумотли кишилар билан лаборатория ходимлари ўртасида катта фарқ борлигини кўрсатмоқчи, деб ўқинишар эди. Баъзилар «янги супурги» янгича супуради деб кулишар, оқибат нима бўларкин, деб ўзларича муҳокама қилишарди.

— Лобанов, ҳеч бўлмаса, сиз билан маслаҳатлашдингми?— деб сўради Новиков партбюро секретари Борисовдан.

— Нега энди? Бу масала тўлиқ равишда маъмурий хўжалик даражасидаги масала,— сизқидиллик билан жавоб берди Борисов.

Ҳақиқатда эса, Андрей ҳеч қачон «Янги супурги» бўлишни истамас эди. Лаборатория энг илғор лабораториялардан ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам уни қайта қуришни ҳаёлига ҳам келтирмасди. Фақат у ўз асбоби билан машғул бўлиши керак. Унга фақатгина тинчлик зарур ва унинг юлдида ўз лойиҳалари билан машғул бўлиб, жимгина ишлайдиган бир неча зеҳнли инженер бўлса бас.

Кўч-кўч жанжал билан бошланди. Техник Лёня Морозов ўз дастгоҳини бошқа ерга кўчириш нияти йўқлигини айтди.

— Бу менинг вазифам эмас, ҳаммол чақиришсин,— деди у Кривицкийга, ўтиб кетаётган Лобановга атайин эшитдириб туриб. Бир зумда хонани жимлик босди. Нарвончага ўтириб, девордаги шчитларни суғураётган Пека Зайцев ҳам ишини тўхтатиб, бўлаётган воқияни кузата бошлади. Бошқа вақтда бўлганда Кривицкий Морозовга қандай жавоб беришни биларди. Аммо ҳозир елкасини қисиб жилмайди-да, Лобановга қаради.

Лобанов таққа тўхтаб қолди. Майя унинг ўнғайсиз ҳолга тушганини сизди. Ҳамма энди у нима иш кўрсатаркин, деган ҳаёл билан кўзини узмай тураркан, бирдан Майя Устинованинг унга раҳми келиб кетди. Ҳозир бутун лаборатория ёлғиз унгагина қарши турарди. Бу адолатдан эмас, ахир. Лекин айни вақтда Лобановга ҳеч кимнинг бўйсунмаётганлигидан, ҳамманинг ёлғиз унгагина қарши турганлигидан Майя ҳузур қилаётган эди. У эса ўз тажрибасизлиги билан бу ҳолатни яна мураккаблаштириб юборди. Андрей Морозовнинг сўзига эътибор бермай ўтиб кетаверганда, Майя Лёняни қаттиқ изза қилган бўлар эди. Энди худо билади, бу ишнинг оқибати нима бўларкин. Морозов пўписадан ҳайиқади-ганлардан эмас, бунинг устига у лабораториядагилар ўз

тарафидалигини сезиб, Лобанов билан жанжаллашишга баҳона қидираётган эди.

Ғанининг очигини айтганда, эҳтимол, Майянинг бунга аралашмагани маъқулроқдир — ҳа-да, Лобанов ўз тараддудини ўзи кўраверсин. Лекин қизиғи шундаки, Майя шундай ҳаёлга келиши билан дарҳол ўзидан хижолат бўла бошлади.

— Морозов,— деди у, қатъий совуққонлик билан,— аҳмоқчилик қилманг!

Лекин Лобанов бу пайт дастгоҳ олдида яқинлашди.

— Наҳотки, шунчалик оғир бўлса?— деб соддагина қилиб сўради.— Қани, кўтариб кўрайликчи.

У эгилди-да, оёқларини кериб туриб, дастгоҳни даст кўтарди ва елкасига олганича қўшни хона томон юрди. Унинг бўйни қабариб, қизариб кетди. Пека нарвондан сакраб тушди-да, Лобановнинг орқасидан югуриб кетди.

— Нимага қараб турибсизлар?— деб бақирди Майя, Морозов ва унинг шогирдига қараб.— Қаерга қўйишни кўрсатсангизчи.

Дастгоҳ янги жойга ўрнатилиб қўйилгач, Лобанов бўйинини ишқар экан, Морозовга қараб гапирди:

— Чиндан ҳам сизга анча оғирлик қилар экан, кўтара олмасдингиз!

— Бу кишига кўтариш йўл бўлсин,— деди Пека Зайцев нафрат билан. У дастгоҳни ўрнидан силжитмоқчи бўлиб кўрди.— Юз килограммча келар, бунга оғир атлетика билан шуғулланиб юрган одамнинг кучи етмаса...

Морозовнинг ножўя қилмишига жавобан кўрсатган ўз хайрихоҳлиги ва ташаббуси билан Лобанов ўзига нисбатан ҳаммада меҳр уйғотди. Энди Морозовни мазах қила бошладилар: Табуреткани кўтара олармикинсан ёки унга ҳам ҳаммол чақирсакмикан?— деб кулишарди.

Инженерлар кўчиб чиққан кенг, ёруғ бу хона жуда тинч, жимжит эди; деворда катта соат чиқиллар, стол устига янгигина оппоқ қоғозлар ёйилган, инженерлар эса ўзларини гўё кўргазмага қўйгандай термулишиб ўтиришар эди.

Илгари эрталабдан бошлабоқ тинчлик берилмас, улардан йўл-йўриқ талаб қилишарди. Ўлча, аппаратларни бузиш, уларни монтаж қилиш каби ишлар уларнинг кўзлари олдида содир бўларди. Буларнинг ҳаммаси минут сайин ақлни олиб қочар, миани тез чарчатар эди.

Энди улар топшириқ бериб, одат бўйича ўз лаборантлари билан ҳангамалашиб олишгач, яна «инженерлар хонасига» қайтишарди. Айтмоқчи, техниклар ҳам бўлар-бўлмас саволлар билан инженерлар олдига кираверишга иймана бошладилар. Энди инженерлар тинчгина ўз лойиҳалари билан шуғуллана берадилар. Улар энди баъзан бўш вақтлари ҳам ортиб қолаётганини сеза бошладилар. Лобанов ҳозирча уларнинг ишига аралашмасди. Ҳаммани тинчитгач, у ўз «ҳужраси»га кириб олди ва ҳар кунни бир марта инженерлардан бирортасини чақириб қўярди.

Улар хавфсирашиб, ҳар қандай тасодифий ҳодисаларга шайланиб кирардилар, у ердан эса ниҳоятда тинчланиб қайтиб чиқишарди. Андрей уларнинг фақат назарий билимлари билан қизиқсинарди. Хуллас, барча ислохотлар тугаган, энди ишни бемалол давом эттиравериш мумкин эди.

Кўпчилик Кривицкийнинг мулоҳазасини маъқул топди. У шундай деган эди:

— Назариячи... одамларга фойда келтиришдан кўра, кўпроқ савлат учун яратилган экан.

Борисов янги бошлиқ яна қандай ҳунар кўрсатаркан, деган хаёл билан жим юрарди.

— Дарвоқе Борисов, Лобанов ишлаб чиқаришдан узоқ ва унга қизиқмайдиган одам экан,— дерди инженер Усольцев,— ҳўш, сиз нима дейсиз?

У Лобановдан норози эди. Чунки лаборатория бошлиғи келажак ишлар учун янги йўл-йўриқлар кўрсатиш ўрнига, схемага эътиборсизлик билан қараб қўйиб, Усольцевга:

— Буни ўзингиз эплайверасиз,— деган эди.

Схемадаги ечилмаган масалани ҳал қилиш чиндан ҳам Усольцевнинг қўлидан келади, лекин баҳузур ишлаш учун бошлиқнинг фикрини олиш яхши, бир кориҳол юз бериб қолса, бошлиқни пеш қилиб тураверасан...

— Уша фикр берармиди, сенга,— деб тиржайди Кривицкий,— Лобанов ишнинг амалий томонига аралашмасликни маъқул кўради. Саволга жавоб бериш ўрнига елкасини қисиб қўйган одам ўзини ақлли деб ҳисоблайди деганлар, ундай одамлар ўз обрўсини кўтариш учун, шуни ҳам билмайсизларми, вой саводсизлар-эй, демоқчи бўлгандай мавҳум темаларда суҳбат бошлайдилар, тушундингми?

Лобанов ўз фаоллигини ўзига алоҳида кабинет ва «инженерлар бўлими» ташкил қилишдан бошлаши партбюро секретари Борисовни раъжитмоқда эди. Орадан икки ҳафта ўтди. Борисов ҳам бу кўчманчиликнинг ижобий натижасини сеза бошлади: у тинчгина ўтириб, фикр юритиш, ҳа, ҳа шошмай-пишмай ўз ишлари устида мулоҳаза юритиш, перспектив ишлар, формулалар устида бош қотириш учун бу ер анча қулай эканлигини ўйлай бошлади. Бундай шароитда ишлашни ҳам унутиб юборибман, деди у ўзига ўзи.

Бир кун у ўз иши юзасидан маълумот олиш учун радиолампа тўғрисидаги янги бир китобни қўлига олди-ю, уни ўқишга берилиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Шу пайт Лёня Морозов унинг ёнига аллақандай қогоз кўтариб келиб қолди. Борисов унинг истеҳзо билан боқиб турган шўх кўзларига қаради-ю, гўё ўзини катта жиноят устида тутилгандай ҳис қилиб, бошқача бўлиб кетди. Ахир иш вақтида китоб ўқиб ўтириш яхши эмас-да!

Борисов бошқа инженерларга назар ташлар экан, улар ҳам бўш вақтларида ўзларини унинг сингари ноқулай ҳис қилаётганларини сеза бошлади. Энди у партбюро секретари сифатида қандай бўлмасин ўзига маълум бир позиция танлаб олиши керак эди. Жиддий қилиб гапирганда, у янги бошлиқнинг тарафини олиши, уни қўллаб-қувватлаши керак эди, лекин тўғриси, расмийчилик деган нарсаси бўлмаганда, Лобановга ёнбосишга унинг асло кўнгли йўқ. Майя Устинова бўлганда бошқа гап эди. У билан ишлаш жуда осон, у ҳаммани тартибга сола билди ва ҳамма уни севади. Ҳатто серҳадик Кривицкий ҳам: «Майя Константиновна билан ишлаш мумкин, у гина-қудуратни билмайди, ўзи ҳам Англия қироличасидай ювош жувон»,— дерди.

Майли, ана Лобановнинг бундай хатти-ҳаракатидан бирор система, бирор мақсад ҳам бордир, дейлик, нега бўлмаса, коллективни йиғиб, бутун фикрини ўртага ташламайди, маслаҳатлашиб, келишиб олмайди? Агар ҳаммани йиғиб ўтиришни истамаса, коммунистларни чақирсин. Наҳотки бутун ишни ўзи ёлғиз ҳал қилмоқчи? Бу тажрибасизликмикин-а? Майя Устинованинг ҳам тажрибаси йўқ эди, аммо у коллектив билан маслаҳатлашиб, иш кўра бошлаганди-ку. Борисов уни «кўпроқ мустақил ишлашга одатландинг» деб койирди-ку. Вой тирмизак файласуф-эй... ҳеч кимни ҳам назар-писанд қилмайди-я;

Ўзларини алоҳида одам деб билсалар керак-да. Шунча кишини ўзига қарши қўйиб қўйди. Унинг ҳақида ҳар хил миш-мишлар тарқала бошлади. Ҳаммасини сезиб туриб ҳам парвойига келтирмайди.

У, шу ҳақда Лобанов билан гаплашиб олиш учун баҳона изларди.

Шу чоққача Борисов ким билан қандай муомала қилиш кераклиги ҳақида ҳеч бош қотирмаган эди. У одамлар билан ўйлаб-нетиб ўтирмай муомала қилса иш силлиққина кетаверарди. Ҳатто шундай оғир табиатли, жиртаки Кривицкий билан ҳам апоқ-чапоқ бўлиб жетишган эди. Тўғри, улар ўртасида қаттиқ сўкишлар, тортишувлар, қаттиқ франжишлар бўлиб турарди. Лекин бир-бирларига нисбатан ҳеч қандай алоҳида муомала қилишни излаш деган нарсa бўлган эмас, аммо Лобанов алоҳида, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган хилидан экан! Борисов унинг олдида ўзини қандайдир оғир аҳволга тушаётгандай сезарди. Лобанов лабораториядаги ҳамма нарсага зимдан жирканч назар ташлар экан, кишилар ўзларини ноқулай аҳволга тушгандай ва нима учундир пуноҳқордай ҳис қилардилар.

Андрей эса бундай ҳоллардан бутунлай йироқ, у ўзи тузган программа асосида иш олиб боришни биларди. Локатор яшашга киришишдан аввал бир неча идрокли инженерлардан танлаб олиши керак. Бўлажак ишнинг муваффақият қозониши, техникларнинг малакасига, лаборантларнинг тажрибали бўлишига ҳам боғлиқ эди.

У қўл остидаги ходимларни бирин-кетин олдига чақириб олиб, ҳеч тортинмай уларнинг илмий бисотларини текшира бошлади.

Бисот!.. Афсуски, бу таққослаш уларнинг назарий билимларига жуда мос тушарди. Кўпчилик инженерлар ўз назарий билимларини гўё сафар чоғида зарурияти бўлмаган ортиқча юк синтари четга йиғиштириб қўйишган. Бу назарий билимлар улар хотирасининг узоқ бир четида ҳаракатсизликдан моғорлаб, яроқсиз бўлиб ётарди. Кўпчилик амалий усуллар билан бемалол иш олиб боришга одатланиб қолган эди.

Илмга амал қилмаслик, уни бой бериш демакдир. Андрей ўз инженерлари билан суҳбатлашар экан, шу аччиқ ҳақиқатга ишона бошлади. Улар оддий дифференци-

ал тенгламаларни ечишни эсдан чиқаришган, асосий формулаларни ҳам билмай гангиб қолишарди. Янги типдаги ўлчов аппаратларни эса камдан-кам киши биларди.

Уларнинг ҳаётидаги энг қимматли, энг зарур бўлган ўткир қуролдан чанг босган, занглаган парча-пурчаларгина қолган эди. Ҳаммасидан қизиғи шундаки, бу хўжасизлик, бу ачинарли, хунук аҳвол инженерлардан бирортасини хижолат қилмас эди.

Новиков бўлса «бу яна қанақа имтиҳон?» деб ўзини ҳатто ҳақоратланган ҳисобларди.

Бу соҳада Кривницкий билан Андрей ўртасида қаттиқ тўқнашув юз берди. Лабораториядаги пешқадам инженерлардан ҳисобланган Кривницкий жинззаки одамлар тоифасидан эди. Уни ҳеч ким ёқтирмас, аксинча ундан бир оз ҳайиқардилар. У ўз атрофидагиларнинг лавозими ва хизматига қарамай улар устидан кулишга уста эди. У ўзи анчагина қобилиятли, катта тажрибага эга бўлса ҳам, ўн беш йил мобайнида фақат старший инженер мансабига эришди-ю, ундан юқорига кўтарила олмади. У ўзига нисбатан бўлган адолатсизликлар натижасида серҳадик ва ҳар қандай ҳақиқатни беъматни ҳақорат деб ҳисоблайдиган бўлиб қолган эди.

Кривницкий ҳали қирқ ёшларга бормаган бўлса ҳам, эллик ёшдаги одамга ўхшар, унинг юзлари рангсиз, юқори лаби осилиб турар, соқолини эса доим чала олиб юрарди. У скелетга ўхшаш озғин, букчайган бўлиб, эгнидаги пиджаги худди халат сингари ҳалпиллаб турарди. Ундан тамаки ва сийрак сочларига суркалган аллақандай хушбўй мойнинг ҳидлари анқир эди.

У соқоли олинмаган чўзинчоқ иягини олдинга чўзиб, Лобановга гап отди:

— Андрей Николаевич, мен тензор ҳисобини унутганим билан температура босимини автоматик равишда ёзадиган асбобларни ремонт қилиш ҳозиргача тўхтаб қолгани йўқ ва бир кун ҳам тўхтамайди. Паровоз машинисти учун компас қанчалик зарур бўлса, бу ёзув-чизувлар ҳам менинг ремонт ишимда шунчалик зарур.

— Билмадим,— деб мужмал жавоб берди Андрей. Ҳозирча у ўзи савол бериб, бошқаларнинг фикрини эшитгиси келарди.

— Бир донишманд: кишилар билмаганлигидан эмас, ўзини ўта билармон ҳисоблагани учун янглишади, де-

ган экан. Бу албатта, бизга ўхшаш корхона ходимларига тааллуқли. Сизга эса,— Кривицкий юзларини бужмайтириб, жимжилогининг сап-сариқ узун тирноғига тикилди.— Хўш-ш, мана кўриб турибсизки, ўртоқ Лобанов, мен орқада қолиб кетдим деб асло зорланаётганим йўқ. Сизнинг олдингиздан тўппа-тўғри кутубхонага ҳам бормайман, чунки менга шу ҳам етади.

Андрей ғазабдан зўрға ўзини тутиб турарди.

— Мен сиздан ёш жиҳатидан каттароқман. Шу катталнк ҳурмати, менга ҳам марҳамат қилиб қулоқ солинг,— деб кишининг жиғига тегадиган бир оҳангда давом этди Кривицкий,— огоҳлантириб айтаманки, сиз кўрсатаётган тутуриқсиз кароматлар назаримда четдан тамоша қилган одамнинг кулгисини қистатади.

Андрей ўзини босиб, зўр-зўраки култишга уринди-да, жавоб берди:

— Яна бошқа бир допишманд, тирноқнинг орасидан қир излаш — икки қораликнинг иккинчи бир хилидир, деган экан.

Кривицкийнинг очиқчасига сурбетлик қилиши Андрейнинг бадтар жаҳлини чиқарган эди. Буларнинг ҳаммаси фирт амалиётчи экан деб ўйлади у. Ҳамма ишта ярамайдиган одамларни (Кривицкий билан бўлган суҳбатдан кейин, лаборатория ходимларининг ҳаммасини шундай одамлар қаторига қўшиб қўйган эди) ишдан бўшатишни, лабораторияни қобилиятли ёшлар билан тўлдиришни ва улар билангина иш бошлашни ўйлаб қолди.

Лабораториядаги манзара очиқ-ойдин маълум бўлгач, Борисовни чақиртирди. Икковлари ҳам бамайлихотир ўтириб, муфассал гаплашиб оламиз, деб ўйлашган эди, бироқ ундай бўлмади. Улар бир-бирларига бўлган ғаразгўйликларини яширишга уринишар, лекин бир-биридаги бу уринишни сезиб қолиб, бадтар қизишардилар.

Андрейга қараганда Борисовнинг бўйи пастроқ, юзлари мфодасиз, қошлари сийрак, ялпоқ бурун эди. Унда кишини ўзига жалб қиладиган бирдан-бир нарса, кўзи эди. Узун киприклари остидаги қоп-қора кўзлари, худди аллақандай қувончли ҳодисанинг юз беришини кутаётгандай, қандайдир бир яхшиликка мойилдай чақнаб турарди.

Лекин ҳозир эса ана шу кўзларда ҳушчақчақлик мфодалари бутунлай йўқолиб кетган, қувноқ боқишлари ғо-

йиб бўлган, чехраси ҳам ғазабдан ўзини зўрга босиб турган кишиларникидек асабий ҳолатга кирган эди. У ҳадеб Лобановнинг сўзини бўлар ва уни кибрликда, бошқаларни назар-писанд қилмасликда, буйруқвозликда айбларди.

Андрей ўзини оқлашни хаёлига ҳам келтирмасди. Афтидан Борисов ўз иззат-нафси ҳақида ўйлаётган бўлса керак, нега энди мен билан маслаҳатлашмадинг, дегандек таъна қиларди. Бундан кўра у ўз коммунистларининг билими билан қизиқса бўлмасмикин. Уят! Яна булар лабораториянинг илмий ходимлари эмиш! Бу подонлик, давлат ишига эътиборсизлик билан қараш эмасми? Ҳеч қандай ижодий иш ҳақида ўйлашмаса-я!..

— Бу калтабиняликнинг ўзгинаси,— Борисов Лобановга катта кўзларини қаттиқ тикиб олган эди.— Наҳотки одамларни имтиҳон қилиш билан улар тўғрисида бирор мулоҳазага келиб бўлса? Хўш, нима муддаонгиз бор? Лабораторияга нима мақсадда келдингиз?..

— Биласизми,— деди нафаси бўғилиб Андрей.— Мен сизга ҳисоб бериб ўтирмайман. Сиз! Сизнинг вазифангиз қуруқ сафсата сотмай менга ёрдам бериш!

Борисов қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Бу ерни корхона дейдилар. Ахборингиз учун партия ташкилоти контроллик қилиши керак. Бу институт эмас.

— Ҳа, институт эмас,— деб аччиқ киноя билан таъкидлади Андрей,— институтга сиздақа инженерларни йўлатмайдилар ҳам.

Андрей, Борисовнинг асаби кўзгаб, тез-тез кўзларини пириллатиб қўяётганини сездди. «Ҳа, таъсир қилди шекилли» деб ўйлади ғолиб чиққани учун қаноат ҳосил қилиб.

У, янги бир папка олиб, столга қўйди. Папка устига ёпиштирилган оқ қоғозга зўр ҳафсала билан йирик қилиб: «А. Лобанов. Локатор. 28 октябрдан бошланди» деган сўзлар ёзилган эди.

Шу кўрсатилган числода у Одинцов билан қаттиқ тортишиб қолган эди.

Андрей схемани Борисовнинг олдига қўйиб, қошларини чимирган ҳолда ўз фикрини очиқ баён қила бошлади. У шундай берилиб сўзлар эдики, ҳатто юзларидаги ажишлар ҳам аста-секин йўқола бошлади. У ўз қалбида-

ги яширин бу фикрларини биринчи бор очик гапирини эди.

Лобановнинг қип-қизил каттакон қулоқларига тикилиб турган Борисов бу одам олдида ўнғайсизланаётгандек ва сал ҳадиксираётгандек ҳис қилар эди. Аммо у Андрейнинг ўзи ҳам ҳаяжонланаётганини кўриб, бир оз енгил тортди.

Андрейнинг эҳтирос ва завқ билан тўлган дадил фикрларининг таъсири остида Борисов бир оз юмшагандай бўлди. Унинг тим-қора кўзларида «ҳа, ҳа, сени тумшуғингдан илинтирадиган нарса бу ёқда экан-ку», дегандек шўх табассум аломатлари чақнаб кетди. Аммо Лобанов ўз ҳикоясига берилиб кетиб, ҳеч нимани пайқамади.

— Бу жуда ҳам қизиқ ва биз учун жуда зарур нарсанда!— деди Лобанов, нима дейсан деб сўраётгандай, кейин мийингида кулиб, унинг ҳам кулиб жавоб беришини кутиб тикилди. Лобановнинг бу хилдаги ҳаяжон билан жавоб кутиши нақадар таъсирли! Лекин бу ҳолат фақат бир неча секундгина давом этди, холос. Сўнг ҳаяжонини сездириб қўйганидан ўнғайсизланиб, жаҳл билан деди:

— Мана шундақа локатор яратмоқчи эдим, ўртоқ Борисов. Мен сизнинг муътабар тартиб-қоидаларингизга ҳалал бермоқчи эмасман. Ўзимга сафдош излаган эдим. Бироқ янглишибман. Сизнинг бу инженерларингиздан ҳеч нарсачиқмайдиганга ўхшайди. Бу сизга асбоб ремонт қилиш эмас.

Борисов схемадан бошини кўтараркан, у ҳам илтифотсизлик билан жилмайди:

— Энди туёғингизни шиқиллатмоқчимсиз?

Андрей бўш ётган папка устига бақувват муштини гурс этиб қўйди.

— Э-э, йўқ, ўртоқ Борисов, янглишасиз, бу ердан мен эмас, мен билан ишлашни хоҳламаганлар кетади.

— Яъни, ким демоқчимсиз?

— Кривницкийдан тортиб, ҳаммаси,— деди Андрей.— Ҳа, балки сизнинг ўзингиз ҳам...

— Ў-ҳў...— Борисов кутилмаганда ўзини босиб олди. Унинг кўз қорачиқларида аллақандай шўх истеҳзо аломати порлади.— Мени кетказиб бўлсиз. Бу асбобингиз мени бир оз қизиқтириб қўйди. Фақат автор... менга ун-

ча ёқмаяпти. Андрей Николаевич, кўчма локатор қилиш ҳам мумкинмикин-а?— деб сўради.

— Ҳали униси аниқланган эмас,— деб тўнғиллади Андрей. У фикридан адашиб жим қолди. «Мана, чинакам харидор. Ҳали схемасини тузолмай ётибмизку, бу киши унинг ҳажми ҳақида ташвишланиб қолдилар» деб ўйлади. Бироқ у Борисовнинг локаторга бўлган қизиқишини сезиб қолган эди. Борисов унинг схемаси билан танишган бегона кишиларнинг энг биринчиси бўлди. Андрей у билан асбобининг ҳар бир детали, элементлари ҳақида маслаҳатлашгиси келарди. Шунинг учун ҳам у кўрс қиёфасини ўзгартмай туриб, тинҳон ҳаяжон билан сўради:

— Ахир, сиз фақат партия раҳбаригина эмас, инженер ҳам сиз! Шундай экан, нима учун бу асбоб сизни фақат «Бир оз қизиқтириб қўйди»? Ёки ҳаракат қилиш принциплари тушунарли эмасми?

Борисов биринчи бор довдираб қолди.

— Ҳа, бир оз тушунмаяпман,— деб тутилиб жавоб берди у.— Бу ерда электроникалар кўп экан, бунга унча тушунолмайман.— У схемани аста стол устига қўйди.— Лекин мен бошқа нарсани яхши тушунаман. Сиз фақат ўзингизга ёрдамчи излаш билан оварасиз. Бизга эса бутун коллективни йўлга соладиган бошлиқ керак. Сизни фақат локатор қизиқтираркан, бизни эса бутун лаборатория қизиқтиради.

— Мен худди шу ҳолни жўрмайбман-ку.

— Андрей Николаевич, фақат икки йилгина бурун институтни битирганман. Унга қадар станцияда монтажлик қилардим, кечқурунлари эса ўқирдим. Уйдагилар ёшинг ўттиздан ошиб қолибдию, энди нима бўлардинг деб кулишарди. Беш курсни битириш учун етти ярим йиллик умримни сарф қилдим. Лабораторияга келганимда, мана ниҳоят «ҳақиқий қайноқ ҳаёт, ижодий меҳнат қўйнидаман»— деб қанот боғлаб юрардим. Оқибат нима бўлди? Ҳеч нима. Майда-чуйда ишлар ичида ўралашиб қолиб, вақтнинг ўтганини ҳам сезмабман, кўз очиб юмгунча икки йил ҳам ўтиб кетибди. Мен бу ерга гўё илмнинг муқаддас қасрига кирапман, деб келган эдим. Сиз бунга тушунмайсиз, мен эса...— Унинг овози титраб кетди. Андрей эса бошини кўтаришга журъат этолмади.— Мен бу ерни ҳақиқий фанлар ўчоғи деб ўйлаган

эдим. Бироқ, бу ўчоқ оддий, устахонадан иборат экан. Қиладиган ишим асбоб тузатиш, қалайлаш ва кавшарлашдан иборат.

— Ҳа, балли! Мен ҳам шунини айтаялман-да,— деб қувониб кетди Андрей.

— Институтни битиришнинг ҳам ҳожати йўқ экан. Бу ерда ишлаш учун техникумнинг ўзи kifoya экан. Шундай бўлса ҳам, ҳалигача тинчимайман. Билимим эсимдан чиқиб кетмасин деб журналлар ўқийман, масалалар ишлайман, ечаман, ўз илмимга нафталин сеппиб асраялман. Бундан нима фойда! Бу билан иш ўнгидан келармиди? Сиз билан бизга турмуш оинги белгилайди, деб ўқитишган эди. Мана, атрофингиздаги турмушга назар ташлаб кўринг, нима учун, нима сабабдан инженерларимиз техниклик, монтажлик қилишмоқда? Сиз ётиғи билан сирдош бўлиб суҳбатлашганингизда эди, ҳар биримизнинг юрагимизда нималар кечаётганини билиб олардингиз. Ҳатто Кривицкийдек кишилар ҳам ҳақиқий хизмат қилиш учун жон куйдиради. Унинг скептиклиги эса фақат ниқоб, холос. Шу ниқоб остида чинакам ишга бўлган орзиқиш яширинган. Газеталарни ўқисанг ҳамма ёқда янги техника учун кураш олиб бориляпти, бизда-чи... Гирдобга кириб қолган кемадай нари кетолмаймиз. Бир неча бор Майя Константиновна билан бирор янгилик тема устида иш бошламоқчи ҳам бўлдик. Бўлмади. Чунки сув бошидан лойқаланган экан. Ўзгаришни биринчи галда бош инженер билан техниклар бўлимидан бошлаш керак экан.

— Сизнинг ўзингиздан ҳам!— деди унинг гапини чўрт кесиб Андрей.

Борисов локатор биринчи галда лабораториядаги коллективни ҳаракатга солиш учун, кишиларнинг ижодий иштиёқини қўзғатиш, ўз кучларига ишонч туғдириш учун хизмат қиладиган бирдан-бир восита сифатида жуда зарурлигини исботлай бошлади. Локатор яратишга киришиш билан уларнинг ҳар бири, ниҳоят, лабораториямизга ҳақиқий фаи кириб келади, у энди бизсиз яшай олмайди, биз эса усиз яшай олмаймиз деб ҳис қилишсин. Бу хилдаги умумий гаплар Андрейга асло таъсир қилмас, қайтага уни равижитар эди. Нимага энди унинг локатори лабораторияни қайта қуриш учунгина восита бўлиши керак экан? Нега энди? Тўғри, иш усу-

лини бир оз ўзгартириш керак бўлади. Лекин ҳар ҳолда Борисовнинг фикрига қўшилгани маъқул. Бунинг устига, локатор ёқиб тушди-қу. Ахир биргина ўзининг қўлидан нима келади, ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донги чиқмас...

Улар ҳали ҳам ўзларидаги гинахонлик, араз учқунларининг тўла-тўкис ўчиб тугалланмаганига қарамай, аста-секин бир мақсад йўлида келиша бошлаган эдилар. Лекин ҳали ҳам бир-бирларини ўз томонларига тортини учун уришардилар. Ҳар ҳолда ҳозирча келишиб олиш учун ҳам бир-бирларига қўл чўзсалар ёмон бўлмас эди.

БЕШИНЧИ БОБ

Андрей қизининг отасининг исмини унутган экан. У вақтлар Рита, фақат Рита Гусева деб юритиларди. Балки Андрей ҳеч қачон унинг отасининг исмини эшитмаган ва билмагандир... Шунинг учун ҳам телефон трубкаси-дан «эшитаман», деган эркак овози келганда, Андрей кимни сўрашини билмай, довдираб қолди.

— Эшитаман,— сабрсизлик билан такрорланди трубкадаги овоз.

— Мумкин бўлса, Ритани чақириб берсангиз,— деди Андрей. Овоз бир нафас жим қолди-да, сўнг сўради:

— Ким сўраяпти?

Андрей трубкани қаттиқ қисиб, ўз табассумини яширолмай жавоб берди:

— Эски дўстларидан бири.

Орага жимлик чўкди. Алланима шитирлади. Оёқ овози эшитилди, унинг бутун вужуди қулоққа айланган эди гўё трубкани маҳкам босиб турган қулоғидагина жон бор эди. Трубкадаги жимликқаддан ташқари узоқ ва ҳажонли...

— Алло!

— Ритами,— деб сўради Андрей, ўз қулоқларига нишонмаётгандай, ҳаётда камдан-кам такрорланадиган бу бир нафасли ғойибона учрашув Андрейга хуш ёқаётгандай эди.

— Ким бу?

— Ри, танимаяпсаями?— Бир вақтлар Андрей унинг исмини шу хилда қисқартириб айтарди.

— Ким бу?— Рита бу сафар бир оз чўчиган ва бўшаш.

ган оҳангда сўради. Андрей бўни қолган иккинчи қўли билан юзларини қаттиқ силади.

— Ри,— дея такрорлади у,— Ри...— Андрей кўзларини чирт юмиб қизнинг ҳозирги ҳолатини тасаввур қилди.— Танияпсанми?

— Андрей, сенмисан?— деди сокингина қиз, гўё унинг қулоқларига шивирлаётгандай.

Андрей елкасини деворга тираганича, кулиб юборди.

— Сени бир кўрмоқчи эдим, Ри.

Рита узоқ жим қолди, сўнг ўзини босиб, бирдан жонланиб кетгандай гапирди:

— Ростданми? Бизникига кел, бўлмасам.

Андрей тушунмади.

— А... Ёлғиз ўзинг билан учрашиш мумкинми?

— Албатта.

Қиз ўз гапининг маъносига тушунтирмоқчи бўлгандай, жим қолди.

— Қачон?

— Кел, сени кўриб, жуда хурсанд бўламан.

Улар сўзлашда давом этишаркан, қизнинг овози измагадир, борган сари жиддийлашаётгани, худди унинг сўзларини учинчи яна бир киши эшитиб тургандай, ҳозиргина чуқур қалбидан қўзғалган шодлиги аста-секин босилиб, ўрнини ясама ҳазил эгаллаётгани сезиларди.

— Ри, сени бевақт чақирибман шекилли?

Қиз яна баҳузур, дуч келган сўзлар билан жавоб беришда давом этди.

— Телефон номеримни ким берди сенга?

— Лиза. Хўш, нима дейсан, Ри?

— Ҳа, Лизами? Биз яқинда ўтиришиб Виктор ихковингизни Петровский боғида учратганимизни эслашган эдик. Ёдингдами?

Андрей, ниҳоят, унинг сўз ўйинига тушунди.

— Эсимда, эсимда. Оҳо, анча дипломат бўлиб қолибсан-ку.

Демак, эртага Петровский боғида учрашамиз-а?

— Ҳа, ҳа,— қувониб кетди Рита.

— Соат нечада?

— Менга барибир.

— Ундай бўлса, кечқурун еттида.

— Яхши, бизникига кел, Андрей, хайр.

У боққа олти яримларда етиб келди. Оқшом сокин,

фақат совуқ авжга чиқаётган эди. Боғнинг тўрида қип-яланғоч дарахтлар ортидаги яхмалак устида чироқлар порлар, музыка янграр эди. Андрей бир вақтлар Рита билан учрашиб турадиган жойни излай бошлади. Аммо у вақтларда баҳор фасли эди, боғ бутунлай бошқача тусга кирган эди. Андрей билан Ритани аллақандай тантанали кечаларнинг бирида Лиза таништириб қўйган эди. Кейин улар бир-бирлари билан тез-тез учрашадиган бўлишди. Эскидан дўстлашиб, бирга юришган Лиза билан Виктор эса, ўзларини ишда тажрибаси бор кишилар ҳисоблаб, бу икки ёшдан кулишар эди.

Бирдан Андрей ўша эски жойларини — кўлга олиб борадиган пастқам хиёбонни эслади.

Янги ёққан қор йўлнинг ҳамма ёғини қоплаб олгани учун бу хиёбонни топиш анча қийин бўлди. Кўл олдидаги биттагина ўша скамейкани ҳам момикдек қор босган эди. Андрей қорни сидириб ташлади-ю, лекин ўтирмай хиёбон бўйлаб у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

Ўша кунларга ҳам саккиз йил бўлибди. У вақтлар анови қайин дарахти йўқ эди, заранг дарахтлар эса ҳали жуда ёш эди. Бу дарахтлар энди йўғонлашиб, қад кўтариб қолишибди.

— Салом, азаматлар! Мени танимаяписизми?— деди Андрей уларга секингина. Ҳозир у ўзининг ўша даврдаги қиёфасини ғира-шира кўз олдига келтирса ҳам, аммо Ританинг қиёфасини тўла-тўқис ва аниқ эслай оларди: унинг кулиб турган гунча лаблари, ёқимли қиқирлаб кулишларини кўрсангиз эди... Рита кулар экан, доим бошини орқасига ташлаб, ғалати бир оҳангда қичқирарди-да:

— Вой, ичагим!— деб қўярди.

Андрейни фронтга жўнатаркан, Рита шошиб қолди, улар бир-бирларига суратларини ҳам бермабдилар.

— Қўйсанг-чи!— Бепарволик билан кўл силтади Андрей,— шундоқ ҳам сени хотирамда сақлай оламан. Яна учрашадиган бўлганимиздан кейин суратнинг нима кераги бор! Агар бир-биримиздан совуйдиган бўлсак, унда ҳам сурат ортиқча.

«Лекин мен ҳеч қачон сендан совумасам керак» деб ўйларди уларнинг ҳар бири.

Андрей ҳамон қор босган хиёбон бўйлаб у ёқ-бу ёққа юрар, унинг оёқ остида торгина янги сўқмоқ йўл чўзил-

моқда эди. У, кўл ёнига тушадиган ерга келиб орқасига қайрилар экан, хиёбоннинг нариги бошида пайдо бўлган қора бир шарпага кўзи тушди.

У таққа тўхтади-да, қўллари ни сиқиб мушт қилганича тужиркасининг чўнтагига тикди.

Ана, ниҳоят кишини ўзига мафтун қилувчи ўша таниш қиз енгил қадам ташлаб Андрейга яқинлашмоқда. У шу келишида гўё қанча-қанча масофалик ҳижрон йилларини мардона босиб ўтиб, голибона одим отиб келаётганга ўхшарди. Гира-ширада унинг кийимлари борган сари аниқроқ кўрина бошлади. Эгнидаги кулранг пальтосининг майин мўйна ёқаси иякларигача кўтарилган, чети кенг ҳаворанг шляпаси остидан кўзлари чақнаб турарди. Унинг оёғидаги кичик қора ботиси остида қор гижирларди.

Андрей югуриб бориб, қўлини чўзмоқчи ва уни қучоқлаб олмақчи бўлди-ю, яна негадир ўзини тутиб қолди.

Қиз яқинлашган сари унинг тўғрисидаги майда хотиралар бирикиб, бир бутун қиёфага кириб борарди.

Қиз унчалик ўзгармабди. Қайтага чеҳрасидан етилганлиги кўриниб турар, қиёфаси жиддийлашиб, ҳуснига ҳусн қўшилгандай эди.

У ҳамон ўша эски одатича, юқори лабларини аста кўтариб садаф тишларини кўрсатар, ёқимли табассум билан кулар эди. Андрей қизга суқланиб тикилар экан, бу ҳижрон йиллари ичида унинг чеҳрасида қандай ўзгаришлар пайдо бўлганини кўришга уринар ва ўзига ёт бўлган бирор янги аломат топилиб қолишидан қўрқарди. Бироқ, қизнинг гул чеҳрасида ўша таниш белгиларни кўрганда ниҳоятда қувонар ва изтироб чекарди. Қиз кенг енгчасидан қўлини суғуриб, кафтини юқорита қаратган ҳолда тортинчоқлик билан Андрейга узатди, унинг қўли иссиқ, худди куйдириб юбораётгандай иссиқ эди. У Андрейнинг қўлини қўйиб юбормай, скамейкага ўтирди.

— Мана, ниҳоят учрашдик,— деди Андрей. Рита кулиб юборди.

— Шундай дейишингни билган эдим. Мен жуда қариб қолибманми, Андрей?

Андрей ғамгин бош чайқади.

— Анча яшариб кетибсан, агар шу хилда боравер-

санг, бора-бора йўргакка тушиб қолишинг ҳам мумкин.— Андрей ўз ҳазилининг зўрма-зўраки чиқаётганини сезди.

Рита Лиза ва Виктор ҳақида гап бошлади. Андрей эса бошини қимирлатиш билан жавоб берар ва ўзининг ўнғайсизланаётганини енгилда қизнинг ёрдамлашаётгани учун ундан жуда миннатдор эди...

Тавба, қизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини эсласа, қийфасини, қандай бўлса, шундайлигича ёдида жонли равишда сақлаб юрса-ю, лекин гўё янги танишлардек унинг тўғрисидаги оддий маълумотларини: қаерда яшашини, қандай яшашини, эрининг кимлигини билмаса?.. Бегона, бутунлай бегона...

Рита ўзининг ажойиб руҳий латофати билан бошқалардан доим ажралиб турарди. Андрей ўз ҳаётида бунақанги аёлни — энг ўнғайсиз аҳволдан ҳам осонлик билан қутулиб кета оладиган доно жувонни ҳеч учратган эмас. Мана, ҳозир ҳам гўё ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш бўлмагандай, бемалол гаплашиб ўтирибди.

Андрей эгилиб, бир сиқим қор олди-да, иссиқ қўлини совутиб копток қила бошлади.

— Хўш, турмушинг қалай?— деб сўради у. Унинг бу саволида гўё «Қим билан яшаяпсан» деган маъно бор эди.

Рита дарҳол, итоаткорлик билан суҳбатни бошқа томонга буришга урилиб жавоб бера бошлади. Жавоб берди-ю, яна жим туриб, навбатдаги саволни кута бошлади. Бу хилда чўчинқираб итоат билан жавоб бериш бир вақтлардаги Ритага ҳеч хос эмас эди. Шунинг учун бу хусусияти Андрейнинг тантанали вазиятига халал бермоқда эди. Андрей кўпдан бери Ритани кўрсам бир таъна қилай, деган орзуда юрган эди. Бироқ ҳозир таънанинг ҳеч қандай фойдаси йўқлигини сезиб, оғиз очмади.

— Айтмоқчи, бевақт телефон қоқиб, сени безовта қилиб қўймадимми? Уйингда кўнгилсиз, ҳеч қанақа гап бўлмадимми?— шафқатсизлик билан сўради у.

Рита «Бевақт бўлганда нима бўлибди. Бунга сен ташвишланмай қўя қол» дегандай елкасини қисди.

Булар ўз алоқаларини бегона кўздан яшириб, холи ерларда учрашадилар деб ким ўйлаган эди!

Андрей узоқ ҳижрон йиллари юрагидаги ҳар қандай гина-кудуратларга хотима берди, деб ўйлаган эди. Уруш

вақтида Рита унга хат ёзиб, бир полковникка эрга чиққани, ундан қиз туққанини билдирганди. Кейин госпиталдалик пайтида Андрей ундан иккинчи марта хат олиб, полковникнинг жангда ҳалок бўлганини билган. Шундан кейин Ритага раҳми келиб, ўзининг аттестатини юборган эди. Унинг бу ҳиммати учун Рита ҳам дўстона ташаккур билдирган эди. Лекин Андрей ҳарбий хизматдан бўшашига бир ойча қолганда, Рита қисқагина хатча билан бирга аттестатини қайтариб юборади. Хатда иккинчи марта яна эрга чиқаётгани, қизи ҳақида ғамхўрлик қиладиган одамга тегаётгани тўғрисида ёзган эди. «... Мен сени узоқ кутолмайман. Тушун азизим, мен ҳар доим ўзимни сенинг олдинда гуноҳкор ҳис қиламан. Сен менга нисбатан қандай муносабатда бўлмагин, барибир бу гуноҳим умрбод ювилмай қолади. Ундан ташқари, ёлғизлик мени енга бошлади. Бу эрим эса менга ҳеч қачон таъна қилмайди»—деган жумлалар хатда бор эди.

Хат Уралдан бир ой йўл босиб келган бўлиб, адреси ҳам кўрсатилмаган эди. Андрей унинг бу ишнни маъқулламади ҳам, айбламади ҳам. Уни қўлидан келганча унутишга, умидини узишга ҳаракат қила бошлади.

Аммо бутунлай унута олмаган экан!

Рита ўзини оқламасди. У бир оз тортинчоқлик билан унинг қўлини ушлаб ўтирарди. Ританинг майин соч толаларига ёпишиб қолган маржондек қор учқунлари эриб, ялтирарди.

— Кўрдингми? Ҳаёт шунақа бўлар экан!— деди.— Бутунлай бошқача бўлиши ҳам мумкин эди-я, ўша бир ойгина муддат бутун режамизни чиппакка чиқариб юборди. Ўшанда нимагадир менинг ҳам инжиқлигим тутиб қолган экан, дегин. Эсингдами, «Қизил гул» балетига билет олиб, мени таклиф қилганингда бормагандим-а. Шу қаби қанча-қанча дам олиш вақтларинг, мен туфайли куйиб кетганди!

— Май ойида бўлса холангникига кетиб қолган эдинг. Эслайсанми? Нима қилмоқчи эдинг у ерда?

— Сени синамоқчи бўлгандим... ўзимни ҳам. Сен мени чинакамига севмайсан, шунчаки, ҳавасга хушомат қилиб юрсанг керак деб ўйлардим.

— Мен-а? Мен севмаганмидим!?— деди хитоб қилиб қизнинг қўлини олиб ташлаб, ўрнидан тураркан.

— Ўша вақтда ҳам сенинг худди мана шундақа одадинг бор эди... Ҳатто бир марта ҳам мени дурустроқ ўпган эмассан... Шаҳар четига чиққанимиз эсингдами...

— Бўлди энди бас қил! Наҳотки ўзини ақлинг етмаган бўлса? Мен ўшанда сени ҳақорат қилиб қўяман деб қўрққандим-ку!

— Мана, энди, ҳаммасига тушунаяпман, Андрей. Тушуниш учун беҳисоб синов йилларини бошдан кечиришга тўғри келди... Сенинг хотирангга ғам-ғуссадан бўлак ҳеч нима қолмади, менда бўлса...— у аламли кулди,— хўп, нима ҳам дейиш мумкин, мана сен ўзингнинг гуноҳсизлигинг билан мағрурланишинг мумкин, бугун сенинг байраминг. Менчи... мен сенинг олдингда гуноҳкорман. Қани, айтчи, қандай қилиб ўзимни оқлай олишим мумкин? Бирдан-бир бурчим олдинга келиб, ҳаммасини гапириб бериш эди, холос. Мана, келдим...

Ританинг айтиқса сўнгги сўзлари Андрейга кучли таъсир қилди. Ҳа, Рита келди, у Андрейнинг барча аламли таъналарини эшитишга тайёр ҳолда келди. У кечирим сўраш ёки ўзини оқлаш учун эмас, балки ҳатто ўзини камситиш билан Андрейни мукофотламоқ учун келди.

Қиз совуқдан қалтираганича унинг юзига қарашга ҳам ботинолмай ўтирарди. Андрейнинг диққатини жалб қилмаслик учун совуқ еган оёғини жуда секинлик билан бир-бирига уриб қўяр эди.

— Ҳали ҳам жоньки отасанми?— Чўчинқираб сўради у.

Андрей жавоб бермай скамейка олдида у ёқдан-буйёққа юриб турарди.

— Ўша вақтда ҳам қўлларингни худди шу хилда чўнтагингга тикиб олиб, у ёқдан-буйёққа юрганинг юрган эди,— деди Рита,— фақат у пайтлар сен гапириб турардинг, мен тинглардим.

— Бас!

— Андрей,— тўсатдан Ританинг овози аламдан янграб кетди,— наҳотки тушунмасанг... Гапирган гапларинг ҳаммаси ёдимда... ҳаммаси... Мен учун эсдалик бўлиб қолган бирдан-бир энг яхши нарса ҳам шу.

— Жим бўл деяпман!— Яна қаттиқроқ бақирди Андрей.

Рита чўчиб, бошини кўтарди-да, унинг кўзига тикилишга уринди.

— Сен... Сен энди мени севолмайсанми?— У совуқдан букчайиб қотиб қолган оёқларини зўрға ёзиб, Андрейнинг олдида югуриб борди-да, унинг елкасига ёпиш-

ди.— Йўқ, севасан, севасан, севасан..— деб такрорлади у, гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб.

Андрей икки қўли билан унинг бошини маҳкам ушлаганича кўзларига тикилди. Бу кўзларда бахтиёр дамларга интилиш орзуси оғир изтироб чўғи билан чулганган эди. Бирдан Андрейнинг юзлари жимирлаб, ажин пайдо бўлди, у энгашди-да, жувоннинг совқотган, шўр юзларидан ўпиб-ўпиб олди, сўнг яна ва яна ўпди-да, унинг бошини кўкрагига маҳкам босди.

Андрей ўз севгисини изҳор қилишга чўчир, уяларди. Ҳа, у ўзининг аввалги Ритасини қучоқламоқда. Қиз урушдан аввалги ўша баҳордан тўппа-тўғри мана шу қишга хатлаб ўтди. Улар гўё ҳеч ажралишмагандай, гўё бутун ҳижрон йилларини қиз мана шу хиёбонда ўтказгандай, худди шу ерда уни орзиқиб кутгандай эди.. Улар гўё ўша тугалланмаган ширин суҳбатларини ҳамон давом эттираётгандай эдилар.

Улар шу кундан бошлаб тез-тез учрашадиган бўлиб қолишди. Рита Андрейнинг ишдан чиқишини кутиб турар, сўнг узоқ-узоқларга кетишар, айниқса Сосновкадаги эски паркда сайр қилишни жуда ёқтиришарди. Сийрак дарахтлар орасидан сон-саноқсиз чўзилиб кетган чанғи излари кўзни қамаштирар, қалин қор босган қарағайлар шохларини эгиб, салом бераётганга ўхшарди. Дарахт чўққиларидаги қорлар ботаётган қуёшнинг қизғиш нурида алабга тусини олган ва бу шўх қизиллик смола анқиб турган совуқ ҳавога, қорая бошлаган баланд осмонга жуда мос тушгандек эди. Бинафша ранг оқшом тушиши билан, кичик-кичик ёғоч уйларнинг деразаларидан олтин шуълалар сочила бошлайди. Бу ердаги нақшдор, чорчўпли уйлар жуда эскириб кетган эди.

— Бир қўшиқ айтиб берамайсанми,— деб илтимос қилди Андрей. Унинг хотирида Ританинг қўшиқлари янграрди. Ўша вақтларда Виктор гитара чалар, Рита бўлса кўзларини юмиб, завқ билан жуда ёқимли куйлар эди.

Ҳозир у ёлғиз Андрейнинг ўзи учунгина куйлайди. Унинг овози янгроқ ва маънодор эди, юракнинг чуқур ерига етиб бориб, нозик қалб торларини чертиб ўтар, Андрейни маст қилгандай бўларди.

У, эски, кўпчилиكنинг ёдидан кўтарилиб кетган қў-

ишқларини кўйларди. Бу кўниқлар худди мана шу ўрмонлар учун, шу икки қалб учун яратилгандай эди:

Муромск йўлларида
Уч туп гўзал қарагай бор.
Баҳор чоғи келаман деб
Иқнаб кетди азиз ёр.
Ваъда берди севаман деб,
Учрашамиз биз такрор...

Андрей қизининг орқасидан қучоқлаб турарди. Унинг пальто устига кўйилган қўллари қизининг кўксидан янграб чиқаётган овозининг титрашини аниқ сезиб турарди. Қиз куйлаяптими, ёки фақат қулоғига шивирлаяптими, ё бўлмаса бу ёқимли овоз ҳавода учиб юрган майда қор учқунлари билан бирга аллақадан парвоз қилиб келаяптими, ишқилиб ширин куйдан маст бўлган Андрей буларнинг фарқига боролмай қолган эди.

Ританинги қўшини туташин билан Андрейни ваҳима босди. Шунда у кўпни билан яна бир соатдан кейин Рита кетажанини, ўзларининг яна ажралажакларининг эслай бошлади.

Қор иштирлаб ёғмоқда. Ғира-ширада қизининг тим қора порлаб турган жүз қорачўғларидан бошқа ҳамма ёни оппоқ оқариб кўринар эди. Андрей унинг елкасига, майини сочларига қўнган қор учқунларини авайлаб тушира бошлади.

Уларнинг кўчадан бошқа учрашадиган ерлари йўқ эди. Андрейнинг уйига эса Рита киришни истамасди. Андрей отаси ва опаси билан бирга яшарди. Николай Павлович Лобановнинг уруш бошланмасдан сал олдин шаҳарга ишга кўчиришган, ана ўшандан бери Андрей ҳам ётоқхонасидан чиқиб, ўзининг уйида турадиган, Рита ҳам тез-тез улариникига кириб турадиган бўлиб қолганди. У Андрейнинг опаси Катя билан қалин дўст эди. Николай Павлович ҳам Ритани яхши таниб қолган эди. У ҳозир ўзини эрга текканини Николай Павловичга қандай қилиб айтишни ҳеч тасаввур қилолмасди. Ундай бўлса Андрейникига бориб нима қилади? Айниқса Катя олдида, жуда ҳам уят. Ҳозир Катянинг қизи, оиласи бор. Эрли хотин сифатида Ританинги ҳам, ўз укасининг ҳам хулқини қоралаши турган гап.

— Катянинг турмуши қалай?— деб сўради Рита.

Андрей елкасини қисиб қўйди.

— Қалай бўларди, бошқалариники қандай бўлса, унинг

ки ҳам шундай-да. Эри дуруст одамга ўхшайди, очиқ кўнгил, бир ландавур, лекин қизини яхши кўради. Отам касал... Ҳозир кўрсанг уни танимайсан ҳам,— ғамгин гапирди Андрей. Рита унинг отасини олдига бориб, бирпас ўтириб, кўриб келолмаслигидан ачинди.

... Рита кечқурунлари уйидан чиқини қапчалик қийин эканлигини Андрейга сездирмасликка уриниб, турли найранглар ишлатар ва унинг олдига югурарди. Улар Ританинг онлавий ҳаёти тўғрисида оғиз очишмас, унинг эри, қизи ҳақида гапиришмасдилар. Андрей ўзи ҳақида бор гапни сўзлаб бераверсада, Рита ҳеч нима айтмасди. У ўзи ҳақида гапиришни истамаганидан эмас, балки Андрейнинг гашига тегиб кетишдан қўрқиб индамас эди. Бундай жоришнинг оқибати нима бўларкин. Бу аҳволда қаергача боришади. Лекин улар учун бунинг асло фарқи йўқ. Нима бўлса, бўлар...

ОЛТИНЧИ БОБ

Лабораториядаги ўзгаришларга фақат биргина одам бепарволик билан қаради, холос. У Майя Устинова эди. Майя ишни Лобановга топширгач, тезда ишдан бўшашликка ёки бошқа бўлимга ўтишга қарор қилди.

Бу ҳаддан ташқари инжиқ, бадгумон қиз ўзини шундай дудмол аҳволда ҳис қилардики, бу ҳолдан қутулиш учун бирдан-бир чора фақат ишдан бўшаш деб ўйларди. У янги ўрнатилаётган тартибга қарши нимаики демасини, унинг ҳар бир сўзи ножўя деб топилиши мумкин эди. Маъкуллай деса, албатта ҳамма: «Нега бўлмаса ўзингиз бошлиқ бўлиб турганингизда шу ҳақда ўйламагандингиз?» дейишлари турган гап.

Айтайлик у бошлиқ бўлган эмас, фақат вақтинча шу вазифани адо этиб турди, холос, бериладиган характеристикага, ўз вазифасини қониқарли олиб борди, деб ёзишса шу гапнинг ўзи унга кифоя.

Бугун Майя ишга ҳар кунгидан илгарироқ келди. Лабораторияда ҳеч ким йўқ, фақат Нюра опа хоналарини супуриб-сидириш билан овора эди. Майя Лобановнинг кабинетига кириб, ишдан бўшаш тўғрисидаги аризасини стол устига қўйди. У бўш кресло олдида турар экан, аризасини ўқиганда Лобановнинг ҳолатини хаёлига келтиришга уринди. У албатта бу ишдан мамнун бўлиши керак. Ручкани олади-ю, «қарши эмасман» деб ёза-

ди қўяди. Шунда уларнинг иккови ҳам бир-бирлари ўртасида юз берган ноқулай ҳолатдан қутуладилар-қўядилар.

Майя аста хонадан-хонага ўтиб таниш асбоб-ускуналар билан видолаша бошлади. Шчитнинг совуқ мраммар тошига қўл тегизган эди, бармоқлари чанг бўлди. Нюра опа яна артмабди-я, неча бор уқтирса ҳам барибир бу шчитга қўл тегизгани қўрқади. Крандан тозга чак-чак сув томиб турибди. Майя кранни бураб маҳкамлар экан, лабораторияга водопровод келтириш учун қанча сарсон бўлганини эслади. Ҳозир бу кимнинг хаёлига келарди дейсиз? Оғзига чайнаб солиб қўйгандан кейин хўжайинлик қилишни ҳар ким ҳам билади. У ҳам водопровод келтириш, сводка тузиш... каби ишлар учун кетган вақтини диссертация ёклашга сарф қилса бўларди...

Майя халатининг чўнтагидан ойна олиб, ачинарли бир ҳолатда унга узоқ тикилиб қолди.

Лобанов келиши билан Майяни чақиртирди.

— Бу қанақа қилиш?— деб вазмин оҳангда сўради у, аммо Майяга у эскариётгандай туюлди,— қочмоқчимисиз?— Ўшқирди у.— Балки, бу билан олижаноблик қилипман деб ўйлаётгандирсиз.

У печка ёнида совуқдан қизариб кетган қўлларини ишқалаб турар, афтидан ҳали столи ёнига ўтириб улгурмаган ҳам бўлса керак.

— Менимча, агар сизни бўшатмоқчи бўлганларида ҳам сиз жанжал кўтаришингиз керак эди. Ҳа, ҳозир худди сизнинг ўзингиз ишлашингиз керак. Қим сиз учун бу отхонани тозалаб беради?

Майя тутақиб кетди — қанақасига отхона бўлиши мумкин, шундай дегани уялмайдами-я, ахир, худди шу лаборатория кўчма қизил байроқ олди-ку! Тирноқ остидан кир топиш янги бошлиқ учун албатта манфаатли-да!..

Андрей унинг олдига яқинлашиб, синовчан кўзларини узмай тикилди.

— Аризангизга қўл қўйиб бераман,— деди. Андрей гижиниб,— аммо ундан аввал сизнинг қанчалик бемаъни ишлаганингизни исботлаб беришим керак.

У лаборатория ҳақида ва собиқ раҳбар бўлиш Майянинг ўзи ҳақида нима фикрга келган бўлса, ҳаммасини очиқ тўкиб солди.

Борисовнинг маслаҳати бўйича у лабораториянинг

бутун эски ҳисоботини кўриб чиққан эди. Борисов ҳам, Виктор ҳам ҳақ эканлар. Бу «Оператив хизмат» дегани; ҳа бўл, ҳа бўл билан оддий схемаларни ишга солиш, асбобларни ремонт қилиш, инструкцияларни қайта ишлаб чиқишдан иборат экан, холос. Лаборатория ходимлари мураккаб ишнинг йўқлигидан талтайиб, фақат кундалик оддий, майда-чуйда ишларни бажариш билан мағрур бўлиб юришаверган экан. Андрей, кишиларнинг мана шу йўсинда мустақил ижод қилишдаги узоқлашиб қолганини тушунди. Пландаги хотиржамликдан дарак берувчи рақамлар кишилардаги янги техникага бўлган қизиқиш учқунларини ўчирарди. Бу йўсинда ишлаш учун лабораторияда асбоб-ускунанинг камчил бўлиши ҳам халал бермасди. Лабораториянинг бу қиёфаси кишига мактабдаги физика кабинетини эслатарди. Янги асбоблар учун ажратилган маблағ арзимаган нарсаларга сарфланар, аллақандай бўлимларда ишлаётган кишилар лаборатория штатида туриб, лаборатория ҳисобидан ойлик олишар эди.

У Майя назарида энг қимматли ва зарур ҳисобланган ҳамма нарсани чил-парчин қилиб юборди.

Майя эндигина йнгирма тўртга кирган бўлиб, Андрейга қараганда ёш эди, уни, институтни битириб чиқиши билан дарҳол вақтинча «ижро этувчи» қилиб тайинлашлари бошлиқларни лаборатория устидан ҳам чекмаганликларидан далолат берарди. Бу фикр Лобанов далилларини исботловчи қўйилсиз бир нарса сифатида Майянинг хаёлига ҳозир биринчи бор келди.

— Шунча вақтдан бери нимани ўйлаб юрган эдингиз?— Лобановнинг овози унинг елкасидан силтагандай бўлди.— Одамларни тарқатиб юборибсиз... Бошлиқлар учун югурдаклик қилиш билан шуғулланибсиз. Ҳаммага яхши кўринмоқчи бўлгансиз...

Устинованинг лаблари титрай бошлади. Ҳозир у ўз лабларини титрашдан боса олмагани учун ўзидан нафратланарди.

— Бизнинг илмий планимиз...— зўрға гапира бошлади Майя.

— Қўйсангизчи!— деб унинг сўзини бўлди Андрей.— Министрлик сизга автоматизация билан шуғулланишни топширмаганмиди? Сиз-чи? Схемаларнинг суратини чизиб, уни архивга топшириш билан банд бўлгансиз. Лежин ҳисоботларингизда процент ошиб бораверган. Авто-

матизация билан шугулланиш шунақа бўларканми? Бу алдамчилик!

— Мен ҳаммасини ёзганман. Ёзма докладларимнинг копиясини кўрсатишим мумкин. Потапенко билан бош инженернинг хабари бор.

— Йиқилсам юмшоқроқ ерға йиқилай деб оёғингиз остига похол ҳам тўшаб қўйибсиз-да,— деди Андрей стол ёнига ўтириб ва ғамгин бир ҳолатда аризани қўлига олиб, уни ғапга айлантира бошлади. У ёш бошлиқ сифатида қаттиқ қўллигини унутиб қўйди, овози мулоҳимлашди.— Қанча куч сарфлаганингизни тасаввур қилиб турибман. Ҳозир ишнинг авжи қизиган пайти... Ҳеч тушунолмаيمان, наҳотки бир ярим йиллик умрингизни шунчалик хотиржамлик билан бекорга, йўққа чиқариб юборсангиз-а?

Майя қош-қовоғини осилтириб, лабларини тишлай бошлади, кўзлари ёшга тўлди. Узини тутта билладиган, оғир табиат Майя Устиновадек қизнинг ҳозирги ҳолатга асло ёпишмаган бу кўриниши Андрейни довдиратиб қўйди.

Ушнинг бахтига телефон жириглаб қолдию, трубкани кўтарди. Диспетчерлар кенгаши бошланиши керак экан.

Майя эшикни аста ёпиб чиқиб кетди. «Инженерлар хонаси»да унга Кривицкий яқин келди.

— Ҳаддидан ошяпти шекилли-а?— деб сўради у Майяга ачинган бўлиб.— Парво қилманг, эсимда, сиз ҳам янги ишга тушганингизда қизишиб кетган эдингиз.

Майя мийиғида илжайиб қўйди. Ҳа, қилганлари Майянинг эсида, ҳали унутгани йўқ.

— Кривицкий умуман сиз одамларга ишонасизми?— деб сўради у, хаёлга чўмган бир ҳолатда.

— Оҳо!— кулди Кривицкий.— Менинг ёшимдаги одамларга бу соҳада фалсафа сўқиш тўғри келмайди. Мен аввал кишининг камчилигини излаб топишга ҳаракат қиламан.

— Лобановда бирор камчилик борлигини сездингизми?— деб хаёлчанлик билан сўради Майя.

Кривицкий такаллуф билан уни қўлтиқлаб олди.

— Майя Константиновна, бошлиқнинг яхши-ёмонлигини муҳокама қилиш ҳар ҳолда завқли бўлса ҳам, жуда хавфли. Шунга қарамай таваккал қилиб кўрайлик: Андрей Николаевич — романтик одам!— Кривицкий юз-

ларини бужмайтириб ишвириаб давом этди: — Такаб-
бур! Кулманг, шунақа қуруқ, олди-қочди одамлар тоифа-
си ҳам бўлади. Агар унинг қўлига таянч нуқтасига ўхша-
ган нарсга тушиб қолса борин, хавфсизлик техникасига
ҳам эътибор қилмай, бутун дунёни остин-устин қилиб
ташлайди. Бундай одамлар ишни аввал бошлиқлар би-
лан жанжал кўтаришдан бошлайдилар. Кейин нима бў-
лади дегн? Икки йўлдан бирини танлайди: ё ҳамма би-
лан ярашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетади, ёки бўлмасам, ҳеч
кимни писанд қилмай, бизни яна ора йўлда қолдириб жу-
наб қолади.

— Ҳа... ёлғиз ўзининг қўлидан ҳеч иш келмайди, ба-
рибир,— деди Майя, ўз хаёли билан банд ҳолда.

Кривицкий унинг қўлини қўйиб юбориб, креслони
суриб қўйди.

— Эски драматургия қонуни бўйича, сиз ҳам унинг
йўлига гов бўлишингиз керак эди. Ҳеч бўлмаганда ичи
қоралик қилишингиз, жуда бўлмаганда ишдан кетаман
деб масалани кўндаланг қўйишингиз керак.

— Нима?— ўзига келиб сўради Майя.

— Истеъфо беринг, дейман. Бироқ қасос олишинг
хурофий қолдиқлари сиз учун бутунлай ёт. Мен сизга
ростини айтсам,— деди у жиддий оҳангга ўтиб,— бор-
ди-ю, Лобанов ҳақ чиқиб ўз ишида бирор янгиллик яра-
та олса, агар бизнинг буқотиб қолган тартибларимиз би-
рор еридан дарз кетгудек бўлса, у ҳолда мен унинг итти-
фоқдошиман,— Кривицкийнинг юзида унда ҳеч учрамай-
диган қандайдир ўткир ғазаб аломатлари пайдо бўлди.
Уни кўрган Майя негадир ўнғайсизланиб кетди. Лекин
Кривицкийнинг ўзи ҳам бир оз ўнғайсизлик билан йўта-
либ, ўз одатича истеъзо билан деди:— Афсуски, менга
ўхшаш серҳадик ва сурбет одамлар бошқаларга қара-
ганда кўпроқ ҳақли бўлиб чиқадилар.

Ҳақиқатан ҳам, Андрейнинг орқа-олдини ўйламай
тажанглик қилаверадиган одати бор эди. Бу томондан
Кривицкий ҳақ эди. Бироқ у бошқа томонни, яъни Ан-
дрейнинг ҳар бир масалага илмий нуқтаи назардан виж-
донан ёндашишини ҳисобга олмади.

Андрей илгари ҳеч қачон иқтисодий масалалар билан
шуғулланмаган эди. Энди эса ҳар қадамда қандайдир
ҳаражатлар масаласи унинг бошини қотирарди. У маош
фондлари, меҳнат лимитлари ва нормалар билан шуғул-

ланар, хуллас, бу ишларнинг ҳаммаси ёпирилиб келиб, унинг оёқ-қўлини боғлаб ташлар, у ўз умрида бундай ишларни қилмаган, шунинг учун уларни ҳал этишга кўпинча ожизлик қиларди.

Андрейга хос бўлган ростгўйлик хусусияти унинг бу ортиқча ишлардан қутулиши учун осон йўл топиб берди: у бухгалтерияга келиб, қўлини икки томонга ёзиб туриб деди:

— Менга ёрдам беринглар, ўргатинглар. Сизларнинг фанларингиздан бутунлай хабарсизман. Аммо бусиз ишим юришмаяпти.

Йиғирма йилдан кўпроқ шу бошқармада хизмат қилаётган, тошбағир деб ном олган бош бухгалтер бу одамни жуда совуқ ва шубҳа билан кутиб олди. У Лобановни икки кунгача диққат билан кузатди. Лобанов лаборатория ишларини йиғиштириб қўйиб, эрталабдан бухгалтерияга кириб олар, харажат ва ажратилган маблағ ҳужжатлари сирларини ўрганарди.

Бош бухгалтернинг тинимсиз, шиддатли жангларида тош бўлиб кетган юраги секин-аста эрий бошлади. Лаборатория бошлиғи бухгалтерияни фан деб аташди, ҳамда ўзининг олим унвонига қарамай, йиғирма яшар қиз ҳисобчи Машенькага итоаткорона қулоқ солиб, айтганини қилиши унга жуда ёқиб тушганди.

Лекин бухгалтерия фангина бўлиб қолмай, у санъат ҳамдир. Шунинг учун ҳам бош бухгалтер Лобановга илм ўргатиш вазифасини ўз зиммасига олди-да, уни корхонанинг молия ҳаёти билан таништира бошлади. Корхонанинг ҳар соҳасида ҳар бир тийинни тежаш учун қандай жиддий кураш бораётгани ҳақида тушунтирди. Илгари Андрей бухгалтериянинг ишини фақат вақтида ойлик тўлаб туриш ва растрат қилмасликка қарши курашдан иборат деб ўйларди. Бироқ гап ҳозир жуда муҳим нарсалар устида, ғамлаб қўйишни яхши кўрувчи хўжалик ходимлари томонидан омборларда узоқ вақтдан бери сақланиб келаётган қиммат баҳо нарсалар ҳақида, бошланишга бошланиб сўнг тақа-тақ тўхтатиб қўйилган қурилишлар тўғрисида борарди...

— Корхонамизнинг молия сиёсати...— деб гапиришни яхши кўрарди бош бухгалтер. Андрейни кўпроқ ажаблантирган нарса шу эдики, шу каттакон стол орқасида ўтирган, тирсагига қора сатиндан енг тақиб олган ҳуснихатли киши — хуллас, бутун кўринишидан тўралик,

расмиятчилик аломатлари сезилиб турган бу кекса одам ишлаб чиқаришни жуда муккамал биларди. У ҳар бир станциянинг хусусиятини осонлик билан тушунтира олар, лаборатория асбоб-ускуналаридан эса, Андрейга қараганда кўпроқ хабардор экан.

Бухгалтериянинг сершовқин хоналарида даста-даста қоғозлар қалашиб ётган, картотека яшиклари турган столларда чўт доналари шиқиллар, арифмометрлар тириллар эди. Хуллас, кишилар қизғин текшириш билан банд эдилар. Улар рентабелликни ошириш учун маблағлар яратишмоқда. Сезилар-сезилмас нозик нишоналар орқали, баъзи электростанцияларнинг ожиз жойлари намоён бўлиб қоларди, шунда бош бухгалтер дарҳол хавфнинг олдини олар, тўғри йўл-йўриқ кўрсатарди.

Андрей аста-секин, бош бухгалтерни фақат узоқни кўра билмаган, ўз цеҳи манфаатини давлат манфаатидан юқори қўювчи худбинларгина тош бағирликда айблаши мумкин деб ўйлай бошлади.

Андрей чиқиб кетгач, бош бухгалтер узоқ хаёл суриб, кейин деди:

— Инсоннинг фазилати унинг мансабида эмас, таъаббусида.

Ана шу равишда Андрей меҳнат ва иш ҳақи бўлими билан, план бўлими билан танишиб чиқди. Бошқарманинг сирли кабинетларида ўнлаб кишилар — планчилар, иқтисодчилар ғивир-ғивир қилиб аллақандай ишлар билан шуғулланишарди. Бироқ Энергосистема учун турбин машинистлари ва кочегарлар хизмат қилаётган зал ва электр қозонлари ишлаётган хоналар қанчалик зарур бўлса, планчилар, иқтисодчилар ишлаётган бу хоналар ҳам шунчалик зарур экан.

Андрей энди атрофини ўраб олган одамлар ва буюмларга бутунлай бошқача назар ташлайдиган бўлди. Лабораториянинг иши бутун системанинг фақат бир бўлагини ташкил қилар экан, шу бутун системани олдиндан материаллар билан таъминлаш, маблағлар топиш ва уни тежаб-тергаб сарфлаш керак эди.

Андрей кабинетчасининг деворига: «Папиросни уйингизда чекинг!» — деган плакатни ўз қўли билан ёзиб осиб қўйди. Худди шу плакат остига яна: «Физика + экономика = техника» деб ёзилган иккинчи плакатни ҳам илди.

Лекин физика йўқ эди.

У бинафина ранг қозғоз напқасини ҳар куни стол устига олиб қўяр, аммо локатор устида ишлашига қўли тегмай, кечқурун яна стол тортмасига солиб қўярди. Ҳаёт у билан локатор ўртасига янги-янги тўсиқларни келтириб қўидаланг қилиб қўярди. Ҳаммасига вақт топиш керак. У қўидалик вақтини ҳасислик, қаттиққўллик билан сарф қилар, аммо локатор учун ақалли бир соатгина ҳам вақт ажратолмас эди. Фақат ўзининг бирдан-бир истаги — Рита билан учрашувни учунгина вақтини аямасди. Шундай учрашувдан кейин ишга (иш деб фақат локатор билан шуғулланишни, қолганларини эса қўидалик тайёргарлик деб ҳисобларди) чанқоқлик билан жиришгиси келар, бу чанқоқлик эса борган сари кучайиб, уни изтиробга сола бошлар ва сарфланмай нобуд бўларди. «Ёки бу ўжарлигим бошимга етмасдан институтга қайтсаммикин?» — деб ўйларди у гоҳо.

У индан чарчаб келиб, ўзини каравотга ташлар ва ҳалигидай фикрлардан қутулиш учун тезроқ ухлаб қолишга уришарди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Қуёш нурлари эрталабдан ётоқхонага туша бошларди. Аввал у дераза тоқчасининг гул туваклар қўйилган бурчагига, кейин буюмлар, атир шишаларга тушиб, камалак сингари ранг-баранг товланар, сўнг секин-аста девор бўйлаб суратлар томон сузарди. Худди шу пайтда Виктор ўрнидан турар ва ювингани ваннахонага чиқарди, унинг орқасидан эса Вова югуриб қоларди. Лиза ота-боланинг шўхлик билан бир-бирларига сув сепишиб, ювинишларини эшитиб ётарди.

Кейин ота-бола қошиқларини тақиллатиб, нонушта қилишарди. Пастда шофер ҳадеб сигнал берарди. Шунда Виктор оёқ учидан юриб, ётоқхонага кирарди-да, Лизани ўпарди, хотини кўзини очмай ётар экан, хиёл жилмайиб қўярди. Болалар бўлмасидан эса шовқин эшитилиб қоларди. Уй хизматчиси Клава Наденькани шошилиб кийинтирар ва болалар боғчасига олиб кетарди. Лиза эса уйда ёлғиз қоларди...

Қуёш нури борган сари унинг каравотига яқинлашиб келаверарди. Каравот сояси гиламга қийшайиб тушарди. Лизанинг бошини аллақандай майда, енгил-елпи ҳаёллар чулғаб оларди. Соатнинг кичкина бир маятниги катта чархларни ҳаракатга солгани каби, унинг майда

фикрлари ҳам аста-секин чуқурлашиб, аллақандай оғир ҳаёлларни қўзгаб юборарди.

Лиза деразадан тушиб, тўрт бурчак шаклга кирган қуёш нурининг ўз ёстиғи устига етиб келишини кутиб ётарди. Шу зайлда кечгача ҳам ётаверини мумкин. Ҳеч ким уни кутмас, шошилтирмас эди.

Лекин бу ерга Андрей келадиган бўлгандан буён Лизанинг осойишта оқиб бораётган ҳаёти негадир бир чайқалиб кетгандай бўлди. Лиза аҳён-аҳёнда ўз ҳаётини, эри ва болаларининг ҳаётини четдан туриб кузатадиган бўлди. У ўз оиласи ҳаётининг қадр-қимматига етмас, бошқаларнинг ҳаёти билан таққосламас, аммо уларнинг мана шу ҳаётига кўз ташлаган Андрейнинг дидига ўз уйида нималар ёққан-ёқмаганини билгиси келарди.

Уларнинг оиласи бу ердаги барча оилаларга намуна бўладиган энг бахтиёр оилалардан ҳисобланарди. Ураб олган муҳит уларнинг бахтли ҳаётига аллақандай ҳавас билан боқишга, иззат-ҳурмат ва илтифотларига мамнуният билан қарашга одатланиб қолган эдилар. Лекин Андрей бу оиллага кўпроқ келган сари, унга ҳавас билан қараш у ёқда турсин, ҳатто ҳар келганда ўзини аллақандай ноқулай ҳис қилар ва диққи нафас бўларди. Буни Лиза сезиб қолди. Бундай ҳиссиёт Лизанинг ўзида ҳам тез-тез бўлиб тургани учун Андрейнинг таассуротини дарров пайқаган эди.

Бундай руҳий ҳолат қачон ва қандай қилиб бунёдга келиб кўнглида жой олган? Нега уни ўзидан соқит қилиб ташлай олмайди?

Лиза зўр эътибор билан ўзи босиб ўтган ҳаёт йўлини бирма-бир кўз олдига келтира бошлади. У, сочлари калта қирқилиб пешонасига тушган, серхархаша Лиза номли бир қиз ўзини етаклаганича у билан бирга ўтган ўз умрининг ҳар куни ва ҳар йилини ҳаёлида тасаввур қилиб кузата бошлади. Бу қизча даврлар, ойлар, йиллар ўтиши билан ўзгарган ўзининг ҳозирги салобатли, олифтахта кийинган, тўлишган, йигирма саккиз ёшдаги қиёфасини кўриб, тан олармиди? Йўқ, асло йўқ. Ахир, шуларнинг ҳаммаси унинг бошидан ўтган-ку!

Лиза институтни битирган йилнёқ турмушга чиққан эди. Уғли Вовка уруш даврида туғилди. Боланинг қотма, касалманд бўлиб ўсаётганини кўрган Лиза ўқитувчиликни ҳам ташлаб, уни парварishi қилишга киришди.

Авваллари у эрга чиққан дугоналари устидан кулар эди, мана, энди хотинлик, оналик, уй бекаси бўлишлик каби кўнгилли вазифалар ўзининг ҳам бошига тушди. Ишчилар ётоқхонасидаги кичкинагина хона «ўз уйлари», «оила ўчоғи» бўлиб қолди.

Лизанинг турмуш ҳақида жиддий мулоҳазалар юритганини кўрган Виктор уни эрмак қилгани-қилган эди. Оила фақат уч кишидангина иборат-ку, лекин у гўё бутун бир корхонага раҳбарлик қилаётгандай ташвишланади-я. Лиза бунга хафа бўлмасди, чунки оила деган сўзнинг туб моҳиятига Виктор қандай тушунсин. Уч киши бўлган билан бутун бир коллектив деган сўз — ахир унинг келажаги ва кундан-кун ортиб бораётган талаблари, ташвишлари ҳазил гапми?

Кечқурунлари баъзан Лиза пешоналарини тириштириб, қўлидаги бор маблағни олиб қайта ҳисоб-китоб қилишга тушар, ишхонасида минг-минглаб сметаларнинг ҳеч қандай хатосиз ҳисобига етадиган Виктор ҳам бу ҳисобга келганда боши қотиб қоларди: қандай қилиб харж қилиш керак? Ҳаммадан аввал нима зарур — Вовага пийма олиш керакми ёки каравотми? Дача олиш учун қанча пул тўплаш керак?

Мана шундай дамларда Виктор гуноҳкор одамдай хотинининг кўзларидан ўпа бошларди. Унинг соқоллари доим ўсиқ, тикапакка ўхшарди. Лиза эрини ҳар бир сўмни эҳтиёт қилиб сарфлашга мажбур эканлиги, ётоқхонада турганликлари учун қанчалик ўксинаётганлигини зимдан сезар, хотинига нисбатан кучли муҳаббатининг далили бўлган унинг бу хилдаги ички сирлари Лизанинг кўнглини юмшатарди. Шундан кейин унга пол ювиш, кир ювиш ҳам, эски кўйлаklarини ямаб кийиш ҳам осонлашгандай бўларди. Айниқса унга уйни супуриб-сидиришда, ёки картошка тозалашда Виктор ҳам ёрдам берар экан, Лиза ўзини ғоят бахтиёр ҳис қиларди. Шундан кейин унинг барча зерикарли ишлари ҳам энди алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ўзини Викторнинг йирик ва муҳим ишларига қатнашувчи деб ҳис қила бошларди. Уруш йиллари ҳамма ҳам қийинчиликда яшаган, ҳеч ким ўз аҳволидан шикоятланмасди.

Қизи Наденька туғилгач, эри-хотин бирга камдан-кам ёлғиз ўтирадиган бўлиб қолдилар. Виктор ишдан кеч қайтар, Лизанинг кундалик вақти эса болалар билан банд бўларди. Уруш тугаганига анча бўлиб қолган, ле-

кин ҳали ҳам турмуш одатдагича борар, ҳали ҳам етишмовчилик ва оилада ҳар хил ташвиш. ортиб борарди, Лизанинг Виктор билан кечираётган тўла маънодаги чинакам турмушлари ҳали олдинда: мана Наденька соғайиб кетса, унгача Виктор аллақандай бир аппаратнинг расчётини тугалласа, сўнг янги уй сотиб олишса, ўшанда...

Болалар ҳам улғайинди, энди Лиза яна мактабга ишга қайтишни ўйлаб қолди. Виктор эса унинг бу фикрига бепарво қаради. «Моддий жиҳатдан ютқизамиз,— деди у, — унда уй хизматчиси олишга тўғри келади. Лекин шуниси борки, у қаерда ётади? Бу уйга ўзимиз ҳам зўрға сиғяпмиз». Лиза хомуш ҳолда унинг гапларига қўшилди.

Виктор хотинининг хомушлигини сезмади. Чунки у Лизанинг қувонч ва ҳаяжонларига ҳеч алоқадор бўлмаган бошқа бир ҳаёт қўйнида яшарди. У чертёж доскаси устидан аста бошини кўтариб хаёлчан кўзлари билан Лизага қараб кулиб қўяркан, Лиза эрининг боши бутунлай бошқа нарсалар билан банд эканлигини сезарди. Ишга кирса нима бўларкин,— бир-бирларига бегона бўлиб, ётлашиб қолишса керак.

Куиларнинг бирида шаҳарга машҳур француз дирижёри келди. Лиза Филармонияга бориш учун билет олиб, Викторни ишдан эртaroқ қайтишини сўради. Бироқ Виктор саккиз яримларда телефон қилиб:

— Лизок, бирор киши билан бора қол,— деди у,— жануб томондан бир ўртоқ келибди. У ёқда яшин қайтарғичлар қандай ишлаётганини билмоқчиман.

Яна бошқа бир сафар Викторнинг туғилган кунини нишонлаш учун Лиза эрталабдан тайёргарлик кўра бошлади, пироглар пиширди, худди муҳим бир воқна юз берадигандай кеч киришини ҳовлиқиб кутди. Меҳмонлар тарқалиб ҳам кетишди, яна икковлари ёлғиз қолишди. Виктор хотинини тиззасига ўтқизиб олди. Лиза унинг тим-қора қаттиқ сочларини, чаккасида пайдо бўлган ажинларини силай бошлади. Ҳозир у бир кўнглида эридан гина ҳам қилмоқчи бўлди — ахир у хотини кийган янги кўйлакни пайқамади, кўпдан бери ўз режалари билан таништирмайдиган бўлиб қолди. Шу пина-кудуратларни эрининг юзига солмоқчи бўлди-ю, яна «бундай яхши дамни бузиб нима қиламан» деб ўйланиб қолди, балки Лизага у шундай туйилгандир. Ахир бу ўша ўзи севган Виктор-

нинг ўзигу. У, Викторнинг жуда ўнғайсизлик билан, довдираб туриб биринчи бор севги изҳор қилганини ва ярим соатчадан кейин ким ортиқроқ севади деган масалада тортишиб қолишганини эслади. Шуларни эслади-ю, уни ўз бағрига босди — унинг сочларидан таниш ҳид, аччиқ чойнинг бўйи аниқиб турарди.

— Ҳали ҳам мен севаганим?

Виктор ўзини тортиб, хаёлчанлик билан тикилди.

— Нима?— сўради у.

Лиза жавоб бермади. Виктор хаёлчан ҳолатини бузмай, хотинини аста тиззасидан туширди-да, ўз столига келиб, тез-тез бир нарсаларни чица бошлади.

Лиза унинг орқасидан қараб ўтираркан, гўё эри унга узоқлашиб кетаётгандай туюларди. Ҳа қаёққа кетаётганидан қатъи назар, у узоқлашмоқда эди. Мана шундай қимматли дамларда Викторнинг хаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд эди!

Хотини уни қайтармоқчи, унинг энг зарур, энг азиз ҳамроҳи бўлмоқчи эди. Ахир дунёда ундан бошқа ҳеч ким ҳам йўқ-ку.

У Викторнинг олдига ҳозир масалани кўндаланг қўйиш мумкин эмаслигини тасодифан тушуниб қолди. Фурсатини топиб, эрининг кўнгли бўшлигидан фойдаланиб, бошқача йўл билан иш кўра бошлади.

Виктор иродали бўлишга қарамай, Лизанинг ҳар бир икир-чикиридан қийиқ ахтариб тумшайиб таъна қилиши олдида ўзини ожиз сезар, хотинининг ўзи учун хизмат қилдираётгани, уни уй ишлари билан боғлаб қўйгани учун ўзини гуноҳкор ҳис қиларди. Шунинг учун ҳам унинг бу қилиқлари учун кечирар, уни ҳақли деб ҳисоблаб театр, кино, меҳмонлар масаласида ён беришга мажбур бўлар ва буларнинг ҳаммаси ўткинчи инжиқлик холос, кейин тузалиб кетади деб ўйларди.

Викторнинг ён бериши уни тинчлантирмади, аксинча рағбатлантириб юборди.

Виктор техника бўлими бошлигининг ёрдамчиси қилиниб тайинланганда, Лиза уни етарли тажрибага эга, қобилиятли бўлгани учун бемалол раҳбарлик қила олишини, энди бир оз дам олиши мумкинлиги ҳақида гапириб, эридаги ўзига бўлган ишонч ва ифтихор туйғуларини оширишга уринди. Бу билан у эрини ўзига яқинлаштирмоқчи эди.

Езда улар болаларининг қариндошлариникига юбориб, ўзлари Кавказга кетинди. Лизанинг кўпдан қилган ор-

зуси ушалди. Икковлари Ҳарбий-Грузин йўллари бўйлаб саёҳат қилишди.

Бу ерда тим-қора ва сан-сарик узум бошлари осилган ток новдалари айвон сўрилари томон бўй чўзган эди. Виктор билан Лиза ажойиб тиниқ осмон билан ўпиниб турган тоғларга чиқинди — бу ўлкада ҳамма нарса ҳам шундай ажойиб эди. Улар муздек, салқин даралардаги осма кўприклардан ўтдилар, аллақандай эски қаср қолдиқларини ахтардилар, Лермонтовни эсладилар, хушбўй, кичкина қовунлар ейишди, гўё узоқ ҳижрондан сўнг учрашган ошиқлар сингари бир-бирларига меҳр билан тикилдилар.

Виктор бир ярим ойга отпускаи олган бўлса ҳам, икки ҳафта илгарироқ кетмоқчи ва ўзининг қандайдир автоматика соҳасидаги такомиллаштириш ишини тугалламоқчи бўлди. Бу такомиллаштириш устида бутун бир кини ишлаган эди.

Бир неча кун улар тоғ бағридаги қишлоқчада яшаб туришди. Пастда икки дарё — Оқ Арагва билан Қора Арагва келиб қўшилишар, уларнинг хири ва тиниқ тўлиқликлари нималар тўғрисидадир қаттиқ баҳслашсаётгандай, қайнаб, кўпириб анча ергача бир-бирига қўшилмай оқиб борарди. Буни кўрган Лиза эса ўз муҳаббатининг тақдири ҳақида ўйланиб қоларди.

— Қара, шундай ажойиб жойларни кўрмай бутун умринг ўтиб кетиши ҳам мумкин экан, — деб оғир хўрсинди Виктор.

Лиза эрини отпускасининг охиригача шу ерда қолишига кўндирмоқчи бўлди. Унинг бу илтимосини эшитиш билан Виктор сўзсиз рози бўла қолди — бу жуда ажаблаларли ҳол эди.

— Ўша синхронизаторингми, нима балойнинг корхона учун муҳим бир воқиа-ку, — деди Лиза. — Бир неча инженерингга топширсанг тайёрлашаверади. Сен дам олишинг, фақат ёлғиз ўзинг бажара оладиган иш учун куч йиғишинг керак.

У рози бўлди ва ўша кун олхўри сотиб олгани кетди. Лиза ўзини ғоят бахтиёр ҳис қилди!

Ҳамма иш кўнгилдагидек юришиб кетди. Викторнинг янги маъмурий вазифаси ўзига жуда ёқиб тушди. У одамлар устидан раҳбарлик қилишни, уларнинг олдига талаблар қўйиш, бўл-бўл дейишни ёқтирарди. Унинг характеридаги шухратпарастлик хусусияти энди қандай бўлма-

син техника бўлимининг бошлиғи вазифасини эгаллаш-ликка томон зўр бериб ундай бошлади. «Мен маъмурий мансабни танлабманми,— дерди у,— энди бир ўринда туриб қолмай, юқори поғонага тезроқ интилиш керак»,— Виктор мақсадига эришди, уни бошлиқ қилиб тайин-ладилар. Уни қобилиятли раҳбар деб мақтай бошлади-лар. Активлар йиғилишларида бошқаларга ўрناق қи-либ кўрсатишар, министрликнинг буйруқларида унинг номини қайд қилиб ўтишарди. Газеталарда мақолалари босила бошлади. Унга шахсий оклад белгиланди. Улар уй хизматчион ёллашди.

Уйларига Викторнинг янги ўртоқлари кела бошлаш-ди. Улар ўз раҳбарларининг ташкилотчиликдаги зўр талантини мақташганларида Лиза соддалик билан фахр-ланиб қўярди. Улар Викторнинг шуҳратпарастлик елкани-ни пуфлаб шиширишар, Лизага эса булар оила кемаси-нинг сузиши учун мувофиқ шамол сингари туюларди. У эрининг фикрига самимий қўшилиб: маъмурий иш-да ишлаш — унинг истезодди, деб ҳисобларди. Ҳа, Вик-тор инженерликда катта тажрибага эга, илми ҳам бор, қолгани, ўзи айтганидек, раҳбарлик қилиш санъатига боғлиқ. Лекин Виктор ўз бўлимидаги қобилиятли киши-ларни ёқтирмайди, атрофига хушомадгўйларни йиғиб олган деган миш-мишлар баъзибир ғаразгўйларнинг ға-йирлик қилаётганидан бўлса керак.

Унинг ўзи ҳам баъзибир ғийбатчилар, ичи қоралар ҳа-қида хотинига ҳасрат қилар, ўзининг бошлиқлар билан қандай позик муносабатда бўлишини гапириб берарди. Шундан кейин Лиза ўзини Викторга нисбатан бегона ва ортиқча деб ҳис қилмайдиган бўлди.

У доим чеки йўқ мажлислар, ёзиш-чизишлардан қо-чиб, уйида яшириништа ҳаракат қиларди.

Ниҳоят, унинг онласида моддий жиҳатдан хотиржам-лик туғилди ва ҳар хил майда-чуйда низоларнинг чиқиши учун баҳоналар излаш ҳам йўқолди.

Викторнинг ошна-оғайинлари ҳам кўпайди. «Биз электр асрида яшаяпмиз»—деб ҳазиломуз гап қотарди у. Телефон қилиб қўйса бас, Лиза навбат кутмай танқис габардинлар ёки мевалар олиб желаверар, театрда эса улар директор ложасида ўтиришадиган бўлишди.

Якшанба кунлари комисион магазинларини кезишар, Лиза учун прилавка остидан арзон нархдаги биллур идишлар олиб беришарди. У фақат сотиб олинган нарса

учунгина эмас, балки Виктор унинг истагини қондириб, ўзини бахтиёр ҳис қилаётганидан ҳам хурсанд бўларди.

Викторнинг туғилган кунини нишонлаш учун кўпчилик бўлишиб ресторанга кетишди. Майшат бошланди. Виктор кўпикланиб турган шампан тўла қадаҳни Лиза билан уриштирар экан, унинг кўзига тикилиб қолди ва бирдан жулиб юборди.

— Ҳеч сезмаган эканман. Кўзингнинг қорачиги сарғиш-экан-а.

Хотини қўллари билан юзини яшириб деди:

— Қачи топчи, юзининг қаерида холи бор?

Виктор табассум билан қошларини чимирди-да, ўйлашиб қолди.

Одамлар жуфт-жуфт бўлишиб, эзиб чалинаётган оркестрнинг мақомида столлар оралаб, оёқларини судраб танца тушмоқда. Лизанинг тезда кайфи ошиб қолди ва ҳеч қандай сабабсиз илжая бошлади. У ҳозир нақадар хурсанд, чунки эғнидаги янги модада тикилган чиройли кўйлаги, қора бурун тулки мўйнаси ўзига жуда ярашган. Яна, буларнинг ҳаммаси Викторга жуда ёқади, ҳамма у билан Викторни ҳурмат қилади...

— Яна уч йилдан кейин ғлавканинг бошлиғи бўлиб олишини турган гап, Виктор Григорьевич,— деб ширакайф ҳолда валдиради бошқарма бошлигининг ўринбосари Ивин. — Менинг кўзим узоқни кўради. Одамлар қандай қилиб амалга минишади? Ошпа-оғайниларнинг ёрдами билан-да. Улар уни кўтаришади, у эса кейин уларни атрофига тортади...

Виктор ундан юзини ўгириб, бошини қўлига қўйди-да, хаёл суриб кетди.

— Кўтаришади... тортади...— деб аста минғирлади у.

Лиза унинг нима ҳақда гапираётганини дарҳол тушуниб, ташвинили назар билан эрига тикилди. Виктор хотинини танцага таклиф қилди.

— Ишми жини урсин!— деди у танца тушиб бўлгач, ўринларига ўтиришар экан. — Бошқармада ишлаганим ҳам етиб ортади. Хулласи калом, кампиршо, биз кўпроқ мана бунақа одамлар билан муносабатда бўлишимиз керак. Ивин ҳақ: ишлаш керак, аммо эшшак эмаслигимизни ҳам унутмайлик.

Лизанинг кўнгли ўрнига тушиб, яна ўзини бахтли ҳис қила бошлади.

Янги йил арафасида Лиза уйни йнгиштириб юрар

экан, эри эскиз қадаб қўйган чертёж тахтани шкаф орқасига қўйди.

Баїрам ҳам ўтиб кетди, аммо Виктор эскизнинг қасрдалигини суринштирмади. Ахир, бу ўша синхронизаторку,— унинг устида бир йилча бош қотирмаганмиди? Худди ана шу нарса унинг юрагини биринчи бор тимда-лаб ўтгандай бўлди.

Бахт ўз қонун-қоидаларига эга бўлса керак. У умидсизликдан хазон бўла бошлайди. Лиза ўзининг нима тўғрисида хаёл қилишини билмасди. У ўзини ношукур банда деб бекорга қойирди. Тушунмовчилик унинг кўнглига кўпроқ гулгула сола бошлади.

У ўзида беҳуда кузатувчанлик туйғуларнинг сеза бошладди.

Қишининг юзига тик қарай олмайдиган Долгин ҳам, хушомадгўй Ивин ва Викторнинг бошқа улфатлари ҳам Лизага унча ёқмай қола бошлади. Улар ичида тузук одамлар ҳам бор эди, бироқ уларнинг Викторга тобе бўлишлари хунук туюлар, Викторнинг ўзи ҳам шу тобе-ликка муҳтождай эди. Ўзини ҳар доим жуда кучли, мағрур ҳисобловчи Виктор нимагадир ўша улфатларидан ажралгиси келмасди. Улар чиқиб кетгач, орқаларидан масхара қилиб кулиб қўяр, лекин кундан-кунга уларга яна ҳам яқинлашарди. Бундай пайтларда Лиза, Виктор ўртоқларининг ўзи тўғрисидаги мақтовларини эшитишни яхши кўрса керак, деб ўйларди. Лекин у аста-секин бу нарса эрининг фақат мақтовни яхши кўришининг ўзи эмаслигига тушуна бошлади.

Виктор Москвадан қайтиб келгач, министрликдаги ходимлар ҳақида завқ билан ҳиноя қила кетди. У ерда одамлар қанчалик тез ўсишади-я! Кўзга кўринарли ўринда ишлашнинг фойдаси шу-да. Умуман, министрликда ишлаганингдан кейин бошинг ҳам жуда бошқача ишлар экан. Бу ерда йил бўйи бош қотириб ҳал қилинмаган жумбоқни у ерда министрининг ўринбосари ҳазил-ҳузул билан беш минутда ҳал қилди-қўйди-я: Ишласанг шунақа ерда ишласангда, қилган ишингдан ўзинг завқланасан. Худди шундай мартабага эга бўлганда у ўзини кўрсатган бўларди. Кадрларни тақсимлашми, энергетикани ривожлантиришдаги умумий принципиал проблемалар борми, ёки бирор махсус масала бўладими, ниманики ҳал қилмоқчи бўлса, марҳамат, министр ўринбосари учун истаган консультант муҳайё. Ҳеч қандай

станция бошлиғи, ҳеч қандай монтер билан жанжаллашиб ҳам ўтирмайсан. Министрлик ходимларини ким танқид қила олишни мумкин. Фақат ўзингдан юқори бошлиқларгина, холос. Ёки бўлмасам главка бошлиғини олайлик. Бир эмас, иккита референти бор. Дипломатик қабул вақтларида ҳам иштирок эта олади!

— Биласанми Лиза, у мендан фақат олти ёш катта, холос. Сен уни жуда қобилиятли одам деб ўйларсан? Ҳеч-да. Мен ундан бир неча бор қобилиятлиларни ҳам кўрганман. Улар оддий инженер бўлиб ишлашади. Ёки бу тасодифий ҳолатмикин? Тасодиф ҳам излаган одамга дуч келади.

...Тушки овқатдан кейин Ивиннинг хотини кириб келди. Анна Павловна чинқироқ овози билан ёш қизларга ўхшаб кетарди. У бўялган сочларининг орқасидан қоралента билан боғлаб, ўзини янада ёш кўрсатишга ҳаракат қилар, доим питир-питир қилиб юрар ва Лизани «дугона» деб чақирарди.

У Лизанинг юзидан чалп этиб ўпгач, Модалар уйига шошилаётганини олдиндан югоҳлантириб қўйди-да, ҳар минутда соатчасиги қарай-қарай бир соатча ўтирди.

Анна Павловна ҳар нарсага қизиқаверадиган, ҳамма нарсани билишга уринадиган хотинлардан. У ёзувчилар союзида бўладиган муҳокама-ларга ҳам, рассомлар союзидаги кўргазмаларга ҳам, ҳар баҳор бўлиб турадиган кучуклар выставкасига ҳам бораверарди. У Энергосистемадаги ҳамма ишлардан хабардор, қаерда авария бўлганини, ким оладиган мукофотга эришолмаслигини, бошқарма бошлиғининг дарднинг мада эканлигини ҳам биларди.

— Буни қаранг-а, Лизочка, бош инженернинг хотини бўла туриб, ҳамма нарсадан хабарсиз-а. Бизнинг давримизда бундай яшаб бўладими? Мен унга телефон қилиб, кимни мукофотга тақдим қилишганини билмоқчи бўлсам деиш, у лом-мим деёлмади. Тавба, жамиятдаги янгиликлардан мутлақо беҳабар-а! Бунақада одам турмушдан бутунлай орқада қолиб кетади. Ахир, бизнинг вазифамиз эрларимиз учун керагича шаронт туғдириб беришдан иборат-ку. Бу, албатта, ғайри табиий бўлиши

мумкин. Лекин бизнинг шахсий ҳаётимиз эрларимизнинг ишлаб чиқаришдаги ҳаёти демакдир.

Лиза маънос бош силкиб, унинг фикрини тасдиқларди. Улар хайрлашишар экан, Анна Павловна Лизани эри билан бирга ўз дачаларига таклиф қилди.

— Айниқса қиш кунлари жуда ажойиб бўлади. Ҳамма ёқ оппоқ қор билан қопланган, бирам гўзал манзара... Айтмоқчи, Лизочка лабораториянинг янги бошлиғи билан сизни таниш экан деб эшитдим, ростми? Уни ҳам таклиф қилинг. Бўйдоқ йиғитлар бундай ўтиришлар учун ажойиб файз киритади.

Лиза, дарҳол чўрт кесар, қўпол Андрейни Анна Павловна ва овқатдан бош кўтармайдиган, ичишни, карта ўйнашни жонидан яхши кўрадиган эрининг ва уларникига келиб турадиган бошқа ҳамтовоқлари ичида қандай ўтирганини хаёлан тасаввур қилиб жилмайиб қўйди. Виктор уларни «чиллаширлар» деб айтарди. Лиза «Нега бўлмаса улар билан борди-келди қиласан?»— деб сўраганда, эри елкасини қисиб: «Хизмат шуни талаб қиляпти» деган эди.

— Йўқ Лобановга ҳар қандай хушомад, ноз-истифнолар таъсир қилмайди,— дея яна кулиб қўйди Лиза. Унинг бу гапларидан Анна Павловна ражжитандек бўлди. Лиза ўз Лобановига бунчалик ишониб хато қиляпти, умуман эр кишига ишонмаслик керак, ишонч хотин кишини кўр қилиб қўяди. Виктор Григорьевич ҳам бошқалардан ортиқ эмас. Бош инженернинг секретари Нина Цветковани олайлик, бу ёшгина қиздан нималар кутиш мумкин эмас, албатта унинг ҳеч қандай қўрқинчли ери йўғу, тасодифан бир кориҳол юз бериб қолиши ҳам мумкин-да.. Оиласи бўлгандан кейин албатта кўз-қулоқ бўлиб турган ҳам яхши. Шуни ҳам айтайки қармоқни сувдан ўз вақтида тортиб олишга одатланиш лозим.

Лиза Анна Павловнадан ҳеч гап суринтирмади, аммо у чиқиб кетгач, ўйланиб қолди. Бунақа гийбатларга қулоқ солавериш ярамайди. Виктор ҳеч қанақа Цветковаларга уни алишмайди. У буни хотин киши сифатида ҳис қиларди. Виктор Лизани аввал қанчалик севган бўлса, ҳали ҳам шу хилда севади. Шундаймикин?.. Масаланинг энг муҳими, Викторнинг Цветковага айланишиб юргани ёки юрмаганида эмас, балки, агар муҳим бир ишни амалга ошириш зарур бўлиб қолса, у

ҳеч бир мулоҳаза қилиб ўтирмай хотинига бсвафолик қилиши турган гаплигида. Ҳозир Лизанинг миясини ан шундай шубҳалар ўраб олган эди. Лекин ҳозирча у бу нарсга муҳтож эмас. Бошлиқнинг секретари бажара оладиган баъзибир майда хизматлар учун икки оғиз ширингина сўз айтса (Виктор бунақа гапга уста), ё машинасида уни уйига олиб бориб қўйса (ҳа, айтмоқчи, Виктор ўша қизни машинасига солиб юрганмиш, деган миш-миш гап ҳам тарқалган эди), ё бўлмаса бир шишагина атир тақдим қилса, кифоя эди-ку...

Виктор анчадан бери ўзгариб қолган, хотинига бўлган севгиси ҳам бошқача эди. Аммо хотиничи? Хотини уни илгаридай қаттиқ севади.

Викторнинг юрагида худбинлик туйғулари уйғона бошлади. Лиза, укасининг ишхонасида бир оз кўнгилсиз воқиа берганини Викторга айтганда, қаттиқ кўрқиб кетган эди. Гўё бу воқиа унинг ишига ҳам салбий таъсир қилиши, унинг юқори мансабга кўтарилишига халақит қилиши мумкин эди. Агар укасининг иши ўнглашиб кетмаганда, Виктор Лизани ёмон кўриб қолиши турган гап эди.

Даҳлизда қўнғироқ жиринглади. Почтальон газета ва «Электричество» журналинин олиб келган экан. Лиза журнални Викторнинг кабинетига олиб кириб қўйди. Журналнинг аввалги сонлари ҳам тахи бузилмай бандероль ҳолича стол устида тўпланиб ётарди. Лиза шошилиб уларни йиртиб тартибга сола бошлади. Андрей бугун ё эрта келиб қолиши мумкин,— бу ҳолни кўрмаслиги керак.

САККИЗИНЧИ БОБ

Эшикнинг пастаклиги ҳам жонга тегди! Андрей бир неча бор кабинетдан чиқа туриб пешонасини уриб олса бўладими? Ўзи ҳам ҳеч ўрганолмади-ўрганолмади-да. «Инженерлар хонаси»дагилар бу ҳол бошлиқнинг қаттиқ ҳаёлга чўмгани ёки бошқа бирон ҳодиса юз берганининг аломати деб гапирадиган бўлдилар. Чиндан ҳам шундай эди. Бу сафар у Кривицкийдан аламинин олди. Нимага асосланиб сиз самописецларни ремонтга қабул қилияпсиз, деб сўради у.

— Бош инженернинг буёруғига асосан,— деб Кривицкий қўлларини ёйиб жавоб берди.— Аввалдан қилади-

ган ишимиз шу, чунки мураккаб асбобларни ремонт устахоналари қабул қилмайди.

— Шунинг билан қўйинг бўлмасам, бугундан бошлаб ремонтга заказ қабул қилмайсиз,— деди Андрей эшикка уриб олган пешонасини ишқаларкан.— Сизнинг ўз тематикангиз бор, марҳамат қилиб, ўша билан шуғулланинг. Ахир, сизда иззат-нафс борми ўзи? Заргарга тақачилик қилишни буюриб кўрингчи, у сизга нима деркин? Сиз инженерсиз-ку!

Кривицкий башарасини тириштирди.

— Бу ишга ҳеч қандай иззат-нафснинг алоқаси йўқ.

Бош инженер эшитиб қолса тўполон бошланади. Мен сизга айтсам, Андрей Николаевич, бошлиқлар билан олишиш — шамолга қарши тупуриш билан баробар.

Андрей бенхтиёр илжайди. Бу бўлар-бўлмасга кулаверишдан қачон ўзини тутиб олишга одатланаркин?

— Тўполон бошланди,— деди у қатъий оҳангда. Бош инженер мени шу масалада чақирибди.

— Маана, сизга оқибат, сиз бўлсангиз ишонмовдингиз,— деди Майя хаёлга чўмган ҳолда Лобанов кетгач.

Кривицкий бош чайқади.

— Бузоқнинг югургани сомонхонагача... Йўқ, Майя Константиновна, у фақат муштини кўрсатди, холос, ҳали тушурганича йўқ, кўрамиз, тушуриб кўрсинчи, бирор нарсага кучи етармикин, кўрамиз... Аммо ҳар ҳолда довиорак кўринади,— яна қўшиб қўйди у, бир оз жимликдан сўнг.— Худо ҳақи, довиорак!

— Ўтиринг,— чўзиб, ҳафсаласи пир бўлган одамдай сўз қотди бош инженер, чунки Лобанов ҳамон кабинет остонасида серрайиб турарди.— Нега асбобларни ремонт қилиш тўғрисидаги буйруғини бажармаяпсиз?

Лобанов унга жавоб бериш ўрнига креслога келиб ўтирди-да тиззаси устига папкасини қўйиб, ундан лабораториянинг иш планини олди.

— Марҳамат,— деди қисқагина қилиб у,— бу ерда ремонт қилиш ҳақида ҳеч қандай пункт тополмадим.

— План — догма эмас,— деди бош инженер.

— План — буйруқ,— деб эътироз билдирди Андрей,— бунинг устига у сиз томонингиздан тасдиқланган.

Андрейнинг ҳозирги ҳолати бошлиққа очикдан-очик қарши чиқишга ўхшаб кетарди. Ярим соатча илгари бў-

либ ўтган диспетчерлар йиғилишида Октябрь станция-сининг директори Тарасов шошилинч равишда самопи-сецларни ремонт қилиб беришларини сўраган эди. Лоба-нов эса ремонт қабул қилишни қатъий рад этди: бунинг учун махсус устахоналар бор, деди у. Бош инженер эса уни тушунмай жавоб берган бўлса керак, деб ўйлаган-ди, бироқ энди маълум бўлишча, у қатъий қарор экан. Ҳозир яна буйруқ берса бўларди, Лобанов итоат этиш-га мажбур, аммо лабораториянинг бу янги бошлиғи-нинг аниқ фикрини билмоқ керак.

— Хўш, муассасамиз ходимлари билан жанжаллаш-моқчимиз?— деб қизиқсиниб сўради бош инженер.

— Йўқ, нега ундай дейсиз? Мен фақат ўз ишим би-лаи шуғулланмоқчиман, холос.

Бош инженер бу соддадил янги ходимнинг танлаган йўли янглиш эканлигини унга ётиғи билан тушунти-ришга киришди.

— Бизнинг асосий ишимиз станциялар, улар элек-троэнергия ишлаб чиқаради. Сиз билан биз ўшаларнинг эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилишимиз керак. Сиз ўз фаолиятингизни корхоналарнинг эҳтиёжларини ўрганишдан, станцияларга тузукроқ ёрдам бериш йў-лини ўйлаб топишдан бошлашингиз керак. Сиз бўлсанг-из, эшитишимча, ишни ўзингизга кабинет тайёрлаш-дан бошлабсиз, тўғрими?

Андрей ғурра бўлиб чиққан пешонасини, яъни янги кабинетдан ҳозирча орттирган бирдан-бир «қувонч»ини ушлаб кўрди-да, совуққина жавоб берди:

— Тўғри.

Бош инженер, даккилар нишонга бориб тегмагани-дан афсусланиб, оғир хўрсинди.

— Кўрдирганимиз, муқаддима қанчалик нобоп чиқиб-ди. Ремонт сифатини йўлга қўйиш ўрнига...

— Мен янги асбоблар яратмоқчиман. Бунинг учун менга яхши жиҳозланган лаборатория керак, хусусан, бошлиқ учун дурустроқ кабинет ва етакчи инженерлар-га алоҳида хона бўлсинки, улар қулоқларини беркитиб ўлтирмай, баҳузур фикр юрита олсинлар...— Лобанов бош инженерга сўз бермай, ўзининг бутун талаблари-ни кўндаланг қилиб қўя бошлади. Кузьмичнинг пугур-дан кетган дастгоҳлари ўрнига кучли эксперименталь цех ташкил қилиш, янги штатлар олиш, иш тематика-сини қайта кўриб чиқиш, хоналарни ремонт қилиш,

консультантлар билан таъминлаш, янги аппаратлар олиш каби ҳамма зарур масалаларни талаб қилди.

Бош инженер аввалига ҳайрат билан қошларини чимирди, кейин яна кўпроқ чимиришга илож қолмагач, шубҳали қиёфада кулиб қўйди. Лобанов эса, унинг ишораларига бепарво қараб, ўз фантазиясини давом эттираверди, бош инженер эса қовоғини уйиб, панжаларни билан столни черта бошлади.

— Гапингиз тугадими?— деб сўради у зўр бардошли киши сингари.

— Йўқ, бу фақат программа-минимум дегандай гап, холос.

— Ҳм... Ҳозирча, ҳуқуқ бору, вазифа йўқ эканда. Сизнинг ишингиз фақат илтимосдан иборат холосми?

Бу усулда гаплашиш, кишининг оёғидан чалиш билан баробар эди. Лобанов ўз зиммасига қандай вазифалар олгани ҳақида тапирган эди. У локаторни эслатиб ўтди, лаборатория Энергосистемани олға бошлайдиган илмий марказ бўлиши, станцияларни автоматлаштириш кераклиги ҳақида уқтириб кўрди. Аммо бош инженер учун, узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши дегандек, ҳозирча фақат ремонт масаласини ҳал қилиш зарур эди.

Андрей бўш келмасликка қарор қилди. Уларнинг бу биринчи учрашувларидан кўп масала ҳал бўлиши керак эди, шунинг учун ҳам Андрей унга бутун қонун-қоидаларга риоя қилган ҳолда, худди бир илмий асарни ёзишга киришаётган олимдек жиддий тайёрланган эди.

— Илтимос дейсизми? Йўқ, илтимос қилмоқчи эмасман, тегишли нарсаларни талаб қиламан,— деди у қатъий.

Қотмадан келган, бесўнақай, сочлари пахмайган бош инженер худди ишнинг кўплигидан боши ғувуллаб кетаётган кишиларга ўхшарди. У кийимларини пала-партиш кияр, юзларини қошлаган ажинлар ҳам пала-партиш эди. Бундай ташқи қиёфадаги одам билан муносабатда бўлишнинг ўзига хос қулайлиги бўлади. Бундай одамлар бирор нарсани унутса, гапингизни эшитмаса, ундан хафа бўлиш қийин, майда-чуйда гаплар билан уни зериктириш яхши эмас. Аммо гап чинакам муҳим нарсалар ҳақида кетганида бош инженер ҳеч нимани унутмас, назаридан узоқлаштирмасди. У чеҳрасини азоб чекаётган одамдек бужмайтириб ўтириб, баҳузур

ўйлар ва масалани тезлик билан бехато ҳал қила оларди.

Ҳозир гап самописецларни ремонт қилиш ҳақида кетаётгани йўқ, у мана бу хом хаёл йигитнинг бошидаги болаларга хос идеализмини ўчириб ташлаш ҳақида ўйлаяпти. Бу хилдаги кадрлар билан ишлаш умрининг эгови-да! Миясида қуруқ хаёлдан бошқа ҳеч нима йўқ.

Бош инженер кулиб туриб, яқинда олдига бир бедаво балойи-азим ихтирочи келиб, бутун станцияларни атом қуввати билан ишлашга кўчиришни талаб қилганини ҳикоя қилиб берди. «Атом реакторларини Энергосистеманинг ўз кучи билан ўрнатиш керак» деб даъво қилганини айтди.

— Мен унга рад жавобини берган эдим, мени консерватор деб атади. Сиз ҳам ўшанга ўхшайсиз. Агар бу ерда янги одам бўлмаганингизда мен сизни ҳам талабмалабингиз билан бирга қўшиб ташқарига олиб чиқиб қўйган бўлардим,— очиқ иқрор бўлди бош инженер.— Нима, бу ердагиларни осмондан тушган овсар, ҳафтафаҳм деб ўйлаяпсизми? Биз ерда яшаймиз, ерда,— фахрланиб такрорлади у,— осмонда эмас. Сизга пул, одам керак бўлса мен уни қаёқдан олай? Бизнинг хўжалигимиз план асосида ишлайди. Сизга ҳам навбат келиб қолар — ўшанда марҳамат. Жоним билан бажаришга тайёрман, бироқ афсуски, ҳозирча қўлимдан келмайди. Аввал станцияларимизни ускуналар билан таъминлаймиз.— У бармоғини юқори кўтариб гапирди,— энергияни авариясиз ишлаб чиқаришимиз керак. Асбоб-ускуналарини эмас, электроэнергияни. Унгача ички ресурсларни ишга тушираверасиз.— Шундан сўнг у ўша ўжар ходимларни кўндириш учун қўллайдиган ўзининг синалган далилларини ишга солиб тапира кетди.

Одатда бундай пайтларда, тортишув унинг олдига қўйилган талабларнинг ўндан бирини қондириш билан тугар, унга тобе ходим эса, ўзининг қатъиятлигидан мамнун бўлиб чиқиб кетар эди. Аммо Лобанов ундайлардан эмас эди. Андрей ҷалиштириб олган оёғини бош инженернинг гапи оҳангига қараб салмоқ билан тебратиб бепарво ўтираверди.

— Хўжаликни план асосида олиб бориш масаласида сизга қўшиламан,— деди Лобанов. Сўнг яна папжасини очиб, ундан қоғозлар ола бошлади.— Лаборатория учун сотиб олинган аппаратлар станцияларга тарқатил-

ган... Лабораториянинг ремонт учун ажратилган маблағ диспетчерлик хизматига сарф қилинган — бу бир, уй-жой ремонтга сарфланган — бу икки... — у уддабу-роқлик билан ҳар бир тийинни нимага сарфланганини ҳисоблаб берди.

«Ғайри табиий назариячи деб айтишган эди,— деб ўйлади бош инженер.— Унақага ўхшамайди! Чакана эмас!»

— ... Давом этаман, лаборатория штатида ҳисоб-ланувчи саккиз киши бошқа бўлимларда хизмат қилишаркан.

— Бу расвогарчилик! — деб юборди бош инженер. Лобанов кўзини қогоздан узмай туриб деди:

— Дарвоқе, сизнинг иккинчи секретарингиз ҳам лаборантлик штатида экан.

Бош инженер бир секундгина юзларини шиширганича ўзини тутиб турди, сўнг креслога ястанди-да, қўлларини юқорига кўтариб, кутилмаганда хохолаб юборди...

Андрей бош инженер олдидан ғайратга тўлиб қайтди ва тезда группа раҳбарларини йиғди.

Бутун таъминот масалалари тез кунда ҳал бўлиши, ким нима билан шуғулланиши қайта кўриб чиқирилиши, штатлар тўла таъминланажанини эълон қилди. Ремонт қилиш нима бўлади деб сўраганларида, ремонт тўхтатилади, бу вазифани устахонага юклаймиз, деди. У ўртоқларини реал хабар билан хурсанд қила олганидан ўзи ҳам ниҳоят шод эди. Энди ишни бошлаш керак. Илмий ишга тайёргарлик кўришдан бошлаймиз. Ҳозирча ички резервлар ҳисобига тайёрланамиз. Ҳеч кимга тобе эмаслигимизни ҳам кўрсатиб қўяйлик.

Ундаги кўтаринки руҳ Кривицкийдан бошқа ҳаммага тезда таъсир этди. Ноумид скептик эса маъюс бир ҳолатда деди:

— Ремонт қилиш тўхтатилиши мумкин, аммо қолган масалаларнинг амалга ошиши гумон. Уни фақат худонинг ўзи билади.

— Худо эмас, бош инженер билади,— деб унинг сўзини тўғрилаб қўйди Андрей. Лекин Кривицкийнинг мулоҳазасини эонда сақлаб қолди.

Майя Устинова эса лом-мим демади.

Агар Лобанов муваффақият қозона олмаган тақ-

дирда, у бош инженер олдидан эзлиб ва руҳи тушиб қайтганда эди, Майя унинг ёнини олган бўларди. Чунки лабораторияда Борисовни ҳисобламаганда, Лобанов ҳамниша ёлғиз эди. Ҳозир эса, ҳамма уни ғалаба билан олқишлар экан, Майя ўзини камситилгандек ҳис қилар, уни деярли ёмон кўриб қолаётгандай эди. Шунингдек, у бундай ярашмаган ҳасад, қабиҳ, паст туйғулари учун ўзидан нафратлана бошлади. Очиқ кўнгиллиги йўқолди. Ҳеч ким билан гаплашмас, ниманидир кутаётгандай эди. Лобановга ғайирлиги келиб, унга қарши норозиликлар туғилишини истарди. Морозов: «Майя Константиновна, сизнинг даврингизда ишимиз дуруст эди» деб қўйса, ич-ичидан қувонади. Ҳозир унинг юриш-туриши ҳам ўзгарган, ўзига ва ишига нисбатан илгаригидай ишончи қолмаган. Хўш, нима қилиш керак? Энди у бир иш қилсинки, у иш Майянинг фикри ҳақ эканлигини исботлашга ёрдам берсин. Йўқса, бу аҳволда яшаш мумкин эмас.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Рита шу куни кечқурун Консерватория олдида учрашишни таклиф қилган эди. Андрей у концерт эшитмоқчи бўлса керак, деган фикрга келди, аммо бориб қараса, Консерватория бўсағаси қоп-қоронғу, эшиклар берк эди. Нималигига тушунолмай, ҳар хил гумон ва ташвишлар билан боши қотиб, Ритани кутиб турди. Кўча муюлишидан чиқиб келган Рита уни қўлтиқлаб олдида, яна ўша муюлишга бошлаб, бурилиб кетди.

— Сўрама, ҳеч нима сўрама,— дерди у ҳадеб кулиб Андрей унинг ҳаяжонланаётганини сезаркан, бу ҳол аста-секин унинг вужудини ҳам қамраб олмоқда эди. Улар аллақандай бир ҳовлини кесиб ўтиб, зинадан юқори кўтарилишар экан, Рита хонага киргунча сабрини чидamay, юзларини пальто ёқаси ичига олиб, кўчада совуқ қотиб тургандан кўра, дугонасининг уйида ўтиришлари маъқуллигини, дугонаси уйнинг калитини ташлаб кетганини айтди.

Бу ҳар хил мебеллар билан тўлган кичкинагина хона бўлиб, унинг ярмисини баланд бир каравот эгаллаган, хона иссиқ, ундан атир-упа ҳидлари чиқиб турарди.

Рита эшикнинг ичидан иллагини солиб беркитгач, шляпасини олиб бир четга иргитди. Сўнг ўзини йнгит қучоғига отиб, унинг тугмалари ечиғлик туржуркасининг ичига бошини суқиб, анча вақтгача шу йўсинда туриб қолди. Улар шу туришда гўё роҳат қилиб, дам олаётгандай бўлдилар. Андрей жувоннинг сочларини аста силлади...

Улар нима ҳақдадир гаплашншар, аммо кўпроқ гапиришган сари, гапларининг маъноси ҳам йўқолиб борарди. Ҳозир улар учун энг аҳамиятли нарса шу эдики, йнгит жувоннинг кўзларидан кўзини узмай туриб қандайдир мақсад билан унинг пальтоси тугмаларини еча бошлади, жувон ҳам ўзининг эгиндан жакеткасини ечиб ташлади. Нима мақсадда ечганини Андрей тушундимикми? Ҳа, тушунди. Тўладан келган, Ританинг яланғоч билаклари, узун очик бўйни уни яна ҳам гўзалроқ қилиб кўрсатарди. Тирсақларининг териси ғадир-будир эди. Бир вақтлар Андрей унинг қуруқшаган худди шу ерини ушлаб, ғашини келтирарди, ҳозир ҳам ўша ерига қўлини тегизганда, жувоннинг баданлари жимирлашиб, ёш қизчадай сесканиб тушди. Ҳозир унинг хатти-ҳаракатида жувонлик табиатига кўра уятчан қизлик табиати кўпроқ эди. Рита кўзларини юмиб туриб, йнгитни ўпиб олди. Бу ўпиш уларнинг аввалги ўпишларига асло ўхшамаган, бутунлай бошқача ўпиш эди.

Шу кундан бошлаб улар хилватда учрашнш учун трамвайларда совуқ еб, шаҳардан узоқ ерларга бормайдиган бўлдилар. Консерватория ёнидаги бу кичкина хона уларни киши назаридан яшириб турадиган мустаҳкам қалъа бўлиб қолди. Рита ҳам ўзини бу ерда эркин ҳис қилар, хотиржам сезарди. Бир кун улар кўчада кетаётиб, Виктор билан юзма-юз тўқнашиб қолишларига сал қолди. Шунда Андрей Ританинг изтироб чекиши сабабларига аниқ тушунди. Виктор рўпарадан биров билан келарди. Уларни аввал Рита кўрди ва шоша-пиша ўзини шу яқиндаги бир эшикка урди. Андрей ундан бу қилиғининг сабабини сўрамади. У Виктордан бу қадар қўрқмаслиги керак эди. Гап Викторда эмас, унинг ҳамроҳида бўлса керак. У одам Ританинг таниши, балки эридир.

Бу ҳодиса Андрейнинг кўзини мошдек очди.

Шу вақтгача Андрей Ритани уни ўраб турган муҳит-

дан мустасно ҳолда тасаввур қиларди. Рита унинг хотиралари рамкасида ёлғиз ўзи намоён бўларди. Бироқ кутилмаганда ана шу рамка синди-ю. Рита яна қандай бўлса, шундай қиёфада, яъни болали, эри бор хотин, ўзига нотаниш бўлган онлали жувон қиёфасига кирди. У довдираб қолди. У ўзлари ўртасида юз берган муносабатнинг ҳеч қандай ёмонлиги, хунуклиги йўқ, деб ўзини ишонтаришга уринди. Аксинча, уларнинг учрашувларига халақит берувчи нарсалар адолатсиз ва ёмон нарсалардир. Ҳеч ким Ритани ундай самимий севолмайди, шундай бўлгач, унга тил тегизишга ҳеч кимнинг ҳақи ҳам йўқ.

Улар ҳар қадамда бирор хавфга дуч келишлари мумкин эди. Андрей ўтқинчиларга шубҳали қараб-қараб қўяр, агар биров уларга тикилиб қарагудек бўлса, ҳадскирай бошларди. Лекин Ританинг бунчалик қўрқмай, ўзини тутиб юриши ажабланарли эди.

Андрей ўз атрофидаги муҳитдан ўзи билан Ританинг муносабатига доир бўлган нарсаларни беихтиёр синчиклаб ўргана бошлади. Авваллари у Новиковнинг ўйнашлар ва алданган қайлиқлар ҳақидаги латифаларини эшитмас, эшитса ҳам эътибор бермай юрарди. Китобларда ўқиган, кўп марта эшитган «ўйнаш» деган сўз энди Андрейнинг жиғига тегадиган жирканч сўз бўлиб қолди. У шу сўзга алоқадор бўлган барча жирканч ва қабиҳ ҳодисаларни эслай бошлади.

Новиковнинг хотинлар ҳақидаги ҳикояларига у жуда ҳам қизиқиб қолди. Рита билан бўлаётган алоқаси Андрей учун алоҳида муносабатдай туюлар, лекин Новиковнинг латифаларидан кейин у ваҳимага тушиб, ўзининг Рита билан бўлган муносабатида иш билармон хотинлар, алданган эрлар ва тантана қилган ўйнашлар ҳақидаги жирканч ҳодисаларга ўхшашлик борлигини пайқай бошлади.

Еш ва хушбичим инженер Новиков «йигитнинг гўли» деб ҳисобланадиган йигитлардан бири эди. У яхши кийиниш, ўзига оро беришни, озода юришни севарди. У бир вақтнинг ўзида бир неча қизга ошиқ бўлар, ўз сарпузаштларини ҳеч яширмай-нетмай ҳикоя қилаверар, бу билан одамларнинг эътиборини ўзига тортарди. Эркаклар Новиковнинг ишқий саргузаштларини эшитишни ёқтирар, хотинлар эса, унинг хушчақчақ табиатлиги, сертакаллуфлиликни ўрнига қўя олиши учун, хотинлар

топфасини ёқтиришни яхши кўргани учун, унинг кўпгина беандиша сўзларини ҳам кечириб юборардилар.

— Хотин киши бевафоликни менга қилмаса, барибир бошқасига қилади,— дерди у.— Қим билади, балки ўша бошқаси мендан хушқуроқдир! Лекин, мен уларнинг эрларини ҳурмат қиламан, уларга нисбатан ҳеч қандай беодоблик қилавермайман.

Унинг ҳикоясига қулоқ солсанг, ҳамма ҳам бевафомиш: биров ўз секретари билан, иккинчиси ўз хотинининг дугонаси билан алоқа қилармиш. Хуллас, унинг фикрича бирорта ҳам одобли оила йўқ.

— Ҳа, бу ахлоқ қондаларига хилоф,— деб қўшиб қўярди бепарволик билан у.— Лекин ҳаётнинг ўзи шунақа. Тўғри, бундай маънавий бузуқликка қарши кураш олиб бориш керак. Бироқ бу курашни қимга топширамиз?— шундай деб истеҳзо билан ҳаммани бирма-бир кўздан кечириб чиқарди у...

Кривицкий Майя Константиновнага топширишни маъқул топди...

Майя бўлса, бу курашни бутун жамият биргаликда олиб борапти, деб жиддий оҳангда совуққина гапирарди. Эркаклар, масъулиятсиз, деб кулишарди.

— Борисовга топширсакмикин?— дерди яна Кривицкий.

Борисов эса ҳазил аралаш Новиковни ҳаёсизликда айбларди.

Навбат Лобановга келганда, Андрей, зўрма-зўраки илжайишга уриниб, бу иш унинг қўлидан келмаслигини, ўзининг ҳам бошқалардан ортиқча ери йўқлигини айтди.

— Ҳеч кимнинг қўлидан келмайди деб айтмадимми?— деди фалсафий хулоса чиқармоқчи бўлиб Новиков.— Борди-ю, бу вазифани Пека Зайцевга юкласак қандай бўларкин?

Игорь Ванюшкин ҳамма ходимлар қатори Андрейни ҳам ўз тўйига таклиф қилганда, у негадир хижолат тортиб, иши кўплигини баҳона қилиб, тўйга боришдан воз кечди. Аслида эса ўзи ҳақида ҳар хил саволлар туғилишидан қочириқ гаплар, аскиялар бўлиб қолишидан қўрқарди. Қандай бўлмасин ўз ҳаётининг Ритага боғлиқ қисмини жамоат ишидан, лабораториядан узоқроқда олиб юришга уринарди.

У Ритани ўпар экан, худди шу ўпишни жувон ўзи севмаган бошқа бир киши — эри билан ҳам шу бугуноқ

такрорлашгани эсларди-ю бу фикр унинг қувончларини тарқатиб, энг лаззатли ниятларини барбод қиларди. У, рашк қиларди, бунга унинг ҳақи бор эди, албатта! Чунки қалбида тобора ўт олиб бораётган муҳаббат учқунлари унинг бошқа одамлар сингари кўнгилсиз воқиялар билан келишишига, улардан кўз юмиб бепарво ўтиб кетишига йўл қўймасди.

* * *

Пардоз столи устида бугунги газета ётарди. Андрей Ританинг ҳали йўлда келаётиб, дугонасининг ҳамон уйга қайтмаганилигини айтганини эслади-да, кўнгли бузилди. Ахир ўзаро самимий гаплари ҳам ёлғон-яшиқсиз бўлма-япти-да.

— Рита, биз жиддий гаплашиб олишимиз керак,— деди у қовоғини солиб.

— Ҳозирми?— деб сўради Рита чўзиб.

— Ҳа, ҳозир,— жиддий жавоб берди Андрей.

— Хўп, майли, осма чироқни ўчириб қўяй бўлмасам, кўзларим ячишиб кетаяпти,— вижланиб бураб қўйгач, Андрейни стулга ўтқазиб, қучоқлаб олди.

— Рита,— деди Андрей, қоронғида уни кўрмаса ҳам, яланғоч қўллари, иссиқ нафасини сезиб тураркан,— Рита,— деди яна шошиб,— жел, бирга яшайлик. Уйингдан кет! Қизингни олу, чиқиб кет. Қачонгача шундай аҳволда учрашиб юрамиз? Ўзинг уни севасанми?

Рита ўзини тутиб туrolмай, унинг бағрига кирди.

— Бундай дейишга қандай ботинолдинг? Уйингдан кет, эмиш!— деб такрорлади унинг сўзини, ўша оҳангда.

Андрей ундан ўзини тортди.

— Йўқ, гапимга жавоб бер.

Рита кафти билан унинг оғзини беркитди-да, тиззасига ўтириб олди.

— Менга қара, қўй, бекорга ўзингни ўзингқийнаверма. Кераги йўқ.. Яхшиси, бугунги тунингни менга бағишла.

У, жувоннинг қўлини итариб ташлади. Рита дарров жиддий қиёфага кирди.

— Хўп, ўйлаб кўраман, Андрей. Сенга ваъда бераман... Лекин бу жуда жиддий нарса. Ахир, жонгинам, қандай яхшисан!— У яна йигитга яқинлашиб, тўлишган момик юзларини унинг юзларига қўйди. Унинг ҳаракатсиз йирик кўз қорачуғлари Андрейнинг кўзларига тик бо-

қарди.— Ҳозир сен ҳеч нарса ҳақида ўйламаслигинг керак. Тушунасанми жоним?...

Андрейнинг қўллари ўзига итоат этмасдан, беихтиёр унга томон талпинар, жувонга яқинлашадиган бутун вужудини тутиб туришликка ўзини қапча ожиз сезса, қўлларига нисбатан ҳам шунчалик ожиз эди.

Бу куннинг хотираси ҳар сафар унинг юрагида қандайдир нафрат туйғусини уйғотарди. Унинг кўзи олдида гнжирлайдиган бегона балаид қаравот, дўппайган тўшак яққол намоён бўларди. Андрей девор томонда совуқ, қотирма гиламга ёпишиб ётарди. Суратдаги олачинпор бўёқлар билан пала-партиш ишланган узун оёқли лайлак кўзларини бақрайтириб, ўзининг ингичка қизил тумшугини тўғри Андрейнинг қорнига қадаб тургандай эди.

Рита аста қўлини бўшатиб соатига қаради. У Андрейни ухлаб қолди деб ўйлади, унинг юзи ташвишли кўринарди. Олтин занжирли соатининг стрелкаси ўн бир яримни кўрсатмоқда.

Ританинг ётлашиб қолган юзи ва айниқса унинг шилинч хайрлашган дамлари Андрейнинг эсида яхши сақланиб қолган эди, уларнинг бирга бўлган чоқларидаги қувонч ва энг ажойиб таассуротлари эса аста-секин хотирасидан ўча бошлаган эди.

Шу воқиядан кейин Андрей бир неча кунгача қарахт бўлиб юрди, у бутун гавдасини мажақлагандай сезар, ўзини иродасизликда айблар, Ритани кўргиси келар, аммо у билан учрашишга ҳеч юраги дов бермасди.

Уларнинг анча кечикиб ўйронган бу муҳаббатларига тўсқинлик қиладиган нарсалар кўп эди, бу муҳаббат бахтга нисбатан кўпроқ изтироб чекишга олиб келарди. Энг покиза, самимий муҳаббат туйғулари ўрнига алдаиниш, янглишишлар натижасида юзага келаётган жирканч ҳислар ёмон из қолдириб борарди. Иш ниҳоятда қизиб, Андрейдан алоҳида куч-ғайрат талаб қилиб турган бир пайтда, у руҳан эзилиб, бўшашиб кетаётган эди.

ЎНИНЧИ БОБ

Асбоб-ускуналарни ремонт қилишни рад этиш билан Лобанов ўзига хавфли душман орттирди.

Шу давргача лаборатория Потапенконинг ўринбосари

Долгинининг восийлигида эди. Станция директорлари ремонт масаласида келиб: «Дўстлик ҳурмати, ўзини сўрайман, ёрдам қилиб юбор» деб фақат унга ялғинларди. Долгин баъзиларининг навбат ҳам кутдирмай ҳолатини чиқарар, баъзиларига рад жавоб қилар эди. Хуллас, лабораторияда у ҳукмирон эди. У эини бундай имкониятларнинг ҳаммасидан маҳрум бўлаёттидн.

Кирилл Васильевич Долгинни техбўлим ходимлари ўзаро «КВД» деб аташарди. Бу лақабни ҳар хил тахтил қилиш мумкин: «Куда ветер дует» («Беқарор») ёки: «Казёнщина, Вероломство, Демагогия» («Беқарор, субугсиз, демагог»).

Бўлимдагилар уни ёқтирмас ва ундан ҳайҳардилар, ўзи техника соҳасида илми кам бўлишига қарамай, агар биров уни танқид қилиб қўйса, ундан ўч олмай қўймас эди. Мабодо у бирор кишининг арзумаган эски доғини топиб қолгудек бўлса борми, ўша доғ кўпчиб-кўпчиб туядек бўлиб кетар ва у одамни бошдан-оёқ булгаб ташлар эди.

У бўлимдаги инженерлардан бир-иккита маслаҳатгўй топиб олар, улар унинг бошлиқлар олдида ўзини билимдон киши қилиб кўрсатишига ёрдам берарди.

Дастлабки пайтларда Долгин Андрейга анча шафқатсиз, аммо принципли ўртоқ сифатида кўринган эди. Унинг ясси, силлиқ юзида доим баджаҳллик акс этиб турар, бутун кўринишида кишига шубҳа билан қарайдиган, мурувватли, танги, аммо доим жаҳлидан тушмайдиган одам бўлиб кўзга ташланарди. Долгин кескин дағал овоз билан ҳар бир жумлани чертиб-чертиб гапирарди. У доим қора гимнастёрка кийиб юрар ва бу кийимда салобатли бўлиб кўринарди. Кўпинча унга мажлисни олиб бориш иши топшириларди. У, регламентни қатъий кузатиб бориши, нотиқларнинг сўзини шафқатсизлик билан бўлиб туриши, мажлисни тартибли ва тез олиб бориши билан кўпчиликка ёқар эди, у ўзининг ана шу принципаллик ва қатъийлик шухратида фойдаланиб, партком составига ҳам кириб олган эди.

Долгин Лобанов билан танишаркан, деди:

— Техника бўлими билан яқин муносабатда бўлиб, лабораториядаги ишларни партиямизнинг кўрсатмалари асосида олиб боришингиз ва бу ишда янги-янги муваффақиётларга эришингиз керак.

Андрей Долгиннинг қайси кўрсатмалар ҳақида гапи-

раётганига унча тушунмади, лекин тортиниб, сўраб ўтирмади.

Бош инженер лабораторияни ремонт ишидан озод қилгач, Долгин Потапенкога мурожаат этиб, бу янгилик Долгингагина эмас, ҳатто техбўлим бошлигининг ҳам манфаатига зарба бериши мумкинлигини тушунтирди. Лекин, Потапенко бу хабарга бепарволик билан қаради, чунки Лобанов унинг сўзини ерда қолдирмаслигига ишонарди.

Долгин эртами, кечми, Лобановнинг иши тушиб, ўз олдига янги букилиб келишни кутишга қарор қилди. Ана шунда у ҳам ўз шартларини жўндаланг қилиб кўяди.

Тахминан ўша кунларда Комсомольская станциясидан генераторда аллақандай ўзгаришлар бўлаётгани тўғрисида хабар келиб қолди. Потапенко нима бўлганини билиб келишни Долгинга топширди.

Долгин топшириқ олгач, одати бўйича ўзининг махфий референтларини йиғиб, уларнинг фикрларини олди. маслаҳатчилардан бири генераторнинг ғалтаги бузилган бўлса керак деб айтди. Иккинчиси анча билармон, аммо ниҳоятда қўрқоқ инженер Аничков (Долгин уни доим қўрқитар, ваҳимага солиб юрарди) лабораторияга мурожаат қилишни маслаҳат берди. Лобановга ёдрам сўраб мурожаат қилиш Долгинга тўғри келмас эди. Шунинг учун: «Масъулиятни бировга ағдаришга ўрганиб қолгансиз, жавобгарликдан қочасиз!»—деб Аничковни жеркиб берди.

Қўрқиб кетган Аничков шоша-пиша, айб ғалтакда бўлса ҳам ажаб эмас, мен фақат фараз қилган эдим, деб биринчи референтнинг фикрини маъқуллади.

Бўлимнинг ёш инженерларидан Захарчук ундан ҳеч ким сўрамаса ҳам, ўз фикрини айтишдан бош тортмади, бу шикастланишга ғалтакнинг алоқаси йўқлигини билдирди. У, шунақа ҳар қандай фикрга ҳам эътироз билдиришни яхши кўрарди. Шунинг учун ҳам Долгин уни ёқтирмасди.

Долгин генераторни ремонт қилишни сўраб бош инженер номига хат тайёрлади. Потапенко хатга қўл қўяр экан, пешоналари тиришди.

— Энг маъқул тадбир шу,—деб ишонтирди Долгин,—генераторни ишдан тўхтатиб, бузиб кўришади.

— Барибир, ғалтак шикастланганлиги ҳақида ҳеч қандай далилингиз йўқ.

— Асбоб-ускуналарни ншдан чиқазгандан кўра, ўз хотиржамлигимизни бузганимиз маъқул. Техника соҳа-
сидаги партиянинг принципи шундай,— деди Долгин
шиддат билан қўшни столдагиларга эшиттириб.

Кутилмаганда бош инженер электро лабораториядан
генератор ҳақида маълумот беришларини сўради.

Станцияга лаборантлар билан бирга Кривицкийни
командировка қилишди. У икки кундан кейин қовоқ-
тумшугини осилтириб қайтди-да, Андрейнинг олдида де-
таль характеристикаларининг бир пачка суратини қўйиб,
хулоса чиқаришдан қатъий воз кечганини айтди. Ҳулов-
лар ўтказибди-ю, ҳеч қандай хулоса чиқаролмабди.
«Ўзинглар текшириб кўраверинглар»,— дейди.

Андрей бир кўтарилиб, бир настига тушган қинғир-
қийшиқ чизиқларни қизиқиб текшира бошлади.

— Ғалтакнинг бунга нима алоқаси бор экан...— хаёл-
чанлик билан гапирди у.

Кривицкий пиқ этиб кулиб қўйди-ю, тўғри жавобдан
қочиб, гапни бошқа ёққа бурди. Техника бўлими бирор
нарсани биллиб гапирётгандир. Модомики, улар ғалтак
шикастланган дептими, бас, биз тортишмаслигимиз
керак.

— Уи икки йил бурун бир профессор менга, ошқозо-
нинг жароҳатланган, ўласан, деб айтган эди. У билан
ортишиб ўтирганимда қизиқ бўларди. Чунки менга қа-
раганда у дардни яхши белгилай оларди.

Андрей Кривицкийга тикилиб қолди.

— Қандай мулоҳазаларингиз бор, айта қолинг. Гапни
бошқа ёққа буриб нима қиласиз. Еки бўлмаса, қўлим-
дан келмади, тушунолмадим, деб очигини айтинг, бир-
галашиб текшириб кўрамиз.

Кривицкий бошнинг ёнига ташлаб, ажин босган қипқи-
зил қовоғи билан бир кўзини қисдида, юлшсаммикин, ё
қўя қолайми, деб ўйлашиб турган хўрозга ўхшаб кетди.

— Кечирасиз, аввал бир саволимга жавоб берсангиз:
сизни Потапенко билан дўст дейишади, шу ростми?

— Рост айтишибди,— деди Андрей қовоғини солиб,—
эски дўстларимиз. Хўш, нима бўлибди? Дўстликнинг ишга
алоқаси йўқ.

— Бўлмаса эшитиб олинг: Долгин — халтурачи, —
деди Кривицкий мириқиб. — Долгин техника соҳасида
кўр одам. Ана у генераторни текширган ҳам эмас.
Ишонтириб айтаманки, ҳеч қандай ғалтак-палтак ши-

кастланмаган. Ўзингиз ҳам кўриб турибсиз. Лекин мақсадларига тушунолмадим. Техбўлимни лой қилиб қўйишимиз мумкин. Ишонаверинг. Аммо шундан кейин ўзини ҳам ўнглаб ололмай қоламиз.— У фикрга чўмди.— Менинг бирдан-бир ишончим — станция ходимларида. Мен бутун ўлчовлар копиясини Борис Зиновьевичга ташлаб келдим. Навбатчи техник бору, танимайсизми? Эски тажрибали одам.

— Энди, шу камлик қилиб турувди,— Андрейнинг жаҳли чиқди,— бизнинг мулоҳазаларимизни сўрашайти-ю, биз эса бошқалардан нажот сўраямиз. Яна кимлардан, станция ходимларидан? Одамлар нима дейди, лабораториядагилар текинхўр, калтафаҳмлар экан, демайдими? Бирор профессорга консультация сўраб мурожаат қилсанг бошқа гап. Қелиб-келиб навбатчи техникка-я? Туппа-тузук инженер оддий бир техникдан қимоя сўраб мурожаат қилоая. Қойинле!

Кривицкий чўққи нягини шиддат билан юқори кўтарди.

— Мен иш ҳақида қайғирдим, Андрей Николаевич. Мен ҳам генераторни Борис Зиновьевичдек билсам эдим, бошим кўкка етарди. Мундир шаънига доғ тушиб қолишдан хавфсираяпсизми?— заҳархандалик билан лавларини чўччайтирди.— Мен туфайли уятга қолдингизми? Ундай бўлса, марҳамат қилиб материалларни ўзингиз текширинг, айбини ўзингиз топинг.

— Сиз учун топаман ҳам, билиб қўйинг.

— Жуда яхши, кетсам майлими?

— Кетаверинг.

Андрей тун бўйи материалларни текшириб чиқди. У генераторнинг айбини тополмаслигига қатъий ишонган бўлса ҳам, шикастланиш генератордан четда, аллақаданда содир бўлганлигини сезиб турган бўлса ҳам, қайсарлик қилиб, кечаси билан ухламай ўтириб чиқди.

Эрталаб Кривицкийга мурожаат қилди:

— Юрий, станцияга, ўша Борис Зиновьевичнинг олдида борамиз.

Лекин негадир Кривицкий «Ҳолинг шу экан-ку» деб заҳарханда қилиш ўрнига ғулдираб қўя қолди:

— Тўғри, станцияларга ҳам бориб туриш керак, келганингиздан бери лабораториядан чиқмай қўйдингиз.

Комсомольская станциясига Андрей бир вақтлар студентлик пайтида практикага борган эди. Унинг хотираси-

да тоғ-тоғ бўлиб турган кўмир уюмлари, қурумлар, ўт-хонадан гуриллаб чиқаётган алашга таптида ҳамма ёғи қорага бўялиб, ажинапа ўхшаб кетган кочегарлар қолган эди.

Энди станция бутунлай таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетибди. Илгари қора кукунларни кўкка кўтариб, ҳамма ёғни тўзонга буркаган шамол, энди ёш, нозик дарахтларни эгиб қочарди. Кўчатлар асфальт йўлкалар четида бир текисда мағрур саф тортиб, совуқдан титраган шохларини ҳурпайтириб турибдилар. Кўмир уюмлари турган ерда узун-узун бетон складлар пайдо бўлибди.

— Нега тутун чиқмайди? Қривицкий, тутуни қани?

Кривицкий бармоғи билан ерни кўрсатди.

— Тутун тортиғич ўрнатилган.. Мен бу ердан икки квартал нарида тураман — илгари деразани очишга зор эдик.

Борис Зиновъични навбатчи техниклар хонасида учратишди. Қотмадан келган Борис Зиновъични ўттиз беш ёшда ҳам, эллик ёшда ҳам дейиш мумкин. Қривицкий билан икковлари жуда яқин муносабатда эканлиги кўриниб турарди. Энергосистеманинг бошқа кўпгина ходимлари сингари уларнинг ҳам учрашишларидан кўра, гаплашишлари кўпроқ бўларди. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларини кўришлари биланоқ телефонда айтиб бўлмайдиган нарсалар тўғрисида лақиллашни яхши кўришар эди. Уларнинг иккови ҳам бир системада кўпдан бери ишлашар, икковларининг ҳам тиллари ўткир ва бир-бирларининг гапига дарров тушунар эдилар. Қривицкий ёмон характерли одам бўлишига қарамай, унинг ҳар бир станцияда ўзига ўхшаган оғайнилари бор эди.

Борис Зиновъич пайраҳа сингари қуруқ ва қаттиқ қўлини Андрейга чўзиб кўришди.

— Эшитдик, эшитдик. Аллақачонлар ўз олимларимизга эга бўлишимиз керак эди.

— Олимингиз нимаси! — қўл силтади Андрей ҳафсала-си пир бўлиб, — олим бўлсак сизнинг олдингизга таъзим билан келармидик.

— Ҳм, демак, ўзингизни камситилган деб ҳисоблаяп-сизми? Ҳў-п, — Борис Зиновъич коржомасининг тагидан қора кир галстугини тўғрилаб қўйди. — Мана, академик Яков Сергеевич Костиннов ҳар донм биз билан масла-

ҳатлашиб туради. Ҳеч дуялмайди ҳам, ўз китобига: — самимиий ёрдамлари учун фалон-фалон техникларга ташаккур билдираман,— деб ёзиб қўйибди.

У ранжиган ҳолда жим бўлди, Андрей эса ноқулай аҳволга тушиб ичида: адабимни берди-ку, болади! Эҳ, ўзим ҳам ҳеч нарсага тушунмайдиган ҳўкирман-да,— деди.

Шу гапларни овоз чиқариб айтишга ўзини мажбур қила олмагани учун койинди-ю ўжарлиқ билан қаншарини тириштирди-да, бармоқ билан столни черта бошлади.

Кривицкий кутилмаганда ажабланарли бир иш қилди. «Яна маданиятли станциянинг ходимлари эмиш, меҳмонни ҳам шунақа таъналар билан кутиб оладими» деб Зиновъичга ёпишиб кетди.

Борис Зиновъич генераторнинг схемасини олиб ёзди. У «биз оми одамлармиз, олим эмасмиз, қишлоқилармиз, шунинг учун ҳеч қандай интеграл¹сиз иш кўраверамиз» деб пап бошларкан, овозида ҳамон ранжиганлик оҳанги сезилар эди.

— Топдингми, дейман?— деб шошилиб сўради Кривицкий.— Бурнингдан кўриб турибман, топибсан.

Борис Зиновъич Андрейга кўз қирини ташлаб қўйди.

— Ростини айтсам, мяга кичик бир фикр келиб қолди.

«Кичик бир фикр» Андрейни таажжублантирди,— қанчалик содда-я!

Кейин ҳаяжон билан қувониб кетди-ю, ўзи ҳақида юраги ғаш бўлиб ўйланиб қолди: «Роса тентак эканман?» Сўнг Борис Зиновъичдан батафсил сўраб олгач, кўнгли тинчиди. Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин! Айб контроль лампочканинг цоколида экан. Бу хилдаги сабабларни фақат генератор билан муттасил машғул бўлиб юрган ва унинг барча инжиқликларини билган одамгина топа олиши мумкин.

Борис Зиновъич ҳам узил-кесил бир хулосага желмабди.

— Анигини айтолмайман. Менимча шундай бўлиши керак, аммо яна ким билади дейсиз, балки назарий жиҳатдан тўғри эмасдир.

У аста Андрейнинг ҳолатини кузата бошлади. Бу

¹ Математикада чексиз кичик сонлар йиғиндиси.

Ўзига ишонган йигит унинг назарияси устидан кулиб юборса-я.

Агар Лобановнинг ўрнида бошқа одам бўлганда унинг ноқулай аҳволга тушаётганини сезган бўларди, аммо Андрей техник чизган схемага берилиб кетган эди,— баъзи одамларга схема мингта гўзал суратдан ҳам яхши завқ бериши мумкин. Бу қинғир-қийшиқ чизилган схемада шундай нарсалар борки, ҳар қандай маълумотга эга бўлган одам ҳам уни илиб ололмас, фақат жуда ҳам катта фаросат ва сезгир дид керак эди.

— Гапнинг рости, мейнинг сизга ҳавасим келяпти,— тан берди Андрей.

Борис Зиновъич бирдан терлаб кетди.

— Менга Кривицкийнинг осциллограммалари ёрдам берди. Улар даврий процессларнинг ҳаракатини аниқлаб берди...— Борис Зиновъич, биз ҳам чакана одамлар эмасмиз, деяётгандай, техникага хос терминларни ҳаддан ташқари чертиб-чертиб бу йигитчанинг мақтовларидан ғурурланганини сездирмаслик учун жаҳл билан гап-рар эди.

— Мақтов бошланди,— деди Кривицкий,— иш ҳам тўхтайди энди.

Андрей тезлик билан чертёж чизишга киришди.

— Келинг, генераторни ҳозирнинг ўзида бошқа қўзғатувчи токка улаб, текшириб кўрамиз.

Борис Зиновъич Андрейнинг елкаси оша қараб, шиддат билан унинг қўлидаги қаламни тортиб олди.

— Бу нима қилганингиз? Бунақада абонентларни электр токидан маҳрум қиламиз-ку. Мана бундай қилиш керак. Сизлар билан авария қилиб қўйиш ҳам ҳеч гап эмас...

Синов программалари аниқлаб олинган, Кривицкий билан Борис Зиновъич маслаҳатлашгани диспетчер хонасига кетди. Андрей эса машиналар залига кирди.

Кривицкий пультага чиқа туриб, Борис Зиновъичга деди:

— Жуда серғайрат одам. Ёш-да ҳали, одамлар билан муроса қилишни билмайди.

— Хотиржам бўлавер,— кутилмаганда эътироз билдирди Борис Зиновъич,— усиз ҳам бизда мутахассислар билан муроса қилувчилар етарли.

Машиналар залида Андрейнинг кўзига кошнланган оппоқ, ялтироқ деворлар ташланди. Локланган баҳайбат

машиналар гўё терлагандек ярақларди. Машиналар тинмай гувиллаб айланаркан, залга иссиқ ҳаво пурқарди.

Андрей томонга бир тўда одам юриб кела бошлади. Уларнинг олдида кўк коржомга кийиб олган Виктор Потапенко ҳам бор эди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсан?— деб сўради у Андрей билан кўришар экан ва жавоб кутмай ҳамроҳларига таништира бошлади.

— Менинг мактабдошим, лабораториянинг янги бошлиғи. Ҳурмат қилинғиз. Хўш қалай?— сўради у Андрейдан хўжайин сингарини — қўлларини кенг ёзиб бутун зални кўрсатар экан.— Ёқдимми? Ёзда ҳамма ёқни гулзор қилиб ташлаймиз.

Виктор йўл-йўлакай машиналарни кузатиб борар, уларнинг қизиган-қизимаганини билиш учун ушлаб кўрар, қулоқ солиб, янги турбиналарнинг ишлашини эшитар. ҳеч нарса унинг эътиборидан четда қолмас эди.

— Нима учун шу дамгача термопарлар тартибга келтирилмади?— дея ёпиша кетди у ҳамроҳларига,— менга ўқитманг. сезмайдми деб ўйлагансиз. Кўз бўямачиликни қаранг-у!

У машинистлар билан қўл бериб кўришар, ҳар бири билан ўзига хос муомала қилар, қисқа-қисқа гаплашиб, тегишиб ўтарди.

Мовит шапкасини қийшайтириб олифтахасига кийиб олган ёш машинистдан «Қалай, янги колонкага ўрганиб олдингми?— деб сўради. Чўчиганинг оёсингдами? Ҳа, биродар, ботирдан қилич қўрқади. Аммо жулдур кийим кийиб юришинг яхши эмас. Станциямизнинг маданий қиёфасини бузаяпсан». Оқ мўйловли турбиначи билан у балиқ ови ҳақида суҳбатлашди. Крапичи қизга ҳазил қилиб ўтди, навбатчи инженерининг имтиҳонга қандай тайёргарлик кўраётганлигини сўради, хуллас, Викторнинг ҳар бир ҳаракатидан унинг бошлиқ бўлса ҳам одамшаванда ғамхўр, юрағида кири йўқ, ҳақиқий бошлиқ эканлиги кўриниб турарди.

Андрей Виктордан завқланиб кузатиб борарди. Ҳар хил одамлар билан ўзига ярашур муомала қилиб, очиқ кўнгиллик билан чақчақлаша билиш ҳам ҳазил гап эмас. Виктор мулозаматни жуда ўрнига қўйиб юборди.

Андрей билан ёнма-ён кетаётганлардан бири:

— Жуда тиришқоқ одам-да. Ўз ишига пухта,— деб қўйди.

Андрей гўё ўзи мақталаётгандай, жуда севиниб кетди. У ҳозир шундай дўсти билан фахрланмоқда. Викторнинг орқасидан кузатиб борар экан, унинг энт яхши томонларини ўзига таққосларди. Викторнинг афзаллиги унинг кишилар билан муносабатида эди. Бу соҳада унинг ўз шахсий услуби бор. Тўғриси айтганда, Андрей ҳам Викторнинг одатларини ўрганишга уриниб кўрди: ишчилар билан бўлар-бўлмас гап отишишди, сўкишди, елкаларига уриб ҳам қўйди, уларнинг жиғига тегиб кўрди... Лекин буларнинг ҳаммаси ясама, қалбаки гўё уларни алдаётгандай ҳақорат қилаётгандай туюларди.

Кривицкий билан Борис Зиновьевич машъум генераторга янги бир асбобни ўлашарди. Виктор қилинаётган ишга юзаки назар ташлади-да, сўнг Борис Зиновьевичдан хотинининг соғ-саломатлигини сўрай бошлади. Борис Зиновьевич эса бир қўлига сим тутган ҳолда қаддини ростлади ва иккинчи қўлининг бармоғи билан чертёждаги маълум бир жойни босиб туриб Потапенкога қаради. У Потапенкога жавоб берар экан, худди ёқимсиз ўқитувчи одида тургандай дам у оёғига, дам бу оёғига оғирлигини ташлар эди. Виктор ўз мулозимлари билан ўзоқлашганда, Борис Зиновьевич қўлидаги симга ва схемага қараб олиб, тарқалиб кетган фикрини йиғишга тиришди-да, ҳеч кимга қарамай бошини саланглади, унинг орқасидан:

— Демократ! деб қўйди.

Бу сўзнинг оҳангидан қайси маънода гапирилганини тушуниб бўлмади.

Синов бошланди. Бир неча минут ўтар-ўтмас Борис Зиновьевичнинг мулоҳазаси тўғри эканлиги аниқлангач, уювларининг ҳам руҳлари кўтарилиб кетди. Айниқса Андрейнинг жағи очилди. Бу — иш юришиб кетганлигининг аломати эди.

— Қарангки, кеча уювимиз ўз кабинетларимизда шикастланиш сабабини тополмай бош қотириб ўтириб, ўзимизча билимдонлик қилаётган эдик. Шу йўсинда яна бир йилгача ўтириш ҳам мумкин эди,— деди у.— Яхшики, Кривицкий ўзининг ўлчовларини сизга кўрсатиб қолибди. Мана, дарвоқе, илмий иш услубини қаердан излаш керак экан.— шундай деб гўё шу пайтгача Кривицкий билан мунозара қилиб ўтирган одамдай унга бармоғини ўқталиб пўписи қилди.

Кривицкий Долгин чиқарган хулосани эслатди.

— Балли-е сизларга, — деди Андрей ҳафсаласи пир

бўлиб,— ахир, биз жуда ажойиб ҳодисанинг гувоҳи бўлдик, сизлар бўлсангиз аллақандай қоғозлар туфайли ташвишга тушиб юрмисизлар-а.

— Долгинининг ҳикматли сўзларини эшитганмисиз?— деб киноя билан гапирди Кривицкий,— қоғозсиз бир қумурсқасан, қоғоз билан катта одамсан!

Борис Зиновьевич тўзиб, боғич ипга ўхшаб кетган галстугини қаттиқ тортиб қўйди.

— Андрей Николаевич, генераторни ремонтга чиқармасак яхши бўларди, график бузилиб қолиши мумкин.

— Сен ўз дардинг билан йиғлайсан,— минғирлади Кривицкий.— Биздан исбот талаб қилишади. Нима учун ремонт қилмаслигимизни исботлаш учун ҳаммасини аниқ ҳисоблаб чиқишимиз керак.

— Ҳозир ўзим Потапенко билан маслаҳатлашаман.— деди Андрей.

Борис Зиновьевич билан Кривицкий бир-бирларига маъноли қараб қўйишгач, асбобни генератордан уза бошлади.

Потапенко турбиналар роторини пастга тушираётган мостовой кран турган чекка агрегат ёнида эди. Такелажчилар, слесарлар, инженерлар азамат роторнинг ҳаракатини берилиб кузатишар, улар гўё атрофдан ўзларининг назарлари билан унга мадад бераётгандай кўзларини узишмасди.

Монтажчилар бригадири кранчи қизга қараб «тўхта», деган команда берди. Ротор подшипникларнинг устгинасида осилиб, тебраниб қолди. Бригадир ёғоч таянч қис-тирмоқ учун унинг зазорларини ўлчай бошлади. Бошлиқнинг шу ерда туриши унинг жаҳлини чиқармоқда эди. У гангиб қолдики кранчи қизга бармоғини кўрсатиб, яна юқори кўтаришга команда берди.

Андрей узоқдан Викторга кўзи тушди; у бригадирнинг елкасига туртиб унга жаҳл билан бир нималар деди. Бригадир рад қилди шекилли, бош чайқади. Викторнинг қора қошлари ғазабдан бир-бирига туташиб кетди.

— Лапашанглари! Ямоқчилар!...— дедан сўзлар Андрейнинг қулоғига эшитилди.

Потапенко бригадирни четлатиб қўйиб, кранчи қизга ўзи ишора қила бошлади. Трослар тебраниди, ротор аста четга қараб сузди, Виктор бир қўли билан команда берар, иккинчи қўли билан ёғоч тиргакни ўрната бошлади.

У кулиб туриб, элчиллик билан ишлар, тебраниб турган баҳайбат пўлат машина остига кириб, тиргак суқар эди. Виктор завқ билан сўкиб юборди, шундан кейин атрофдаги одамларнинг чеҳраси аста-секин ёриша бориб, чаққон ҳаракат қила бошладилар. Ротор тўғри тушиб, подшипниклар устига жойлашди.

— Виктор Григорьевич, сиз — пайғамбарсиз!— деди цех бошлиғи унга латта узатар экан. Виктор мой бўлган қўлини латта билан артаркан, Андрейга яқинлашди. Унинг чақноқ кўзларида шодлик акс этиб турарди.

Андрей ҳам қойил қолган эди.

— Уларга қўйиб берсанг яна бир соатгача ғивирлашиб ётишарди,— деди ўзидан мамнун ҳолда Виктор. Виктордан ғурурланган Андрей Борис Зиновьевичнинг мулоҳазасини ва синов натижаларини ҳовлиқиб ҳикоя қила бошлади.

— Демак, топилбсизлар-да,— деди Виктор, унинг сўзини охиригача эшитмай, оўнг станция директориға қаради.

— Йўқ, менимча сен тушунмаганга ўхшайсан,— деди Андрей қизишиб. У шошилиб бармоғи билан генераторнинг локланган филофига чизиб кўрсата бошлади.

— Бу ёққа қара. Оқилона фикр-а? Ғалтакни айбсн-тишнинг бемаънилиги аниқланди.

Виктор чуқур хўрсинди. Сал нарида станция директори ва цех бошлиқлари уни кутиб туришарди.

— Сен хулоса чиқариб беришинг керак,— бепарволик билан гапирди у.— Ё генераторни ремонт қилиш керак, ёки уни ҳақиқатан тўхтовсиз ишлай олишига кафолат берасан. Кейинги фикрни қабул қиладиган бўлсанг, жавобгарлик сенинг зимманга тушади. Бундан ташқари, янги режимнинг муфассал расчитини тузиш керак. Қўй, оғайни, нима қиласан бошингни оғритиб... Сенинг янги асбоб билан шуғулланишинг учун қўлимдан келганини қиялпману, лекин ўзингга-ўзинг янги бош оғриғи орттиряпсан-да. Яхшиси ўша Борис Зиновьевичнинг мулоҳазасини кўриб чиқишга тўғри келади деб ёз. Лекин унинг мулоҳазаси қўшимча текширувга муҳтож бўлгани сабабли, генераторга зарар етказмаслик мақсадида, уни ремонтга бериш лойиқ топилсин, деб ёз. Шундай қилсанг ташвишдан ҳам қутуласан қўясан. Мен сенга ёмонлиқни раво кўрмайман.

Виктор инженерлар олдига йўл олар экан, Андрей атрофдагиларнинг кулиб ҳайрон боқишларига ҳам эътибор бермай, унинг орқасидан тортишиб борар эди.

— Қоржомалар масаласи нима бўлди?— деди Виктор директорга, улар чуғурлашиб гапиришиб. Андрейни бир чеккага сиқиштириб чиқариб қўйишди.

Эртасига Андрей генератор тўғрисида ўз фикрини ёзиб, унга қўл қўйишдан аввал Кривицкийга кўрсатди. Кривицкий уни ўқиб жиддийлашди: бундай фикрни ёзиш деган сўз — техбўлимни дуэлга чақириш билан баравар эди.

— Дуэлга чақириш!— Лобановга бундай дейиш ёниб турган оловга бензин сочиш билан баравар эди.— Тўғри ёзилганми?— деб қайта сўради Андрей ғазаб билан.

— Техника жиҳатдан-ку, тўғри-я, аммо форма жиҳатдан... «Масъулиятдан қочиш»... «Ғалтак масаласида беҳуда баҳоналар излаш»... деб ёзишнинг нима кераги бор? Ёки мана бу жумлани олайлик...

— Тўғри ёзилган бўлса, ортиқча гапнинг нима кераги бор. Дуэл деганингиз — бу тентаклик. Иш масаласида ҳали ҳам эски тушунча билан яшайпсиз.

— Балки, шундайдир,— деб ўзини босиб қўшила қолди Кривицкий. Баъзан унинг ўзи ҳам мана шу шалпан-қулоқ-ғўдакнинг танбиҳларига тинч қулоқ солганига ҳайрон қоларди.

— Биласизми, ҳар ҳолда гапиргандан кўра гапирмаган яхшироқ, аммо ёзгандан кўра гапирган ҳам маъқулроқ. Хўш, энди, шунчаликка борибсизми, яхшиси бу қозғален мен қўл қўя қолай.

— Туёғингизни шиқиллатиб қолдинг, ҳимматингизни экиб қўйдинг,— тишларини ғижирлатди Андрей.— Мени ким деб ўйлаяпсиз?

Кривицкий Андрейнинг перони қитирлатиб қўл қўяётганини кузатар экан, чуқур хўрсинди. У, Лобанов учун ачинар эди. Лобановнинг ўша «судралувчи махлуқлар» (Долгин тарафдорларини шундай деб атар эди) билан муроса қила олмаслигига борган сари ишончи ортарди. Бир кунни Долгин, «Адмиралтейство найзаси инсонга тиш ковлагич бўлолмагандек ёки телескопнинг театр томошабинлари учун ҳеч қандай зарурияти бўлмаганидек, лаборатория учун Лобановингизни ҳам шунчалик зарурияти йўқ» деб Борисовга гап уқтирмоқчи бўлган эди. Агар

Лобановни тузатишнинг иложи бўлмаса, ақаллиси унинг бемуроҳаза ҳаракатларига йўл қўймаслик керак ахир!..

— Яхши, туёғимни шиқиллатай.— деди у.— Фақат шу шарт билан: бутун расчётларни биз Борисов икковимиз қиламиз. Сиз эса, Долгиннинг ҳужумини қайтарасиз. Кейин ўз асбобингиз устида шуғулланаверасиз!

Андрей қовоғини солди.

— Яна станцияларни кезиб чиқиш керак... йўқса, худди Борис Зинновичингиз олдида бўлганимдай, ўсал бўлиб қолишим мумкин.

— Бу фикрингиз яхши, аммо сигнал...

— Қанақа сигнал?

— Эшитишимча. Долгин жанговар сигнал чалаётган эмиш,— деди бўшашиб Кривицкий,— у бизга қарши уруш эълон қилади. Мана кўрасиз.

Скептикнинг бу хилдаги фаросати Андрейни ташвишга солди. Кривицкий кўп нарсада ўзининг ҳақлигини кўрсатди. Бош инженер қилган ваъдаларининг фақат бириингига бажарди холос, яъни ўша суҳбатдан бир неча кун ўтгач, Лобановга ўзининг секретарини юборди.

Бундай қизларнинг ҳаммаси Андрейга бир хилда кўринарди, яъни у назарида ўз бошлигининг паноҳида кеккайиб кўринувчи енгилтак қиз, фақат телефон орқали гаплашиб ва қалам чиқаришга уста бир қиз гавдаланарди. Ҳозир унинг олдида муҳайё бўлиб, ундан атир ҳиди анқиб турган, яшил кўйлакли, қаҳва рангли қўнғир соч бу қиз ўша тоифадаги қизларга ўхшаб кетарди.

Андрей унинг қўлидан лабораторияда бир иш келмаслигига ишонган ҳолда эзмалик билан сўроқ қила бошлади. Аммо қайтариб юборишга асос йўқ эди. Зора ўзи кетиб қолса. Андрей ўзи айниб қолсин, деган умид билан лаборатория ишларини ёмонлай бошлади.

Ҳар ҳолда бу — Андрей ишга қабул қилган биринчи одам эди. Андрей унинг ҳужжатига кўз қирини ташлади. Цветкова Нина... «Фамилияси ҳам енгилтаккина экан».

— Хўш, ўртоқ Цветкова, шундай қилиб бизда ишламоқчимисиз?

Цветкова ҳафсаласи пир бўлиб лабини бурди.

— Мени ўзимнинг ҳунарим бўйича ишлатасиз деб ўйловдим.

— Секретарь қилибми? Яхши ҳунар! Сиз младший лаборантка сифатида тайинлангансиз. Шу вазифада ишлайсиз:— Қатъий ҳулоса қилди у.

Андрей Цветковани Устиновалар группасига юборди-да, Майядан унга позикроқ муомала қилишнинг, лаборатория позанинлар модахонасининг салони эмаслигини тушунтириб қўйишларини, унга қизиқроқ ва оғирроқ иш топиб беришларини илтимос қилди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Борис Зиновъичнинг таклифи бўйича Комсомольская-даги генераторни янги схемага улашди. Кривицкий билан Борисов схемани ҳисоблаб, қайта тузишди, шундан кейин генератордаги силкниш тўхтади. Шундай қилиб, лабораториянинг хулосаси туфайли генератор ремонтга берилмади. Бироқ бу ҳодисага техбўлимдагилар турлича «баҳо» беришди.

— Устинова бошлиқ бўлган вақтда лаборатория биз билан маслаҳат қилар эди,— деди энсаси қотиб Долгин.

Виктор ишдамади.

Бир неча кундан кейин, ҳисобот талаб қилиш керак бўлганда Долгин деди:

— Ҳайронман, Виктор Григорьевич, Лобановга қандай қилиб яқинлашса бўларкин. Агар у сизни ҳам писанд қилмаса менга бутунлай қарамай қўяди.

— Қаердаги гапларни топиб юрасиз?— деди Потапенко.

Долгиннинг чеҳрасида шафқатсиз ғазаб аломатлари пайдо бўлди.

— Агар раҳбарни ҳурмат қилганда эди, гапимга инонинг, бу хилда ёзмас эди,— у учинчи марта лаборатория хулоса-жавобини Викторнинг олдига қўйди.— Лобанов сизнинг дўстингиз бўлгани учун ҳам мен изоҳ беришдан бош тортаман.

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Виктор Григорьевич, мен ростгўй ва бир сўзли сдамман,— шундай деб Долгин бир оз паузадан сўнг, қовбоғини очмай синовчан кўзлари билан Викторнинг иягига тикилди.— Партия бизни танқид билан адоватни фарқ қила билишга ўргатади. Агар ноҳақ бўлсак: «Ўртоқлар бу фикрингиз нотўғри!» деб коммунистчасига шартта юзимга айтмайдими, ахир? Бунинг ўрнига у бош инженерга бориб ғийбат қилиб юрибди... Очигини айтганда, бундай тактика — фитначилар тактикаси.

— Сизнингча бу тактиканинг мақсади қандай? — деди киноя билан Виктор.

— Бошқалар ҳисобига ўзини кўрсатмоқчи.

— Бунақа қоғозлар билан менинг обрўйимни туширолмайди.

— Шундайку-я... — деди Долгин, унинг ясси, қоңсиз кўзлари сирли тикилди.

— Дарвоқе, электролаборатория сизнинг қўл остигизда, Долгин. Менинг ҳамма иш билан бирдек шуғулланишга имконим йўқ. Менда бундай лабораториялар бир эмас, бир нечта, яна минглаб кишилар.

— Менинг эса, Виктор Григорьевич ҳозир аҳволим танг. Бир томондан сизларнинг дўстлик муносабатингизга рўбарў бўлганман, иккинчи томондан сизнинг кўрсатмаларингизни амалга оширишим ва сиз кўрсатган вазифаларни бажаришим керак...

Виктор Долгиннинг ҳаракатларига тақлид қилиб туриб, қатъий деди:

— Иш масаласига келганда, менинг учун ҳеч қандай дўстлик муносабати деган нарса бўлмайди, — у Долгинга лабораториянинг хулоса-жавоб хатини узатди.

Долгин қоғозни жангга ўтиш учун берилган буйруқ сингари жиддий тантана билан қўлига олди ва уни буклаб, қора гимнастёркасининг юқори чўнтагига солиб қўйди.

Лобанов ўз эҳтиётсизлиги билан кутилмаган ерда душман орттирди.

Бир кун бошқарма бошлиғининг ўринбосари Ивин Андрейга телефон қилиб қолди:

— Лобанов, азизим, менинг уйимга йигитларингдан бирортасини юбор, — приёмникчамга бир бало бўлганга ўхшайди.

— Менда бор-йўғи ижита радиотехник бор, — деди Андрей — иккови ҳам ҳозир жуда банд, бунинг устига...

— Қўйсангчи, — деб унинг сўзини бўлди Ивин, — оббо, қанақа шошилиш проблемаларни ҳал қилиб беришарди ҳозир. Менинг машинамни ол-да, уларни жўнатақол. Антеннамни ҳам ўзлари қуриб берган, бу ердаги ишларнинг ҳаммасидан ўзлари хабардор.

Андрей ўзини босди ва унга радио устахонасига мурожаат қилишни маслаҳат берди.

— Қўйсангчи, азизим, ўзимизнинг лаборатория ту-

риб бошқага ялинаманми?— деди кулиб Иван, ажабланган ҳолда.

— Худди ўзимизнинг лаборатория бўлгани учун ҳам ялинасиз-да. Менда хушомадгўйлик йўқ, ўртоқ Иван!

— Шундайми?— деди Иван ғулдираб ва бир қарорга келди шекилли, сирли пўписа билан қўрқитмоқчи бўлди:— Сиз билан мурса қилиб ҳамжиҳат ишлаш анча қийин бўлса керак.

— Мен ҳеч ким билан ҳамжиҳатлашмоқчи эмасман,— Андрей жаҳл билан трубкани ричаг устига ташлади.

Андрей Викторни ошхонада учратиб, унга ўзини тутолмаганини қаттиқ овоз билан айтиб берди. Қўшни стол ёнидагилар бошқарма бошлиғи ўринбосарининг фамилиясини эшитиб, қулоқ сола бошлашди.

— Секинроқ папирсангчи,— бепарво илтимос қилди Виктор.— Бурпага аччиқ қилиб кўрпани бекор куйдирибсан. Бирортасини уйига юбора қолсанг нима бўларди. Бунақа бўлмагур даггалликни қаердан ўргандинг? Қизиқ, худди шундай илтимосни мен қилсам нима бўларди?

— Сени ундан нарироққа жўнатган бўлардим.

— Шунақами... Демак, дўстлик ҳурматимиз шунчалик дегин?

— Тентаквой, мен ўзим бориб тузатиб берардим.

— Октябрьская станциясининг директори Тарасов билан учрашганингда нима гап бўлди?— деди Виктор.

Андрей кулиб юборди.

— Мен у ерда ҳақиқий митинг уюштирдим. Қарасам бир қозонга озиқа автоматикаси ўрнатилибди. Машинист эса қўл билан бошқармоқда. Нима учун? деб сўрадим. Автоматика тузатилмаганмиш. Қўл билан дуруст эмиш. Директорнинг олдига кирдим. У бўлса — ёқилғини тежаш бўйича планим бор, сизнинг автоматикангиз деб мен плани бузолмайман,— дейди дегин. Агар автоматика сизда ишга солинмаса, қаерда ишга солинишига маслаҳат берасиз, деб сўрасам:— билмайман, бошқа станцияда, хоҳлаган ерингизда ишлатаверинг. Ишлатилиб тажрибада кўрилган тайёр асбоб берсангиз марҳамат, раҳмат деймиз,— дейди,— шунингдек, ҳаммани ҳам мажбур қилолмайман. Улар ёқилғи тежаш билан моддий жиҳатдан манфаатдор, дейди. Автоматика эса уларга халақит бермоқда, дейди. Била-

санми, директор ўзи инженер бўла туриб шундай дейди-я!— Андрей ўнкасини босиб, ўзини тарелкадаги овқатга урди.

— Кейин нима бўлди?— деб сўради Виктор.

— Кейин смена охиригача кутиб туриб қўлимдан келганча одамларни олиб қолдимда гапира бошладим. Шундай мураккаб асбобни биринчи кундапоқ яхши ишлаб кетишини талаб қилиш тўғри эмас, дедим, ойлаб ишлатиб кўриш керак, дедим. Ҳаммамиз биргалашиб тажриба ўтказишимизга баъзибир нарсалардан воз кечишга тўғри келади. Бошқа илож йўқ, дедим. Автоматикани ишга туширгач, у ўзини албатта оқлайди. Уни ҳамма қозонларга ўрнатамиз, ўзингизга ҳам енгил бўлади-ку, қозонларингиз янги-ю, бонқариш усули эскича, дедим. Хуллас, самимий гаплашиб олдик. Нима бўлди дегин? Автоматикани ишга солдилар.

— Тарасов-чи?— деди Виктор, стол устида нон увонгидан соққа ясаб юмалатар экан.

— Тарасовингни қўй, энг қизиғи шуки, энди машинистлар қозон олдида туриб автоматиканинг доимий ишини кузатишади, холос.

— Хўш, Тарасов-чи?— қайта сўради Виктор.

— Билмадим, балки ҳали ҳам жиззакилик қилиб юргандир,— бепарво гапирди Андрей.

Виктор бошини кўтариб, синовчан кўзлари билан Андрейга тикилди-да, яна ерга қаради.

— Бу автоматиканинг камчилиги,— тарелкасини суриб қўйиб гапира бошлади Андрей.— Шундаки...

— Долгин билан яна қанақа жанжал кўтардинг?— деди Виктор.

Андрей елкасини қисиб, ўзини босиб олган ҳолда Долгиннинг Октябрьская станциясида автоматика билан шуғулланишини талаб қилганини гапира бошладди.— Ахир бу техбўлимнинг вазифаси-ку!— Маълум бўлишича Долгин автоматикадан ҳеч балога тушунмас, унга ақли ҳам етмас экан, Сафсатавоз! Андрей ўйлаб ўлтирмай унга: «Техникадан хабарсиз экансизу, қандай раҳбарлик қилиб юрибсиз? Истеъфо бера қолинг? деганини айтди.

— Бемаънилик,— деб ғижинди Виктор, у Андрейнинг гапларини мажақлаб ташлаётгандай, нон увонгидан ясалган соққани бармоқ учи билан эзди.— Ўзингга қарши душман орттиришининг нима кераги бор? Тўғри,

Долгин айтарли даражада билимга эга эмас. Аммо баҳоси йўқ одам. Бирор топшириқ берсанг унга оч бўридай ёпишади.

— Виктор, ахир, мен ҳаммасини кўра била туриб, индамай...

— Сен раҳбар эмас, қандайдир перпендикуляр чизиққа ўхшайсан...

— Сенчи... сен — параллель чизиққа ўхшайсан, — ўзини тутолмай кулиб юборди Андрей.

Аммо Виктор ўз сўзини биров бўлмаслигига одатланган эди, шунинг учун у Андрейга қулоқ солмай давом этди:

— Энди, масъулиятин сезишинг ҳам керак-да. Ҳозиргача сен ўзингга ўзинг жавобгар эдинг, шунинг учун корхонага янгилик олиб жириш сенга осон туюляпти. Энди масалага фақат пастдан эмас, юқоридан қараб ёндашишга одатлан...

Андрей ўзининг ўрнидан туриб чиқиб кетиш учун сабаб излаётганини сезиб қолди. Унинг кўнглида ҳеч қандай ғаразғўйлик йўқ, фақат аччиқ алам бор эди, холос. Кочегарлар билан бўлган митинг тўғрисида бунчалик қизишиб гапириб нима қилар экан-а?

Ўша куннёқ Тарасов бошқармага келиб, Лобанов устидан Викторга арз қилди. Бу шалдир-шулдурнинг станцияга келиб хўжайинлик қилишига ким ҳуқуқ берди? Мен директорманми, ёки директор эмасманми? Тарасов куйиб-пишиб гапираркан, бош инженерга ҳам бораман деб қўрқитмоқчи бўлди.

Виктор кўзларини сузди.

— Қўйсангчи, сен ноҳақсан. Лобановнинг бош инженер олдига бормагани учун менга раҳмат де. Автоматикани қўллаш керак, азизим. Биринчи куннёқ адабингни бериб қўйишлари мумкин эди. Энди ҳисоботга автоматика ишга тушди, деб ёзишинг мумкин. Ташаккур ҳам оласан.

Виктор яна анча вақтгача Андрейга нисбатан ҳомийлик муносабатини сақлашга уринди. Уни ўз локатори билан шуғулланишга, станцияларни ўз ҳолига тинч қўйишга ундаб кўрди. Андрей эса:

— Мен тентак эмасман, мен бу ерда ўзимнинг ҳали кўп нарсадан беҳабар эканлигимни пайқадим. Мен диссортация билан машғул бўлиб юрган пайтимда техника

ўсиб, анча олға кетибди. Энди ишлаб чиқаришни ўргатишим керак,— деди.

— Агар фақат ўрганаётган бўлоангу, майлийди-я, бошқаларнинг ишига тумшуғингни суқаверишинг ёмон.

Икковлари ҳам энди эски дўстлик муносабатларини сақлаб қолнишга тиришардилар. Аммо борган сари бунга эришни қийинлаша борди. Ўзлари ҳам бир-бирлари билан учрашганларида суиқий муомала қилаётганликларини сезишарди. Андрей ўзи учун ғайри-табиий бўлган бу туйғуни йўқотишга уринса ҳам қўлидан келмас эди.

Виктор энди уни ўз уйига таклиф қилмай қўйди. Лиза билан унинг ўртасида қандайдир совуқ келишмовчилик юз берганга ўхшарди. Виктор ўз хотинининг характерида, сўз оҳангларида қандайдир яширин таънага ўхшаш истеҳзо, мазах қилувчи ҳолатлар сезаётганга ўхшар, шунинг учун у бу ҳолатдан Андрей хабардор бўлишини истамас эди. Тўғриси, Андрей ҳеч қандай таклиф кутиб ўтирмай келавериши, Рита ҳақида маслаҳатлашиш учун кириши мумкин эди. Ахир бу масалада гаплашадиган бирдан-бир яқин одами Лиза ва ҳатто Викторнинг ўзидан бошқа кими бор?! Аммо ҳозир Рита билан унинг алоқаси шундай қийин аҳволга тушганки, бу ҳақда ҳозирча ҳеч ким билан гаплашишни истамасди.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Андрей Ритага эридан ажралиб уникига кўчиб келишни, бошқалар сингари нормал ҳаёт кечиришни қайта-қайта уқтиргани-уқтирган эди. Ахир қачонгача шу аҳволда турмуш кечириш мумкин? Бундай қалбаки турмуш Ританинг меъдасига тегмадимикин?..

Улар яна ўша хонада ўтиришар эди. Тумшуғи қизил лайлак масхара қилаётгандай думалоқ кўзларини чақчайтириб турарди.

Рита йиғитга яқинлашди, аммо Андрей ўзини четга тортиб яна ўтган сафарги гапини давом эттира бошлади. У ўзининг бу ноҳақ қўрслиги билан қизни қаттиқ равиштаётганини яхши сезар, аммо айни вақтда у ўзини бундай шалоқ ҳаётдан четлаши кераклигини тушунарди.

— Ахир, сениз яна олмайман, сен менга жуда ҳам кераксан, ҳар кун кераксан. Бу ҳилда яшай олмай-

ман... Шу уй... Дугонанг... Наҳотки, ўзимизни шунчалик булғаётганимизга тушунмасанг?

Рита каравотга ётди. Қўлларини икки томонга чўзиб керишди-да, сўнг боши остига қўйди. Кофточкаси тагида кичкина кўкраклари яққол бўртиб турарди.

— Яна бошланди,— деб юраги сиқилиб хўрсинди Рита.— Ношукур банда экансан-да. Бери кел. Яқинроқ келсангчи! Нима, мен еб қўяманми?

— Соатга тикилаверишингни истамайман,— деди йлгит қатъий оҳангда.

Бугун энди у Андрейнинг қўлидан қочиб қутулолмайди. Андрей бўш келмайди. Бу масалада у ўзига ана шундай деб сўз берган. У гапирар экан, Ританинг тугмалари ечилган кофточкасининг очиқ ерига, майини пайпоқ кийган узун оёқларига қарамасликка ҳаракат қиларди. Унинг бир дачиғини чиқариш керак.. У ҳам мендек бир қийналиб кўрсин,— деб ўйларди Андрей.

— Кимни алдамоқчисан? Сенга тушунмай қолдим. Эрингними? Меними?.. Йўқ, мен сенинг бундай бўлишингни истамайман. Истамайман!

Рита ёстиққа ёнбошлади.

— Сен шахсиятпарастсан,— деб ҳузур билан жилмайди у соатини еча туриб.

Андрей Ританинг бармоқ ҳаракатларини зўр ҳаяжон билан кузатаркан, ўзи айтган гапларнинг барчаси бошқа бир маъно, яъни унинг аёллик иззат-нафсига хушонад қилувчи маъно бераётганини тушуна бошлади. Рита ҳам Андрейнинг гапларидан фақат шу томонини англаб, ундан хафа бўлмади.

— Ҳозир ҳаммаси бизнинг самимий муҳаббатимизга боғлиқ Рита, тушуняпсанми, ҳаммаси!

— Тарихий дамлар-а?— деб ҳазил билан кулди жувон, ҳолатини ўзгартирмай.

Андрей ғазабини яширолмай, каравотга яқинлашди.

— Нима мақсаднинг бор? Тулкилик қилма... Нега эрингдан ажралишни хоҳламайсан, нимадан қўрқасан?

Унинг овозида шундай оҳанг янгради эдики, бу оҳанг жувонни туриб ўтиришга мажбур этди.

— Ҳа, мен қўрқаман,— деди у тўсатдан Андрей сингари жиддий оҳангда.— Сен ёлғизсан... Сен бунинг сабабини тушунмайсан. Менинг оилам бор. Яхшими, ёмонми, ахир оила! Ҳар ҳолда менинг ўз қатъий маконим бор. Сен билан бирга яшайдиган бўлсам... турму-

шимиз не ҳолга тушганини ким билади дейсан?— деди у ўзини босиб олгач ва яланғоч қўлларини силай бошлади. — Бехорга аччиғланаянсан, биламан, мен севасан ва шу севги туфайли менга яхшилик қилиш мақсадида, ҳеч бир нарсадан тоймайсан, бироқ бунинг ўзи кифоя қилмайди. Бу билан мақсадга эришиб бўлмас деб ўйлайман. Бундақада бир иш чиқариш қийин, азизим... — абажур сояси юзини иккига бўлиб тураркан, унинг пешонаси, соч ва кўзлари, умуман соя тушиб турган ерлари нозик, келишган ёшгина қизниқига ўхшаб кўринадди. Аммо, тўқ қизилга бўялган лаблари, ияклари, яланғоч бўйни эса дағаллашиб кўринар, овози қуруқроқ, эътирозли янграрди.— Уруш йиллари эримдан «қора хат» олиб, военкоматга борсам, эрингиз билан ЗАГС рўйхатидаи ўтмаган экансиз, пенсия беролмаймиз дейишди. Ана шунда мен «ёлғиз она» сўзининг маъносини ўз ҳаётимда тотиб кўрдим. Шундай терминни эшитганимсан? Бунинг устига пропискадан ўтмагансан деб уйдан ҳайдаб чиқаришди, қизим билан кўчада қолдим. Бир қўлимда болам, иккинчи қўлимда чамадон, совуқ суяк-суягимдан ўтиб кетди. Шу маҳал бир нусха менга яқинлашиб: «Ярим кило нон бераман» деб уйига таклиф қилди. Мана энди, нимадан қўрқошимга тушундингми? Эримни севмаслигим рост. Сен буни яхши биласан. Аммо, мен ундан миннатдорман. Тушундингми? Ёмон бўлса ҳам ҳар ҳолда эр. Кўникиб қолганман... Наташа ҳам уни ўз дадаси деб билади. Уни яхши кўради. Уларнинг гуноҳи нима?.. Шулар туфайли мен айтганларингни қилолмайман. Йўқ, йўқ!— деб кўзларини чирт юмиб елкасини қисди.

Сўнг кўзларини очиб табассум қилди. Бирдан унинг қўлларини олиб, худди гапга кирмайдиган катта бола-ни тартибга чақираётгандек, меҳрибонлик билан сўзида давом этди:

— Шундай, шарттакилик ярамайди, Андрей. Мен ҳам озми-кўпми тайёрланишим керак.. Аввал кўникиб олай.

— Мен бундай ҳолга чидаб туролмайман,— деди тишини-тишига қўйиб Андрей.—Тўғри эрингга бориб, ҳаммасини очиқ айтаман.

— Бу ишинг билан сен менинг турмушимни бузасан, холос. Нега мунча шошилмасанг? Бир-биримизни топдик, бир-биримизни севамиз, учрашамиз, яна нима

керак сенга? Ношукур банда. Мен зорланаётганим йўқ-ку! Сендан кўра менга қийин, ахир. Ёлғон гапириш қанчалик оғир эканлигини билсайдинг..

У каравотдан сакраб тушди, юзи чироғ ёруғида хунук бўлиб қолди. Андрей уни ҳеч қачон бу хилда кўрмаган эди. У иродасиз ва қуруқ мулоҳаза юритувчи одамлар сингари, Ританинг чеҳрасидаги шу дағалликларга нафрат билан тикилди.

— Мана, мен ҳам сенинг шу ёлғончи бўлишингни истамайман. Ўзим ҳам бунга чидай олмайман. Бунинг устига, яна кўз бўямачилик қилолмайман. Масалани очиқ-ойдин ҳал қилиш керак. Мен бу ҳолда ортиқча юролмайман,— деб такрор-такрор гапира бошлади у, агар аёл гап қайтарадиган бўлса, уни уриб юборишдан ҳам, стулларини, ҳар хил пардоз буюмларини қўлларни қонагунча уриб чил-чил қилишдан ҳам тоймаслигини биларди.

Рита кофточкасининг ёқаларини беркитиб аста стулга ўтирди.

— Мунча тошбағирсан,— деб пичирлади у,— менинг айбим нима? Сени севаман, тушундингми, севаман. Қўлимдан шундан бошқа нарса келмайди. Бундан ортиқ яна нима керак, сенга? Нега бунчалик мени қийнайсан, нега?

Андрей бирдан букчайиб эгилди-ю, қўлларини олдинга ташлади.

— Бу қандай гап-а... Агар мени чиндан севсанг...— тўсатдан ўзида Ритага нисбатан пайдо бўлган аянч ва алам туйғуларини босиб олиш учун у бутун иродасини йигди.— Бунақа севгига тушунмай қолдим. Мана, менга ҳеч нарса қўрқинчли эмас.

Жувон ўзини плжайишга мажбур этди. Андрей унинг қаттиқ юмиб олган қип-қизил лабларидан кўзини узмай ҳамон жавоб кутарди.

— Хўш, нима дейсан-а, Ри?

Жувон индамасди.

Андрей вазминлик билан одим отиб келиб, Ританинг бошини аста бағрига босди. Бирдан икковлари ҳам маъюс бўлиб қолдилар. Нима учун улар бундай маъюс бўлиб қолишларига ўзлари ҳам тушунмас ва бу ҳақда ҳозир ўйламасдилар. Андрей унинг сочларини аста силарди. Соч толаларининг парт қилинган учи гўё тез-тез жингалак қилиш натижасида озор егандай сар-

гайиб, ялтирарди. Фақат бўйнидаги поэт соч толалари табиий ҳолида қолган эди.

Энди улар бир-бирлари билан видолашадилар, ҳозир улар видолаша бошлаган эдилар — бу фикр уларнинг икковини ҳам ҳайратга солди. Орага чўккан жимлик борган сари икковларини бир-бирларидан кўпроқ ажратар ва бу жимликни биринчи бўлиб бузишга на униси, на буиси журъат этарди. Андрей, юз бераётган бу ажралишга ўзининг ранжиши ва тантилиги сабабчи эканлигини тан олмай, «Унда гуноҳ йўқ» деб ўйларди. Майли жудолик бўлса бўлсин-у, лекин бутунлай бет кўрмас бўлиб кетишлик бўлмасин...

— Агар сен яна ўйлаб кўраман десанг, мен кутай,— унинг томоғи қуриб, овози хириллаб қолган эди.— Балки бирор қарорга келарсан дейман, Ри?

— Балки,— деб жавоб берди у ҳам хириллаб.

— Хўп, майли...— деди Андрей йўталиб олиб, уни аста ўзидан нари сураб экан.

— Тугманг осилиб қолибди,— деди Рита,— бер, қадаб берай.

У ип билан игна олди. Андрей пиджагини ечмай ўтирди.

— Эгнингда турганича қадайверайми? Бунинг хосияти ёмон бўлади,— дея ҳазил қилди Рита. Унинг игна ушлаган қўли Андрейнинг пиджаги устида шошилмай ҳаракат қиларди. Тиззалари Андрейнинг оёғига тегиб турар, у аёл баданининг ҳароратини сезар ва серрайиб ўтирарди. Рита ипни тиши билан узмоқчи бўлиб эгилган эди, Андрейнинг кўзи олдида унинг оппоқ бўйнига тушиб турган майин жингалак сочлари ялтираб кетди.

— Ҳали-бери жетмассан?— деб паст овоз билан сўради Рита.

Андрей ўрнидан туриб, тугмасини ушлаб кўрди.

— Узилмайдиган қилиб қадабсан, раҳмат... йўқ, мен кетаман.

Жувоннинг табассум учун очилган лаблари очиқлигича қолди. Андрейнинг жувонга раҳми келди. У қолишни истарди ва шундай қилиши керак эди. Бироқ у агар бўш келгудек бўлса, яна ўша гапларни қайта бошлаш учун ожизлик қилишини биларди. Шунда уларнинг алдамчилик, кўрқув, рашк туйғулари билан тўлган, изтиробли-нажотсиз даврага ўралиб қолган муно-

сабатлари яна бир неча йилларга чўзилиб кетиши мумкин эди, у чоқда бундай муносабатни узингга Андрейнинг ҳам қурби етмасди.

Ританинг қўллари тиззалари устида ҳаракатсиз ётарди. Унинг катта, намсиз кўзлари пальтосининг егини тополмай шошилиб кийинаётган Андрейга тикилганди. Деворда — каравот устидаги гиламдан эса қизил тумшукли лайлак масхара қилаётгандай кулиб турарди.

Эшик олдида борганда Андрей ўгирилиб қаради. Рита бирдан қўлларини қимирлатиб, бармоқларини чўзди ва уни ушлаб қолишга урингандай бўлди. Андрейнинг кўнглига ёмон фикрлар келиб, юраги шув этиб кетди.

Шу кундан кейин Андрей қачонки Ритани, унинг юзи ва овозини эсласа, унинг қўл чўзиб турган қиёфаси негадир ана шу дағал бўёқлар билан безанган гиламча фонида намоён бўларди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Андрейнинг онаси — у ўн беш ёшлигида вафот этиб, бутун рўзғор Катянинг қўлига ўтган эди. У Андрейдан уч ёш катта бўлиб, укасини тарбиялашни ўз бурчи деб ҳисобларди. Николай Павлович ҳам ўғлини қаттиққўллик билан кузатиб юрарди.

Уруш даврида отасининг соғлиғи ёмонлашди. Кейин у пенсияга чиқди ва ноилож бекорчиликдан ўзини қаёққа урарини билмай қолди. Сўнгги йилда у бир оз оёққа туриб, хўжалик комиссиясининг аъзоси сифатида ўзи яшайдиган уйнинг ишларига кўмаклаша бошлади. Отасининг бу беғараз фаолляти туфайли ўзини овунтириши Андрейни хурсанд этди. Бир вақтлар отаси гидротурбин монтажчиси бўлиб ишлаётган даврда Андрейга қаҳрамон, доно, кўп нарсани биладиган одам бўлиб кўринарди. Энди эса Андрей уни етаклаб сайр қилдирар, уй бошқармасининг тартиблари тўғрисидаги гапларини эшитиб кулар ва баъзан бирга ўтириб, шашка ўйинига берилиб кетарди.

— Дада, мен ҳеч нарсага тушунмаяпман! — дерди уқайғуриб лабораториядан қайтганида. У бирор жишга гапириб, ёзилишни истарди.

У отасига дардларини тўкиб солар, ўз лойиҳаларини

у билан муҳокама қилар, аммо унинг маслаҳатини кутмас, фикрига ҳам қизиқмас, чунки унга фақат тингловчигина бўлса бас эди. Лабораторияда минг иш и юришмасин, у ҳеч қачон ўзини ёлғиз ҳис қилмасди. Ўз ҳаётининг бу қисмида у ёшлик, соғломлик ва кучнинг афзаллигини ҳис қилар ва барча катта бўлиб қолган болалар сингари, ўзининг фарзанд эканлигини тобора камроқ ҳис қиларди.

Лекин маслаҳатгўйлар зарур бўлиб қолган чоқларда, у кутилмаганда ўзини мутлақо ёлғиз ҳис қиларди. Рита ҳақида эса ҳеч кимга — на Катяга ва на отасига айтиб юрагини ёза оларди. Бу масалада ҳамма унга беғона эди. Кунлар ўтиши билан унинг умид ғунчалари ҳам бирин-кетин сўлиб борарди. У ҳамон ораларига тушган ҳижроннинг абадий жудалик эканлигига ишонолмасди. Бунга у тушунар, биларди-ю, аммо сира ишонмасди.

Қалбидаги севги жуда азоб бериб, аста хазон бўлмоқда эди. Ишга қўли бормас, отасининг савол беришидан қўрқиб, кечқурунлари кинога кетар ёки кўчада сандираклаб юрар, ишдан кейинги вақтини жуда зерикиб ўтказарди.

Ўша йили баҳор оғир, серташвиш келди. У ҳаво қоғонини солган кезларда балчиқ кечар, тунги музламаларда эса чекиниб қочар ва ҳар бир қариш ерни жанг қилиб, машаққат билан забт этар эди. Денгиз томондан нам шамол эсиб, музлаб қолган нозик новдаларни эгиб қочарди.

Баъзи жойларда эрий бошлаган қор уюмлари ётар, лекин у илк баҳорнинг ҳаво ранг қорларига асло ўхшамасди. Бу қор энди оёқ остида ғирчилламас, фақат билиқ-билиқ қилар эди, холос. Шаҳар, музлаган ер юзи, девор, томлар ҳам, одамлар ҳам қишдан чарчагандек эдилар. Бўлиб ўтган ҳодиса-воқиялардан сўнг Андрей ҳам ўзини чарчаган ҳис қиларди.

Қуёш эса қатъият билан ҳамма ердан қишнинг хира хотираларини қира бошлаган эди.

Дарёдаги муз парчалари бир-бирларини туртишиб, аста-секин сузишарди. Ҳовлида устига занглаган тунукалар ёпиб қўйилган тахлоғлиқ саржин ёнида бир қанча муз уюмлари ётарди. Бўғотлардаги ганчлар ивиб тушиб, қизил ғиштар кўриниб қолган. Арқонларга ёйиб қўйилган тоза кирлар кўкиш ранги билан қаердадир

шаҳар четидаги ҳозирги кўйиш қорларни эслатиб, кўз-ни қамаштирарди. Уларнинг кўм-кўклиги осмоннинг акси бўлса керак. Лекин чапг босган дераза ойнаси орқали осмон пастак ва хиралашиб кўринарди. Андрей кўчага чиққанида баланд осмон шу қадар ғуборсиз, кўм-кўк кўриндики, гўё дунёда ҳеч нима бу қадар кўк тусда бўлмагандай эди. Тарновдан чакиллаб томчилаётган сув ҳам ўзгача туюлди. Ёш липа дарахтларининг новдалари ҳам асло «кўз ёши» тўкмас, уларнинг баъзи жойларидагина зўраддек тоза томчилар ялтирарди, холос. Энди у томчилар ерга томиб тушишга муяссар бўлмасалар керак. Чунки ерга томиши учун намлик етишмайди. Улар худди эндигина йиғламоқчи бўлиб, сўнг ўзини тутиб олган ва ҳозир кулаётган ёш боланинг кўз ёшларига ўхшарди.

Лаборатория ҳаёти сиртдан қараганда бир текисда, осойишталик билан оқаётган кўринса ҳам, унинг ичида эски тартибларга қарши кучли ҳаракат борарди. Кураш коллективни группа-группаларга бўлиб юборган, деярли ҳар куни курашувчи кучларнинг нисбати ўзгариб турарди.

Андрей ҳаёт мантиқини эртами-индин барибир ўзининг ҳақ эканлигини кўрсатади деб, у курашга бепарво қарарди. «Одамлар учун эмас, иш учун курашиш керак» дерди ўзича. У лабораторияда рақибларим борми, улар кимлар деб, қизиқмасди; шуниси ёмон эдики, Бошқарма лабораториянинг тематикасини қараб чиқишни кундан-кунга чўзар, асбоб-ускуналар олишга пул етишмас, Долгин эса ўзининг дўриллаган овози билан: «Қўяверинг ўртоқ Лобанов моддий қийинчилик олимнинг ақлини ўтқирлаштирадн» — дерди.

Лабораториядаги вазиятга келганда Андрей, ҳеч қандай душманлик бўлиши мумкин эмас, фақат унинг нималар қилаётганини тушунолмай юрган одамлар бор, деб ўйларди. Эртага бирор қизиқарли иш бериб кўринг, улар учун ҳеч қандай агитациянинг ҳам кераги бўлмай қоларди.

Андрей кўпинча Борисов ва партбюро аъзоларининг лабораторияда одат бўлиб қолган эскича фикрларга қарши курашиб, унинг тарафдорлари сонини кўпайтириш соҳасида қандай серҳафсалик билан иш олиб боришганидан мутлақо беҳабар қоларди.

Бир куни партком кенгашида Борисовдан лаборато-

рияда инмалар бўлаётганини сўрашганда у завқ билан: «Ихтилоф. Зўр ихтилоф» деб жавоб берди. Илгари унинг кўзига аҳил коллектив бўлиб кўринганлар энди механик қориниша бўлиб қолган эди. Ҳозир химик бирлашманинг реакцияси бошланаётган эди, агар бу реакция шиддатли бўлса ёмон бўлмас эди.

Долгиннинг дўқ қилиб огоҳлантиришларига қарамай, кўпчилик Борисовга тушуниб, уни ёқлади.

Лабораториядаги ишлардан норози бўлган бир гуруҳ одамлар техник Морозовнинг атрофига йиғилишди. «Қўли гул» деб ном олган энг яхши электромеханиклардан бири Лёня Морозовнинг ёшлар ўртасида обрўси баланд эди. Ёшлар унинг кийим кийиш тартибига тақлид қилиб — пала-партиш, олифтагарчилик билан молния ёқали камзул, кенг пальто кийишар, ялтироқ галстук тақишарди. У аккордеон чала билар, жуда яхши танца тушарди. Морозов билан дўст бўлишнинг ўзи катта мартаба ҳисобланар, у билан кечқурунлари бирга бўлишни бахт деб билардилар; унинг жуда гўзал, келишган таниш қизлари кўп бўлиб, атрофида доим ажойиб, хушчақчақ ҳаёт ҳукм суларди. Морозов улфатлари билан аллақерда йиғилишиб ичишар, баъзан ишга ҳам ширакайф ҳолда келарди. Лекин баҳоси йўқлардан ҳисоблангани учун унинг бу қилиқларини кечирардилар...

Морозов, Лобанов ремонт қилишдан воз кечиб, йигитларни чойчақа ишлашдан маҳрум қилмоқчи, деб луқма ташлай бошлади. Майя Константиновна даврида улар тузуккина пул ишлаб турардилар. Хуллас, ремонт қилишга уддабурон бўлиб қолишган эди, энди мана бу илмий ишлар ишнинг пачавасини чиқарса керак. Биринчи маош олинган куннёқ ҳар хил норозиликлар кўпайди.

— Эшакдай ишлатишни билишади-ю,— деб шовқин кўтарди Морозов,— пулга келганда қуп-қуруқ қолаверамиз.

Уни бошқалар қувваглашди, Борисовнинг аралашиши ҳам ёрдам бермади.

— Сиз ҳар ой маошингизни тўла олаверасиз,— деди Морозов,— биздақи ишбайчилар пул топиши керак.

Уша кун иш ўз заказини текшириш учун устахонага кирган Борисов станокда тишли бронза парракни кўриб қолди.

— Бу лаборатория бошлигининг ўзи топширган шовилнич заказ,— тушунтирди Кузьмич.

— Қанақа заказ?

— Қанақалигини Морозовдан сўранг, ўша наряд олиб келди.

Морозовни чақиринди. У, Лобанов топшириғи бўйича бу соат механизми янги реле асбоби учун ремонт қилинаётганини билдирди.

Борисов галнинг моҳиятига тушунар экан, механизмни олиб кўздан кечира бошлади.

— Ҳайронман,— деди у Морозовга тикилиб туриб,— омборда деярли худди шунақа механизмлар тайёр турганда эскини тузатиб нима қилар экан?

— Деярлигина эмас, бутунлай тайёри бор,— деди кўзи билан илжайиб Морозов.— Фақат маҳкамлаш учун тешиклар қилинса бўлади.

— Нега Андрей Николаевичга шунини тушунтирмадинг?

— Олимга ақл ўргатиш — қош қўяман деб кўз чиқариш билан баробар,— безрайиб туриб илжайди Морозов.— Унга мана парракнинг шестеренкаси сийқаланиб кетибди деб айтган эдим, у: янгисини фрезерланг, деди, биз кичкина одаммиз, бошлиқнинг айтганини қилишимиз керак.

Оғир табиат Борисовнинг жаҳлини чиқариш унчалик осон эмас эди. У Морозовнинг юрагидагини очиқ-ойдин билишга ҳаракат қилди.

— Биз лабораторияни қайта қуришга уриняпмиз, катта илмий ишлар бошламоқчимиз, станцияларга янги автоматлар ўрнатмоқчимиз, сизлар эса халақит бермоқчи бўляпсиз. Нега бундай ахир?

Бу хилдаги суҳбатдан фойда чиқмади. Морозов ўзини тушунмасликка солди.

— Бу нима деганингиз, Сергей Сергеевич, мени зараркунанда демоқчимисиз?

— Ўқиш масаласида йигитларни сен айнитувдингми?

— Мен ўз ҳақимда гапирганман. Бошқалар билан ишим қанча. Мен ўқимасам ҳам ишни эплай оламан.— У курткасидаги темир занжиръч ўйнар экан, Борисовнинг енги титилиб, эскирган костюмига менсимаслик билан назар ташлади.— Балки, мен энди ёмон бўлиб қолгандирман. Нима ҳам деймиз, майли бошқасини топинг бўлмаса.

Борисов комсомол бюросини тўплаб, қачонгача ҳам-маларинг Морозовга ўхшаганларнинг айтганини қиласизлар деб сўради.

Борисовнинг бу хилда қаттиқ чиқиши аввалига комсомолларнинг кўпчилигини ўзига қарши қўйишга сабаб бўлди. Нима, ким унга эргашяпти? дейишди улар. Қани факт! Морозовнинг нимаси ёмон? У жуда яхши ишчи!—деб бақиришди.

Борисов Морозовнинг енгилтак ҳаёт фалсафасини очиб ташлашга уринди. Ҳа, у шунинг кўзини билади, мешиг баҳонм йўқ, ортқча ҳақ тўлашади, эркалатишад деб ўйлайди. Иш усули ўзгарса қўл билан эмас, кўпроқ бош билан ишланадиган бўлса унда ким олдинда бўлади? Бу номаълум. Балки Ванюшкин, балки Заславский, Вера Сорокина бўлар. Фақат ўқиш керак. Агар ўқишса Морозовни бутунлай орқада қолдириб кетишади.

— Уни шон-шухрат қизиқтирмайди,— деди фикрга чўмган ҳолда Ванюшкин.— Унга пул бўлса, бас. Пул унинг учун бир компас.

— Компас эмас, компас,— деб гапини тузатди Вера Сорокина.

Воронько қизга шубҳали назар ташлади.

— Денгизчилардан жазманларинг борми дейман?

— Морозовнинг айбини нимада деб тушунса бўлади? — деб ҳеч кимга қулоқ солмай гап қотди Ванюшкин. — Деярли ҳеч қандай далил йўқ. Тўғри, салбий таъсир кўрсатаётгани рост, албатта. У меҳмон қилади, текинга ичишни яхши кўрадиганлар унинг орқасидан югураверади.

— Нотўғри гапирма,— деб хитоб қилди қизариб кетган Заславский.— Бировларнинг миш-мишига ишонаверасанми?

— Бундан чиқди, ўзинг ҳам у билан ичишган кўринасан.

Саша ўрнидан сакраб туриб, стол устига мушти билан урди.

— Ичганман, хўш, нима бўпти? Мен ўз пулимга ичганман. Чунки Морозовдан баъзи нарсаларни ўрганмоқчи эдим.

Воронько иккиланиб дўриллади:

— Ўртоқлар, бизда меҳнаткашларнинг фаровонлиги тобора ошмоқда.— У гўлдираб қолди.— Тўғри, Морозовда эски урф-одат ва сарқитлар ҳали ҳам бор... Бу

нарсa кишининг психикасига таъсир қиларкан... мисол учун менга бу сафарги ойликда... бир юз ўн беш сўм кам олишга тўғри келди...

— Обивателчилик қилма,— деди Ванюшкин.— Сен бюро аъзосисан, унга сиёсий баҳо беришинг керак.

— Баҳо бериш қийин эмас,— деб бидирлаб кетди Вера Сорокина.— Қийин эмас. Морозов тиник мешчан, Қизларга қандай муомала қилишини биласизми? Соня Манжулани нималар қилгани эсингизда, нега чора кўрмайсиз? Қувноқ йигит бўлгани учун ҳамма унга эргашади. Нима, бизнинг ўзимиз усиз ўйин-кулги қилолмаймизми?.. Пул масаласига келганда, уни ҳал қилиш керак. Ҳамманинг ҳам пул ишлагиси келади!

Вера ҳеч тўхтамай бидирлаб кетгани учун унинг сўзини ҳеч ким бўлолмайди, у икки ойдан бери битта локланган туфли ололмагани тўғрисида ҳам, ёшлар ўртасида олиб бориладиган агитация усули тўғрисида ҳам (қуруқ ташаббус билан ҳеч иш чиқариб бўлмайди), онасига юбориши керак бўлган пул ҳақида ҳам (ё менинг учун онамга пулни сиз юборасизми, Сергей Сергеевич?)— ҳар тўғрида бидирлаб кетди.

Борисов атайин анча вақтгача гапга аралашмай ўтирди.

Ванюшкин айтганидек, «асосий масалага» ҳеч тегишлиги бўлмаган чекинишлар туфайли, Морозовнинг йигитларга қандай таъсир кўрсатиш сабабларини ҳамда мажлисларда шу пайтгача айтишга ийманилган бирмунча муҳим нарсаларга комсомолларнинг қай муносабатда эканликларини энди Борисов бирма-бир тушуна бошлади.

Мана, масалан, пул ҳақида сўрашганларида Борисов деди:

— Биз ҳаммамиз ҳам кўпроқ пул ишлашга қарши эмасмиз. Фақат уни қандай йўл билан олиш керак. Мана масала қаерда. Менга ойнага уч мингдан бериб, пиво сотишга юборинг, борармикинман. Бормайман. Сизлардан бирортангиз ҳам бормайсиз.

— Морозов ҳам бормаиди,— деб сўз қистирди Саша Заславский.

— Яхши костюм кийиб ясанишдан ташқари қизиқарли ишга ҳам иштиёқимиз зўр. Биз коммунизм қуриш ҳақида ўйлаяпмиз. Биз ўқишни, техникани ривожлантиришни истаймиз. Морозов пиво сотишни хоҳламаслиги

мумкин, лекин ремонт қилиш — бу ҳам пиво сотиш билан барабар. Ремонт қилиш даромадлроқ ва осон иш.

Йигитлар пальтода ўтиргани учун терлаб, қизаришиб кетишди. Бир минутгагина йиғиламиз деб ўйлашган эди, бироқ гап билан бўлиб, кеч кирганини ҳам сезмай қолди.

— Тўғриси уни комсомол сафидан ўчириш керак эди,— деди Ванюшкин.— Бироқ бошқа томондан ташкилотимиз шаънига яхши эмас. Райком тасдиқламайди. Комсомолдан ўчириш эмас, тарбиялаш керак, дейишади.

— Нима, тарбиялашга қурбимиз етмайдими?— деди ўз билармонлик қилиб Сорокина.

Йигитлар унга қўл силтаб қўйишди:

— Унинг ўзи ҳам хоҳлаган кишини тарбиялайдиган одам.

— Бир нарса демоқчи бўлсанг: «А-аа, қуллик-э яна «Аў» бошланяпти-ю» дейди,— деди масхаралаб Ванюшкин. У бир неча бор Морозовни тарбиялашга уриниб кўрган, ammo ҳаракатлари зое кетган эди.

— «Аў»си нимаси тагин?— деб сўради Борисов.

— Ақл ўргатиш, дегани.

— Ҳа, фақат «Ақл ўргатиш» билан одамни тузатиб бўлмайди,— деб кулди Борисов.

Саша ўрнидан сапчиб турди-да, мушти билан столга урди. Унинг тўладан келган юзи чўзилиб кетгандай туюлди.

— Доим шунақа қиламиз. Дипломатлик кимга керак! Агар виждонан гапирадиган бўлсак, охиригача очиб ташлаш керак. Сергей Сергеевич, Морозовнинг ишга маст ҳолда келганида ҳеч қандай чора кўрилмаганини билмаймиз деб ўйлайсизми? У ишга маст келса ҳам унга нисбатан ҳеч қандай чора кўрилмади. Майя Константиновна, шундоқ ҳам камчиликларимиз кўп, ҳадеб чора кўраверадиган бўлсак мукофотсиз қоламиз, байроқ бермасликлари мумкин деб, айтган эди...

— Тўғри қилган!— деб гап қотди Сорокина.

— Мана энди, бунинг аламини биз тортяпмиз. Шундан кейин уни тарбиялаб бўладими? Мен маст бўлиб келай, дарров ишдан ҳайдашарди. Бошқа қайси бирингиз бўлсангиз ҳам, барибир, ҳайдашарди. Факт! Унга эса нинг дейишмайди. Қонун ҳаммага барабар бўлиши керак-ку? Биз бўлсак кўз бўямачилик қиляпмиз, буни ҳамма кўриб турибди. Аравани эса от торгади...

Борисов хўрсинди. Гап Морозовда эмас. Ҳамма айбни Морозовнинг устига тўнкаш ақлдан эмас.

У, булар билан бирорта сирни кенгашса бўлармикин, дегандай хаёл билан бўйинини қашлаб қолди.

— Сезяпсизми, дўстлар, чинакам кураш, бирор бошқа жойда эмас, шу ернинг ўзида авж оляпти. («Шайтон билади, гапни тўғри буряпманмикин?» деб ўйлади Борисов.) Бизда консерваторларга қарши кураш бошланмоқда. Ҳозирча биз томонда айтарли куч йўқ. Морозовдан ҳам кўра кучлироқ рақибларимиз бор. Жиддий жанг бўлиши аниқ. Бу жангда баъзи нарсаларни қурбон беришга тўғри келади. Биз ёшларимизни ҳақиқатга шиоштиришимиз, уларни ўз томонимизга оғдириб олишимиз керак. Биринчи гада ўқишдан бошлаш лозим...

Кураш! Бу сўз ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилар ва олға бошлар эди. Демак, шу ерда, шу деворларни эскирган таниш лабораторияда ҳам курашиш мумкин экан-да; шу ерда ҳам зўр хавф, душманлар бор экан-да...

— Курашиш, лекин нима учун курашамиз, мақсад аниқ эмас,— деди Ванюшкин.— Устахонадаги йигитлар бу масалага бизчалик ҳам тушунмайдилар.

Лобановдан комсомол мажлисида чиқиб, лабораториянинг вазифалари ҳақида гапиришни сўрашга қарор қилишди.

Лобанов мажлис бошланмасдан олдин ўз докладининг конспектини Борисовга кўрсатди.

— Нима ҳам ердим, ҳаммаси тўғри,— деди ҳафсаласи пир бўлгандай Борисов.

Тўғриси айтганда Лобанов докладга жуда ҳам эътиборсизлик билан, топширгандан кейин қилиш керак экан, деб тайёрланди. Бунинг устига Борисовнинг бепарволик билан билдирган мулоҳазаси унинг жигига тегиб кетди.

— Шунчаки, зерикарлироқ чиқибди,— дея Андрейнинг саволига жавоб берди у.— Цитаталар, рақамлар ҳаммаси жойида, бироқ бундан нима фойда? Менга ўз лекаторингни бу хилда кўрсатмагандинг. Улар учун доклад қилмай, яхшиси нима учун ўқиганинг, фан нимаси билан мафтун қилганини гапириб берсанг ҳам бўларди...

Комсомол бюросидан сўнг Борисовнинг миясида

кундалик меҳнатни завқли ўтказиш идеяси пайдо бўлди. Ёшларга кураш йўлини кўрсата билиш, худди шу лабораториянинг ўзида уларнинг юрагида чинакам жасурлик туйғуларини уйғотиш керак эди. У Андрейдан Гайдарнинг «Кўк пиёла» деган асарини ўқиганмисан деб сўради.

— Мен уни яқинда болаларимга ўқиб бердим. Айтмоқчи, сен бўйдоқсан-а! Қитобда бир киши ўз қизчаси билан саёҳатга чиқади, улар боғларидан атиги икки юз-уч юз метрча узоқлашадилар, холос. Аммо шу масофанинг ичида ажойиб саргузаштларни, хавф-хатарларни, курашларни, турли ҳодисаларни бошларидан кечирадилар, худди бутунлай бошқа бир мамлакатга тушиб қолишибди, деб ўйлайсан киши. Улар бу сафарда ҳаётга бутунлай бошқача кўз билан қарайдиган бўлишди...

— Беҳуда гап,— деди Андрей,— бунга Гайдарнинг нима дахли бор?— деди-да ранжигандай қоғозларини йиғиштира бошлади.

У Ванюшкиндан комсомолларнинг рўйхатини сўради. Ёшларнинг кўпчилиги етти йилликни, ҳунар мактабини, баъзилари техникумни битиришган экан. Ишқилиб деярли ҳамма комсомолларнинг фамилияси ёнидаги «қаерда ўқийди» деган графада бирор нарса ёзилган эди. Бири катталар мактабида ўқир, иккинчиси мотоциклчилар тўгарагида ёки ях-клуб¹да шуғулланар эди. Цветкованинг фамилияси рўпарасида эса бичув-тикув мактабида ўқишлиги кўрсатилган эди. Бу қизни қандай қилиб ишга қизиқтириш мумкин? Ҳар бирининг дид-хоҳиши бошқа-бошқа бўлган ёшларни умумий бир ишга қандай жалб қилиб бўлади?

Балки уларга лабораториядаги кундалик ишнинг ўзида қанча-қанча фазилат борлигини кўрсатсинми, унинг ишидан қанчалик фантазия, куч, ирода талаб қилишини ва бу ерда қандай имкониятлар борлигини гапириб берсинми? Ижод қилиш учун инженер бўлиш шарт эмас. Киши оддий лаборант монтажчи вазифасида ишлаб ҳам ўзини ўша Фарадей, Яблочков, Кржижановскийлар жанг қилган отряднинг аскарини деб ҳис қила олиши мумкин. Ёшлар юрагида ижодий изланишга ҳавас уйғотиш керакки, токи улар шу ерда лабораториянинг ўзида ўз истеъдодларини топа билсинлар...

¹ Сув спорти билан шуғулланувчи ташкилот.

Вазифа оғир эди. Бу ҳол ҳар сафаргидек Андрейни гайратга солиб қўйди.

Унинг лабораторияда биринчи марта сўзга чиқиши эди. Кўпгина инженерлар уялинқирагандай илжайишиб, Ванюшкиндан комсомол мажлисига қатнашишга рухсат сўрадилар.

Андрей гапни нимадан бошлаш кераклиги ҳақида узоқ ўйлади.

Сўнг у, бундан кўп йиллар илгари унча иситилмаган ва биттагина стол лампаси хира нур сочиб турган Кремль кабинетларидан бирида Ленин томонидан таклиф қилинган электриклар кечқурунлари йиғилиб Россияни электрлаштириш планини муҳокама қилганликларидан бошлади. Ленин биринчи галда қанча материал-симлар, изоляторлар, столбалар кераклигини очиқ айтишларини сўрар, гидротурф масаласини муҳокамага қўярди. «Бизга келажак тўғрисида ўйлайдиган мутахассислар керак» дерди у. Лениндан бошқа ҳеч ким келажак тўғрисида бундай зўр иш олиб боролмас эди.

У байроқчалар қадалган фронт харитасидан узоқлашиб, мамлакатнинг бошқа харитаси устига эгиларди. Ҳали Юденич ва Деникин аскарлари турган ерларга жингар ранг, сариқ, яшил қаламлар билан бўлажак электростанцияларнинг ўрни белгиланган эди.

Типография ГОЭЛРО планини босиб чиқариши учун ҳатто Москванинг ҳукумат уйларидаги чироқлари ҳам ўчирилган эди. 1920 йилда Москва электростанцияларининг қуввати шунчалик эди. Бу план Советларнинг VIII съездига келган делегатларнинг ҳар бирига мандат билан қўшиб тарқатилди. Большой театрнинг саҳнасида бўлажак улуғ ишлар планининг электр лампочкалари билан безатилган харитаси порлади. Совет энергетикасининг оч-яланғоч ёшлиги ўша декабрь кечаларида бўлажак Волховстрой, Шатура, Днепрогэс, Свири станцияларининг юлдузларини ёритди.

Бу электрлаштиришнинг ўтмиши ва келажagini буткул тасаввур қилишга имкон берувчи энг юқори чўққи эди. Электротехниканинг қисқа ва жўшқин тарихи юксак маънавий кучларнинг ғолибона драматик кураши билан суғорилган эди. Электрлаштириш — эски тузум

учун Бланкининг барча фитналаридан кўра ҳам хавфлироқ душмандир, деган эди Маркс. У денгизчига тўғри йўл кўрсатувчи компас сифатида майдонга келди. У коммунизм қуриш ҳақида Ленин кўрсатган икки формуладаги икки қўшилувчининг бири бўлиб майдонга келди.

Унинг ўз қаҳрамонлари, ўз сотқинлари, чекинувчилари ва қурбонлари бўлди. Бу жангда энг биринчи бўлиб Ломоносовнинг сафдоши Рихман қурбон бўлган эди — момақалдиरोқни ўрганаётган пайтида уни яшин уриб ўлдирган эди.

Андрей ҳикоя қилиб бераётган нарсa электрлаштириш тарихига алоқадор эмас эди. Уни энг осон шакллана олувчи, ўз қувватини жамғарувчи, сақлай олувчи ва уни мингларча километрларга юбора олувчи ҳам ёритиш, ҳам иситиш, ҳам металлarnи эритиш, қирқиш, ҳам парракларни айлантириш, ҳам портлатиш, гапиртириш, моддаларни ажратиш каби хусусиятларга эга бўлган дунёда энг комил энергияни, яъни электрлаштиришнинг қудратли хусусиятларини ўз қўллари билан барпо қилган кишилар қизиқтирарди...

Бир авлоднинг ҳаётича давр ичида электротехника эрмакдан бошланиб асрларнинг ҳокими бўлиб қолди. Ленин туғилган йили ҳали дунёда бирорта ҳам электр лампочкаси ёнган эмас эди. Петербургда қoш қорайиши билан газли лампаларни ёқиш учун саккиз юз фонарчи кўчага чиқар эди. Орадан бир неча йиллар ўтиши билан эса Темза бўйларида, Париж ва Берлин бульварларида рус чироқлари порлади. Зулматли чор Россиясида бу электрни яратган Яблочков, Лодигинлар учун, талантли халқнинг бошқа юзларча номи унутилган моҳир омилкорлари учун чироғ энергиянинг фақат нур берувчи манбаигина эмас эди. Шунинг учун ҳам рус тилида «нур» сўзи «ҳақиқат», «бахт», «озодлик» маъносини бериб, энг сеvimли мавжудод бўлган ер, коинот ва ниҳоят, инсон символи сифатида янграйди.

Уша биринчи азаматлар сафида бир группа совет электриклари ҳам бор эди. Бу ленинчи шоғирдлар зиммасида янги электростанциялар яратиш вазифаси турар эди. Андрей уларнинг номларини фахр билан тилга олди — «Кржижановский», «Классон», Винтер, Александров, Графтио... Уларнинг ҳар бири ҳақида Андрей соатлаб гапирishi мумкин. Улар янги тахлитдаги олимлар эдилар.

Улар ўз илмий ишларининг энг катта қисмини Волхов, Днепр, Свири соҳилларида темир ва бетонлар билан ёзганлар.

Биринчи қурилишлар қандай шароитда бошланганини тасаввур қилиш қийин. Каширский ГЭС қурилишида миҳларни, ҳа, оддий миҳларни ҳам қўлда тайёрлашга тўғри келган эди. Аммо худди шундай қашшоқликда ҳам электриклар янги маданиятнинг биринчи ташкилотчилари сифатида танилишга муяссар бўлдилар. Уша йигирманчи йилларда кичкина Тула ГЭСи қурувчилари қор босган далалар бўйлаб икки линия тортганларини камдан-кам одам билади. Бу линиялардан бири қурол-аслаҳа заводига, иккинчиси Ясная Полянага — Толстой музейини ёритиш учун тортилган эди.

ДнепроГЭС лойиҳасининг бўлажак автори инженер Александров кучли қуюн ва қор уюмларини кечиб, изғиб юрган «яшиллар» бандаларидан ўзини панага олиб, қишлоқма-қишлоқ ўтиб келарди. У ДнепроГЭС ҳақида деҳқонларга докладлар қилар, кейин халтасидан сеҳрли фонарь хизматини бажарувчи сув қўшилган керосин солинган қимматли бутилкасини олиб ёқар, шунда тингловчилар кўзи олдида бетон тароқлар билан таралган мовий Днепр тўғонлари, станция биноси, юқори вольтли мачталар намоён бўларди... У Днепрогэснинг дунёда энг йирик станция бўлажаги ҳақида, атрофдаги ҳар бир хонадонга нур бериши, ер ҳайдаши ҳақида гапирарди. Одамлар эса: «Керосин ҳам йўқ, дёготь ҳам йўқ, газмол ва ҳатто совун-повунлар ҳам йўқ, ҳа, тентак тўқия-тўқи» деб ундан беғараз кулишар эди.

Орадан яна бир неча йил ўтгач, мамлакатимизнинг йигирмата йирик энергетиги Кремлга чақирилиб, Днепрогэсни қуриш масаласи кўрилди. Улардан ўн еттитаси, бундай станцияни қуролмаймиз, тажрибамиз йўқ, бу хилдаги масъулиятни зиммамизга ололмаймиз деб бўйин товлашди. Фақат уч кишигина, керакли материалларни беринг, биз қурамыз, дейишди. Шундай қилиб, 1927 йили Днепр ўртасидаги «Муҳаббат» қояси устида, «ДнепроГЭС қурилиши бошланди» деб ёзилган қизил байроқ қад кўтарди.

Андрей бу воқиалар ҳақида гапирар экан, ўзининг ёшлик эсдаликлари, отасидан эшитган ҳикоялари билан аралашиб кетар эди. Уйда у саргайиб кетган суратлар ичидан отасининг фахрий ёрлиқлари, эски хатлар ичидан

МОПР билетини, шаҳар ва қишлоқ иттифоқи жамиятига аъзолик билетини ва бир вақтлар онаси томонидан ҳафсала билан қирқиб йиғилган газета парчаларини топди. Булар орасида «Правда» газетасининг 1925 йил сонидан қирқиб олинган парча ҳам бор эди. Унда: «Правда» номли Бутуниттифоқ темир фондига мамлакатимизнинг турли бурчакларидан маблағ келиб тушяпти» деб ёзилган эди. Ундан кейин фамилиялар рўйхати бўлиб, улар ичида:

«Лобанов Н. П.— 3 сўм» деб ёзилган сўзлар остига қалам билан чизиб қўйилган эди.

Рўйхат ёнидаги мақола шундай бошланган эди:

«Чет давлатларга ялинмаймиз, ўз совет электролам-памизга эга бўламиз!»

Андрей ҳозир мажлисдагиларга шу мақолани ўқиб берар экан ўтирганларнинг кўз олдига бирдан ўша эсдан чиқа бошлаган оловли йиллар кела бошлади. Кузьмичнинг эсига эса нимагадир ўша вақтда Волховстрой қурувчиларининг ячейка партмажлиси ўтказилаётган узун ёғоч барак тушди. Ўша пайтларда у ҳам сочини пешонасига ҳурпайтириб қўйган ёш йигит эди. У қалам учини ҳўллаб, Волховстрой қурувчилари ичида троцкийчиларни ёқлаб қўл кўтарган биронта ҳам одам бўлмади деб резолюция ёзарди.

Борисов эса ўзининг ёш болалигини, Биринчи май намойишига қатнашганини тасаввур қила бошлади. Яшил гимнастёрка кийиб, елкаларига чарм тасма тортиб олган комсомоллар «Йўқолсин Чемберлен, Керзон ва Муссолини!» деб ёзилган шиор кўтариб борардилар. Кичкина Борисов эса уларга зўр ҳавас билан тикиларди. «Коллизей»да Лилиан Гиш қатнашувида «Ҳаёт шалоласи» номли картина қўйилаётган эди, афишага йирик қизил ҳарфлар билан «Ажойиб картина» деб ёзиб қўйилган эди. Кино овозсиз бўлиб, тиззасидан калта қўйлак кийган пианиночи аёл кино тугагунча тинмай, дам «Кўк юлдузлар» романсини, дам «Турандот» маршини чалиб турарди. Магазинларда биринчи детектор приёмниклари сотила бошлаган, Березовка ишчилар шаҳарчасига трамвай излари ётқизилмоқда эди.

Игорь Ванюшкин, Саша Заславский, Воронько ва бошқа йигитлар учун у даврлар жуда кўҳна, содда ва ғалати бўлиб кўринди. Шуниси кулгилли эдики, ўша даврдаги одамлар ГОЭЛРО планига ишонмай электрофика-

цияни электрофикация деб атардилар. Улар қандайдир эллик минг киловатт ток берадиган Волхов станциясини қуриш мумкинлигига ишонмасдилар. Хўп оми одамлар экан-да!

Андрей конспектини қўйган минбарни қолдириб, одамлар ўтирган қаторлар оралаб юра бошлади. У қалби орзу ва ишончлар билан тўлган, кўзлари шўх чақнаб турган, хаёлга чўмиб, бепарво ўтирган муғомбир, аммо идрокли чехраларга синовчан кўзлари билан тикила бошлади. У катта аҳамият бериб гапирган асосий фикрга улар тушунишганмикин? Бу асосий фикр тарқоқ фактларга ўхшарди. У ёшларнинг қалбида ишга муҳаббат уйғотиш, уларни олимона фикр юритишга жалб қилгиси келарди. Янгилик яратувчи олдинда яшайди. Агар сиз келажак ҳақида ўйлаётган бўлсангиз, уни мана шу тўрт девор ичида ҳам яратиш мумкин...

Ўтган воқиялар доим шунақа ажойиб ва гаройиб бўлиб кўринади. Лекин бугунги куннинг тенгсиз ғўзаллигини ҳис қилиш эса қанчалик мушкул. Андрей ёшлар революциянинг дастлабки йиллари романтикасини унутмоқда, большевикларнинг кекса авлодини руҳлантирган юксак ғоялар чўғи сўнмоқда, деган гапларни бир неча бор эшитган эди. «Райком берк, ҳамма фронтга кетган» деган ёзув аллақачонлар олиб ташланган. Хўш, райком эшиклари очик бўлса, ёмонми. Ахир ҳар бир давр ўз романтикасини яратади-да. Уни биз ҳозирги кундалик ҳаётимиздан топишга уриниб кўрайлик. Ундан порох эмас, тер ҳиди анқиб турсин, лекин агар унга муяссар бўлсак, ота-боболаримизнинг муносиб ўғилларимиз демак. Ахир ҳозирги кунлар ҳам унутилмас бўлиб қолади, бугунги комсомолларни келгуси насллар ҳавас билан эслайдилар. Нима учун худди шу оғир йўлларда биз бахтимизни синаб кўрмаймиз?

Жасурлик кўрсатиш ёки буюк киши бўлиб етишиш ҳар кимга насиб бўлавермайди, аммо ҳар бир киши ҳам кўп янгиликлар яратишни, ўз умрини бахтиёр ва фаровон ўтказишни истайди. Ўзининг кичкинагина ишида катта орзу ва умидни кўра олган кишигина бунга тезроқ эришади.

... У ана шулар тўғрисида гапирмади. У дағаллик ва шафқатсизлик билан бу йўлда бахтсизлик ва мусибатларга дучор бўлиш мумкинлиги ҳақида гапирди. Бу йўлда хурсандчилик қилишни унутишга тўғри келади.

Бу йўлда балки умрингнинг энг ажойиб дамларини энг оддий, ҳаттоки аллақандай ноаниқ ишларга сарфлашга тўғри келар, жиддий ва оғир меҳнат натижасида жуда муҳим янгиликлар кашф қилиб, ўз иродангни синаб кўриш мақсадида бу тўғрида ҳафталаб, ойлаб чурқ этиб ҳам бировга оғиз очмасликка тўғри келар, ёки бутун кучни сарф қилиб ўз тажрибаларингни инкор қилишга тўғри келар. Бордию шуҳратни бошқа киши илиб кетса ҳам нолиб ўтирмай ишни давом эттиравериш керак. Агар бирор диаграмманинг эгри чизигини минг марта такрор чизишга тўғри келса, ҳар сафар ҳам уни худди биринчи марта чизган пайтдагидек зўр иштиёқ ва қўнт билан чизиш керак. Ўз фикрингизни бировдан асло қизгана кўрманг. Бордию, бутун меҳнатингиз чилпарчин бўлиб, эртага ишни бошқатдан бошлайдиган бўлсангиз ҳам асло ачинмаслигингиз, чидашингиз керак бўлади.

У янги гидростанциялар ҳақида, Урал, Москва, Донбасс, Заполярья, Кавказларни худди темир йўллар каби бир-бирига боғлаб турадиган ўтказувчи линиялар ҳақида гапирди. Фақат темир йўлдан бунинг фарқи шуки, юк ортган эшелонлар ўрнига бу линиялардан индустрия-мизнинг нони бўлган энергия пучади, темир йўл магистраллари ҳам электрлаштирилади...

Янгиликнинг яратилиши доим тасодифий бўлади. Бу ҳолатлардаги бирдан-бир умумийлик ҳар қандай тасодифотлар орасидан ёриб чиқувчи ҳаёт эҳтиёжларидир.

Андрей 1943 йилда фронтда биринчи марта локаторга бўлган эҳтиёжни пайқади. Ҳозир унинг ўша оғир кунларни қайта эслагиси йўқ эди, агар у оддий доклад қилаётган бўлганида бу ҳақда оғиз очмасди ҳам. Бироқ бу оддий доклад эмас эди.

Жанг пайти. Кутилмаганда қўшни полк билан алоқа узилиб қолди. Узилган ерни излаб кетган алоқачи қайтмади. Шунда полкнинг энг севимли йигити, Андрейнинг дўсти, шўх табиат лейтенант Глеб Медведев кетди. Андрей телефон ёнига ўтирди. Орадан чорак соат ўтгач, трубкада бир нарса шириқ этди-ю, бирдан яна жимлик чўкди. «Бўтакўз» хурсанд ва ҳаяжонли сўкиниш билан жавоб берди. Глеб эса қайтмади. Жанг тугагач, Андрей босилиб эзилган ўтлар устидан линия бўйлаб кетди. Глеб сими пайпаслаб, ўқ ёмғири остида эмаклаб кетган кўринади. Алоқа линияси, қуриб қолган зовурдан

чиқиб, тепаликка кўтарилган, у ер эса бутунлай очиқ бўлиб, жуда хавфли эди. Глеб худди шу ерда яраланган. Кўмлик ва чанг босган «қариқиз» япроқлари устида қопқора қон излари кўринади. Сим уланган эди. Глебнинг қолдирган йўли қуриган қон томчилари билан белгиланган. Андрей эмаклаб тепаликнинг нариги томонига думалаб тушди-да, майда толзор олдида юзини ерга қилиб ётган Глебни кўрди. Унинг тарашадек қотган жонсиз чап қўли симнинг лат еган ерини чангаллаганича буталарга осилиб турарди. Ўлгандан кейин ҳам алоқани узмаган экан. Билагидан соати эса гўё унинг ўлгандан сўнг ўтган дамни санаётгандай чиқиллаб юриб турарди.

Глебни шу йўсинда қўлидаги сим билан бирга дафн қилишди.

Ана ўшанда узилган ер Глебга аввалдан маълум бўлганда у ўша лаънати тепаликка чиқмаган ва уни айланиб ўтиб, узилган сим ётган толзорга ўтлар орасидан яшириниб борган бўларди, деб ўйлади Андрей.

Андрей папкани очиб ундан қуриқшаган сариқ латтага ўралган оддий сим парчасини олди. Шу дақиқадан бошлаб ҳамманинг кўзи ўша сим парчаси ётган столдан узилмай қолди.

— Линияларнинг шикастланган ерларини аниқлаш масаласи, ёки қисқартириб айтганда ШЕА,— деди Андрей,— ҳарбий алоқа йўлларини ҳам, телеграф, электр йўлларини ҳам, ўтказгич электр линияларини ҳам, кабелларни ҳам ўз ичига олади...

Андрей гўё кўчаларга ётқизилган асфальт қатламларини кўтариб, ернинг чуқур тубида ётган кабелларни намойиш қилаётгандай бўлди. Кабеллар кенг майдонлар, дарвозалар остидан ўтган, дарёлар тагига тушиб чиққан, телефон қудуқларини айланиб, фундаментлар орасини тешиб кесиб ўтганлар. Улар булок бир шаҳарнинг ингичка қон томирларидек ҳамма ёққа нур, иссиқлик ва энергия олиб борарди.

Аммо бу нозик артериялар ўзларига қанча-қанча душман орттирмаган дейсиз! Теплопроводларнинг иссиқ трубалари изоляция ленталарни қуришиб қўярди. Ер таги сувлари тупроқларни юшиб кетар ва кабелни чўктириб уни уланган муфталаридан узиб ташлар эди. Машина ва трамвайларнинг ҳаракати ерни титратиб ўтар, кабелларнинг қўрғошинли мустаҳкам жилдларига таъсир қилиб уни ёриб юборадилар. Нам эса кундан-

кунга кабелнинг юрагига, мис томирларга ўтиб борарди. Шунда изоляция бузиларди. Кабель тешилган, унинг қудратини кучи бекорга кетаверади. Кичкинагина аммо сезгир релелар¹ содир бўлган аварияни жуда қисқа вақт ичида аниқлаб, станциядаги генераторларни хавфдан сақлаб қолиши керак. Линиядан ток узилади. Завод ҳаракатдан тўхтайди, кўчалар зим-зиё бўлади, кўтаргич кранлар ишламай қолади, трамвайлар тўхтайди... Авария! Водопровод насослари ишдан чиқади. Эриб турган металл чўмичга тушган ерида совийди... Авария!

Запас кабель ва запас линиялар ҳар вақт бўлавермайди. Шунинг учун тезда шикастланган ерни топиб, линиянинг ремонт қилиш керак.

Гидростанциялар шаҳардан ўнларча ва баъзан юзларча километр узоққа жойлашган бўлади. Ўрмонлар, жарликлар бўйлаб саф тортган металл столбалар осмонга чўзилган бошлари устидан симларни гўё қўлма-қўл ўтказганлар. Шу узоқ-узоқларга чўзилган симлар остидан одам оёғи тегмаган ерларни босиб ўтиб, линиянинг шикастланган жойини излаб топиш учун монтерга қанча-қанча вақт керак бўлади. Агар тун бўлиб, қуюн кўтарилсачи?

Олимлар ШЕА усулини топиш йўлини жуда кўп йиллардан бери излайдилар. Жуда кўп оқилона усуллар ишлаб чиқилди, аммо уларнинг ҳаммаси кам учрайдиган баъзи ҳодисалар учун: узилган сим ерга тегиб қолганда, кабель ичида шикастланган жой бутунлай куйиб битгандан сўнггина хизмат кўрсатади, холос. Лекин кўпчилик усуллар кабелнинг қаерини ковлаш кераклиги — шу ерданми ёки ўн метрларча нариданми — аниқлаб беришга ожизлик қиларди. Сталинграддан, Волга гидростанциясидан Москвага қадар, Ангор гидростанциясидан чексиз мамлакатимизнинг ҳамма линияларини бирлаштирган юқори вольтли шохобчалар саккиз юз, бир минг, бир ярим минг километрча масофани босиб ўтишни кўз олдингизга келтириб кўринг-чи. Бу хилдаги техника учун янглишмай, равшан ва тез аниқлаб берадиган янги усул керак. Бундай асбоб ҳали яратилган эмас. Аммо у радиолокация принципи асосида яратилиши керак. Яратилиши албатта зарур!

¹ Электр асбоби ё электр машинасининг кучсиз ток воситаси билан кучли ток занжирига улаш учун ишлатиладиган асбоб.

Андрей ўз тингловчиларига ўзи ўйлаган ишларнинг қанчалик мушкуллиги ҳақида очиқ сўзлаб бера бошлади, у айниқса ўзи учун шубҳали бўлган масалалар устида кўпроқ тўхталиб ўтди.

Лобановдан кейин ҳеч ким музокарага чиқмади.

— Резолюция тўғрисида кимда қандай фикр бор?— деб сўради Ванюшкин.

Ҳамма жим. Пека Зайцев Лобановнинг телефон сим парчасини папкага қандай солаётганидан кўзини узмай, диққат билан қараб турар эди. Ванюшкин хаёлча бир ҳолатда Зайцевга кўз ташлади-да, сўнг шошиб-пишиб резолюциянинг хомаки лойиҳаси ёзилган қоғозни пахлади.

— Мажлис ёпиқ деб эълон қиламан,— деди у.

Кўчага чиққач, Ванюшкин билан Саша Заславский Цветковага етиб олдилар. Гапиришгилари келмасди, ҳар ким ўз ҳаёли билан банд эди.

Лобановнинг локатор ҳақидаги ҳикояси Сашани ҳаяжонга солган эди. У хаёл оғушига чўмиб, Лобановнинг орқасидан, ҳар қадамда собиқ изловчиларнинг жасадлари учраб турган сўқмоқ йўлдан бораётгандай эди. Сўнгра сўқмоқ йўл тугаб, одамзод қадамини кўрмаган теп-текис дашт пайдо бўлди. Шунда Саша бирдан ўша помаълум асбобни ўз кўзи билан кўргандай, ўз қўли билан ушлагандай бўлди. У ўз мушкулотлари билан Сашани мафтун қилар, гўё: қара, ҳали кўп нарсалар очилмаган, сенинг очишинг керак бўлган. Қўл тегизилмаган нарсалар ҳам бор деяётгандай бўларди. Ҳа... қандай бўлмасин, локатор устида Лобанов билан бирга ишламоқ керак.

Нина Цветкова мажлис пайтида биринчи қаторда ўтираркан, бир неча бор ўзига Лобановнинг қараб-қараб қўйганини сезиб қолди. Андрейнинг кўзлари зангор бўлиб Цветковага жуда чиройли кўринган эди, рост қулоқлари бир оз шалпайган ва жуда катта эди, ўзи эса локаторга жуда ҳам берилган экан. Лекин ҳарҳолда унга ҳам эътибор бердику. Бу табиий ҳол. Нима, буруни иллюминаторга ўхшаган Вера Сорокинага қарасинми бўлмасам. Нега шу Лобановга ўхшаганлар танца майдончасида учраб қолмасикин? Агар у институтда ўқиганда эди, осонлик билан ҳалигиндай лойиҳаларнинг фарқига бора оларди, албатта..

— Бу резолюция қабул қилинмаган биринчи мажлис бўлди, деб ўйларди Ванюшкин.— Бундай ташаббус учун

қойил қилиб даkki беришлари мумкин. Хўш, бу ерда қандай амалий тадбир қўллаш мумкин ахир?— деди у хаёлида райком инструкторининг айбловчи сўзларидан ўзини ҳимоя қилаётгандай.— Фанга муҳаббат қўйиш тўғараги ташкил қиламизми? Ёки бўлмаса ҳар бир комсомолга, ўз ишини келажак ҳақидаги орзулар билан боғла, деб топшириқ берайлими? Йўқ, ҳурматли ўртоқ, бу одатдаги мажлислардан эмас, бу бамисоли жангдан олдин ўтказилган митинг. Энди агар илмий иш берадиган бўлсалар ҳамма унга шердай ёпишиши турган гап. Агар беришмасачи? Унда марҳамат, жанг бошлаймиз.

Игорь Ванюшкин иягини чўзиб, узун оёқларидаги чанги сурганда киядиган ботинкаси билан асфальт устида шаҳдам қадам босиб борар эди. У ўзини гражданлар уруши вақтида фронтга жўнаган, Днепро ГЭС ва Комсомольск шаҳрини қурган, фашистлар эшелонларини портлатган ўша комсомолларнинг йўл бошловчиси эканлигини ҳеч қачон ҳозиргидай ҳис қилмаган эди.

ЎН ТўРТИНЧИ БОБ

Андрей Октябрьская станциясида цех бошлиғининг ўринбосари Рейнгольд билан танишди. Андрей ҳар қачон ҳам бирон ижодий ғояга дучор бўлган кишиларга қизиқиб қарарди. Рейнгольд ҳам шундайлардан эди. У уч йилдан буён ёлғиз ўзи автоматик синхронизатор устида ишларди. Бу автомат генераторни ишга тушириш тартибини бирмунча осонлаштириши мумкин эди. Кашфиёти ҳақида гап очилганда Рейнгольд дарҳол сергаклашарди. Ана шундай пайтларда уни гапга солиш учун Андрей анчагина қийналарди.

Андрейнинг хайрихоҳлик билдиришидан таъсирланган Рейнгольд автоматнинг тайёр модели тўғрисида тортинчоқлик билан гапириб берди. Модель унинг уйида эди. «Мен сизга айтсам, шароит шуни тақозо этди...»— деб қўйди у.

Рейнгольд худди пол билан гаплашаётгандек, ердан ўзини узмасди. Унинг бу ҳолати катта гуноҳ қилиб қўйган ва бу гуноҳи учун ҳозир даkki ейишини, мазах бўлишини ёки сўкиш эшитишини кутиб турган одамни эслатарди.

Улар квартира эшиги олдида келганларида, Рейн-

гольд уялинқираган табассум билан қўлини кўтарди, билинар-билинемас тешикча устида бир неча марта кафтини айлантирди. Қулф шилқ этди-ю, эшик очилди.

— Фотоэлементми¹ дейман?— деб кулди Андрей.

Бу икки хонадан иборат кичкина квартира ўткир зеҳн билан ишланган турли-туман майда автоматларга лиқ тўла эди. Буфет эшигини очишингиз билан унинг тоқчалари кўзга кўринмас лампочкалар билан ёритилар, терморегулятор буғ билан иситиш краинини ўзи очиб ўзи ёпарди. Иккинчи хона устахонага айлантирилган.

Отасига ўхшаб бир оз букчайган, кўк кўзлари чақнаб турган ўн тўрт ёшли мўмингина Толя ёғоч панелларни локлаш билан банд эди. Яроқлаб турган дастгоҳчанинг устида автомат лойиҳаси турарди.

— Мана... бутун оиламиз билан ишляпмиз,— деб ҳазил қилди Рейнгольд.

— Нега энди? Нега сизга ёрдам беришмади?— деб сўради Андрей.

Рейнгольд автомат тўғрисида ёзилган хатлар билан тўлган семиз бир папкани олиб қўйди. Маълум бўлишича, ўша эски гаплар экан: автоматнинг биринчи нусхасига маблағ сарфланган-у, лекин унчалик муваффақият қозонмаган, шундан кейин ишни давом эттиришдан бош тортишибди-ю, Рейнгольдни ўз ҳолига ташлаб қўйибди.

«Эҳ, Виктор, Виктор»,— деб қўйди ичида Андрей Потапенконинг: «Синовдан ўтказиш учун асбобнинг янги нусхасини тайёрлаб келтириш авторнинг ўзига топширилсин» деган резолюциясини ўқиб жаҳли чиқар экан.

— Шундан буён тайёрлаш билан овораман,— деб тунтириди Рейнгольд.

Учига чиққан ваҳшийлик-ку, бу. Мабодо бунга газетга ёзсанг ҳеч ким ишонмайди. Ғазабланган Андрей уйнинг ҳажми билан қадамларини ҳеч тенглай олмай орқа-олдига юарди. Бутун мамлакат станциялари учун зарур бўлган автомат уйда ишланса-я! Талаб қилиш керак, уни амалга ошириш керак, министрликка бориш керак! Ан-

¹ Ёруғнинг ўзгариши натижасида ўзининг электр хусусиятларини ўзгартувчи асбоб: техникада йироқ масофада расм бериш, овозли кино ва бошқаларда ишлатилади.

дрей кичкинагина, тортинчоқ Рейнгольднинг ёқасидан ушлаб силкимоқчи ва унга «жин урсин сизни, нимадан қўрқасиз?» деб бақирмоқчи бўлди. Аммо Рейнгольд унга семиз папкани очиб кўрсата бошлади: ўзи ёзган хатларнинг нусхаси ва уларга келган жавоблар папкага ҳафсала билан бирма-бир тикиб қўйилган эди. Рейнгольд ҳатто Потапенкони айбситмас,— нима бўлибди, мендан гаранция талаб қилиб, тўғри қилди,— дерди.

— Тўғри қилди дейсизми? Ахир ҳамма нарса ҳам бир уринишнинг ўзида амалга ошиши мумкинми?

Рейнгольд ўз лойиҳасини намоиш қилар экан, биринчи бор бошини кўтариб Андрейга тик қаради. Унинг кўзлари оқилона ва маънос боқар, бурун паррагидан пастга чўзилган иккита чуқур ажин толиққан чакагини тортиб кўтариб турганга ўхшарди.

Андрей унинг сўзларини эшитиб бу ажойиб фикр, кашфиёт эгасини энг оддий уй шароитида ҳам оғир экспериментал вазифаларни ҳал қилолганига қойил қолди.

— Бир ёмонликнинг бир яхшилиги ҳам бор,— деб юборди Андрей.

Рейнгольд бош силкиди.

— Муҳтож одам уйдирмага уста бўлади. Кирилл Васильевич Долгин айтганидек, моддий эҳтиёж...

— ...олимнинг ақлини ўткирлаштиради,— деб кулиб Долгиннинг сўзини давом эттирди Андрей. Бу сўзни у ёд қилиб олган эди.— Шундай бўлса ҳам бўш келмаслик керак,— деди у қатъий қилиб.

Рейнгольд секингина деди:

— Арз қилган эдим. Главканинг бошлиғи келган эди... Толя, ташқарига чиқсанг бўларди, онанг келганга ўхшайди... Бола чиқиб кетгач, у давом этди:— Шундан кейин мени цех бошлиқлигидан олиб, ўринбосарликка тушириб қўйишди.

— Бунинг учун ҳам арз қилиш керак эди! Эътироз билдиришга ҳаққингиз бор ахир, бу — сизнинг бурчингиз, Рейнгольд бўйинини қисди.

— Менинг оилам бор,— деди у.— Ёлғиз ўзим бўлганимда... уй-жойим идорага қарашли. Бу ҳақда шама ҳам қилишди...— деди-ю, яна нафаси ичига тушиб кетди.

Андрей ҳам жим бўлиб қолди.

— Иш бор жойда янглишишлар ҳам бўлади-да. Оддий инженерликка тушириб қўйишмоқчи,— деди ишонч

билан Рейнгольд, эзилган бир ҳолатда,— лекин бунда маошим тўрт юз сўм камаяр экан. Бизлар учун бу каттагина пул ҳисобланади.

Рейнгольдининг хотини Андрейни бирга овқатланишга қистаб олиб қолди. У эрининг бутунлай акси—тўладан келган, ғайратли, шавқ-завқли хотин эди. Бу қувноқ ва йўғон овозли аёл характеридаги ҳушчақчақлик аломатлари бутун оилани жонлантириб, унинг уйда ҳукмрон эканлигини очиқ сезилиб турарди. Аммо шунга қарамай, Андрей бу уй аъзолари ўртасидаги тотувликни мамнунлик билан ҳис қилди: хотин устахонага кирганида, товушини пасайтириб гапирар, эри ва ўғлига нисбатан ҳурмат билан муомала қиларди. Аксинча ота-бола ўз хоналаридан чиққач, унинг қатъий ва талабчан ҳукмронлигига дучор бўлардилар.

Бамайлихотир овқатланишди. Сўнг рўзғор ишларидан гаплашдилар. Андрей оиланинг жам бўлиб ўтирадиган пайти фақат шу эканлигини сезди ва ўз иштироки билан уларга ҳеч қандай халақит бермаётганини кўриб завқланди.

Эшик устидаги ҳаво ранг лампочка лип-лип этиб чой қайнаганини билдирди. Уй бекаси ошхонага чиқиб кетгач, ота-бола Андрейга кўзларини қисиб қўйишди-да, онанинг тарелкасига бир бўлак ёғ ташлашди.

— Ориқлай деб, кам овқат ейди,— тушунтирди Рейнгольд,—очиқиб юришини кўргим келмайди.

Кейин уларнинг қилмишлари онага сезилиб қолиб, ҳазилнамо жанжал кўтарилди.

Хотинининг олдида Рейнгольд қаддини ростлаб ўтирар, чеҳрасида акс этиб турадиган айбдорлик аломатлари йўқолиб борар ва ўз ҳолига келар эди. Улар ўртасидаги муносабатнинг бу қадар самимийлиги Андрейни ҳайратда қолдирди, Рейнгольд ўз оилавий ҳаётига бунчалик меҳр қўйишига сабаб равшан эди.

Андрей ҳам бошқа бўйдоқ йигитлар сингари оила учун нималар биландир ён босувчиларга нисбатан шафқатсиз эди. Бироқ ҳозир у Рейнгольдининг хатти-ҳаракатини тўла-тўқис маъқуллади. Сўнг, дарҳол, ўйлаб-нетиб ўтирмасдан автомат устида ишлашни лабораторияда давом эттиришни таклиф қилди ва кейин ўзи Рейнгольдни ўша ерга ишга олиш учун қўлидан келганча ҳаракат қилажагини айтди.

Рейнгольд кишини толиқтирувчи сукутга чўмиб, до-дираб қолди. Хотини эса Андрейга тикилди.

— Менимча ишни автоматдан эмас, одамнинг ўзидан бошлаш керак,— бир оз дағаллик, аммо очик кўнгиллик билан ўз фикрини билдирди хотин.

Рейнгольд чўрт бурилиб, хотинига қаради:

— Биласанми, Валюша, ўзи мустақил ишлолмайди, деб менга дакки беришган эди... Энди бу виждон иши — ўзим бажаришим керак...

«Одамни шунчалик ҳам ранжитишадими» — деб ўйлади Андрей. У Рейнгольднинг хавфсираб айтолмай ичида қолган гапларига ҳам жуда яхши тушуниб олди. Унинг автомати лабораторияга боргач, умумники бўлиб қолмасмикин? Шундай бўлса у уч йил давомида олиб борган курашини қандай оқлай олади?

Ана шу хил ҳисоётларни қораловчи жуда кўп тўғри фикрлар айтиш мумкин эди, аммо Андрей ҳеч нима демади, чунки у ўзини Рейнгольднинг ўрнига қўйиб кўрдида, ўзида ҳам қизғонч шахсиятпарастлик туйғулари уйғонажасига ишонди.

Андрей бошқача таклиф киритди: лаборатория автомат устидан оталик қилишни ўз зиммасига олади, одам ва керакли анжомлар беради, аммо ишга авторнинг ўзи раҳбарлик қилиши керак.

— Сиз бу билан вақтдан ютасиз ва бир ойдан кейин автоматни битказа оласиз.

— Бир ойдан кейин! — Валя кўзларини юмиб, эрининг қўлини аста қиоди. Рейнгольд:

— Уч ойдан кейин бўлса ҳам майли,— деди.

Эр, хотин ва ўғил қувонч билан бир-бирларига қараб олишди.

— Иш деган мана бундай бўлибди... — чуқур хўрсиниб олди Валя.

Бир минутча ўтар-ўтмас у шавқ-завқ билан, бу хилдаги ҳодисалар учун ажойиб ўтириш қилиш кераклиги, бироқ навбатчиликка шошилаётганлигини айтиб афсусланди.

У Андрей билан хайрлашар экан, эри ва ўғлига эшигитирмай пичирлади:

— Сизнинг бу ишингиз унинг учун... биз учун қанчалик катта ёрдам эканлигини билмайсиз...

Рейнгольд хотинини йўлаккача кўзатиб чиқди. Рўпа-

радаги ойнадан Валя эрнининг бошини бағрига олиб, унинг иякларидан узоқ ўпгани, кейин бармоқларининг учи билан лаб бўёқлари тушган изни арта бошлагани яққол кўриниб турарди. Андрей, асосий жиҳатдан, яъни Рейнгольднинг ҳаётини аниқловчи бирдан-бир ишни юзага чиқаришда, уларнинг шу чоққача ёлғизлик қилганликларини сезди.

Андрей хайрлашар экан, Рейнгольд унинг қўлини қўйиб юбормай:

— Мен толеи йўқ одамман, — деди у ҳижолат тортиб жилмаяркан, — нега энди мен билан шундай муносабат қиляпсиз? Сизга бунинг нима қизиғи бор?

У ҳали ўз орзу-умидларидан чўчиб турарди.

— Ҳайронман, нега энди сиз билан бунчалик яқин муносабатда бўлаётганимни ўзим ҳам билмайман, — деди Андрей ҳақиқатан ҳам таажжубланган оҳангда, — мен бутунлай бошқа ишлар билан шуғулланишим керак.

Юқори вольтли районлардаги станцияларда Андрейни ҳурмат билан, аммо бир оз ҳадиксираб кутиб олардилар. Олимлик унвони уни бутунлай бошқа оламнинг одами қилиб кўрсатарди. Уша олам одамлари сокин лабораторияларда муайян асбоблар устида иш олиб боришар, мураккаб, унча тушуниб бўлмайдиган расчётлар қилишар, янги формулалар, янги конструкциялар ижод қилардилар. Қорхона шароитидаги қўшимча хўжалик ишлари тўғрисида ғамхўрлик, ғишт, машина мойи каби ишлар Лобанов учун ҳаддан ташқари майда машмашалар бўлиб кўринса керак, у бу ерда ишлаётган одамларга эса раҳмдиллик билан қараётган бўлса керак. Энергетиклар институтлардан тез-тез келиб турувчи консультантларни, уларнинг бемаъни фикрларини, консультантларнинг ҳеч кимга кераги бўлмаган илмий ишлари устида кўпинча бир неча йиллар мобайнида бош қотириб ишлашлари, кейин архивга топшириб юборишларини назарда тутиб, Лобанов тўғрисида ана шундай мулоҳаза юритар эдилар.

Андрейнинг ишлаб чиқарувчилар олдига қўйган ўз қатъий талаблари бор эди. У Одинцовнинг шогирди сифатида ўз устозининг кўнглини ранжитишганини ҳамон юрагида сақлаб келарди. Қимматли иш режалари йиллар давомида амалда жорий қилинмай ётарди... бас, эс-

Ки ярани қўзғашнинг нима кераги бор. Унинг ягона мақсади бор; бу мақсад локаторнинг жалгусидаги иш шароитини аниқлашдан иборат, холос.

Аммо ўзи учун зарур бўлган материалларни тўплар экан, барибир ҳадеб бошқа ишларга алахсиб кетар, ўзининг бу қизиқувчанлиги учун ўзига дакки берар эди. У дам ҳар қандай монтер ҳам биладиган оддий бир буюмдан ҳайратга келар ва уялмай-нетмай, ўзининг бу нарсадан беҳабарлигини фош қилиб, уни ўрганишга киришарди, дам ҳеч кимнинг ақли бовар қилмаган мураккаб нарсаларни топиб, тажрибакор инженерларни ҳам ҳайрон қолдиарди.

Ҳар бир станция унинг учун бир янги кашфиётдек эди. Гидростанциялар ўзлари турган дарёлар сингари турлича эдилар. Теплостанциялар — бири кўмир билан ишласа, бошқаси торф билан ишларди. Андрейнинг онги ҳеч қачон янгликлар билан бу қадар тез бойимаган эди. У инсоний ишқивозликлар ичида энг жозибали ҳисобланган — билишга интилаш туйғуси билан маст бўлган ҳолда, кўрган-эшитганларини бир бошдан, уларнинг керак, ё керак эмаслигини ҳам суриштирмай ўрганишга киришди.

Бунга асосий сабабчи Борисов бўлди.

— Ҳалигача Краснопевцев билан таниш эмасмисан? — деди у муғомбирона ажабланиб, — ахир у Пролетарская станциясида ток кучланиш регуляторни такомиллаштирган-ку.

— Краснопевцевнинг билан нима ишим бор? — деди ўзини ҳимоя қилиб Андрей. — Бўлди энди, жин урсин ҳаммасини! Мен энди, ўз ишим билан шуғулланишим керак.

Борисов жим бўлиб қолди ва бир оздан кейин гапни бошқа томондан бошлади.

— Пролетарскаяда водород билан совутилган регулятор ўрнатилган. Ажойиб нарсача.

— Тупурдим ўша генераторингга! Бошимга ураманми уни? Бор, оғайни, менинг устимда тарбиявий иш олиб боришингни йиғиштир энди.

У бир оздан сўнг ҳовуридан тушар ва тўнғиллаб тасодифан сўз қотарди:

— Генератор дейсан, бирорта эскисини топиб эплаштиришгандир-да?

— Яп-яни. Энг сўнгги маҳсулот,— вазмин оҳангда жавоб берди Борисов.

— Сен муғомбир, кишида ҳавас уйғотишга устасанда,— дерди таслим бўлган Андрей.

Ҳавас уйғотувчи турли йўл билан Андрейни станциялардаги одамлар билан танишишга ундар эди.

Унинг сўзича энергетиклик мансаби ер юзидаги энг йирик, бош мансаблардан ҳисобланармиш. Энергетиклар инсон учун нур, иссиқлик, куч беради — бу уларнинг маҳсулоти. Улар юз минглаб вольтли кучланишларни сув оқими ва қаттиқ босим остида сиқилган, қизиган пар гувуллаётган гигант машиналарни мардонавор ва донолик билан бошқарардилар. Улар ҳар доим ўлим хавфи остида ишлайдилар.

Улар қанча яхши ишласалар қилаётган меҳнатлари шунчалик сезилмасди.

Андрей станцияга келган вақтда Борисовнинг айтганларини бутунлай унутарди. Атрофдаги ҳар турли реле асбоблари, моторчалар, регуляторлар унинг диққатини ўзига тортиб оларди. Булар орасида унга институтда ўқиб юрган чоғида таниш бўлган буюмлар учраб қоларди. Улар станция пульталарида, иссиқ қозонхонада, қор тикилиб қолган тўғонларда, трансформатор будкаларида учрарди. Баъзан, уларни зўрға таниб оларди. Андрей Пролетарская станцияси пультада Борисов уқтирган кучланиш регуляторини излаб топди. У бир вақтлар аспирантурада ўқиб юрганида шу регулятор лойиҳасини тузатишда иштирок этган эди. Қалин ойна орқасида шалқ-шулқ қилиб ричагчалар таъзим қилар, тишли параклар айланар, панжара ғилоф орасидан тўқ-қизил радиолампарлар йилтираб турар эди. Бироқ бу асбобда яна қандайдир бегона нарсалар пайдо бўлиб қолибди. Лок қовжираб ёрилган, никелланган қисмлари хиралашган эди. Ён томонга эса аллақандай нотаниш шчитлар қўполлик билан кавшарланган эди.

Андрей беҳосдан илгари куйиб қолган кафтидаги яра ўрнини ишқалаб қолди. Бу яра ўрни институтда ўқиб юрган пайтида асбобнинг мурувватини тузатаман, деб иши ўнгидан келмагач, унинг симини уланган еридан узмоқчи бўлганда юз берган эди.

— Бунинг муруввати қаерда қолди, нега кўринмайди?— деб сўради у навбатчи инженердан.

Инженер бармоғи билан эринибгина радиолампа томонга ишора қилди. Андрей ғилофнинг тешиги орасидан мўралаб, ҳеч нарсага тушунолмади.

Кейин у Борисовнинг айтганларини эслаб, Краснопевцевни сўради. Шу уйқу билан юзлари шишган навбатчи инженернинг ўзи Краснопевцев экан.

— Мурувватини қаёққа йўқотдингиз?— қайта сўради Андрей,— ўз кўзим билан кўргандим, ахир, ўзим ишлаганман.

— Жуда қойилмақом регулятор экан,— устомонлик қилди Краснопевцев.

— Мурувватини олиб қўйибсиз, демак унчалик эмас экан,— деди Андрей жаҳли чиқа бошлаб,— нима учун шундай қилдингиз, ахир!

— Усиз яна ҳам яхши,— бепарво жавоб берди Краснопевцев.

Инженер нима учун мурувватни олиб ташлаганлигини тушунтирар экан, Андрейнинг юзида аввалига ишончсиз жилмайиш акс этди-ю, кейинига секин-аста ўнғайсизлана бошлади, яна бир оз ўтгач, хурсанд бўлганидан қичқириб юборди. Дарҳақиқат мурувватнинг олиб ташлангани яхши ва қулай бўлибди. Бироқ Андрей фан оламига энди кириб келаётган одам эмас, бу қилдаги оддий ишларнинг қанчалик қимматга эга эканлигини биларди.

— Жуда ҳам жонон иш қилибсиз-да,— бошини тебратди Андрей,— мурувватни олибсизу, ташлабсиз. Йўқ, мени лақиллата олмайсиз. Анча бош қотирган бўлсангиз керак?

Ниҳоят, Андрей бу эпашанг одамни бир оз ғайратга киргизиб қўйди. Краснопевцев ҳисоб ёзувлари билан тўлган клеёнка муқовали дафтарини олди.

— Бизда ҳам аста-секин автоматика билан шуғулланиш бошланяпти,— гап бошлади у.— Бу ишга яна бир қанча институтлар жалб қилинди. Яқинда бир схеманинг автори келди, денг. Релечиларимиз ҳам худди менга ўхшаб, унинг схемасига баъзи бир тузатиш киритишган эди. Бир вақт у олим: менинг рухсатимсиз тегишга қандай ҳақингиз бор, илмий-текшириш ишини сизларга ким қўйибди, дегандек бир жиззакилик қилиб кетди, денг, кўрсангиз ҳайрон қолардингиз. Ҳар хил автор бўларкан. Сиздақаларга кўз-қулоқ бўлиб туришга тўғри келади.

Краснопевцевнинг расчёти содда ва оддий қилиб иш-

ланган эди, Андрейнинг иш юритишида худди ана шу соддалик етишмасди. Краснопевцевнинг усули асосида умуман регуляторни бутунлай бошқатдан ҳисоблаб чиқиш керак эди.

— Оҳо!— жонланиб кетди Краснопевцев,— ҳазиллашяпонизми дейман!

— Албатта ҳисоблаб чиқинг. Жуда қойилмақом иш бўлиши мумкин.

Яна инженернинг юзида уйқусираш акси пайдо бўлди. Кўзлари шишиқираган қовоқлари остига яширинди.

— Ким? Менми? Қўйсангизчи! Вақт йўқ. Мен навбатчи инженерман, бошқа ҳеч қандай ишга берилмаслигим керак.

У панеллар олдида келиб бармоғи билан амперметр ойналарига черта-черта асбобларни диққат билан кузата бошлади.

Гўё Андрей уни қандайдир овунчоқ машғулот билан шуғулланишига кўндираётгандай барча далилларга бепарволик билан жавоб берар эди.

— Бизнинг ишимиз шунақа,— босиқ оҳангда гапирди,— навбатчи инженер билан цех бошлиғи бор ерда инженерга иш қолмайди.

Шу пайт бу ерга кириб келган тепакал бошли, ду-малоқ юзли киши уларнинг тортишувларини бўлди:

— Ўртоқ директор,— Краснопевцев рапот беришга ҳозирланган эди, аммо директор қўл силтади.

— Худо ҳақи, қўйсангчи, мен дам олгани келганман. Краснопевцев Андрейни у билан таништирди.

— Калмиков,— деди директор ва креслога ўтириб ҳориган оёқларини узатди.— Калмиков иккинчи ва сўнггиси. Мени армияда шундай деб аташарди. Худо бўйдан бермаган, шунинг учун сафнинг энг охирида турардим. Бизнинг ротада яна бир Калмиков деган бор эди, уни биринчи деб аташарди. Мен бўлсам Калмиков иккинчи, яна сўнггиси... Нега куласиз? Шу номни эшитиш менга пичоқдай оғир ботарди. Иккинчи бўлганим етмагандай, яна сўнггиси ҳам эмишман. Худога шукур, менда ҳозир Калмиков учинчи ҳам бор, лекин сўнггиси эмас...— У чақчақлашиб ўтириш имкони туғилганидан завқланиб кулиб юборди.

Краснопевцевнинг қайсарлигидан жаҳли чиққан Андрей Калмиковнинг валдирашларини адоват билан эшитарди. Директорнинг боши ялтирар, семиз бағбақалари

қалтирарди, унинг ўзига бино қўйган ва мақтапчоқ одам эканлиги бир қарашда кўриниб турарди.

— Хўш, нима дейсиз?— деб тахминан ўнинчи марта мурожаат қилди Андрей, инженерга. Унинг ҳеч чекин-гиси келмас эди.

Краснопевцев жавоб бериш ўрнига муғомбирона кўз қисиб, бор гапни Қалмиковга сўзлаб берди. Қалмиков Андрейга қаради-ю, жим бўлиб қолди.

— Бу нарса сизни қизиқтирмайдими?— киноя билан сўради Андрей.

Қалмиков ҳазини бир ҳолатда хўрсинди.

— Бугун ҳеч ишим юришмаяпти-да. Тортишмай деб диспетчер хонасидан қочган эдим, сувдан қутулиб, ўтга тутилдим шекилли. Юринглар, яхшиси, офтобга чиқамиз.

У трансформатор майдонига олиб чиқадиған эшик томон йўл олди.

Бетонли очиқ айвонда азамат трансформаторлар саф тортишган. Локланган қиррали изоляторлар устида қуёш нури чақнайди, кул ранг пўлат филофлар остидан вижиллаган йўғон овоз барала эшитилмоқда.

— Оҳ, қандай яхши-я! Шунақа офтобда ётиб бир тоблансанг-да.— Қалмиков кўйлатининг юқори тугмаларини ечиб галстугини бўшатди-да, қора юнг босган кўкрагини қуёшга тутди.

— Хўп, майли,— деди Андрей Қалмиковнинг орқасида туриб,— регулятор расчетини ўзимиз қайта тузамиз. Уни биз ўз тематикамизга тиркаймиз. Аммо сизлар уялиб қоласиз.

— Сиз-чи?— сўради Қалмиков,— ҳайит кунлари дўзахда ҳам гуноҳкорларни азобламайдилар.

— Бундан кейин ҳам сиз олимларни айбситиб...

Қалмиков умидсизлик билан қўл силтаб ялтироқ бошини қашлади.

— Рухсат этсангиз, мен бир масал айтиб берсам.— У мулойимлик билан Андрейнинг қўлтиғидан олди-да, қуёш томондан юришга ҳаракат қилиб, майдон бўйлаб кетди.

— Меннинг ўғлим Қалмиков учинчи, тўрт яшар бола, шу қишда бир қизиқ гап айтди. Уйга арча ўрнатган эдик. Мен Қорбобо бўлиб чиқдим-да, болаларга совға улашдим. Эртасига «Қорбобонинг берган совғаси яхши эканми, Миша?!» деб сўрасам, нима дейди денг: «У сенинг ўзинг эдинг-ку, дада» дейди. Мен яна: «Шундай

экан, нега бўлмасам — салом, сенга Қорбобо,— деб қичқирдинг?» деб сўрадим.— Шунақа дейишим сенга ёқса марҳамат, айтавераман,— дейди. Тагин у худди кичкина бола билан тапиришаётгандай, такаббуруна оҳангда гаплашди денг... Бу билан демоқчиманки, агар шунақа қилиш сизга маъқул тушган экан, марҳамат, регуляторни истаганингизча кавлашингиз мумкин. Бизни болалар деб ҳисоблайверинг. Ҳа, ҳисоблайверинг. Аммо ўз эрмагингиз учун биздан ҳеч қандай қувонч кутманг.

Андрей ўзини босиб олгандек хотиржам бўлиб:

— Қанақа эрмак демоқчисиз?— деб сўради.

Краснопевцев огоҳлантириш мақсадида орқадан йўталиб қўйди.

— Яхшимми-а?— деди Калмиков, трансформаторлар томон бош силтаб.— Паҳлавонлар! Москваликлар юборишган.

— Йўқ, сиз гапни четга бурманг,— деб ҳаяжонлана бошлади Андрей. У қуёш нурини тўсиб, Калмиков олдига турди. Калмиковнинг сузилган кўзлари очилиб, Андрейга совуқ ва тик боқди.

«Ҳозир у мени сўкиб беради,— деб ўйлади Андрей,— кейин мен ҳам унинг ҳақида нималар ўйлаётган бўлоам ҳаммасини юзига очиб соламан».

— Қозонхонада бўлдингизми?— сўради Калмиков.— Бўлдингизми? Хўш, қандай таассуротлар олдингиз? Ҳеч қизиги йўқ! Янги асбоблар кам-а? Хўш, менинг орқамдан юринг-чи,—дағаллик билан буюрди у.

Семизлитига қарамай у ҳайрон қоларли даражада чаққонлик билан тикка ва тор темир нарвон орқали сирғаниб тушди-ю, лип этиб атрофига тош пахталар уюлган иссиқ трубалар орасида тор йўлак ичида ғойиб бўлди. Андрей икки букилиб зўрға унинг орқасидан этиб улгурарди.

Улар қозонхонанинг биринчи қаватига тушишгач, машинист ўтирган стенд олдига келишди. Атрофи трубалар, нарвончалар, кўприкчалар билан ўралган тўрт қават бино баробари баҳайбат қозондан қайноқ ва нафасни бўғувчи пар отилиб ҳавони ларзага солмоқда, машинист бўйнини бир оз чўзиб: диққат билан асбобларни кузатар, бир қўли кнопокани босса, иккинчи қўли билан ёрдамчиларга буйруқ берарди. Улар эса бир штурвалдан иккинчисига югуришар, мурувватларни бураб, печка қоп-

қоқларини дам очишиб, дам беркитишарди. Юзлари терлаб-пишиб ялтираб кетган машинист бўш қолган фурсатдан фойдаланиб, брезент қўлқопни кийди-ю, ўтхона томон югурди, кўкраги билан темир косовни итариб, ўтни кавлай бошлади.

Қалмиков Андрейнинг енгидан тортиб штурвалларнинг бири олдиға олиб келди.

— Очинг!— деди у Андрейнинг қулоғига.— Авжи режимни ўзгартираётган пайт.

Андрей иссиқ, маҳкам парракни бурай бошлади.

— Тезроқ!— У машинистнинг ишораси билан Андрейни қопқоқни очишға буюрди.

«Ола-а,— шу ҳам иш бўлди-ю!» Андрей елкасини қисди. Бир минутчадан сўнг пиджагини ечиб ташлади. Чунки бўйинларидан қайноқ пар томчилари оқиб туша бошлаган эди. Қалмиков борган сари шиддатлироқ буйруқ берарди. Андрей клапанларни қайта ёпди, қандайдир ричаг ва кранларни тортди-да, қўлқоп кийиб оғир косовни итарди, ўтхонанинг кичкина қизил ойнасидан тушаётган аланга акси эса унинг юзини куйдиргудек қиздирди. Ҳаво минут сайин димланиб бормоқда. Андрей оғзини катта очиб нафас оларди. Кўзлари тердан ачиша бошлади. Бу хилдаги ишға ўрганмаган Андрейнинг бели тола бошлади, аммо Қалмиковнинг овози ҳамон унга дам бермас эди.

Нариоқда турган кочегарлар тишларининг оқини кўрсатишиб кулишарди. Андрей уларнинг ишлари қанчалик оғир эканлигини фақат энди билди. Кейин уни нафаси сиқилган, кўзларига тер тўлган ҳолда пулт олдиға ўтқазишди. У бўйинини чўзиб, дам паромерга, дам босим кўрсаткичига боқар, дам тягомер, дам газоанализаторни кузатар ва дам бошқа ўнларча асбобларни, босим, сигнал лампочкаларини кузатишға уринарди.

Қалмиков Краснопевцевга бир нарса деб қичқирган эди, у Андрейнинг қўлидан тортди-да, ойнавандли кабинет томон етаклаб кетди. Андрей бутунлай ҳолдан толганлигидан табуреткаға ўзини таппа ташлади. Уларнинг орқасидан Қалмиков билан машинист кириб келди.

— Ўрганмаганлигингиздан тинкангиз қуриб кетди дейман?— раҳми келиб сўради Қалмиков,— ҳатто ҳавосини олган одам ҳам кечгача ишлаб чарчайди. Шундайми, Разумов?— деб у машинистга кўзини қисиб қўйди.

— Шундай, қозонларимиз эски. Ҳозир баъзи бир механизациялар ўрнатдик,— деди Разумов, чеккар экан,— барибир... уйга келасану, наридан-бери овқатланиб олиб, ўзингни ўринга отасан.

— Эшнтаяпсизми?— очик кўнгиллик билан сўради Калмиков. Худди шу оҳангда у яна оғир ботадиган аччиқ сўзлар билан Андрейни дўппослай бошлади. Краснопевцев эса, бу бўлаётган аччиқ гапларнинг бир учи менга ҳам тегиб кетмасин тагин, деб худди совуқ еган одамдай жунжука бошлади. Бу демак, станциядагиларнинг «Директор қайнашга ўтди» деганлари шу бўлса керак.

— ...Сизни расчётлар қизиқтиради, бизни янгича қайла билан овутмоқчи бўласиз, биз эса емоқни истаймиз, емоқни! Сиз бизни машикюр қилдиришга ундайсиз, биз эса ҳаммомга югура қолсак деб турамиз. Сизнинг бу ток кучлатиш регуляторингиз билан яна ўн йил бемалол ишлашимиз мумкин. Яхшиси ҳозирча Разумов ҳақида ғамхўрлик қилсангиз дуруст бўларди. Кочегарларнинг иши қанчалик оғир эканлигини ўзингиз ҳис қилиб кўрдингизми? Мана шунақа одамларнинг ғамини ейиш керак! Токим, улар сменадан чиққанларидан кейин ҳам чарчаш нима эканини билмасинлар, қўлларни қалтирамасин. Сизлар аллақайси хаёлий фалакда ўтириб олгансизлар. Ишнинг бунчалик оғирлигини қаёқдан билардингизлар. Кеча аллақайси институтдан бир тўдаси келибди: «Салом, мана сизлар учун тасодикий яшин уришидан сақланиш системасини ишлаб чиқдик» эмиш. Бунақа яшин уриш эса минг йилда бир бўлиши мумкин, холос. Шунақа ҳодиса учун махсус аппаратлар тайёрлашибди. Яна туппа-тузук одамлар, фан кандидатлари, докторлар. Биздақа бечора авом одамларни қандай қилиб ҳайратга солишни ўйлашса керак-да. «Эҳ, бу қанақаси, ўтган йили «Фанлар академияси ахбороти» журналида аппарат расчётининг янги усули босилиб чиқди-ю, сизлар ҳали беҳабарсизлар. Бу ёввойилик» дейишди. Мен унақа... унақа усулларга уч марта... мен Разумов завод печи мўрисининг қопқоғини қўли билан беркитишдан қутулишини истайман. Юм оғзингни, жим тур! Жим тур, ёки янги метод ҳақидаги ахборотни ўқи-маганлигингни бўйинингга ол, дейишардилар. Ҳа, айбингга икром бўл, бўлмаса ҳаётдан орқада қолган деган ном оласан.

Андрей терлаб кетган бўйинларини артиб ўтирар,

рўпарасида турган уч киши эса судьялардай кўзларини ундан узмасдилар. Разумов чекар, Краснопевцевнинг кўзлари қислиб борар, паст бўйли, семизгина Калмиковга эса на иссиқ таъсир қилар, на чарчоқлик, ўзининг ҳайқириши билан шовқин-суронни босиб, Андрейнинг таъзирини беришда давом этар эди.

— ...Аллақаяқдаги бўлмағур нарсалар устида бош қотириб ўтирасиз. Ҳаётдан беҳабарсизлар. Мана, қозонларни автоматлаштириш керак! Қозонларни! Хўш, сизнингча бунақа ишлар билан ким шуғулланиши керак?

— Сизлар ҳам анойи эмассизлар,— ниҳоят Андрей ҳам бир оз ўзинга келди,— мана Тарасовнинг қозони автоматлаштирилган, аммо ундан нима фойда?

— Аҳа! «Сизлар» ва «бизлар»га ажратяпсизми? Барча иллат ҳам шунда-да. «Сизлар» ва «бизлар» дейсиз-а! Аслида фақат «бизлар» бўлиши керак.

Андрей кўчага чиқар экан, ёқимли баҳор ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олди. Чуғурчиқлар чириллашар, энди қуриган асфальт устида қизчалар черта ўйнашарди. Андрей қозонхонадаги нафасни қайтарадиган иссиқни, кочегарларнинг қора терга пишган башараларини эслади. Бугун у дурустгина сабоқ олди. Энди у Краснопевцевнинг эса бурнини ерга ишқайди. Краснопевцев қозон учун автомат қилади. Борисовни ҳам, Кривицкийни ҳам, Майяни ҳам шу ишга боғлаб қўйиш керак. Бугун роса таъзирини бериб ўқитишди-да, итдай азоблашди.

Ўтган-кетганларнинг унга ажабланиб қараётганларини сезгач, жўмрайган чеҳрасини ва беихтиёр жилмайишини яшириш учун ёқасини кўтариб олди.

Рейнгольднинг автомати белгиланган муддатдан икки кун илгари тайёр бўлди. Андрей ун лаборатория штатига ўтказишга муяссар бўлди ва унга ёрдамчи қилиб Борисовни қўшиб қўйиб ёмон иш қилмади. Рейнгольд — туғма кашфиётчи одам, унга бирорта идеяни айтиб берсангиз бас, у, унинг қўлида тайёр конструкция ҳолига келади қолади. Унинг қайнаб-тошиб келаётган фикрини тузатиб ва тўғри йўлга солиб туриш керак, бўлмасам миясига келган ҳар бир нарсани кашф қилаверарди. Бундай йўл кўрсатувчилик вазифасини Борисов бажарди. У янгиликка ишонч билан қарайди-

ган, ўткир зеҳинли, ҳар бир фикрни тез илиб олиб, ўзича муҳокама қилиш хусусиятларига эга одам эди. У кўп ўқир ва ҳар бир ишни ақл билан нима қилиш ва қандай бажариш кераклигини белгилаб олар эди.

Автоматни гидростанцияда сўнгги марта синовдан ўтказиш керак эди. Станцияга Борисов ва Рейнгольдга қўшиб икки лаборантни — Нина Цветкова билан Саша Заславскийни ҳам қўшиб юбориш кераклиги ҳал қилинди. Командировка масаласида эса техбўлим билан келишиб олишга тўғри келди. Бироқ 'Долгин қатъий илтифот билан бу иш планда кўрсатилмагани учун бундай командировкалар ҳақида эшитишнинг ўзи қанчалик ажабланарли эканини тушунтира бошлади.

— Панда борми, йўқми, ундан қатъи назар шу иш қилинди,— деди Андрей,— автомат тайёр.

— Бу ишни қилишга ким сизга рухсат берди?

— Биз бунини бўлажак план ҳисобига тайёрладик. Тез кунда янги тематикалар тасдиқланади, унга автоматни ҳам планлаштирамиз.

Шундан кейин Долгин асбобларни ремонт қилиш ишини беҳосдан тилга олиб қолди. Агар Лобанов Долгиннинг кўрсатмаси асосида асбобларни тузатишга қабул қилиш ишини қайта тикласа командировка масаласи ҳал бўладиган бўлди.

Бу тақлиф очиқ айтилмаган бўлса ҳам, жуда усталлик ва силлиқлик билан изҳор этилдики, агар уни стенография қилиб кейин ўқилса, унинг остида ҳеч ким, ҳеч қандай ортиқча фикр борлигини кўрмас эди. Аммо аслида коса тагида ним коса, дегандек «Мен сизга командировка ва бошқа нарсаларни тўғрилайман,— сиз менинг учун асбоблар ремонт қилиб берасиз. Шунга кўнасизми?»— деган фикр ётар эди.

Долгин Андрейнинг рад жавобини диққат билан эшитди, сўнг жавобни муҳокама қилаётгани унинг сурбет, дағал башарасида акс этиб турарди.

— Бироқ сизнинг тематикангизнинг тасдиқланиши ҳақида ҳеч қаерда ҳеч нима ёзилмаган,— деди Долгин.

Андрей ишонч билан қўл силтади.

— Унгача натижасини ҳам ҳал қилиб олиб келамиз. Ғолибларни койимайдилар.

Долгин хаёлга чўмган ҳолда блокнотига бир нима-лар ёзди.

— Сизнинг тутган позициянгизга ҳеч тушуниб бўлмайди-я, ўртоқ Лобанов. Сизнингча гўё ҳамма ерда кураш кетяпти, ғолиблар, мағлублар дейсиз... Биргалашиб аҳиллик билан ишлаш ўрнига... Борисов ҳам сизнинг этагингизни тутганми, дейман?

— Балки асосий масалага қайтармиз?— ўзини босиб гапирди Андрей. У Долгинга яна гап уқтирмоқчи бўлди,— нима бўлса бўлсин, лекин факт фактлигича қолади. Асбоб тайёр, уни синовдан ўтказиш зарур.

Долгин ўрнидан туриб муштарини стол устига тиради. У худди шу вазиятда мажлис очар эди.

— Бу Рейнгольдингизнинг асбобига келганда, уни ишлаш керакми, йўқмилиги тўғрисида техниклар кенгаши чақириб ҳал қилиш керак. Ҳозирча сизга партия ташкилотимизнинг йўл-йўриқларини эслатиб қўйишимга тўғри келади,— дағал овоз билан деди у.— Бизнинг барча фаолиятимиз план асосига қурилган. Уни бузишлик — давлат интизомига хиёнат қилишдир. План — қонун демак...

— Қонунликка-ку қонун-а, лекин энг муҳими эмас,— Андрей ҳам ўрнидан туриб кетди.

— Сиз юқори ташкилотларнинг кўрсатмаларини билмас экансиз.

— Сиз эса сиёсий иқтисодни мутлақо билмас экансиз,— деди Андрей довдираб қолган Долгинга.

Аммо бу гапларнинг фойдаси йўқ эди. Қандай бўлмасин, асбобни синовдан ўтказиш керак. Андрей Рейнгольд бригадасини юбориш жавобгарлигини ўз бўйнига олишга қарор қилди. «Ўтиб қолгунча отиб қол» дейдилар.

Бригада жўнаб кетгандан кейин икки кун ўтгач, уни Потапенко чақириб қолди. Сўнгги вақтларда техбўлим лаборатория ишларини Долгин орқали олиб борар эди. Виктор баъзи бир миш-миш гаплардан қочиш учун, шундай қилиш маъқуллигини Андрейга тушунтирган эди. Шунинг учун бугунги чақириқ Андрейни ташвишга солди.

Виктор у билан жимгина сўрашди-да, сўнг машинкада ёзилган қоғозни узатди.

Бош инженер номига келган бу қоғозда электролаборатория ишлари сўнгги даврда тубдан сусайиб кетганлиги ёзилган эди. Кичик мансабдаги ходимлар ўз ҳолига ташлаб қўйилган, инженерлар эса иш вақтида китоб

ўқиб ўтиришади... («Ахборот қойил қилинибди-ю, лекин қандай китоблар ўқишаётганлиги айтилмабди-да»). Меҳнат интизоми пасайиб кетган, бунга виговор ва буйруқ билан берилган дақкилар мисол бўла олади. («Ахир, бу талабнинг кучайганидан эмасми! Морозов ишдан кеч қолгани учун виговор олди. Буни комсомолларнинг ўзлари талаб қилишди. Тавба, ҳамма нарсани бузиб оёғини осмондан қилиб кўрсатиш яхшимми?..»). Керак бўлмаган асбоблар сотиб олишмоқда. Рейнгольднинг автомати махфий равишда тайёрланган. Ўзбошимчалнк билан ГЭСга бригада юборилди. Лабораториянинг раҳбари ўз ўрнида камдан-кам бўлади..

Докладной хат анчагина рақамлар билан бойнтилган, ўқиган одамнинг ишониши осон қилиб ёзилган эди. Асосий зарба Лобановга қарши қаратилган бўлиб, «у балки кўп нарса биладиган одамдир, лекин раҳбар сифатида ҳеч нарсага ярамайди» дейилган.

Виктор кресло суянчигига ташланиб, Андрейдан кўзини узмай кузатмоқда. У, Андрейнинг нима қилишини олдиндан сезаётгандай. Ҳозир портлаб кетадию, тутоқиб ҳаммасини пунктма-пункт рад қила бошлайди, деб ўйлар эди.

Андрей техбўлимга лабораториянинг янги тематика лойиҳасини тузиб топширгандан буён Виктор энди унинг келажак тақдирини ҳал қиладиган пайт келибди деб ўйлаб қўйган эди. Лекин бу ноқулай фурсатни атайин узоқроққа судраб келарди. Андрейни ишдан бўшалишини олдини олиш учун қўлидан келганини қилди, энди кўнгли тинч. Долгиннинг шивир-шивирларига қарамай у генератор воқиясидан кейин пайдо бўлган ички оирини ҳам бой бергани йўқ. Лобановнинг бошлиқлар билан бўлган совуқ муомаласи Викторга ҳам тегиб ўтарди. Лабораторияда бирор янгилик юз берадиган бўлса, «Дўстингиз...» деб гап бошлаб дарров етказардилар. Виктор аччиқ истеҳзо билан уларни тинглар эди. Андрейга гап уқтиришдан қийини йўқ, у барибир ўз билганини қилаверади. Яна унинг устига, нима учун системанинг тараққиёт перспективалари, теле бошқарма ва янги аппаратлар билан шугулланмайдилар, деб техбўлимни танқид қилиб сўзга ҳам чиқиб турарди. Лаборатория аста-секин Викторнинг таъсиридан чиқиб бормоқда эди. Лобанов унинг кўрсатмаларига муҳтож эмаслигини

амалда кўрсата бошлаган эди. Унинг ўзбошимчалиги техбўлим бошлигининг обрўсига очикдан-очиқ халал етказиш эди. Рейнгольд автомати масаласида ҳам шундай бўлди. Ахир, Виктор бу толеи пастнинг ўша беъмани иши масаласида унинг ўзи охирига етказсин деб буюрган эди-ку, бунақа шубҳали нарсага аралашининг нима кераги бор экан! Шунақа масалаларда: янгиликни синаш учун биринчи ҳам бўлма, эскиликни йўқотишда орқада ҳам қолма, деган доно фикрга амал қилиш керак. Лобанов бўлса, «кўрдингизми, техбўлим рад қилган эди, биз — олимлар уни қадр-қимматига етмоқдамиз, қўлламоқдамиз» деб ўзини кўрсатмоқда. Демак, техбўлимда ўтирганлар тараққиёт душмани, масъулиятдан бўйин товловчилар экан-да? План масаласи ҳам бундан бадтар бўлди. Янги кўрсатилган тематикалар Викторнинг аввалги ҳамма сиёсатининг тескариси, унинг эски планларини пучга чиқарувчи бўлиб чиқди. Лобановнинг плани очикдан-очиқ техбўлим ичидаги оппозициянинг «тегирмонига сув қўйди». Бу план Викторнинг раҳбарлик номини ерга урарди. Ҳа, бундан ташқари, Лобановнинг фантазияси учун жавобгарликни бўйинга олишнинг нима кераги бор, унақада шилқ этиб бўйиндан айрилиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас.

Долгиннинг ўткир ҳид сезиш қобилияти ёзма докладни бошлиққа қайси соат, қайси дақиқада топшириш зарурлигини усталик билан аниқлади. Викторнинг унга қўл қўйиб, бош инженерга юборишдан бошқа иложи қолмаган эди. Ҳозирги шароитда Андрейни ишдан узоқлаштириш ҳеч гап эмас эди. Одамларга ўзбошимчалик билан командировка бериб юборганининг ўзи ҳам кифоя. Бунинг учун ҳеч ким Викторни айбоситмайди. Доим Лобановнинг тарафини олиб келгани ҳаммага маълум, энди улар: мана принципааллиқнинг ҳақиқий нишонаси! Иш туфайли дўстликни ҳам тан олмади-я, деб қойил қолишади.

Андрей қоғозни ўқир экан аста ҳуштак чалиб ўтирарди. Бу унинг эски одати: дарсликда бирорта бош қотирадиган оғир ери учраб қолса ҳам, худди шу хилда ҳуштак чала бошларди. Ётоқхонада турганларида шу аҳмоқона ҳуштак туфайли неча-неча марта жанжал кўтарганликларини эслади Виктор. Айниқса Костя кўпроқ уришарди, Андрей жим бўлиб қоларди-да, бир неча

минутдан кейин яна беихтиёр ҳуштак чала бошларди. Тасодифан Викторнинг юрагида илиқ ва самимий дўстлик туйғуларини ўйғониб кетди. У Андрейнинг қўлидаги қоғозни тортиб олиб, йиртиб ташлади.

— Тамом,— деб,— жилмайди у ва Андрей ўз қаршида ўша аввалги Викторни кўрди.— Бундай нарсаларга эътибор бермаганимиз бўлсин. Қочоқларининг командировкасини расмийлаштиравер, қўл қўйиб бераман.

— Хўп бўлади, ўртоқ начальник,— шодлик билан атоат қилди Андрей.

Улар жимгина ўтириб, бир-бирларига завқ билан тикилмоқда эдилар.

— Эҳ, Витька, Витька...— деб хўрсинди Андрей.

Улар янги план ҳақида гап бошладилар. Виктор, техсовет Лобановнинг планини тасдиқламаслигини уқтира бошлади.

— Сенинг барча проблемаларинг улар учун тушунарли эмас. Сен таваккал қилмоқчисан. Олдинда кўп гашвишли ва огир йўллар бор...— Виктор кўкрагини стол устига қўйиб, овозини пасайтирди.— Сенинг планингдан энг муҳими локаторни олайлик-да, менинг планимга қўша қолайлик. Ана шундагина, эҳтимол, менга уни техсоветдан ўтказиш насиб бўлар.

— Ҳа, шунда осонроқ бўлади,— беихтиёр маъқуллади Андрей.

— Бу билан иккимизнинг ҳам ишимиз ўнгидан келган бўлади. Агар планингни бутунича тасдиқлатаман, деб уринадиган бўлсанг, титиғини чиқариб ташлашади, шу билан бирга локаторнинг ҳам йўққа чиқади.

— Ўзинг биласан,— Андрей бу жавоби билан унинг сўзини маъқулладими ёки заҳархандалик қилдими, биллиб бўлмасди.

Ҳалигина пайдо бўлган иссиқ, дўстона туйғулар бирдан йўқолди. Худди оламни ёритиш учун чиққан олтин шуъла яна қора булутлар қаърига кириб йўқолгандай бўлди. Аслида ўша шуъланинг пайдо бўлмагани минг марта яхши эди, чунки у йўқолгандан кейин аввалгидан ҳам бадтар қоронғулик чўкди.

«Кўна қолайми?— деб ўйларди Андрей.— Қалмиковга нима деб ваъда берган эдим? Разумовга нима дейман? Борисовгачи?»

Улар планининг ҳар бир пункти устида келишиш ва

аниқ ҳал қилиб олиш учун бир ой станцияларга, заводларга қатнаб юришди.

Лабораториядагилар орасида ранжишлар ва тортишувлар пайдо бўлди, чунки ҳар бир инженернинг кўпдан бери ҳаяжонлантириб, амалга ошириш учун сабрсизлантириб юрган темалари бор бўлиб, уларнинг ҳаммасини бир планга тиқштириш мумкин эмас эди. Кривицкий ҳам ишни бир меёрда тақсимлашни текшириш лойиҳасини кўтариб келди. У эски синькага¹ кўчирилган эди. «Бир вақтлар таваккал қилган эдик, — деди одатдагича ўзининг кулишидан қилиб, — бу марҳумни энди янги қабристонга кўчиришимга рухсат берсангиз. У олдиндан аччиқ, истеҳзоли огоҳлантириб қўйганлигига қарамай, яна темасининг планга кирган-кирмаганлигини билиш учун қайта-қайта текшириб турди. Ҳатто Борисов ҳам ўзининг одатдаги босиқлигини йўқотиб, электр токи йўлини ўзгартиришнинг автоматлаштириш тўғрисидаги ўз ғоясини жон-жаҳди билан планга киритишга урина бошлади. У ўз дўстларини: подстанция монтерларини Андрейга гиж-гижлаб қўйди. Улар эса Андрейнинг орқасидан тушиб ялинишар, исботлаб кўрсатишар ва агар лаборатория ток йўлини ўзгартиришни автоматлаштириш билан шуғулланмас экан, кунингни кўрасан, дегандек қилиб пўписа ҳам қилардилар. Панда ҳамманинг тилаги кўрсатилган. Улар қанчалик ҳовлиқишаётганикин! Бу план қанча-қанча орзу-умидлар билан чамбарчас боғланган! Ахир станция ходимлари билан маслаҳатлашиб, энг муҳим масалаларни танлаб киритилган эди-ку.

— Лаборатория нима бўлади?— деб аста сўради Андрей,— илгаригидай изоляторларни синовдан ўтказиш билан шуғулланаверадимиз?

Виктор ачинган қиёфада елкасини қисди. Ленин: «Оз бўлса ҳам соз бўлсин»,— деб айтган-ку, ахир.

Нима, у Викторни қотиб қолган эскилик тарафдори деб ҳисобламаяптими? Бир томондан қарасанг, консерваторнинг ғирт ўзи, иккинчи томондан ўтиб қарасанг давлат кишиси. Йўқ, азизим, иккиюзламачилик билан кун кечириб бўлмайди.

Виктор, кўпчилик нуқсонларга сабаб министрликнинг

¹ Синька, — ёруғликда кўк тус олиб, чертёждан нусха кўчирадиган махсус қоғоз.

тутган сиёсати деб қарарди. Плани бажармасанг ўла-ўлгунча дўппослайдилар, автоматлар, регуляторларга келганда — ҳозирча уларсиз ҳам ўтиб келинди, яна бирор йил сабр қилинса, ҳеч ким қойшмайди. Консерваторлик, масъулиятдан бўйин товлашликни эса шароит вужудга келтиради, одам ўзи консерватор бўлиб туғилмайди. Техбўлимга юз турли таклифлар тушади. Уларнинг ҳар бирини текшириб кўриш учун катта маблағ харжлаш керак. Қаёқдан олсин? Министрлик бундай нарсалар учун пул ажратмайди-ку.

Виктор министрликдаги тартибсизликлар ҳақида гапириб берди. Министрликни қаерга бориб танқид қилишга қурби етади унинг? Қайтага ҳамма ерда — станцияларда ҳам, ишлаб чиқарувчилар йиғилишларида ҳам, парткомда ҳам унинг ўзини танқид қилишгани қилишган. У-чи? Бирор жойда сўзга чиқиб кўрсин-чи? Кейин кўраверасиз, бирорта масалани министрликда ҳал қилиб бўлмай қолади.

У ўз фикрларининг улуғворлиги ва дадиллигидан мамнун бўлган ҳолда гапини тугатди.

— Балки ҳали сен менга сиртига «эскилик тарафдор» деб ёзилган ғилофча тайёрлаб қўйгандирсан, бўйинингга ола қол, шундайми? Бироқ шуни билиб қўйгинки, мен сенинг унақа ғилофчаларингга сиғмайман,— деб кулди у.

Андрей Викторнинг кўп фикрларига қўшилса ҳам у, бундай масалаларда ҳар ким ўз партиявий виждонига қулоқ солиши кераклигини қатъий биларди. Виктор, мунча бу ўзини гўл ва лақма қилиб кўрсатади деб кулмасин учун у энди ортиқча эътироз билдирмади. Эътироз билдиришдан кўра кўпроқ планни ҳал қилиш масаласи билан фикри банд эди. Унинг бутун вужудини ўртоқларига хиёнат қилишдек уят ва ноқулай аҳволга тушиб қолмиш ҳисси эгаллаб олган эди. Ўз шахсий манфаати деб бутун лаборатория коллективи манфаатини менсимай яксон этиб ўтиб, Викторга қўл чўзсинми? У ҳеч қандай мулоҳаза қилиб ўтирмай ана шу фикрини очик-ойдин тўкиб солди.

— Сен маъмурий ишларга ҳаддан ташқари кўп жон куйдирыпсан,— деди Виктор ҳорғин ва жаҳли чиқиб.

У сабр-тоқат ва алам билан насиҳатини давом эттираркан сўзлари Андрейнинг ички қаршиликларини фа-

қат бадтарроқ жучайтираётганини сезді. Андрейнинг юзларин борган сарн жиддийлашар ва шиддатли тус олар эди.

— Айтмоқчи, доим сўрайман деб эсимдан чиқиб қолади,— тасодифан сўради Виктор.— Рита билан учрашиб турибсанми?

Бу савол шунчалик кутилмаганда ва шундай кескин бўлдики, Андрейни довдиратиб қўйди. Виктор сиповчан кўзларини қисиб Андрейнинг жавоб тополмай:— Бу қанақа йўли бўлди,— деган фикрда ноқулай аҳволга тушаётганини кузатди.

Виктор мамнуният билан кўзларини ярим юмиб хаёлга чўмди. Сўнг олдида сочилиб ётган докладнойнинг парчаларини кўрди ва уни аста тижимлаб олиб, қўлини сават устига олиб келди-да, жўрттага ташламай турди.

— Хўш, нима дейсан?.. Менинг илтимосимни қондирасанми?

Унинг луқмаси етарли даражада равшан эди.

— Албатта, мен беорлик қиялман,— ноқулай аҳволда гўлдиради Андрей, чеҳрасида шиддат билан,— лекин бошқа иложи йўқ, мен шу планимиз учун жучим борича курашаман.

Виктор қоғозларни саватга ташлади-да, ўзининг кишини мафтун этувчи табассуми билан аста кулди. Илтимосимни қондирилмасанг майли. Тортишиб ўтиришнинг жераги йўқ!

Андрей чиқиб кетгач, у икки кундан кейин техсовет чақиришга буюрди ва Долгинни сўзга чиқиш учун тайёргарлик кўришини сўради.

Виктор кечқурун Тонковнинг уйига борди, ундан чиқиб Майя Устинованикига кетди. У ҳеч қачон Майянинг уйига бормаган эди, шунинг учун сўраб-сўраб зўрга топди. Қийин аҳволга тушган пайтда у дадил, тез ва одатдан ташқари ҳаракат қилишни маъқул кўрарди.

Майя унинг келишидан ажабланди. Аммо Виктор ҳеч қандай ортиқча гап қилиб ўтирмай асосий масалага ўтди. Лобановнинг локаторига ишониб бўлмайдми, бутун йириқ олимларнинг фикри шунақа. Майя Тонковнинг мавжуд методини такомиллаштиришни ўз зиммасига олмасмикин? Бу метод реалроқ. Албатта Майянинг ёлғиз ўзи ишламайди, унга профессор Тонков ҳам ёрдам беради. Барча зарур шароит тугдириб берилади. Лобановнинг буршини ерга ишқалаш учун имкониятлар бор.

Уша вақтда Майяни ишдан тушириб яхши иш қилишмади. Бу ишдан Виктор бутунлай беҳабар қолганди, афсуски ундан сўраб кўришмаган-да. Оқибатда лаборатория жуда ёмон аҳволга тушиб қолди. Аввалги ҳолига бутунлай ўхшамай қолган...

— Водопровод қуриш тўғрисида югуриб юрганлариниз эсингиздами?

— Эсимда... Лекин мен ҳеч нимага тушунолмай қолдим, Виктор Григорьевич, ахир Лобанов сизнинг дўстингиз-ку?

Майя беланчақда аста тебраниб ўтирар, унинг сепкил тошган қўллари эса кресло суянчигини маҳкам ушлаб олган эди. Виктор диванда ўтираркан, қаршисида осиглиқ турган суратга кўз ташлади. Бу — Майянинг эри эди. У денгизчи, ҳозир ҳам денгизда, сафарда.

— Айтгандай,— деди Виктор,— кечқурунлари зерикаётгандирсиз дейман... Бу ишга жон-дилнингиз билан киришиб кетсангиз жерак деб ўйловдим. Фақат сизгина Лобанов билан рақиблик қила оласиз.

Майя ўйланиб қолди. Унинг чехрасида аста-секин хаёлчанлик аломатлари пайдо бўла бошлади.

— Хўп, майли, мен жон деб оламан... Лекин, Лобанов... айтмоқчи, жуда оғир бўлади-ку...— у кулиб юборди ва баланд овоз билан деди.— Хўп, яхши,— кейин бир нарса эсига тушгандай, Викторнинг кўзларига тикилиб қолди.— Лекин барибир, мен ҳеч нарсага тушунолмаяпман...

Виктор, ҳозирнинг ўзида уни ишонтира оладиган далил топиши кераклигини сезиб қолди.

— Кишида шундай ҳис-туйғулар ҳам борки, у дўстликка нисбатан ҳам кучлидир,— деди у жиддий ва хаёлга чўмган ҳолда, гўё яна аллақандай дадил ва кучли сўзлар айтмоқчи бўлгандай юзида кескинлик пайдо қилиб.— Сизга яхшилик қилгим бор эди.

Майя қизариб кетди. Виктор кўз қири билан уни кузата бошлади. «Қомати чакана эмас,— деб ўйлади у.— Юзларининг бир оз қони қочгану, аммо қомати қойил экан-да, кўзлари ҳам ёмон эмас».— Мен сизга айтсам Майя,— у ғамгин жилмайди,— ҳар бир ишнинг ичидан ўз шахсий манфаатингизни излаб топинг.

У, шундай ғамгин назар билан тикилар эдики, гўё бу тикилишларнинг ўзи жуда кўп ажойиб гапларни айтаётгандай ва айни замонда ҳеч нарса айтмаётгандай эди.

Виктор шундай усталик билан гапирар эдики, чинакамга азоблана бошларди. Тўғри, ҳақиқатан ҳам у алам чека бошладди, чунки Майя унга эътибор бермаган эди. У бу жувондан ҳам қандайдир ёқимли ва идиқ сўзлар эшитишни истарди.

— Маъқул, Виктор Григорьевич, ишга киришганим бўлсин,— деди ўзини босиб Майя, ўнгайсизланиб ундан кўзини олар экан.

«Тўхта,— деди Виктор ўзига ўзи,— ҳаддингдан ошма».

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Нина Цветкова ўнинчи синфни битиргач, Технология институтига кириш учун ариза берди. У ерда конкурс катта бўлиб, билетдаги савол тугагач, чинакам сўроқ бериш принципи билан кириш имтиҳонини олишар эди. Ўқитувчилар атайин таплаб қўйилгандай — ҳаммаси ишжиқ чоллар ва ҳадеб жонга тегадиганлар сараланган эди. Бундай вақтларда,— дерди Нина,— адолат бўлармиди. Умуман олганда, имтиҳонларда олинган баҳо кишининг билимига боғлиқ эмас...— деб ўйларди у. Нина имтиҳонлардан йиқилгани учун қайғурмади ҳам, аксинча, бир-икки йилгина дам олишни маъқул кўрди. Сўнг секретарь бўлиб ишга кирди. Бу вазифа жуда қулинг ўргилсин, жонон вазифа экан, атрофида кўркам, хушкўнгли кишилар, ҳамма унга зўр эътибор билан қарайдди, дегди.

Бунга қадар у мактабда ўқир ва унча қобилиятли ўқувчилардан эмас эди, бу ерда эса у бирдан: менинг энг муҳим томоним қийин масалаларни еча олмаслигимда эмас, балки кўзларимнинг порлаб туришида, сочларимнинг кўркам таралганида экан, деган фикрга келди. У бу ерга келгандагина биринчи бор ўзининг ёш, келишган ва чиройли қиз эканлигини ҳис этди. У бирданига бир нечасини ўзига мафтун этишни, уларнинг бир-бирларидан рашк қилишларини, ажойиб хатлар ёзишларини ва ҳар куни кечқурун гоҳ танцага, гоҳ театрга таклиф қилишларини жуда, жуда ёқтирар эди. У ҳеч қандай мақсадга интильмас, фақат ҳамма унга ошиқу беқарор бўлганлиги, сертакаллуфликлари, унга етишмоқ

иятида уринганлари учун ўзини гоят бахтиёр ҳис қиларди, ҳоло.

Лекин фақат бир нарсасига уни ранжитарди. Бошқармадаги ходимлар биринчи навбатда унга секретарь сифатида такаллуф қилишар, аммо Нина билан танишган бегона ёш йигитлар эса нимагадир биринчи навбатда унинг ким бўлиб ишланганини сўриштиришар, кейин секретарьлигини билгач, эътибор ва муомалаларида қандайдир ўзгариш пайдо бўларди. Нинада ўзини қўйиб берини, енгилтаклик қилиш каби ҳоллар йўқ, у бунга йўл ҳам қўймас эди, аммо йигитлар аялақандай сирини «сезгандай» бўлишар, оқибат орадаги муносабатлар билан чекланиб қоларди. Хўллас, бу чинакам ҳис-туйғулар бўлмай, бачкана ҳис-туйғулар эди.

Улар учун танца, кинолар фақат дам олиш бўлса, Нина учун ҳақиқий ҳаёт ишдан кейин бошланарди.

«Лаборантка» сўзи «секретарь» сўзидан анча обрўлироқ эшитиларди.

Шундан кейин, Нина одамлар сўраса хўрсиниб, чарчаган қиёфада:

— Электролабораторияда ишлайман,— дейдиган бўлди.

Агар текшириб кўрсангиз бу хўрсинишнинг тагида ҳақиқат ётарди. Дарҳақиқат, лаборантлик иши ифлос, оғир бўлиб, унинг ҳеч қандай қизиқ ери йўқ экан. Куйган изоляция нусхасини бузиб, тузатишни буюришди, асбоб кўрсаткичларини ёзиб, стенд олдида соатлаб ўтиришга тўғри келади. У Майя Константиновнанинг ҳамма гапларини олиб олишга уринарди.

— Тушунарли!— деб жавоб берарди Нина, ичиди эса «Зигирдай тушунган бўлсам ўлай агар» дерди.

Ҳаммадан ҳам Лобановнинг унга зеҳн қўйиб қарашини унинг ўнғайсизлантирди. У унинг ёнидан ўтар экан, ҳар сафар ёнида тўхтаб нима қилаётганини ва нима учун қилаётганини сўриштиради. Дастлабки пайтларда Нина ўзини бу ишга алоқаси йўқдай кўрсатиб, эътиборсизгина: «кўриб турибсиз-ку нима қилаётганимни...» деб қўя қоларди. Аммо бошлиқнинг диққатидан осонлик билан қочиб қутулиш маҳол эди. Ҳар сафар у нима учун анови тармоқни ўламай, бунисини уладнигиз, деб сўриштиради. У кетгандан кейин Нина ҳеч нарсага тушунолмай бошини қотарди. Дарвоқе, баъзи кишилар худди шунақа

усул билан қизларга ёндашадилар, бироқ Лобанов унинг ташқи қиёфасига ҳеч эътибор бермасди. Бу ҳол ҳам Нинанинг жигига тегар эди.

Дидли-фаросатли хотинлар қай йўсида кийимиш билан бирга, қандай кийимни киймаслигини ҳам биладилар. Нина энди ўзини башанг, зебо хотинларга тақлид қилишга ўтди. У эгиндаги янги шойи кўйлагини худди Майя Константиновнаникидақа ҳаво ранг халатга алмаштирди, сочларини ҳам тўғри фарқ очиб, силлиқ қилиб тарайдиган бўлди. Янгича маникюрлар учун курашни тўхтатди ва йиғлагудек бўлиб бодомсимон узун тирноқларини қирқтирди. У бутун қиёфасини ва ҳатто чеҳрасида жиддий табассум ясашгача ўзини Майя Константиновнага тақлид қила бошлади. Фақат Майя Константиновнадаги ҳар бир ишга осойишталик, босиқлик ва ишонч билан ёндаша биллиш хислатларига у ҳамон тақлид қила олмаган эди.

Лобановнинг комсомол мажлисида қилган докладни кутилмаганда Нинага кучли таъсир қилди. Энди унинг шахсий ҳаёти ўзига ширасиз, ҳеч кимга кераксиз, ортиқча бўлиб кўринди. Шунинг учун ҳам эртасига ўзини институтга ўқишга юборишларини талаб қилиб, Лобановнинг олдига кирди. У бундан бир соатча аввал қабул қилган қарорини бажаришга қатъий бел боғлаган матонатли одам сифатида бошлиққа мурожаат қилди.

Лобанов ёзув столи ёнида бошини икки қўли орасига олганича маъносиз, ҳорғин қараш билан Нинага тикилиб ўтирарди. Унинг олдида бинафша ранг папка ва очиб қўйилган журнал ётарди.

— Келишмаган гап,— деди хаёл билан, Нинанинг гапини маъқуллагандек бош силкиб.

Қиз ҳайрон бўлиб жим қолди. Андрей унга бу ҳақда оғиз очмаслигини сўраб ялинаётган эмишдай тасмуриб қараб ўтирарди. «Тентак экан-ку,— деб ўйлади қиз,— худо ҳақи, тентак».

— Мени кечирасиз,— Лобанов бошини яна силкитди-да, ҳовлиқиб деди:— Албатта ўқиш керак. Иш оғирми?

— Енгил эмас,— иқрор бўлди Нина, нима учун бу хил савол берилганига тушуниб етмай.

— Фақат ишдан қочиш учун шундай қиялпсиз деб қўрқяпман-да,— Андрей ўзини босиб, гапнинг маъромига тушиб олиб.— Мен ўзимдан қиёс қиламан. Гап шу ерда қолсин-ку, мен ҳам баъзан шунчалик хуноб

бўлиб кетаманки, ўзимга қолса жон деб институтга чопардим.

— Сиз-а?— ишончсизлик билан сўради Нина.

— Ҳозир жуда қизишиб турибсиз, лекин бу ҳолатингиз ҳўл ўтинга керосин сепганга ўхшайди. Хафа бўлмадингизми? Институтда ҳам ўзига яраша қийинчиликлар туғилади, кейин у ердан ҳам бирор ёққа қочишга тўғри келармикин.

У стол орқасидан чиқиб келди-да, гавдаси билан бутун хонани тўсиб, унинг қаршисига турди.

— Институтсиз яшай олмайдиган бўлганингиздагина, ўз ихтисосингиз кечалари тушларингизга кириб чиқадиган, усиз дунё сизга қоронғи кўринадиган бўлгандагина институтга борсангиз бошқа гап. Бугун тушингизга нима кирди ўзи?

Нина қизариб кетди ва икковлари кулиб юборишди.

— Яна бир оз бирга ишлашайлик.. Қачонки, сизга бу ер торлик қилиб, биздан ўрганадиган нарсангиз қолмаганида олдимга келинг — ўшанда албатта рухсат бераман.

Нина унинг дағал ияги ва кўкимтир томирлари уриб турган ингичка бақувват бўйнига қараб турарди. Трикотаж кўйлагининг ёқаси ёмон дазмоллангани учун ёғимланган эди. Уни кўрган Нина «ўзи дазмол қилса керак»,— деб ўйлади.

Рейнгольд бригадаси келган гидростанция аҳоли яшайдиган пунктдан узоқдаги ўрмонга жойлашган эди. Баланд тўғон устидан ўрмоннинг узоқ-узоқларга чўзилиб кетган қора-яшил четлари кўзга ғира-шира кўринарди. Дарё бўйига жойлашган бекат посёлкасида кичик-кичик уйлар оқаришиб туради. Майининг ўрталари. Қайинлар зангори япроқлар билан безанган. Шумуртлар гуллаган. Ҳаво очиқ ва иссиқ. Нина бутун бўш вақтларини атрофни кезиш билан ўтказарди. Унинг ёлғиз юргиси келарди. Бу сукутга чўмган ўрмон, тип-тиник осмон унинг кўзларида беҳосдан сабабсиз ёш пайдо қиларди. У, бирор кишига кўнгил қўйиб севмаганлиги, ёшлик чоғлари бекор ўтиб кетаётганлиги ва ўзида кучли, чинакам ҳис-туйғулар йўқлиги тўғрисида кўпроқ ўйларди..

У ёшлигида отаси билан ҳафталаб ўрмондан чиқмай қолиб кетган вақтларини эслади. Отаси ўрмончи бўлиб ишлар эди.

Бу ерда, мусофирлар уйида у жуда эрта уйғонар, шақирлаб овоз берадиган темир обдастан ювинарди. Сув жуда мазали, зирқиратадиган даражада муздек бўлиб, у ёшликни эслатарди. Яланг оёқ Нина ғичирлайдиган зинапоядан тушиб келарди-да, остонада ўтириб, дарёнинг уйқудан уйғонишини кузатарди.

Баъзан у ўрмонга кетаётганида орқасидан Саша Заславский ҳам эргашар, гоҳо Борисов ҳам қўшилиб қоларди. Нина уларни ўрмоннинг узоқ ичкарисига олиб кетишни ёқтирарди. Бу ерда у ўзини ўрмоннинг эгасидек ҳисқиларди. Нина уларни ўрмонда ўсадиган ҳаво ранг ва оқиш бинафшалар теришга, айниқса камдан-кам учрайдиган сарғиш тусдиганини теришга қистарди. Кекса қора қарагай ёнига сочиб ташланган тўнғизёнғоқ пўстлоқларини — «Олмахоннинг ошхонаси»ни уларга кўрсатарди. Сўнг улар шохлар ичига яшириниб олишар ва қизғиш рангдаги олмахоннинг сакраб тушиб, олдинги оёқлари билан тўнғизёнғоқ уруғини ушлаб олиб, уни тез-тез кемиришини томоша қилишарди.

— Эҳ, милтиқ бўлганда эди-я,— деб ачинарди Борисов.

ГЭСдан бир неча километр нарида катта кўл ҳам бор эди. Саша аллақеёқдан қайиқ толиб келди-ю, Нина икковлари кўлни сайр қила бошлашди. Нима учундир, ёмғирдан сув юзида пуфакчалар пайдо бўлса, ёмғир жалага айланар эмиш, дейишадди. Ҳақиқатан ҳам кунларнинг бирида ана шундай пуфаклар пайдо бўлди-ю, кейин ёмғир шаррос қуя бошлади. Улар кўл ўртасида кичкинагина оролчалардаги арча тагига яшириниб, худди биров ўт ёқиб қайнатаётгандай пуфакчаларга тўлиб кетган кўлни томоша қила бошлашди. Нинанинг кўйлаклари шалаббо бўлиб кетди, аммо у ачинмас ва ачинарли бўлмагани учун ва бу ҳолда бирор кишига ёқиш-ёқмаслиги ҳақида ҳам емай, кўлни томоша қилиш қанчалик гаштлигидан завқланарди. Лекин ўзининг ёқишига албатта ишонарди. Нина Сашанинг қалин лаблари, калта, қўнғир сочларини яхши кўрса ҳам, бироқ ҳозир унинг учун бу аҳамиятсиз эди.

Қирғоқда чиғаноқлар сочилиб ётарди. Нина уларнинг

ичини ёриб, шилік қуртнинг ғашини келтира бошлади. Саша япалоқ тошлар олиб сувга отар, у сув бетида сакраб-сакраб ўтиб «қаймоқ» ҳосил қилар эди — ана, иккинчи... уч... тўрт «қаймоқ»!

— Ҳайронман,— деди Саша,— бу ерга келганимиздан буён бутунлай бошқача бўлиб қолдинг.

— Бу ерга деганинг қаер? Кўлгами?

— Йўқ, ГЭСга... шаҳардалигингга қараганда... бир-мунча жиддий бўлиб қолдинг.

Нина қўлидаги чиганоқни нари отиб, хаёлга чўмган ҳолда сўради:

— Сенга Майя Константиновна ёқадими? Яхши одам-а?

— Менга сарғич сочли қизлар ёқади,— деди Саша шилқимлик билан.

Нина такаббурлик билан уни бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

— Билиб қўй, соддадил бўлолмаган одам қобилиятсиз бўлади.

Бу сўзни у Майя Константиновнадан эшитган ва ўзи ҳам бир неча марта ўрнида ишлатиб қойил қилган эди.

— Майя Константиновна қобилиятли инженер,— деди Саша,— аммо ундан кўра Лобановни ёқтираман.

— Унинг нимаси яхши? — деб кулди Нина ва Саша Лобановнинг яхши томонларини тасвирлашини иштиёқ билан эшитди.— Сен нимани билардинг, менимча Лобанов бағритош одам бўлса керак,— дея ҳулоса қилди-да, дарров гапни бошқа томонга бурди.

Саша ҳеч нарса сезмади, у ўз пиджагини Нинанинг елкасига ташлаб қўйгани учун қиз қаршилиқ кўрсатмагани ва қайиқнинг яхши ҳайдашликда унинг мақтовига сазовор бўлганлиги учун нақадар бахтиёр эди.

Ёмғир тиниб, ҳаво чарақлаб очилиб кетгач, улар қайиққа ўтириб осмон акси тушиб турган теп-текис кўл юзида сузиб кетишди. Бутун бир осмон кўл устига кўчиб тушгандай, улар булутлар устидан сузиб боришарди. Нина сувга эгилиб, жумуш тоғлар орасида ўз аксини, пахмайиб кетган сочларини кўрди. Қирғоқ яқинига сузиб келишганда эса, сув бетида дарахтларнинг акси жилвалана бошлади. Нина қўлини сувга тикиб, қора қарағайларнинг учини ушлагандай бўлди. Сувда ҳамма нарса остин-устун ва тескари бўлиб кўринарди. Ажабо...

Нега сен эътибор бермаган кишингга ёқасан-у, ёқтирган кишинг сенга ҳеч парво қилмайди?..

Саша станцияда ўзини мезбондек ҳис қиларди. У Иннани станциянинг барча ишпоотлари билан таништирар, улар тўғон ичидаги йўлакка тушиб боришарди. Бу ердан совуқ зах ҳиди анқиб турар ва устингиздан кўпикланиб бир олам сув ўтаётганини ҳис қилишнинг ўзи қанчалик даҳшатли туюларди. Тўғон устидаги кўприкда туриб томоша қилиш эса ҳаммасидан ҳам қизиқ. Тўғоннинг бетон тарағи дарё сувини тараб бир қанча шалолалар ҳосил қиларди, кейин улар оёғингиз остида, пастда, худди қутургандай гувиллаб гирдоб ҳосил қиларди, Бетонли сув дарвозаси устида эса майда сув томчиларидан ҳосил бўлаётган туман ҳавода муаллақ турар, юзингизга совуққинна келиб урилар, ранг-баранг камалаги кўзни қамаштирар эди.

— Қанча сув бекорга йўқ бўлиб кетяпти-я,— қичқириб гапирди Саша.

У, нега энди тўғонни баландроқ қилиб қуришмаганикин, бу баҳор сувини ҳам сақлаб қолишарди-ку, деб куйинди.

— Гидротехникларингдан ҳам хафа бўлдим-ку,— дерди у алам билан,— юр, пультага борамиз, мен у ерданг ускуналарнинг ҳаммасига тушунаман.

Марказий пулт ҳақиқатан ҳам ажойиб эди. Ҳамма электростанцияларда ҳам пулт унинг фахри ҳисобланади. Ҳеч қандай бинога пултга қилинадигандай ғамхўрлик қилинмайди. Бу ер ниҳоят даражада озода. Ҳар бир уй бекаси ўз уйини худди мана шундай ярақлаб туришини истаса керак. Мармар панеллардан тортиб сим тўрлари остидаги энг сўнгги болтларгача ёниб, порлаб туради. Ҳатто бир неча йиллардан буён смел алмашиб турган қоровуллар ҳам пултнинг бу хилдаги ёғ томса ялагудек озодалигига қараб тўймайдилар. Нинага ўхшаган янги одамлар эса оғзини очиб қолади.

Самописец перолари эса ойна орқасида сезгирлик билан қинғир-қийшиқ чизиклар тортар, турли рангдаги сигнал лампочкалари лип-лип ёнар ва асбобларнинг стрелкалари ўз тилларида пичирлашиб сўзлардилар. Пултнинг бир томон девори ойнаванд бўлиб, ундан машиналар зали яққол кўринарди. Қора соябонга ўхшаган азамат генераторлар бир меёрда гувиллайди.

Пульт панеллари орқасида бўлаётган ҳаракатни айтмайсизми? Бу ердаги бир-бирига ўралашиб кетган сон-саноқсиз симлар, контактлар предохранителларнинг ҳар бири фақат инсоннинг ақли билан ҳаракатга келаётганини бир тасаввур қилиб кўринг-чи!

Нина Сашага ҳурмат билан қаради.

— Мен ҳам ҳали унча билмайман,— деди иқрор бўлди у,— аммо Борисов...

Аммо Борисов билан Рейнгольдлар ҳам Сашанинг фикрича Лобанов олдида ип эшолмасдилар.

— Уни қаранг-а,— деб тегажоглик қила бошлади қиз,— Лобанов эмиш!

Бироқ Саша станцияга келганидан буён қайсар, кишининг сўзига кирмайдиган бўлиб қолди, Борисов айтганидек, у «ҳамма аламини Нинага бўлган севгисидан оларди».

— Менга Морозов нима деганини биласанми?— деди бидирлаб Нина,— Лобановнингким бўлибди, битта амал-параст карьерист-да. Унга бизнинг кучимиз билан ўзининг ложаторини битказиб олиш бўлса бас,— деди.

— Морозов ғирт ғийбатчи. Биз унинг таъзирили бериб қўйганмиз, шунинг учун валдирагани валдираган! Наҳотки сен ўшанинг гапига ишонсанг?.. Нина, менимча, сен ҳаётдан орқада қолаётган одамлар таъсирида қолганга ўхшайсан...

Ҳар сафар Лобанов ҳақида гап очиладиган бўлса Нина Сашанинг жиғига тега бошлар, аммо унинг Лобановни кўкларга кўтариб мақташларини ҳузур қилиб тинглар эди. У Борисов билан Рейнгольдни ҳам худди шу хилда ўз илмоғига илинтиришдан тоймас эди, лекин улар оғирлик қилишар, гапини кўп чўзишмасди. Шуни ҳам айтиш керакки, Рейнгольд сўнгги вақтларда аича гапга аралашадиган, дилкаш одам бўлиб қолди. Лабораторияга келган биринчи ойларида унинг оғзидан бир сўз эшитиш амри-маҳол эди. Яқиндагина Саша бу ердаги пультни мақташга киришганда, Рейнгольд жуда узоқ масофада туриб бошқариладиган катта станциялар ҳақида ҳикоя қилиб берди. Станцияларнинг азамат дарвозалари бутунлай берк бўлар экан. Станцияда бирорта тирик жон кўринмас, генераторларнинг ўзлари бемалол ишлайверарканлар. Пульт эса юзларча километр узоқда— Москва ёки Ленинградда жойлашган бўларкан-да, навбатчи

ўша ерда туриб, станцияда нималар бўлаётганини бема-
лол кузатиб туравераркан.

Станциядаги иш Нинанинг ҳаётида энг биринчи қизи-
қарли иш бўлди. Айниқса, ремонтдан чиққан автоматни
синовдан ўтказилган кун ҳеч қачон унинг ёдидан чиқма-
са керак. Ҳа куни Рейнгольд чарчаган, бўздай оқариб
кетган ва ҳаяжонли бир ҳолатда жилмайиб включателни
буради. Унинг қўллари қалтирар эди. Нина асбобдан
кўзини узолмас, ҳозир нималар бўлишини гўё олдиндан
кўриб турарди. Лекин барибир генераторнинг аста ишга
тушганини биринчи бўлиб у эмас, бошқалар сезишди.
Энг биринчи бўлиб Борисов: «Иш тамом» деди. Дастрў-
молини олиб кафтларини артди-да, Рейнгольднинг қўли-
ни маҳкам қисди.

Эркакларнинг кўнгли тош бўларкан-да. Шунчалик
ҳаяжон, сабрсизлик билан кутилган орзу амалга оша-
япти-ю, бир-бирларига дурустроқ бир гап айтишолмай-
ди-я. Бу ажойиб минутни тўлқинланиб кузатаётган
Рейнгольд ва бошқа ҳамма учун Нинанинг кўзларидан
севинч ёшлари тирқиради. Умида ҳеч қачон бундай
бахтли дамларни кечирмаган эди.

Станция ходимлари келиб табриклаша бошлади. Бу
табрикларни кўпинча Саша билан Нина қабул қилар-
ди, чунки Борисов билан Рейнгольд нимадандир кўн-
гиллари тўлмай бир-бирлари билан пичирлашишар,
Нинага ток кучини яна ҳам ортдиришни, пружиналар-
ни созлаш — тартибга солишни буюриш билан банд эди-
лар...

Автоматни қабул қилиш комиссиясига бошлиқ бў-
либ Потапенко келди. У Нинани кўриб узоқдан кулиб
қўлини силтади.

— Оҳ, эгннигизда жомакор, бошингизда рўмолча..
Сизни таниб ҳам бўлмайди.

Шу холосми?.. Яқинроқ келишга уялдингизми? Сек-
ретарь бўлиб ишлаётган пайтда эса хушомад қилар,
машинасида олиб юрар, атирлар совға қиларди. Ҳа,
энди... ишлик одам-да... Ҳа, қуриб кетсин. Эркакларга
ишониб бўлармиди, ҳаммаси алдамчи... Ҳар ҳолда Ло-
банов ундайлардан эмас. Лобанов эсига тушиши билан
нимагадир яна Нинанинг кўнгли ёришиб кетди. Дар-
воқе Лобановнинг бунга ҳеч даҳли бўлмаса керак, ўзи
бугун шунақа, руҳингга завқ берадиган кун.. Ниҳоят
Рейнгольдни расмий равишда табриклаша бошлашди.

Потапенко фан билан техниканинг ҳамжиҳатлиги ҳақида ажойиб гаплар айтди. Кейин станция директори чиқиб, бутун бригадага ташаккур изҳор қилинган буйруқни ўқиб берди. Нина ўз фамилиясини эшитди. Шу ерда турганлар ўғирлиб унга қаради. У қизариб кетмаслик учун, бошини Саша томонга эгди-да, жаҳл билан тирсагини қўйиб юборишини сўради.

Автоматнинг локланган узунчоқ яшиги ён панелга болтлар билан қоқиб қўйилган эди.

«Эртага бу ердан жўнаб кетишади,— деб ўйларди Нина,—автомат эса шу ерда ишлаб қолади. Кейин яна қачонки у шу ерга келадиган бўлса биринчи навбатда навбатчидан фахр билан: «Хўш, бизнинг автомат қалай ишляпти? Хурсандмисиз?» деб сўрай олади. Унга «Раҳмат, сизга,— дейишади.— Ишимизни жуда осонлаштириб бердингиз, киопкани боссаж бас...» Афсеуски Лобанов келмади-да, буйруқда унинг номини эшитиб, у ҳам унга ўғирлиб қараган бўларди.

Унинг хаёлини Рейнгольд бўлиб юборди. У Нина билан ёнма-ён ўтирар ва бутун танаси қалтираётгандек эди. «Йўқ, мен бунга чидаммайман,— дерди у Борисовга,— бу нима деган гап, ахир, ўртоқлар...»

Уларнинг гапидан маълум бўлишича автомат устида ишлашни яна давом этдириш керак экан-у, аммо станция ходимлари ва комиссия эса шу бирдан-бир нухани ишга туширилсин, деб қарор чиқарган эканлар.

— Мен ҳозир сўзга чиқаман,— деди Борисов.

Рейнгольд унинг қўлидан тортиб тўхтатди.

— Бўлмаса, ўзингиз сўзга чиқинг,— жаҳл қилди Борисов.

Нина, Рейнгольд сўзга чиқиб бўлибди,— дегандек кулиб қўйди. «Иш пачава бўлади», деб ўйлади у. Лекин шу пайт Рейнгольднинг ҳафсаласи пир бўлгандай бир қўл силтади-да, ўрнидан туриб сўзлай кетди. Ҳозир унинг қиёфаси ёниб турган ҳўл ўтинга ўхшар ва чала ўчган ўтин сингари чирсиллар, пишиллаб, учқунлар сочарди.

Навбатчи техник Жора Галстян кўзларини ўйнатиб, Саша Заславскийнинг қўлоғига пичирлади.

— Шахсиятпарастлик қиляпсиз, уят. Сиз уни гиж-гижлаб қўйдингиз.

— Автомат фақат сизлар учунгина зарурми?—

жаҳл билан деди Саша.— Уни қайта ишлаб, кўнайтириш керак, ҳамма станцияларга ҳам ўрнатилсин-да...

— Бошқасини ишлаб кўнайтираверинг, бизга шуни-син ҳам бўлади.

Улар овоз чиқариб сўкишга ўтишди, Рейнгольднинг нима деяётганини эшитиб бўлмасди. Чунки у Потапенкога яқин туриб, фақат ўшанга қараб гапирар, кичкина сўякдор муштумини унга кўрсатар ва буришининг остига олиб келиб тикар эди.

Саша эса гап давомиди Нинани гувоҳликка имлар, аммо у оғиз очмай, жим ўтирарди. У нчиди Жора Галстян тарафдор эди. Ниша ишлар битгач, пайдо бўлган мамнулик кайфиятининг бузилаётганига ачинарди.

Нега энди Рейнгольд шундай ажойиб кушни бузди?

Потаниенко ўридан турди ва Рейнгольднинг сўзини бўлиб, асбобининг шу станцияда қолиши, кейинги масалалар алоҳида ҳал қилиниши ҳақида қатъий гапирди.

— Иложини қиламиз,— деди у, аммо унинг бу гаплари ҳозирги жанжални тўхтатиш учун айтилаётганини ҳамма билиб турарди.

Жора Галстяннинг оғзи қулоғида эди.

— Эшитдингми?— деб гап қотди у, Сашага.— Масалани давлат принципи асосида ҳал қилишни ўрғаниб қўй.

Борисов Нинани четга чақирди-да, уни тезда шаҳарга бориб, Лобановни топишини ва унинг бу ёққа шошилиш телеграмма юборишини айтишни уқтирди. Унинг ёнига келган Рейнгольд енгилган кишига асло ўхшамасди. Бу одамда пайдо бўлган шунчалик ўзгариш Нинани ҳайрон қолдирди. Унинг ҳаракатлари эркинлашиб, овози баландлашган, шапкаси ёнга бурилган, кўзлари худди нимадандир жуда хурсанд бўлган одамнинг кўзларидай толибона ва қувноқ боқарди. У нчидан тўлқинланиб, чала қолган сўзини давом эттираётгандай, гапини ярмидан бошлади:

— ... Наҳотки мен станцияни улардан камроқ сезсам.

Станция инженерларидан бири келиб унинг елкасига қўлини қўйди ва таъвишланиб деди:

— Биласизми, Рейнгольд, гапларингиздан Виктор Григорьевич хурсанд бўлмади.

Рейнгольд елкасини тортиб олди:

— Шундай денг? Яхши бўпти.— Борисовга бурилиб

олди у.— Уларнинг ташаккурномасини мана бундай қилиб...— У буйруқни олиб Борисовнинг буриги остида силкиди-да, аламли завқ билан ғижимлаб ташлади.

Борисов аста пешонасини тирнштирди.

— Нима қиласан, бургага аччиқ қилиб!..

Нина шаҳарга якшанба куни эрталаб етиб келди. Перронлар одамлар билан тўла. Электропоездлар дам ўтмай қисқа-қисқа гудок чалиб перрондан кетиб турибдилар. Нинанинг ёнидан чемодан, волейбол коптоклари кўтарган қувноқ ёшлар тўп-тўп бўлиб ўтмоқдалар; кишилар эғнидаги турли рангдати костюмлар, мороженоечи аёлларнинг қичқиришлари бир-бирига қўшилиб, жимжит ўрмондан қайтган Нинанинг қулоқларини қарқилар, кўзларини қамаштирар эди.

— Ия, мана бу Нинахон-ку!— деган овоз эшитилди бирдан ва кимнингдир қўли унинг елкасига тушди. Бу Ленька Морозов ва унинг ўша эски улфатлари эди. Улар Нинани ўзлари билан денгиз бўйига боришга қистай бошлашди. Улар қизнинг иш кийимида бўлганини ҳам илтифот билан кечирдилар. Ахир якшанба куни қанақа иш бўлиши мумкин! Ишла, аммо эшак эмаслигини ҳам унутма! Нина ўзининг қатъий бўлиши кераклигини сезганга қадар йигитларнинг таклифини рад этолмай турди. Сўнг у аламон орасини ёриб ўтиб бораркан, ҳар эҳтимолга қарши атрофга диққат билан кўз ташлай бошлади. Узун бўйли, кенг елкали, енгил калта кўйлак кийган бир киши хотинини қўлтиқлаб туриб поезд жадвалини ўқирди. Унинг хиёл энгашган елкаси Нинага жуда ҳам танишга ўхшаб кўринди. Бугун якшанба-ку, Андрей Николаевич ҳам сайилга чиқиб кетаётган бўлиши мумкин-да. Нина йигит қўлтиқлаб турган хотинга ғараз билан қия боқиб, унинг томирлари туртиб чиққан оёқларини, беўхшов белини кўздан кечирди-да, олға шошилди.

У эркакнинг ён томонига ўтиб қараган эди, узоқни кўролмайдиган кўзларини қисиб турган эчки соқол бегона бир одамни кўрди. Шунда Нина ўз қувончидан ўзи уялиб кетди.

У, вокзалдан тўппа-тўғри Лобановнинг уйига жўнади. Трамвайда борар экан, кимнинг олдига кетаётганини аниқ тасаввур қила бошлади ва кўнгли бир бош-

қача бўлиб кетди. Довдираб қолнига келганда-ку, у албатта ўзини тутинига қурбн стади. Лекин оёғидаги туфлиси наст пошоналик экан-да. Аслида, уйга югуриб бориб, бошқатдан кийиниб келса бўларкан. Костюми ҳам унча ўзига ёнишмай турибди.

У Лобановнинг эшиги олдига бутунлай кўнгли ғаш бўлиб яқинлашди.

Лобанов уйида йўқ экан. Дўмбоққина, қизил юз қизча эсапкираб турган Нинанинг юзига ёқимли қаради-да, уй ичкарасига қараб қичқирди:

— Ойи, Андрей амакини сўраяптилар. Сиз бизникига келдингизми?— деди ў Нинанинг қўлида чсмоданини кўргач.

— Таня, нега меҳмонни ичкари таклиф қилмаяпсан, сўради олдига фарпук тутган аёл йўлакка чиқар экан. Нина нима учун келганини айтди, хотини бир оз кутиб туришини сўраб, уни Андрей Николаевичнинг хонасига бошлаб кирди. Отам келиб қолар. У Андрейнинг қаердалигини аниқ билади.

Хотин қизчасини Нина билан қолдирди-да, ўзи узр сўраб ошхонага чиқиб кетди.

Нина хонани кузата бошлади. Унча катта бўлмаган узунчоқ хонанинг деразаси ҳовли томонга очиларкан. Деразанинг ташқари томонини гул экилган узун яшик эгаллаган. Уй девори бўйлаб бўялмаган тахтадан тоқчалар тизилган бўлиб, улар китоблар билан тирбанд. Хонадаги буюмлар эса ўзларини бу ерда меҳмондай ҳис қилаётгандай бурчак-бурчакларда турадилар, булар бир неча стул, кушетка, кичкинагина шкафдан иборат. Фақат снёҳ тўкилиб исқиртланган, ҳар хил қоғозларга тўла ёзув столигина, уйининг эгаси менман, деб турибди, холос. Бу ерда очик ётган китоб устида, бир қути карамель конфет ва велосипед насоси ётарди. Бу ҳол нимагадир Нинанинг кўнглини тинчитди ва у қизчага савол берди:

— Ойинг,— Андрей амакининг опаси бўладими?

— Опаси бўлади,— деди Таня ва ўзини бу меҳмон билан таниш ҳис этиб, уни энг муҳим ҳодисалар билан таништира бошлади.— Бобом ҳозир келиб қолади. У уй хўжалик идорасидаги ишига кетди, улар ўйинчоқлар кутубхонаси очинмоқчи. Уни Бобом ўйлаб топган... Андрей амаким бу жуда ҳам яхши... ҳалиги... ташаб... ташаб... дедилар,— дудуқлашиб қолди Таня.

Нина кулиб, унинг сўзини тузатиб қўйди.

— Ташаббус, дегин.

У стол олдига келган эди, Маяковскийнинг девордаги кучук боласи кўтариб турган портретига кўзи тушди. «Бугун Маяковскийнинг китобини сотиб олганим бўлсин», деб ўйлади Нина.

Андрей эрталабдан бери Халқ кутубхонасида америка журналларини титиб ўтирарди.

У пешонасини тириштириб водород бомбаси тўғрисидаги ахборотларга кўз югуртириб чиқди. Авторлар пешик таъсирининг радиуси йигирма милга етиши учун водород бомба қанчалик кучга эга бўлишини ишончсиз далиллар билан илмий равишда ҳисоблаб чиққан эдилар. Журналларда дарёларни радиоактив суви билан заҳарлаш ҳақидаги турли лойиҳалар муҳокама қилинган эди, айниқса ер юзидаги бутун инсониятни ҳаётдан маҳрум қилиш учун «кобальт»ли¹ водород бомбасининг портлатиш кифоя қилармикин деган проблема жамоатчилиكنи қизиқтирган эди. «Белл-телефон» компанияси ўзининг эълон тариқасидаги хабарида ядро қуролларини серияли қилиб ишлаб чиқиш мўлжалли борлигини айтган. Белл... эслади Андрей... Телефонни ихтиро қилган одам. Ешлигида у қар одамларга ёрдам бериш мақсадида, эшитиш аппарати устида ишлашни орзу қилган эди. Мана ниҳоят чорак кам бир аср ўтгач, унинг фирмаси миллионларча одамларни қириб ташлайдиган аппарат устида иш олиб бормоқда. Дарвоқе,— ўйлашда давом этди у,— агар бизда ҳам уларникидақа бомбалар бўлмаганда у зотлар аллақачонлароқ ўз бомбаларини ишга солган бўлардилар. Шунинг учун ҳам уларда бор нарса бизда ҳам бўлиши керак, ҳатто уларникидан ҳам кўпроқ бўлиши керак.

Андрей журналлардан доктор Рапп тўғрисида маълумот излар эди. Бундан ярим йил муқалдам Рапп сиз йўллари орқали қисқа тўлқинлар ўтказиш мумкинлиги ҳақида бир неча қизиқ мақолаларини бостирган эди. Маълум бўлишича Рапп кўтарган масала ҳам Андрей ҳал қилаётган масалага жуда ўхшаб кетар, лекин у бошқа йўлни тутган эди. Лекин ўшандан бери унинг иши

¹ Кобальт — химик элемент, қумушга ўхшаган металл.

ҳақида бошқа ҳеч қандай мисоллар йўқ. Шунинг ҳам, Андрей ҳамма журналларни диққат билан ўқиб кечириб ҳеч нарса тополмади. Раппанинг бирор нима кетишин Андрейни бир оз ажаблантириб, чунки, унинг Илгарилари унинг мақолалари муносабатидан ҳамақувватлиб турарди. Америка олимлари йилнинг ўтган йилги обзорида доктор Раппни Америка Қўшма Штатларининг энг талантли ёш физикларидан бири сифатида кўтаришган эди. Тўғриси айтганда, Андрей ўзининг шундай рақибни борлиги учун ҳам яхши жаддлатиб юборган эди. Батман шунақа йўлни билганларнинг чиқиб тургани ҳам яхши экан. Ёки унинг ишнинг махфийлаштирилдиликни? Ишониб бўлмайди. Унинг илмий асарлари ҳозирча фақат пазарий характерга эга эди, холос. Андрей ўзининг некрологларни ўқиганини сезиб, кулиб қўйди: тирик жонга ишониб бўладими, Раппга бирор нима бўлиб қолиши ҳам мумкинда, касал бўлгандир, бошлиғи билан тортишиб қолгандир, ёки бирорта тўсқинликка дучор келиб қолдимикан? Лекин қандай тўсқинлик бўлиши мумкин?

Шу пайт у ўз столи олдида Нинани кўриб қолдию, унинг пайдо бўлишига ҳеч қандай ажабланмай-бетмай беихтиёр шошиб сўрашди ва бўлган воқеани ундан эшитиши билан ўрнидан туриб кетди.

— Лангатилар!— деди у шу заҳотиёқ ғазаби қайнаб.

У журналларни топширгунича, Нина қатор-қатор қўйилган столлар атрофида ўтирган қари ва ёшлар билан тўла ёруғ, катта зални томоша қила бошлади. Жимликни фақат китоб варақлангандаги овозлар бузарди, холос. Баланд деразаларнинг нариёғида, ташқарида серқуёш қувноқ кун. Нина шундай яхши, ёқимли дам олиш кунидан воз кечган бу одамларга тушунқмай қараб турарди. Уларнинг орасида ясашиб кийинган гўзал қизлар ҳам бор. Лобанов ҳам шулар орасида ўтирган эди. Ҳеч ким уларни шу ерда ўтиришга мажбур қилмаётгани йўқдир, ахир улар истаса-истамаса зўр бериб имтиҳонларга тайёрланишга мажбур бўлган студентлар эмас-ку?..

Лобанов уни кўчага бошлаб чиқди.

— Фирт ўғирлик бу,— деб сўкинди у йўлда,— денгиз қароқчиларидек автоматга ёпишибдилар-да. Осонгина шуҳрат қозонмоқчи бўлсалар керакда-а?

Нина нима жавоб беришини билмади. Андрей Нина томонга чўрт бурилар экан, бир-бирларига урилиб кетишларига сал қолди.

— Бунинг тезда олдини олиш керак. Бироқ, қандай?.. Яна ҳамма иш остин-устун бўлади! Яна локаторни ташлаб бировларнинг иши билан шуғулланиш керак... Қачонгача мени сарсон қилишади... Жип урсин!— У, катта муштумини қизнинг тумшуги тагида силкитар эди. Нина ўзининг ўрнида бошқа одам бўлганда ҳам Лобанов унга шу хилда муомала қилишини биларди, лекин шунга қарамай, Лобанов ҳозир ўзининг ўкинчларини унга айтаётгани учун ич-ичидан севинарди. Ана шундай хаёл билан Нина унинг лозига қўрқа-писа қараб қўяр ва йирик қадамларига зўрға етиб, тез-тез юрарди.

— Рейнгольд қойил қилибди-да!— бирдан кулиб юборди Лобанов.— Сиз, бир ўйлаб кўринг. Оббо Рейнгольди тушмагур-ей! Потапенкога қарши чиқиб, шундай ледими-а?

Нина Рейнгольд воқеасини қайта такрорлаб берди.

— Энди нима қилдик-а,— ўзини босиб сўради унга мурожаат қилиб, ҳа, худди Нинага мурожаат қилиб. Гапининг оҳангидан Андрей ҳақиқатан ҳам ундан ёрдам кутаётгандай эди. Нина ўзини оддий бир хабарчи деб ҳисоблаган эди, Андрей бўлса унга ўз ўртоғидай мурожаат қилмоқда. Шунинг учун унинг бирорта ақлли маслаҳат бергиси келарди. Бироқ ўчакишгандай унинг миясига аллақандай бўлмағур гаплар, масалан, автоматни ўғирлаш керак деган фикрлар келарди. Нимага энди шунчалик тентак қиз бўлмаса-а?

— Нега хўрсиняпсиз, чарчадингизми?— деди Лобанов,— чемоданингизни беринг, мен бефаҳм сезмабман ҳам.

— Ҳечқиси йўқ,— довдиради Нина,— Андрей Николаевич, бош бухгалтер ёрдам беролмасмикин?

— Бухгалтернинг нима алоқаси бор бунга?

Нина секретарлик пайтида бош бухгалтернинг ҳуққонлигини кўриб ҳайратда қоларди. Унга ҳатто энг терс ҳисобланган бошлиқлар ҳам эгилиб салом беришар, унинг сўзи ҳамма учун қонун ҳисобланарди.

— Тўхтанг, Нина,— деб қичқириб юборди Лобанов,— сиз генийсиз! Эҳ, унинг уй телефон номерини билганимизда эди.

Э, бу ҳали нима, бунақа нарсаларни истаганча топиш

мумкин! Унинг секретарлик даврида ордирган бирдан бир мероси ҳамма бошлиқларнинг телефон номерини ёдлаб олгани эди, мана, ниҳоят у ҳам иш бериб қолди.

Улар торгина будкага тикилиб киришди. Лобанов бўлган воқеани бош бухгалтерга тушунтира бошлади.

— ... Яна автоматни қайта бошдан тайёрлашга тўғри келади, бу, илмий текшириш ишини тўрт баробар қимматга туширади деган сўз.

Сўнг у микрофонни беркитди-да, кўм-кўк кўзларини ўйнатиб Нинага пичирлади:— Сўкиняпти!

Нина бош бухгалтернинг қичқираётганини бемалол эшитиб турарди.

— ...Ивентарга қабул қилишларига йўл қўймайман!

— Янги автомат учун ҳам бир тийин тўламайсизми-а?— деб сўради Андрей.— Йўқ, сизни сўкаётганим йўқ, хурсанд бўлаяпман. Ҳа, ҳа, сиз ҳақиқий фан ҳомийси экансиз. Сиз... сиз Минерва худосисиз!

Улар будкадан чиқишганда Андрейнинг оғзи қулоғида эди.

— Минерва делегацияга хафа бўлмадимикин?— Нина ҳам ташвишли кула бошлади.

— Чол гимназияни тамом қилган... Кейин бунинг хафа бўладиган ери борми? Сиз ҳам Минервасиз!

Нина Андрейнинг нима демоқчи бўлганига яхши тушунолмади. Минерва нима ўзи? Ҳарҳолда яхши нарсас бўлса керак.

Улар почтага юпуриб бориб, Борисовга қувончли телеграмма юборишди.

— Келинг, Нина, бугунги ғалаба кунимизни бир нишонлайлик,— деди Андрей,— кинога борамизми?

Нина экранда нима бўлаётганини кўрмас, ўшитмас эди. Унинг билаги стул суяничиғига қўйилган, елкаси Андрейнинг елкасига бир оз тегиб турарди. Шу вақт Андрей ўзининг катта кафти билан унинг қўлини қоплаб олди, лекин у бу ишни шу қадар соддалик билан қилдики, қиз бу ҳаракатнинг жиддий эмаслиғига дарҳол тушуниди. Шу дақиқадан бошлаб, Нина, яна қўлини қўярмикан деган умид билан қимир этишга қўрқиб ўтирди. Андрейнинг қўли жуда яқин турган бўлса керак, терисининг тапти сезилиб турарди. Экрандан тушаётган оч ҳаво ранг нур унинг юзини ёритмоқда. У картинани жуда ҳам берилиб томоша қилар, баъзан Нина помонга бир оз эгилиб, Нинани ўзи билан қулишга ёки қайғуришга ун-

даб қўярди. Нина қулайроқ ўтириб, қўлларини бемалол суяниққа узала қўйиб олди. Энди уларнинг елкалари ва билаклари бемалол бир-бирларига тегиб турарди. Бироқ кўп ўтмай Андрей қизнинг қўлига жой бўшатиш учун, ўзини четга олди. Қиз эришган нарсасидан маҳрум бўлган эди. Энди унинг қўллари ёлғиз ётарди...

Қанча-қанча ёш йигитлар кинога олиб кириб, унинг билакларини қисар, бу нарса унинг жўнглига ҳуш ёқарди, аммо ўзи уларнинг шундай қилишларига илҳақ бўлмас ва кутмас ҳам эди. Ҳозир эса Андрейнинг қўлини тегиб туришини ўз ҳаётидаги энг ширин дамлардан бири деб ҳисоблаган эди. Агар Андрей қизнинг қўлларини ўзининг кенг ва катта кафтлари орасига олса, у жуда ҳам бахтиёр бўларди. Унга шундан бошқа ҳеч нарса керак эмасди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Техсоветда Лобановни Пролетарская ГЭСининг директори Калмиков қувватлаб чиқа олиши мумкин эди. Ингилиш бошланишига бир неча соат қолганда Потапенко Калмиковга телефон қилиб ундан дарҳол министрнинг хатига жавоб тайёрлашни сўради.

— Ҳа, айтмоқчи, техсовет бор-а,— парижонлик билан ёслади Потапенко,— хўп, майли, майли, бахтинг кулган экан, келмай қўя қол, бирортасини юборарсан.

У техсовет аъзоларининг рўйхатини олдига суриб, Калмиков фамилияси қаршисига минус қўйди. Борисов ҳам бўлмайди... Энди иш жойида... Ҳар ишнинг олдидан тайёргарлик қилиб қўйган яхши. Кишиларга раҳбарлик қилмоқ— келажакни олдиндан кўра билиш демакдир. Шу вақт Викторнинг Андрейга ҳатто бир оз раҳми ҳам келди. Майли мулла бўлади. Бупун, азизим сенинг фанингдан ташқари, яна бошқа фан ҳам борлигига ва Виктор Потапенко билан курашиш осон эмаслигига бир карра иқрор бўлишингга тўғри келади. Потапенко сени бир кўппак сингари елкангдан олиб, бурнингни ерга ишқаб қўйиши мумкин. У буни ҳатто бошқа бировнинг қўли билан бажариши ҳам мумкин.

Лабораториянинг янги иш планини тасдиқлаш масаласи узундан-узоқ кун тартибининг сўнгги масаласи эди. Андрей уларнинг бу ишига қарши чиқмоқчи бўлди-ю, бироқ Калмиковнинг йўқлигини сезиб, тезроқ келиб қо-

лар деган умидда индамади. Ярим соатларча вақт ўтгач, Қалмиқовнинг ўрнига Красноповцев келди. Андрей уни «обрўси йўқ иттифоқдош» деб ҳисобларди.

Тамаки тутунидан унинг ҳавоси кул ранг тус олди. Сўнгги масалани орзиқиб кутиш Андрейнинг диққатини оширди. Мажлис икки соатдан кўпроқ давом этарди. Техсовет аъзолари ҳам чарчай бошладилар. Профессор Тонковнинг келиши хонани бир оз жонлантирди.

— Рухсат этасизми?— деди у эшик олдида туриб янгроқ овоз билан.

Долгин унга креслони бўшатиш учун ўрнидан ирғиб турди. Тонков бош инженер ва Потапенко билан сўрашди-да, бошқаларга улғувор таъзим қилиб ўтираркан, олдида монограмма ёзилган сариқ чарм портфелини қўйди.

— Уртоқлар, бугунги йиғилишимизга Юрий Ильич Тонковни таклиф қилганмиз,— деб ваъзхонлик қилди Потапенко Андрейга қарамай. Бош инженер меҳмон олдида лабораториянинг иш планини суриб қўйди-да, паст овоз билан гап нима ҳақда кетаётганини айтиб берди.

Қорхона ходимларининг Тонков билан учрашганларида ҳурмат ва эҳтиромни ўрнига келтиришлари профессорга ёқар эди. У ўзини илм мактабининг отахони деб ҳисоблар, институтга раҳбарлик қилишга, ўз ёнларини тарғиб қилишга муносиб киши деб ҳисобларди. Унинг илмий иш билан шуғулланишга кучи етмас за уни ақлга бовар келмаган нарса деб биларди. У ёшларни ишга солар, улар ҳам профессор раҳбарлиги остида улғайишар, унинг илмий ишини бажаришар, шунда, уларни ўзига ҳамкор қилиб оларди. Ёшлар албатта бундан мамнун эдилар, бу баҳона билан илмий асарлари тезда босилиб чиқарди. Профессор турли комиссиялар, комитетлар, кенгашларга зўрга қатнаб улғурарди. Унинг номига тўхтовсиз келиб турган телеграммалар, таклиф билетлари, чақириқ қоғозлари унга ҳузур бағишлар, иши бошидан ошиб кетаётганидан зорланишни яхши кўрарди. Хуллас у ўзини жуда керакли одам деб ҳисобларди. Яна ким билади дейсиз, балки фаннинг калити ҳақиқатан ҳам унинг қўлидадир.

Ниҳоят кун тартибининг сўнгги пунктига навбат етганда кимдир электролаборатория масаласини кейинги йиғилишга қолдиришни таклиф қилди. Бош инженер Лобановга қараб қўйди.

— Йўқ, албатта, шу бугун муҳокама қилиш керак,— деб қизишиб гапирди Андрей.

Андрей ўйлаб қўйган тadbирларнинг ҳаммаси план тасдиқланишига боғланган эди. У лабораторияда ҳеч бўлмаганда бир печагина илмий иш билан шугулланишга рухсат сўраб бош инженер олдига талаблар қўйди ва ҳар сафар ҳам қандайдир даргумон баҳоналар билан унинг илтимоси рад қилиниб келди. Агар унга қатъий «йўқ» деб жавоб беришадиган бўлса, у албатта сабабини суриштириши мумкин. Йўқ, қайтага маъқуллашга тушадилар, бошлари билан ишора қилиб кўнган бўладилар-да... шу билан иш тугайди. Йўқ, тугамайди балки чўзилаверади, чўзилаверади, ҳеч охири бўлмайди, уларни айбололмайсан ҳам, чунки очиқ кўнгил ва самимийлик билан: «албатта, албатта, планни тасдиқлаб олайлик, кейин марҳамат» деб қутулиша қолади. Хуллас ҳамма нарсa планга келиб тақалар ва унинг локатори ҳам, асбоб-ускуналар билан таъминланишлар ҳам планга боғланиб қоларди.

Потапенко кутилмаганда Андрейнинг тарафини олди:

— Бу масала кўпга чўзилмайди,— деди у, гўё лаборатория тақдирини ҳимоя қилаётган одамдай ва аynи вақтда сўзининг оҳангида бу унча аҳамияти йўқ даражадаги масала, техсовет аъзолари фақат овоз берсалар, бас, бирпасда ҳал бўлади деган маъно сезиларди.

Ўз плани ҳақида доклад қилар экан, Потапенко худди аввалдан ҳал қилинган масала устида гапирётгандай ҳорғинлик, деярли эътиборсизлик билан тапирар, фақат энг эътиборли ерларидагина бир оз тўхталиб ўтарди, холос. Ҳар бир корхона учун Потапенко совға тайёрлаб қўйган эди. Кекса мастер кабельчи Наумов қалам учини ҳўллаб ўз дафтарчасига: «Электронагреватель» деб ёзиб қўйди.

— Аллақачон қилиш керак эди. Кўчаларда гулхан ёқиб ишлаймиз. Бу уят-ку, ахир,— деб гўлдиради у.

— Балки, баъзиларингизга планда чинакам илмий ишлар оз кўринар,— деди сўзининг охирида Виктор,— лекин биз бу йил ҳаммадан аввал корхоналаримизни энг зарур эҳтиёжлар билан таъминлашимиз, ишлаб чиқаришда элементар маданиятни оширишимиз ва ниҳоят, юқори материя устида ишлашга киришишимиз керак.

Унинг бу гапларига тушунганлар кулиб қўйишди. Виктор берилган саволларга ҳам юмшоқлик билан ҳорғин

бир вазиятда жавоб берди-да, қоғозларини йиғиштириб бош инженернинг чап ёнига ўтирди.

— Кимда қандай фикр бор?— деди бош инженер.

— Тушунарли,— йўғон овоз билан бақирди ўтирган еридан Комсомолская станциясининг директори Тарасов.— План жойида, гап фақат бажарилишида қолган.

Сўз Лобановга берилди. Унинг овозидаги кескин оҳанг тинч вазиятни бузиб юборди. Потапенконинг мулоим оҳангдаги гапларидан кейин Андрейнинг сўзлари қулоққа дағал эшитиларди.

Унинг ўзи ҳам гапни ҳаддан ташқари қаттиқ бошлаганини, аудиторияда ўтирганларнинг гашига тегаётганини сезди-ю, лекин Викторнинг ҳаракатлари, Тонковнинг келишидан туғилган шубҳа Андрейнинг фойдасига қарши турган бутун вазият уни шундай таваккал қилишига чорлар эди.

— Бизда коллектив кучли, маблағ ҳам етарли... Сиз бўлсангиз тўп отиб чумчуқни қулатмоқчи бўласиз. Бизнинг кучимиздан шундай фойдаланиш керакми? Техника тараққиётидаги чинакам масалаларни ким ҳал қилади? Демак ҳеч ким. «Электронагревателлар» эмиш...— мазах билан такрорлади у,— балки техбўлимда ишловчиларнинг ақли бовар қилмас? Мен ишонаманки, ўртоқ Тарасов, бу ишни станциянгиздаги хоҳлаган инженерингизга топширсангиз, у албатта биз ясагандек қилиб ишлаб бера олади.

— Шунақа денг, бизнинг шундан бошқа қиладиган ишимиз йўқми,— деб эътироз билдирди Тарасов.

Бош инженер қалам билан столни уриб тартибга чақирди. Андрейга қарши вазият кучайган сари, унинг ҳужуми ҳам шунчалик авжига минар эди. Потапенконинг плани ўрнига у чинакам илмий ишлар планини тасдиқлашни талаб қилди. Бунинг ичида Рейнгольд автоматини такомиллаштириш, теплостанциялардаги қозонларни бошқаришни автоматлаштириш ва локатор масаласи ҳам бор эди.

У яшил сукно ёпилган узун стол атрофида ўтирган йигирма кишининг ҳаммасини бирма-бир танқид қила бошлади, у ниҳоят, ҳақиқий жанг бошланаётганидан севиниб, бош инженерга ва станция директорларига ёпиша кетди:

— ...Сиз, ўртоқ Пятников, асбоблар тузатиш билан

ном қозондингиз,— деб мурожаат этди у монтер Пятниковга,— агар ўйлаб қаралса, сизнинг бу ҳунарингиз бизнинг орқада қолаётганимиздан далолат беради. Аллақачонлар эски асбобларни олиб ташлаб, ўрнига автомат ўрнатишимиз, одамларни оғир меҳнатдан озод қилишимиз керак эди. Аллақачонлар. Албатта айб сизда ҳам эмас, ўртоқ Пятников, аммо атрофингизда машиналар чиқиллашиб ётган пайтда сиз роз пати билан хат ёзадиган эски вақтдаги котибга ўхшайсиз...

— Вақт бўлди!— деб кескин эслатди Долгин.

— Яна қанча вақт керак сизга?— деди бош инженер. Андрей ўн минут сўраган эди, техсовет аъзолари шовқин кўтариб юборишди. Андрей индамай ўрнига ўтирди.

Унинг олдида «Тўғри гапираётибсиз, лекин қизишманг» деб ёзилган қоғоз қўйишди. Лекин номи кўрсатилмаган, бу қўрқоқ кўмакдош Андрейни хурсанд қилмади. У ҳорғинлик сизди. Юз мускуллари бўшашиб боши оғирлаша бошлади. Аммо Наумов сўзга чиқиши билан бир оз жонлангандай бўлди. Потапенко техсоветга аъзо қилиб, ишчилар вакили сифатида Наумов ва Пятниковни қўшган эди. Хизмат кўрсатган мастер Наумов сўзга камданкам чиқарди; у сахий ва жуда мулойим, иш деса жонини берадиган, беш минут чиқиб гапиртишдан кўра кечгача ишлаб беришни афзал кўрадиганлардан эди. Бироқ ҳозир тасодифан сўзга чиқди-ю, папиросини кулдонга босиб эзар экан, ҳар ҳолда локатор кабелчилар учун электронагревателга қараганда зарурроқ,— деди.

Наумовдан кейин Пятников чиқиб Наумов билан Лобановга ёпиша кетди. Асосий масала бу ёқда қолиб, у ишчилар синфи, техника тараққиётлари ҳақида, Лобанов ишчилар синфининг ташаббуси билан қизиқмаслиги, ишчини рағжитиши тўғрисида гапирди.

Лобанов бу хилда гапирмаганлигини ҳамма билардию, бироқ Пятниковнинг сўзини маъқуллаб бош қимирлатишар ва «ишчини рағжитиш яхшими, яна машҳур ишчимизни-я» дегандек Андрейга таъна назари билан қарашарди.

Андрей умид билан Краснопевцевга қараган эди, лекин у кўзини олиб, бошини қўйи эгди, юзларида эса бепарволик аломатлари пайдо бўлди.

«Коридор қаҳрамони»— деб ўйлади Андрей шубҳа билан.

Лекин кутилмаганда Лобановнинг бир неча тарафдорлари чиқиб қолди. Юқори вольтли линиялар инженери деди:

— Америка заводларида «ўлчовчи инженер» деган лавозим бор. У фақат рационаллаштириш билан шуғулланади. Цехларни айланиб юриб ўйлагани ўйлаган. Унинг вазифаси йилга палон сумма миқдоридаги маблағни тежаб-бернш. Билдингизми, ўртоқлар, қандай бемаънилик: бор йўғи битта ўйловчи инженер у — у ҳам пулга ўйлайди денг.

— Завод ўзиники бўлмагандан кейин ўйлаб нима қилади,— деди бош инженер.

Инженер, Тарасов томонга қайрилди-да, бармоғини бигиз қилиб ҳужумга ўтди:

— Бизнинг инженерлар ҳақида ёмон фикрда экансиз. Уларга ишоншдан қўрқасиз. Улар эса кичик илмий ишлар билан жон деб шуғулланган бўлардилар. Хоҳлашмас экан, мажбур қиламиз. Лаборатория бўлса бемалол юқори маҳсулот бериш билан шуғулланаверсин.

— Юқориликка-ку, юқори-я, лекин материя бўлиши керак-да,— деб кулди бош инженер.

Виктор кўлгиси келмаса ҳам бошқалар қатори илжайиб қўйди. Томир уришини сезгирлик билан текшираётган доно врач сингари у ҳам йиғилишда нотекистик пайдо бўлганини дарров сезиб қолди. Нимадир ўзгаргандек бўлди. Лобановнинг тарафдори оз бўлишига қарамай ҳамма уларга диққат билан қулоқ соларди. Бош инженернинг сўнгги ташлаган луқмаси жуда ўрнида ишлатилди. Виктор Андрейнинг бошини кўтариб, диққат билан нотиқнинг сўзини тинглаётгани ва нималарнидир дафтарчасига ёзаётганини кўрди. Яна сўзга чиқмоқчи бўлса керак. Ана, лабини ташлади, аммо юзи хотиржа. Бирор нарса ўйлади шекилли. Виктор ҳеч кимга сездирмай Долгинга имлаб қўйди.

Сўзга чиққан Долгин икки муштини столга тараб жимлик чўкишини кутар эди. Агар Долгиннинг дам жарангдор драматик, дам прокурорларга хос оҳангда тапираётган тилига ўтирганлар ҳеч тўхунмаганларида эди, унинг бу олға иштиловчи қиёфасига қараб, у ҳамманинг сирини фош қилиб, қоралаб ташлаётган бўлса керак, деб ўйлаган бўларди.

Пятников қулайроқ ўтириб, Долгиндан назарини олиб

Лобановга ташлади ва бошқа кўпчилик одамлар ҳам на-
хотки Лобановнинг қўлидан шунақа ишлар келса, деган
синов билан унга қарадилар.

Долгин, Лобановнинг плани қайта кўриб чиқишни
талаб қилишидан мақсади фақат ўз локатори билан шу-
ғулланишга йўл очишга интилишдан иборат, деб айбла-
ди. Лобановнинг лабораторияга фақат локатор туфайли
келганлиги ҳеч кимга сир эмас. У тақдим қилган план
уйдирма гаплардан иборат, унинг плани фақат ўз қил-
мишларини ниқоблаш учун зарур. Лобановнинг тутган
вазияти унинг ишлаб чиқариш эҳтиёжига бепарволик
билан қарашлигидан кўриниб турибди. Лабораториядаги
инженер ходимлар ўртасида юз бераётган парокандалик
ва оммадан ажралиб қолишликка эса партия ташки-
лоти томонидан танбиҳ берилди. Лобановнинг мақсади
вазиятдан фойдаланиб ўз локатори устида шуғулланиш
учун моддий бойлик ортдиришдир. Балки у докторлик
диссертацияси ва мақолалар ёзишни ҳам планлаштир-
ган бўлса керак. Мана масала қаерда!

Унинг оқ тери билан қопланган силлиқ башараси,
қайғураётгандай ва афсусланган қиёфага кираётгандек
борган сари юқори кўтариларди. «Ўртоқ Лобанов» де-
йиш ўрнига «у» олмошини ишлатар ва бу унинг фош қи-
лишга йўлланган сўзларига қандайдир алоҳида ранг бе-
рар эди.

— Бизнинг энг яхши ижодкор рационализаторлари-
миз ўз ғояларини амалга ошириш учун давлатдан маб-
лағ сўрамайдилар. Масалан ўртоқ Рейнгольдни олинг.
Биз уни ишдан бўшатиб қўймадик, ҳеч қандай ёрдамчи
ҳам бермадик...

— Ёлгон!— деб бақирди Андрей.— Уялмайсизми
Долгин! Яна партком аъзосисиз-а!

— Танқидни сева билиш керак,— деб тантана билан
жавоб берди Долгин. Сўнг бош инженер томонга қай-
рилди-да, дадил давом этди.— Ҳозирча унинг миясида
локаторнинг фақат қуппа-қуруқ идеясидан бошқа ҳеч
нарсга йўқ. Ўзининг хизмат лавозимидан фойдала-
ниб...

— Ўртоқ Долгин, биз бу ерда Лобановнинг ахлоқини
эмас, платини муҳокама қилаёtmиз,— деб унинг сўзини
бўлди бош инженер.

Долгин тутилиб қолди. Бу бақироқ наъра азобидан

қутулгаилар пичир-пичирлар, шивир-шивир таплар бошлашди. Наумов энгашиб Лобановнинг тиззасига шапатылаб қўйди.

— Жудаям ошириб юборди Долгин. Роса олиб қочяпти...

Юқори вольтчи инженер ярим овоз билан қўшиб қўйди:

— Гапининг сони бору, салмоғи йўқ.

Шунга қарамай Долгиннинг айбловчи нутқи кўзлагани мўлжалига бориб теккан эди.

— Мана, гап қаёқда экан,— деди Тарасов,— бизга нагреватель қил деб маслаҳат беришади-ю, ўзлари илмий капитал йиғишар экан-да.

— Капитал масаласига келганда,— илиб кетди Долгин,— бу масаланинг йирик мутахассиси бўлган профессор Тонковнинг қимматли фикрларига қулоқ беришларингизни сўрайман.

У ўз сўзининг икки хил маъно берганини сезмай қолди. Бош инженер кулгисини яшириш учун қўли билан оғзини ёпдида деди:

— Хурсанд бўлардик.

Тонков соқолини силаб, йўталиб олди-да, хаёлга чўмди.

Стол атрофи бўйлаб енгил шивир-шивир ўтди,— сўнг жимлик чўкди.

«Хаммаси тайёрланиб қўйилган экан-да», деб тишини-тишига қўйди, ичидан аччиқ кулиб Андрей.

Бу жимликни бузиб Андрей кутилмаганда лузоқ эснаб, оғзига кафти билан ура бошлади. Нима учун шундай қилганини ўзи ҳам сезмай қолди. Балки бу Тонковга ва ҳозиргина ажойиб найранглар кўрсатиб сахнадан тушган Долгинга нисбатан билдирган нафратидир.

Лобановнинг бу хилдаги болаларга хос қилиғи ҳеч кимга ёқмади. Бош инженер бошини чайқаб қўйди, ҳатто Наумов ҳам уялиб кетди.

Тонков бир оз елкасини қисиб, бир вақтлар аспирант Лобановнинг локатор ҳақидаги идеяси билан танишишга муяссар бўлгани ва ўша вақтаёқ бу теманинг самарасиз эканлигини изҳор этганлигини ҳикоя қилди. Локатор орқали аниқ маълумот олиш мумкин эмас... Ҳозирги вақтда Лобанов аллақандай чалкашликларга дуч келган, ўз йўлидан аданган деб айтмасак ҳам, ҳар

ҳолда бу ёш олим янглишишлар ичида ўралиб қолган деб ҳисоблаш мумкин. У, яъни Тонков, Лобановга, мавжуд методни, унинг, яъни Тонковнинг тажрибалари билан бойитиб, такомиллаштиришни маслаҳат қилади. Чунки метод рус фанидаги ҳамма традицияларнинг маълум оқимида ётган метод ҳисобланади. Унинг институти электрлаборатория билан ҳамжиҳат бўлиб, шу методни охиригача етказишни ўз зиммасига олади.

— Ишонамизки, Андрей Николаевич, бу ҳамжиҳатлик, фан йўлига кириб келаётган сиз учун ҳам ва лабораториянинг бутун коллективи учун ҳам яхши натижа беришга қодирдир.— У сўзини таъсирли қилиб тугатди. Бу билан у фан манфаатини ўзининг шахсий антипатиясидан нечоғлик юқори қўяётганини намоён қилмоқчи эди.

Лобановнинг дағал гапларига қараганда Тонковнинг бу таклифи анчагина ҳимматли кўринди. Тонковнинг қўлини қисишар экан у оппоқ йирик тишларини кўрсатиб, таъзим қилар эди.

Андрей узоқ жимликдан сўнг хириллаб қолган овози билан Тонков таклиф қилаётган эски усулни ўзи диссертация устида ишлаётганидаёқ рад қилганини ва увадаси чиққан ўша ямоқнинг ҳеч қандай натижа бермаслигига ишонч ҳосил қилганлигини айтди. Андрей учун масала аниқ: у эскини қайта тиклаш билан шуғулланишни истамайди.

Виктор Потапенко вазият шундай тус олишини олдиндан билган эди. Ҳақиқатан ҳам худди ўша ўйлагани бўлаётгани учун ич-ичидан кула бошлади.

— Рухсат этинг, Дмитрий Алексеевич?— деб илтимос қилди у бош инжепердан.— Андрей Николаевичнинг профессор Тонков таклифини қатъий рад қилиши ачинарли ҳол, албатта. Хайриятки бу ҳолатдан чиқишга қурбимиз етади. Лабораториянинг ёш, талантли инженери Устинова худди шу усул устида ишлашга қизғин бел боғлаган, мен ўйлайманки, унинг бу ташаббусини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаймиз.

«Орқамдан тил бириктириб қўйишган экан, ҳай, майли...»— ҳаяжонланди Андрей. Кўзи, очиқ турган блокнот-часидаги Долгин ва Тонковга қарши чиқиш учун ёзиб қўйилган формулалар ва исботлар устидан югуриб ўтди. Йўқол. Ҳеч нарса керак эмас. У варақни йиртиб

олиб, бурдалаб ташлади. Шу заҳотиёқ Викторга назарни тушди, унинг тикилиб қолган қора кўздан ичиқоралик, гаразғўйлик аломатлари сезилиб турарди. Бу қарашидан унинг Андрей лаборатория раҳбарлигидан воз кечармикин деган умидда эканлиги ҳам дарров билинди. Техсоветда бўлаётган ҳамма можароларнинг сабаби ҳам Андрейни ана шу тузоққа илиштиришда экан. Бироқ мақсад ҳеч кимга маълум бўлмай, ўзи билан Виктор ўртасида аён эди, холос.

— Ўртоқлар, мен озчиликни ташкил қилганим учун ҳам бўйин эгишга мажбурман,— деб аста гапирди Андрей.— Баъзилар мени ноҳақ экан деб ўйлар. Лекин шунини айтиб қўяйкин мен ўз мақсадимга эришолмай қолганимдагина чинакам ноҳақ бўламан.

Виктор кўзларини ярим юмди; қайта очганда улар аввалгидай хотиржам, одатдагича шўх ва ўйноқи боқар эдилар.

Бош инженер Лобановнинг руҳини кўтариб қўйгиси келди.

— Энг муҳими, натижа Андрей Николаевич. Қандай усул ва қайси асбоб билан шуғулланиш сизнинг ишингиз. Бизга гарантия керак. Менимча профессор Тонков ишончли йўлни таклиф қиляпти.

— Дмитрий Алексеевич, тухум порошоги ҳам ишончли,— деди Андрей,— чунки у ҳеч қачон палағда бўлмайди. Лекин порошок тамсиз ва тўйимсиз овқат ҳисобланади.

Бош инженер кулиб юборди ва:

— Аҳа, палағда бўлишга ҳам иқдор бўлар экансиз-а? Ана шунақа-да,— деди.

У шу гап билан ўз фикрларидан хулоса чиқарган бўлди. Унинг юрагини қандайдир бир бўлаги Лобанов томонда эди. Андрейнинг қўпол, юз-хотир қилмай шартта гапираверганлигига ва кишилар билан чиқишолмаслиги, кеккайтганига қарамай автоматлаштириш масаласини дадил кўтариб чиқиши Дмитрий Алексеевичга ёқди. Агар Долгин ҳақ бўлганда ҳам Лобанов локаторининг тақдирига шунчалик ишонч билан ёндашаётган талантини қўллаш керак. Дмитрий Алексеевич ўзининг тажрибакор, маъмурий сезгирлиги билан Потапенконинг ҳаракатларида қандайдир мақсад борлигини ҳам пайқайди. Шунинг-

дек худди шу сезгиси билан ўз фикрига амал қила бошладди. Лобанов Тонковга қараганда обрўли эмас. Шунинг учун ҳам Лобанов ўз локатори билан бирга мағлубиятга учраса бош инженерга қараб: сиз қасрда эдингиз, ўзингиз айбдорсиз, ёш бир болага шундай нарсани ишониб топшириб бўларканми, дейишади; агар Тонков йиқилса-чи, дарров эътироз қилинади; Тонков машҳур профессор, унга ишонмай кимга ишониш мумкин, дейилади. Бунга ким қўнмайди дейсиз.

Ўн беш овозга тўрт овоз қарши турган ҳолда қўлчилик овоз Потаненко планини тасдиқлади. Краснопецев бетараф қолди.

Лаборатория томондан кўрсатилган план, шунинг қаторида локатор ҳам рад қилинган эди.

Виктор Андрейга гардероб олдида етиб олди.

— Уйгами? Машинада олиб бориб қўяман.

— Юр,— парижонхотир жавоб берди Андрей.

Улар йўлакдан чиққач, тоза ҳаводан чуқур нафас олиб, жим туришди.

— Кел, келишиб олайлик,— деди Виктор,— иш вақтида минг тортишмайлик, барибир ишдан кейин яна эски дўстмиз. Хизмат ишини шахсий муносабатга аралаштиришни ёмон кўраман.

Андрей бир зина пастга тушганида юзи унинг юзига тўғри келди.

— Йўқ, номеринг ўтмайди. Бизнинг йўлимиз бошқа-бошқа, бутунлай бошқа... энди сен билан апоқ-чапоқ бўлолмайман. Вассалом. Сен қаёққа? Ҳа, машинанг бор-а! Хўп, хайр.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Андрей юз қадамча юриб тўхтади-да, орқага—Бошқарма томонга бурилди. Қоровулдан жалитни олиб лабораторияга кетди. Кабинетига кириб, чироғ ҳам ёқмай, стол олдида креслонинг орқасидан тикилиб, чорак соатча туриб қолди. «Инженерлар хонаси»даги радио мужмал би нарсалар гапириб гулдирамоқда. Кўчада ғизиллаб кетаётган автомобиллар бўғиқ овоз билан сигнал берадилар.

Стол устида блокнотдан йиртилган қоғоз оқариб кўринди. Андрей уни олиб кўзи олдида яқинлаштирди. Хат-

да «Фалеев сизга бир неча бор телефон қилди»,— дейилган эди. Хатни Майя Устинова ёзганлиги кўришиб турар эди. У хатдаги ҳарфлар сонини санаб чиқди-да, кубга кўпайтирди, кейин унинг квадрат илдизини топди. Шу пайт ёдига Фалеев билан хайрлашган чоғи тушди. У: «Мен ишонаманки, сен қайтиб келасан, албатта, қайтиб келасан» деган эди.

Андрей қоғозни столга қўйди-да, тортмани очди, ундан пайпаслаб локатор лойиҳаси солинган ўзининг юпқагина папкасини олди, сўнг шошилмай боғичини ечди-да, варақларини текшириб кўрди. Папканинг ичига ёпиштирилган чўптакчадан бир парча сим олди. Сим изоляцияси бутунлай қовжираб қўлда уқаланадиган бўлиб кетган эди. Шу пайт унинг кўзи олдида яна Глебнинг совуқда қотган қўли ва чиқиллаб турган қўл соати гўё янгидан намоён бўлди. Андрей симни ўз жойига солиб, папкасининг боғичини боғлади. Энди папканинг бу ерда қолишининг ҳеч ҳожати йўқ. У бу ерда ортиқча.

Ҳеч нарсамни унутмадиммикан деган ўй билан у хонани кўздан кечирди.

У қўлини телефон устига қўйди. Совуқ трубка жуда оғирга ўхшаб туюлди.

У бир-бир номер терар экан, телефон диски қуруқ шариллаб айланар эди. Фалеевнинг овозини эшитиши билан Андрей трубкани қайтиб қўяйми, деган мақсадда бир зумгина жим қолди.

— Лобанов тапираётибди,— деди у,— телефон қилганмидинг?

— Бир неча бор телефон қилдим,— деди севиниб Фалеев,— аҳволларинг қалай? Биздан кетдинг-у, бутунлай унутиб юбординг дейман. Ишларинг дурустми? Локаторинг қалай, битай деб қолдимиз?

— Ишлар жойида,— деди Андрей,— ҳаммаси қойил кетяпти.

— Ҳали умидингни узганингча йўқми?

— Бу нима деганинг.. Ўзингларда қандай янгиликлар бор?

— Балки сир сақлаётгандирсан, Андрей? Бизга доцентликка янги штат берилди. Сени олсак деган мақсадимиз бор. Чол касал бўлиб, бир ўзим ўралашиб қолдим. Холдан тойганман.. Нега индамайсан?— деди Фалеев бир оз жим тургач.

— Шунинг айтгани телефон қилганмидинг?
— Сенга бир нарса бўлганга ўхшайди, Андрей.
— Ҳеч нарса бўлгани йўқ.
— Қулоқ сол, индинга бу ерга америка делегацияси келади. Сени вакил қилиб кўрсатиш учун таклиф қилмоқчи эдим. Сен ахир инглиз тилида бемалол гапиринча оласан-ку.

— Ҳа, борсам борарман.

Кеч бўлганига қарамай кўчада одам гавжум эди. Чинакам ёзнинг биринчи кечаси ҳукм суларди. Хиебонда ўтўланларнинг хушбўй нафаси димоққа урилар, одамлар чақчақлашиб кулишар, суҳбатлашар, лекин Андрей билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Қариб, муңкайиб қолган чоллар сингари уни ёлғизлик ҳисси чулғаб олди.

У ўртоқлар мазорига желиб, гранитга ўйиб ёзилган сўзларни ўқий бошлади:

Қайгу-алам эмас, ҳавас уйготар,
Жанговар йўлнингиз қалбларда мангу.
Шон-шараф-ла яшаб эдингиз вафот!

«Ҳа, Глебушка кўрдингми, бизда ишлар шунақа...» Андрей бошини тебратди-да, сесканиб елкасини қисди, сўнг боши оққан томонга кетаверди. У юришида эриб, ғойиб бўлишга интилгандай тобора тезроқ юриб борарди. Қайси бир муюлишга етганда қулоғи остида машина тормозининг чинқиргани эшитилди. Андрей чўчиб кетди ва мускуллари тезроқ ишлай бошлади, ақлини йиғиб олгунча ўзи ирғиб четга чиқди. Худди унинг қаршисида баланд юк машинаси тўхтаган эди. Кескин тормоз бериш натижасида кузованинг орқа қисми бир томонга сурилиб кетган, покришканининг остидан тутун кўтариларди. Шофер кабинадан бошини чиқариб, ғазаб билан аммо ўзини енгил ҳис қилиб бақирди. Андрей тротуарга қайтди. Бир печа қадам юргандан кейин ҳушини йиғиб юз берган ҳодисани эслади-ю, гарданида чумолилар ўрмалашгандай жимирлаб кетди, пешонасини тер босди. Андрей оёқ-қўлларига тикилиб бирдан қалтирай бошлади. Нимадир қилмоқчи, қаёққадир интилмоқчи бўлган эди, аммо ҳеч қанақа иш қилишга улгура олмади... Борди-ю, машина тагида қолганида, бирор киши унинг бинафша ранг папкасини топиб олиб, балки отаси, ёки лабораторияга етказган бўлармиди. У ерда бу папка чанг босиб ётаверар-

ди. Кейин ким билади дейсиз, Андрей кимнинг эсига келаркин, шундай одам дунёда бўлган эди, деб эслармиди, йўқми, номаълум. «Шон-шараф-ла яшаб этдингиз вафот...» Унинг оёқлари бўшаша бошлади. Ҳеч қачон, ҳатто фронтда ҳам, ундаи кейини ҳам уни ўлим хавфи бунчалик қуршамаган эди.

Пивохонани кўриб, ичкарига кирди-да, ўзини чарчоқ сезиб стол олдига ўтирди. Официант нимадир сўраган эди, Андрей бир неча бор бош силкитди. Сўнг унинг олдида бир стакан ароқ, бир кружкада пиво ва иккита бутерброд пайдо бўлди. У ароқни ичиб юборгач, сесканмади ҳам, закуска ҳам емади. Ичини ёқимли бир нарсга қиздиргандай бўлди, аммо мияси равшанлигича қолди. Пивохонанинг бурчагида ўтирган баянчи эринибгина «Дунай тўлқинлари» куйини чалиш билан банд эди. Зах ва тамаки ҳиди димоққа турарди. Андрейнинг қаршисида иякларини мушти билан ишқаб, пишиллаб қизил бурнини торта-торта тўлагина бир эркак ўтирибди. У пиво кўпигини пуфлар экан, юзига тартибсиз сочилиб тушиб турган оқ сийрак сочлари остидан Андрейга тикиларди. Унинг кўзлари тетик, оқилона боқар, лекин ўзиникига ўхшамас, худди биров келиб, бу сўлғин ясама башаранинг орқасидан ундаги икки тешик орқали мўралаётгандай эди.

— Таъсир қилмаяптими-а?— деб ғамхўрлик билан оўради эркак.— Оз-оз, қултум-қултум қилиб ичинг, орқасидан пиводан хўплаб юборинг. Никита!— деб официантни чақирди у:— Икки юзта-ю, бир кружка! Хафагарчилик бўлмаса ичиш ҳам осон. Алам чекаётган бўлсанг қийинроқ. Мен уч кундан буён ичаман, қудуқманми дейман. Илгари озгина ичсам тамом бўлардим.— У олиб келинган стаканни қўлида айлантира бошлади.— Ичамизми? Ҳар ким ўз муваффақияти учун. Сиз инженерсиз, биламан. Ҳозир ҳамма инженер бўлиб кетяпти. Машиналар, витаминлар асри-да. Ҳа, ҳа... Менга барибир.

Улар стаканларини чўқиштириб, ичиб юборишди.

— Энди дарров пивони кўтаринг, маза қиласиз,— у киши бурнини жийириб, бирдан бесаранжом бўлди.— Тўхтанг мен нима деётувдим? Ҳа, борди-ю, мен эртага ўлиб-нетиб қоладиган бўлсам, бугун унинг юзига ҳамма гапни шарта-шарта айтган бўлардим.

— Кимга?

— Бошлиғимга-да, албатта. Мен унинг учун ўн йилдан бери ишлайман. У лауреат бўлиб олди, менчи, қандай бўлсам шундайимча қолавердим.— У минут сайини кайфи ошиб борар, аммо кўзлари ҳамон ҳушёр боқар, гўё қизғи бўлмаган бекорчи нарсалар ҳақида сўзлаётгандай эринчоқлик билан бепарво гапирар эди.— Кеча олдимга келиб нима дейди денг: лойиҳаларингизни менга бера қолинг, Евгений Семенович, мен уларни ишлаб чиқаман, барибир давом этдиришга сизнинг кучингиз етмайди. Ўзингиз эса янги экспедицияга тайёрланинг. Ишлаб чиқараман эмиш! Ҳаммаси қилиниб, тайёр бўлиб қолган-у, у киши ишлаб чиқарармишлар. Тепасига фамилияларини қўйсалар — иш тамом. Ҳар сафар худди шундай қилади. Унинг қўлида менга ўхшаган бир неча ювош қўйлари бор. Юнгини топ-тоза қилиб олиб қўя қолади.

— Нега чидаб турасизлар ахир?— деди Андрей.

— Пивонгизни ичинг. Яхши пиво экан. Исиб қолмасин.

— Йўқ, анча совуқ экан.

Киши кружкани нари сурмоқчи бўлган эди, қўли қалтиради, пиво чайқалиб стол устига тўкилди.

— Айтмоқчи, мен нима деятган эдим?

— Келинг бу ҳақда гапиришни тўхтатамиз,— деди Андрей.

— Ҳа-а-а, эсимга тушди. Илмим, яъни дипломим йўқ. Мен унинг олдида нимаман — шилимшиқ қурт! Токи мени ҳақ-ноҳақлигимни текшириб бўлгунларича, у мендан пашмак тайёрлаб қўяди. Менинг ҳаётим шунақа ўнгидан келмай турибди, азизим. Хотиним бор, қизим бор. Хотиним бошлиқларни танқид қилишимни ёқтирмайди. Шу ҳам ҳурматданми? Сизга менинг маслаҳатим шуки, ёлғизликдан қўрқсангиз, асло уйланманг... ёки вақт ўтдими?

— Йўқ, ҳали эрта.

Тўкилган тўқ сариқ ранг пиво силлиқ мармар устида равон оқиб борарди. Андрей бу оқим доира ясаб, унинг энги томон келаётганини кузатиб турди. Маст кишининг безор қилувчи чийилдоқ овози қулоққа дағал уриларди:

— ...Рак касалига дучор бўлиб қолсам эдим, кейин уларга айтадиганимни айтар эдим. Ҳамманинг олдида, мажлисда туриб бир бошдан шошилмай гапирар эдим.

Нимайики билсам ҳаммасини айтиб берардим. Сен аблаҳ, ўргимчак, бошқаларнинг бору йўғини ўғирлашга ўргангансан. Мен сени ёмон кўраман, юзингга тупураман, мен ҳам сендан яхшироқ ёзишни биламан деб айтардим. Ахир, у фақат бир плюс, холос. Ўзи мустақил шахс эмас. Плюс, холос. Майили, мен бир рақами бўла қолай,— у барибир плюс. Ёлғиз плюсининг ўзи ҳеч маъни бермайди.

— У ким ўзи?— деб сўради Андрей.

Бу одам бурнини тортиб атрофга қараб олгач, афтини буриштирди-да, бармоғи билан Андрейга пўписа қилиб қўйди.

— Сиз, ландовур экансиз,— деди Андрей дадилроқ гапиришга ҳаракат қилиб,— тиз чўккан исёнчи. Рак билан оғрисам эмиш, туф сенга-э! Сенингча мен ҳам сенга ўхшашим керак экан-да? Йўқ. Асло.

Совуқ башарага ўрнатилган ҳалиги ўзга кўзлар Андрейга яна тетик боқди.

— Тўғри айтдингиз,— кутилмаганда, қўшила қолди у. — Мен ювош, принципсиз одамман. Аммо мендақалар кўп,— у алам билан қонсиз лабларини тишлади,— ҳа, биз кўпмиз.

— Ёлғон!— Андрей ўрнидан туриб чуқур нафас олди.— Биз кўпмиз. Агар сиз кўп бўлганингизда яширишга жой тополмаган бўлардиларинг.— У баланд овоз билан гапираётганини эшитиб, ўзини босиб олди.— Сиз ҳақиқий, виждонли одамлар орқасига яшириниб юрибсиз. Қочоқларсиз. Сиз ўзингизга ҳам ёқмайсиз. Мен сизга ўхшаганлардан кўра ўша шефларингиз билан учрашишни афзал кўраман. Ҳеч бўлмаганда, уни тарсакилаб уришининг ўзи бир ҳузуру.

Пиво оқими папка тагигача етиб келди. Андрей стол четига тираниб туриб пул олиб қўйди.

— Шалвираган одам,— ғижиниб гапирди Андрей.— Оғзингиздаги ошни олдириб ўтирганингиздан кейин сизни нима деб ҳисоблаш мумкин.

Ошхонада ҳали чироғ ўчмаган, Николай Павлович креслода хуррак отиб мудраб ўтирар эди. Столда, устига газета ёпиб қўйилган овқат ҳам турибди. Андрей стулларга туртиниб келиб, отасининг елкасига қўлини қўйди.

— Бориб ухла,— деди у отасига.

Николай Павлович айб иш қилиб қўйган одамдек кўзларини ишқалади.

— Кута-кута ухлаб қолибман. Кўп бўлдим келганинга? Ишинг нима бўлди?

Андрей тезроқ ўзи ёлғиз қолишни, ҳеч кимга ҳеч нарса гапирмасликни хоҳлар, бировнинг юпатишини истамасди. Ётса-ю, ухлай қолса. Лекин ўзи айбдор — план муҳокама қилинмасдан анча кун олдин уйдагиларни ваҳмага солиб қўйган эди.

У аввалига унча истамай, кейин аста-секин қизишиб, ичидан изтироб чекиб, бўлган гапнинг ҳаммасини ҳикоя қила бошлади. Унинг миясига ҳали йиғилиш вақтида келмаган янги далиллар кела бошлади, шунинг учун ҳам бадтар алам қиларди. Шу кечиккан далилларни эсларкан у йиғилишда ҳаддан ташқари адолатсизлик содир бўлганига қаттиқроқ ишонч ҳосил қила бошлади.

Ота-бола Лобановлар ташқи кўринишда бир-бирларига ўхшамасдилар — Николай Павловичнинг бўйи ҳам пастроқ, юзи чўзинчоқ, бурун учи юмалоқ бўлиб, Андрейники каби пучуқ эмас, кўз қорачуғининг оқи кўп, аммо кўкишроқ. Шунга қарамай улар ички хислатлари билан бир-бирларига жуда ўхшардилар, халқ таъбирича уларнинг «қонлари бир» эди. Бу ўхшашлик айниқса ҳозир, уларнинг қиёфаларида яққол кўриниб турарди, икковлари ҳам бир хил ҳолатда қадрларини тўғри тутиб, бошларини кўтариб нўноқлик билан бир оз олдинга ташланиб ўтиришарди.

— Нега индамайсан?— ўқиниб сўради Андрей.

— Сендақа мастлар билан нимани гаплашиб бўларди,— жирканч билан гапирди Николай Павлович,— сени яхшилаб савалаш керак эди.

Андрей отасининг озғин, кўкимтир томирлари бўртиб турган қўлларига қараб, энди бу қўллар уни савалаш учун ҳеч қачон илгаригидай камар олишга қодир эмаслигини эслади-да, бирдан хафа бўлиб кетди.

Вақтлар қанчалик тез ўтар, унинг бирдан-бир яқин дўсти, ҳаётидати энг жонажон кишисини юлиб кетмоқда. Олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ дегандек, тириклигида эътибор бермас экан-у, йўқолгандан кейин уни ҳеч қачон топа олмаскан киши.

Андрей юзларидан қони қочиб, лабини тишлаган

ҳолда креслога яқинлашди-да, отасини беўхшов қучоқлаб, юзини унинг қорни устига қўйди. Отасининг соат занжири унинг юзига муздек тегар ва шу занжир ҳамда бир вақтлар онаси тўқиб берган эски жилеткадан ўзига таниш, қадрдон бўлган ҳид анқир эди. Шу пайт отаси меҳрибонлик билан қўлини унинг бошига қўйди.

— Кетаман, дада, у ердан кетаман,—эзилиб гапирди Андрей.—Энди ишлолмайман... мени мансабпараст... бетига ниқоб қоплаб олган дейишяпти... Кетаман. Институтга ишга жираман... Одинцовнинг юлдига ҳам боролмайман... Бу ерда бўлса ёлғиз бир ўзим ҳаммага қарши курашолмайман...

— Борисов-чи? Лаборатория-чи?— деди отаси.

Андрей бошини даст кўтарди, унинг қовоқлари асабий титрар эди.

— Ёлғиз Борисовнинг қўлидан нима келарди? Биз нима қила олардик?

— Министрликка хат ёз, Марказий Комитетга, газетага ёз... — Николай Павлович Андрейни ўзидан четлатиб, ўрnidан турди-да; хонанинг ичида у ёқдан-бу ёққа тез-тез юра бошлади.— Мурожаат қиладиган жой камми? Ўйлаб топиш фокус эмас, уни охирига етказиш керак. Мақсадга эришиш керак.

Андрей қўл силтади.

— Бунинг учун йиллаб вақт сарфлаш керак. Сен тушунмайсан... Бундай мушкул ишнинг уддасидан чиқиш осонми?

— Меҳнатингни аяяпсанми?

— Меҳнат!— Андрей ўрnidан сакраб турди-ю, гандираклаб кетиб, оёқларини кериб олди. Ялпоқ бурнининг катаклари кенгайди.— Кунига ўн саккиз соатлаб бўлса ҳам ишлай оламан, дам олиш куни ҳам, отпускаи ҳам беришмасин, майли. Фақат менга иш беришсин... ўз ишим билан шуғулланай. Боринг, ана, шаҳар комитетига арз қилай. Улар қайси кўрсатган ишимга қараб арзимни муҳокама қиладилар?— У қўлларини силжиди.— Ҳеч нарса иш қилганим йўқ. Нима билан ўзининг ҳақ эканлигимни исбот қила оламан?! Қуруқ бармоқларим биланми?

— Ёшинг ўн бешга кирганда фанни остин-устун қилмоқчи бўлган эдинг. Плита эсингдами? Йўқ, ўғлим, қийинчиликка чиолмас экансан... Ишга энди киришинг-у, ҳалитдан удалай олмаяпсан. Қўлингдан кел-

маса — четга чиқиб тур, пашшалашма... ҳозиргача ишларинг осонликча юришиб кетаверган эди: эрка бўлиб қолибсан. Институтга кирмоқчи бўлдинг, кирдинг, аспирантурага эса, ариза бердинг, Андрей Николаевич, деб ҳатто ўзлари ёлборишди. Лабораторияни кўнглинг тусаган экан, унга ҳам имкон беришди. Хуллас йўлинг жуда текис бўлди. Бундан буён ҳам шу тептекис йўлдан баҳузур кетавераман деб ўйлаганмидинг? Қарабсанки, бир турткига чидолмай дарров авария қилиб қўйибсан. Нолиб қолибсан. Гапларингни эшитгим ҳам келмайди.

— Ахир, ноҳақ турткилашди-да! — деб бақирди Андрей.

— Бақирма. Ҳақиқатни икки қўллари билан сенга тутишларини қутаётганмидинг? Ҳақиқат учун жанг қилмоқ керак. Сен халқни айбламоқдасан, уни ишонтиролмаганлигинг учун ўзингни айбла..

Андрей ўзини яна бола деб ҳис қила бошлади. Унинг қаршисида ўғлининг ғамхўрлигига, у билан сайр этишга одатланиб қолган, аммо ўғлининг вақти йўқлигидан у билан баҳузур ўтириб суҳбатлашишга имкон топа олмаган хаста чол отаси эмас, балки жўпни жўрган ва кўп нарсани бошидан кечирган доно киши турар эди. У ҳам онанинг ўлимига, ҳам ўз касаллигига, ҳам қариликка дош бериб, мағрур қад кўтариб турарди.

Андрейнинг кўз олди хиралашиб кетди. Аммо у уялмади. Отаси уни ёш боладай етаклаб келиб каравотга ётқизиб қўйди. Кўп ўтмай худди болалигидаги каби отасининг ориқ қўлларини қўйиб юбормасдан бағрига босганича ширин уйқуга кетди.

Андрей одатдагидан эрта уйғонди. Кечаси отаси билан гаплашган пайтда ҳеч нарса ҳал қилинмагандай эди. Жонига теккан лабораторияни лаънатлаб ва уни шу ҳолга тушишга йўл қўйгани учун ўзидан-ўзи хафа бўлиб, анча вақт чўзилиб ётди. Сўнгра ўрнидан сакраб туриб, трусикда муздек линолеум устида юриб бориб, деразани очиб юборди. Қарши томонда бир қиз дераза артиб, секин хиргойи қилар эди:

Атрофга бир боқ дўстим,
Қандай гўзал бу баҳор тонги..

Унинг қўли артиб ўтган ойна усти шаффофдек ярақларди.

Эрталабки гимнастика — ажойиб нарсда! Товонингдан то елканггача ҳаракатга соласан, ўпкангни шундай керасанки, кўкрагинг оралаб тоза ҳаво ўтади, аъзойи баданингдаги ҳар бир ҳужайра роҳатланади. Қўлларимиз кучликми? Жуда кучли! Юрак-чи? Соғлом! Кўкрак-чи? Кенг! Аммо биз яна ҳам кучлироқ бўламиз. Бу инсон ҳаёти учун жуда зарур.

— Мунча қулоч ютиб қолдинг?— деди отаси. У эшик олдида кулиб турарди.— Бу ёққа кел-чи,— деб чақирди у неварасини.— Кеча бу амакингни тоза адабини берганимни биласанми? Ана ўзи айтиб берсин. Билиб қўй, бобом фақат қўрқитишни биларкан деб ўйлама!

— Андрей амаки, шу ростми?— деб кўзларини катта очиб сўради Таня.

Лобановларнинг уйида ишчилар оиласига хос самий муносабат ҳукм суради эди, шунинг учун отасининг кечаги ҳодиса тўғрисида эслатиши бир оз қўполроқ бўлсада, Андрейнинг кўнглига қаттиқ тегмади. Ота оғзини бола кўтаради.

— Бу ҳали ҳолва-ку,— Андрей кулиб Таняни кўтариб олди,— ўн тўрт ёшдалик пайтимда бобонгдан бундан ҳам бадтарроқ калтак еганман.

Шундан кейин у Таняга кеча отаси эслаган плита воқеасини ҳикоя қилиб берди.

У, пайтларда улар Днепростройда катта ёғоч баракда туришарди. Ошхоналари умумий бўлиб, у ерга узун чўян плита ўрнатилган эди. Юз берган воқеани биринчи навбатда Мария Федотовна сезиб қолган эди. У плитада турган товасини олмоқчи бўлиб, унга қўл чўздичо, дарҳол чинқириб юбориб, ўзини орқага отди. Орадан уч минутча вақт ўтар-ўтмас плитата қўл тегишиб бўлмаслигини баракдаги ҳамма хотинлар ҳам сездилар. Кострюлкалар, товачалар, мис товоқлар — ҳаммасида ток бор эди. Кимдир чўян декчасини ёғоч билан олиб олмоқчи бўлган эди, декча ағдарилиб кетиб бутун уйни парга тўлдирди. Хотинлар нима қилишларини билмай, чинқиритиб плита атрофида гирди капалак бўлиб югуришарди. Плита устидаги шавлалар куйиб тагига ола бошлаган, суюқ ошлар биқирлаб қайнаб, ҳамма ёқ тутун ва ис билан қопланган эди.

— Буни ким қилганини биламан!— деб қичқирди Мария Федотовна, Лобановага ўқталиб,— бу сизнинг безори ўғлингиздан келган иш.

— Албатта ўша, ундан бошқа ким қиларди! Қачон-гача унинг бемаъни қилиқларига чидаймиз. Тағин она эмиш!— деб бақирарди хотинлар.

Улар ҳаммаси барабарига нозиккина, юмшоқ кўнгил бир хотинни ўраб олишган, у эса ўзини ҳимоя қилишни ўйламасди ҳам. У фақат бир нарсага, яъни ўғлинг бу ишни атайлаб қилган деган фикрга қўшилолмас эди. Лекин Андрейнинг номини тилга олиши билан хотинлар бадтар тутоқишиб кетди. Улар бу тўполончи боланинг ҳамма қилган ёмонликларини бир-бир санаб чиқа бошладилар.

Эшиклардаги ҳалқаларни автоматлаштирган ҳам ўша. Худди Николаевлар поездга шошаётган кунни у бузилиб, эшик очилмай қолган эди. Охири эшикни синдириб чиқишга тўғри келган эди.

Қуёшда сув қайнатиш йўлини топиб, сал бўлмаса ёнғин чиқариб юборай деган ҳам шу Андрей эди.

Мария Федотованинг мушуги орқали қандайдир радио тўлқин ўтказишни ўйлаб топган ҳам худди Андрейнинг ўзи. Натижада мушук қутуриб кетган эди.

Ўша жунни кечқурун Николай Павлович баракдаги қўшнилarning зўри билан ўни тоза савалаган эди. Ахир беш оиланинг ҳаммаси ўша кунни бутунлай овқатсиз қолган эди-да...

Кейин Андрей кечаси туриб ошхонага чиққан ва плита тагидаги ўзи ясаган трансформаторни олиб ташлаган эди. Бадтар бўлинглар, майли, юқори сифатли қизитиш аппарати ёқмаса, ҳўл ўтин ва керосин билан ивирсиб ётаверинглар. Димиқиб азобланаверинглар. Вақти келиб шундай пушаймон бўласизки... Лекин фурсат ўтган бўлади. Тарихда буюк кашфиётларни ёқтирмас, кашфиётчиларни эса уриб хафа қилардилар. У яқинда Галилей ҳақидаги бир китобни ўқиб чиқди. Шунда Андрейнинг миясида, икковимизнинг тақдиримиз бир-биримизникига ўхшаб кетар экан, деган фикр уйғонди-ю, анчагина ювуниб қолди...

Андрей ўша воқияларни, жеңа отаси эсга солган воқияларни хотирларкан, у ўзининг бугунги қайғусини ўтмишдаги қайғулар занжирига аста-секин улай бошлади. Бу занжир доналарининг ҳар бири ўз вақти-

да такрорлаб бўлмайдиган огир туйғу бўлиб туюлган эди.

Андрей ишга пиёда борарди. Тунги ҳаво билан ювилиб тозаланган шаҳар кун бошланишини кутаётгандай ҳар кун эрталаб Андрейни турли хил янгиликлар — янги бўялган уйлар, ё китоб магазинлари витриналарида пайдо бўлиб қолган янгиликлар, ёки бутунлай бошқача кўтарилаётган қуёшнинг ажойиб шуъласи билан қарши олар эди. Меҳнат қучоғига отланган кишилар ичидан Андрей ўзи сингари бугунги кунга катта умидлар боғлаган, ундан қувноқ ва унумли ҳодисалар кутаётган кўплаб хушчақчақ чеҳраларни учратарди. Бугунги кун ўзи билан нималар олиб келаётганини ҳеч ким билмас, балки у қуруқдан-қуруқ ҳеч фойда келтирмай ўтиб кетар, балки кишини яна оғир чарчатиб ёки дилини сиёҳ қилиб тугар, ким билади дейсиз, ҳаммаси ҳам бўлиши мумкин, аммо эрталаб ҳеч ким бу ҳақда ўйламасди. Тонг бу ажойиб фикрлар ва саркаш умидларга тўлган куннинг ёшлигидир.

Кабинетдаги стол устида бир китоб очик ҳолича ётарди. Андрей китоб саҳифасида, ости тирноқ билан чизилган мисраларни ўқиди:

Оптимиздан жангчилар келар
Таслим бўлган элларни ташлаб,
Дўстларимга дердим ҳар сафар,
Қайғурмангиз, кўзингиз ёшлаб.
Душман сафин ёриб ўтамиз,
Ўлим эса бизга бегона.
Муддат келар босиб борамиз,
Ҳарна қўлдан кетди, оламиз яна.

Эҳ, Борисов, Борисов, мен таслим бўлишни ўйлармидим...

Лабораторияда эрталабдан бошлаб: локатор туфайли план тасдиқланмабди, агар Лобанов локаторидан воз кечганда эди, бошқа тематикалар сўзсиз тасдиқланган бўларди,— деган миш-мишлар тарқалди. Борисов Андрейнинг олдида кириб, кабинет эшигини зич ёпди-да, деди:

— Чиқиб одамлар билан гаплашишинг керак.

— Нимани? Бу мажбуран суқилган планни бажариш керак дейманми, ёки бу план ҳеч нарсага ярамайди дейишим керакми?

Борисов кулиб юборди. Унинг чеҳраси жуда ажойиб:

кулганда кўзлари қисилиб, пахмоқ чўткачага ўхшаш узун киприклари орасида энсиз кўзлари зўрға кўринади. Агар жиддий турса кўзлари катта-катта очилиб, кишига қандайдир синовчанлик билан боқади.

— Бўлган воқияни уларга очиқ-ойдин айтиб бер.

Андрей истар-истамас рози бўлди.

Унинг сўзларини жимгина ўтириб, диққат билан эшитишди. Сўнг Кривицкий дағал соқолларини қашлаб туриб гапирди:

— Тарихдан маълумки, Пифагор ўзининг машҳур назариясини бунёд қилиш олдидан Юпитер йўлига юзта ҳўкизни қурбон қилган экан, шунинг учун ҳам бирор янгилик ихтиро қилинадиган бўлса ҳамма ҳайвонлар зир-зир қалтираб турармиш.

— Олижаноб фикр,— деб мақтади Новиков,— ҳуллас менга энди тиргак зангини тозалаб ташлайдиган электрошчоткани конструкция қилишга тўғри келарканда. Олижаноб фикр! Буюк проблема!

«Аҳа, ҳаммангга кор қилди-ю!»— мамнун бўлиб ўйланди Андрей. Ҳамманинг кайфиятида ранжишлик ва тетиклик ҳислари сезилиб турарди. Фақат Усольцев билан Майя Устинова жим эдилар. Андрей Майяга мурожаат қилмас, умуман унинг томониغا қарамасликка ҳаракат қиларди. Лекин у Усольцевдан савол сўради:

— Сиз нима дейсиз?

— Менимча,— эҳтиётлик ва очиқ кўнгиллик билан жавоб берди Усольцев,— яна бир йилча ўтсин, кейин ўзи маълум бўлиб қолади.

Рейнгольд шиддат билан қўлларини силтаб унга ёпиша кетди. Бир оз жим қолган Андрей яна савол берди:

— Усольцев, электр токи қандай ҳосил бўлишини биласизми?

Усольцев елкасини қисиб қўйди.

— Ток, магнит линияларининг ўтказгич билан кесишиб ўтиши натижасида ҳосил бўлади.

— Баракалла, ҳамма масала худди ана шу кесишиб ўтишда.

— Сизнинг локаторингиз нима бўлади, Андрей Николаевич?— секин сўради Рейнгольд.

Андрей индамади.

-- Ҳозирча, масала ҳал бўлганга қадар назарий то-

монлари билан шуғулланиб турсак бўлмасмикин?— деди Борисов.

— Қўрамиз,— деди Андрей,— баъзи бир масалаларни ўйлаб қўйдим. Балки исботлаб беришга қурбимиз етар.

Бошқа ҳеч нарса ҳақида гап бўлмади. Ҳамма жой-жойига тарқалди. Андрей ўзини анча енгил ҳис қила бошлади.

Потапенко ўз ғалабасини мустаҳкамлашга шошилди. У ўзига хос ғайрат билан Тонков институти билан тузиладиган ҳамжиҳатлилик шартномасини тарихий факт сифатида улуғлашга уринди. У шаҳар партия комитетидан вакиллар чақирди, кинохроника ходимлари ва мухбирларни таклиф қилди. Шартнома тексти босмахонада чоп қилинган бўлиб, етти бетдан иборат эди. Шартномага қўл қўйиш маросими кичик кенгаш залида бўлиб ўтди. Андрей бу маросимни «бум» деб атаб унга қатнашишдан бутунлай бош тортишини Борисов орқали айтиб юборди.

— Арзимаган нарса учун сену менга боришнинг нима кераги бор,— шубҳаланди Борисов. Борисов яқин кунларда Андрейнинг иши юзасидан район комитетига учрашмоқчи эди, шунинг учун у Долгиннинг иғволарига имкон бермасликни истарди. Лекин Андрей чўрт кесар йигит, уни кўндириб бўлармиди? Америка делегацияларини кутиб олгани бораман дебоқ оёғини тираб олди. «Қойил баҳона, агар сўраб қолишса Фалеев чақирибди деб қўя қол» эмиш.

Тонков ўзининг кўп сонли ходимлари билан бирга маросимга етиб келди.

— Менинг шогирдларим,— деб таништирди уларни мухбирларга.

Лаборатория томондан шартномага Борисов билан Майя Устинова қўл қўйди.

— Лаборатория бошлиғи ижодий ҳамжиҳатликка қарши бўлса жерак,— деди баланд овоз билан Долгин бош инженерга. Дмитрий Алексеевич Борисовнинг изоҳини қовоқ солиб туриб эшитди.

— Ҳар ҳолда ўртоқ парторг, Лобановнинг бу иши яхши бўлмапти.

Майя ҳаммадан кейин қўл қўяркан, ҳаяжондан қўл-

лари қалтираб, перо тимдаланиб, сиёҳ томчилари сачраб кетди.

Унинг кўчасида ҳам байрам бошланди! Энди у ачинарли юпатувчи насихатларни эшитмайди. У ана шу иш туфайли ўртоқлари ва ўз виждони олдида ўзини оқлайди. Тез кунда у Лобановга ва унинг локаторига раҳми келадиган бўлади. У Тонков ва унинг илмий обрўсига самимий ишонарди, шунинг учун ҳам тантана қилмай туrolмасди. У Лобанов билан орани очиқ қилиб қўяди. У бугунги маросимга келмади, шу келмаслигининг ўзи ҳам унинг биринчи зарба ейишидир.

Тонков фан ва меҳнат ўртасидаги дўстона иттифоқ тўғрисида таъсирли нутқ сўзлади.

— Биз сизларни ижодга тортамиз,— деди у.— Сиз оддий инженер ходимлар, бизнинг кенгашларда актив иштирок этасизлар, биз процессларнинг асосий мағзи билан яна яхшироқ тушунишларингизга ёрдам берамиз... Биз назария олтиниини практика оловида тоблаб, синаб кўрамиз...

Сўнг Потапенко, бош инженер ва Пятниковлар сўзга чиқишди. Магний ёниб, оператор аппаратини ишга солди. Тонков аппарат объективига қараб туриб, Потапенко билан Майя Устинованинг қўлини қисди.

— Сизнинг лаборатория бўйича бўлажак ёрдамчингиз,— деб таништирган бўлди Майяни Потапенко.

— О, йўқ, ёрдамчи эмас, сафдошимиз,— деди Тонков, бармоғини кўтариб.— Ишонаманки, биз сиз билан менинг методимни шартномада кўрсатилган муддатдан аввалроқ ишлаб тугатамиз. Сиз бу материал туфайли диссертация ҳам ёқлаб оласиз.

Майя қизариб, табассум қилиб турарди, унинг кўзларида бахтиёрлик учқунлари чақнар эди.

Бу вақт Андрей Америка делегациялари билан бирга институтда юрган эди. У инглиз тилини бурро қилиб гапиришга уриниб, совет студентлари нима учун стипендия олишларини тушутирар эди. Бу ғала-ғовур компания ичида Андрейга ёққани фақат биргина профессор Стрейт бўлди. Бу ориқ, ўхшовсиз қиёфали, бир елкаси кўтарилиб турувчи одам дам зажигалжасини йўқотиб, дам авторучкасини, дастрўмолини қаерига солганини билмай, дам ўтмай қаппайган чўнтакларига урибуриб қўярди, ҳадеганда суҳбатдошининг гапини бетайин саволлар билан бўлаверар, аммо суҳбатнинг учи-

ни ҳеч йўқотмас эди. Уни ўқитувчилик ва электротехника фаши қизиқтирарди, бошқа ҳеч нарса ҳақида эшитишни истамасди, аммо шу предметга хос нишанки нарса бўлса дарров усталик билан сўрарди. Физика аудиториясида у девордаги ўнларча портретлар ичида Франклиннинг портретини кўриб, мамнун ер тепинди.

— Та-та-та, ишонаверинг Стрейт, буни бизнинг келишимизни билиб, атайин осиб қўйишпан,— деди унга узун бўйли, боши юмалоқ, кўринишидан ҳасса тутқични эслатувчи ёш химик. Стрейт Андрейга қараган эди, у бепарволик билан елкасини учирди. Стрейт инқиллаб кресло устига чиқди-да, портретга қўл чўзди ва расмининг орқасини пайпаслаб кўра бошлади. Сўнг креслодан гуп этиб тушди-да, ўргимчак уя ва ис босган сержун қўлини ҳар бир делегатнинг бурни тагига тиқиб кўрсатди. Унинг сариқ, суяги чиққан тепакал қиёфасида мамнунлик аломати чақнади. Сўнг у коридорга югуриб чиқиб, дуч келган биринчи студентни бошлаб келди-да, портретни кўрсатди.

— Профессор Стрейт сиздан Франклин ҳақида нималар билишингизни сўраяпти,— деб таржима қилди Андрей.

У орқасига сумка осган бу қотмагина йигитнинг орқасидан ҳаяжон билан қараб турар, йигит эса бир неча инглиз сўзларини дадиллик билан ишлатиб жавоб берди:

— Франклин — машҳур америка физиги. У атмосфера электри ҳамда яшин қайтарғич устида иш олиб борган.— У овозини пасайтирди-да, кулиб туриб, Андрейдан сўради:— Франклин негрларни ҳимоя қилганлигини айтиш мумкин эмасми?

— Нега мумкин бўлмас экан, айтамиз,— Андрей унинг негрлар ҳақидаги гапларини таржима қилиб берди.

— Бизнинг университетда рус олимларининг портретлари йўқ,— деб юборди Стрейт, Андрейга диққат билан тикилиб,— студентлар на Поповни танишади ва на Ломоносовни.

— Шундайдир деб ўйлаган эдим,— деди Андрей,— Франклиннинг портрети-чи? Борми?

Стрейт жавоб бермади. Улар делегатлар билан бирга олға кетишди.

Фалеев билан Зоя Крючкова Андрей билан ёнма-ён

боришар экан, уни туртиб, негрларни линч суди билан азоблашларини Стрейт кўрган-кўрмаганлигини, унинг бу ҳодисага нисбатан қандай фикрдалигини ва Стокгольм мурожаатига қўл қўйган-қўймаганини, хуллас ҳар тўғрида сўрашга ундашарди.

Таржимон қиз уларга ўгирилиб деди:

— Меҳмонларнинг саволига жавоб берайлик.

— Сизнинг олдингизда уятли бўлиб қолдим, мистер Лобанов,— деди жутилмаганда Стрейт,— сиз инглиз тилида шунчалик равон гаплаша оларкансиз, мен ҳам рус тилини ўрганишим керак. Электрик рус тилини билиши керак.

Андрей делегатларни машинага кузатиб борар экан Стрейтдан нима сабабдан мистер Рапп мақолалар ёзмай қўйганидан хабарингиз борми, деб сўраб қолди.

— Рапп энди физика билан шуғулланмайди. У катта мерос эгаси бўлиб олди,— деди Стрейт.

— Кечирасиз, бу ишнинг меросга нима алоқаси бор? — ажабланди Андрей.

Стрейт елкасини қисди.

— Энди унга физика билан шуғулланишнинг нима кераги бор? У йилига йигирма минг доллар олади... Назаримда, мистер Лобанов сиз, нимагадир тушунмаяпсиз...— Стрейт сигарасини тортди-да, қийшайиб кулиб қўйди.— Фандаги беғаразлик — идеал нарсаси, идеал эса ўз қучоғига жуда озчиликни тортилади. Буни бизда юксалиш дейилади,— деди Стрейт. Агар у бу сўзни киноя оҳангда гапирган бўлса жуда алам билан гапирди.

— Тушунарли,— деди Андрей қуруққина қилиб,— илгари олимларингиз фан йўлида қурбон бўлиш учун гулхан томонга югурар эдилар, энди банкка югурадилар бўлибдилар-да.

Стрейт бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин гапирмади, енгига тушган сигара кулини қоқиб ташлаб, инқиллаганича машина ичига кириб ўтирди.

Америкаликлар жўнаб кетишгач, Зоя Крючкова деразани очиб юборди.

— Сигара ўлгирдан шунақаям кўп тутун чиқар эканки,— деди қиз.— Рухсат сўрамай чекишади-я. Бизда ҳатто монтерлар ҳам сўраб чекишади.— У жирканиб лабларини бурди.— Ёввойилар. Уша Стрейтингиз ҳам қуриб кетсин,— дед у Андрейга ёпиша кетди.— Креслога чиқди-я.

Андрей кетар пайтида Фалеевдан регулятор устида ишлаяпсанми, деб сўради. Сўнг унинг илгаригидай баъзи бир назарий чигалликларни ҳал қилиш билан қизиқсинаётганини билгач, ундан бир станциянинг инженерига (у Краснопевцевни кўзда тутган эди) қозон регуляторининг расчёт назариясини тузишда ёрдам беришлигини илтимос қилди. Ёлғиз қолиб қаршиликка учраган ва ўзи маҳрум бўлган ишга Фалеевни тортишга киришди, шунинг учун ҳам у, бу илтимосни нақадар машаққат билан айтаётгани сезилиб турарди.

Фалеев лекцияларнинг кўплиги ва имтиҳонларни баҳона қилиб тортинган эди, Андрейнинг жим бўлиб қолганини кўриб, сўради:

— Муддати қачон?

У, айниқса Андрейни қозонхонада ишлаб кўришга мажбур қилганларини эшитиб тоза кулди.

Фалеев ўзининг осойишта турмуш кечиришидан маҳрум бўлаётганини сезди. Бунга сабаб Андрейнинг кишини қизиқтирадиган таклифигина эмас эди. «Ҳамжиҳатлик» деган янги термин кейинги вақтларда ҳар бир олимнинг ўз фаолиятида ўзгариш ясашга мажбур қила бошлаган эди.

Аммо Фалеев учун ўзининг ўрганиб қолган шутинчгина ҳаётидан, ҳеч қандай мудлат талаб қилиб сиқаштирмайдиган беташвиш ишидан айрилиш жуда оғир эди. Ахир ўз формулаларини иссиқ, нафасни бўғувчи қозонхонадаги кочегар ва машинистлар маслаҳатига олиб бориб ташлаш фақат айтишга осон эди.

Лекин ҳар ҳолда кўп йиллик иш давомида орттирган қобилиятни ҳақиқий синовга солиб кўриш ёмон бўлмас, албатта.

Улар станция вакиллари билан бирга Андрейнинг лабораториясида учрашишга ваъдалашишди.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Педагогика институтида студентлар билан, институтни битириб кетганларнинг учрашув кечаси уюштирилаётган эди. Лиза бунга тасодифан Ритадан эшитиб қолди. Ританинг ўзи кечага бормоқчи эмас эди. У сўнгги вақтларда ҳеч ким билан учрашмайдиган, одамови бўлиб қолганди. Лизада, бунга Андрейнинг алоқаси йўқми-

кан деган шубҳа пайдо бўлди. Виктор негадир қатъийлик билан хотинини бунинг сабабини билиб олишга ундар, аммо Лиза Андрейдан сўрагани уяларди.

Институтда кеча бўлишни эшитган Лиза қувончидан сакрай бошлади. У ваннахонага югуриб кирди-да, газни ёқди, соч турмагини бузмаслик учун эски резинка қалпоқчасини топиб кийиб олди. Бир вақтлар шу қалпоқчани кийиб бассейнларда чўмиларди. Икки юз метрга сузишда у яхши натижаларга эришарди. Курсдоши Женька Самойлов ҳам у билан бирга сузарди. Женька ўша вақтларда у билан юрмоқчи ҳам бўлган эди. У кўпдан бери ўз курсдошларидан Ритадан бўлак ҳеч кимни кўргани йўқ, ким қаерда, нима иш қиляпти билмайдди ҳам... Энди улар Лизадан қаерда ишлаётганини сўрашадилар... Йўқ, кечага бормайдди. Ахир нима деб жавоб беради?

Кечгача у ўзини бормасликка кўндириб юрди. Лекин радиода соат етти бўлганини эълон қилиши билан у бирдан ўрнидан сакраб турди-да, отлана бошлади. Ўзини ўзи кечқурун кийиладиган қора духоба кўйлагини олишга мажбур қилди. Агар студентлик пайтида шу кўйлаги билан институтга боргандами, қизларнинг ҳавасини келтириб, тоза жуйдирган бўларди. Бугун эса уни шу кийимда кўришса, ўзаро, билдик, масъул ходимнинг хотини экан деб қўя қолишади...

Кийим-бош ечиладиган жойда унинг ёнига Машка Стародубцева югуриб келди-да, хурсанд бўлганидан чинқириб, бўйнидан қучоқлаб олди. Шу минутнинг ўзиёқ, Лиза учун бугунги кечанинг бутун вазиятини баён қилиб берган эди Босиб ўтилган ҳаёт ва оила унинг кўзн олдида ғойиб бўлди. Лиза ўзини яна ўша студентлик пайтидек ҳис қила бошлади. Мана шу зиналардан югуриб кетаётганини, сессия вақтларида шу коридорларда ҳаяжонланиб юрганини, мажлисларда овози бўғилгунча тортишувларини тасаввур қила бошлади. Эғнидаги кул ранг кўйлаги билан чумчуққа ўхшаб турган дўмбоқчина шўх қиз Машка унга янгиликлар ҳақида жовраб, танишлар билан сўрашиб, Лизани юқорига тортиб кетди. Йўлма-йўл уларга бошқа ҳамкурслар ҳам қўшила бошладилар, ниҳоят, катта тўда бўлишиб кетдилар. Улар бир-бирларини қучоқлашиб бутун

коридорни энлаган ҳолда мажлислар зали томон юрдилар.

Йўлда бошқа тўдалар — институтни энг аввал битириб чиққанлар ҳам учрашишарди. Улар орасида сочиға оқ тушган ва сочи тўкилган эркаклар ҳам бор эди, улар ҳам бир-бирларининг елкаларига қоқиб кулишар, хотинлар эса кўз ёш қилишиб қучоқлашишар эди.

Лизанинг группасидан Машка Стародубцевадан таниқари етти киши келибди. Ҳар бирининг тақдири ўзи ўйлагандан бошқача ажойиб бўлиб ташкил топибди. Ленёка Пушкин доцент бўлиб, гардишсиз қалин кўзойнак тақиб олибди. Маша унинг дўппайган қорнига уриб: — бу ўша узундан-узоқ романтик, ҳазин шеърлар ёзиб юрган Ленёкага сира ўхшамайди-ку, — дерди.

Учрашамиз Разъезжайда,
Мен келаман интизор бўлиб,

чинқириб ўқиб кетди Машка...

Бир вақтлар ўқитувчи доскага чақирганида бўздек оқариб кетадиган, қўрқоқ Тося Федорованинг қайрилма ёқаси устида иккита Қизил Юлдуз ордени порлаб турарди.

— Қизлар, мана бу гўзал йигит ким? — деб сўради Лиза атайин баланд овоз билан Женя Самойловни кўриб

— Аҳа! — тантана билан бақирди Женя. — Гўзал йигит! Энди пушаймон қиялпсан шекилли! Қўлдан бой бергансан! Илгарилари хазанак деб масҳара қилардинг.

Бу ўша иш ёқмас, икки баҳодан боши чиқмаган, иш бузуқи Женя Самойловни ҳозир сабр-тоқат ва зўр қизиқиш билан соқовлар мактабида дарс бера олади деб ўша вақтда ким ўйлаган эди, дейсиз.

Аммо собиқ группа комсорги Люся Огородникованинг горком инструктори бўлиб ишлаётгани ҳеч кимни ажаблантирмади.

— Шундай группанинг комсорги бўлган одамни горкомга секретарь қилиб кўтаришса ҳам арзийди, — деди Пушкин.

Люсянинг эғнида чиройли каштали трикотаж кўйлагини бўлиб, ўзига жуда ярашиб турарди, умуман қизларнинг ҳаммаси сўнгги мода бўйича кийинишган, Лизанингдан қолишмас эди. Лиза кечки кўйлагини кийиб келгани

учун мамнун бўлди, агар тўқима кофточкасини кийиб келганида яна ҳам яхши бўларди!

Оқ колоннали, камалакдек ранг-баранг биллур қандиллар нур сочаётган вал одам билан тўла. Кишилар залнинг у бошидан бу бошига юпуришар, киминдир чақиршар, ўқитувчилар билан қуюқ сўрашишарди, хуллас, институтнинг кекса профессори Лев Никанорич гўё мажлис очишни истамаётгандай эди. Бу учрашув минутлари, сўроқлаш, билиш, бир-бирларининг ҳаёт йўллари билан танишиш каби ҳодисалар гўё бугунги программанинг асосий қисми бўлгандай, президиум столи ёнида турган Лев Никанорич залдан кўзини ўзмай табассум қилиб турарди. Шу пайт Лиза уларнинг 510-группасига «Шер» (яъни Лев Никанорич) кураторлик қилганини эслади. Студентлар кўп ўйлаб турмай саҳнага чиқиб, уни ўраб олишди-да, 510-группада бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисаларни эслашига мажбур қилишди.

— Самойлов, сизнинг аудиторияда папирос чекиб ўтирганингизни кўриб қолганмидим?— деб муғомбирлик билан сўради Лев Никанорич.

— Ҳа, кўриб қолдингиз!— иқрор бўлди Женька.

Шундан кейин ҳаммалари ўшанда бўлган воқеани эсладилар. Женька Самойлов папирос ушлаган ўнг қўлини шошиб-пишиб чўнтагига тикқан эди. Лев Никанорич эса ҳеч нарса сезмагандай бўлиб унга яқинлашганда, Женька билан сўрашмоқчи бўлган, у қўлини чўнтагидан чиқариб, ўқитувчи билан кўришишга мажбур бўлган, Лев Никанорич унинг қўлини анча вақтгача силкиб алла-нарсалар тўғрисида эзмалик билан сўрай бошлаган. Бу вақт ичида қуйган латтанинг ҳиди кела бошлаган,— ўшанда Женянинг чўнтаги қуйиб, катта тешик пайдо бўлган экан.

— Лев Никанорич, иқрор бўлиб, айтингчи, ҳозирги студентларингиз ичида биздақангги спартанчи— лочинлар борми?— деди самимий равишда Леня Пушкин.— Улар ғўрачалар... тирранчалар!

Ҳақиқатан ҳам ҳозирги студентлар жуда ёш кўри-нардилар. Биринчи курсдаги қизлар ҳали ҳам мактаб формаларини кийиб юришар, йигитлар эса, ёш болага ўхшардилар.

— Бечоралар,— деб хўрсинди Машка,— сизнинг кўнглингиз нимага мойил эканини билишмайди ҳам, Лев Никанорич!

Ҳамма ўзлари ўйлаб чиқарган қонунни эслаб кулиб юборди,— агар имтиҳонда зиқ келиб қоладиган бўлса улар Лев Никаноричга Гоголь тўғрисида бирор доно фикр айтиб қўйишарди. Чол эса бунни эшитиши билан ўзи фикр юритиб кетар ва раҳми келиб, студентга яхши баҳо қўйиб юборарди.

Йиғилишда институтни битириб кетганлар сўзга чиқиб, ўзларининг қаерда ва қандай ишда ишлаётганликлари ҳақида гапириб бердилар. Минбарга институтни турли йилларда тамомлаганлар чиқишар, улар гўё ўз студентлари эшитаётгандай насихатгўйлик қилмай, содда қилиб таъсирли гаплар айтардилар.

Танаффус пайтида Пушкин концертдан «қуён бўлиш»ни ва институтни айланиб томоша қилишни таклиф этди.

— Қочоқ!— кулимсираб деди Люся Огородникова, улар эски студентлик пайтида айтадиган сўзларини эслаб завқланар эдилар.— Ўзингнинг лекциянгдан ҳам қуён бўлиб турсанг керак-а, қочоқ?

Улар кабинетларга бирма-бир бош суқиб, қараб ўтишар, бу хоналарда ўтказган вақтларини эслашиб кулишар эди.

— «Яшин!» Ўртоқлар, қаранг-а, ўзимизнинг «Яшин»имиз!— деб қичқириб юборди Машка.

Коридорда «Яшин» сарлавҳали тоштахта осиглиқ турарди. Рангли бўр билан чанги осмонга кўтарилган, поли ахлатга тўла, каравотлари тартибсиз ётоқхонанинг бир хонаси суратга олинган. Унинг тагида эълон ҳам бор.

«Хоналарида вақтинча биринчи курс студентлари истиқомат қилиб турган юқори курслилар диққатига! Шаҳар тозалигини сақлаш трести, ўзининг азамат экскаватор, бульдозер, самосваллари борлигини хабар қилади!»

Эълоннинг остида жавоб хати ҳам бор: «Бўлмаган гап, барибир биздан кейин ҳам тозалай олмайсиз. Любимов Е.»

Улар иккинчи курсда институтда биринчи бўлиб қувноқ сатирик газета ташкил қилишган эди, демак уни

ҳали ҳам давом этдиришар экан-да. Шунинг учун фахр билан унга тикилиб қолишди.

— Ҳатто доскаси ҳам ўша,— деб ишонтира бошлади Машка.

— Менимча, эълон ҳам ўша,— деди Пушкин,— уни мен ижод қилган эдим.

Бошқа «Яшин»лар ҳам осиялиқ турибди. Энди ҳамма факультетларда сатирик газета чиқара бошлашибди. Ниҳоят, улар ўзларининг жонажон аудиторияларига етиб келишди. Хона ичи қоп-қоронғи, Лёня виключателни топмоқчи бўлиб узоқ вақт деворни пайпаслади.

— Қаерни излаяпсан,— деб қийқирди Лиза,— у ўнг томонда бўлиши керак!

Чироғ ялт этиб ёнди, уларнинг кўз олдида таниш хона, узун столлар, катта доскалар намоён бўлди.

Лизага скамейкалар бир оз пастлашган, ҳатто хонанинг ўзи ҳам бир оз кичрайиб қолгандай кўринди. Янги бўялган стол устидаги бир вақтлар пичоқ билан ўйиб ёзилган исмларининг бош ҳарфларини ҳам топиб бўлмасди. Лекин Лиза стол қутиларидан бирини тортиб, унинг ён деворидаги ёзувни кўрди. Ҳамма уни ўраб, ўқий бошлади:

«Л. Пушкин гўзал қиз Л. билан шунда ўтирарди ҳам кундуз ҳам тунда».

— Лиза, бу сенинг тўғрингда,— деди ҳавас билан Тося Федорова.— Пушкиннинг ҳалигача ўқувчини ҳаяжонга солиб турадиган бирдан бир асари.

— Ҳа, бўлди-да, жуда ҳам ошираверманг,— Лёня кўзойнагини тўврилаб, йўталиб олди.— Ундан кўра, ўртоқ Федорова, Ронсарнинг таржимани ҳоли ҳақида нималар билишингизни гапириб берсангиз бўларди.

Тося ўқитувчининг олдида довдираб қолишини тақлид қила бошлади, у атрофга қаради-да, сўнг асабийлик билан бармоқларини тез-тез чалкаштириб дудуқланди:

— Мен... мен Федорова эмасман, мен энди Полянскаяман.

— Ҳамиша бир нарсачиқиб турар экан-да,— деди жаҳл билан Пушкин,— дам вазифани бажармай келасиз, дам фамилиянгизни ўзгартирасиз.

Люся Огородникова ўзининг эски комсорглик ҳужуқидан фойдаланиб ўқитувчининг ўрнига ўтирди-да, ҳар

кимдан қандай ҳаёт кечираётганлиги ҳақида ҳисобот беришини талаб қилди.

Лизага фақат студентлик йилларини эслаш ёқарди. Лекин ҳамма: «Тўғри, бўпти ҳисоб берамиз!» деб бақира бошлади.

Биринчи бўлиб албатта Маша Стародубцева сўзга чиқди. У адабий редактор бўлиб ишлар эди. Дунёда шундан бошқа қадрсиз касб бўлмаса керак.

Агар китоб яхши чиқмаса, демак уни редактор бузган, агар яхши чиқса — унда редакторнинг ҳар қанча уринишига қарамай, яхши чиқибди деб қўя қолишади.

Сўкишасан, ҳақоратлар эшитасан, авторларга тушунтирасан, асарлари устида бош қотирасан, худди бир актёр бўлиб кетасан. Лекин бундай актёрларни сахнада кўра олармидингиз?

Қизнинг куйиб-пишиб гапиришини кўрган ўртоқлари унинг ўз иши билан қанчалик фахрланишига тушуниб турардилар, ҳамманинг кулаётганлигига парво қилмай у, ўзининг кучли, ингичка билаклари билан ҳавони кесиб, кафедрага мушт қўяр ва асар устида редакторлик қилишдан кўра китоб ёзиш осонроқ дегандек фикрни исботлашга ҳам уринмоқчи бўларди.

Уни зўрға тинчитишди.

Лиза ўзига ҳам навбат келиб қолишини биларди.

«Мен нима ҳам дердим, икки боланинг онасиман, бола тарбия қилиш билан бандман» — деди у хаёлида ва бу гапни овоз чиқариб, очиқ сўзлаганда қандай эшитилишини кўз олдига келтиришга уринди. Ҳамма унинг ҳақлигига ва бундан бошқа ҳеч қандай йўл йўқлигига ишонади, ҳамма унинг ҳолини ўзича ҳис қила бошлайди...

Эшик очилиб қандайдир бир йигитча бош суқди-да, худди кенгашининг қандай тусда кетаётганини билмоқчи бўлгандай савол назари билан қулоқ солди.

— Қиринг, йигитча, — таклиф этди Лёня Пушкин, — бу ерда сизлар истиқомат қилсанглар керак-а?

— Ҳа, бу 510-группанинг аудиторияси, — деб эҳтиётлик билан тасдиқлади йигитча.

Ҳамманинг юзида табассум пайдо бўлди. Суҳбатга нима етишмаётгани маълум бўлган эди.

— Мана, ўз авлодларимиз билан учрашишга ҳам муяссар бўлдик, — деди Лёся.

Пушков қизишиб кетди-ю, кафтларини ишқалаб, ўзининг бутун шерикларини чақириш учун ёш авлодга команда берди.

Студентлар ўз қадр-қимматини сезган одамлардек бирин-кетин аста кириб келишди. Улар ҳаётда кўпни кўрган, тажриба орттирган кишилардай босиқ ҳолда ўзларини йўқотмай, кутиб олувчиларга диққат ва мамнунлик билан тикилардилар. Буларнинг бешинчи курслилар эканлиги кўриниб турибди.

О, Лиза бунга жуда яхши тушунарди! Биринчи курслилар бўлганда фақат эшик олдида тиқилишиб, бир-бирларини итаришиб турган бўлардилар, иккинчи курслилар нима бўлаётганини билиш учун ўзларини хонага уришарди, учинчи курслилар эса одобсизлик билан профессорлари ҳақида аския қилишга уринишар ва қизаришиб туришаверарди: ҳаммасидан жиддий ва босиқроғи тўртинчи курслилар. Ниҳоят мана бешинчи курс студентлари; улар студентлик ҳаётини энди босиб ўтишган ва бутун ҳаёт уларнинг желажаги ҳисобланарди.

Лизанинг олдига қорачадан келган, мускулдор бир қиз келиб ўтирди, у Лизанинг гап сўрашини пойлаётгандай унга қараб қолди. Улар танишишди, қизнинг исми Ганна Луденкова экан.

— Мен болгарияликман,— тушунтирди Ганна.

Қийин ҳиссиётлар Лизанинг гапга аралашишига халақит қиларди.

— Айтингчи, сиз чиндан ҳам бизнинг гурппада ўқиганмидингиз?— деб рус тилида бурро қилиб гапирди Ганна.

Лиза: балки фақат студентлар билан суҳбатлашиш бошланар, ўз ҳақимда гапирмасман деб ўйлади. Шунинг учун енгил тортиб, жилмайди-да, жавоб бера бошлади:

— Ҳа, ҳа, мен мана шу ерда ўтирган эдим, кўрдингизми?— у стол ёнбошидати сафсар сиёҳ билан ёзилган Пушкиннинг шеърини кўрсатди.

Бу ерда ҳозир Ганна ўтирар экан. Бундай мослик нимагадир икковларининг ҳам юракларини қитиқлаб ўтди. Ганна бир оз орқага ташланиб, Лизани бошдан-оёқ кузата бошлади. Лиза эса ғамгинлик билан, у менинг студентлик қиёфамни тасаввур қилмоқчи бўлса керак, деб ўйлади. Лекин Ганнанинг қийиқ кўзлари умидли ва

савол назари билан унга боқар эди, шунда Лиза бирдан Ганнанинг бу қарашига тушуниб қолди. У Лиза орқали ўзининг келажагини кўраётган эди. Бўлмағур фикрлар Лизани яна қаттиқроқ ўраб олди.

— Ҳозир, қаерда дарс берапсиз?— деб сўради Ганна. Лиза қизариб кетди.

— Давом этамиз, ўртоқлар.— деди ишчанлик билан Люся Огородникова.— Бошла Тося.

Лиза шошилиб стол остидан Ганнанинг қўлини қисиб қўйди.

— Шошманг, Тосянинг гапини эшитайлик.

Тося ўрнидан туриб гапира бошлади. Гўё уни бирор хизматга сайлаш учун таржимаи ҳолини сўрашаётгандай, бир бошдан шошилмай ҳикоя қила кетди.

— Мен эримдан ажрашдим, у ичкиликка берилиб кетди. Уйимга яқинроқ ерда иш топишим керак эди, чунки болалар боғчаси соат еттида бекилади...

У Ломоносов музейига ишга кирибди. Мактабда дарс бериб ўрганган одамга музей зерикарли кўринибди. Лекин у Ломоносов ижодининг кам текширилган томонини — илмий поэзиясини ўқишни бошлаб қизиқиб кетибди.

«Мен икки боланинг онаси...— деб хаёлидан ўтказди Лиза.— Бутуп ҳаётимни шу болаларимга, эримга ёрдам беришга бағишладим. Унинг бирор тузукроқ одам бўлиши учун...» Унинг нафаси тикилгандай бўлди, ўзим ҳозир ҳаммасига тушуниб оламан деб ўйлади, лекин фақат бир нарсага — яъни масала унинг ишлаш-ишламаслигида эмаслигигагина тушуна олди, холос.

— ... Биласизми, болалар, Ломоносов биринчи бўлиб илмий проблемаларни илҳом ва бадний сўз билан ифодалаган экан. Тося ютиниб олтиб ўқий бошлади:

Нарсалар ҳақнда Шувалов ноҳақ,
Ойнани санайди минералдан кам,
Кўзларинг қамашар, гўёки шафақ,
Фойдаси кўп унинг, зеболиги ҳам.

Лиза ўз фикрларидан узоқлашишга уринди ва Тосяга раҳми келиб унинг анча қариб қолгани тўғрисида ўйлай бошлади.

— Жуда яхши, ажойиб шеър экан,— деб пичирлади

Ганна.— Бизни чақиришни хўп яхши ўйлаб топибсизларда. Сиз ҳали сўзга чиққанингиз йўқми?

— ... Поэзия совет фанида бундан ҳам зиёдроқ, булар шоирларимизни илҳомлантиролмайдими?— Тося қизариб кетди, Лиза унга қизиллик ҳусн бағишлаганини кўнглидан кечирди. Тосянинг сўзини савол ташлаб бўлиб турдилар, суҳбатга энди студентлар ҳам аралашиб кетишди.

Бир вақтлар Тосяни омадсиз қиз деб ҳисоблашарди. У жуда бўшанг, зеҳни паст қиз бўлиб, дарсдан ёмон эди. Энди бўлса... Люся ҳам, Машка ҳам, Женька Самойлов ҳам унинг сўзларини диққат билан эшитишмоқда. Буларнинг ҳаммаси ҳам қанчалик ўзгариб кетишибди — ҳаётга янада зўр ишонч билан қарайдиган, идрокли, ҳаракатчан бўлиб қолишибди. Бир вақтлар Лизанинг Тосяга раҳми келарди ва у билан бир оз керилиб сўзлашарди. Энди бўлса, шу Тося ўзини Ленька Пушкиндан ҳеч кам ҳис қилмайди. Ҳамма билан дадил ҳазиллашаверадиган, ҳеч ҳайиқмай бемалол тортишаверадиган бўлиб кетибди.

Лиза ўзини четдан туриб кузатар экан, Тося қачон гапини тугатаркин, деган аламли ва ҳаёсиз ҳиссиёт билан унга тикилиб турганини сезиб қолди.

— Албатта-да,— деб бахтиёрлик билан гапини такрорлади Тося,— мен бугунги ҳаётимиз туфайли бу ҳақда ёзаяпман.

Лизанинг хаёлида гўё Люся Огородникова унга қараб тургандай бўлди. Сўнг Ганнанинг хавотирли қарашини сезиб, ўрнидан турди.

— Кетяпсизми?

— Йўқ, йўқ,— деди зўр-базўр жилмайиб Лиза ва шу қиёфасини бузмай чиқиб кетди.

У бўм-бўш коридордан югуриб ўтиб, мажлислар зали олдидан танца қилаётган студентлар тўдаси ичига ўзини ургандан кейингина енгил нафас олгандай бўлди. Оркестрнинг овози ва танца тушаётганларнинг лип-лип ўтиб турган чеҳралари фикрини тарқатиб юборгани учун ҳам у мамнун эди. У тезда танцага тушиб кетишни ва йўлма-йўл қизиқ гаплар бошлашга, уни кузатиб турган кўзларни кўришга ва ҳеч нарсани ўйламасликка ошиқарди.

Бу — оддий танцалар кечасига ўхшамасди. Ҳамма

Ўз ҳамкурсларини топиб учрашиш билан банд, Лиза ҳам бировни излаётгандир деб ҳеч ким унинг ёлғиз эканлигини пайқамасди. Лиза шундай фикр билан танцага тушаётганларни оралаб, то Лев Никаноричга тўғри келиб қолганга қадар, атрофга аланглаганича юриб бораверди.

— Мени танцага таклиф қилинг, — деди хурсанд бўлиб у Лев Никаноричга.

У ажабланиб қолиб, ҳазил билан рад қилди. Лиза эса унинг қўлини қўйиб юбормай ялинди.

Улар ниҳоятда секин танца тушиб, доирани икки марта айланишди. Кейин Лев Никанорич ҳарсиллаб келиб аёлни бўш жойга ўтқизганда Лиза ўзини бутунлай хотиржам сеза бошлаган эди.

Профессор ҳам унинг ёнига ўтирди-да, кичкина рўмолчаси билан пешонасини елпий бошлади.

Лев Никанорич уни қизлик пайтидаги фамилияси билан атаганда Лизага кулгили, аммо ёқимли туюлди, чол бал танцалари ва қадимги рақслар ҳақида одоб билан суҳбат бошлади.

У аёлдан ҳозир қаерда ишлаётганлигини сўради. Лиза эса ўз осойишталигини, ҳолатини яхши сақлай олганидан ҳайратга келиб, кутилмаганда бор гапни очиқ-ойдин айтиб берди. Чол мулойим оҳангда унинг болалари, эрининг соғ-саломатлиги ҳақида сўради, сўнг ачишиш оҳангида қўшиб қўйди:

— Афсуски, шундай ҳол юз берибди...

Лиза тиззаси устида қўйлагини текислай бошлади.

— Мен ишга кирмоқчиман, Лев Никанорич.

Чол унинг сўзини эшитмади.

— Шунақа-а, рефератлар ўқиб чиқасан, имтиҳонлар қабул қиласан... ҳар бир студент учун сарф бўлган вақт ичида китоб ёзса бўлади... — У сўзини юмшатиб Лизанинг қўлини ушлади: — Яхшиямки сиз бундай ҳолларни билмайсиз... Кишиларга ўзингни, ўз онгингни сарфлайсан, аммо қарабсанки, сен сарфлаган нарсанинг унга ҳеч кераги ҳам бўлмаган... Қилган меҳнатинг ҳавога учиб кетаверган. Аммо ҳаётда кўпроқ иш кўрсатиб қолгинг келади. Фараз қилайлик, бир бинокор ўлиб-тирилиб уй қурди дейлик, у уйда ҳеч ким яшамаса ундан нима фойда?

— Лев Никанорич...

Унинг чеҳраси зерикарли бир ҳолатга кирди. Сўнг, ҳамма нарсага суқилаверадиған, бўлар-бўлмасга наси-ҳатгўйлик қилаверадиған чоллар ҳақида ҳазил қилиб гапирди-да, туриб елкасини кERGанича узоқлашди.

Лиза бармоқларини маҳкам қисди. У чолни тўхтатиб, қаттиқ бақиргиси келди — ахир, унинг гуноҳи нимада, ахир нимада?

Лиза ўз аудиториясига қайтди. Яқинлашар экан, қа-даминини секинлатди, сўнг тўхтаб юзида кулги пайдо қи-лишга уринди. Ҳозир, ладил югуриб киради-да, қичқариб:

— Эҳ, эзмалар! Ҳали ҳам гапларинг тугамадимми? Юринглар, танцага тушамиз, ҳамма ўйин-кулги ўша ер-да!— дейди.

Қия очиқ қолған эшикдан ҳаяжонланиб гапираётган Ганнанинг овози эшитилди.

Бемалол яна уч-тўрт қадам ташласа бас эди...

Унинг оёқлари ўзига итоат қилмади. Улар бегона оёқлар каби учи билан юриб, эшик олдидан ўтди-да, уни тўғри коридорнинг охирига олиб кетди. Лиза юзида қотиб қолған жилмайиш аломатини йўқотмай, зина пан-жараларини маҳкам ушлаганича пастга тушиб, гардероб олдида кийинди-да, кўчага чиқди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Тонков билан ҳамжиҳатлик қилиш ҳақидаги шартно-ма атрофида кўтарилган ғала-ғовур ҳамон давом этмоқ-да эди. Шу масала юзасидан лабораторияга ҳар куни бирорта мухбир ёки журналист келиб турарди. Андрей уларни Майяга рўбарў қиларди, баъзан уни ўз фикрини айтишга мажбур қилардилар. У эса ғижиниб умумий гап-лар билан чегараланиб қўйишга уринарди. Ҳозир ми-лионларча ўқувчилар учун олимлар билан ишлаб чиқа-рувчиларнинг нималар устида иш олиб бораётгани эмас, балки улар ўртасидаги ҳамжиҳатликнинг ўзи муҳим деб Андрей ўзини овунтирарди. Ҳаммасидан ёмони шу эди-ки — бу миш-миш гаплар Майянинг бошини айлантириб қўйган эди. Майя Тонковнинг номини тилга олганидан унинг беғараз номусли кўзларида севинч учқунлари чақ-нар, Андрей билан гаплашганда эса адоватли совуқ ҳо-латлар акс эта бошлар эди.

Андрей иложи борича унинг ишига аралашмасликка

ҳаракат қилар, аммо ёрдам беришга виждони йўл қўймасди. Майя қилаётган ҳар бир иш Андрейнинг назарида ҳеч нарсага арзимас бўлиб кўринарди.

Бироқ, лаборатория бошлиғи сифатида у аросатда қолган эди. Масалан, Саша Заславскийнинг нима учун Тонков локаторга қарши деган саволига нима деб жавоб бериш мумкин? Тўғриси айтса — лаборатория ходимларини Тонковга, шу билан бирга Майяга ҳам қарши қўяётган бўлиб чиқади. Ахир, Виктор билан Долгин унинг хиёл бўлса ҳам бирорта хато қилишини орзиқиб кутишмаяпти, дейсизми? Пашшадан туя ясаб, мана, ҳамжиҳатликка қарши турган Лобанов Майя Устинова учун жуда оғир шароит яратиб қўйди деб ҳар хил туҳматлар билан арз қилишлари турган гап.

Аммо у ўз мулоҳазаларини ҳам сир сақлай олмасди. Ҳеч бўлмаганда Сашага айтиши керак эди. Андрей бу тиришқоқ йигитчани ўзига ишонч билан қараб самимий муносабат қилишини билади.

— Ўйлаб кўр, — деди Андрей, — Тонков ёйдан отилган ўқнинг учини назариясини ишлаб чиқаряпти дейлик, биз сен билан тез отар тўп ишлаб қўйганмиз. Шундан кейин унинг назарияси кимга даркор?

— Нега бўлмасам, сиз... — Саша гапирмоқчи бўлган эди, Андрей уни қўполлик билан елкасидан ушлаб, ўзига қаратди.

— Бор, бор ишингни қил, қолгани маъмурий раҳбарларнинг иши.

Саша тушунган бўлиб ҳуштак чалиб қўйди. Шундан кейин ҳеч савол бермайдиган бўлди. Андрей рақибларининг катта кучга эга эканлиги ва уларнинг ниҳоятда адолатсизлиги туфайли Андрей Сашанинг кўзи олдида яна ҳам мард ва қаҳрамон бўлиб кўринарди. У Андрей Николаевичга ёрдам бериш учун ҳамма нарсага тайёр, лекин ҳозирча сабр қилиб туриш керак. У Лобановга ўхшаб ўзини оғир, вазмин тутишга ҳаракат қиларди. Нина Цветкова Майя Константиновна ҳақида гап очар бўлса, Саша афсусланиш оҳангида «Қўйсангчи» деб энасаси қотарди.

Борисов Андрейнинг тактикасини қўллади.

— Вақт биз учун хизмат қилаяпти. Кенгашда кўпчилик сен учун овоз берган бўларди, афсуски Тонков билан Потапенко уларга ёпиша кетди. Энди биз ҳам омма-

нинг ғазабини кўтарамиз, тарафдорларимизнинг сафини кенгайтирамиз.

Рейнгольднинг автомати устида ишлаш охирига етиб қолди. Фалеевнинг қозон регулятори расчети устида ишлашга иштирок этишга рози бўлганини эшитган Калмиков тезда Краснопевцевни юборажагини билдирди.

Андрей атайи жавоб беришни кечиктирди.

— Краснопевцевними? — ниҳоят сўради у. — Краснопевцевнингиз қўрқоқ одам экан. Техсоветда бизни қувватлашдан қўрқди.

— Лекин калласи бор, — деб чайқовчидек усталик қилди Калмиков, Лобанов фикрининг реал эканлигини сезиб. — Уни айблаяпсизми? Лекин бир оз ҳақ бўлса нима дейсиз? Ҳар бир масалани вазиятига қараб мулоҳаза қилиб кўриш жерак. Тўғри, биринчи кўришда бир оз лапашангроққа ўхшайди, лекин мени ишлаб чиқариш мажлисларида қандай дўппослашнинг кўрмагансизда. Лочиндай чанг солади. Сизга лаборатория қиммат бўлса, унинг учун станция қиммат туради.

Андрей севиниб кетди, лекин ўзини Калмиковга ён босаётгандай қилиб кўрсатди. У кейинги пайтларда анча-мунча нарсаларни ўрганиб олган эди.

Краснопевцев лабораторияга муддатидан ярим соат илгарини етиб келди. У юзидаги бепарво — уйқусираган ҳолатини бузмай, бутун лаборатория хоналарини лапанглаб юриб айланиб чиқди. Бу барвақт семириб, беғам бўлиб қолган одам, қиёфасидан анча ёшга бориб қолганга ўхшарди. Аслида эса у фақат тўрт йилгина бурун институтни тугатиб станцияга ишга юборилган эди. У бу ерга жуда кўп янгиликлар яратиш ниятида келган эди. Мана ҳаш-паш дегунча орадан тўрт йил ҳам ўтиб кетди. Албатта, шунча вақт бутунлай бекорга ўтиб кетди деб бўлмайди. Станция жиҳозларини ўрганди, баъзи бир нарсаларни тузатиб ишга солди. Лекин юрагининг аллақаерида ҳамон фан билан, ҳақиқий, чин маънодаги фан билан шуғулланиш орзуси яшар эди.

Лобанов билан бўлган учрашув Краснопевцевни ҳаяжонга солган эди. Калмиков уни лабораторияга юбормоқчи бўлса, у Лобановга жаҳл қилар, қўрс папира бошлар ва гапга қулоқ солгиси келмас эди. Лекин борди-ю, унинг ўрнига бирор бошқа кишини юборишса, у ўзини

ҳақоратланган, азиз бир нарсасидан маҳрум бўлгандек ҳис қиларди.

У лабораторияни айланиб юриб, бир стол олдида тўхтади. Стол устида монтаж қилинган аллақандай схема, асбоблар турарди, симлар чўзиллиб ётарди. Очиқ ётган дафтар бетида ўлчовларнинг тугалланмаган жадвали чизилган эди.

Краснопевцев секин реостатга тегиб кўрди. Унинг сим ўралган ғалтаги ҳали илтиқ эди. У ҳам мана шундай нарсалар олдида ўтириб ишласа-ю, боши оғриб қолгунча ўйлайверса! У бирини-кетин ўтиб кетаётган кун ва ҳафта-ларни тасаввур қила бошлади. Унинг кўзи олдида электромоторлар билан жиҳозланган қозонхона, оғир чўян лўкидон, печка қопқоқлари, шиберлар, машинистларнинг осойишта боқаётган юзлари, Разумовнинг доим илжайиб турган башараси ва унинг қимирлашга ҳол қолмай пульт мармари устига чўзилган қўллари бирма-бир ўта бошлади. Шунингдек, баҳайбат гигант қозон устидан ҳукмронлик қилаётган кичкина ойнавандли ғилоф ичидаги регулятор ҳам кўриниш бериб ўтди. Мана ниҳоят унинг ўзи... йўқ, Краснопевцев ўзини станциядан четда ҳис этолмайди. У тинмай ғамхўрликни кучайтиришни талаб қиладиган заводини севади. Ундаги машиналар ва одамларнинг ташвиши, планлари, кескин вазиятларини ҳам ўзига ярашур гашти бор. Лекин дунёда ҳали бошдан кечирилмаган, билиш, ўрганиш, ўзига мафтун қилувчи қувонч ва ишлаб чиқаришнинг ишчан, талабчан ҳаёти билан чамбарчас чатишиб кетган қандайдир йўл ҳам мавжуд-да.

Краснопевцев атрофга секин-аста ўғринча назар ташлади — йўқ, ҳеч ким унга қараётгани йўқ эди. У терлаган кафтини шимига артиб, включателни буради. Асбобларнинг стрелкалари тебраниб кетди. Краснопевцев реостат ползуногини аста сурган эди, стрелкалар бўйин эгиб шкалалар оша ҳар мақомда ва ҳар томонга: баъзилари тепага, баъзилари пастга, бири секинлик билан, бошқаси сакраганча югуриб кетди. Краснопевцев қалам олиб электрометр кўрсатган рақамни, йирик рақамлар билан жадвалнинг очиқ жатакларига зўрға сиғдириб ёзиб қўйди.

Наҳотки унинг қўлидан келмаса? У ўзи ёзган рақамга шубҳа билан қараб, бўртиб турган кичкина лабларини

очиb илжайди-да, худди шу хилдаги ишлар билан шу-
ғулланишни қанчалик соғинганини сезди.

Лобановнинг кабинетида у сочи тўкила бошлаган,
афти бўзарган бежирим дазмолланган кул ранг костюм-
ли бир кишини кўрди. Бў одам Фалеев эди. Краснопев-
цев тортиниб туриб сўрашди. Улар бир-бирларига ётси-
раб тикилиб, анча вақтгача гаплашолмай ўтиришди. Шу
билан бирга икковлари ҳам бир-бирларида кўпдан бери
сақланиб желинаётган аллақандай ички муҳтожлик
борлигини сезгандай ва қандай нарсага муҳтож бўлса-
лар, ишларида нима етишмаётган бўлса бир-бирларига
беришлари мумкинлигини ҳис қила бошлашди.

Бу учрашув Фалеевнинг ҳам, Краснопевцевнинг ҳам
тақдири учун қанчалик ҳал қилувчи роль ўйнашини бил-
ган Андрей ниҳоят хурсанд бўлиб ўтирди. У буларнинг
тортинчоқлик билан танишаётганларидан беўхшов ку-
либ ўртадаги вазиятни енгиллаштиришга уринарди.

— Оғиз-бурун ўпишмоқчисизлар дейман? Хўш, бир-
бирингизга маъқул тушдингизми?

Ўзи эса ишлари юришиб кетармикин деган хаёлда
ҳаяжонланарди.

Орадан ўтган бир соат ичида улар можаролашиб ҳам
олдилар, абадий жудолашиб ҳам кўрдилар. Сўнг
Андрей, улар бир-бирларининг телефон номерларини
ёзиб олсин ва ҳамкорликда ишлаш планини тузсинлар
деб уларни қолдириб чиқиб кетди.

Худди соат олтида звонок чалиниши билан Андрей
лабораториядан жўнаб кетарди. Бу ҳол кўпчиликини ноқу-
лай вазиятга солиб қўярди. Майя одатда, ишдан кейин
анча вақтгача лабораторияда ишлаб қолар, шунингдек
бошқа инженерлар ҳам ишда тутилиб қолардилар — улар-
нинг баъзилари ҳисобот тайёрлашга, баъзилари эса схе-
маларини синовдан ўтказишга ошиқардилар.

Андрей ўзининг бинафша ранг папкаси томон шоши-
ларди. У уйда ёки Халқ кутубхонасида шуғулланарди.
Уни эксперимент йўли билан боришдан ва лаборатория-
да шуғулланишдан маҳрум этдилар, майли энди у
локатор устида назарий иш олиб боради. «Майли, ҳо-
зирча,—деб овутарди у ўзини,—ҳозирча буни қогозда
қандай чиқишини синаб кўрайлик-чи».

Иш давомида умрида учратмаган ва ақли етмаган

чалкаш математик масалаларга дучор бўлар, дучор дегни да бош қотирар эди. Улардан олган мавзун тушунишлари ўзига ёқмас, математик аломатлари биланли билан кўзи тушиши билан юраги сиқила бошлар эди. Ўзини бошқа иложи йўқ эди.

Дастлабки икки ҳафта ичида фақатгина бир таъриба учун етарли арзимаган бир натижага муяссар бўлди. У, ўзини Ленинграддан Москвага сафар қилиб бутун юзини пиёда айланиб келган сайёҳга ўхшатарди.

«Сабр-тоқат билан тафаккур қилиш тенийликдир», деган Ньютон. Мен гений эмасман, шунинг учун иш ҳам бардошлироқ бўлишим керак», — деб ўзини юнатарди Андрей.

Авваллари у лабораториядан чиққач, дарров китоб ўқиш билан шуғулланишга киришиб кетолмас эди. Унинг локатори билан лаборатория бир-биридан ажралиб қолган, бутунлай бошқа-бошқа нарсалардай, уларнинг ўртасида ҳеч қандай боғлиқ ери йўқдай туюлар, шунинг учун китоб ўқишга киришар экан бирдан Тарасовнинг олдига одам юбориб, автоматни қандай ишга солишаётганини билишни истаб қолар эди. Унинг бутун фикри лаборатория ишларига кетиб қолиб, кейин бутун бир соатлик вақт ичида фақатгина биргина саҳифанигина ўқиганини сезар ва жаҳли чиқар эди. У берилиб ўқиганидан эмас, ақлини йиғиб олишга уринганидан кўпроқ чарчарди.

У ҳар куни кечқурун ўзига вазифа топширадиган бўлди. Эрталабгача ўтирсанг ҳам, — деб буйруқ берарди у ўзига, — шунинг бажармай қўймайсан. Ўқиб, кўчириб олган китоб варақларининг кўплиги унинг ўзини ҳам ҳайратда қолдирарди. Лекин кўзлари ачишиб оғрий бошлаганда кўзларини юмиб, ишқаларди-да яна давом этаверарди. У бутун куч-қувватини ишга солишга уринар, ўзини ҳеч қандай кўнгил очишларга берилмасликка ундар ва элдан ажралиб ҳаёт кечирар эди. Опаси Катя, Таня, Николай Павлович билан бирга дачага кўчиб кетишган, Катянинг эри ҳам ҳар куни ишдан кейин ўша ёққа жўнар, Андрей уйда ёлғиз ўзи қолган эди.

Май ойининг иккинчи ярмидан кун исий бошладди. Тушга келиб асфальт ҳалимдай бўлиб юмшаб қоларди. Шаҳарни ремонт қилишарди. Фасадларни бўйашар, трамвай йўлларини қайта қуришар, дим ҳавода қуюқ малла ранг чанг муаллақ туриб қолар эди. Айниқса

якшанба кунлари вақтни ўтказиш жуда қийин бўларди. Андрей шаҳардан чиқиб кетгиси, сойда чўмилиб, кўкатлар устида ётгиси келар эди. У қубш нури тушмасин деб дарпардани тушириб, фақат калта иштон билан ўтирар, муздек бўлиб олиш учун кран тагига югурар эди.

Стол устидаги икки сиёҳдон ўртасида Ританинг кичкина фото сурати турарди. Андрей уни эски дафтарларини варақлаб ўтириб тасодифан топиб олган эди. Бу урушдан аввалги баҳорда шаҳар четига чиққанларида Виктор олган сурат бўлса керак. Улар тўп ўйнаётган эдилар. Рита қўлини чўзиб объективга қараб келарди. Андрей расчётларини текшириб ўтириб тасодифан унга кўзи тушиб қолар, шунда Рита қўлини чўзиб худди Андрейга томон талпинаётгандай кўринарди...

Балки, ҳозир Андрей ҳақида ўйлаётган бирдан-бир одам шудир. Андрей билан бошқа кимнинг неча пуллик иши бор? Борисов дачага кўчиб кетди, ҳамма ўз севгилиси, хотини, болалари билан ўйнаб-кулиб юрибди, фақат у ёлғиз, холос. Ҳалигача Ританинг жавобини кутиш албатта тентаклик. Ҳеч қандай жавоб бўлмайди. Ў энди Рита билан узил-кесил алоқаси узилганини тушунарди. Ана шу Рита ва узил-кесил сўзларини эслашнинг ўзиёқ унга қанчалик даҳшатли туюларди. Узил-кесил дегани — умрбод демак-да. Шундай қилиб, унинг юрагини билолмасди... Шундай хол юз бергани учун у афсусланармикин... Энди унинг қўлларига қўлини ҳеч қачон тегизолмайди, ҳеч нарса ҳам қилолмайди... У Ритани унута олмагани учун ўзидан нафратланарди. Қани энди ҳамма айбни Ритага қўёлса? Рита зўр қийинчиликлар билан тузилган оиласини бузолмаслигини Андрей яхши биларди. Қандай қилиб шу оилавий ҳаётини бузиб ташлаб кетсин, қандай қилиб у яна ўз турмушини нечанчи марта қайта қуришга интилсин? Бунинг учун нақадар зўр ирода керак. Аммо у Ритада бормикин? Андрей унинг кичик, аммо мустаҳкам ҳақ гапига энди тушуна бошлади. Ҳаммасига уруш айбдор. Уруш уларга халақит берди. Шу уруш туфайли Рита не-не сарсонликлар, азоб-уқубатларни бошдан кечирмади.

Андрейда ўтган дамларни яна қайтариш ва унга афсусланиш каби хоҳишлар йўқ, лекин қандайдир аламини қўмсаш туйғуси уни асабийлаштирмоқда эди. Унинг

қалбидаги бу қўмсанлиқ туйғусини ёлғизлик, ҳувиллаб қолган уй, ташқаридаги чароғон кечалар, ойна осидиган ўзга бахтиёр кишиларнинг қувноқ кулгиси, пичир-пичир гаплари уйғотарди. Андрей шундай пайтларда суратни деворга қаратиб қўярди. Наҳотки унинг иродаси шу қизни уютишга ожизлик қилса? У ўзини латта, лапашани, лапдавор деб ёнжиша бошларди, ўз шахсий ожизлигидан нафратланарди. Новиков снгари хотинларга исбатан бепарво, беор бўлиш керак ҳамда олифтагарчиликни йиғиштириб қўйиш керак. Қизлар «куёвни излайди, хотинлар жазмани. Булар ҳаммаси оддий нарсалар-ку. Севгисиз ҳам яшаш мумкин. Бекордан-бекорга ўзингни қийнаб нима қиласан. Ишинг бор, шунга яраша ҳузур-ҳаловатинг бор.

Бу гаплар бир назария сифатида унинг кўнглини тинчитарди. Бироқ ўртоқларининг таклифларини жаҳт билан рад қиларди. Шундан кейин уни ўз ҳолига қўядиган бўлдилар.

Унинг чеҳраси кескин тус олди, озганидан яноқ суяклари туртиб, кўзлари қизарди, узоқ ўгириш натижасида қовоғи шиниқиради, ўзи бир оз букчайиброқ юрадиган бўлиб қолди.

— Сенингча жонни аямаслик — мардлик бўлса керак,— койинди Борисов,— кимга ўхшаб қолганингни биялпсанми ўзинг? Бу мардлик эмас, ўзига жабр қилишлик, зарарли ва ортиқча нарса. Сен волюнтаристсан,— у психология билан шуғулланар, шунинг учун ҳам янги терминлар ишлатиб, олифтагарчилик қилишдан яхши кўрарди.

Қуиларининг бирида Нинна кўчада Андрейнинг орқасидан етиб олиб, уни футбол ўйинига таклиф қилди. Андрей ўз қаршисида қорайиб яна ҳам тетиқланган Нинанинг билет узатаётганини кўрди. Ўйин бирдан бартча интеграл-пнтегралларни унутиб, уйга қайиб кетиб чикиб, Нинна билан футболга боргиси, «Динчос» учун ичи ачиб бир оз бақиргиси, кейин борта сарфас мороженое ейишиб сайр қилгиси, сўнг ҳар соҳага ҳакамалашиб юргиси келиб кетди. Соҳага қараб кетди. Нинанинг билагидан ушлади ва ачини билан унга қўйиб юборди. Бу пайт у қизнинг исмига қўйиб қўйди да қон томирларининг бир текисда уриганини кўрди.

— Шуғулланиш керак,— деди бир вақтда қиз.

тургач, — «керак» деган ёқимсиз сўзни эшитганмисиз, ҳамма сўзлар ичида энг асосийси шу.

Нина ҳеч нарса демай, узоқлашди, ҳатто жилмайиб ҳам қўймади. Уша кун Андрейга аччиқ қилиб футболга Саша билан бирга борди, кулди, ноз қилди, ишва қилди. Кейин Сашанинг уни уйингача кузатиб қўйишга розилик билдирди, ҳатто балки Андрей кўриб тургандир, деган умидда бўса ҳам берди.

Бу вақт Андрей навбатдаги хатосини топган ва ўзининг бефаҳмлигидан нафратланиб бошига муштлаётган эди. Миясида: борди-ю, бемаъни ишлар билан бош қотириб юрган бўлсам-а, деган бемаза ва ваҳимали фикр пайдо бўла бошлади.

У яна тафаккурининг эски, қуриб қолган жилғасига — Одинцов билан бўлган тортишувга қайтди. Жонни жабборга бериб, шунча талашиб-тортишишлар шартмиди ўзи? У шундай узоқ ва айланма йўлни босиб ўтгунича бошқалар рўбарўдан кесиб чиқиб йўлини тўсаяптилар. Аспирантурани бирга битирган Дима Малиютин янги типдаги трансформатор яратибди; Гуляевнинг эса атмосфера электри ҳақида илмий иши босилиб чиқибди. Майли, билганларини қилиша берсин... Улар билан Андрейнинг неча пуллик иши бор? Унинг иши — локатор тайёрлаш, Наумов ва унинг бригадасининг ишини енгиллаштириш.

Ахир бир кун эмас, бир кун энергетиклар локатор туфайли жуда кўп ортиқча ташвишлардан қутуладилар, деган фикр Андрейнинг ғайратига ғайрат қўшиб шошириб қўйди. Лекин у ўзининг маънавий жиҳатдан чарчай бошлаганини кун сайин кўпроқ ҳис қила бошлади. Бунинг устига у асбоблар ёрдамида ишлаш, реал процессларни кузатишлардан маҳрум бўлгани устига, у доимо фараз ва тасаввур қилишга мажбур эди.

Афтидан у жуда қаттиқ чарчаган бўлса керак. У албатта ўзини бошқа нарса билан чалғитиши керак. У дачага, опасининг олдига кетди. Лекин у ерда ҳам мияси худди шу иш билан машғул бўлди. Бошқармадагилар ундаги паришонликни сезиб кула бошладилар. Лобанов шикастланган ерларни аниқлайман деб ўзи шикастланганга ўхшайди: бу локатор парокандалиги. Андрей ҳам ўзида аллақандай ўзгаришлар бўлаётганини сеза бошлади. Локатор устидаги иш борган сари секилаша ва оғирлаша бошлади. Кейинги вақтларда у анча жиззаки бўлиб, инжиқлашиб қолди, у арзимаган нарса деб би-

рорта одамга қаттиқ гапириб юборишдан ўзини зўрға босиб юарди.

Шундай ҳаяжонланган пайтларида у Рита билан учрашиб юрган дастлабки кечаларни эслади. Ўша вақтларда иш ҳам жуда равон юришиб кетган эди! У пайтлардаги ёзув-чизувларини кўздан кечиаркан ҳозир ўз ижодий фантазиясининг қанчалик қаншоқланиб қолганини сезарди. Ҳозир у қалбининг бир бўлаги билангина яшарди.

Бир кун эрталаб ҳаво димиб, момақалди роқ бошланай деб турган пайтда, у ўзини жуда ҳам паришонхотир бўлишига қарамай, лабораториядагиларнинг унга аллақандай, ғайри табний назар ташлаётганини сезиб қолди. Баъзилар синовчан кўзлари билан боқар ва айни вақтда айб иш қилиб қўйгандай қараб туришар, бошқа бир хил одамлар эса, кулиб юбормасликка уриниб, тескари бурилиб олишарди.

— Ўқидингми?— хомуш сўради Борисов.— Деворий газетани ўқи.

Андрей Бошқарма жойлашган юқори қаватга кўтарилди. Коридорда деворий газетанинг янги сони осигилик турарди. Бир тўда хизматчилар газетани ўраб олган. Кимдир барала куларди.

— Мана, қаҳрамоннинг ўзи ҳам келиб қолди!— деди хавфсизлик техникаси инспектори.

Ҳамма Андрейга ўтирилиб қаради ва унга йўл бериш учун четлашишди.

Андрей газетанинг сўнгги стунда ўзига қаратилган карикатурани ва унинг тагида узун шеърни кўрди. У хаёл билан иягини қашлар экан — бу ҳолат уни оғир пайтларда ўзини тутишга ёрдам берарди,— атрофдагиларнинг унга тикилишиб турганини сезган ҳолда, шеърнинг биронта ҳам мисрасини қолдирмай диққат билан ўқий бошлади. Шеър ёки аниқроғи масал «Мушук ила сичқон қиссаси» деб аталарди. Қавс ичида «Львов политехника институти газетасидан кўчирилган, айни вақтда А. Н. Лобановга бағишланади» деб ёзилган эди.

Кунлардан бир кун ўсмир мушукжон
Сичқонлар тутмоқчи бўлди-ю, шу он —
Мақсадга эришмоқ учун у айёр
Назарий бир асос айлади таёёр.

Кейинги мисраларда мушукнинг сичқонларни локация қилиш методлари ҳақида диссертация тайёрлагани ва илмий унвон олганлиги, ниҳоят уч йиллик меҳнатдан сўнг у сичқон туташининг ҳамма усулларини билиб олганлиги тасвирланган.

Ва фақат...

Тирпи сичқон кўрмай бетоқат —

Бўла бошлар мушук. Лекин мазкур ҳол

Уни жиндаккина этганди беҳол.

Автор мушукнинг билармандлик мулоҳазасини тасвирлаб туриб, негадир уни готовальний, линейка ва олимларга керакли бошқа асбоблар билан куроллантирган ҳолда, мушукни биринчи овга йўллайди. Бироқ бечора мушук ҳеч нарса тутолмайди... Локация ҳақидаги тушунча, авторга яхши таниш бўлса керак. Масал жуда дадиллик билан кулгили ёзилган, мазмуни унча яхши бўлмаса ҳам, қофияси билан ютиб кетар эди.

Мушуквой юритар шундай бир фикр,
Параллаксларни аниқлаймиз дер.
Киришар, сичқонларнинг ҳаммадан аввал
Қутб координатларин этмоқ учун ҳал.
Шундап сўнг ҳалиги олим мушукча,
Ўйлаб-ўйлаб топди маълум тушунча.
Ишлатиб ақлининг бор маҳоратин
Аниқлар сичқоннинг жинсин ва отин.
Турли-туман кўркам ҳисобот билан
Тенглама туркумин топди мушукжон.
Де Ку қудратидан ясаб бир план
Сакрашга тайёрлик кўрар ногаҳон.
Мушукча шивирлар: «Сичқон, ҳолнинг танг».
Лекин сичқон ўзи кўринмас, қаранг,
Мушук ҳисоб билан айланиб қолди,
Сичқон ўз инига кириб йўқолди.
Бу ғамгин курашнинг шу натижаси:
Амалга ошмади мушук режаси.
Гарчи билимдондир мушукча фанда
Лекин тажрибада нўноқ экан-да.

Андрей орқасига ўгирилди, ҳамма унга жим қараб турарди.

— Оқилона ёзилган, — деди у, — эгасини топмаган-у, лекин жуда ўткир ёзилибди.

Бу масалда Лобанов ҳақидаги ҳақиқат қанчалик бувиб кўрсатилганини жуда озчилик биларди. Кўпчилик Лобановни олим мушук билан тенглаштириб куларди.

Сашанинг жиғи-бийрони ошарди.

— Турган-битгани ёлғон!— деди у Нинага.— Лабораториянинг актив жамоатчилари номидан раддия ёзиш керак.

Лобановга ачиниш ва унга бўлган ҳамдардлик икки ёшни бир-бири билан янада яқинлаштирарди. Саша «Лобановни доимий равишда мақташ билан Нинанинг юрагидаги ҳамдардликни менинг ўзим уйғотдим», деб ўйларди: Демак Нина унинг билан ҳамфикр экан. «Демак у мени яхши кўрар экан-да» дерди у ичида. Ҳақиқий севги учун инмалар баҳона бўлмайди.

— Деворий газетани йиртиб ташласам дейман,— деди Нина.

Саша кескин бош чайқади. Бундай қилиш яхши эмас. Бошқача йўл билан иш кўриш керак.

Нина жаҳли чиқиб ўшқириб қўйди.

Кечқурун у коридорда ҳеч ким қолмаганлигидан фойдаланиб масал билан карикатурани лезвие билан қирқиб олди. У лезвиени куч билан босгани учун газета орқасидаги деворнинг обойларини ҳам қирқиб юборибди. Қоғоз қалин бўлгани учун жуда қаттиқ шитирлаб кетди. Нина қўлидаги қалин қоғозни зўрға гижимлаб ўради. Урам шу қадар бесўнақай эдики, уни ахлатдонга тиқиш ҳам анча жийин бўлди... Нина кета туриб уборшицанинг кўзи буқланган қоғозга тушиб қолса нима бўлади, деб чўчиб кетди ва яна югуриб қайтиб келди. Қараса, коридорда деворий газета олдида иккита эркак киши турар ва газетанинг охириги стундаги қирқилган ерга тикилишаётган эди.

Орқага қайтолмай довдираб қолган Нина тўғри ўтиб кетди, юзлари қизариб, юраги дук-дук ура бошлади. Пастга тушиб кўчага чиққандан кейингина газетани у қирққанлигига ҳеч ким ҳеч қандай далил топиб беролмайди, деб ишониб ўзини босди.

Эртасига шов-шув кўтарилди. Лобановни партком чақирганини эшитган Нина бўшашиб кетди, ҳеч қўли ишга бормай қўйди. У амперметрни куйдириб қўйиб, Майя Константиновнага безрайиб тикилиб турганича ундан дакки еди.

Инженерлардан бирортаси ҳам бу жинойтни Лобанов қилганига ишонмасди. Улар бунини — жинойт деб аташди. Қизи тушмагур нима қилиб қўйди-а! У Лобановга ёрдам

бермоқчи эди, бироқ унинг ўрнига уни ноқулай аҳволга тушириб қўйди. Ўзининг кечаги қилмиши бугун ўзига тентакнинг ишига ўхшаб жўринди. Тавба, бу қандай тентаклик-а! Бу ишнинг охири ёмон бўлиши маълум эмасмиди. Оқибатда мана бутун айб Лобановнинг гарданига тушиб турибди. Энди у қандай қилиб ўзини оқлай олади?

Леня Морозов ичиқоралик билан энди Лобанов устига қандай айблар қўйиш мумкинлигини гапира бошлади.

— Гальванометримизни бер,— деди Нина кўзларини чақнатиб.— Кўп валдирайверма, ишлаб бўлмаяпти. Қақилдоқ хотинларга ўхшайсан-а.

Нина ғазабланган пайтда ҳатто Морозов ҳам ундан ўзини четга олиб юрарди. Нина парткомга кириб ҳаммасини очиқ-оёдин айтиб, айбига иқрор бўлмоқчи ҳам бўлди. Ҳа, шундай ўзим... Масал менга жуда ёқиб қолувди, эсдалик учун қирқиб олдим, дейман. Шунинг учун отиб юборишмас. Юзини упу билан оқартирди-да, парткомнинг техник секретари Таисия Дмитриевна олдига югуриб кетди. Аввал у, у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирди-да, кейин дабдурустдан партком секретари Зориннинг олдида ҳозир кимлар борлигини сўради.

— Бизнинг Лобанов билан Борисов чиқиб кетишди-ми? Уларнинг иши нима бўлди?

Таисия қорачадан келган, юзи лўлиларникига ўхшаган, анча ёшга бориб қолган жувон эди, у ҳамон айбдор топилмаганини гапириб берди. Бу ишда Лобановнинг ҳеч қандай айби йўқ, у кеча мажлисда эди, ундан кейин Тарасовнинг станциясига, Бошқармага кетиб, қайтиб келган эмас.

— Сизларнинг одамларингиздан бири қирққан бўлиши керак,— деб сўзини тугатди Таисия, машинкага қоғоз қўяр экан.

— Нега энди, албатта бизнинг одамлардан бири бўлар экан? Енгил тортиб сўради Нина,— бошқаларнинг қўлидан келмас эканми?! Биттаси олижаноблик қилгану, қирққан қўйган. Масал бутунлай адолатсизлик билан ёзилганлиги факт, шунинг учун ҳам қирқишган, ташлашган.

Тушқи танаффус пайтида унинг ёнига Саша келди.

— Юз берган воқиага сен қандай қарайсан?— деб сў-

ради у, қизнинг кўзларига тикилиб туриб. Нина ўзининг кеча айтган шубҳали гапини эслаб ўнғайсизланди.

— Бундай йўл билан курашиш мумкин эмас, бу аниқ,— деб унинг кечати сўзини такрорлади қиз.— Айтмоқчи, сен Приморскда ҳеч бўлганмисан? Менга ўша ердаги дам олиш уйига путёвка беришяпти...

— Бормаганман... Нина, буни сен қирққанмидинг?— секин сўради у.

Унинг маънос тикилишидан қиз, ҳеч қўрқмаслик кераклигини тушунди.

— Борди-ю, мен қирққан бўлсам-чи? Бориб Борисовга чақармидинг?

— Нега шундай қилдинг?

Қиз соатига қаради.

— Юр, ҳовлига чиқиб копток ўйнаймиз... Хўш, нега қизишасан? Ҳазиллашиб ҳам бўлмайди шекилли. Мен сени синамоқчи эдим? Юр.

Йўлда Нина яна гап бошлади.

— Сен хурсанд бўлишинг керак. Тўғри, бу усул тўғри эмас, албатта, лекин халқ қарши эканлигини ҳамма билиб қўйди. Лобановга ҳам енгил.

— Ҳамма нарсани кўнглингга яқин олавераркансан-да...— деди паст овозда Саша, лекин сўзини тамом қилмади.

Нина унинг маънодор бошланиб чала қолган сўзларига эътибор бермади. Улар деворий газета ёнидан ўтиб боришар экан газетанинг қирқилган ери карикатураси билан бирга ўша масал ёзилган янги стун ёпиштириб қўйилганини кўришди. Бу ҳам Нинани ранжитмади. Хавф йўқолибди. Кунлар келарки, у бу ишни ким учун қилганини ўша кишига сўзлаб беради. Бу қилиғи қанчалик тентаклик бўлишидан қатъи назар у ўз севгисини исбот қилди. Шунингдек у Андрей туфайли бундан бошқа ҳар қандай ишлар қилишга ҳам тайёр. У ўз юрагида ҳеч қачон бунчалик ҳиссиёт туғилишини сезмаган эди. Бу — умрбод сақланиб қоладиган, сўнмас, пок ва ҳақиқий севги ҳиссиёти эди.

«Вольфрам контактлари,— деб ўқирди Андрей,— энг юқори температурада эритилиши, зарурий мустақилликка эга бўлиши керак...»— у жўлди: Техникага хос термин-

лар бирданига бошқача: «...хоссанинг бир хил жинсга эга бўлишини таъминлашни зарур»,— деган маъно берарди.

«Тўғри»— деб ўйлади у.

Деворий газетада босилган масал унинг ёрдамга муҳтож бўлиб, аҳволи танг бўлиб турган бир пайтида унга қаттиқ зарба бергандай бўлди. Бироқ шуниси қизиқки, унинг кўнгли вайрон бўлмади, аксинча энди у бирмунча ўзини тутиб олган эди. «...вольфрам контакти мажақланиб кетмаслиги учун ёпишқоқлик хусусиятига эга бўлиши лозим». Ҳоли танг бўлиб қолган пайтларда у пивохопадаги гапларни эслар ва бу эсдалик унинг ғазаб косасини бадтар тўлдириб, ғайратга чорлар эди. У болға остида тобланаётган темирдай бўлишни истарди — уни қанча кўп урсалар, шунча чиниқади-да.

Оқибатда унинг бу орзуси осонгина амалга ошмади. Кўзларида қуруқ шафқатсизлик аломатлари акс эта бошлади. Муомаласи дағал ва совуқлашиб, вазиятида кескин тошюраклик томир ёя бошлади.

Назарий хулосалар локатор яратиш мумкин эканлигини исбот қилди. Техбўлим илмий-техник материаллар тўпламини босиб чиқараётганини эшитиб, у ҳам олинган хулосалар асосида локатор ишининг принциплари ҳақида кичик бир мақола ёзди.

У Одинцовнинг мақолани ўқиб чиқиб, нима деб ўйлашини тасаввур қила бошлади. Балки чол бир оз шаштидан қайтиб, юракдан севинар. Бирдан телефон қилиб қолса-чи? У, Одинцовнинг ўз уйида, ғижирловчи тўқима креслога ўтириб олиб, қўлидаги йўғон кўк қаламини ма-на бу сатрлар устидан юргизиб, диққат билан ўқиётганини тасаввур қилар экан, Андрей сесканиб кетди. Орадан шунча вақт ўтишига қарамай, чол ҳақидаги фикрлари ҳамон унинг хаёлидан ўчмаган эди.

Лекин мақолани қабул қилишмади. Долгин кулиб туриб деди:

— Мақолаиғиз актуал эмас.

Андрей уни «Электричество» журнаliga юборди. У ердан Тонковнинг шафқатсиз тақризи билан жуда тез қайтиб келди. Андрей мақолани тақризига жавобан бир неча кескин эътирозлари билан тўлдирди-да, электротехникага тааллуқли бўлган яна икки журналга юборди.

У бутун бир ой мобайнида ўз қўл ёзмаларини тўла-тў-

кис қайта олиб бўлди. Унинг бирдан-бир ҳамфикр сафдоши бўлган Борисов киноя билан деди:

— «ИЖТ», Ижтимоий жимлик ташкилоти.— Сўнг сўз оҳангини ўзгартириб сўради,— босишмаяпти дегин?— У ўзини қувноқ тутишга ҳаракат қилар, лекин кўзлари пахмоқ киприклари орасидан шиддатли боқар эди.— Демак, қўрқишяпти! Демак, биз ҳақмиз. Очиқчасига курашмоқ учун улар ҳеч қандай далил топиша олмаяптилар!

Фақат «Техника молодёжи» журналидагиша энергосистемада ишланаётган бу янги асбоб ҳақида кичкина хабар босилиб чиқди. Мақоланинг қандай қилиб журналда пайдо бўлиши Андрей учун умрбод сир бўлиб қолди. Бу хабар тўғрисида ҳам қизиқ ва муҳим вазиятларнинг бирида эшитиб қолди.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Устига яшил дастурхон ёпилган узун стол ёнида сочини устара билан қирдирган, буғдой ранг юзини шамол ялаган денгизчи инженер-полковник билан ёшгина кўк кўз майор ўтирарди.

Бош инженернинг саволи бепарво ва ҳорғин эшитилди. Ҳа, жуда ҳам менсимагандай гапирди у. Бундай эҳтироссизлик ҳолати унда ҳеч учрамасди. Дмитрий Алексеевич гўё: мана, марҳамат қилиб тингланг, афсуски ҳозир менинг ҳақ эканлигимни исботлайдилар, демоқчи бўлгандай ўтирарди. Берилган саволнинг ўзидан жавоб чиқиб келаётганга ўхшайди. Бу жавобни Андрей бериши керак эди. Афтидан у ўзининг келмасидан анча бурун бу ерда бошланган қандайдир баҳслашувни ҳал қилиши керак эди.

Денгизчилар Андрейга умидвор кўзларини тиккан эдилар. Корхона ходимларидан кабинетда бош инженердан ташқари яна Потапенко ҳам бор эди. Андрей бериши мумкин бўлган жавоб бош инженер учун ва айниқса Потапенко учун ҳеч янгилик эмасди. Андрей локатор яратиш идеяси ҳақидаги умумий принципдан бўлак ҳозирча ҳеч қандай фикри йўқлигини тасдиқлаши керак. Бундан чиқди, унинг гувоҳлик бериши фақат бу ерда ўтирган офицерларни инонтириш учун зарур бўлса керак. Нимага

ишонтириши керак? Денгизчилар қандай илтимос билан келишган-у, бош инженер нимага рози бўлмапти? Нега Потапенко жиддий кўринади?

Бу мулоҳаза ва саволлар бир зумда кетма-кет Андрейнинг ҳаёлидан ўтаркан, уни ҳушёр бўлишга ва жавоб бериш учун ошиқмасликка мажбур этди. Потапенко тоқатсизланиб, бармоқлари билан столни черта бошлади. Андрейнинг кўзлари чақнаб турарди. У эпчиллик билан тўппа-тўғри жавоб беришдан чекинган ҳолда, бўлаётган ишнинг ўзи устида эмас, унинг атрофида гап қўзғаб денгизчиларни суҳбатга тортди. Андрей бўлаётган воқиянинг нақадар муҳим эканлигини сезиб туриб, умрида биринчи бор муғомбирлик қилиб, чап бераётгани эди.

Денгизчилар йирик конструктор бюроси номидан янги океан кемаларини мураккаб электр тармоғи учун локатор ясаб беришга заказ қабул қилишларини сўраб келган эдилар. Уларнинг локатор даражасини қаердан эшитганлари Андрейга номаълум эди. Бош инженер ва Потапенко ҳозирча аниқроқ бир нарса йўқ эканлигини зўр бериб уқтиришар ва Майя Устинованинг текшириш натижалари билан танишишни таклиф қилишарди. Бироқ эски метод такомиллаштирилган ҳолида ҳам денгизчиларни қониқтирмасди. Агар денгизчилар қўлида локатор бўлса, лойиҳачилар кемалардаги электр тармоғини анча жўнлаштирган бўлур эдилар. Денгизчилар илтимос қилиш билан бирга ғоят бообрў ташкилотдан қоғоз ҳам келтирганлар. Шунинг учун бош инженер тўғридан-тўғри рад жавобини беришга ботина олмади. Энг тўғри йўл денгизчиларнинг ўзлари заказ буюришдан воз кечсинлар учун, уларнинг локаторга боғлаган умидларининг тамомила пуч эканини очиб кўрсатиш керак эди. Бу ишни авторнинг ўзи ҳаммадан кўра яхшироқ дўндириши мумкин...

Бош инженер, Лобанов денгизчиларнинг ҳафсалаларини пир қилиб жўнатишга шубҳа қилмасди. Дмитрий Алексеевич ўзига эскидан таниш бўлган, бообрў киши томонидан қўл қўйилган қоғозни қўлида айлантириб тураркан, фикран бўлғуси резолюцияга сўз ахтарарди.

Полковник Андрейга мурожаат қилиб, янги асбоб улар учун нақадар аҳамиятли эканини гапирарди. У гўё Андрейнинг жавоб беришидан олдин обдаи мулоҳаза қилиб олиши учун имкон тугдириш учун, шошмасдан

сўзларди. Андрейнинг эғнида пиджаги йўқ, кўйлагининг энги шимариғлиқ, у пайса-пайса қизил доғли озғин тирсагини столга тираб, бармоқлари билан иягини силаб ўтирарди. Андрейнинг хаёли паришонроқ кўринарди. Денгизчилар буни кўришса нима дейишади, деб Виктор ҳатто ижирғаниб ҳам қўйди.

Полковник сўзини тугатди, Андрей қақраган лабини ялаб, бўғиқ овоз билан тез-тез гапира бошлади:

— Заказингизни қабул қилишимиз мумкин деб ўйлайман, — деди.

Гарчи ҳамманинг юраги ҳовлиқиб, жаиғга кириш учун берилган сигнални эшитгандек ҳаяжонланган бўлса ҳам, ҳеч ким ўрнидан сапчиб турмади, ҳеч ким таажжубланмади ҳам.

Дмитрий Алексеевич қоғозни столга қўйиб, чўнтагидан портсигарни олди, қопқоғини шақирлатиб очди-да, папирос тутатди. Ҳамманинг кўзи гугуртнинг сариқ алангасида эди.

— Менимча, Андрей Николаевич, сиз ҳали ҳеч қандай ижобий натижаларга эга эмассиз, — деди мулойимлик билан Дмитрий Алексеевич.

Андрей Потапенко томонга бир назар солди-да, бурнини кериб, кулгили жийирди.

— Дмитрий Алексеевич, сиздаги маълумотлар эскиб қолган. Мен расчётларни тамомладим. Улар яхши натижа берди.

— Бироқ ҳали экспериментал текшириш бўлгани йўқ. Қоғозда текшириб, тасдиқ этилган нарсалар тажриба чоғида кўпинча мутлақо тескари натижа беришини мендан кўра яхшироқ биласиз.

«Бунинг учун ўзингиз айбдорсиз, ахир лаборатория иши ўтказишимга ўзингиз имкон бермадингиз-ку» деб ўйлади Андрей. Жўшиб келаётган ғазабини тийиб, ўжарлик билан бошини ён томонга бурди.

— Мен ўз гапимда қаттиқ тураман. Асбобнинг ясашига ишонаман.

— Мен ишонмайман, — деди мийиғида жулиб, бамайлихотир бош инженер. — Давлат ишлари бундай ҳал қилинмайди. Зиммамизга қандай масъулият олаётганимизни тушунаяпсизми?

— Тушунаяпман.

— Йўқ, тушунмаяпсиз,— деди зарда билан бош инженер.

Шу вақтгача жим ўтирган майор оҳиста гап қотди:

— Бизнинг учун, албатта ишонч керак. Атар ишонч бўлса, биз кемаларнинг электр тармоғи лойиҳасини бошқача тузамиз.

Бош инженер бу сўзларни ўз фикрига далда деб англади.

— Шуни айтаман-да. Андрей Николаевич, сиз қандай кафиллик бера олишингиз мумкин?

— Кафиллик эмиш-а,— деди гижиниб Потапенко,— ахир биз жавобгар бўлиб қоламиз-ку.

— Гап жавобгарликда эмас,— деди қўл силтаб бош инженер,— қатта ишни бузиб қўйишимиз мумкин.

— Мен ҳар қалай ўртоқ Лобановнинг фикрини яна бир эшитмоқчиман,— деди полковник,— ҳамма ижобий ва салбий далилларни мулоҳаза қилиб кўринг.

Андрей ўз кучини виждонан синаш учун ўйга толди. У бутун фикри-хаёлини банд этган асбобининг рўёбга чиқишига ҳеч шубҳа қилмасди. Юраги шундай тепаётган эдики, бунга ўзи аниқ эшитиб турарди. Ҳаммаси, ҳаммаси, ҳозир ҳал бўлиши мумкин.

— Сизга менинг кафиллигим етадими?— деб сўради Андрей.— Ўртоқ полковник, албатта, таваккал қилишга тўғри келади. Бироқ ҳар бир таваккалчилик инженерлар йўлига ров бўла берганда эди, у вақтда...

— Таваккалсиз мумкин бўлган ерда, уни четлаб ўтган яхши,— деб Андрейнинг гапини бўлди бош инженер.

— Нима ҳисобига?— деди полковник,— заказни рад этиш ҳисобигами?

Потапенко енгини суриб, соатига қаради.

— Ўртоқ полковник, мана бундай қилайлик: биз Лобановнинг таклифини мутахассислар билан ҳар тарафлама муҳокама қилиб чиқамизда, яқин кунларда сизга узил-кесил жавобини берамиз.

Полковник юмалоқ бошини сарак-сарак қилди.

— Тавба, эҳтиёткорликни қаранг-а...

Полковникнинг вазоҳатидан, энди унинг заказдан осонликча воз кечиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмаслиги кўриниб турарди.

Бош инженер зўраки жилмайди.

— Ўртоқлар, сиз Лобановни яхши билмайсиз, унинг ёлғиз ўзи ҳам бизларга бўш келмайди.

Полковник ва майор ўринларидан туришди.

— Агар Андрей Николаевичга экспериментал база керак бўлса, марҳамат,— деди полковник,— бизнинг ихтиёримизда...

Бош инженер ранжигансимон унинг гапини бўлди.

— Бизлар ҳам ўлар ҳолда эмасмиз.

Денгизчилар кетишгач, бир оз вақт орага жимлик чўкди. Телефон жиринглаб қолиб, бош инженер то гаплашиб бўлгунча Андрей билан Виктор бир-бирларига қарамай жим ўтирдилар.

— Хўш-ш,— деди бош инженер, трубкани шиддат билан ричагга иларкан.— Хўш-ш, Андрей Николаевич, бошимизни қандай ғалвага қўяётганингизни тасаввур этаяпсизми? Бу даҳмазани бўйинтуруқ қилиб кийиб олишнинг нима кераги бор? Нима, ўзимизнинг ташвишимиз озмиди? Ўзимизга эн бўлолмаяпмиз-у, бировга энг бўламан деганингиз нимаси?

Потапенко сапчиб ўрнидан турди-да, очиқдан-очиқ ғазаб билан Андрейга боқди.

— Очиқчасига гаплашамиз,— деди у кескинлик билан,— Лобановнинг баёноти, уни чиқиштираётганликларини кўрсатиш мақсадини кўзда тутди. Йўво бу. Бу йўлда у ҳеч нарсадан қайтмайди. Мана, Дмитрий Алексеевич, унинг найранглари кўриб, томоша қилинг.

Потапенко «Техника молодёжи» журналининг қизил қалам билан айлантириб чизилган хабари бор бетини бош инженер олдига очиб қўйди.

— Гўё асбоб тайёрдай. Бу ўз-ўзини мақташнинг бир йўли. Бизга хатлар келяпти... Денгизчилар ҳам эҳтимол, шу журналдан билишгандир...

— Мен бўлсам улар буни қаёқдан била қолибдилар деб тушунолмай юрибман,— деди бош инженер, хабарни ўқиркан.

У хулоса чиқаришга ошиқмади. Лобановга журнални узата туриб унинг керилиб, қизариб кетган қовоқлари таажжубдан катта очилиб, кўзлари сира саросимага тушмай унга дадил боққанини диққат билан кузатиб турди.

— Бу хабарни биринчи марта кўришим,— деди Андрей тан олиб. У Потапенко томонга шахт ўтирилди.— Ким сенга хат ёзди? Ким талаб қияпти?

У ҳозир Потапенконинг ҳамма таънали айбномаларини ҳам, унинг жавобини кутиб турган бош инженер-

ни ҳам унутган: у ўзи ясаётган асбобга ким муҳтож эканлигини билди ҳозир ғоят муҳим эди.

Бош инженер жилмайди ва кафтани оғзига тутиб, жиддий томоқ қирди.

— Виктор Григорьевич, унга айта кўрманг, илтимос қилувчиларни чақиртириб олишдан ҳам тоймайди.

— Хотирингиз жам бўлаверсин, уларнинг ўзи топиб олишади,— деди Андрей.— Техника бу асбобга муҳтож эканлигини наҳотки тушунмасангиз? Барибир ҳаёт сизларни мажбур этади... Бугун сиз денгизчилардан бир амаллаб қутулсангиз, эртага олдингизга ўз ишчиларингиз келади... Локатор керак! Сиз ҳеч қаерга қочиб қутулолмайсиз. Сиз менга тўсқинлик қилишингиз мумкин, аммо бошқа бирор киши у асбобни ясайди. Менинг яширин мақсадларимга келганда...

— Мақсадлар ҳақида тортишиб ўтирмаймиз,— деди буйруқ оҳанги билан бош инженер,— кимнинг мақсади қандай эканлиги вақти билан маълум бўлади.

Андрей шоша-пиша бош иргатди.

— Шошмай тулинг, Андрей Николаевич, менимча, сиз бўлаётган гапларни ортиқ даражада ўзингизга оғир олаётганга ўхшайсиз,— деди гапида давом этиб бош инженер.— Новатор ҳамма вақт ўз идеясини аввало яширин сақлаб юради. Негаки, агар идеяни етиларетилмас маълум қилиб қўйсангиз, унга дарҳол зарба берадилар. Бошқача бўлиши ҳам мумкинми? Мана, бизга ўхшаган кишиларни ишонтирмоқ керак. Идея нақадар кучли бўлса, эскиликдан воз кечиш кишилар учун шу қадар қийин бўлади. Шу давр ичида автор ҳамма вақт якка-ёлғиз бўлади. Бундан қўрқиш керак эмас. Сигирнинг елинида сут ачимайди дейишади. Муваққат ёлғизлик муқаррар ва менимча... фойдали. Маълум давргача кураш олиб бориш ҳам фойдали.

— Ўтказувчи линияларнинг бир неча кунлар ремонт билан тўхтаб қолиши ҳам фойдалими?

Дмитрий Алексеевич Лобановнинг қизариб лавлаги бўлиб кетган шалпаиг қулоқларига қаради-да, кескин деди:

— Авариялар учун мени нуқул дўппослайдилар, сиз шу аварияларнинг олдини оладиган асбоб ясаб беринг, у вақтда асбобингиз бир минут ҳам туриб қолмайди — бу тўғрида хотирингиз жам бўлаверсин. Ҳаммани сизга

ёрдамга ташлайман. Ўзим сизга лаборант бўлиб ишга бораман.

— Ҳа-ҳа,— деди Андрей, ўрнидан тураркан,— демак, янги асбобнинг зарурлигини калтак еган ерингиз билан белгилар экансиз-да... Шуни билингки, сизни дўппослашсалар ҳам, заказни қабул қилсангиз ҳам, қабул қилмасангиз ҳам, локатор ясалади. Сизнинг лабораториянгизда бўлмаса, денгизчиларникида ясалади.— У стол устига томирлари бўртиб турган муштини қўйди.— Улсам ўламанки, аммо ясайман. Ана шунда кўрамиз, инженерлик обрўйингиз қай аҳволга тушаркин.

Бош инженер Андрейнинг муштига ўйчан тикилди, ў худди шу мушт орқали Андрейнинг кучини чамаламоқчидай эди.

— Мана бу жиддий хавф,— деб жавоб қилди у кутилмаганда жилмайиб. Бош инженер кишини ҳовридан туширувчи ажойиб табассум қиларди. Ёки Андрейнинг ўзига шундай туйилганмикин?

Андрей ишонч ҳосил қилиб, қўлларини ёзди, тер босиб қизариб кетган юзида жўшқинлик бор эди.

— Хўш, нима бу, биз инженер эмасмизми! Мен ҳозир олдингизга расчётларимни олиб келаман. Кўрамиз.

— Масала ғоят жиддий,— деди совуққонлик билан Потапенко,— Андрейга у ҳамон мурожаат қилишдан ўзини олиб қочарди.— Эътиборли комиссия тузиш керак.

Андрей ўзини тутиб туrolмади:

— Ҳа-ҳа!.. Профессор Тонков бошчилигидами?

— Ҳечқиси йўқ, ўзимиз бир амаллаб кўриб чиқамиз,— деди бош инженер — йирик ва майда касрларни ўтганмиз-ку. Бунинг устига сизнинг Тонковингиз у қадар объектив одамга ўхшамайди.

«Ҳа, айтганинг бўлмадими?— деб ўйлади Андрей,— бош инженеримиз ҳам чакана эмас».

— Андрей Николаевич, қоғозларингизни беринг, сизга бемаъни саволларни бериб ўтирмаслик учун уйда кўриб, тайёрлашиб келаман,— бу гапларни айта туриб, бош инженер календарни олдида сурди-да унга ёза бошлади.

Пилдираб бораётган перо ёзиб қолдирган «А. Н.— локатор —отзив» сўзлари Андрейга оёғи осмондан бўлиб кўринди. Перонинг учи нуқта устида бир оз турди-да, яна пилдираб кетди: «Лобанов — Потапенко (?)». Қавс

ичига қўйилган сўроқ аломати иккала фамилия устидан бошнинг кўтариб, ташвиш билан боқиб турарди.

Лобанов олиб келиб берган бинафша ранг папка бош инженернинг кундалик ҳужжатларини тахлаб қўядиган сим тўр саватига ташланди, кечгача у ерда «шошилиш» қоғозлар папкани кўмиб юборди. Уларнинг ҳаммаси тезда ҳал қилиниши зарур бўлган ишлар эди.

Келувчиларни қабул қилиш тамом бўлгач, завод энергетиклари билан йиғилиш бошланди. Ундан кейин қурилиш трести бошлиғининг доклади эшитилди: хуллас кечга қадар кабинет одамлар билан гавжум бўлди. Асбоб ортган вагонлар келибди, уларни тезда жой-жойига тарқатиш керак. Торф намиқиб кетибди деб станциядан шикоятлар кела бошлади; трансформаторчилар бир изолацияни иккинчисига алмаштириш учун рухсат сўрабдилар. Шаҳар партия комитетидан, Москвадан телефон қилишди. Бельгия фирмаси директорининг хотини турган номердаги лампочка хира ёнаётган эмиш деб меҳмонхона маъмурий ходими телефон қилди.

Дмитрий Алексеевичнинг миясини ғовлатиб юборган бу ишлар Лобанов билан бўлган суҳбатни кейинга, зарурий бўлмаган ишларнинг хатарли тўдаси томон суриб борарди.

Кеч соат саккизда кабинетга сўнгги одам кирди. Бу шаҳардаги йирик тўқимачилик комбинатларидан бирининг бош инженери эди. Иккала бош инженер ҳам бир-бирларини кўп йиллардан бери биладилар. Шундай ҳам бўлар экан: бир одамни яхши ўрганиб у билан хизматинг ёки оддий ишинг орқали дўст бўласан-да, оғир пайтлар келганда қўллайсан, ҳурмат қиласан, севасан-у, лекин бирор марта унинг уйида бўлмагансан, қаерда яшайди, қандай, хотин-бола-чақалари борми, йўқми... билмайсан. Бу икки ўртоқнинг алоқаси ҳам худди ана шу хилдаги кўп тарқалган дўстлик алоқасига киради...

Дмитрий Алексеевич кун бўйи биринчи марта креслога ястанди.

— Яқинда хотиним қўярда-қўймай композиторлар уйида бўлган ижодий мунозарарага олиб борди,— деб аста гап бошлади у, ҳузур қилиб ором оларкан,— ўзинг биласан, музика мунозараларига тушунмайман, оғзимни очиб ўтиравердим. Лекин гап унда эмас. Биласанми,

Ираклий Григорьевич, менга уларнинг муҳокама қилишдаги системалари ёқди, жуда дўстона, мулойимлик билан авторнинг камчилигини кўрсатиб бердилар. Дарвоқе, ҳеч қандай протокол, овоз бериш кабилар ҳам йўқ, худди бир онла ўртасида бўлаётган самимий кенгашга ўхшайди. Маслаҳатлашишиб, теманинг аллақандай оҳангини тўғрилаш ҳақида ҳаммалари бирга ўйлай бошлашди. Ҳавасим келди. Сен билан бизга ҳам худди шунақа жой керак. Бизга ўхшаган арзимаган касб эгалари — раҳбарлар кириб қангама қилишса, чақчақлашиб ўтиришса дейман.

Тўладан келган, сочлари оқара бошлаган грузин Ираклий Григорьевич хумор, қора кўзларини сузиб қолди.

— Оббо Қозон етимчаси-ей. Сенинг бўш вақтларинг кўп дейман, ҳа... жуда кўпга ўхшайди. Сени жуда оз уришишса керак. Композиторлар уйда ўтиради. Ёзди. Сен бўлсанг одамлар орасидасан. Марҳамат, шу одамлар билан маслаҳат қил. Директоринг борми? Сенинг парторгинг борми? Ёрдамчиларинг, ўринбосаринг борми?— У қайғули қилиб кўз юмди.— Менинг эса уларнинг маслаҳатларини эшитишга ҳам вақтим йўқ, азизим. Яна клубга борармишман.

Лекин, Ираклий Григорьевич бунга унчалик эътироз билдирмади. Клуб бўлса клуб-да. Клубда пиво билан қуймоқ бўлса бас, биз тайёр.

— Кўрдингми, мен қандай яхши одамман! Арзимаган нарсалар учун тортишиб ўтираимизми. Ўзинг биласанки, ёнингга электр қуввати сўраб мижозинг келган, сен бўлсанг клуб ҳақида гап очасан. У кўнгандан кейин, сен ҳам кўнгин-да. Марҳамат қилиб, қўл қўй.

Дмитрий Алексеевич кулиб, бармоғи билан пўписа қилди:

— Кимнинг нонини есанг, ўшанинг ноғарасига ўйна, демоқчисан-да?

Гап комбинатнинг қўшимча электр қувватини ошириш тўғрисида борарди. Дмитрий Алексеевич қувватни ошириб бўлмаслигини исбот қила бошлади. Чунки комбинатнинг электр хўжалиги қаровсиз қолган, подстанциялардаги ускуналар эскириб, абжағи чиқиб кетган.

— Тушунсанг-чи, тентак, ҳар бир минутда кўнгилсиз воқиа рўй бериши мумкин. Сенинг подстанциянг, авариялар ўчоғи.— Дмитрий Алексеевич стол олдига чиқди,—

Нима учун подстанция қилиб, резерв кабеллар ўрнатмас-
лигинга яхши тушунаман. Таваккал қилиб яшайвера-
миз, демоқчисан...

— Менга қара, балки, чиндан ҳам шу йўсинда яшаб
тура турармиз?

— Муваққат одамнинг психологияси.

— Қулоқ сол, азизим, сен мени ранжитяпсан,— деди
Ираклий Григорьевич, кўзларидаги кўнгилчапик ало-
матини сўндириб.— Яхши эмас, ўринсиз кесатиқ қиял-
сан.— Энди унинг сўзларида грузин акценти аниқ сезила
бошлади.— Менинг қандай мажбурият олганимни била-
санми? Жоним ҳиқилдоғимга келса ҳам, икки баразар
ортиқ маҳсулот ишлаб чиқаришим керак. Хотинингга
штапель керакми? Шоҳи керакми? Керак. Мен станок-
ларни ўрнатиб олишим керак — айти хонаси. Янги под-
станция қуриш, янги кабеллар ўтказиш бўлса бажонидил
бажараман. Бўш вақт топишимиз билан ишга тушамиз.

— Сизларда ҳеч бўш вақт бўладими ўзи?

Ираклий Григорьевич қочириққа тушуниб илжайди.

— Ҳамма бало шу вақтнинг йўқлигида-да.

У матъос ҳолда қирра бурнининг учини ушлаб тур-
ди-да, бир минутча ўтгач, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ
тиззасига шап этиб урди.

— Сенга бир сиримни айтайми?— у овозини пасай-
тирди.— Фақат сенга айтаман, кўнглим очиқлигидан
фойдаланиб қол.. Менда шундай назария бор — агар
янги техника керак бўлса менинг қаршилигимга қарамай
ҳам ўзига-ўзи йўл очиб кириб келаверади. Мен бамисоли
бир филтрга ўхшаган одамман. Мен орқали нимаики
сузиб ўтишга қодир экан, яшай олади. Диалектикани
биласан-ку? Янгилик эскилик билан жураш жарёнида
туғилади. Мана мен ҳам шу янгини туғдирадиган
эскиман.

— Дуруст,— деди Дмитрий Алексеевич қойил бўлиб
ва икковларни кулиб юборишди.

Дмитрий Алексеевич хаҳолаб куларкан, яқинда алла-
қаерда шунга ўхшаган сўзларни эшитганини эслади.
Кимдан эшитган эди? Қай вазиятда?

Бу кулги Ираклий Григорьевичнинг электр қуввати
ҳақидаги гапига иккинчи томондан худди хамирдан қил
супургандай силлиққина ёндашишга имкон берди.

— Очигини айтаман,— электр қувватин бермас экан-
сан, сен билан олишганим бўлсин. Горком, министрлик

орқали тинч қўймайман. Нима қиласан мен билан ўчакишиб!

— Ана; сенга электр қуввати ҳам берай дейлик,— деди Дмитрий Алексеевич,— худди бир нарсa излаётгандай бўлиб, сиёҳдон, қоғоз ва қаламларни кўздан кечирар экан,— сен дарров янги станоклар ўрнатиб, токни ёқасан. Кабель пўрт этади-ю, ёрилиб кетади. Резерв кабеллинг йўқ. Шикастланган ернин топиб, тузатгунларича фабриканинг ярми ишдан тўхтаб қолади. Кейин нима қиласан?

Ираклий Григорьевич қўл силтаб елкаси ошира четга туфлади.

— Нафасингни шамол учирсин! Бунақа ҳазилларни қўй! Таваккал қилиб кўрмоқчиман...

«Таваккал» сўзини эшитиши билан Дмитрий Алексеевич кимдандир янги техника ҳақида гапириб, шу сўзни ишлатганни эслолмай, боши қота бошлади, лекин унинг фикрини яна мана бу хира пашша бузиб юборди. У алаmidан ҳатто томоқ қириб қўйди.

Ираклий Григорьевич бўш келмасди. У кабель ва подстанция қуриб беришларини талаб қилиб борса, министрликдагилар қандай кутиб олишлари мумкинлигини тасвирлаб берди.

— Мажбурият олдим деб ҳунар кўрсатмоқчимисан, дейишади. Ҳаммадан алам қиладиган ери шундаки, хўш, кўнглингиз бамайлихотир, осойишта яшашни қумсаб қолдими,— деб даkki беришади. Ҳм, осойишта ҳаёт эмиш. Оҳ, бундай «осойишталик»дан қаёққа қочиб қутуламан! Беғалва яшаш гўё жиноятдай танбех беришади-я. Ундай ҳаёт менга ҳеч насиб қилган эмас, аммо биласанми, Дмитрий Алексеевич, баъзан у тушимга киради.— У ҳузур қилиб томоғини тақиллатиб, қўйди.— Қандайдир роҳатижон нарсага ўхшайди... Айтмоқчи, унутай дебман,— давом этди Ираклий Григорьевич,— сен бир кунни мендан компрессор сўраган эдинг, эртага юбораман. Энди бўшаб қолди.

«Ҳозир сен порахўрнинг бир адабингни бериб қўймасамми» деб ўйлади Дмитрий Алексеевич кулиб.

— Қуллуқ, Ираклий Григорьевич,— деб таъзим қилди у.— Шунақа серилтифот одамлар билан оғайни бўлиш яхши-да... Дуруст, дуруст... Сендан угина-мендан бугина» дейдиган қаллобликни ҳам билмайсан...

Ираклий Григорьевич ундан гапнинг давомини кута-
ётганини сезиб турган бўлса ҳам, гапидан тўхтади. Гап-
нинг давоми бўлмаслигига ишонч ҳосил қилган Ираклий
Григорьевич зўрға гап бошлади:

— Ҳа, албатта юбораман... Демак горкомда учраша-
миз-а?

Дмитрий Алексеевич боши билан маъқул ишорасини
қилди.

— Балки, электр қуввати берарсан?

— Умид ҳам қилма!

Энди ҳамма гап бир ёқлик бўлгандан кейин аччиғ-
лаишнинг ҳам фойдаси йўқ. Икковлари ҳам бир-бирла-
рининг фикрига тушунишар, ҳатто бир-бирларига ачини-
шар эдилар ҳам.

— Уйга бориб янги станоклар ҳақида китоб ўқисам-
микин, деб ўйловдим,— деди хайрлаша туриб Ираклий
Григорьевич,— йўқ, энди сенинг устингдан шикоят ёзи-
шим керак. Яна янги техника билан шуғулланиш керак
дейсан-а.

Елғиз қолган Дмитрий Алексеевич ҳозиргина Ирак-
лий Григорьевич туриб кетган креслога узоқ тикилиб
қолди. Соат тўққизга занг урди. У бир хўрсинди-да, аж-
ратиб қўйган қоғозларни сават ичидан олган эди, кўзи
бинафша ранг папкага тушди... Ҳа, масала бу ёқда экан!
Эшитган гапларининг бир учи бу ёққа келиб тақалар
экан!.. Уйлаб қараса деярли худди шу далилларни
Дмитрий Алексеевич Лобанов билан бўлган тортишув
пайтида ишлатган эди.

Мана ҳозир яна бошқа бировнинг оғзидан ўша «Та-
ваккал»... «Ўзи пайдо бўлаверади...» деган сўзларни
эшитди.

У кўзини папкадан олиб қоғоз уюмига, сўнг яна
папкага ташлади. Папкани олиб нимагадир қўлида сал-
моқлаб кўрди-да, четга улоқтирди. Фильтр... диалектика!
Бу Ираклийси тушмагур хўп ҳазилкаш-да. Бироқ Ирак-
лий бу ерда қанчалик ҳазилкашлик қилмасин, барибир
у ҳақиқий фильтрнинг ўзи.

Дмитрий Алексеевич олдига қоғоз қўйиб қўлига қа-
лам олди. Бу янги секретарга қалам чиқариш қўлингиз-
дан келмас экан, чиқарманг, деб минг марта айтгандир.

Цвсткова бўлганда қойил қилворарди. Ўзи Лобановга жўнатиб юборадида, мапа энди... Жин ургур яна сиңдия-я... Эҳ, Лобанов... Назариячи эмиш-а...

Дмитрий Алексеевич зарда билан кийинди, чирогини ўчириб эшик олдиғача келиб, бир оз тўхтаб қолди, кейин қайтиб келиб стол устида ётган папкани олди.

Машинада бутун йўл бўйи жимгина кўзини юмиб борарди, шофер уни мудраяпти деб ўйлаган эди, бироқ мактаб олдидан ўтиб кетишар экан, Дмитрий Алексеевич эзмаланди:

— Нега сигнал бермайсан? Аккумуляторни аягандан кўра болаларни ая.

Кечки овқат пайтида ҳам ичимдагини топ дегандай маъюсланиб жим ўтирди, сўнг чойни ичиб бўлмай кабинетига кириб кетди.

Папкани очиб, қоғозларни пала-партиш варақлай бошлади. Бай, бай, жуда бадхат экан-ей! Ёзаётган пайтида Лобановни безгак тутаётганмиди дейман. Схемалари ҳам эгри-бугри. Шу ҳам иш бўлди-ю, яна бунинг катта кетишини айтмайсизми:—«Локатор мутлақо янги натижалар кўрсатади»... эмиш. Алаҳлаш! Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим! Бунақа аниқ далиллар қаёқдан топила қолибди? Довдираш бу!

Дмитрий Алексеевич ижирганиб, қўл ёзманинг сўнгги саҳифасига кўз ташлади. Турган-битгани сафсата. «Биргина асбоб ёрдами билан қанчалик узун бўлишига қарамай линиялар ва кабелларнинг шикастланган ерларини белгилаш мумкин...» Лобанов тушмагурнинг ўзи шикастланиб қолганми дейман. Уни доно мушук деб тўғри ёзишган экан. Бундай фанатик билан тенг келиб ҳам бўлмайди. Филтр... Ираклий бўлса чинакам мутаассиб одам-да. Мен уни кабель ётқизишга мажбур қиламан. Яна формула чиқди-ку. Қаердан пайдо бўляпти?

Хотини кириб бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳалиям кийинмадингми? Ҳозир меҳмонлар келишади. Зиночка билан Анна Мироновна.

Дмитрий Алексеевич руҳи енгиллашиб папкани ёпди. Потапенко ҳаққа ўхшайди: Лобанов бизни шундай ҳолга солиши мумкинки, тоза уятга қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Ажойиб... хаёлпараст!

— Бўлди. Капут!— деди у завқланиб ва нягини ушатади,— соқолни олсак бўлармикин. Шуниси ҳам бўлаве-

ради! Яхши бўлибди, ўзим ҳам Анна Мироновна билан бодим ҳақида маслаҳатлашмоқчи эдим. Сен бора тур, мен ҳозир чиқаман.

У ботинкасининг ипини еча бошлади. Дарвоқе, формула қаёқдан келиб қолдйкин? Қизиқ. Ҳар ҳолда бирор фикр ёзиб бориш керак. Ираклий... У бўлса чинакам филътр. Мен-чи... ўтган йили Вася Вороининнинг таклифини ким кўтариб чиққан эди! Атайлаб коллегияга бориб, бу масалани ўзим қўзғаганман. Агар Лобановни қувватламаган бўлсам, тўғри қилибман, Лобанов ҳаводан идея олиб тўқибди. Хўп майли, идеяси дуруст экан деб ўйлайлик... Лекин формула қаёқдан пайдо бўлди?

У стол ёнига келиб тикка турганича папкани варақлади-да, ўша жумбоқ формулани топди. Хотини кириб уни яна стол олдида турганини кўрди. У пиджаксиз, пайпоқчанг турар, бир қўли билан ботинкасини ушлаб, иккинчиси билан қўл ёзмани варақламоқда эди.

— Митя, — ётиғи билан чақирди хотини, — Анна Мироновна келди.

— Анна Мироновнами? — деб қайта сўради у. — Жин урсин Анна Мироновнангни!

Хотини чўчиб қошларини чимирди:

— Нима бўлди сенга?

Дмитрий Алексеевич бирдан ўзига келиб, гуноҳкоруна қаради-да, папкани ёпди.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, мен ҳозир чиқаман, бир минутдан кейин. Сен боравер.

Блокнотини очиб, унга ўз-ўзидан қуйилиб келаётган фикрини ёза бошлади:

«Ўр. Лобанов томонидан ишлаб чиқилган расчётларнинг маълум даражада аҳамиятли эканлигини изоҳлаб туриб, яна шуни маълум қиламанки, булар барибир, ҳеч қандай практик реализация қилиш масаласини ҳал қилишга қодир эмас...»

Ўчириб ташлаб ўрнига яна ҳам кескинроқ қилиб ёзди, яна ўчирди. Унинг сабри чидамай яхшиси Лобановга телефон қилмоқчи ва ундан аламини олмоқчи бўлди. Телефон қиларди ҳам, бироқ телефон йўлакда, унга чиқиш учун меҳмонлар ўтирган овқатхонани босиб ўтиш керак. Ҳар йили уч юз олтмиш беш марта ўша телефон ўлгурни худди шу ўз кабинетида параллел қилиб ўрнатмоқчи бўлади. Дмитрий Алексеевич кушеткага ўтириб

туфлисини кия бошлади. Қия очиқ қолган эшик тирқишдан мазали пирогнинг ҳиди келар, қандайдир ғовурғувур эшитиларди. Дмитрий Алексеевич туфли ипининг учини ҳўллаб, ҳимариб туриб Лобановнинг иши учун ёзаётган фикрини қандай хотималаш ҳақида ўйларди. Аксига юриб, ҳозир керак бўлган сўзлар негадир ҳеч миясига келмасди, бу ҳол унинг жиғига тегарди. Бир вақтлар у фақат битта гап билан ҳар қандай одамнинг суробини тўғрилаб қўярди. Кеча подстанцияда унинг ҳузурида янги машина ёмон ишляпти, деб гап қўзғашган эди, бош инженер станция бошлиғига мулоиматига қилиб: «Биласизми, менимча подстанциянгизда инженерлар йўққа ўхшайди» деди. Шунинг ўзи кифоя бўлди.. Ахир мен-қу инженерман, инженер бўлганда ҳам бош инженерман. «Фильтр»,— яна жаҳл билан Ираклий Григорьевични эслади у. Фильтр бўлишни истамайсанми? Ундай бўлса масаланинг негизини тушунишга урин, турткивозликни қўй!

У туфли ипини боғлаб бўлмай, Андрейнинг хатосини топиш мақсадида шкафга яқинлашди ва ундан справочникни олди. Справочникдан кейин қўлига, «физика асослари» деган қалин китобни, ундан кейин чанг босиб кетган ўтган йилги журналлар комплектини олиб кузата бошлади. Жин ургур Лобанов ҳақ чиқадиганга ўхшайди... У қўл ёзманинг биринчи бетидан бошлаб ўқишга киришди. Деярли ҳар қадамида қоқилиб-суқилиб, масаланинг моҳияти томон яқинлашиб борарди, қанча кўп ўқиган сари, миясида шунча кўп саволлар туғилар эди.

Хотини яна хонага кирганида хона папирос тутунига тўлиб кетган, полда китоб ва журналлар сочилиб ётарди, Дмитрий Алексеевич эса стулга миниб олиб ўқиш билан банд эди.

— Бирор кўнгилсиз воқиа юз бердими дейман Митя?— деди у қайнаб келган ғазабини ҳам унутиб, ташвишланиб.

Илгарилари шундай пайтда у жаҳл билан қўл силтаб: «янги бир дахмаза» деб қўя қоларди. Ахир Лобановнинг асбоби озмунча ташвишларни қўзғадими. Агар асбоби яхши бўлган тақдирда ҳам («ҳали кўрамиз!») ишлаб чиқаришни қайта кўришга, материаллар олишга, Потапенко ва унинг шерикларининг қаршилигини синдиришга тўғри келади. Бир ташвиш минг ташвишни қўзғайди. Қалмиков ҳам активда сўзга чиқиб, Лобановнинг

асбоби билан шуғулланияпсизлар-у, қозонларни автоматлаштиришни унутиб қўйдингиз дейди. Кошкийди, оҳ кошкийди шу локаторнинг тухумдалик чоғида бир ёқлик қилиб қўя қолсам-у, у туфайли туғиладиган бутун ташвишлардан халос бўлсам. Унинг бу орзуси қанчалик ошқора ва деярли жисмоний томондан сезилаётгани учун қулиб қўйди.

Дмитрий Алексеевич хотинини елкасидан ушлаб ўзига тортдида, кўзларидан ўпиб туриб деди:

— Ҳа, ёмон воқиа рўй беряпти. Ёмонларнинг ёмони, лекин шу ёмон бўлмаса, яна бадтар бўларди, хуллас кўнгилли кўнгилсиз воқиялар содир бўляпти. Сен улардан мен учун узр сўраб қўя қол. Бирорта баҳона топа қолсангчи, мени тумов, терлама, кўкйўтал, хулласи ўзинг билган бирорта балойи бадтар билан касал ётибди, деб қўя қол...

Маълум бўлишича ўзи изоляторнинг баъзибир янги характеристикаларини билмас экан. Ўтказувчи линиялар масаласида ҳам оқсар экан. Лекин шунга қарамай тушуниб олиш мумкин.

Сўнгги йиллар ичида у «янгиликдан беҳабар қолмаслик учун» китоб, журналларни шунчаки варақлаб чиқишга одатланган эди. Ҳозир Лобановнинг илмий ишини ўқир экан, локаторнинг тақдири ўзининг қўлида эканлигини билиб, сезиб турарди. Ҳар бир варақдан кейин ўзини енгил ҳис қиларди. Ҳали бўш келинмайди.

Дмитрий Алексеевич ўзи ўқиётган қўл ёзма орқали Лобановнинг фикр йўналиши ва изланишларини ўрганиб борар эди. Босма ҳарфли сатрларни ўқиганда киши, шу сатрлардан бошқа ҳеч нимани, яъни ёзилиш процессида дуч келган муваффақиятсизликлар, камчиликлар ва турли шубҳаларни сезиб бўлмайди. Қўл ёзма — авторнинг ўзи ҳақидаги, унинг характери, унинг тафаккури ҳақидаги ажойиб повесть демак.

Мана унинг ишончсизлик билан чизиб ташлаган схемаси, бир неча саҳифадан кейин автор яна шу схемага қайтибди, унинг ўнг ва сўл томонидан ёндашиб кўрган-у, ниҳоят ҳафсаласи пир бўлиб: «Тажриба йўли билан текширишга тўғри келади» деб ёзиб қўйибди.

Эксперимент тажриба ўтказолмагани учун, баъзан ўнлаб масалаларни очишга мажбур бўлган. Бир-икки тажриба ўтказиб кўрганда ҳамма чигаллик ҳал бўлиб қўя қоларди, бироқ унинг қўл остида қоғоздан бўлак ҳеч

нарсаси йўқ-да. Бу ўн хил вариантни ўз ичига олган машаққатли иш Андрейнинг ҳамма ёзма докладлари, техсоветдаги нутқларидан кўра ҳам кучли равишда Дмитрий Алексеевични Лобанов томонига торта бошлади. Ортиқча бепарво бўлиб қолиш ярамайди. У оддий ўқувчидан Лобановнинг сафдошига айланиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди.

У Лобановнинг орқасидан эргашди, у билан бирга шубҳалана бошлади. Лобанов билан бирга йилт этиб кўринган хаёл орқасидан ташланар, қўлларини ишончсизлик билан олдинга чўзган ҳолда, қоронғида туртиниб-суртиниб бориб деворга урилар ва ҳақиқат йўлини топиб, Лобанов билан биргаликда тантана қиларди.

Баъзан қоғоз четларида бегона мулоҳазалар ҳам учраб қолади. «Тонковнинг илмий ишини бутунлай ўқимасликка ишонч ҳосил қилиш учун ундан уч юз бетини ўқиб чиқдим».

«Ажойиб нарса яратиш мумкин, аммо бутунлай тугалланган, кам-кўстсиз қилиб яратиш асло мумкин эмас».

«Макет тайёр бўлгач, формулани бошқа нарсалар учун ярар-ярамаслигини синаб кўриш керак».

«Охҳо, иштаҳани қаранг-а»,— деб ўйлади Дмитрий Алексеевич.

Баъзан Лобанов сакраб ўтган қийин жойлардан Дмитрий Алексеевичга нарвон қўйиб ўтишга тўғри келди! Баъзи жойларда у, Лобановнинг мушт зарби сингари қатъий фикрларидан ҳайратга келиб узоқ ўйланиб қоларди.

У энг оддий, кичик бир тажрибани қилиб кўролмаганидан, Лобанов билан бирга изтиробга тушарди.

— Синаб кўриш керак,— деб оҳ тортди у,— бундай контурни ҳисоблаб ўтириш аҳмоқлик. Уни стенд устига ёйиб синаб кўриш керак, вассалом.

Бунга ким айбдор? У ўзидан-ўзи уялиб кетди. Кўрмабди. Пайқамабди. Наҳотки қариган чоғида қўрқоқ бўлиб қолган бўлса? Ахир ўзининг собиқ бошлиқларини: амалпарастлар, янгиликдан қўрқамиз, ундоқ-мундоқ деб уруш очганига кўп вақт бўлдимми? Шунинг учун ҳам унга ишонч билдириб бундай фахрли ўринга кўтаришмабдимми?! Ахир бир вақтлар у ҳам Лобановдаги сингари шафқатсиз кураш олиб бориш учун куч, ғайратга эга эди-ку? Энди қотиб қолибди. Унда мулоҳазали, бепарво-

лик характери пайдо бўлди, у шу характери усталик билан деярли самимий туриб ҳимоя қилишга одатланди. Наҳотки, Ираклий Григорьевичга ўхшаб қолган бўлса? План, план, план... Вася Воронин воқияси ўтган йили юз берган эди-ку! Гап тамом. Бошқа эслайдиган нарсаси қолмади... Филтр. Наҳотки булар сочга оқ тушиш, нафас қисиш, бод касали билан кириб келувчи бепарво қариллигининг оқибати бўлса?.. Туф-е, нималар деб алжияпман!

У ўрнидан сакраб турди-да, ерда сочилиб ётган китоб ва журналларга туртиниб, қоқилиб хонанинг у ёқ-бу ёғига юра бошлади.

Потапенко билан Долгинни куч билан мажбур этишга тўғри келади. Улар Тонковни пеш қила бошлашади. Шунда у: майли, бўлмаса иш параллел равишда бораверсин, деб эътироз билдиради. Бу — соғлом мусобақа, иккала томонга ҳам ёрдам беради. Шунда биз, хўш, чақириқни қабул қиласизми, деб сўрашимиз мумкин. Қаршилиқ кўрсатувчи ҳар қандай далилларни монополияга интилиш деб тушуниш мумкин. Ниҳоят. Виктор Григорьевич, сизга ҳам худди бош инженерингиз сингари масалани тушуниб олишингиз керак бўлади, локаторнинг схемасини текшириб кўрингда, кейин эътирозингиз бўлса гапираверинг. Агар текширишга кучингиз етмаса, ўз инженерларингизни ёрдамга чақиринг. Аппаратингиз, шукурки, анча катта. Масалан, текшириш ишини Захарчукка топширишингиз мумкин... Бу хилдаги оўзлардан кейин Потапенконинг афтини қандай бужмайтиришини тасаввур қилиб кулиб қўйди.

Сен ҳам, ўртоқ Лобанов яхши парвоз қилишга уста экансан-у, қўнишга келганда, нўноқ экансан. Локатор фақат узатувчи линиялар ва кабеллар учунгина зарурлигини қаердан билдинг? Трансформаторлар-чи? Кузатиш шохобчалари-чи?

Дмитрий Алексеевич мамнун бўлиб қўлларини ишқалади. У ўзининг бебаҳо тажрибакорлик кучини ҳис қила бошлади. Унинг кўзи бир воқияни Лобановга қараганда ҳам кенгроқ рамкада кўришга, локаторнинг зарурий рамкасини яна ҳам кенгайтириб тасаввур этишга қодир эди. Унинг қаршисида каттакон хўжалик яққол кўзга ташланиб турарди; бу хўжаликдаги ўзаро муносабатлар ва перспективалар, барча нуқсонлар фақат унинг ўзигагина равшан эди. Бу қонуний ҳол, чунки у бош инженер.

ҳа инженер. Ҳали кўп курашамиз, бу оқ сочларнинг фойдаси ҳали кўп тегади! Дарвоқе, кузатиш мақсадида шикастланган ерни локациялаштириш принципларини ўзим хомаки ишлаб чиқсаммикин? У, фақат шу тортинчоқ, унутила бошлаган, ёшликдан хотира сақланиб қолган, аммо сўнгги йиллардаги кундалик ҳаяжон туйғуларига ҳеч ўхшамайдиган истак туйғусидан руҳи енгиллашди, ўзини бардам ҳис қила бошлади. Локаторнинг янги, мавҳум имкониятлари ҳақидаги фикр биринчи бўлиб унинг миясига келганидан пайдо бўлган ҳаяжон ва рашк тўла қувонч. ихтирочилик қувончи ҳам мутлақо ўзгача, унинг одатдаги иш қувончларидан бутунлай фарқ қиларди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Сўнгги ҳафта Саша Заславский пароходда сайилга чиқишни уюштираман деб тоза оёқдан толди. Комсомол комитети биронта пароход ёллаб, шанба куни кечқуруноқ кўрфазга жўнаш, тонгни ўша ерда кутиб, дам олиш кунини Лесо-паркда ўтказишга қарор қилган эди. Бу программа қизгин муҳокамадан ўтди. Ҳаваскорлар концерти, волейбол тўри ва радиолалар устида бош қотириш, буфет масаласини олдиндан келишиб қўйиш, спиртли ичимликлар тўғрисидаги қалтис масалани бир ёқли қилиш керак. Саша эса, сайилга масъул қилиб сайланган киши сифатида, Пека Зайцевнинг ҳар соат сайин туғилиб турган янги-янги таклифларига қулоқ солиши, дарё портига телефон қилиши, аъзолик взносини тўламаган комсомолларни сайилга олиб чиқишга қаршилиқ қилган бир комсорг билан гаплашиши керак эди. Шунга ўхшаш тигиз ва жуда зарур ишлардан ташқари, Саша учун яна бир машаққатли иш бор эдики, бу иш умуман шошилишча бўлмаса ҳам, қанча кейинга сурган сари унга шунча кўпроқ халақит бермоқда эди.

Кечки пайт у Борисовни коридорнинг ним қоронғи бурчагига чақириб олди. Бу ерда ўт ўчирувчиларнинг қум тўлдирилган қизил яшиги бор. Борисов папиросини тутатди, Саша эса, гапни нимадан бошлашини билмай тутилиб қолди. Биринчи қарашда, унинг сўрамоқчи бўлган илтимосида кишини ажаблантирадиган ҳеч нарса ҳам йўқ эди. У Борисовдан Лобанов билан гаплашиб, бериладиган отпускасини келаси ойга қолдиришни илти-

мос қилди. Борисов бунинг сабабини сўраган эди, Саша қизариб кетди.

— Оилавий ишлар чиқиб қолди.

— Ёлғон гапиришни удда қилолмасанг, гапирма,— деди Борисов, ҳатто унга қарамай.

— Ҳалиги, биласизми...— Саша аччиқланса ҳам маъюслик билан қўшиб қўйди:— фақат, Сергей Сергеевич, ҳеч кимга...

— Чурқ этмайман,— деди Борисов, уни юпатган бўлиб.

— Қисқаси, Цветкова билан бирга дам олиш уйига боришни мўлжаллаб қўйган эдим. У ҳали бу ҳақда ҳеч нарса билмайди. Мен у билан шу яқинда куни сайил вақтида келишиб олмоқчиман. Шунинг учун қачон отпус-ка олишимни олдиндан...

— Демак, сюрприз дегин?

— Ҳа, сюрприз, аммо бу унга ёқармикин? Ёки...— Саша хўрсинди.

Деворий газета воқиясидан сўнг унинг Нина ўртаси-даги муносабати жуда чатоқлашиб кетди. Уша ишни Ни-надан гумон қилишга ҳақи йўқ ва ундан гумон қилишни истамас, бунинг устига Нинага нисбатан илгаригидек са-мимий муносабатда бўлишга алланима халақит қилар-ди. Саша назарида бундай муносабатимни Нина пайқа-ган бўлса керак, шунинг учун мендан ўзини олиб қочи-б юрибди деб ўйларди.

— Отпусқа тўғрисида Андрей Николаевич билан не-га ўзинг гаплашмайсан?— деб сўради Борисов.

Саша қўл силтади:

— Лобанов банд, унга яқин йўлаб бўлмайди.

— Шошма, у сайилга борадими?

— Таклиф ҳам қилганимиз йўқ.

— Нега?— деди Борисов ажабланиб.

— Андрей Николаевич дам олиш кунини бекорга ўтказишни истамайди, биз билан бирга зерикиб қолиши мумкин,— деди Саша.

Лобанов тўғрисида айтилган бу сўзлар эмас, балки шу сўзларнинг ишонч билан беғараз айтилиши Борисов-га қаттиқ тегди.

— Бунақа гапни қаёқдан топдинг?

— Фақат менми?— деди Саша истар-истамас.— Бошқа йигитлар ҳам уни сайилга таклиф қилмаслик ке-рак, у бўлса, уяламиз, ёзилиб юролмаймиз, дейишяпти.

— Унинг нимасидан уяласанлар?— сурингтира бошладди Борисов.

Саша гап очганидан пушаймон бўлиб, жуда довдираб қолди.

— Мен сизга айтсам, Сергей Сергеевич... Лобанов ўз ишига жуда берилган одам. Унинг олдида ҳазилкашлик қилишга ҳам ийманасан киши. У жуда одил одам... Тагин кўнглингизга бирор ёмон фикр келмасин,— шошиб-пишиб қўшиб қўйди у.— Йигитлар уни жуда ҳурмат қилишади, биз биламиз, у асло одамови эмас — у физкультурачи. Ҳазилни ҳам жуда қотиради...

Борисов ўйланиб қолди.

— Ўзинг Лобановнинг сайилга боришини хоҳлармидинг?

Саша индамади.

— Гап бундай,— деди Борисов.— Андрей Николаевични албатта таклиф қилинглар! Одоб юзасидан эмас, балки дам олиб, ҳордиқ чиқариши учун. Ўзларинг такасалтанг, фақат ўз ғамларингни ейсанлар. У кимга ўхшаб қолганини кўрдингми? Ундан уялиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, бу бўлмағур гап... Хуллас, ҳамма ишни мен ўз устимга оламан. Отпусканг тўғрисида ҳам ўриниб кўраман.

Саша елкасидан тоғ ағдарилгандай, енгил тортди.

Борисов эса, чуқур хаёлга чўмди. Лобановни таклиф қилишдан ийманишармиш... Бўлмағур гап! Лекин дарвоқе, бу масала Саша учун унақанги бўлмағур гап эмас эди.

Борисовни партбюрога сайлашганда, мен ёш инженерман, ҳали кўп нарсаларни ўрганишим керак, деб рад қила бошлаган эди. Лаборатория бошланғич партия ташкилоти Бошқарма партия комитетига бўйсунарди. Кўнгличан ва бўшашган партком секретари Зорин инженерлик ишига қайтишни очикдан-очиқ орзу қилиб юарди.

— Шу ҳам иш бўлибди-ю,— деб шижоят қиларди у Борисовга,— касбимни бутунлай унутиб юборадиганга ўхшайман.

Борисов унга тушунар ва ўз инженерлик тақдирининг ҳам қай аҳволга тушишидан хавфланиб, Зоринга ачинарди. Тўғри, лабораториянинг партия ташкилотида коммунистлар сони оз, шундай бўлса ҳам айни вақтда

иш билан секретарлик вазифасини олиб бориш осон эмас эди.

— Хўп эшакни топиб олишибди,— деб койирди уни хотини.— Қачон қарасанг, мажлис, женгаш.. нима, институтни шунинг учун тамомлаганмидинг?

Оддий коммунистлик вақтида, унинг вазифаси мажлисларда бирон таклиф билан сўзга чиқиш, танқид қилиш, гап уқдириш, берилган топшириқни бажариш билан чекланарди. Энди бўлса ҳамма иш ўзгариб кетди. Энди маълум бир қарорга кела олиши, яхши ишлаши ва бошқаларни ҳам яхши ишлашга мажбур қила билиши керак. Лабораториядаги ҳар бир камчилик учун ва ҳар бир киши учун жавоб бериш туйғуси ўз мавҳумлиги билан уни азобларди. Бажариши зарур бўлган вазифаларнинг маълум бир чегараси йўқ. Корхона учун ҳам, сиёсий ўқув учун ҳам, кишиларнинг руҳини кўтариш учун ҳам, хуллас ҳамма иш учун у жавобгар.

Борисов ўзини Лобановга яқин тутиб, яқиндан алоқа қилган сари у Долгиннинг кун сайин кучайиб бораётган адоватини яна ҳам яққолроқ сеза бошлади; Долгин парткомда яхши ўрнашиб олганлигидан фойдаланиб, ҳар йўл билан Борисовни партком аъзолари олдида обрўсини тўкишга уринарди.

Улар ўртасидаги биринчи жиддий тўқнашишга Морозов воқнаси сабабчи бўлди.

Комсомол бюросидан кейин Морозов тарафдорларининг сони тез камая бошлади. Аламиданми, ё ўзини кўрсатиш учунми, бир куни Морозов ишга маст бўлиб келди. Илгари бундай воқналар бости-бости бўлиб кетаверарди, бу гал эса, Борисов Морозовни уйига қайтариб юборишни ва ишдан прогул қилгани учун масаласини судга оширишни талаб қила бошлади. Орадан бир неча кун ўтгач, Борисовни парткомга чақиришди.

— Бу қандай гап, ўртоқ Борисов?— деди Долгин.— Интизом сусайиб кетяпти-ку?

Борисов масала нимада эканлигини тушунтирди.

— Менимча, интизом сусаяётгани йўқ. Биз энди ҳеч кимга бўш келмаймиз,— жазолаймиз.

Долгин сводкадаги бир графа қаршисига белги қўйди. Факт фактлигича қолади. Бу жазо беришлар, яъни тартибсизликлар интизомнинг қай ҳолга тушганидан далолат беради. Сўнгги ойда жазо бериш икки марта ошди, бунинг устига пропол ҳам кўпайди.

— Хўш, сизлар нима дейсизлар, ўртоқлар? Жакка бери маслиҳини буюрасизларми?— сўради Борисов.— Сиз масалага расмийлик билан қарайсиз, ҳа, ҳа гирт расмийлик.

— Гапга тушунсанг-чи, тентак,— деди Зорин,— ахир бизнинг тарбиявий ишимиз тўғрисида нима деб ўйлашлари мумкин? Мана мен бу сводкани юборсам, нега бунга йўл қўясиз, деб сўрашмайдими, ахир?

— Масалани аниқлашга тўғри келади,— деб гап бошлади Долгин жиддий оҳангда,— лабораторияда сиёсий-тарбиявий ишлар сусайиб кетган, бунга далил қилиб...

Борисов кўрслик билан унинг сўзини бўлди:

— Сиз мени нимага йўллайсиз? Фактларни яширишми?

Долгин муштуми билан столга бир урди.

— Гапирсанг, билиб гапир. Нега Морозов авваллари прогул қилмасди? Масала мана шунда. Сен жазо бериш эмас, бундай ҳодисаларни тағи-томири билан йўқ қилиб ташлашинг, одамларни тарбиялашинг керак.

Борисов ҳам ортиқча чидай олмай, тутоқиб кетди. Кабинетда ўзидан бошқа фақат Зорин ва Долгингина борлигидан фойдаланиб, жаҳл билан сўқиниб олди:

— Ўзларингни ҳам, сводкаларингни ҳам жин урсин! Морозов йигирма марта прогул қилган, уни аллақачон судга бериш керак эди, шу пайтгача қаттиқ гапиришдан қўрқиб, аяб келдик. Энди, биз тартиб ўрнатмоқчи бўлганимизда, сиз уни ҳимоя қилаяпсиз. Шундайми? Бизга тўсқинлик қилмоқчимисиз? Йўқ, сизнингча бўлмайди. Эҳ, конторчилар, сизга фақат сводка бўлса бас!

Таъби хира бўлиб, Борисов зарда билан парткомдан чиқиб кетди. У партия ишига чуқурроқ киришган сари, Зориннинг «овошлиги», келишувчанлиги ва Долгиннинг бу ҳолдан фойдаланиб, киши онгини хиралаштирувчи ўз расмий методлари билан хиралик қилишига қарши газаби ортиб борди. Мисол учун социалистик мусобақа масаласини олиш мумкин. Ҳар бир ходим, ҳар ойда ўз устига янги социалистик мажбурият олини керак. Бу эскидан одат бўлиб қолган нарса. Одатда бу мажбуриятга ишлаб чиқариш фаолияти, жамоат орасидаги фаолият, ўқиш каби тўрт-беш пункт киритиларди. Аслида нима бўлди денг?

Борисов партбюрода баъзи бир мажбуриятларни му-

ҳокама қилди. Мана, Кривицкий ўз устига олган мажбуриятда Комсомольская ГЭСидаги регуляторни қайта қураман, деб ёзибди. Хўш, бу ишни план бўйича бажариши шарт бўлгандан кейин, унинг кўрсатмоқчи бўлган хизмати нимада? Ҳар бир ходим ўз мажбуриятида: жамоат ишларида актив қатнашаман, деб кўрсатган. Уборшица Нюша хола хоналарни тоза супуриб-сидиришни ўз устига олибди. Социалистик мусобақанинг ахир бунга нима алоқаси бор?

— Бўлмаса, қандай пунктларни ёзсин?— деб сўради Майя.

— Шунақа нарсаларни ёзгандан кўра, ҳеч нима ёзмай қўя қолсин,— деди Борисов очикчасига.— Агар киши белгиланган ишдан бўлак бирон ишни қилишни хоҳласа ва бунинг уддасидан чиқа олса, ана шунда мусобақа ўз маъносига эга бўлади. Нюша хола олган мажбуриятдан бизга қандай фойда бор? Ахир унинг учун Усольцев «хоналар доимо юз процент тоза сақлансин» деб мажбурият ёзиб чиқариб қўйган-ку!

Майя ўйчанлик билан деди:

— Шундайликка шундай-ку-я, лекин нима деркин..

— Долгинми? Унинг бирон нарса дейиши турган гап. Лекин биз ҳам хомкаллалар эмасмиз-ку. Менимча, сўнгги вақтларда бизнинг ташкилотда социалистик мусобақа принциплари бузила бошлади. Жонли ташаббус деган нарса йўқолди. Ҳамма иш туртки билан бўляпти.

Борисовнинг бу қатъиятлиги бюро аъзоларига ёқиб қолди. Улар муҳокамалашиб, мусобақа системасини қайта кўриб чиқмоқчи бўлдилар: мажбуриятни, масалан, ўз ишини кўрсатилган муддатидан олдин бажаришни хоҳлаган ва бунинг уддасидан чиқа оладиган одамларгина олсин, деб қарор қилишди.

Аста-секин мусобақа ўзининг қадимги жанговарлик кучига эга бўла бошлади; мажбурият олиш ҳар кимнинг ўз шахсий бурчига қараб, ҳеч қандай расмийсизлик билан бўла бошлади. Ишлаб чиқариш кенгашида Воронько бундай деди:

— Мана бу қойил бўлди, тагин нимани ёзсамкин, деб ўйлайвериб бармоқларимни сўриб ташладим. Энди мен ўз мажбуриятимга яна битта пункт қўшаман: у ҳам бўлса имтиҳонларни «тўрт» баҳога топшириш. Мен учун ҳозир энг муҳими шу.

Лаборатория ишларининг кўрсаткичлари яхшилан-

ди, бироқ дастлабки пайтларда алоҳида мажбурият олганлар сони камайиб кетди, шунда Долгин яна Борисовга ҳужум қилишга киришди.

Борисов монтер бўлиб ишлаб юрган вақтдан бошлаб, уни бошқа инженерлардан ажратиб турувчи характер — одамлар билан муносабатда содда бўлишлиги сақланиб қолган эди. Ишчилар билан алоқа қилганда ҳам ўз хулқини, вазиятини ўзгартирмай қолаверар, мени ҳурмат қилишсин деб уринмасди, кези келганда, уларни болаҳонадор қилиб сўкарди ҳам, аммо шундай бўлишга қарамай, ҳар бир ишчи қийин аҳволга тушганда уни ўзига сирдош қиларди.

Партия иши кун сайини Борисовга инсоният характерининг нақадар мураккаб эканлигини очиб берар ва унинг олдига ҳеч қандай планга кирмаган вазифаларни қўярди. Нега кўнгилчан Воронько ўзининг Вера Сорокинага бўлган муҳаббатидан бунчалик азобланипти, қийналяпти? Майя Устиновада ўзига хос бўлмаган бу писмиқлик аломатлари қаёқдан пайдо бўлди? Сўнгги вақтларда Кузьмичнинг ҳаёли қандай сирли ташвиш билан банд?

Илгари, рядовой коммунист эканлигидан Борисов, ҳеч уй ололмай юрган Ванюшкинга ачинарди; мана у бир йилдан бери ўзининг ёш хотини билан бирга туролмайди, улар бошқа-бошқа ётоқхоналарда яшайдилар. Энди партбюро секретари Борисов Ванюшкинга уй олиб беришга ҳаракат қилиши шарт.

Пахмоқ соч Ньюша холанинг оёғи оғрийди; ёзда ҳам қалин жун пайпоқ кийиб юради. Бир куни у Борисовга шикоят қила бошлади.

— Эрталаб ишга судралиб келаётган эдим, ёмғир шаррос қуяётган эди. Олдимдан бизнинг Потапенко машинада ўтиб кетди. Баринга ўхшаб керилиб ўтириб олибди, менинг судралиб кетаётганимни кўриб, бундоқ боқса кимни ўлдирибди, ноинсоф. Бўлмаса, касалдан янги турганимни яхши биларди. Сергеич, сен шунини тушунтириб бер, агар машинасини тўхтатиб, мени ҳам ўтқизиб олса, бир нарса бўлиб қолармиди?

Шунда Борисов Ньюша холага қандай тўғри сўзлар айтган бўлмасин, барибир ўзини унинг олдига айбдор ҳис қилди. Баъзан иш билан жавоб бериш ўрнига, қуруқ гап билан жавоб қайтаришларида ўзи азобланирди.

Булардан қатъи назар, Долгиннинг кўнгилсиз хатти-ҳаракатларига, инсон психологиясини тағи-томир-гача тушуна биллиш учун нўноқлик қилаётганига қарамай, Борисов, кун сайин партия иши ўзига ёқиб бораётганини пайқайди. Бу иш уни олға интилишга мажбур қиларди. У энди коммунистгина бўлиб қолмай, раҳбар ҳам, доимо ўзига нисбатан масъулият сезиб турар, ўзини ҳам кузатишга, баъзи бир нуқсонларига қарши курашга мажбур этарди, бу курашлар натижасида аввал ўсишига халақит берган кўп нарсалардан қутула борди.

Киши характери ни чуқурроқ ўрганган сари, ўз олдига янада мураккаброқ вазифаларни қўя бошлади. Мисол учун Андрей Лобановни олайлик. Унинг тез ўсиб бораётган характерида Борисов аллақачон хавотирли, бир ёқламалик белгисини пайқаб қолган. Тўғри, ҳозиргача бирор аниқ фикр чиқариб бўлмайдиган, тасодифий кузатишлардангина хавотирланиб қоларди.

Борисов, ўзининг сўнгги ойларда Лобанов билан ишдан бўлак ҳеч нарса тўғрисида гаплашгани келмаётганини сеза бошлади. Лекин Лобанов, ҳаммадан ҳам Борисов билан жуда яқин дўст тутинганди.

Яна унинг хотирасига бошқа, гўё аҳамиятсиз воқеалар ҳам кира бошлади.

Баҳор кунларидан бирида Новиков янги костюм кийиб келди. Бутун лабораториядагилар бу костюм тўғрисида кўпдан миш-миш гапларни эшитган эдилар. Ҳамма костюмнинг материалини, бичимини, фасонини зўр иштиёқ билан мақтай бошлади, шунда севинчи ичига сиғмаган Новиков шу ердан ўтиб кетаётган Лобановга мурожаат қилганда, у қуруққина қилиб:

— Бугун станцияга бориш керак, бекорга ясашиб келибсиз,— деди.

У ҳақ эди. Дарҳақиқат, шу костюм деб, командировка қолдирилди. Шундай бўлса ҳам унинг бу ҳаққонийлигида аллақандай бепарволик аломати сезилиб турарди.

Бу ишларнинг ҳаммаси қачон бошланган? Борисовга, баҳорда техсовет бўлмасдан олдин Лобановнинг шахсий ҳаётида уни ғазаблантирган бирор ҳодиса юз бергандек туюларди. Кейинчалик техсовет, ундан кейин локатор устида оғир ўтириб ишлашлик бу ёлғизликни яна кучайтирди. Лобанов ишга бевосита алоқаси бўл-

маган ҳар қандай парсани ўзидан четлатарди. У лабораторияга кириб келиши билан ишга алоқаси йўқ гап-сўзлар тўхтарди. Кривицкий у бор вақтда ҳеч қачон ўзининг ошқозон ярасидан шикоят қилмас, Ньюша хола бўлса, унинг оёқ товушларини эшнтиши билан Узоқ Шарқда турувчи жиянидан келган хатни Борисовга ўқиб беришдан тўхтар ва дарҳол қўлига чўтка оларди.

Борисов виждонан хаёл суриб, қанча ўйласа ҳам, Лобанов билан бундоқ кабинетда ўтириб, турмуш ҳақида, ўз оилавий ишлари тўғрисида гаплашганини ҳеч эслай олмади. Бу хилдаги темалар Лобановнинг ўзини ҳеч қизиқтирмаса керак. Ёки у жўрттага шундай қилаётганимкин? Андреини тошбағир одам деб ҳам бўлмайди. Лаборатория ходимларининг илтимос ва эҳтиёжларига катта эътибор берар, уларга қўлидан келганча ёрдам қилишга уринарди. Аммо, буни қарангки, Лобановга ўз боласининг суратини кўрсатиш, ё бўлмаса уни именинага таклиф қилиш, янги латифалардан айтиб бериш ҳеч қайси ходимнинг хаёлига ҳам келмаса-я. Кишиларнинг турмуши лаборатория ҳаётининг сув ости оқими сингари, Лобановга ёндашмасдан четлаб ўтиб борарди; бу ҳол вақтнинг ўтиши билан бир одатга айланиб қолган.

Шу кунгача Борисов Лобановнинг обрўси ва унга бўлган ҳурмат ҳеч камаймаган деб ўйлаб келарди. Лобанов ходимларини ўзига жалб қилишга жуда уста эди, у гўё ўз атрофини магнит даласига айлантириб, ҳар бир кишида акс кучни уйғотар, гоҳ уларни ўзидан четлатар, гоҳ ўзига тортар ва бу ишда ҳеч кимни бетараф қолдирмасликка ҳаракат қиларди. Лобановнинг ҳаяжонларига қўшилмасдан, унинг чақнаб турган кўкимтир кўзларида соат сайин акс этиб турган белгиларни ўзингизда ҳам ҳис қилмасдан туриб, у билан бирга ишлаш мумкин эмас.

Сўнгги икки ой мобайнида Лобанов қаттиқ қийналганини Борисов ҳаммадан ҳам яхши биларди. Унинг ўзи Лобановдан бардош беришини, ҳар хил миш-миш гапларга қулоқ солмаслики ва деворий газетадаги аҳмоқона масалга эътибор бермаслики талаб қилди... Энди, тўсатдан шундай жиддий бир вазиятда қўққисдан Лобановдан гина қилса қандай бўларкин? Яна бу ишни, Лобановнинг энг яқин, ишончли, суянчигим деб ўйлаган дўсти Борисов қилиши керак.

Ахир унинг нимасидан гина қилиш, ундан нима талаб қилиш мумкин? Хаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд бўлган бир пайтда ҳамма билан отамлашиб ўтирсинми, бола-чақаларининг ҳолини суриштирсинми? Одамларни ўзига яқин тутсин, ундан ана шуни талаб қилиш керак,— йўқ, ўртоқ секретарь, сен, бу ҳол Лобановга нисбатан раҳмсизлик, шафқатсизлик бўлмасмикин, деб ўйлаб кўрдингми?

Ё кутиб турасанми? Ахир бу энг муҳим нарсага, яъни ишга ҳеч ҳалақит қилмаса керак. Ростдан ҳам ҳалақит қилмасмикин-а? Майли, йигитлар фикрининг «ишлаб чиқариш процессига» ҳеч қандай алоқаси бўлмасин, Андрейга ачинмайдими киши? Уни сайилга таклиф қилишни хоҳлашмабди. Уни яхши кўрмайдилар — ана гап қаерда. Уни ҳурмат қилишади, гапларига қулоқ солишади, ҳаммасини қилишади, лекин самимийлик, ўзини унга яқин тутишлик, севги аломатлари йўқ. Нахотки, Лобанов шундай ажойиб йигитлар орасида зерикса? Бундай бўлиши мумкин эмас,— Борисов Андрейни иш устида эмас, ёшлар билан ўйин-кулги қилиб юрган ҳолда, бунинг устига биронта чиройликина қиз билан қўлтиқлашиб, сайр этиб юришини тасаввур қилишга уринди.

Саша Заславский Лобановни қанчалик зўр ҳурмат қилмасин, барибир уни бегона одамдек кўрар экан.

Борисов содир бўлган воқияни зўр қийинчилик билан хотирлашга уринаркан, ниҳоят, Лобановни коллективдан аста-секин ажратиб, уни ёлғизликка жалб қилаётган бегоналашиш аломатларини кўз олдига келтира бошлади. Ҳозир бош инженер ниҳоят локаторни ясаишини лаборатория планига киритишга ижозат берган пайтда, ишчан, аҳил группа ташкил қилиш керак бўлган бир вақтда бу ёлғизлик айниқса даҳшатли кўринарди.

Борисов якшанба куни ўзига дача олишни мўлжаллаб қўйган эди, лекин аҳвол бундай бўлгандан кейин, ўзи ҳам йигитлар билан боришга қарор қилди:— Ахир ўзинг турганда ўзгага иш буюриб нима қиласан.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

Пароход дарёнинг кучсиз тўлқинлари қучоғида аста қалқиб турар, унга қўйилган кўприкча кетма-кет чиқиб

келаётган меҳмонлар оёғи юстида тинмай гижирларди. Кечки қуёш шуъласи шамолда жимираб турган дарёнинг кул ранг сатҳини, мармар соҳилни, пароходнинг қордек оппоқ рубкасини лаъли рангга кўмган эди. Зинанинг мис тутқичларида ва иллюминаторларининг ярақлатиб тозаланган ойналарида акс этаётган қуёшчалар кўзни қамаштиргудек чақнардди. Духовой оркестр трубаларига қарашнинг ҳеч иложи йўқ, улар музикачилар қўлида қип-қизил бўлиб, чўғдек яллиғланаётганга ўхшарди.

Борисов сайилга хотинини ҳам олиб чиқмаганига афсуслана бошлади.

— Биз, бўйдоқларга қўшилсанг-чи,— деб қичқирди унга Новиков.— Қизларимизга қара! Кўзларинг қамашади.

Пароход бортига чиқиб, оёқ остида тебраниб турган палубани ҳис қила бошлагандан кейин осмон ҳам, сув ҳам бир-бирига жуда яқинлашгандек бўлади, кўзлар эса беихтиёр кўрфазнинг чўғдек яллиғланган ғирашира уфқига тикилади. Кўприклар билан чамбарчас боғланган икки соҳил бўйлаб буюк шаҳар жойлашган, ундаги уйларнинг паст-баланд томлари, трубалардан чиқиб оҳиста ёйилиб кетаётган тутунлар, минора найзаларининг олтиндек товланиб турган дами кўзга ташланарди.

Сайилга жўнаб кетишга улгурмасданоқ, палубадан янгроқ ашула садолари парвоз қилиб учди, шу дамдан бошлаб, бу янгроқ қўшиқлар тун бўйи тинмай, у бортидан бу бортига, дам каюталар ичига парвоз қилиб кирарди. Бу қувноқ ашулалардан ҳатто капитан кўприкчаси ҳам холи қолмади.

Эскириб қолган бу пароход бундай қувонч ва севинч юкини шу пайтгача энди биринчи марта олиб бораётган бўлса керак.

Ёшлар Борисовни юқори палубага олиб чиқишди, у ерда танца бошланди. Борисов одамларнинг бошлари устидан, узоқда Андрейни кўриб қолди, унга бош силжиб қўйди, аммо аламон уларни икки томонга ажратиб юборди. Кейин, Борисов Андрейнинг пастга тушганини, буфетдаги столлар орасида айланиб юриб, охири пароходнинг иқуйруқ томонига борганини ва у ерда хилватгина жойни топиб, бир ўрам арқон устига ўтирганини кўрди.

«Олдига борсаммикин, ё йўқми?— деб ўйлай бошлади

кучини кўксн билан ёриб, ўзини тўлқинлар оша олға кетаётгандек ҳис қилар эди.

У бошини яна эгди, зина панжарасини қўллари билан яна қаттиқроқ сиқди. Баджаҳл сув, пароходнинг сузишига қаттиқ қаршилиқ кўрсатар, шовиллаб, палахса-палахса бўлиб, икки томонга отилиб турарди. Бу курашнинг қувноқ туйғуси уни бутунлай чулғаб олган. Бу кўнгилнинг бутунлай бемулоҳазалик онлари қалбнинг қувонч билан тўлиб-тошган дамлари эди; бундай пайтларда, киши бутун вужуди ва онги бир бутун бўлиб, шамолга, нафис сасларга ва ранг-баранг бўёқларга кўксини тутадн.

Пароход хаёлчан оҳангдаги мисралар фонида чайқалиб, сузиб борарди.

Кучоғингда тўп-тўп тўрлар бор,
Нотинч ғувурлайсан
Булоқдай ўйнаб,
Чопасан жингалак тўлқинлар билан
Қайиқларнинг ортидан қувилаб.

Андрей чуқур нафас олди, лабларидаги муздек, аммо бир оз тахирроқ намини ялади.

— Яхши,— деди Нина оҳиста.

У панжарани ушлаб, қўлларини чўзганча орқага ташланди. Ҳаво ранг кўйлагн баданига ёпишди, этаклари елпиниб оёқларига урила бошлади, орқага осилиб тушган сочлари шамолда тўлганарди.

— Денгизни ёмон деб ёзиб бўлмаса керак,— деди Андрей ташаккур билдиргандек.

Икковлари сукутга чўмдилар. Андрей ҳам Нина билан сукут туриш нақадар ёқимли эканидан мамнун эди.

Қуёш ботди. Сув бетидаги қип-қизил йўл ғойиб бўлди. Қоронғулик туша бошлади. Беғубор осмон қуёшсиз галати, бўм-бўш туюлди...

Аллақандай одамлар ғовур-ғувур қилиб бортга яқинлашдилар. Қошлари мўйчинак билан ингичка қилиб терилган, афти бўялган бир аёл гап қотди: «Қандай гўзал манзара!»

— Юринг, танца тушамиз,— деди Нина секингина.

Андрей Нинанинг орқасидан — торгина зинадан юқори чиқиб борар экан, бсхитиёр унинг кўзлари Нинанинг сфтобдан қорайган болдирларига тушди, шундагина у биринчи марта Нинани хотин киши сифатида билнб, ўйлай бошлади. Шу ондан бошлаб, ҳар қараганида ёки яқинлашганида, унда янгидан-янги хислатларни кашф

қила бошлади. Танца тушганда қизнинг баланд кўкракларининг ўз кўкрагида ҳис қилар, қўллари эса қўйлаги устидан иссиқ елкасини ушлар эди. Бу ҳол уни ўнғай-сизлантирар ва айни вақтда ёқимли туюларди. Нинанинг боши унинг елкасидан келади: энгашиб Нинанинг юқорига қараган бахтиёр чеҳрасига тикиларкан, ўзини жўш ураётган зангори денгизга тикилаётгандек ҳис қиларди.

Чопасан жингалак тўлқинлар билан
Қайиқларнинг ортидан қувлаб.

У шу қўшиқда куйланган жингалакликни қизнинг бошидан ахтариб топди, шу заҳотиёқ унинг хаёлида бошқа Нинаникидек қора олтин соч толасига ўхшаган эмас, балки бир оз сарғиш, тароққа илашмайдиган, қизиқ бир соч толаси муҳайё бўлди — ундай соч толаси кўзгуга қараб таралганда кўринмайди...

— Биз билан сайилга чиққанингиз жуда соз бўлдида,— деди Нина.

Андрей унинг сўзига жавобан қўлини маҳкам сиқди, ҳар қандай хаёлларни ҳам миясидан чиқариб юбориб, фақат вальсинг сокин оҳангига шўнғиб кетган ва бу қизнинг яқинлигидан беҳад севинганидан чирпирак бўлиб айлана бошлади.

Палуба денгиз сатҳи билан туташиб бораётгандай, улар эса улкан зал бўйлаб, денгиздан ҳавога учиб кетаётганга ўхшардилар. Шу яқин ўртада Борисовнинг қора кўзлари ялт этиб бир кўринди, айёрларча кўз қисди, Андрей эса илжайиб қўйди-ю, Нинанинг соч тутамларига юзини тегизиб ўйинни давом эттираверди.

Борисов ўзи билан бирга хотинини олмаганига яна ачина бошлади. Парторг сифатида келиб юрибди-я. Аҳмоқона ноҳуш эрмак бу! Ҳўш, унинг ҳам одамларга ўхшаб, шунчаки дам олиш ниятида сайилга чиқиш, хотини Любаша билан танца тушиши, бировларга насиҳат қилиш, ақл ўргатиш, тарбиялаш каби олдиндан режалаб қўйилган топшириқларсиз, фақат шунчаки дам олиши мумкин эмас эканми? Нима, шу ишларсиз коммунист бўлиш мумкин эмасми? Бунга қарангки, парторгнинг шу ерда турган бўлишига қарамай, Андрейнинг иши юришиб кетди-ку.

Борисов ёшлар орасида Сашага кўзи тушиб қолиб, Андрей билан Нина томонга ишора қилди:

— Кўрдингми? Сен бўлсанг қўрқиб юрибсан!

Саша гуноҳкордай елкасини қисиб, қўлларини ёйди. Танца тугагач, Борисов Иннадан узр сўраб, Андрейни бошлаб олиб кетди.

Улар кают-компанияга тушдилар. Бўш стол йўқ экан.

— Сергей Сергеевич, бизнинг ёшмизга ўтира қолинглар,— деб чақирди уларни Воронько.

У Кузьмич билан ўтирарди, афти қизариб кетган, сочлари пахмайган, чолга графинчадан ароқ қуя туриб, жўрсиниб қўярди.

— Сизнинг соғлигингиз учун, Сергей Сергеевич,— деди у ва Андрейга тортинчоқлик билан боқиб қўйди.— Балки, сиз ҳам биз билан бир тан бўларсиз, Андрей Николаевич?

— Бу ишни негадир барвақт бошлабсан, Воронько,— деди Борисов эътироз билдириб.

Вороньконинг жўшқини қиёфасидан, Андрей у дағал жавоб қайтаради деб ўйлаган эди. Аммо Воронько рюмкани столга итоткорона қўйди.

— Танца тушишини билмайман, Сергеич, шуниси чатоқ.

— Бузоқ экансан. Қиз бечора эса анови ерда кўзлари тўрт бўлиб, зерикиб турибди.

Воронько ишонқирамай жилмайиб қўйди ва сочларини қўли билан силади.

— Майна қилмоқчимисиз?— У ирғиб ўрнидан турдида, эшик томонга юрди.

— Усиз зерикиб қолган ким экан?— деб сўради Андрей.

Кузьмич таажжубланиб томоқ қириб қўйди, Борисов эса:

— Бир қиз....— деб жавоб берди.

Столга официантка яқинлашди, Борисов отбивной гўшт олсаммикан ё қовурилган ғоз гўшти олсаммикан деб анча вақт иккиланиб ўтирди.

— Нега хотинингизни олиб келмадингиз?— деб сўради Андрей Кузьмичдан, орадаги ноқулай жимликни бузиш учун.

Кузьмич унга ғалати бир назар ташлади-да, саволга жавоб қайтармасдан, ўзига пиво қўйди.

— Воронько билан қилиб ўтирган суҳбатингизнинг белига тепдик шекилли,— деб яна гап бошлади Андрей ва зўрма-зўракайинга илжайди.

Кузьмич хаёлчанлик билан пивони оз-оз ютарди. Борисов қўлидаги рюмкани айлантириб ўйнаб ўтираркан, у ҳам нидамасди.

— Мапа олайлик, Сергенч, сен билан биз отамиз,— деб гап бошлади кутилмаганда Кузьмич.— Менинг-ку, энди вақтим ўтди... бир ўғлинг бўлса— ўғлим бор дема, икки ўғил ҳам ўғил эмас, учта ўғил бўлса, ана уни ўғил дейдилар. Сен ўз Қолькангни эрмак қилиб олгансан, ундан кўра яна иккитасини ясасанг-чи... Бир вақтлар келиб, шу айтганларимни эслаб қоларсан. Қани, менга шуни тушунтириб берчи, Сергенч, нега сен ёмон болаларни кўпроқ яхши кўрасан?— У стакандаги пивонни тагигача шимириб ичди, пиво кўпиклари бужмайган лабларида ёрилиб ўчарди.— Хўп қизиқ нарса-да: ёш чоғимизда, бола бизга керак эмас, қариганимизда эса биз болаларга керак бўлмай қоламиз...

— Бола ҳам ҳар хил бўлади,— деди Андрей, чолни қандай юпатишни билмай.

— Нега ҳар хил бўлади?— деди Кузьмич маъюс оҳангда.

— Масалаи иккита эгизак бола бор деб фараз қилайлик,— деди Борисов,— биттаси одам бўлиб етишади-ю, иккинчиси ҳеч нарсага арзимайдиган бўлиб чиқади. Бундоқ қараганда, бу тушуниб бўлмайдиган бир муаммога ўхшайди. Бунга ахир ким айбдор? Нима десангиз ҳам барибир биз, ота-оналар айбдормиз. Баъзан кечалари уйқинг қочиб, хаёлга чўмиб кетасан: қачон, қаерда хато иш қилиб қўйганикинман, деб миянг қотади.

Кузьмич унинг бу сўзларини тингларкан, ўзининг тунги аччиқ хаёлларини ўйлаб топадиган одам борлигидан севиниб, бош силкиб ўтирарди.

Официантка қовурилган роз пўштини олиб келди. Кузьмич дастрўмоли билан мўйловини артди-да, ўрнидан турди.

— Биз билан овқатланинг,— таклиф қилди уни Андрей.

— Раҳмат, оғзимдан номаъқул гап чиқиб кетган бўлса, мени кечиринглар. Биз, чоллар, доим бемоврут гап сотиб қўямиз.

Кузьмич узоқлашиб кетгач:

— Ўғли нтоатсиз бўлиб кетган, гапнинг таги бу ёқда,— деди Борисов хаёлчанлик билан.— Ҳм... Хотини

билан бўлса ўн йилдан бери бирга турмайди, хотини ҳақида сўрагани ўлгидек ёмон кўради.

— Мен билмовдим,— деб қўйди Андрей.

— Афтидан, сен кўп нарсани билмайдиганга ўхшайсан.

Овқат пайтида улар роз тўғрисида, об-ҳаво тўғрисида суҳбатлашиб ўтиришди. Андрей Борисовнинг овқатланишини кўриб, ўзи ҳам зўр иштаҳа билан овқатланди.

— Овқат ейишни жуда яхши кўраман,— деди Борисов қувонч билан.— Қуёш, ҳаво ҳам овқат менга энг яқин ўртоқ.

Бундай ҳузурдан унинг кўзлари қисилиб, филтиллаб кетди.

Суҳбат орасида гапдан-гап чиқиб, Борисов Заславскийнинг отпусказини келгуси ойга қолдириш мумкин бўлмасмикин деб сўраб қолди. Андрей бош чайқади— локатор устида ишлашнинг энг қизғин пайти бўлишини айтди.

— Бошқа бировни ўзингга ёрдамчи қилиб, ол қўй-да.

Улар барча лаборантлар ва техникларни бирма-бир тилга олиб чиқдилар, бир оз вақти бўш одам бирдан-бир Цветкова бўлиб чиқди.

— Цветкованими? Йўқ, Цветковани тутиб туриш мумкин эмас.— деди Борисов.

Андрей жаҳл билан тўнғиллаб қўйди: уни ишлатиш мумкин эмас. бунини олиш мумкин эмас, ўзи нима гап?

Борисов, ҳеч кимга айтмайман деб, Сашага сўз бериб қўйгани учун қийнала бошлади, лекин Лобанов ўзини тушунмаганга солаверса, унга очиғини айтиб қўйиш керак. Борисов Лобановга бор гапни айтиб берди.

— Саша билан Цветкова-я?— Андрей дастурхон ҳошияларини кўздан кечириб ўтираркан такрор сўради.— Нима, бу жиддийми?

— Цветковани-ку, билмадим, аммо Саша жуда жиддий. Ўзинг биласан-ку, у оқ кўнгил йигит.

Улар жим қолишди. Атрофдан идиш-товоқларнинг овози, пароход биқинида сувнинг шилдираши келарди, рюмкаларга қуйилган ароқ жимирлаб турарди. Юқори палубадаги ғовур-ғувур, дўпир-дўпир оёқ товушлари аккордеон овози остида зўрға эшитиларди.

— Ким чаляпти?— деб сўради Андрей.

— Морозов бўлса керак.— Борисов тирсакларини

столга тираб, олдига ташланди ва кўзларини Андрейнинг кўз қорачиқларига тикди.

— Андрей, нега бизнинг одамларимизни яхши билмайсан? Нега улар билан фақат хизмат жарамидангина алоқа қиласан?.. Мана шу руҳий ёлғизлик, бунинг рационалистлик, сермулоҳазалик халақит берайдими? Масалан олайлик, ижодий ишнинг ҳалал берайдими-а?..

— Философия — психология, — деди Андрей. — Шу психологияни жуда ёмон кўраман-да.

— Шу ҳоллар ишнинг халақит бера керак? Бундан буён яна бадтарроқ халақит беради. Нега сен шуни қиласан? Ёки бу шахсий масала... Сен уйланишинг керак.

— Аҳа, локаторни яшаш осон бўлсин учун уйланиш керак, дегин, — Андрей хаҳолаб кулиб юборди. — Жуда қўйил идея бу. Сенингча буни нима деб атаса бўлади, мулоҳазакорлик эмасми?

— Гапни кўп кавлама, — деди аччиқланган Борисов. — Мен нима демоқчи бўлганимни жуда яхши биласан. Агар ўз фикримни тўғри баён қилолмаган бўлсам, бу фақат сени хафа қилмасликка уринганим учун. Мен ҳам баъзи кишилар устидан кула олардим. Сен ўзингни қандай оқлаётганингни мен биламан-ку. Сен, менга ёлғизликда, ишлашга тўғри келди, дерсан. Бу тўғри. Лекин унинг билан ўзингни қаҳрамон деб ҳис қиласан — мана шу мақсадинга ҳам етдинг. Аммо, қандай қилиб шу мақсадга эришдинг? Сен ўзингни яккаликда қийнадинг, атрофингни Саҳрои Кабирга айлантирдинг. Худди ашугадагидек: «Ёлғиз ўзим йўлга чиқаман...» деб куйламоқчисан. Йўлга-ку, чиқиб олдинг-а, аммо бундан бу ённи ёлғиз ўзинг бажара олмайсан. Бригада ҳам сенга қўл ва бошларнинг арифметик йиғиндиси эмас.

Борисов ҳар бир айтган сўзини бекор кеткизмасликка уринарди. Андрей афтини бужмайтирар, пишқирар, аччиқланар, хаҳолаб кулар, муздек душда чўмилётган одамдек ҳузур қилиб сесканиб тушарди. Борисов эса айтган гапларим кор қилмаяпти деб ўйлаб, Андрей биронта муҳим масалада ўз айтганида ўжарлик қилиб туриб олади деб аччиқланарди. Ҳатто у ўзини ҳақ ҳисоблаганда ҳам, Андрейга гап ўқдиришга қийпаларди, чунки Андрейни яхши кўрар, ўзини унга нисбатан ожизроқ ҳис қиларди.

«Нега мен бунчалик иўноқман-а? — деб азобланарди Борисов. — Қандай қилсам қалбидаги нозик еридан тута оларкинман?»

Борисов сукутга чўмганда Андрей бирдан гап бошлади:

— Улар ўртасида бу нарсанинг бошланганига анча бўлганми?

— Кимларни айтяпсан?

— Заславский билан ҳалиги...

— Ким билади, дейсан. Сен Новиковни албатта ўз группангга ол. У жуда ишқивоз йиғит, агар унинг шу хотинларга ишқивозлик ғайратини ишга буриб юборилса...

— Сергей, атиги шу бугунгина иш тўғрисида ўйла-масликка қурбинг етадими?

Борисов деразага қаради.

— Балиқчиларнинг ўтириб олган ерини қара... Биласанми, Андрей, — деди у бошини бурмай, — баъзи кишилар, инсон қўли билан ишланган асбобни энг муҳим деб ҳисобласа, бошқа бир хил кишилар шу асбобларни ясаган инсонни энг муҳим деб ҳисоблайди.

Андрей ҳеч нима демади.

Ярим кечада ҳаваскорлар тўғарагининг концерти бошланди. Андрей энг орқа қаторда Рейнгольднинг хотини ва ўғли билан ёнма-ён ўтирарди. Рейнгольднинг ўзи эса пароход рубкаси орқасида, артистлар беркинган ерга бориб, аллақандай фокусни тайёрлашга кўмаклашарди.

Концертни Новиков олиб борди. У оддий, аммо очиқ кўнгиллик билан ҳазил қилар, ҳамма билан баравар ҳаҳолаб кулишар, артистларга истар-истамас гал берарди.

— Жуда хушчақчақ, йиғит-да, — деди Рейнгольднинг хотини.

Новиков Вороньконинг фамилиясини айтганда, одамлар орасида ғовур-ғувур кўтарилди, ҳамма чапак чала бошлади. Воронько қора костюм кийиб, бўйинга галстукни сиқиб бойлаб чиқди-ю, дарҳол аллакимни ахтара бошлади. Андрей унинг қарашларини кузатиб, Вера Сорокинага кўзи тушиб қолди. Андрей илжайиб қўйди. Гўё у алланарсадан севиниб кетгандай эди. Бунинг устига, у шу пайтгача улар ўртасидаги муносабатдан беҳабарлиги-

дан ҳайрон бўлди, ҳатто бир кун тентаклик қилиб, Вера-нинг олдиди Вороньконн уришган эди ҳам.

Воронько нафасини ростлаб олиб, ашула бошлади. Овози ширали экан, украин тилида қадимги казак ашуласини айтди.

У ашуланинг сўнгги бандига келганда, казак қизи Ёнгитни кутмаганлиги ва унинг муҳаббатидан воз кечганлиги тўғрисида куйлаб туриб, бирдан жумланинг ярмига келганда, ашулани тўхтатди-да, бу қилмишидан уялмай-нетмай, жиддий қиёфада қўл силтаб ичкарига кириб кетди. Бу томошабинларнинг ашуласига бўлган ҳавасини ҳеч сўндирмади. Анча вақтгача қарсак чалиб уни саҳнага чақиринди, лекин бу чақиринлар фойдасиз эди, фақат Вера Сорокинанига чанак чалмай турарди. Концертнинг навбатдаги номери бошланганда, Вера ҳеч кимга сездирмасдан оҳиста турди-да пароход рубкаси орқасига ўтиб кетди.

Кейин Ванюшкин фокуслар кўрсата бошлади. У эговни олиб, букар, ё ҳавода муаллақ тургазиб қўярди. Кейин Нина Цветкова пулдор сарафан кийиб чиқиб, соч популарини шилдиратиб венгерча рақсни ижро этди. Унинг оёғидаги қизил, юпқа чармдан тикилган этикчалари палубага тарақлаб уриларди. Андрейнинг олдиди Саша ўтирарди. Унинг машина билан текис қилиб кириб олинган бўйни қизариб кетди. У қўлини бошдан юқори кўтариб, қулоқни кар қиларли даражада қаттиқ қарсак чаларди. Нина салом қилгани саҳнага югуриб чиқди, Андрей Нинанинг унга қараганини сезиб, юзини Рейнгольднинг хотинига ўгирди.

Новиков саҳнага Соня Манжулани бошлаб чиқди.

— Бу қиз нимани ижро этаркин, билмайсизми?— деб сўради Рейнгольднинг хотини. Андрей Сонянинг синовчи техник бўлиб ишлашинигина биларди. Шу ярим йил мобайнида у кун сайин бу рангида қони йўқ, ювош, хушук қизни учратар, аммо ҳеч қачон у билан суҳбатлашини орзуси бўлган эмас, Андрей бу қиз нимани ижро этиши мумкинлигини ҳеч тасаввур қилолмади. Бунинг саҳнада пайдо бўлиши ҳам ҳайратда қолдирди. Бироқ, негадир томошабинлар ичида ҳеч ким бунга ажабланмади.

Одамлар қичқира бошлади:

— Соня, Маяковскийдан ол!

— Чеховдан!

— Шчукаръ бобо тўғрисида!

Новиков томошабинларни тинчлатиш мақсадида қўлини кўтарди. Андрей унинг сўзларини эшита олмади. Соня бошлагандан кейингина, Чеховнинг «Ҳазил» деган ҳикоясини ўқиётганини билди.

Аввалига Сонянинг ҳаракатсиз ҳолда қўлларини ёнига осилтириб туриб ўқиши Андрейга халақит қила бошлади. Лекин «Мен сизни севаман, Надя» деган жумлани айтганида унинг бармоқлари билинар-билинамас қимирлаб кетди. Бу эндигина уйғониб келаётган нимжон, тортинчоқ ҳаракат, унинг бақириб қўлларини ёйганидати ҳаракатидан ҳам яққолроқ сезиларли эди. Унинг борган сари овози кучая борди, Андрейни ажаблантирган нарсалар эса, бу кўп марта эшитилган ҳикояга Соня томонидан киритилаётган ҳамма фикрлар олдида хиралашиб, узоқ-узоқларга кета бошлади.

Бу содда дил Наденька билан юз берган қизиқ бир ҳазил эди... у содда дилмиди, ё лақмамиди, ёки келгуси туйғуларни зўр ҳаяжон билан кутармиди? Баъзан шу учта қадимий «Мен сизни севаман» сўзларини ўйламай-нетмай айтиб юбориш нақадар осон ва кишига оромбахш туюлади...— Бу осонлик — очиқ кўнгилли кишини қанчалик бахтсизликка олиб келиши хаёлга ҳам келмайди. Бу сўзларни нафас сиқилган пайтда, мияга қон тепаётганини сезиб турганда ва ўлимдан қўрққандек ваҳимага тушганда айтиш лозим бўлса керак.

Сонянинг чеҳрасига аста-секин қон югура бошлади. У қўлини шамолга, кўрфаздан эсиб турган ёқимли шамолга тутди, кўзлари катта-катта бўлиб очилди, бу кўзлар одамларнинг боши устидан қаёқларгадир, пароход устидан парвоз қилиб ўтиб кетган чайкаларга тикилиб қолди. У ҳозир Андрейга жуда гўзал бўлиб кўринди. Ҳозир Андрей Сонянинг қулоғига: «Мен сизни севаман» деб айтгиси келди.

Антракт вақтида Андрей рубка орқасига ўтди. Йигитлар қуршовида турган Соня Манжула, Нина ва бошқа қизлар алланималар тўғрисида кулиша-кулиша баҳслашарди, Андрей Соняга яқинлашиб, унга яхши сўзлар айтгиси келди. Лекин қулай баҳона топа олмай ва ўзининг баҳона қидирганидан уялиб, негадир Воронькодан Борисов қаерда деб сўради-да, ноқулай вазиятга тушганидан жунжайиб нарироқ кетди.

«Нега мен уни илгарин сезмаган эканман?— деб ўйлай бошлади Соня тўғрисида.— Нега мен унинг ақлли, талантли қиз эканлигини пайқамаган эканман?»

Гўё ҳозир парданинг бир бурчи озгина кўтарилди-ю, шу парда орқасида Андрей ўзига таниш бўлган одамларнинг бутунлай ўзга турмушини кўрди. Соня концертада иштирок этаркан, Воронько Вера Сорокинани севаркан, Нина билан Саша воқнаси, Кузьмичнинг ҳаёти... Хуллас, бу кишилар учун лаборатория, улар ҳаётининг фақат бир қисми, шунинг учун лабораторияга келганларида ўз қувончлари ёки қайғуларини остонанинг нарёғига ташлаб кирмайдилар, балки ўзлари билан руҳий кечинмаларини ҳам олиб келадилар. Андрейнинг шахсий руҳий кечинмалари ишга қанчалик кўмаклашса ё халақит берса, бу кишиларнинг кечинмалари ҳам иш процессида уларга шундай ёрдам бералди ё халақит қилади.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

Эртасига эрталаб пароход Зеленая пристанига етиб келди. Борисов Андрейни пляжга, ёшлар билан бирга чўмилишга судрай бошлади. Пляжда ҳали ҳеч ким йўқ, атроф сукутга чўмган. Курий бошлаган қум бетиде каноп соябонларнинг узун ва қийшиқ кўланкаси чўзилиб ётарди. Шаҳар ғовур-ғувуридан кейин бу ернинг сокин ҳавоси шу қувончли ва ёқимли тонг сингари бениҳоя соф бўлиб сезилди.

Борисов ечинган эди, Андрей унинг кўксига сочлари ёйилган аёл кишининг татуировкасини¹ кўрди, унинг остига «Жанна» деб ёзилган.

— Гўзал экан,— деди Андрей.— Жуда бадиний, энг муҳими — абадий ўчмайди.

— Бебош ёшликнинг хатоси,— деди Борисов уялинқираб.

Андрей сувга ҳаммадан кейин тушди. У бу йил ёзда ҳали ҳеч чўмилмаган эди, шунинг учун сув жуда ҳам совуқ туюлди. Тиззасигача сувга тушиб, дилдираб қўлларини юўрагига чалиштириб туриб қолди. Оёғи остидаги қумлоқда қуёш нури жилваланар, майда

¹ Тушь билан солинган сурат.

балиқчалар галаси чўчиб дам у ёққа, дам бу ёққа оти-ларди.

Борисов, офтобда чиниқиб, баданлари қорайиб кетган йигитлар орасида таиҳо Андрейнинг сутдек оқариб турган баданига таиқидий кўз билан тикилди.

— Қасрда дарров бунчалик қорайиб олдинг?— деб кесатди Борисов, татуировка учун аламини олиб.

— Халқ кутубхонасида,— деди Андрей.

У ҳамон сувга шўнғишга журъат этолмай турарди. Борисов Ванюшкин билан Пека Зайцевни чақирди. Пека сувда тик туришни машқ қилаётган эди.

— Қани, йигитлар бошлиқни муқаддас сувга бир шўнғитиб олайлик-чи,— деб команда берди ва ўзи биринчи бўлиб Андрейга сув сена бошлади.

Йигитлар бир-бирига қараб олишди. Ванюшкин иккиланган ҳолда кўкрагини қашлай бошлади ва ҳўл трусигини тортиб қўйди. Андрей ўзини Борисовдан олиб қочар экан, Ванюшкиннинг иккиланиб турганига кўзи тушди ва ўз ҳолидан уялиб, хижолат торта бошлади.

Пека чўққи бошини елкаси орасига қисиб, аста-секин қўлини сувга урди. Андрей муздек сув томчиларидан оҳ-воҳ қилиб, типирчилаб, ўзини ҳар томонга ташлай бошлади. Пека дадиллашиб, жон-жаҳди билан чинқириб юборди ва Андрейга ҳовучлаб сув сепа бошладди. Ванюшкин ҳам қичқириб, кафти билан сувни сачрата кетди. Андрей кула-кула олға югурди, йигитлар унинг орқасидан қувлай бошладилар; Андрей йигитлар ҳужумидан қутулиш мақсадида сувга бир шўнғиб олди, кейин ҳеч кимдан кўрқмасдан, кетига қайта бошлади ва Борисовни бўйинидан ушлаб олиб, уни сувга шўнғитди. Борисов нафас олиб, бир нарса демоқчи бўлган эди, Андрей уни яна сувга ботирди. Пека Борисовни қутқаришни мўлжаллаб атрофда гирдиқапалак бўлиб юарди.

Кейин Андрей Борисовни қўйиб юбориб, Ванюшкиннинг орқасидан қувиб қолди.

— Ванюшкинга етолмайди,— деб қичқирди Пека.

— Қаранг, унинг сузишига қаранг. Брасс усули билан сузаяпти!

Йигитлар Борисов атрофига тўпланишиб, Лобанов Ванюшкинга етиб оладими, йўқми деб баҳслаша бошладилар. Андрей қулоч отиб сузаркан, олдига қарай олмас, аммо Ванюшкинга нисбатан тез сузаётган эди.

Ванюшкин Андрейнинг орқасидан қувиб етиб олганини сезди-да, ўгирилиб, бирдан бошқа томонга сузиб кетди, Андрей эса, буни сезмагани учун тикка сузишида давом этаверди. Шу пайт: «Андрей Николаевич, ўнгга сузинг, ўнгга!» деб қичқириша бошлашди. Андрей тўхтади. Бу шов-шув орасида Сашанинг энтиккан, жўшқин овози ва Вороньконинг йўғон овози яққол эшитилиб турарди. Ёнгитлар Ванюшкин учун қанчалик ҳаяжонланаётган бўлсалар, Андрей учун ҳам шунчалик ҳаяжонланаётганлиги, унинг кучига куч қўшди — ёнгитлар уни ҳам ўз сафларига тортаётган эдилар. Борисовнинг ўзи фаҳмлаб етмасдан, ҳадеб Андрейдан хавотир олиши ва унга қилган таъналарининг ҳаммаси, ҳозир ёнгитларнинг Борисовга хайрихоҳлик билдириб қичқиришларининг ўзида тамоман ҳал бўлди. Ана энди, қандай қилиб бўлса ҳам Ванюшкинга қувиб етиши керак. Лоақал, ёнгитларнинг мақтовига эришиш учун, унга етиб олиши керак. Бу арзимас кичик ғалаба, унга ҳозир нш соҳасидаги ҳар қандай катта муваффақиятлардан ҳам зарурроқ.

У, тўлқиндан тўлқинга сакраб юрган қуёш шуъллари орасидан Ванюшкиннинг сочи машинкада олинган бошини ахтариб тонди-да, орқасидан қувиб кетди, энди у ҳам забардаст қўлларини тез-тез силтаб брасс усули билан суза бошлади. Ванюшкин яна орқасига ўгирилиб, Андрейни ахтарди. Андрей эса чуқур нафас олиб шўпғиди ва сув остидан сузиб кетди. Бир неча секунддан кейин зангори сувда Ванюшкиннинг оёқлари кўриниб қолди. Унинг оёқлари тартибсиз типирларди — Ванюшкин бир ерда гир айланиб сузиб, ўз орқасидан қувиб келаётган Андрейни ахтараётган бўлса керак. Шу пайт Андрей оёқларидан ушлаб тортди.

Қирғоқда турганлар Ванюшкиннинг тўсатдан ғалати типирчилай бошлаганини ва қўлларини силтаб, сув остига кириб кетганини кўрдилар.

— Биз енгдик!— деб қичқириб юборди Саша ва ёнида турган ёнгитлардан бирини туртиб юборди. Ҳамма кулиша-кулиша сувда гурпаглаша бошлади.

Андрей билан Ванюшкин қайтишда шошмасдан сузиб, алланималар тўғрисида ўзаро гапиришар ва бўларбўтмасга ҳаҳолаб жулиб келишарди. Энди сув совуқ туюлмас, Андрейнинг сувдан чиққиси ҳам келмасди.

— Энди шу эришган ютуғинг учун сенга сарвдан

гулчамбар тақдим қилайликми ёки биз билан қумда ётаверасанми?— деди Борисов жиддий.

Андрей кўзи билан ахтариб, нарироқда турган Нинани кўриб қолди, сўнг:

— Қумда,— деди.

Улар бошларини кўйлаклари билан ёпиб, илиқ қум устига ҳузур қилиб ястаниб ётдилар.

Андрей Саша билан Нина бир-бирларининг қўлларидан ушлаб, копток ўйнаш учун югуришиб кетганини кўрди. Нинанинг эғнида қора чўмилиш костюми, костюм елкасига лаггарининг сурати тикилган эди. Икковининг бўйи баб-баравар, ўзлари ҳам офтобда бир хилда қорайган эдилар.

«Мана бу жуда соз»,— деб ўйлади Андрей ҳорғинлик ва маъюслик билан. Унинг юмуқ кўзлари олдида тўқ-сарик доиралар ва у доиралар қучоғида Нинанинг бошини орқага қилиб, унга тикилиб турган чеҳраси муҳайё бўлди; у Андрейга алланималарни сўзлар, аммо у эшитмасди.

Кейин бир аксирди-да, юмилган қовоқларини зўрға кўтариб, тирсагига таяниб, бошини кўтарди. Олдида Нина тиз чўкиб ўтирар ва қўлига чўп ушлаб, уни қитқларди. Унинг уйқусираган башараси аҳмоқона кўринган бўлса керак. Нина кулиб, оҳиста деди:

— Туринг, кўйиб кетасиз.

Борисов хуррак отиб ухларди. Қуёш қиёмга келиб қолган, пляж сон-саноқсиз одамларининг шов-шуви билан тўлган, Нина эса, чўмшлиш костюмида эмас, балки ўзининг ҳаво ранг кўйлагини кийиб олган эди. Андрей кийиниб бўлгунча, Нина битта каноп соябон олиб келиб, Борисовга соя тушадиган қилиб, дастасини ерга санчиб қўйди.

Улар ўзларини қуёшга тоблаб ётган одамлар орасидан ўтиб, паркка кирдилар. Андрей, у танца майдончасига бошласа керак деб кутган эди, аммо Нина катта йўлдан четга бурилди. Улар ўзаро маслаҳатлашмасдан паркиннг энг хилват, чекка томонига қараб, дарахт сояларидан олачипор тус олган сокин йўлкалардан юриб борардилар. Йўлкалар ўрнига қинғир-қийшиқ, айланма сўқмоқ йўллар пайдо бўла бошлади. Дарахт тағларида, ўт устида дам олувчилар ётишарди. Қуёшда қизиган нинабарг дарахтлар, ўт-ўланлар, қайин дарахтларининг ҳиди бир-бирига қўшилиб, ўрмон сасини берардилар. Бу

ернинг ҳавоси ҳам шу қуюқ, аралашма ёқимли ҳид, дарахтларнинг шитирлаши, қушларнинг тинмай чулдурашидан иборат эди.

Бора-бора дарахтлар сийраклашиб, бутазорга айланди, олдинда ўтлоқ пайдо бўлди. Бир неча аёл бир-бирларининг кетидан тизилишиб туриб олиб, ўт ўрарди. Пушти ранг йўнғичқа, кумуш тус супурги ўти, сариқ ва гунафша тус чечаклар ўзларининг ранг-баранг товланиб туришларидан маҳрум бўлиб, бошларини эгиб йиқиларди. Уроқчилар ўтган ер теп-текис, яшил тусга киларди, гўё бу ўроқчи аёллар ўроқ билан эмас, балки чўтка билан ўтлоқни бир хилдаги яшил бўёқ билан бўяётганга ўхшардилар.

Нина Андрейга ҳеч нима демасдан, ўз дугоналаридан орқада қолиб, енги билан терини артиб, дам олиб ўтирган кекса аёл олдига югуриб кетди. Нина ундан алланимани илтимос қила бошлади, аёл эса унинг туфлисига ишора қилиб, шубҳаланиб куларди.

— Синаб кўр, Прокофьевна, зарар кўрмайсан,— деб қичқирди аёллардан бири. Прокофьевна бирнима деб жавоб қайтарган эди, ҳамма аёллар кулиб юборишди. Кейин у Нинага ўз чалғисини узатди.

«Оббо, тентак қиз-э!»— деб безовталана бошлади Андрей. Аёллар Нинани масхара қилиб кулишади-ку, деб олдиндан сезиб турарди.

Нина тирноғини чалғининг дамига қўйиб кўрди, кейин вазминлик билан чалғининг дастасини ўзига мос қилиб тўғрилади ва Андрей томонга қиё ҳам боқмай, чалғини равон ва аниқ силтаб, дўмбоқ ерларда ҳам, буталар орасидаги тор ерлардан ҳам усталик билан ўриб олдинга дадил юра бошлади. Чалғи жаранглаб, қуёш нурида ялтирар ва Андрейга бутунлай нотаниш бўлган бу қизга яшил йўл очиб борарди. Бу қиз ҳозир Андрей бундан ярим йил илгари биринчи марта танишгандаги танноз, моданараст, танцага ўч, такаббур ва тантиқ Нинага сира ўхшамасди. У қуёшда қорайган оёқларини кериб, дадил қадам қўяр ва чалғини мароқ билан силтаркан, Андрейда ҳам шу узун чўзилиб кетган барра ўтларни ўришга ҳавас уйғотар, чалғини ҳар ташлаганда ғижирлатиб кесган овози уни мафтун этарди.

Андрей Нинанинг қилаётган ишига ҳаваси келиб орқасидан келарди. Нина ишни тўхтатиб, ўзига тикилиб турган аёлларга қаради.

— Қани, етиб олмайсиэми!

— Хўн азамат қиз экаиэми!— деб кулишди аёллар қиз тўғрисида ўйлаганлари нотўғри чиққанидан севинишиб. — Ўнгитинг нега орқада қоляпти?.. Ҳозирги эркаклар фақат буйруқ беришин биладилар-да!

Нина бир тутам ўт билан чалғининг дабини артди-да, эгасига қайтариб берди.

Улар ўтлоқни кесиб ўтиб, ўрмонга киришганда, Андрей сўради:

— Ўт ўришни қаердан ўргангансиэ?

— Мен ўрмонда туғилиб, ўрмонда ўсганман,— деди Нина. — Ўрмон қизиман. Бунинг устига, ҳар йил ёзда отамнинг олдига леспромхозга борардим. Ўрмон ичида, биласиэми, ўроқ машина билан ўт ўриб бўлмайди.

Нина Андрейнинг қўллари билан ўз кўзларини беркитди. Андрей уни етаклаб дарахт олдига оборар, у эса қўллари билан дарахт пўстлогини тимирскилаб кўриб, қанақа дарахт экаиэлигини айтарди; кейин Андрей узиб олинган япроқ ҳидига қараб қандай дарахтлигини топдира бошлади. Нина япроқни қўлида ишқалаб ҳидлар ва зирк дарахти, рябина, ё ёнғоқ деб хатосиэ топарди. Нина учун ўрмон жонли одамлар тўпига ўхшар, бу ерда гўё унинг танишлари — дарахтлар талпинишар, шувиллашар, баҳслашардилар, бу ердаги ҳар бир дарахт ўз характери, ўз тақдирига эгага ўхшарди.

У, ўз отасининг дарахт япроқларининг шитирлашига қараб ҳам уларнинг турини аниқлай олишини айтди. Андрей билан Нина бақатерак тагига келиб кўзларини юмиб, елкама-елка жим туриб қолдилар.

— Эшитяпсиэми, япроқлар шилдираяпти,— деди у.

Андрей бу шилдирашлар ўртасидаги фарқни ажратишга уриниб кўрди ва дарҳақиқат фарқ борлигини сезаётгандек бўлди: дуб дарахтининг қаттиқ япроқлари тақиллар, заранг дарахти майин елпишар, бақатерак япроқлари эса нозик оҳангда аянчли шилдирадди.

— Мен ҳаммадан қайин дарахтини яхши кўраман,— деди Нина. У ёшгина қайин дарахти олдига чўкка тушиб ўтираркан, бармоқлари нозик, беғубор япроқчаларни бирма-бир титкилай бошлади.— Сиз-чи?

— Менми?.. Мен қарағайни яхши кўраман.

— Бу ерда қарағай йўқ. Қарағайлар юқорироқда, тепаликнинг ён бағрида ўсса керак.

У дик этиб ўрнидан турди-ю, олдинга югуриб кетди

ва бир зумда яшил буталар орасига кириб кўздан йў-қолди.

— Андрей Николаевич!— Нинанинг овози эшитилди.— Бу ёққа келинг.

Андрей Нинани қуёш ёғдусига чўмган брусника буталари билан қонланган сайхонликдаги баланд қарағай олдида топди.

— Шу қарағайни сизга тақдим қиламан,— деди Нина.— Биласизми, агар бунинг пўстлоғидан қаламча қилиб қирқиб олсангиз, новвот ранг қуюқ шира оқади. Бу шарбатсимои шира бошқа дарахтларга қараганда сизнинг қарағайингизда кўп.

— Шарбат,— хаёлчанлик билан тақрорлади Андрей.— Жуда яхши сўз. Шар-бат, қаранг-а, шундоқ қараганда қуп-қуруқ, жонсиз дарахтга ўхшайди.

Шамол пастда ёш-ёш қора арча новдалари билан шўхлик қилиб ўйнашар, юқорида, қарағайнинг қорамтир боши устида эса гувиллаб, жиддий суҳбат олиб борарди.

Агар Андрей ашула айтишни билганида, ҳозир албатта айтиб юборган бўларди. Иш устида хаёл қилмайдиган шунақа бахтли, қуёш порлаб турган кунга, муҳаббатга, дўстлик қўлларини самимий сиқишга муҳтожлик туйғулари Андрей қалбида анчадан бери йиғилиб қолган эди. Аммо у негадир бу оддий қувончли кундан қўрқар, ўз ишини ундан четларди. Нега?.. Ҳозир, бу беъмаъни тўсиқ қулагандан кейин, кўнгли енгил тортиб кетди — бўлак ҳеч нарсани сезмади.

— Қандай тентак эканман,— деди у.— Нина, менга эътибор берманг. Мен ҳозир мастман. Қандай ажойиб кун-а, бугун. Сиз ҳам шундай...

— Қандайман?— деб сўради Нина, бирдан лабларини қимирлатмасдан бўғиқ овоз билан.

— Жуда гўзалсиз,— деди содда қилиб.

— Андрей Николаевич!..— деди қиз қўрқинчли оҳангда ва дарҳол бошини қуйи солди. Унинг қўллари Андрейнинг жафтларига тушди.— Сиз... рост айтдингизми?

Андрей ҳеч тўғрида ўйламасдан, уни ўзига тортди. Нина кўзларини чирт юмиб, унинг бағрига ёпишди ва лабидан ўпди.

Нинанинг лаблари гўё қуёшда қиздирилгандек иссиқ, ўрмон сингари соф эди, гўё қарағай дарахтлари-

нинг ва қирққулоқларининг димоққа урувчи ўткир ҳидларини, қайини япроқларининг ширали исси — шуларнинг ҳаммаси Нинанинг лабларидан анқиб турганга ўхшарди.

Андрейнинг қўллари унинг ўзига тортувчи танасининг оғирлигини, лаблари эса, зич юмилган тишларини сезарди. Андрей унни бағрига маҳкам босиб тураркан, қизнинг оёқлари ерга тегмай юсилиб турарди; Андрей ҳозир ўзини жуда ҳам кучли деб ҳис қиларди. Бу ўрмон ҳавоси, томirlларда жўш уриб турган қон шу қадар оромбахш эдики... агар ҳозир улар бир-бирларининг кўзларига бир боқсалар, тагин ҳам гўзалроқ бўларди. Андрей буни яхши биларди.

Қора арча новдасига бир захча келиб қўнди. У бошини эгиб, тугмачадек кўзларини йилтиратиб, уларга тикилди. Андрейнинг хаёлида аллақандай ўзи кечирган таниш бир ҳодиса, соя сингари лип этиб ўтди. Бу нарсаси, аввалги азобли туйғу билан ҳозирги қувончини, ҳаяжон туйғуларини таққослашни мажбур этарди. Йўқ, бу муҳаббат эмас. Унинг қалбида аччиқ, аламли туйғулар уйғонди — яна чин муҳаббатга муяссар бўладиган дамлар келармикини?

У Нинани астагина ерга қўйди ва ўзи бир оз орқага тисарилди. Унга қарамасдан қўллари тинмирскилаб топди ва оҳистагина меҳрибонлик билан ўз қўлига олди.

— Нина... — бўғиқ овоз билан гап бошлади у. Андрей лабларини ялаб олмоқчи бўлган эди, аммо лабларида ҳали Нина бўсаларининг илиқ излари, унинг тишлари қолдирган оромбахш нишонаси ва ўрмон саси анқиб турарди. У бошини қуйи солиб, Нинанинг оёқларига тикилди. Унинг оёқлари бир оз қийшайиб, ноқулай вазиятда турар, аммо қимирлашга журъат этолмасди. Ундаги ўйноқ шўх таннозлик аломатлари бутунлай ғойиб бўлган эди. Энди унинг олдида бу ифбатли қиз, оқибат нима бўлишини кутиб, ҳимоясиздай, қўрқувли вазиятда турарди. Шу пайт Андрей ўзини қизнинг кўзи билан кўрди ва жуда уялиб кетди. Ҳозир Андрейда унга нисбатан ҳолига ачинувчи эркаклик раҳмдилликдан бўлак ҳеч қандай туйғу йўқ.

— Нина... — Андрей Нинанинг кўзига тикилиб турганини сезди. Қизнинг қўллари титраб кетди, у Андрейнинг бу ҳаяжонли қиёфасини ўзгача тушунаётганини, Андрейга ёрдам беришга тайёр эканини ва бу воқиа

оқибатида нокерак, виждонсиз, тузатиб бўлмайдиган бир ҳодиса юз бериши мумкинлигини Андрей тушуниди. Яна бир-икки секунд шундай туриб қолса, Андрей ўзини боса олмаган бўларди.

— Нина,— деди у кескин.— Керак эмас. Сиз менга ёқасиз. Сиз...— унинг бу журъати ўзига жуда шафқатсиз бўлиб туюлди.

У бошини кўтариб, қизнинг кулмоқчи бўлаётганини кўрди. Унинг аччиқ сўзларидаги ўзини ҳимоя қилиш учун Нина зўрга аламли табассум қилиб қўйди. Андрей унинг бу оғир, аммо мардона табассуми учун ичида минг-минг офаринлар айтди. Энди икковлари ҳам энг оғир вазиятдан қутулиб олдилар.

— Нима деяпсиз ўзингиз, Андрей Николаевич,— деди Нина ғоят баланд овоз билан.— Ҳозир кайфиятим яхши эди, холос.

Унинг жүз қорачиқлари торайиб кетди. У бошини бир силкиди, кўзида акс этган мовий осмон бир чайқалди-ю, ғойиб бўлди.

— Хўп, майли. Сиз азамат қиз экансиз, Нина. Кайфиятингизни бузган бўлсам, мен айбдор.— Андрей бу сўзларни жўрттага айтган эди. У, Нина: «Менинг кайфиятимними? Бе, қўйсангизчи!» дермикин деб ўйлаган эди. Бироқ, қиз қўлларини унинг қўлидан олди-да, увишиб қолган бармоқларини силкий бошлади.

Кейин Андрейни бошдан-оёқ кўздан кечиран экан, кутилмаганда шиддат билан сўради:

— Мен сизга ёқар эканман, нега қўрқиб кетдингиз бўлмасам?

Энди у бутунлай ўзини тутиб олган эди. Бу ҳол суҳбатни енгиллаштирган бўлса ҳам, қизнинг яна танишлик билан гап отиши Андрейни хафа қилди. Нина турган ерида оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб турарди. Шу топда унинг ҳалиги ноқулай, аммо ёқимли вазиятидан, яқинлигидан ҳеч асар қолмаганди.

Андрей унга ачинди ва бир илож қилиб овутмоқчи бўлди.

— Мен сизни, ўзимни ва яна бир кишини ўйладим.

— Кимни?

— У киши сизни чинакам севади. Мен ҳам уни яхши кўраман, ҳурмат қиламан, мен сизга айтсам...

— Сиз Заславскийнинг ғамини еяпсизми? — деди қиз бир оз сукутдан кейин. Унинг овозидаги уятсиз, масхара

оҳанги Андрейнинг аччиғини келтирди. «Агар мен сизни севиб қолганимда ҳам...»— деб гап бошламоқчи бўлди-ю, лекин қаттиқ тегиб кетар, деб ўйлаб, айтмади.

— Мунча ҳам яхши кишинсиз, Андрей Николаевич! Одобли, мўмин одамсиз.

Андрей орқага чекиниб қўллари билан қарағайга тиралди.

— ... Онегин билан Татьяна саҳнасининг ўзгинаси. Фақат оркестр етишмайди, холос,— унинг бармоқлари япроқларни тез-тез бурдалаб йиртарди.— Мен қаерда қолдим? Ўзингизни ўйлабсиз, Заславскийни ўйлабсиз... Мен ҳам уни яхши биламан. Бекорга овора бўласиз. Мен уни севмайман, сира ҳам севмайман, гап шу. Унинг самимий, чин... Борди-ю, менинг қалбим ҳам чин қалб бўлса-чи? Сизнингча мен енгилтак қизманми? Ундай бўлса, Сашангизга нима керагим бор? Ақлга тўғри келмайдиган ишлар... Эҳ, шундай фаросатли йигит бўла туриб, ўз туйғуларингиздан қўрқдингиз-а. Жавобгарликдан қўрқдингизми? Жавобгарликдан... Вой худойим-ей, нега бунчалик кишиларнинг фарқига боришни билмайсизлар-а.— У нафрат билан бошини чайқаб қўйди. Сочлари ёйилиб, пешонасини, кўзларини тўсди, у бошини қанча силкиса ҳам, оғир соч тутамини бошига чиқара олмади.

— Нина...

— Етар, гапларингизни эшитгим келмайди. Мен бўлсам... Ҳеч нарсадан қўрқмасдан...

У бир новдани юлиб олди-да оёқларига ура-ура сўқмоқ йўлдан юриб кетди.

Қизнинг оёқлари остида эзилган ўт аста-аста қаддини кўтара бошлади. Андрей ҳамон алланарсаларни кутиб қаққайиб турарди. Дарахтдан қарағай бужури тушди, Андрей чўчиб кетди ва дарахт пўстлогига ёпишиб қолган қўлларини тортиб олди.

«Чакки бўлди, ёмон бўлди...— деб ўйлади у.— Тўғри қилди. У ҳақ. Менинг ҳам бошқа иложим йўқ эди...»

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ

Саша Нинани қидириб ўтлоққа келди, у ердан коптокнинг «гуп-гуп» овози барала эшитилиб турарди. Нина бу ерда ҳам йўқ. У бир неча минут болалар билан копток ўйнагандай бўлди.

— Авзойинг бузуқ кўринадими?— деб қўйди Пека Зайцев.

— Масала равшан,— деб жўз қисди Ванюшкин ва коптокни итқитаркан қўшиб қўйди.— Владимир Ленский аутга чиққан.

Спорт майдончасининг бир чеккасида Леня Морозов аккордеон ғилофига ўтириб олиб, секин-аста аллақандай куйни чалишга уринарди. У Сашани олдига чақириб олди ва қўли билан бўйнидан эгиб гапира бошлади. Оғзидан ароқ ҳиди анқиб турарди.

— Нинани қидирыпсанми? Бошлиқ билан ўрмонга кириб кетган.

Саша унинг терлаган қўлини елкасидан олиб ташлади.

— Сенинг нима ишинг бор?

— Ие, ие,— хафа бўлди Морозов,— сен тентакнинг гамингни еяпман...

Кейин аккордеонини кенг чўзиб, бармоқларини клавишлар устида ўйната бошлади:

Бизнинг Нина бир ёнгоқ
Қилмишлари кўп чатоқ.

— Шошма,— деди баҳузур Саша.— Сен пасткаш махлуқ экансан, чинакам разил шахссан.

Унинг болаларники сингари бўртиб турган лаблари орасидан оғзи аниқ кўринарди. Ҳозир Саша боксерлар қўлқопига ўхшарди. У четдан қараганда юмшоққина, думалоққина бўлиб, ичига яширинган, муштум зарба берган вақтидагина сезиларди.

— Соня Манжулага қилганларингни кечиб юборамиз деб ўйларсан?— деди Саша паст овоз билан сўзида давом этиб.— Лобанов устидан илго тарқатишингни ҳам кечиришди дерсан? Биз сенинг найрагларингни яхши биламиз.

Морозов муштумини силкиб сўкинди-да ўрнидан ирғиб турди.

— Нимани талашяпсанлар?— деди Ванюшкин яқин келиб.

Йигитлар ўйинни тўхтатиб, Заславский билан Морозовнинг атрофини ўраб олишди.

— Мапа бу такаббурни кўрдингларми?— деди уларга Морозов ҳовлиқиб.— Лобановнинг хушомадгўйи, менинг шахсий ишимга аралашма, яхшиси Лобановнинг

орқасидан кузат, у Нинканг билан...— Морозов уят сўзлар билан сўкинди.

Саша ранги ўчиб кетиб. Морозовга ташланмоқчи бўлган эди, йигитлар ушлаб қолишди.

— Сенга муштлашиш ярашмайди,— деб тушунтира бошлади Ванюшкин.— Сен бу сайил учун жавобгар одамсан.

Воронько ўзининг темир чангалдек қўли билан Морозовнинг тирсагидан маҳкам ушлади.

— Қани юр, бир гаплашиб олайлик,— деди дўриллаб ва аста-секин Морозовни олдинга итарди.

Йигитлар Вороньконинг бу ишини маъқуллагандек кузатиб қолдилар. Ванюшкин комсомол бюросининг секретари сифатида бундай ишга йўл қўймаслиги керак эди, лекин у ҳозир Воронькога жон-жон деб қўшилишни истарди.

Ранги бўздай оқарган Саша, ҳеч нарсани пайқамай парк ичидан тез-тез юриб кетди. Бирдан унга масала равшан бўлиб кўринди. Нина Лобановни севади, деган хаёл бошидан ўтди. Бу фикр ўзининг ваҳимаси билан Сашани ҳайратга солди. Лобанов билан рақобатлашиш аҳмоқлик. У, яъни Саша, ақлли, қобилиятли, чиройли бўлса-да Лобанов олдида ҳеч нарсага арзимайди. Нина ундан Лобановни афзал кўрган бўлса, бунинг ҳеч ажабланарли ери йўқ. Ахир, Нинага унинг ўзи Андрей Николаевични мақтаб гапирмасмиди? Лобановни нима учун севиши, ҳурмат қилиши ўз кучида қолган ва айни вақтда шундай бўлиши кераклигига Саша ўзини ўзи ҳеч ишонтира олмасди. Нина-чи? Унинг хулқи-атворини эслашкан, ундаги ўзи умид қилган муҳаббат туйғулари аллақачонларга ғойиб бўлганига ваҳима билан ишонч ҳосил қила бошлади; у нимага қўл чўзмасин, ҳамма-ҳаммаси гўё сув сингари бармоқлари орасидан оқиб кетиб кўздан йўқоларди. Ҳеч нарса йўқ. У Нина билан бўлган учрашувларини бирма-бир хаёлидан ўтказди, у ҳеч қачон Сашага: «Мен сени севаман» деб айтган эмас. Лекин Сашанинг ўзи ҳам ундан бу тўғрида сўрашга ҳали журъат эта олмаган эди. Нима қилиш керак? Энди унга нима бўлади? Нина билан ўзи ўртасидаги муносабат бутунлай узилди, деб тасаввур қилишга қурби етмасди, бу қандайдир ақлга тўғри келмайдиган бир ҳол... Буларнинг ҳаммаси бўлмаган гап деб, ўзини ўзи зўр эҳтирос

билан ишонтира бошладн. Майли, Лобанов ҳозир Нина билан ўйнаб юраверсин, нима бўпти? Ўзини қўлга олиши керак ва Морозов сингари ҳар қандай қолюқ элементларнинг иғволарига учавериш ярамайди.

Бирдан нариги йўлкада Саша Нинанинг ҳаво ранг кўйлагини кўриб қолди. Сўнг тўғри гулзор оралаб унинг олдида югуриб кетди. Нина бетоқат бўлиб новда билан оёқларига ураркан тўхтади. Унинг чеҳрасида такаббурлик ва бефарқлик аломатлари сезилиб турарди, сочлари пахмайган, гўё биров орқасидан қувлаган-у, ҳансираб. оғир ва потекис нафас оларди.

— Сенга нима бўлди?— деб сўради Саша...

Нина унга нафрат билан қаради.

— Биров хафа қилдимми?

Унинг қовжираган лаблари истехзоли табассум қилди. Саша нафасини ростлаб олиб, очиқчасига сўради:

— А.. Андрей Николаевич қани?

— Нарн тур,— деди Нина зарда қилиб,— ҳаммаларнинг йўқолларинг,— у мабодо Саша ушлаб қолмоқчи бўлса, новда билан ураман, деб қўлини кўтарди. Сашанинг бетига югурган қон яна секин-аста қоча бошлади.

— Нина... нима, у хафа қилдимми?.. Бу мумкин эмас, Нина индамай кетаверди.

Эстрада театри олдида Нина Борисовга дуч келди ва деворий газетадан мақолани қандай қилиб қирқиб олганини бирма-бир айтиб берди. У хўрликнинг барча аламларини охиригача синаб кўрмоқчи. Ўзининг лабораторияга қайтиш йўлларини тўсиб ташламоқчи. Ҳозир ҳеч нарсадан қўрқмас эди: бахтсизлик қанча зўр бўлса, шунча яхши, деб ўйларди. Майли, комсомол бюросини чақиришсин, уни комсомол сафидан ўчиришсин..

Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлиб, қимир этгани қўрқиб қотиб турарди.

Борисов ўз оталик тажрибасидан билардики, бундай пайтда кишини овутишга уриниш йиғига олиб борарди. Шунинг учун қўрслик ва дағаллик билан ундан нима сабабдан ҳозир ўтиб кетган гапларни очиб ташлаётганини сўради. Нина бугун бўлган воқияни ҳеч яширмасдан бошдан-оёқ айтиб берди.

«Яша Андрей»— деб қўйди ичида Борисов.

— Хўш, нега энди масаланинг бюрода кўриш ке-

рак?— деди у.— Сени эмас, унинг масаласини кўриш керак. Шундай гўзал қизни севмасликка қандай ҳаққи бор. Демак, деворий газетани шартта қирқибсан юборибсан-да? Оҳо, тузуксан!.. — Бирдан кулиб юборди Борисов ва Нинага ҳурмат кўзи билан тикилди.— Ростини айтсам, сендан буни кутмаган эдим. Тўғрисиини айттайми, сенинг бундай жасорат кўрсатишинига ишонмас эдим... Э, жин урсин уларни!— У кулиб қўл силтади.— Сени ранжитишга ҳеч кимга йўл қўймайман. Лекин ўзим таъзиригини бериб қўяман...

Кечки пайт ҳамма пароходга тўнланди. Ҳамма офтобда қорайган, овозлари бўғилган, ҳориган эди. Шунинг учун қайтишда тиш қайтишди. Кўнчилиқ пастки палубада шезлонгларда эринибгина суҳбатлашиб ётардилар. Пека палубада чордона қуриб ўтириб олган ва Лобановга китларни ўргатиб баржа тортдириш мумкинми, тирноқни қанча узунликда ўстириш керак, янги китобларни ёзишнинг нима ҳожати бор?— деб турли-туман тугуриқсиз саволлар бериб, жонига тегар эди.

Унинг фикрлари бир нарсадан иккинчи нарсага тинмай сакраб ўтар, баҳсни қизитиш мақсадида ўртага савол ташларди. Агар унинг фикрини маъқуллашса, зерика бошларди. Бирон ваз бўлса бас, дарров ўз шахсий назариясини ўйлаб чиқарарди. Унинг ўз медицина назарияси, ойдан қандай фойдаланиш назарияси бор. Китоб масаласига келганда, у, ахир жуда кўп турли-туман романлар, шеърлар ёзилган-ку шуларни ўқишга вақт йўқ-у янгисини ёзишнинг нима кераги бор, деб фикр юрттарди.

— Вой сен-ей!— деди Борисов бопарволик билан ажабланиб.

— Бу, албатта, бўлмагур гап,— деди Андрей,— лекин бошқа бир қизиқ томони бор. Сиз, киши ўз умрида қанча китоб ўқиб чиқиши мумкинлиги тўғрисида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз?

— Юз минг,— деб дарҳол жавоб қайтарди Пека.

— Уттиз минггача,— деди Ванюшкин.

Кейин улар қайси китоб неча бетдан иборат эканлигини муҳокама қила бошлашди.

Андрей ҳисоблаб чиқишни таклиф қилди. Фараз қилайлик, мана, Пека ўрта ҳисоб билан бир кунда эллик бет ўқисин.

— Тўғри, фараз қилайлик,— деди тасдиқлаб Пека; у бундай катта рақамдан ҳаят мамнуи эди.

— У бир ойда битта китобни зўрға ўқиб чиқади,— деди Ванюшкин пингиллаб.

— Ўртача китоб уч юз бетли бўлсин,— гапида давом этди Андрей,— демак, бир китобни олти кунда ўқиб чиқар экан. Бундан чиқди, уч юз олтинчи кунда...

— Олтинчи китоб ўқирканман,— деди Пека ҳисоблаб чиқиб.

— Ҳўш, эллик йилда-чи?

— Уч мингта,— Пека бу рақамни айтиarkan, ҳафсала-си пир бўлиб, Андрейга, кейин атрофда ўтирганларга қаради.— Негадир жуда ҳам оз чиқди-ю.

— Бутун умр бўйи уч мингта китоб ўқиларкан,— деди Андрей,— дарсликлар ҳам шу ҳисобга киради. Ленин кутубхонасида эса беш миллиондан кўпроқ китоб бор. Энг керакликларини ўқиш учун қанчалик синчиклаб китоб ташлаш зарурлигини тасаввур эта оласизми?

Сухбатга қизиқиб кетган йигит ва қизлар Андрейга яна яқинроқ сурилиб ўтириб олдилар. Воронько билан Вера Сорокина. Новиков. Соня Манжулалар ҳам келишди.

Борисов Андрейни кўздан кечириб ўтираркан. кеч-га ўзини бегонасираш аломатлари, бугун сезилар-сезилмас йўқола борганига завқ билан ишопч ҳосил қила бошлади, йигитлар ҳозир Андрей билан баҳслашар, унинг сўзини бўлишар, саволлар беришарди. Пека унинг енгидан пайпаслаб тортарди. Шў бир сутка ичида йигитлар Лобанов билан ўтган ярим йил мобайнидагидан ҳам кўпроқ иноқлашиб олншди.

— Шундай китоблар борки, уларни бир неча марта қайта-қайта ўқийсан,— деди Воронько.— Мана масалаи «Петр Биринчи» романи.

— Агар китоб икки марта ўқишга арзимаса, уни умуман ўқимаслик керак,— деди Новиков, салобат билан.

Йигитлар бир-бирларининг сўзини бўлиб, ўз севимли китобларини ном-баном айта бошладилар. Андрей, ким қайси китобнинг номини айтишини олдиндан ўйлаб кўрар, аммо кўпроқ янглишарди. Борисов Тургеневни севаркан. Соня Манжула «Москвадан узоқда» романини яхши кўраркан,— бу Андрей учун янгилик бўлди: у бун-

дай деб ўйламаган эди. Навбат Пекага келганда, у муж-мал қилиб деди:

— Икки қисмдан иборат роман «Яшил қасрнинг сир-ри». Автори йиртилиб кетган.

— Сиз-чи, Андрей Николаевич?— деб сўради Вера Сорокина.

— Менинг китобга ҳавасим кайфиятимга боғлиқ.— Сўнгги вақтларда мен иккита китобни қайта ўқияпман— «Балиқчи ўғли» ҳам Джек Лондоннинг «Мартин Иден» романи.

Тўсатдан Сашанинг қўрс овози эшитилди.

— «Иудушка Головлёв»ни қайта ўқишни хоҳламайсизми? Ҳамма Саша томонга ялт этиб қаради. У зина панжарасига суяниб олиб папирос чекар ва оғзини қий-шайтириб, бир бурчагидан тутун чиқарарди. Андрей унинг хираланган кўзларига диққат билан назар ташлади.

— Йўқ, хоҳламайман,— деди у.

Саша сувга тупурди.

— Чакки қиласиз..

Новиков ёнидан тароғини олиб, сочинин тарай бошла-ди, Воронько йўталиб олди, энди бошқа ҳеч ким Сашага қарамади.

— Нега бизнинг ёзувчиларимиз муҳаббат тўғрисида жуда кам ёзишади?— деди Вера Сорокина поқулай жимликни бузишга уриниб.

— Ҳозир бахтсиз севги жуда оз учрайди,— деб гап бошлади Новиков.— Типик эмас. Шундайми, Ванюшкин?

— Шундай,— деб юборди Ванюшкин. Унинг бундан бир йил муқаддам уйланганини, бахтли яшашини ва бир неча ҳафтадан кейин хотиним ўғил туғиб беради деб кутаётганини ҳамма биларди.

Шу пайт Нина Цветкова қаёқдандир келиб қолгани-ни ҳеч ким сезмай қолди. Унинг сочлари силлиқ қилиб орқага таралган ва енгил ипак косинка билан боғлан-ган. Кўз остларига қуюқ қилиб уша сурилган. Юзи жид-дий. Унга новдадан тўқилган креслодан жой бўшатиб бердилар.

— Амалда бемаза фактлар содир бўлиб туради ал-батта,— деди Ванюшкин.— Шундай қора қўнғизлар борки, қиз бечоранинг бошига не кунларни соладилар-да, кейин ташлаб кетишади. Ё бўлмаса, фалон қиз билан юрса бўлади, аммо ўйланиш мумкин эмас, деб фикр

юритадилар. Нега десангиз, у техник, қиз эса оддий ишчи эмиш. Коммунизмга яқинлашган сари бундай сарқитлар ҳам йўқола боради. албатта.

— Ҳа, коммунизм даврида одамлар номусли, инсофли бўладилар,— деди Саша. У пастки жағини олдинга чиқариб, Лобановга тикка қараб турарди.

Вера Сорокина хўрсиниб қўйди.

— Наҳотки, коммунизм даврида ҳам бахтсиз одамлар бўлса? Ўзи чиройли, ҳаммага ёқади-ю, муҳаббатга келганда ҳеч омади бўлмайди. Шундай бўлиши ҳам мумкинми?

Ҳамма коммунизм даврида қандай бахтсиз одамлар бўлишини тасаввур қилишга уриниб, сукутга чўмди.

— Менимча, у вақтда бахт деган нарсa, ҳозирги вақтдаги ўқиб илм олишдек зарурий ва мажбурий бир нарсa бўлиб қолади,— деди хаёлчанлик билан табассум қилиб Соня Манжула.

— Нимани баҳслашяпсизлар,— деди баланд овоз билан Морозов баҳслашувчиларга яқинлашиб ва Нина ўтирган креслонинг тирсак суянчиғига минди.

Морозов Воронькодaн таъзирини егaндaн кейин жўрттага ўзини ҳеч нарсa юз бермагaндай қилиб кўрсатишга урина бошлади. Энди Сашадaн ҳам, Воронькодaн ҳам, Лобaновдaн ҳам бошлаб ўчини олмоқчи.

У Нинaнинг елкасидaн қучоқлади. Нинa эсa илжайиб, ялт этиб Андрейга бир қаради-ю, ўзини Морозовдaн четлатмади.

— Муҳаббат тўғрисида тортишяпти,— деди хўрсиниб Пека.

Борисов суҳбатга аралашмай, Сашани кузатиб ўтирар ва унга нима бўлганини ҳеч англаб ололмасди. Морозов келгaндaн кейин мунозара ўзгача тус олди. Морозовнинг фикрича, бахтсиз муҳаббат, толесиз ошиқлар ўйлаб чиқарган сўзмиш, ҳамма нарсa «қизга яқинлашиш йўлини билиш»да эмиш: ўз ишига пишиқ киши ҳар қандай қизни ҳам ўзига мафтун қила олиши мумкинмиш, фақат фарқ шундамишки, бир қизга бир ҳафта вақт сарф қилинса, иккинчисига бир йил сарф қилинаришиш.

— Соддалик ҳам саводсизлик билан барабар бир нарса,— деб кулиб юборди Морозов.

Илгарилари унинг бундай фикр юритишлари анча муваффақият қозонарди, лекин ҳозир ҳамма жим ўтираверди.

— Сен спортчисан,— деди секин Соня Манжула.

У лабини тишлаб, ўрнидан турди-да, нари жетди.

Морозов унинг орқасидан минғирлаб қўйди ва ўзининг хижолат тортганини яшириш мақсадида деди:

— Бу ишда лаллайиб туриш мумкин эмас. Бу ишда мардлик керак. Қизлар, сиз мардларни севасиз-ку, ахир?!

У бир қўли билан Нинанинг елкасидан қучоқлаб ўтирар, бармоқларининг бирида квадрат кўзли узук ялтираб турарди.

Иш устида бўлган тўқинишлардан биронтаси ҳам Андрейда Морозовга нисбатан бу суҳбат каби жирканч туйғулар уйғотмаган.

— Сиз, ростдан ҳам овчи экансиз,— деди Андрей.

— Бу ишда, Андрей Николаевич, лаллайиш ярамайди,— деб сўзини такрорлади Морозов. У сўзига эътибор берувчи топилганидан хурсанд эди.

— Андрей Николаевич ҳам бундай пайтларда бўш келмайди,— деди баланд овоз билан Саша.

Унга нима бўлганини ҳеч ким тушуна олмади. У очикдан-очик жанжал чиқариш мақсадида, Лобановнинг ҳар бир сўзидан баҳона ахтарарди. Ҳамма уялиб ўзини ноқулай ҳис қила бошлади. Ванюшкин Сашага яқин келиб, қўлини маҳкам сиқди ва қулоғига бирнималарни пичирлади. Саша бир толпинди-ю, аммо ҳеч нима демади.

— Сен, Заславский бўлмаган гапларни айтяпсан,— деди Борисов кескин ва қўлини бу жиддий аҳволдан тош бўлиб қотиб қолган Андрейнинг тиззасига қўйди.— Морозовни ҳимоя қиляпсанми? Андрей Николаевич, уни овчи деб тўғри таърифлади. Сиз, Морозов, аёлларни ҳайвон қаторида кўрасиз. Сиздан чириган нарсанинг иси келади. Шахсан мен муҳаббат бобида гапиришдан ўтиб қолганман. Лекин менинг фикримни билгингиз келса, шундай: севганда принцили бўлиш керак. Агар киши чинакам севса, ўзи ҳам ўзгадан муҳаббат талаб қила олишга ҳақли.

— Севмаганга суйканма, деганлар,— деди кимдир.

— Сиздан бир нарсa сўрашга рухсат этинг, Андрей Николаевич,— жараингли овоз билан мурожаат қилди Саша. У ўз олдида турган Вапошкинин четлатиб, худди болалар сингари бошини эгиб Лобанов олдига яқинлашди.— Фараз қилайлик, сизнинг бир қизга ишқингиз тушган, у билан юрасиз ҳам... Сиз учун у дунёда энг гўзал, энг яхши қиз. Лекин, борди-ю, қандайдир бир нусха ўша қиз билан сайр қилиб юриб, унга тегиша бошласа, сиз нима қилган бўлардингиз? У юзсиз шилқимнинг бошига бир тушириб, юзига тупуриб кетармидингиз?.. Нима қилардингиз?

Андрей енгил тортиб жилмайди.

— Нима ҳам деймиз, агар у қизга ростдан ҳам тегишаётган бўлса, боплаб таъзирини берардим-у, лекин қиздан айнимасдим.

— Ахир кишида ғурур ҳам бўлиши керак-ку,— деди гангиб қолган Саша.— Ахир ҳар бир одамда ҳам иззати нафс...

Андрей ўрнидан турди. Саша билан Лобановнинг ўртасида ўтирган Пека ўзини секин четга олди.

— Худди ана шу иззати нафс деб, қиздан айнимасдим. Хўш, сенингча муҳаббат — бу бургата аччиқ қилиб кўрпани куйдириш-у, кейин бир-биридан айниб кетаверишми? Иззат нафс эмиш... Албатта, агар сен ўзингни бошқаларга нисбатан кўпроқ яхши кўрсанг... Йўқ, озгинагина умидинг бўлса ҳам ўз туйғуларинг учун курашишни маслаҳат бераман... Кейин...— Андрей бурнининг учини ишқалай бошлади,— яна шуни ҳам айтайки, бордию, менинг энг яқин дўстим ҳам йўлимга ғов бўлмоқчи бўлса, ҳатто унга ҳам йўл бермаган бўлардим.

Шу пайт Нина Сашанинг ёнидан ўтиб кетатуриб ачитиб деди:

— Эҳ, балоғатга етмаган донишманд!

— Балоғатга етмаган,— севинч билан тақрорлади Саша ичида ва ўрмонда Нина билан Лобанов ўртасида бўлган воқиага тушуна бошлади. Биринчи галда у ўз қалбида Лобановга ишонч қайта уйғонганидан беҳад хурсанд эди. Ҳаттоки у: Нина шак-шубҳасиз Лобановни севиб қолган, энди Нина билан менинг алоқам қандай бўларкин, деб ўйлаган бир пайтда, бу аламли аччиқ хаёлларни унинг қалбидаги Лобановга нисбатан бўлган қувончли ташаккур туйғуларни иситарди.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

Фан жуда ажойиб бир нарса. Дастлаб илмий текширувчи қонунга мос тушган ҳодисаларни қадрлайди; қонун аниқлангандан кейин, ундан чиққан мустасно фикрларни қадрлай бошлайди, чунки шу қонундан мустасно фикрлар унга баъзи бир янгиликларни кашф қилиб бериши мумкин.

Дастлабки лаборатория тажрибалари Андрей эришган назарий натижалар билан зид чиқди.

Андрей профессор Григорьевдан консультация олмоқчи бўлди. Бу одам назарий фикр юритишда зўр қобилиятга эга. Унинг учун физик ҳодисаларни формула тилига таржима қилиш стенографистка учун инсон нутқини турли белгилар билан ёзиб олиш сингари жуда осон иш.

Унинг ёши қирқлар чамасида эди — бу профессор учун айтарлик катта ёш эмас, албатта; унинг чехрасида ҳали йигитларга хос аломатлар шу қадар кўп эдики, агар сочлари тўкила бошлаган кенг манглайини назарга олинмаса ҳали жуда ёш кўринарди.

Григорьевнинг қобилияти билан характери тўғрисида одамлар орасида турли афсоналар тарқалган. Масалан у институтга лекцияга келиб, студентларга шундай дейиши мумкин эди: «Ўтган сафар сизга ўқиган лекциям бошдан-оёқ сафсата экан. Дарсликлардаги шу бўлим ҳам сафсатадан иборат. Мен бу соҳада баъзи бир фикрга келдим. Демак, аслида ҳодиса мана бундай тусга эга бўлиши керак...».

У хулоса чиқариш йўлида хатоларга, ноаниқликларга йўл қўйиши мумкин эди. Лекин доим тўғри натижа чиқарарди, чунки нимага эришиши кераклигини олдиндан биларди.

Унинг нашр этилган илмий ишлари оз эди. Айтишларига қараганда, жуда ҳам практикаси йўқ одам экан. Ундан фаннинг турли соҳаларида консультация талаб қилардилар. Зўр талант эгаси сифатида у ҳам ҳамма ерда ўз ғоялари, методлари билан ҳамдамлашар, текшириш ишини бошқаларга қолдирарди. Лаборатория муҳитида эса ўзини ноқулай ҳис қилар, аппаратларни кўриши билан хаёли қочиб кетарди; аспирантлар жулишиб, профессор паяльникни рубильникдан ажрата олмас экан, деб ҳазил қилардилар.

Локатор устида ишлашни лабораторияга кўчиришгандан кейин, Андрей энди Григорьевга мурожаат қилишим керак деб ўйлади.

...Григорьев Андрейнинг стол устига қўйган қоғозларини бир чеккага суриб қўйиб, ундан ишнинг асл моҳиятини ўз тили билан сўзлаб беришни талаб қилди. У ўзини кресло суянчигига ташлаб кўзини юмди ва Андрейнинг сўзларини тинглашга тайёрланди. Кўзи юмук пайтда чехраси болаларники сингари дўмбоқ ва ёқимтой кўринарди.

Андрей гапираркан, қалам ушлаган қўли беихтиёр стол устидаги қоғозга интиларди. Гапирётганларини чизиб кўрсатиши керак ахир, лекин Григорьев кўзини очишни хаёлига ҳам келтирмасди. Аҳвол чатоқ. Ниҳоят, Андрей чидолмасдан:

— Бу ерда диаграмма мана бундай усулда ўзгаради,— деб юборди ва қоғозга қийшиқ чизиқ тортди.

— «Мана бундай» нимаси?— деди илжайиб Григорьев.— Сиз қоғозсиз шундай тушунтириб беришга одатланингки, ҳамма масала равшан бўлсин.

Андрей айтганига пушаймон бўлиб, қўл ишорасиз, қоғозсиз унга ўз мушкул аҳволини тушунтирмоқчи бўлди ва бунинг нақадар қийин эканлигини дарҳол пайқадди. У майда деталлар тўғрисида гапирмай, асосий иш устида тўхталди. Тушунтириш енгиллашди. Бироқ Андрей деталларни назар-писанд қилмагани учун тез-тез довдираб, дудуқланарди. У биринчи марта ўз ишига четдан туриб қаради, баъзан уни қийнаётган нарсанинг нима эканлигига ўзи ҳам тушуна олмас, энг муҳим деб ҳисоблаган нарсаси арзимас, майда иш бўлиб чиқар, ишнинг умумий идеяси эса баъзи ерларда кўздан йўқоларди.

Григорьев кўзини очди. Одатда беғараз ва тўғри боқувчи кўзлари ҳозир қаҳрли тус олди.

— Менда ҳам шундай ҳол юз бериб туради...— У ўзининг букилган бармоғи билан пешонасига уриб қўйди.— Шундай пайтларда ўн уч ёшли ўғлимни чақириб оламан-да, унга тушунадиган қилиб ўз қийинчиликларини бирма-бир сўзлаб бераман. Баъзан шунақа тушунтириш пайтида масала ўзимга ҳам равшан бўлиб қолади. Демак, энг муҳими нимага интилаётганимни

тўғри тушунишда. Сизнинг фикрларингиз эса, бутунлай чалкаш. Ўзингиз ҳали туб моҳиятига тушуниб етмаганиз-ку, менинг бошимни ғовлатиб ўтирибсиз. Бу ташландиқ бўлмағур гаплар! Йўқ, йўқ, бас!— У ўзининг ингичка асабий қўлларини силкий бошлади.— Тагин фан кандидати эмиш!— Григорьев нариги столда ишлаб ўтирган ассистенти олдига келди. — Қаранг, анойи энага топиб олибди! Шундай қизиқарли қарама-қаршиликларни топишга топибди-ю, унинг нима эканига тушуниб етмабди!

Ассистент ўз ишида давом этаркан, оҳиста бош силкиб қўйди. Григорьев баланд, ҳунук овоз билан яна бир неча минутгача Андрейга қичқирди.

— Аниқлаб билиб олинг-да, кейин келинг. Жон деб қабул қиламан.— У меҳмонга танқидий назар ташлади.— Агар мендан гинахонлик қилмасангиз, албатта... Ҳа, яна бир гап бор,— эшик олдига бориб қолган Андрейни ҳўмрайиб тўхтатди.— Ҳалиги белги қўйишда... Плюс қўйиш керак. Текшириб кўринг. Плюс.

Андрей вестибюлга чиқиб скамейкага ўтирди. У ўз олдига катта мақсадлар қўйган ва ўз мақсадига эришишга интилувчи одам бўлишга қарамай, тинмай ўзини ҳар томонга урарди. Григорьев бир қарашда унинг бутун «вулғ» проблемаларини масхаралаб кулгандан кейин, ишининг ва ўзининг нима қадри қолди? Ярим йил мобайнида тиришиб, азоб чекиб эришилган ютуқлар бир дамнинг ўзидаёқ ҳазон бўлди қўйди, муваффақиятсиз чиққан оддий бир ишга айланиб қолди. Григорьев бундай ишларни ўйлаб юриб, бир ҳафта ичида боплаб ташлаган бўларди. Кейин Андрей ўзини бир оз овутиб, Григорьевни мақтанчоқ, довдир деб ҳисоблади ва нега тенгламада минус эмас, плюс бўлиши керак деб хаёлга чўмиб кетди.

— Аҳволлар қалай?— Григорьевнинг ассистенти ўтиб кета туриб муғомбирона сўради.— Чатоқми? Шеф «Тўполон балда» ашуласини айтиб ётибди.

— Мени аҳмоққа чиқариб қўйиб, ўзи ашула айтяпти денг.

— Э, сиз Матвей Семёновични билмас экансиз,— деб кулди ассистент.— Ўзи шунақа одам! Агар мени ҳам шундай ачитиб сўкса, севинганимдан ўйинга туш-

ган бўлардим. Агар сизни хомкалла деб ҳисоблаганида, сиз учун ҳамма ишни ўзи қиларди, ҳатто трамвайгача кузатиб қўярди. «Тўполон балда» ашуласи сизга катта баҳо берганидан далолат беради.

Ассистентнинг гаплари тўғри чиқди. Орадан бир неча кун ўтгач, профессор ўзи Андрейга телефон қилиб нега шу пайтгача келмаётганини суриштира бошлади. Андрей қувонганидан боши осмонга етди, унга жавобан аллақандай сўзларни ғудурлади. «Эртага келинг,— деб илтимос қилди Григорьев,— тўғри дачага келаринг».

Андрей профессорга сўзламоқчи бўлган нутқини Саша Заславский олдида машқ қилиб кўрди.

Пароходда бўлган воқиядан сўнг Саша Лобановнинг бетиға қайси кўзим билан қарайман, деб қўрқиб қолган эди. Лекин эртасига эрталабоқ Андрей уни чақириб, менинг группамда локатор устида ишлашга розимсан, деб сўради. Саша фақат кескин бош силкиди, холос. Шу кундан бошлаб, улар ўртасида ёш жиҳатидан катта фарқ бўлишига қарамай, самимий дўстлик вужудга келди. Саша Лобановга ўз сирларини ва гумонларини очик айтарди. Онаси уни агроном қилишни орзу қилиб юрар экан, у эса электрик бўламан деб қатъий ишонч ҳосил қилибди. Кечки техникумни тамомлабди. Ўқишни яна давом эттирмоқчи бўлибди ва айни вақтда лабораторияни сира ташлаб кетгиси келмабди, аммо китоб ўқиш учун ҳеч вақти етмабди; агар сиртқи институтда ўқисанг, маданий ҳаётдан бутунлай орқада қолишинг турган гап,— деди у. Бу йигитнинг турган-битгани хушчақчақ зиддиятлардан иборат эди. Саша Жуковский сингари паришонхотир, Чаплигин сингари зийрак, Фарадей каби мақсадга интилувчи ва Ломоносов сингари ҳар томонлама маълумотли бўлишни истарди. Унинг онгида бир-бирини босиб кетувчи, беқарор орзулар сон-мингта эди.

Андрей Григорьевникига борадиган куни ўз нутқини Сашага сўзлаб, синаб кўрган эди. Масаланинг сиртқи соддалиги ва енгил тушунарлиги Сашани ҳам ўзига жалб қилди. Шу кун мобайнида у Лобановга локаторнинг аниқлигини ошириш учун бир неча янги усулларни таклиф қилди. Андрей унинг фикрига эътироз билдири-

ши билан: «Бир минут сабр қилинг» — дердида, чорак соатдан кейин, яна янги бир усулни ўйлаб топарди.

У Андрейни вокзалга кузатиб борди ва поезд жўнаб кетгунча бир лойиҳа кетидан иккинчи лойиҳани таклиф қилавериб, Андрейнинг жонига тегди. Андрей вагон зинасида туриб Сашани уришди:

— Сени техник деб ким айтади. Сафсата сўқийсан. Ом қонунини билмайсан.

Поезд қўзғалгач, Андрей ўйланиб қолди:

«Унинг менга эмас, фанга ёпишгани фойдалироқ, албатта... Шошма, переключатель тўғрисида бидирлаб дуруст гапирганга ўхшайди-ю...»

Григорьевнинг дачаси денгиз лабида, тикка кесилган қоя тошли жар ёқасига жойлашган. Эшикка: «Эҳтиёт бўлинг, қопоғон ит бор» деб одатдаги сўзлар ёзиб қўйилган экан. Лекин «қопоғон» сўзи ўчирилиб, тепасига Матвей Семёновичнинг қўли билан қинғир-қийшиқ қилиб: «шаллақи» деб ёзиб қўйилибди.

Андрей эшик занжирини туширган эди, шу пайт кимдир паст овоз билан уни чақирди. Девор орқасида нотаниш бир бола турар ва бармоғи билан Андрейни имлаб чақирарди. Унинг зағча кўзлари Григорьевнинг кўзларига ўхшаш чақнаган эди.

— Менинг орқамдан юринг, — деди бола сирли оҳангда.

Андрей чакалаклар орасидан юриб, унинг орқасидан борди. Жар ёқасида баланд арча дарахтига йўғон арқон боғланган экан.

— Альпинистчасига туша оласизми? — деб сўради бола. — Бўлмаса шарироқда зина ҳам бор.

Агар зинадан тушгудек бўлса, бу бола олдида абадий обрўдан маҳрум бўлиши турган гап.

— Нега ҳеч қандай паролларинг ҳам йўқ, — деди Андрей жиддий оҳангда, у ҳам ўйинга аралаша бошлади. — Борди-ю мэн бошқа одам бўлиб чиқсам-чи? Унда нима бўларди?

Андрей ишнинг кўзини билган одамлардек арқонни тортиб кўрди, костюмини кўздан кечириб, тик жарга оёғини тираб, пастга туша бошлади. Бола ҳам унинг орқасидан чаққонлик билан сирғаниб тушди.

— Чакки эмас, — деб қўйди у Андрейни мақтаб.

Эгнида трусикдан бўлак кийими бўлмаган Матвей Семёнович Григорьев учта иштончан бола билан торгина қумлоқ соҳилда у ёқдан бу ёққа югуриб, сув тўлқинларида қалқиб юрган қоғоз кемага тош отар эди. Профессор Андрейни кўриб қолиб, болаларга нималардир деди, улар истар-истамас нари кетишди. Андрей пиджagini ечиб, Григорьевнинг ёнига, совий бошлаган қум устига, денгиз томонга қараб ўтирди.

Бу гал иш бутунлай ўзгача бўлди. Григорьев Андрейнинг сўзларини диққат билан тинглар ва у билан ўз тенги сингари гаплашарди.

Баъзи масалаларни Андрей ўзи фаҳмлаб олди, бошқаларини эса шундай равон ифодалай бошладики, бу билан у ҳатто Григорьевни боши берк кўчага киритиб қўймоқчи эди-ю, яна профессор тўсатдан қўлларини ёйиб, гапларингиз тутуриқсиз, деб юбормасин деб чўчиди.

Андрейни шубҳалантирган ножўя фикрлар ҳали қабул қилинмаган янги қонунлар сифатида Григорьевнинг хаёлини ўзига жалб этган эди. Андрей ҳозир Григорьевнинг ёрдами билан кучли қанотлар ёзиб, осмонга парвоз қилгандай ва у ердан туриб, ўз ишини бошқа проблемалар қаторида аниқ кўргандай бўлди. Григорьев Андрей ишидаги зиддиятларнинг зоҳирий чалкашликлари орасида ўзаро муносабат мавжудлигини ғоят ўткир фаҳм-фаросат билан ҳис қиларди. У, шунча вақтдан бери чакалакзор ичида адашиб юрган Андрейга нажот йўлини кўрсатиб берди. Аниқ қилиб айтганда, бу парвоз қилиш эди.— Андрей буни бошқача тасвирлай олмади. Андрейнинг нафаси қиса бошлаган, Григорьев эса ўзини жуда яхши ҳис этаётган бу чўққида ниҳоят, шу пайтгача тушуниб бўлмаган ҳодисаларни бир бутун қилиб қўшиб кўриш мумкин эди.

— Сиз олий математикадан чўчняпсиз, — деб уришди Григорьев.— Дарвоқе, у билан апоқ-чапоқ бўлиш керак!

У саркарда сингари фақат умумий стратегик план белгилаб берди — тактик йўл-йўриқларни эса Лобановнинг ўзи топиши керак. Айтгандек, конденсаторни бошқа қилиш керак; бугун Григорьевникига конденсатор ўтаси Смородин дегаң одам меҳмон бўлиб желади. Лобанов шу одам билан шартлашиб олсин.

Григорьев локатор принципини турли хил алоқа линияларига қўллаш мумкинлигини кўрсатиб берди. Унинг тушунтириш усулидан Андрей завқланарди: ҳеч тортинмай, энг узоқ тушунчаларни бир-бирига таққослар, баъзан бу таққослаш қўпол хом хаёл бўлиб чиқар, лекин у бунга эътибор ҳам бермасди. Бу иш усули кишидан жасурликни талаб қилар, лекин мулоҳаза билан ишловчи ва қўрқоқ донишмандларнинг ҳеч қачон ақлига кирмаган буюк кашфиётларга бошлаб бориши мумкин эди.

Бу жиккак, беозор одам ҳеч нарсадан чўчима, буюк олимлар қўлидан келмайдиган муътабар тушунчаларни фош қилишга интилардики, Андрей унинг бу хатти-ҳаракатидан чўчиб, жунжайиб ўтирарди. Шу нимжон гавадали Григорьев Андрейнинг олдида эртаклардаги паҳлавонларга ўхшаб кўрингандан кейин, бу бўй, бу мускулларнинг Андрейга нима кераги бор?

Матвей Семёнович суҳбат учун бу бўм-бўш соҳилни танлагани тасодифий эмас, деб ўйлади Андрей. Бу ерда на қоғоздан ва на справочниклардан фойдаланиш мумкин, хаёлнинг парвоз этишига ҳеч нима халақит этмайди, шу осмон ва сувнинг бепоён зангори фонида ишнинг туб моҳияти, қалби, ўзаги ҳосил бўларди.

Григорьев эриқ тиззаларини қучоқлаб ўтирди.

— Йўқ-йўқ, сиз ҳоят буюк бир нарса ихтиро қилгансиз,— деди у хаёлчанлик билан, Кейин Андрейга локатор ёрдами билан ўзи сўнгги йилларда ишлаётган электр ёйи механизми ҳақидаги жуда муҳим ҳодисаларни текшириш ниҳоятда қизиқарли бўлади деб тушунтирди.

Мағрурона қувонч Андрейни ҳаяжонга солди, локаторнинг Григорьевга нима фойдаси борикин,— деб ажабланди у, демак, Григорьевнинг ҳам кўп йиллардан буён овора қилиб юрган ишлари бор экан-да, Григорьевнинг тортинчоқлик билан ёрдам тўғрисида илтимос қилганидан у таъсирланиб кетди.

— Эҳ, қўлимдаги ишдан қутулиб олсам эди...— деди хаёлчанлик билан хўрсиниб Матвей Семёнович.

— Қандай ишдан?

— Мен ҳозир Тонковнинг машҳур кўприк усуллари учун математик далил тайёрлаяпман.

— Менинг рақибимга ёрдамлашаяпман денг,— деди кулиб Андрей,— Наҳотки, сиз унинг усулини...

Григорьев елкасини қисиб қўйди:

— Мен ҳеч нарса ўйлаётганим йўқ. *Мажбур қилин-
япти.* Бунинг устига... назарий маншқ қилиқ бўлади.

— Амалийси-чи?

— Амалийси ҳам секундининг юздан бир ҳиссасига
тўғри келган темир йўл жадвали қанчалик зарур бўла-
са, шунчалик зарур нарса.

— Шу бўлмағур ишга бошингизни огритиб нима қи-
ласиз?— деди Андрей ҳайрон бўлиб,

— Шошманг, ишнинг практик томонига аралашингга
қандай ҳақим бор? Мен Тонков билан шерик сифатида
ишлайман. У директор, ўзи олим. Хафа бўлади. Ундан
кейин... сичқонларнинг кемириши учун бунақа расчёт-
ларни кўп қилганман!— деди Матвей Семёнович алам
билан.— Биринчи марта эмас...

— Майли, Тонковни қўяйлик. Келинг, сизнинг ёй на-
зариянгизни охиригача олиб борайлик,— деди Андрей—
Локатор масаласи ҳал бўлиши билан, мен сизнинг ўл-
човларингиз учун схема ясашга уриниб кўраман.

Григорьев қўлларини силтай бошлади. Бе, Лобанов
бундай дардисар иш билан бошини қотириб нима қи-
ларди? Гўё Григорьев ҳиқиллаб ёпишиб олгандай бўлиб
чиқди-ку. Йўқ, йўқ... У ўрнидан дик этиб туриб, апил-
тапил кийина бошлади.

Электр ёйи назарияси янги қудратли гидростанция-
ларнинг виключателлари учун ҳал қилувчи аҳамиятга
эга. Сваркачилар, прожекторчилар ундан фойдала-
нишлари мумкин... Андрей қизишиб кетиб, техниканинг
ўнлаб соҳаларини тилга ола бошлади. Григорьев оёғини
шимининг почасига тиколмай, ҳаяжонланиб ва уялиб
қум устида ирғишларди. Андрей уни ушлаб турди.

— Мен рози, Андрей Николаевич,— деб гудурлади
Григорьев,— мен сизга қўлимдан келганча ёрдам бера-
ман... Менга ҳамма расчёт қисмларини беринг.

Андрей пиджагини елкасига солиб, илашган қумин
қоқди.

— Сиздан шу усулда фойдаланиш, Матвей Семёно-
вич,— паравой болга билан ёнгоқ чақиш билан бара-
вар. Сиз бугун менга анчагина ёрдам бердингиз. Сиз ўз
ёйингиз устида ишлашга киришинг.

Бундан бир соат олдин Григорьев Андрейга пайгам-
барга ўхшаб кўринган эди. Энди эса унинг олдида ажой-
иб кашфиёт устида иш олиб бораётган одам турар, у
ҳам баъзан пуч ишлар устида бош қотирар, ўйлар, бу

ҳам сал нарсадан таъсирланиб зардаси қайнаб кетарди. У Тонковга ўзини эксплуатация қилишга йўл қўйиб қўйган эди. Ана шунинг учун ҳам Андрейга жуда яқин бўлиб туюлди.

Уларнинг орқасидан ҳуштак овози эшитилди. Матвей Семёнович бармоқларини оғзига тиқиб, жавоб ҳуштагини чалди. Шу пайт буталар орасидан икки бола кўринди. Уларнинг биттаси Григорьевга ўхшаш зағча кўзли бояги бола, иккинчиси Андрейга нотаниш.

— Йиғилишди, — деб хабар берди болалар.

Григорьев қўли билан ишора қилди. Болалар дарҳол ғойиб бўлишди, жарликда шохларнинг шитирлагани эшитилди.

— Бу разведка, — деди профессор жиддий ва сирли қилиб. — Врачлар мента чўмилишни тақиқлашган, демак, жанжалдан ўзни олиб қочиш керак. Мени сўраса, кўрганам йўқ дейсиз, хўпми? Туя кўрдингми? Йўқ! Қани, дачага қараб юраверинг, мен ўз йўлим билан бораман.

— Сизнинг йўлингизни мен биламан, — деди Андрей унга арқонни ишора қилиб.

Матвей Семёнович эса бармоғи билан пўписи қилиб қўйди ва буталар орасига кириб йўқолди.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

Олимлар посёлкасининг урф-одатига биноан, шанба кунлари кечқурун галма-гал бир-бирларининг уйига қарта ўйнашга йиғилишадилар. Бугун кечқурун меҳмонлар Григорьевларникига тўпланишди.

Андрей кириб келганда, айвон билан туташган катта уйда олти киши ўтирарди. Айвонда яна тўрт кекса бақириб-чақиришиб, қартада «аҳмоқ-аҳмоқ» ўйнашарди. Григорьевнинг ўзи ҳали йўқ эди.

Андрей Матвей Семёнович билан суҳбатлашгандан кейин ўзини шундай хурсанд ва кўтаринки руҳда ҳис қила бошладики, атрофдаги кўринган ҳар бир нарса шодлик манбаи бўлиб туюларди.

У Григорьевнинг хотини билан танишаркан, худди шундай бўлиши керак деб ўйлади: у кичкина, нозиккина жувон бўлиб, тор манглайи кокилчалар билан тўсилган, чеҳрасида инжиқлик аломатлари сезилиб турар, гўё

қўғирчоққа ўхшар эди. Уни Зинаида Мироновна деб чақиршар, бу исми ҳам жисмига монанддек эди. Уйдаги ҳар бир икир-чқир, ҳатто баланд ва поқулай суянчиқли қадимий креслоларни ҳам Андрей ўришди деб топди. Ҳозир унинг қалби шу уйда яшовчиларга нисбатан ҳурмат, эҳтиром туйғулари билан лиммо-лим тўлган, гўёки у бу ерда чинакам талант эгалари қай йўсинда яшашлари ва ижод қилишларининг ҳаяжонли сирларини очиши мумкин.

У Зинаида Мироновна билан меҳмонхонани айланиб, меҳмонлар билан бирма-бир қўл беришиб кўришди, Тонковнинг олдида бошлаб келишганда, Тонков ҳеч ажабланмасдан, момақалдироқ сингари гумбурловчи овоз билан:

— О, кутулмаган кўнгилли ҳодиса,— деди-да, оппоқ йирик тишларини кўрсатиб илжайди.

Зинаида Мироновнанинг сочлари оқарган кекса онаси кичик бир столча олдида такаббурона ўтириб олиб, қарталарни териш билан банд, нарироқда, унинг чап томонидаги диванда эса, сочлари бефарқ таралган, қирра юзли бир қиз билан лўппи юзли, чеҳраси қувноқ бир ёш йигит ўтирарди.

— Смородин!— деди у Андрей билан танишаркан, унинг қўлларини қаттиқ силтаб қисиб.

Андрей жисмоний соғлом ва кучли кишиларни яхши кўрарди, у конденсатор тўғрисида гапиришмоқчи бўлган бу Смородин ҳам шундай қувноқ, хушфезл ва забардаст йигит эканлиги унга жуда ёқиб тушди.

Зинаида Мироновна Андрейга жой кўрсатди-да, ўзи кўйлагини қилпиратиб, Тонков томонга йўл олди.

Қизнинг исми Анечка экан. Унинг тили ўткир, истеҳзоли эди; у Зинаида Мироновнанинг жияни сифатида, шу ердаги меҳмонларни масхара қилиб ўтирарди. Бу ишда унга Смородин ҳам кўмаклашмоқда. Андрей ҳам уларга қўшилишиб кулар, Григорьевлар уйида худди мана шунақа аёвсиз кинояли суҳбат бўлиши муқаррар деб ўйлаб, ҳозир ўзини бениҳоя хушчақчақ ҳис қила бошлади.

— Оҳо, Петушков ҳам ёнидан бир сўм чиқарди,— деди Анечка айвон томонга имо қилиб,— қаранг, унинг шундай оппоқ сочли катта калласига ётибор бермай, «аҳмоқ»қа чиқариб ўтиришибди-я, ай, ай, ай, аттанг.

— Лекин, диссертация ёқлашда у ҳаммани аҳмоқ қилиб қўйган эди,— қўшиб қўйди Смородин.— Андрей Николаевич, унинг докторлик диссертациясини қандай ёқлаганини эшитганмидингиз? Электрохимия соҳасидан диссертация ёқлаган. Химиклар уни химия соҳасида ҳеч балога тушунмайди-ю, аммо машҳур электрик деб ҳисобладилар, электриклар эса, унга машҳур химик сифатида овоз беришди.

— Энди олти мингни олиб ётибди,— деди Анечка,— ўзи аллақандай сирли зулмат қучоғига кириб олган-у, онда-сонда ёруғлиққа чиқса ҳам, битта-яримта одамни бефаросат, деб айблаш учун чиқади.

— Анечка, йигитларимиз Петушков тўғрисида қандай протокол тузишганини айтиб беринг,— деб илтимос қилди Смородин.

Анечка кулиб юборди.

— Диссертация ёқловчи,— деб сўзларни чўзиб-чўзиб гапира бошлади у,— ўз нутқида теманинг мазмунини қисқа ва аниқ баён қилди ва бу билан ўзига фан доктори унвони бериш зарурлигини исбот этди. Сўзга чиққан оппонентларнинг нутқидан маълум бўлишича, улар диссертацияни ўқимаганлар, аммо уларнинг ҳар бири диссертант тўғрисида маълум фикрга эга эканлар. Петушковнинг сўнгги сўзидан маълум бўлдики, у оппонентларнинг ёътирозларини эшитмаган, лекин уларнинг ҳар бири тўғрисида...

Меҳмонхонага Матвей Семёнович кириб келди. У қора костюм кийган, галстуги шошиб-пишиб боғланган эди, ўзи қандайдир хомуш, феъли бузуқ кўринарди. У тортиниб, ҳамма билан бир-бир кўришиб, соғ-саломатлиги тўғрисида ҳурмат-эҳтиром билан берилган саволларга жавоб қайтарди. Афтидан, бу маросим унинг учун жуда мушкул ишга ўхшарди. Андрейнинг олдига келганда кўз қисиб, «хуш келибсиз!» дегандай алланималарни мингирлаб қўйди. Кейин айвон томонга юрди. лекин қайнанаси столга терилган қарталардан кўзини узмай, шу заҳотиёқ:

— Матвей, у ерда шамоллаб қоласиз,— деди.

Григорьев итоаткорлик билан кетига қайтди.

Зинаида Мироновна баланд овоз билан Тонковга эридан шикоят қила бошлади:

— Сиз Матвейга тушунтирсангиз бўларди. Соғлигининг мазаси бўлмаса ҳам, шу ҳамкорлик баҳонаси би-

лан заводларга юборишгани юборишган. Ифлос ҳаволи цехда ишлаб ўтириш...

— Зиночка...— деди мулойимлик билан Матвей Семёнович.

— Ўтинаман, мен билан баҳслашма,— деди Зиночка буйруқ оҳангида унинг сўзини бўлиб.

«Оҳо, унча-мунча қўғирчоққа ўхшамайди, шекилли»,— деб ўйлади ажабланган Андрей.

— Мен ҳайронман: институт жамоатчилиги нега бунга эътибор бермасикин. Наҳотки, шундай одамларни жуда авайлаб сақлаш кераклигини тушунишмаса. Юрий Ильич, менга шуни тушунтириб беринг-чи, бизда фаннинг танҳо ўзи бўлиши мумкин эмасми?

Тонков, соқолини оҳиста силаркан, Зиночкани юпата бошлади:

— Бу вақтинчалик бир ҳол. Бунда, албатта, оқилона маъно бор, фақат...— У гўё фортепианода гаммани чалаётгандек, оппоқ бармоқлари билан нафис иборалар қилди ва маънодор қилиб, қошларини чимирди.— Суҳбат фан билан ишлаб чиқариш корхоналари ўртасидаги узвий алоқага келиб тўхтаганда, Академия президенти менга шундай деган эди: олимларни бўларбўлмас нарсалар билан вақтини банд қилиш ярамайди, ишлаб чиқариш корхоналари билан фан ўртасидаги дўстлик шундай бўлиши керакки, олтин тухум қилувчи товукни сўйиш эмас, уни асраш билан барабар бўлсин. Сиз билан бизнинг вазифамиз, Матвей Семенович, асосий ғояларни илгари суришдан иборат.

Андрей, ҳозир Григорьев Тонковни қаттиқ масҳаралайди, деб кутган эди; шунда унинг ўзи ҳам Григорьевга ёрдамлашмоқчи, Тонковдан бизнинг электро лабораториямиз билан ҳамкорлик қилиш тўғрисида шартнома тузиб қўйиб, нега бу ерда тилёғламалик қиялпсиз, деб сўрамоқчи эди, аммо Григорьев гўё Тонковнинг нима дейётганини тушуниб олмоқчи бўлгандай, индамай ялтироқ бошини ишқалай бошлади. Тонков бу ерда, Григорьевнинг уйида ўзини бемаза бир одам сифатида ҳис қилиши керак, деб ўйлаган эди Андрей. Бироқ Тонков ўзини мағрур ва тетик ҳис қилар, унинг қоп-қора соқоли, серсовлат қомаги ва бошига кийган ипак қалпоқчаси олдида, Григорьев ўзининг шалпайган костюмида ниҳоятда кўримсиз ва нимжон одамга ўхшарди. Афтидан, бу уйда уни ўғлидан бўлак ҳеч ким ҳурмат қил-

майдиганга ўхшайди, уни каттакон бола сифатида ҳисоблаб, минут сайин танбиҳ бериб туришса керак. Бу ерда у, Андрейни биринчи учрашув вақтида шафқатсиз равишда қувиб юборган Григорьевга ҳам, бундан бир соат бурун пляжда буюк фан арбобларини мардларча ер билан яксон қилган Григорьевга ҳам сира ўхшамас эди.

Андрей Зинаида Мироновнанинг аёл эканлигини, онасининг бошидаги оппоқ гажакларидан ва карта ўйнашга ҳирс қўйганидан бачкана эскилик анқиб турганини пайқайди. У Матвей Семёнович қандай вазиятда яшаши керак эди-ю, аслида қандай ҳолга тушиб қолганлигини аста-секин пайқай бошлади.

— Қаранглар,— деди Анечка, олдинга энгашиб,— Ростовцевнинг қилаётган қилиғини кўряпсиэми?

Смородин кўзларини сузиб тикила бошлади ва бирдан хохолаб кулиб юборди.

— Оббо айёр-эй, қаранг, ўз портсигарини перископ қилиб, анави лапашанг Пудановнинг қарталарини кўриб оляпти.

Қора сочили, серҳаракат Ростовцев жон-жаҳди билан қўлларини силтар, унинг ингичка чўққи бурни муғомбирона жийрилар, хуллас, тўртта ўйинчи ичида энг абжир ва тўполончиси шу эди.

Петушков ингичка овози билан чинқириб, алланима тўғрисида беҳуда баҳслашар, унинг кичик кўзлари ғабдан чақнади.

Андрей Ростовцевни антенна устида ишловчи энг яхши мутахассис сифатида танир эди. У ўз соҳасида жуда уддабурон одам ҳисобланарди. Анечканинг гапига қараганда ўзининг биринчилик ўрнини жуда авайлаб ҳимоя қилар, қувиб ўзиб кетмоқчи бўлганларни ҳеч андиша қилмай, йўлидан четга итариб юбораверар экан. Раҳбарлик ролини сақлаб қолиш мақсадида, ҳар қанақанги жангга киришишдан ҳам қўрқмасди. Унда янгиликни ҳис қилиш туйғуси жуда зўр: биронта катта истиқболга эга бўлган иш чиқиб қолгудек бўлса, у дарҳол ишнинг ғоясини илиб олар ва уни давом этдириб кетарди. Жуда яхши жиҳозланган лабораторияси, моҳир ёрдамчилари туфайли, ўзининг ниҳоятда меҳнатсеварлиги ва порлоқ қобилияти туфайли тезда лойиҳа авторидан ўзиб кетар ва яна ҳаммадан олдинда ғолибона одим отиб кетаверарди.

— Бундан чиқди, у олғир калхатлардан экан-да?— деди Андрей маънос.

— Ҳеч-да,— деб қарши турди Анечка,— ҳеч амал-параст эмас. Ҳасадчи ҳам эмас. Фақат ўзининг ҳаммадан кўпроқ билишига самимий ишонади. Эҳтимол, у ҳақдир. Антеннадан бўлак, ҳамма соҳада ҳам у жуда ажойиб одам. Ҳазилкашлигини, ҳар хил қизилқ нарсаларни ўйлаб чиқаришини айтмайсизми!

— Оҳо, сиз, кишининг яхши хислатларини ҳам кўра оларкансиз-ку,— деди киноя билан Андрей.

Анечка қизариб кетди, оғзини жуфтлаб бир нарсa демоқчи эди, Смородин гап бошлаб юборди:

— Ростовцевнинг яқинда қилган қилиғини эшитдингизми? Пудановнинг машинаси бор, ўзини уста шофер деб ҳисоблайди. Бир куни машинаси институт гаражида турганда, Ростовцев у ерга кириб олиб, машина глушителига милиционер ҳуштагини ўрнатиб қўйибди. Ўзиям ҳуштакни шундай ўрнатибдики, ҳуштак машина маълум тезликда кетаётгандагина чалинадиган бўлибди. Кечқурун Пуданов бизнинг шефимиз Тонковни машинасига ўтказибди-ю, дачага равона бўлишибди. Проспектга чиққанда, машинани тезлатган экан — бирдан ҳуштак чалиниб қолибди-ю, Пуданов машинани тўхтатиб, муюлишда турган милиционер олдига борибди. У бўлса ҳеч нимадан хабарим йўқ, дебди ва ҳар эҳтимолга қарши, машинанинг номерини ёзиб қолибди. Улар яна йўлда давом этишибди. Бир газ берган экан, яна ҳуштак чалинибди. Машинани тўхтатиб, атрофга қарашса, ҳеч ким йўқ эмиш. Хуллас, бир амаллаб, тош йўлга чиқиб олишибди. Бу ерда яна ҳуштак овози эшитилаверибди. Аммо атрофда жон асари йўқ эмиш. Чоллар сал бўлмаса эсдан оғиб қолаёзишибди. Қўйинг-чи, галлюцинацияга¹ йўлиқишибди-да!

Бу Пуданов ҳозир Андрейга ёнламасига ўтирарди, Андрей уни зўрға таниди. Пуданов семириб, қорин солиб кетибди. Унинг бурни кўкарган бўлиб, чеҳрасида хотиржам табассум белгилари акс этарди.

— Ҳозир нима билан шуғулланыпти?— деб сўради Андрей.

— Астра гули ўстириш билан банд,— деди Анечка.

¹ Миянинг чалғиши натижасида йўқ нарсаларнинг бор бўлиб туюлиши.

— Йўғ-эй, жиддийми?

— У шуғулланаётган бирдан-бир жиддий иш ана шу.— Анечка Пудановнинг эллиска яқин астра нави-ни коллекция қилганини айтиб берди.

Андрей Пудановни энг сўнгги марта урушдан олдин, ўзи кашф қилган фотоэлементлар тўғрисидаги лекцияси пайтида кўрган эди. Кейин Пуданов лауреат бўлди, уни бир қанча илмий советларнинг аъзоси қилиб сайлашди, журналларнинг редколлегияларига киргизиб қўйишди, унинг тўғрисида мақолалар ёза бошлашди, суҳбатлар уюштиришди, хуллас номи борган сари омма ўртасида машҳур бўла бошлади. Шон-шухрат қуши бора-бора унинг бошига қўниб олди. Бу шухрат ҳукмронлик қилиб, уни илмий ишларга камроқ эътибор беришга мажбур қилди, икир-чикир ишлардан ва ташвишлардан озод қилди. Мана, ниҳоят... астра гулига гал келди! Лекин Пуданов Петушков эмас. Петушков қобилиятсиз, бемаза одам, бу эса — чинакам олим. Ахир у жуда зўр талант эгаси эди-ку. Андрей қайғура бош-лади.

— Менимча, Пуданов умрининг охиригача шундай отоқли киши сифатида қолса керак,— деди Анечка,— унинг тўғрисида одамлар: «Бўлмасам-чи, эсингиздами, бир вақтлар ўз элементлари билан шов-шув кўтарган эди», дейишади, ё шунга ўхшаган гаплар билан эслашади.

— Албатта шундай бўлади,— деди Смородин қувноқ оҳангда,— ҳозироқ китоб муқаддималарида номини тилга олишади, аммо, текстнинг ўзида, унинг тўғрисида чурқ этмайдилар.

Хилват жойга ўтириб олиб, Пудановга қарата ичи қоралик билан масхаралаб айтилган гаплар Андрейни ранжита бошлади.

— Тушунмадим, нимадан севиняпсиз,— деди у хўм-райиб.

Бу орада Григорьев қайнанасининг йўқлигидан фойдаланиб, аста-секин айвонга чиқди, карта ўйнаб ўтирганлар, шов-шув кўтариб, уни табриклай бошладилар.

Шу пайтгача Андрейга орқасини ўгириб ўтирган баланд бўйли чол ўрнидан турди-да, Григорьевга қўл чўзди. Бу одам, эгнидаги эскича фасондаги пиджаги, калта қилиб қирқилган оппоқ сочларига қарамай, беҳад ёш

кўринарди. Унинг ажин босган, буғдой ранг бўйнига кўйлагининг сутдек оппоқ қайтарма ёқаси жуда келишиб тушган; Андрейдан бошқа яна фақат ўшанинг бўйнида галстуги йўқ. У Григорьевни қўлтиқлаб олиб, йигитлар сингари енгил-енгил одим отиб, айвонда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Ким у?— деб сўради Андрей Анечкадан.

— Кунин.

— Кунин!— Андрей мамнуликдан қизариб кетди. Бу ном рус физикасини кашф этувчилар шуҳрати билан чамбарчас боғлиқ. Кунин Лебедев ва Лазаревлар билан бирга ишлаган, Поповни, Тимирязевни билади. Ҳамма дарсликларда ҳам унинг электростатика устидаги тажрибалари баён қилинади. Андрей студентлик вақтида имтиҳонда Кунин формуласини ечган эди.

— Нечага кирган??

— У Мис чавандоз билан тенгқур...— деб гап бошлаган эди Смородин, Андрейнинг хўмрайиб қараб турганига кўзи тушиб, оғзидаги оғзида қолди, кейин гапни бошқа ёққа буриб, Куниннинг яқинда ёзган бир мақоласи тўғрисида гапира кетди. Кунин бу мақоласи туфайли гўё идеализм ботқоғига ботганмиш. Андрей у мақолани ўқиган. Мақола физикадаги бир қапча моғор босган тушунчаларни ағдар-тўнтар қилиб ташлаган, бу мақола фанда ягона назария тузиш, қарама-қаршиликларни тўғри талқин қилиш учун бўлган мардона уриниш эди, шунинг учун Андрей унинг мулоҳазаларининг янгилигига, самимийлигига ва мардоналигига қойил қолиб, баъзи ерларда талқин қилинган қалтис даъволарини ҳам кечирган.

Уларнинг олдидан Тонков Зинаида Мироновна билан қўлтиқлашиб ўта бошлади. У буларнинг Кунин тўғрисида гапиришгаётганини эшитиб, гап қотди:

— Ҳа, ҳа... бизнинг академикларимиз орасида уни обрўсиз деб ҳисоблашади. Зинаида Мироновна, сиз Матвей Семёновични ундан эҳтиёт қилишингиз керак.

— Куниннинг хатолари, баъзи бир олимлар эришган муваффақиятлардан ҳам афзалроқдир,— деди хомушлик билан Андрей ва ўзи қизариб кетди.

Тонков мулойимлик билан илжайиб, аёл киши олдидан илмий тортишув билан шуғулланиш айб бўлади, деб қўйди.

Андрей таъби хира бўлиб айвонга чиқди ва қандай

бўлмасин Григорьев билан жайрлашиб , тезроқ жўнаб қолишни ўйлай бошлади.

Пуданов мудраб кетаётган кўзлари билан жилмайиб Петушковга имлар ва айвоннинг бурчагида қизгин суҳбатлашиб турган Кунин, Ростовцев ва Григорьев томонга тикиларди. Пуданов Петушковнинг валдирашини эшитишдан зерикканлиги, шунингдек ўрнидан туришга эринчоқлик қилаётганлиги кўриниб турарди: агар биров уни ўрнидан кўтариб қўйса, бориб анави учта чолнинг суҳбатига жон деб аралашган бўларди.

Матвей Семёнович Андрейни кўриб, уни ўз дўстларига таништира бошлади. Улар Андрейни очиқ чехра билан кутиб олишди. Кунин — рицарь сингари эътибор билан, Ростовцев эса, мазақ қиладиган жойи бормикин деб, муғомбирона қараш билан қарши олди.

Улар, Марсда ҳаёт борми, йўқми, деган масалани муҳокама қиладиган эдилар. Бу суҳбатларида ҳеч қандай янгилик ёки биронта ақлга сиғмайдиган фикрнинг йўқлиги, ундан ташқари, бу суҳбат оҳанги кичик болаларнинг суҳбатига ўхшаб кетиши Андрейни ҳайратда қолдирди.

Григорьев улар даврасида анча очилиб кетди, кўнгли кўтарилиб, тинмай бошини чайқарди. Андрейнинг қаршисида яна аввалги Григорьев намоён бўлган эди.

— Юлдузлар қаёқдан пайдо бўлган, биласизми?— деб сўради Ростовцев бурнини муғомбирона жийириб.— Бу атом энергияси топилган бошқа дунёларнинг қолдиқлари; у ерда одамлар атом энергиясини топишга топишган-у, аммо бир-бирлари билан келиша олмаганлар, оқибат...

Ҳеч ким кулмади. Ростовцевнинг ўзи ҳам бирдан жиддий тус олди.

Куниннинг қорачадан келган юзи жуда қариб кетганга ўхшади. Григорьевнинг зағча кўзлари сузилиб, аллақаёққа тикилди. Ростовцевнинг сўзлари Андрей фикрини бошқа томонга буриб юборди, унинг кўзи олдида бу кишиларни қондош, жондош қилган фан тақдири учун, инсоният тақдири учун жавобгарликнинг шиддатли туйғуси муҳайё бўлди. Атом-водород қуролларининг қанчалик даҳшатли кучга эга эканлигини ҳаммадан кўра кўпроқ шулар яхши билардилар.

Шу он Андрей бу уч олим тўғрисида ўйлай бошлади. Улар оддий инсон сингари қанча заиф ва нуқсон-

ли бўлишларига қарамай, том маъноси билан чинакам олим эдилар. Андрей бу сўзни ҳеч қачон ўзига тадбиқ этолмасди, албатта. Улар — фан генераллари, у эса шу фаннинг оддий солдати эди. Шунинг учун ҳам у солдат сифатида, уларнинг ҳар бир қўл ишораларига, ҳар бир сўзига алоҳида эътибор берар, гўё ўз тақдирининг қандай бўлишини аниқлашга уринаётгандай, у олимларни бири-бири билан таққосларди. Уларнинг биттаси ҳам тўлатўкислигича унга маъқул тушмади, уларнинг ҳар бирида ўзига хос нуқсон ва фазилати бор эди.

Лекин Андрей уларнинг ҳар биридан ўзига керак бўлган яхши хислатларни қабул қилиб оларкан: «Булар сенга фойда беради!» дер ва улардаги нуқсонларни кўриб, ўзига-ўзи «Ўзингни бундай одатдан эҳтиёт қил!» дерди.

Тонков ҳам булар олдига яқинлашди. Куниннинг ноқулай аҳволга тушиб қолганига учирик қилиб, унинг лабораториясида аллақандай илмий ишни синаб кўришни таклиф қилди ва асбоб-ускунадан ёрдамлашишга ваъда берди. Тонковнинг бу олий ҳимматида ҳеч қандай шубҳа бўлмаслиги керак, у ахир, бутун масъулиятни ўз бўйнига олиб, обрўсини хавф остида қолдириб, Кунинга ёрдамлашмоқчи-да; релятивизм, идеализм ва эмпиризмда айбланган Кунин илмий текшириш ишлари учун унга маблағ ажратишларини кутмаса ҳам бўлади.

Кунин эҳтиром билан таъзим қилиб, Андрейни қойил қолдирди. Унинг бу таъзим қилишида Тонковнинг таклифини илтифотсизлик билан кескин рад қилгани сезилиб турарди. Шу оннинг ўзида Кунин ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, студентлик чоғида машҳур Лебедев қўлида ишлаб юргандаги бир воқеани ҳикоя қила бошлади:

— Ўша пайтда Петр Николаевич Россияда деярли биринчи бўлиб рентген аппаратида сурат олиш билан шуғулланарди. Бизнинг кичкинагина кўримсиз лабораториямиз мамлакатимиздаги бирдан-бир физик текширув лабораторияси ҳисобланарди. Шароит жуда оғир эди. Масалан, бизда фақат битта лаборант — Давид деган бир киши ишларди. Ўзи жуда ажойиб одам, қўли гул эди-ю, лекин хулқининг мазаси йўқ эди, бўлар-бўлмасга минғирлагани минғирлаган эди. Петр Николаевични эса яхши кўришга яхши жўрарди-ку, лекин озгина ҳам ҳурмат қилмасди. Давиднинг фикрича, Петр Николаевич омади йўқ одам эмиш. Давид серсовлат одамлар-

ни жонидан севарди. Шундай қилиб, бир кун эрталаб бизнинг подвалга бир савдогар кириб келди. Унинг қундуздан тикилган почапўстинининг тугмалари ечилган, мешдек қорни олдинга туртиб чиққан, тўппа-тўғри қовоқхонадан келаётган бўлса керак, оқ камзулига вино тўкилган эди. Соқолини кўрсангиз мана бу ерга келадилар!— Кунин қорнини қаппайтириб, кучаниб бақирди.— «Профессор-фотограф ким бўлади?»— Петр Николаевич иккинчи хонада ишлаб ўтирарди. Эрталабки пайт унинг учун энг муқаддас дам ҳисобланарди, шунинг учун ҳеч ким уни безовта қилишга журъат этолмасди. Давид типирчилаб қолди ва савдогарнинг ваҳимали жасадини кўриб, ийиб кетди-ю, Лебедевни чақирди. Петр Николаевич қўшни хонадан чиқди. Савдогар ундан: «Фотограф сизмисиз?»— деб сўради.— «Қанақа фотограф?»— савдогар унга:— «Гап бундай, мухтарам зот, демак, биз ўзимизнинг ички портретимизни олдирмоқчимиз»— деб рентген ҳақида гапира бошлади. «Сурат табиий катталикда бўлса». Кейин у бизнинг пастак ғира-шира уйимизга қўл силтаб деди: «Пулни аямаймиз. Агар яхши ишласангиз, рафиқамнинг портретини ҳам буюртираман».— Ҳикоя шу ерга келганда, Кунин ҳаммага бир-бир кўз югуртириб чиқди, аммо Тонковга сезилар-сезилмас ўзгача назар ташлаб қўйди.— Лебедевнинг ранги бўзариб кетди,— ҳикоясида давом этди у,— кейин тўсатдан оёқ депсиниб: «Давид! Хайда уни, тепиб чиқар!»— деб бақириб юборса бўладими. Бу асло бировга қаттиқроқ гапирмаган хушфёъл, мулоҳим Петр Николаевич эди!— Григорьев бу ҳикоядан ҳам хижолат бўлиб, ҳам шамнун бўлиб, ялтироқ бошини ишқалай бошлади.— Кейинчалик бизнинг студентлардан ким ҳам унга: «Петр Николаевич савдогарнинг суратини лаборатория фойдасига олсангиз бўларди, пулига асбоб-ускуна олган бўлардик»,— деганида, Лебедев унинг сўзини бўлиб: «Сиз, мухтарам афандим, фанни бир фоҳиша деб ҳисобласангиз керак»,— деган эди. Давид эса, савдогарни қувиб чиқаргандан кейин Лебедевни ниҳоятда ҳурмат қила бошлади.

Тонков бошқалар билан бирга зўрма-зўракайига хоҳлаб кулишди-да, Петушков олдида ўтди.

— Ёзган мақолангиз учун тинчлик бермаяптиларми дейман?— деб сўради Ростовцев Кунинга хайрихоҳлик билдириб.

— Ҳо тинч қўйишсин, ҳо қўйишмасин, барибир, кимдир ишни давом эттириши керак-да,— деди ҳорғинлик билан Кунин, сўнг Тонков томонга имо қилиб қўшиб қўйди.— Уларга ишониб бўлармиди. Уларнинг вазифаси жағини оғритиб бизни ёмонлаш экан. Мен эса, биласизми, ҳозир яна бир янги мақола тайёрлаяпман. Хайр, мақоламда хатолар бор эди дейлик, лекин унинг яхши томонлари ҳам бор эди-ку.

Бир оздан сўнг Ростовцев билан Кунин Пудановни олиб, жўнаб кетишди, шунда Андрей Григорьевдан бўлак уйдаги одамларнинг барчасига жон кирганини, ўзларини эркин ҳис қила бошлаганини сизди.

Матвей Семёнович эса, қўйдан айрилган етим қўзидек меҳмонлар орасида анча уриниб қолди.

Андрей ундан Кунин тўғрисида сўрамоқчи бўлиб турган эди (у Матвей Семёновичга Кунин тўғрисидаги суҳбат ёқишини биларди), лекин Григорьевни Смородин ўзига қаратиб олиб, қўл ёзмасига ундан рецензия ёзиб беришни илтимос қила бошлади.

У ўзини соф кўнгилли, камтар йигит сифатида кўрсатиб қандай рецензия кераклигини гапира бошлади. Унинг устомонлигига қойил қолса бўларди: у энг қалтис масалалар устида шундай юзсизлик билан гапирардики, кези келганда гапларни ҳам ҳазилга айлантириб юбориши мумкин.

— Танқидий мулоҳазаларингиз ҳам, албатта, керак,— деб тушунтира бошлади у Матвей Семёновичга,— лекин ундай мулоҳазалар нашриёт билан шартнома тузиш учун халал бермаслик даражасида бўлсин.

Ундан кейин Петушков чийилдоқ овози билан Григорьевга ўз аспирантини эслатиб қўйди. Григорьевнинг чеҳрасида қайғуриш аломатлари пайдо бўла бошлади.

— Кечирасиз, мен диссертацияни кўриб чиқдим,— у қўлларини ёйди,— жуда ёмон ёзилган. Албатта, баъзи бир тузук фикрлар ҳам бор...— шошиб-пишиб қўшиб қўйди.

— Арпа ёрмасидан фақат арпа бўтқаси бўлади,— ачитиб билан унинг сўзини бўлди Петушков.— Ана ўша «баъзи бир» фикрларини ривожлантиришга кўмаклашинг-да. Ёшларга, азизим, ёрдам бериш керак.

Григорьев хижолат тортиб, бирнималарни ғудурлаб қўйди.

— Тўғри, тўғри,— деди хўрсиниб Тонков,— бундай

ҳолларда ҳеч нимани аямасликка тўғри келади. Кунин қарилигини баҳона қилиб, қуруқ гап билан ўзини оқлаб қолиши мумкин, аммо сиз билан биз, Матвей Семёнович, ўз шахсий мактабимизни барпо этишимиз, ўз шогирдларимизни тарбиялаб чиқишимиз керак,— бу ҳамманинг қўлидан желавермайди.

— Сиз шикоят қилмасангиз ҳам бўлади,— деди Смородин чаққонлик билан,— сизнинг мактабингиз гуллаб яшнамоқда.

Тонков бу очикдан-очиқ қилинаётган тилёғламаликдан норози бўлгандай қўл силтади.

— Бунинг учун озмунча куч сарф бўлдим! Менинг олдимга келган пайтингизни эсланг, Смородин, ўшанда қанақа эдингиз.— Кутилмаганда у Андрей томонга юзини ўгирди.— Сиз менинг мактабимга хайрихоҳлик билдирмасангиз ҳам, диссертациянгизни яратишда анча-мунча ёрдам берган эдим.— У узр этувчи ишора билан Андрейнинг енгига қўл тегизиб қўйди.

Андрей ўзини Григорьев олдида ноқулай ҳис эта бошлади. У Тонковга жавобан гап қайтаришга оғиз жуфтлаб турувди, лекин Григорьев шоша-пиша гапни бошқа томонга буриб юборди.

— Демак, локатордан сизнинг хабарингиз бор эканда,— деди у қувноқ оҳангда Тонковга.— Жуда ажойиб нарсა бўлиб чиқиши мумкин, тўғрими? Эҳтиёт бўлинг, сиз топган усул хавф остида.

Тонковнинг кўзлари кўзойнакнинг қалин ойналари орқасидан аквариумдаги кичкина жонивор сингари ялт этиб бир чақнаб сўнди.

— Эҳ, Матвей Семёнович,— деди Тонков тез кулиб юбориб, калта киприклари билан кўзини беркитаркан.

— Шунча ёшга кирганда, ҳа... бунчалик енгилталик ярашмайди. Ай-я-яй... Ростини айтсам, Андрей Николаевич техсоветда муваффақиятсизликка учрагандан кейин, яна ўз фикрида қолади деб ўйламаган эдим. Ҳеч ўйламаган эдим. Телба ёшлик.

Кечки овқат пайтида Андрейни Григорьевнинг қайна-наси билан Смородиннинг ўртасига ўтқазиб қўйишди. Смородин тиззасига сочиқни ёркан, ундан сўради.

— Демак, менга сиз тўғрингизда айтишган экан-да? Сиз аспирантурадан кейиноқ корхонага ишга ўтувдингизми?

Андрей бош силкиди.

— Қандай қилиб кандидатлик ставкангизни тўғри-
лаб олдингиз? Бу ставка бўйича фақат институтда ҳақ
гўлайдилар-ку?

— Мен оддий цех бошлиғи сифатида ҳақ оламан.

— Бунда сиз ҳар ойга етти юз сўмга яқин зиён қи-
ласиз. Буни нима билан қоплашяпти?

— Менинг ишим жуда қизиқарли.

— Оҳо, сиз танти экансиз-ку...

Агар Матвей Семёновични ҳисобга олинмаса, Андрей
бу стол атрофида ўтирган одамлар орасида ўзини энг
ёт ҳис қила бошлади. Унинг бу уйга кириб келганидаги
эркин суръатдаги руҳий кўтаринкилик ҳислари бутун-
лай ғойиб бўлган эди. Андрей, Тонковнинг ширин сўз-
лигидан, Григорьев қайнанасининг сертакаллуф қилиқла-
ридан ҳоли танг бўлиб, ўзининг қўпол тортинчоқлиги-
дан хафа бўлиб, зўрға ўтирарди. Унинг қалби аниқ ва
совуқ ғазаб алангаси билан тез тўла бошлади. Қарши-
сида ўтирган Петушков, қаҳрли кўзлари билан шубҳа-
ли тикилар ва оппоқ сочларини силкитиб пишиллаб-пи-
шиллаб ўз тарелкасидаги овқатни ерди. Столнинг нари-
ги бошида илмий ишларни ҳаммага тушунарли қилиб
ёзиш тўғрисида гап очилди. Тонковнинг оҳангдор, ёқим-
ли овози Анечкапа илтифот ва такаллуф билан эътироз
билдиради.

— ...Менинг муҳтарам ёш дўстим, автор ўз илмий
ишини қанчалик оммабоп қилишга уринса, ундай ишнинг
қадри шунча пасайиб кетади.

Петушков жонланиб қолди.

— Нима деб ўйлайсиз, бўлмаса Дюамель интеграл-
ни тўрт амал билан ифодалаб ўтиришсинми?— деди у
Андрейга заҳархандалик билан тикиларкан, балиқ қил-
таногини тупуриб ташлаб.— Сўрашга ижозат этинг, не-
га? Мен мутахассислар учун ёзаман ва уларга таниш
ибораларни ишлатаман. Уқинг, ўрганинг ҳеч кимга тўс-
қинлик йўқ.

— Мен қўшиламан. Бизнинг давримизда мутлоқ зўр
аҳамиятга эга нарса — фақат илм-фан,— деб тасдиқ-
лади Смородин ва тарелкасига икра олиб сола бошлади.

«Э, менга нима-я»,— деб ўйлади Андрей. Унинг қор-
ни очиб қолган экан, шунинг учун зўр иштаҳа билан ов-
қатланарди, одамлардаги заифлик ҳислатларини эслаб
мийиғида кулиб қўйди — мана, масала, ҳозир оғзи са-
лат билан бутербродга тўла бўлгани учун, гўё бу ерда

ўтирганлар билан можаролашишга иложи йўқдек кўри-
нарни.

— Соддалаштириш шуҳратпарастликдан келиб чиқа-
ди,— Тонковнинг мулойим оҳангда айтилган сўзлари
қулоққа келиб чалинарни. Бунақанги олимлар катта ау-
диторияни ҳавас қиладилар. Чинакам ижод эса, ички
туйғуларга хос. Гегелнинг асарларини, эҳтимол, унинг
замондошларидан атиги мингтача одам ўқигандир, эҳти-
мол, шулардан фақат йигирматачаси унга тушунгандир,
бунинг Гегелга нима аҳамияти бор?

Григорьев бир йўталиб олиб, тарелкадан бош кўтар-
май деди:

— Лекин... Энгельснинг «Табиат диалектикаси» ки-
шиларга Гегелнинг ўнта тоmidан ҳам кўпроқ нарсa бер-
ди-ку. Яна содда ва тушунарли қилиб ёзилган.

— Матвей, горчицани қўйинг. Сизга аччиқ нарсa тўғ-
ри келмайди,— деб тўхтатди уни қайнанаси.

«Бечора,— деб ўйлади Андрей, Григорьев тўғриси-
да.— Якка.

Сўзи ўтмайди. Унга Ростовцев ва Кунинга ўхшаган-
лар керак. Тонковдан ўч олиш учун талант ва кучли
иродага эга бўлиш керак. Нега Тонков Кунинни кўрол-
майди, нега у Григорьевни ўз қаноти остига оляпти?
Чунки, унинг ўзи истеъдодсиз одам... Бундан чиқди, фа-
қат ҳақиқий талантга эга бўлган олимгина рақиблари
борлигидан шодланаркан-да...»

Тонков ўзини сочиқ билан елпиб, сўзида давом этди:

— ...Тор рамкадаги практик машқлар келадилар ҳам,
кетадилар ҳам. Аммо фан, унинг қонунлари абадий қола-
ди. Чинакам олимни унинг назарий ишларига қараб ба-
ҳолайдилар. Столетов қонуни доимо Столетов қонуни бў-
либ қолаверади.

— Эҳ, бу шон-шуҳрат масаласига доир нарсa-ку,—
деб чўзиб қўйди Анечка.

— Қисман шон-шуҳрат тўғрисида ҳам.

— Ҳа, бу нарсa сизда етарли,— деди Смородин ил-
тифот билан. Андрей: «Бу ўзарo завқланиш жамиятимиз
дейман» деб ўйлаб, илжайиб қўйди.

— Мен ўзимга ачинмайман,— деди Тонков Андрей-
нинг лабларида табассум аломатларини сезгач, чуқур
хўрсиниб,— Мен ижодкор ёшларимизга ачинаман. Ма-
салан, мана сизни олайлик, Андрей Николаевич, ўз қоби-
лиятингизни аллақандай хом хаёл асбоб учун бекорга

сарфлаб ётибсиз. Фараз қилайлик, бир неча йиллик вақтингизни ва асабингизни сарфлаб, оқибат уни ясарсиз. Кейин нима бўлади? Орадан бир йил ўтар-ўтмас бошқа бир инженер бу асбобни такомиллаштиради, яна бошқаси унга бирон нарса қўшади, оқибат: қарабсизки, Лобанов асбобидан ному нишон қолмабди-ю, унинг ўрнига Сидоров ёки Петров асбоби пайдо бўлиб қолибди. Лобановни ҳеч ким эсламайди ҳам, сизнинг қилган меҳнатларингиз унутилади. Эвоҳ! Техниклар билан олимлар ўртасидаги аянчли фарқ шундай.

Андрейнинг бурун катаклари керилиб, тез-тез нафас ола бошлади, ўрнидан қўзғалди; шу пайт кўнглининг бир бурчида: Кунинга ўхшаб чиройли сўзлар билан баҳузур жавоб беролмайман-да, деган фикр пайдо бўлди. Бу кеча унинг қалбига келиб йиғилган барча алам ва ғазаб аъзойи баданини қақшатиб ўтиб кетди. Зинаида Мионовна хўрсиниб қўйди, ҳамма ялт этиб Андрейга қаради.

— Андрей Николаевич, — Григорьев қайнарасининг хирқироқ овози эшитилди, — ўтинаман, менга фрикасени узатиб юборсангиз.

Фрикасе? Андрейнинг жўзлари жавдираб, сардакли балиқ, гўшт солинган чўзинчоқ тарелкалар, ранг-баранг салат идишлари, лаққа балиғи атрофига оч-сариқ лимон бўлаклари қўйилган тарелкачалар, аллақандай соус идишлари, вазалар билан тўлган стол устини кезиб чиқди. Петушковнинг юпқа лаблари захархандалик билан жилмайиб турарди. Андрей Григорьевга савол назари билан қаради, лекин у анча нарида ўтирарди. Смородин секингина лиқиллаб кулиб қўйди. Қайнана ўз гажакларини ғурур билан силкиб, жигар ранг соусли тарелкани олди, у тарелкадаги шўрва бетида майда қилиб тўғралган гўшт доналари сузиб юрарди.

Андрей бу ҳолдан қанчалик ўкинмасин, барибир юмор туйғуси уни илжайишга мажбур этди. У уйдаги ғовур-ғувурни босиш учун янада баландроқ овоз билан, Тонковга мурожаат қилди:

— Шундай бўлса ҳам, менга бир оғиз гап айтишга рухсат этинг...

— Андрей Николаевич, бизга раҳмингиз желсин, — деди Зинаида Мионовна тантиқлик қилиб.

— Йўқ, рухсат этинг, — деб ўз сўзида туриб олди Андрей. Энди унинг юзи жиддий қиёфага кирди. Ўзи-

нинг кулгили бир ҳолга тушаётганини сезаркан, ҳозир ҳар қандай беадабликка ҳам тайёр эди.— Менинг абдий ном қолдиришим тўғрисида ғамхўрлик қилиб бекорга овора бўлибсиз. Ҳар қандай олимдан ҳам улуғроқ, серунумроқ бир нарсаси борки, — деди кутилмаганда ўзини босиб,— бу— фаннинг ўзи ва минглаб оддий фан аҳллари қилаётган қатъий процессдир. Мен ўз асбобим устида ишлаганимда бунга амин бўлдим. Асбобни биргина мен эмас, лаборатория ясапти. Ҳозир якка-якка ишлаш даври тугаб бормоқда. Айниқса фан соҳасида. Энг йирик проблемаларни фақат коллектив ҳал қиляпти. Қисқаси, фан билан техникани бир-бирига зид қилиб қўйиш, бу менимча онгсизлик ва зарарлидир. Улар бири иккинчисисиз ривожлана олмайди.

Тонков ўзини одобли кишидек Андрейнинг сўзларини эшитаётган қилиб кўрсатиш мақсадида, мулойимлик билан бош силкиди. Айни вақтда бошқалар бу сўзларни эшитиши шарт эмас, деб ҳисобларди. Зинаида Мироновна чой қуяр, атрофдагилар ғовур-ғувур қилиб, ўзаро гурунглашиб ўтиришарди. Фақат икки киши — Григорьев билан Анечкагина Лобановнинг сўзларига диққат билан қулоқ соларди. Григорьев уялинқираб жунжакар ва бошқаларга сездирмасдан, ҳузур билан Андрейга кўз қисарди. Анечка эса ўткир иягини чалкаштирилган бармоқларига қўйиб, хаёлчанлик билан тингларди.

Тонков оппоқ йирик тишлари билан печенье тишларкан, орага жимлик тушишини кутиб турди ва ҳаммага бир-бир жўз югуртириб чиққач:

— Сиз, Андрей Николаевич, — деди у, — фан билан техника орасида қолибсиз, эҳтиёт бўлинг, шу орада бутунлай ўтириб қолманг тағин.

Сморединнинг қип-қизил юзлари кулги зўридан титраб кетди.

— Балки, унинг учун ўтириб қолишга фурсат келмагандир ҳали, — деди Анечка ингичка овоз билан кескин оҳангда; у қандай қиёфада ўтирган бўлса, шундай ўтираверди.

Андрей бу кутилмаган ҳолдан тили тутилиб қолди, кейин ўйлаб кўриб, илжайиб жўйди-да, ўз ишидан мамнун бўлиб жойига ўтирди.

Кечки овқатни еб бўлиш билан дарров жўнаб кетиш фалати туюлди. Андрей дераза олдида туриб боғнинг

яшил зулмат қучоғига кўз ташларкан, ҳозир бу ердан Матвей Семёновични олиб чиқиб кетиб, ғир-ғир шабада эсиб турган тунда хиёбонларда у билан сайр қилиб юриш қандай яхши бўларди, деб ўйлади.

Кейин у конденсаторни эслаб, Смородинга яқинлашди. Смородин ўзидан талаб қилинаётган нарсаса тушунгандан кейин, негадир Андрейни бир чеккага бошлаб кетди. Унинг чеҳрасидаги жулгидан асар қолмади.

— Сизга жон деб ёрдам бераман,— деди у жиддий,— ярим ставка тўлайсизми? Ё меҳнат шартномаси бўйичами?

— Нима?— деди Андрей тушунмай.

— Иш ҳақини қай йўсинда тўлайсиз, демоқчиман? Мен ярим ставка иш олишим мумкин.

Талаб табиий эди, лекин Григорьевнинг беғараз ёрдамидан кейин, Смородиннинг бу сўзлари унга қаттиқ тегиб кетди.

Смородин ҳозир Андрейнинг қалбида нималар бўлаётганини пайқаган бўлса керак.

— Э-э, сиз ростдан ҳам танти экансиз-ку,— деб илжайди, унинг бу илжайишида ачиниш ва такаббурлик аломатлари сезилиб турарди.— Ҳали ҳам бола экансиз. Бундан кейин қандай яшайсиз? Энди бунақа фикрларни...

Андрей атрофга бир аланглаб олди, уйнинг нариги бурчагидан Тонков уларни эҳтиёткорона кузатиб турарди.

— Сизнинг келажатингиз ҳам мени безовта қиляпти Смородин. Ўз билимларига, даромад манбаи сифатида қараш...— Андрейнинг бурун катаклари алланимадан жиркангандек титраб кетди.— Тонков мактабининг яхши фазилати шуми?

Андрей қулай фурсатни кутмасданоқ, ўй эгалари билан хайрлашиб, кўчага чиқди.

— Лобанов билан чима тўғрисида суҳбатлашдингиз?— деб сўради Тонков Смородиндан.

Кейин Смородиннинг жавобини эшитиб, паст овоз билан деди:

— Сиз тентаксиз. Эртагаёқ у билан учрашиб, ҳамма ишни қилиб беришга ваъда беринг. Ҳеч қанақа пул тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас...Жим туринг. Сиз калтафаҳмсиз, Смородин. Сиз ўзингизнинг илм кишиси эканлигингизни жуда барвақт унутибсиз.

Бир неча минутдан кейин у Григорьевни ширин сўзлик билан койий бошлади:

— Сиз шу Лобанов билан бирга ишлашга рози бўлиб ўтирибсизми-я? Олижаноб соддалик. Қўрқаман, Матвей Семенович, сиз учун қўрқаман, тагин алданиб қолманг деб, қўрқаман.

— Матвей, сиз жуда ҳам лақмасиз, мен буни сизга неча марта айтувдим,— деди қайнанаси.

Матвей Семёнович зағча кўзларини бақрайтириб, эътироз билдирмоқчи бўлди, аммо унга қулоқ солмадилар. Фақат Анечкагина ҳайрон қолиб сўради:

— Бу ерда қанақа алданиш бўлиши мумкин?

— Мен Лобановни авантюрист деб аташга ҳақим йўқ,— деб жавоб қайтара бошлади Тонков майин ва мулоҳаза билан.— Лекин сиз унинг ичига кириб кўринг: локатор битмаяпти, берилган муддат тамом бўлиб қолди, қандай бўлмасин, ўз обрўсини сақлаб қолишга уриниши, бунинг учун биронта илож топиши керак-да. Бу ерда эса Матвей Семёновичнинг қимматли илмий ишлари устида бирга ишлаш имконияти бор.

— Ҳақ рост. Ўрнашиб олади-да, кейин ҳамкор бўлиб қолганини пайқамай қоласан. Кейин, ўзингни эшак эмасман деб исботлаб кўрчи,— деди заҳарханда билан Петушков.

Зинаида Мироновна авайлаб эрининг қўлини ушлаб олди.

— Биз сен билан идеалистлармиз, азизим. Тонков кишиларни ажрата билишга уста, унинг гапидан чиқма.

Григорьев Лобановга ишониб қолган эди, у ҳамон пляждаги суҳбат таъсирида эди... лекин мана, Зиночка ҳам айтаяпти, Тонков ҳам, қайнанаси ҳам ҳадеб бир гапни маъқуллаб ётишибди... Турмуш масаласида кўпинча улар тажрибалироқ бўлиб чиқишганини ўзи ҳам билади.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

Андрей посёлканинг қоронғи ва хилват кўчаларидан юриб борарди. Кўча чангида унинг кенг одим отиб бораётган оёқ товушлари эшитилмасди. У кўйлак ёқасини ечиб, кўкрагини қаршидан эсган шамолда совута бошлади. Бугунги кеча тўғрисида эсларкан, хаёл уни ҳар то-

монга олиб қочарди. Ҳаммадан ҳам у Григорьевга яқин-ди, унинг қисмати кўнглини безовта қила бошлади. Бу Тонков — Петушковлар тўдаси бечоранинг абажигини чиқариб юбориши мумкин... Улар кеманинг таг тўсинига ёпишиб олган текинхўр — чиғаноқларга ўзшайдилар. Ҳаракат қанча тез бўлса, уларнинг аҳволи шунча мушкуллашади. Тезлик уларни шодлантирмайди, балки ташликага солиб қўяди. Шу гапларни Тонковнинг ботида айтса соз бўларди. Ҳа... Кези келганда гапириш керак. Худди Куниндек қилиб боплаб гапириш керак. Қани энди, у ҳам Ростовцев ё Кунинга ўхшаб, камсуқум, содда дил ҳам ғоят хушмуомала-ю, ҳам бениҳоя хотиржам бўла олса... Лекин улар Кунинни ҳам қулатишлари мумкин ва ҳеч қандай янгилик кашф қилмасдан хотиржамлик билан шон-шухрат қозониб, умрларининг охиригача роҳатда яшашлари мумкин. Бир ёқдан ўришларига ўрибосар бўлиб Смородин ўсиб чиқяпти. Лекин ҳаммадан қизиги шундаки, бу Тонковларнинг ҳаммаси ҳам истеъдодсиз одамлар!.. Тўғри, уларни илинтириш қийин. Улар шиллик балиқ сингари, қўлдан сирғаниб чиқиб кетади. Лекин, ҳали биз улар билан курашиб кўрамиз.

Андрей йўлдан бир новда топиб олиб, йўл-йўлакай ўт-ўланларни ва зулматга чўмган тол новдаларини шундай савалардики, хипчин ҳавода ҳуштак чалиб, муздек шабнам томчиларини қўлга сачратарди.

...У қандай қилиб йўлдан адашганини сезмай қолди. Оёқ остида тайғаноқ ўт шитирларди. Қуюқ зулмат қучоғида онда-сонда битта-яримта чироқ милтиллаб кўринарди. Аллақаерларда итлар ҳурий бошлади. Қуюқ бўлутлар орасидан мўралаб турган ойнинг хира шуъласи йўлни ахтариб топишга ҳалал беради. Андрей қоронғида тўс-мол билан ариқлардан ҳатлаб, айвонни чироғ билан ёритилган тўппа-тўғридаги уй томонга йўналди. Қоронғиликда унинг олдида пастаккина панжара девор пайдо бўлди.

Ҳеч қаерда эшикча кўринмасди. Энг қулайин, девордан ошиб тушиб, уй эшигини тақиллатиш ва уй эгаларидан йўлни сўраш керак. Андрей хаёл суриб ўтирмай, тўсминдан ушлаб туриб, тиззаларини букиб, прғиб девордан ошиб тушди. Лекин шу пайт кўзга кўринмас бир нарсанинг оёғига тирмашиб жаз этиб чақиб олгандек бўлди. У шабнамдан нам бўлган малина дарахтини синдириб ерга йиқилди.

Бир неча дақиқа у ҳеч нимага тушунмай ётди. Кейин нарироққа судралиб борди-да, ерда ўтирганича, йиртилган шими устидан оёғини ушлаб кўрди. Шу заҳотиёқ бармоқлари илиқ қонга бўялди. Андрей чўнтагидан дастрўмолини олди-да, оғриқдан тишини тишига қўйиб, тиззасининг пастидан маҳкам сиқиб боғлади. Ўрнидан турмоқчи бўлиб, қўлини деворнинг тўсимига чўзди, лекин тиканли симга уриб, қўлини ҳам яра қилди. Андрей сўкиниб, шу тўсимни синдириб олди ва унга таяниб ўрнидан турди. Кейин оқсоқлана-оқсоқлана, ойнавон айвондан чироқ шуъласи тушиб турган ерга яқинлашди. Шимининг почасидан узунасига йиртилиб осилиб тушган, у ердан оёғига боғланган қонли дастрўмоли кўриниб турарди. Бир илож қилиб бу йиртиқни тўғнаб қўйиш керак, лекин тўғноғич топилмади. Шу алпозда шаҳарга жўнаш мумкин эмас, ундан кейин, ҳали станцияга борадиган йўлдан ҳам адашиб қолди-ю.

Ойналарига оппоқ докадан парда тутилган айвондан кишиларнинг овози эшитиларди. У шабнамдан ҳўл бўлган ва ўт билан бўялган костюмини қоқаркан, унинг шу ҳолатда кўрадиган уй эгаларининг башараларини кўз олдига келтирди. Оғриқ азобидан буришган юзлари бир илжайиб қўйди. Дуруст, роса миш-миш гаплар бўладиган бўлди-да.

Айвондаги гўнғир-гўнғир баландроқ эшитила бошлади, ойна пардаларида икки кишининг сояси жўринди.

— Ҳеч қаёққа кетмайсан,— деди эркак овози,— шу ерда қол.

Сукут бир-икки секундга чўзилди, кейин аёл кишининг шиддатли янгроқ овози эшитилди:

— Уялмайсанми?

Унинг овозида ажабланиш ва аламли оҳанг сезилиб турарди.

Эркак киши ўзини зўрлаб кулди ва аёлга яқинлашди. Аёл орқаси билан ойнага суяниб турди, шунда деразага тушиб турган сояси Андрейга аниқ кўрина бошлади, ҳурпайтириб таралган сочлари орасидан чироқ шуъласи ғира-шира ўтиб, унинг сочини боши устидаги қууқ тунга ўхшатарди.

— Ўзинг биласан-ку, мен сени севаман,— деди эркак бир оз ўкиниб.

Андрей шу пайт зина панжарасидан ушлаб эшик остонасига кўтарилди-да, эшикни қаттиқ тақиллатди.

Эшик занжирини ишлич этиб тушди. Андрей олдида хипчагина бир қиз пайдо бўлди, у эшик кесакисига қўлини тираб турарди. Чирогининг ёруғ нурида Андрей қизини яхши кўролмади. Фақат қизнинг сап-сарик, жингалах сочларини, узун ва хушбўлим бўйинини, ҳамда кўзларининг кўра олди, холос. Унинг қоп-қора кишиқлар билан қуршалган қийиқ кўзлари алам ва ғазабдан хиралашиб, гўё ичкарига ўгирилиб олгандек, Андрейга бақрайиб боқиб турарди. Қиз кўринишдан ҳозир шундай руҳий изтиробга тушган эдики, одатда бундай пайтларда кишининг бутун вужудида нималар содир бўлаётгани бир қарашнинг ўзида ҳаммага аён бўлади.

Андрей орқасига қайтиб кетгиси келди. Лекин қиз айна пайтда ўзига келди: кишиқларини пириллатиб, бир қадам орқага чекинди-да, олдидаги йигитга ўгирилди.

Бу йигит тахминан Андрей билан тенгқур эди. Унинг елкасига кул ранг костюм бефарқ ташланган, буғдой ранг, совуқ кўзлари эса чиройли қилиб сурма қўйилганга ўхшарди. У қўлини чўнтагига тикиб, Андрейга яқин келдида, қизнинг олдини тўсди.

— Сизга нима керак?— деди у, баланд овоз билан ва Андрейнинг қонга бўялган қўлларига қизиқсиниб тикилди.

Андрей содир бўлган воқияни бир-икки оғиз гап билан тушунтириб, станцияга борадиган йўлни сўради.

Эркак унга қайси йўл билан боришни тушунтирар экан, Андрей унинг орқасида турган қиздан кўзини олмай турарди. Қиз бошини ҳам қилиб пошнани билан ерга чизарди.

Орага жимлик чўкди.

Андрей йигитга раҳмат айтаркан, ҳозир бу ердан чиққач, қаёққа бурилишини ҳам билмаслигини ҳаммаси тасаввур қила бошлади.

— Сизга нима бўлди ўзи?— деб сўради қиз.

Қизнинг паришонлик билан қилган ғамхўрлигидан жаҳли чиққан Андрей, борган сари бадгарроқ ачинаётганини деди:

— Ҳамма ёғингизга тиканли сим тўшиб ташлабсан-у... энди миналар билан тўсини қолибди.

— Вадим, сенда бинт борми?— деди қиз йигитга.

Андрей елкасини қисиб, эшик дастасидан ушлади.

— Керак эмас.

— Шошманг,— деди қиз, уни тўхтатиб,— мен ҳам шаҳарга бораман.

— Марина!— Вадим куч билан унинг қўлидан ушлаб, кечки овқат тайёрлаб қўйилган стол олдига бошлаб борди ва паст овоз билан уни қолишга ундай бошлади. Қиз қўлини силтаб тортиб олмоқчи бўлди-ю, лекин кучи етмади.

Андрейнинг авзойи бузилди.

— Менга қаранг,— деди у.

Марина ўгирилди.

— Сиз кетаверинг,— деди қиз;— мен орқангиздан етиб оламан. Қўйиб юбор,— деди у, яна Вадимга.— Эшитяпсанми!— У бу сўзларни шу қадар қатъий нафрат ва хотиржамлик билан айтдики, йигит дарров қўйиб юборди.

«Оҳ!— деб ўйлади Андрей унга қойил қолиб.— Хактери дуруст!» У секин-аста остона пиллапоясидан пастга тушди. Оёғи зирқираб оғрий бошлади. Бир минутгина уй деворига суяниб қолди.

Қолармикин ё кетармикин? Андрей қизга кўмаклашиши керакми, ўзининг қиз билан бирга жетишини истайдими, ё унинг шу ерда қолгани маъқулми,— бунга ҳозир Андрейнинг ўзи ҳам тушунолмасди. Шу пайт тўсатдан, агар қиз шу ерда қолса, ўз қалбида аллақандай кўнгилсиз ҳиссиётлар пайдо бўлишини ҳис этди.

Марина эшик олдига чиқди. У елкасига плашч ташлаб олган эди.

Вадим унинг орқасидан ҳеч нима тушунмаган одамдай эргашиб келар ва худди пўписа қилаётгандай алланималарни гапирарди.

— Мен ҳечнимадан қўрқмайман, ҳечнимадан,— деди қиз маънос оҳангда.— Ҳозир тегма менга...

У ҳовлига югуриб тушди ва қоронғи зулматга қараб деди:

— Қаердасиз?

Андрей зўрға девордан ажралди. Улар йўлга чиқиб олишди. Марина унга қарамасдан олдинда кетаверди. Оёқ остида намиққан қум ғижирларди. Қоронғи ва кўримсиз йўл бурилиб, дарахтзор ичига кириб кетган эди.

Атрофда «тиқ» этган товуш эшитилмас, ҳеч кимса кўринмасди.

— Шошмай туринг, ахир,— деди Андрей хомуш оҳангда.— Сиздақ тез юролмайман.— Шу пайт Андрей, «Мендан қўрқса керак, шунинг учун ўзини узоқроқ олиб юргандир» деб ўйлади. Қиз биринчи дуч келган одам билан, тағин безори башара йигит билан ярим кечада ёлғиз йўлга чиққанидан нақадар ғазабланган ёки кўнгли ғашмикин.

Марина юришни секилатиб, ундан қандай қилиб, адашиб қолганини сўрай бошлади.

Қизнинг паришон, аммо хотиржам оҳангда сўзлаши Андрейни қувонтирди. Балки, у киши кўзига шунақа кеккайиб кўринмоқчидир, аслида қўрққанидан ичи така-пука бўлаётгандир? Андрейнинг унга раҳми келди: ўзини танитиб, ҳазил аралаш саргузаштини бирма-бир ҳикоя қилиб берди.

— Ким билсин, мени ким деб ўйлаганкинсиз,— деди у илжайиб.

— Қаранг-а!— деди қиз эътиборсизлик билан. Андрей қиз гапига қулоқ солматанини сизди. Унинг ҳикояси, ўзига ножўя ва ўринсиз бир нарсасдек сезилди. Қизнинг хаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд бўлган пайтда, у сал тилиниб кетган оёғини ўртага тикиб ўтирибди-я.

Тўсатдан қизнинг юёғи остидан бир қурбақа ирғиб чиқди. Марина чўчиб кетиб, Андрейнинг қўлидан маҳкам ушлаб олди ва уялганидан кулиб қўйди. Унинг бармоқлари кучли ва иссиқ эди. Андрей беихтиёр қизнинг бармоқларини сиққач, у дарҳол қўлини тортиб олди. У ўзини ноқулай ҳис қилиб, уялиб жетди-да, дағал оҳангда сўради:

— Сизда тўғноғич топилмайдими?

Улар тўхташди, Марина сочидан тўғноғичнинг олиб берди.

Андрей йўл ёқасидаги тўнгалка ўтириб, шимининг йиртиғини қадашга урина бошлади. Қиз бир неча минут Андрейнинг ҳаракатини кузатиб турди-да, кейин тўғноғични олиб, унинг юлдига чўкка тушди. Андрей йўл юргани учун оёғидан қон оқа бошлаган экан. Марина мулоҳаза қилиб ўтирмай, елкасидаги косинкани юлқиб олди.

— Э-э, нима қиляпсиз?— деб қўл силкади Андрей. Қиз

унинг гапига қулоқ солмай, усталик билан ярасини боғлади, кейин тўғноғич билан шимининг йиртигини қадаб қўйди.

Дарахтзор уларни ўзининг илиқ қучоғига олди. Ой нурига кўмилган дарахтларнинг на биронта шохи ва на япроғи қилт этар эди. Ўрмон гўё илиқ сувга шўнғигандек, дарахтларнинг уч-учигача сокин ҳаво билан қарагай елими, ўрмон ўтлари, йўлдаги қуруқ чанг ҳидита чўмган. Дарахтларнинг кунгурали ола-була соялари Маринанинг кўкраги, юзи, бўйнидан мавжланиб лип-лип ўтарди. У тўхтаб бошини юқори кўтарди. Андрей ҳам сукутга қулоқ солиб, тўхтади. Аллақандай қуш қанотларини майингина қоқиб питирлай бошлади. Ўт орасидан сичқон логуриб ўтди. Бу майда-чуйда овозлар ўрмонда буюк сукунат ҳукм сураётганидан дарак берарди.

Марина эндигина йиғидан тўхтаган болалардек энтикиб-энтикиб, чуқур нафас олди.

Станцияда ҳеч ким йўқ. Поезд келишига ярим соат қолган. Улар баланд платформа бўйлаб гурс-гурс юра бошладилар. Пўлат излар ўрмонни икки томонга ёриб, узоқ-узоқларга чўзилиб кетган. Семафорларнинг ранг-баранг чироғлари ёниб турарди.

— Сиз жуда қаттиқ оқсаяпсиз-ку,— деди Марина, гўё унинг оқсаётганини энди кўргандек.

— Ҳечқиси йўқ,— деб гудранди Андрей.— Тузалиб қолади.

— Тузалади. Ҳамма нарса ҳам ўтиб кетади,— деб, такрорлади қиз. Ҳозир Андрей унинг хаёлини бузган бир йўловчи одамдек туюлган эди.— Ўтиринг, ўтиринг дейман,— деб бўюрди у.

Андрей скамейкага ўтирди. Марина плашчини кийиб олди. Плашчининг қўйма бурмалари унинг хипча гавдасини мустаҳкам қилиб кўрсатди. У Андрейни қолдириб, платформа бўйлаб юриб кетди. Зулмат ичига кириб ғойиб бўлиб, оёқ товушлари тингач, Андрейга бу қиз қайтиб келмайдиганга ўхшаб туюлди... уни ҳеч кўрмаган, билмагандай ҳис қилди. Орадан бир неча минут ўтди. Салқин тушди. Андрей ўрнидан туриб, ҳас-сага таяниб Марина кетган томонга юра бошлади. Платформанинг энг қоронғи бир чеккасига борганда, аллакимнинг бўғиқ овоз билан пиқ-пиқ йиғлаётганини эшитди. Перрон четидаги пиллапояда Марина Андрей

келган томонга орқасини ўгириб ўтирар, у йиғларкан, кўз ёшларини шошиб-пишиб гоҳ енглари билан, гоҳ муштуми, гоҳ бармоқлари билан артар ва чуқур-чуқур энтикарди.

Андрей паришонхотирлик билан унинг қўлидан ушлади.

— Менга қаранг... сизни қайта кузатиб қўяйми?..

Марина, биров уни бехосдан ургандек, ирғиб ўрнидан турди.

— Ишингиз бўлмасин!— деб қичқирди у.— Истасам, ўзим ҳам қайтиб кетавераман. Наридан туринг. Нима керак сизга? Мен сизни олиб келдимми, энди ўз йўлингизга кетаверинг...

Кўз ёшлари унинг гапириши учун халақит қилар ва яна бадтар аччиғини чиқарарди.

Андрей биринча деб ғудурлаб, орқасига тисарилди, фонарь тагига бориб, тўсиққа суянди. «Аллақандай бемаънилик»,— деб такрорлади у ўзидан аччиғи чиқиб. Шу яқин ўртада, ўрмонда бойқуш ғамгин оҳангда: «ҳак-ку, ҳак-ку» деб қичқира бошлади.

Узоқдаги қўшни станциядан бўлса керак, паровоз гудоғи эшитилди. Поезднинг борган сари яқинлашиб келаётган овози эшитила бошлади. Вокзалчанинг эшиги очилди. Бошига қизил фуражка кийган бир аёл эснай-эснай платформага чиқиб келди.

Паровоз прожекторининг ўткир нури қоронғи зулматдан пиллапояда букчайиб ўтирган Маринанинг гавдасини юлиб олиб кўрсатди.

Андрей, қўлидаги таёғини дўқиллатиб, унга яқинлашди.

— Биласизми, мен сизни шу аҳволда ташлаб кетолмайман,— деди у кескин қилиб.— Ё поездга ўтириб шаҳарга кетайлик, ё бўлмаса орқамизга қайтамыз. Гап шу!

У энгашиб, қизнинг қўлидан ушлади. Қиз итоаткорона унинг орқасидан кета бошлади. Улар ўтирган вагон бўш экан.

— Нега мен сизга ўшқирдим-а?— деди ғаҳл билан Марина. Унинг бурун учи қип-қизил, кўз ёшига буккан кичрикларни бир-бирига ёпишиб кетган, ўзи сувга тушиб ҳурнайган мўшук боласига ўхшарди.

Андрей кулиб қўйди.

— Биз фақат бир томонлама танишибмиз. Сизнинг исмингиз Марина бўлса керак-а?

У ўз афтини Андрейга кўрсатишни истамаган бўлса керак, вагоннинг очиқ деразаси олдига бориб турди.

— Марина...— деди қиз бир дам тутилиб, кейин ўғирилмасдан қўшиб қўйди.— Сергеевна.

Вагон деразаларининг тўғри тўртбурчаклик акслари пастда ер юзалаб сузаркан, дўнг ва ўнқир-чўнқирларга дуч келиб букчаяр, синар, дам буталар устига чиқиб йўрғаларди. Темир йўл яқинидаги дарахтлар осмондаги чарақлаб турган юлдузларни дам тўсар, дам очиб кўрсатарди.

Андрей кейинроқда туриб, Маринанинг сочлари шамолда ўйнашини томоша қилди. Қарағайнинг қуриган биттагина барги унинг сочлари орасига илашиб қолди. Андрей юлиб ташламоқчи бўлди-ю, лекин юраги бетламади.

— Қаранг,— деди Марина узоқда, қоронғиликда липллаб ёниб турган сариқ чироққа ишора қилиб.— Сизнингча нима у?

Қиз ўғирилиб Андрейга қаради. Унинг юзи Андрейга шунчалик яқин эдики, нафас олиши ҳам баралла эшитила бошлади, Андрей қизнинг кўзларида милтиллаб турган чироқ шуъласини кўрди. У тўппа-тўғри шу шуълага тикилди... Ўз қалбида аллақандай нотаниш ҳис уйғонганини сезиб, уни босиш мақсадида, ўзини четга тортиб, деди:

— Нима бўларди, уй-да. Оддий бир уй. Қимдир ухлмасдан ўтирганга ўхшайди.

— Жуда қизиқ!

Қизнинг жулги аралаш айтган сўзига жавобан, Андрей яна атайлаб эскича кўрслик билан гапида давом этди:

— Битта-яримта студент дарс тайёрлаётгандир, ё бўлмаса биронта қиз «Уч мушкетер» романини ўқиётгандир-да.

— Өхтимол... Мен бошқа нарсани ўйлаган эдим. Балки, менинг умр бўйи орзу қилганларим шу чироғ ёниб турган жойдадир. Кичик станцияда поезддан тушиб, шу ўйда қолишим керакдир. Сиз ўз қалбингиз билан ҳеч ҳис қилиб кўрмагансиз... Ана, поезд яна юриб жетди. Чироғ ҳам кўздан ғойиб бўлди. Шундан кейин, чироғ

ёниб турган уйда нималар бўлаётганини ҳеч қачон билолмайсиз ҳам.

Фақат қайтиб учрашмайдиган киши билангина худди шу хилда гаплашиш мумкин. Андрей бундай суҳбатдан зериккандай бўлди шекилли, нима деяётганини ўзи ҳам билмай, тажанглик билан деди:

— Бундай парса фақат ярамас романлардагина бўлади.

Марина ғамгин кулиб қўйди.

— Сиз, албатта, қайси станциягача билет олган бўлсангиз, ўша станцияда тушарсиз.

— Ундай эмас,— Андрей бирдан ўзида ишонч пайдо бўлганини сизди.— Ахир сиз ўзингиз... У ерда қолмай, яхши қилдингиз.

Қиз ғазабли оҳангда алланималар деб эътироз билдирди, лекин Андрей паровоз гудоги билан эшитмади. Поезд шаҳарга кириб бораётган эди.

Улар вокзал олдидаги майдонга чиқишди. Шамол бўм-бўш кўчада автобус билетларини учуриб юарди.

— Сиз қай томонга борасиз?— деди Андрей.

— Мени кузатишни ўйламай қўя қолинг,— деб огоҳлантирди Марина.

— Нега?

— Биринчидан, мен хоҳламайман... Иккинчидан, сиз уйингизга тезроқ боришингиз керак. Оёғингизни ювиб, ярангизни бошқатдан бойланг.

Андрей уни таксида кетишга кўндира бошлади. Трамвайлар тўхтаган. Марина иккиланиб, атрофга алангларди. У ҳорғин, қуёшда қорайган бадани. Бу ерда, шаҳарда яна ҳам қорароққа ўхшаб кўринар ва башарасида тундлик аломатлари акс этарди.

Уларнинг олдидан милиционер ўтди. Андрейнинг қонга бўялган йиртиқ шимига шубҳали назар ташлади.

— Сизсиз мени ушлаб олишадн,— деб пўписа қилди Андрей.

... Машина енгил силкиниб, чорраҳалардан ўтиб борарди. Ташқарида шамол ғувилларди. Андрей ярадор оёғини зўр-базўр букиб, бир бурчакка ўтириб олди. У Маринанинг қалдироқ плашчига ҳам тегиб кетмасликка ҳаракат қиларди. Марина қўлларини тиззаларига қўйиб, ғоз ўтирарди. Ҳамма ёқ қоронғи. Андрей ғизиллаб ўтиб

бораётган кўча манзаралари фонида уни ён томонидан кўрарди, холос.

Андрейнинг уйига яқинлашиб қолишди. Шофёр тўхташ жойини сўради.

— Нарироқда, муюлишда,— деди Андрей. У яна бирикки секунд вақтдан ютишни истарди.

Шу пайт пулни эслади. Шоша-пиша чўнтагидан ғижимланган пулларни ола бошлади ва пайпаслаб қанчалигини аниқламоқчи бўлди.— Кўп бўлса-ку, яхши-я, борди-ю етмаса-чи... Ана шу хаёл унинг Маринага биронта муҳим сўз айтишига халақит қиларди.

Машина тўхтади, шофёр чироқни ёқди. Андрей унга пул узатди, Марина эса баҳслаша бошлади, шу орада яна бир минут вақт ўтди.

— Эркакларнинг мустақиллигини бутунлай барбод қилишяпти,— деди шофёр фалсафа сўқиб.— Агар уйлангудек бўлса, такси ҳақини ҳам хотини тўлайди, хуллас, бутун молия унинг сумкачасида.

У шошмасдан пулни санаб, чўнтагига солди.

— Хайр,— деди Марина.

Андрей шошмай унга қўл чўзди, кейин шу сустлик билан машинанинг эшигини очди. «Бир нарса дейиш керак, бирон нарсани сўраса керак, яхши эмас»,— деб ўйлади яна. У ерта тушиб, оёғининг қаттиқ оғриганига чидолмай, букчайиб қолди.

— Балки, сизни уйингизгача кузатиб, қўйиш керакдир?— деди Марина безовта бўлиб.

У лабини тишлаб, бош чайқади. Машина эшиги қарс этиб ёпилди.

— Шошманг, бундай хайрлашиш яхши эмас...— деди у.

Марина унинг лаблари қимирлаганини кўриб, юзини машина ойнасига тиради. Кечикди. Машина ўрнидан силжиди. Маринанинг қийиқ кўзли чеҳраси унинг кўз олдидан сўнгги марта лип этиб ўтиб кетди. Аччиқ-чучмал тутун ҳиди димоққа кирди, машина орқасидаги қизил чироқчалар ялт этиб ёнди,— машина борган сари сакраб-сакраб, Андрейдан узоқлашди.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

Эртасига Андрейнинг оёғи шишиб кетди, иситмаси кўтарилди. Врач уни ётишга мажбур этди, ҳатто китоб ўқишни ҳам тақиқлаб қўйди. Уйдан дориларнинг иси

анқий бошлади. Отаси ўз креслосини овқатхонадан олиб чиқиб кетди. Андрей бир неча йилдан бери биринчи марта ўзини бемор ҳис қила бошлади; бу касалликнинг кўнгилли ва кўнгилсиз томонлари бор.

Зўр бериб кўп ишловчи кишилар касал бўлган чоғларида жисмоний азобланишдан ташқари, баъзан кўпдан кутган оромга ҳам эришадилар. Андрей ўзининг суткасига ўн икки соатлаб ухлашга, кейин уйғониб, яна мудраб кетишга қодир эканлигини англади. Ишда бўлганда у Маринкани аллақачон унутиб юборарди, аммо бу бемаъни ҳодиса уни анча вақтгача ишдан чиқариб қўйса ҳам Марина тўғрисида эртадан кечгача ўйлашига ҳеч нарса халақит қилмасди. У ўша кечаси айвонда қандай ҳодиса содир бўлганини эслай бошлади... Марина ўша Вадимни севармикан, севмасмикан? Умуман одамлар нега ва нима учун бир-бирларини севишаркин, кейин нима сабабдан бир-бирларидан айнашаркин?.. Бу саволларга жавоб топиш мушкул.

У кўзларини юмган заҳоти, хаёллари хиралашиб, ухлаб кетарди.

Тушида Маринани кўрди. Қиз эғнига врачлар сингари оқ халат кийган. Уйга кириб, унинг боши устида энгашди. Сочлари косинка билан маҳкам боғланган, фақат бир тутамгина сочи қуёш нурида ярақлаб, осилиб турарди. Кейин бу бир тутам соч, такси машинасининг орқасидаги қизил чироққа ўхшаб, тезда узоқлаша бошлади. Сўнг дарахтлар орасига кириб ғойиб бўлди. Эҳтимол, сен бутун умр ахтарган бахт ана шудир?.. Андрей вагон бўйлаб югуради ва кичик бир станцияда тушиб қолади. Поезд жўнаб кетади. Бу бўм-бўш станцияда фақат қизил фуражка кийган битта аёл қолади. Андрей ундан бу ерда Марина Сергеевна турмайдими деб сўрайди.

— Фамилияси нима?— деб кескин сўрайди аёл. Андрей елкасини қисади.

Аёл хўрсилади, улар икковлари анча вақтгача жим қоладилар.

Фараз қилайлик, дейди Андрей мудроқ хаёл билан, унинг адреси ҳам бизга маълум. Ана, ишдан чиқиб Маринанинг олдига кетяпти. У уй олдига бир-икки соат у ёқдан-бу ёққа қатнаб юриб туради, мана, ниҳоят, Марина уйдан чиқиб келади. Ёлғиз ўзи. Андрей унинг ол-

дига яқинлашаркан, ажаблангандек эътиборсизлик билан: «Ие, Марина Сергеевна-ку!»— дейди. Марина ҳам ажабланади. Икковлари бирга кетишяпти. «Бу бизнинг тақдиримизга ўхшайди»,— дейди Марина... Шу пайт Андрей югуриб, девор томонга ўгирилади. Эҳ, энг сўнгги хайрлашув дамларини, аллақандай арзимас пул тўғрисида можаро қилиб ўтқизиб ўтирибди-я! Ҳатто уни станциягача, кейин уйгача кузатиб қўйгани учун қизга раҳмат ҳам айтмади-я. Вой тентаг-э! Яна у билан учрашишни орзу қилишини қара!

Кечки пайт, Катя ишдан қайтгач, уйдаги сукунат бузиларди. Андрей зеркиб қолмаслиги учун Катя Танияни унинг олдида қолдириб чиқиб кетар ва ўзи ҳам ҳар ўн минутда кириб хабар олиб турарди. Кейин ҳаммани ётқизиб, яна Андрейнинг олдида кириб ўтирарди.

— Шунча ишларнинг ҳаммасини қандай қилиб улгурасан?— деб сўрарди унинг жонсараклик билан ишлашидан ажабланган Андрей. Катя эри ишлайдиган заводда чертёжчи бўлиб ишларди. Уйга соат олти яримда қайтиб келар, овқат иситар, оилани боқар, идиш-товоқларни ювар, кийимларни ямар, дазмоллар, уйни супуриб-сидирар, йиғиштирар, кейин кечки овқат, яна идиш-товоқ ювиш, ундан сўнг эртанги овқатнинг тарадудини кўриш... Соат бирдан ошганда ётиб, эрталаб соат еттида турарди. Яхшиям Николай Павлович бор экан, у, Танияни боғчага олиб бориб қўяди. Тушки танаффус пайтида Катя магазинма-магазин зир югуриб, рўзгор учун керакли нарсалар сотиб олар— танлаб ўтириш қаёқда дейсиз— дуч келган нарсани олаверарди... Федя унга баъзан кўмаклашарди, лекин Катя «идиш-товоққа аралашган эркакларни» ҳеч ёқтирмасди. Эркак киши ўтин ёриб бериши, синган, бузилган буюмларни тузатиши, хуллас, йирик иш билан шуғулланиши керак,— дерди Катя. «Лекин,— деб қўшиб қўярди Катя маънос табассум билан,— бизнинг уйимизда ҳеч йирик иш йўқ, ҳаммаси майда иш-да». Буларнинг ҳаммаси Андрейга илгаридан аён, лекин у кун сайин опасининг қийин аҳволини кузатаркан, ўз лабораториясида ишловчи жувонлар тўғрисида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолди. Тушки танаффусга бир неча минут қол-

ганда, улар ҳам ўз саватчаларини тайёрлаб, отлана бошлардилар, бунинг учун Андрей уларни қаттиқ уришарди! Қўнғироқ чалинган заҳоти улар кўздан ғойиб бўлишар ва бир соат ўтгандан кейин яна қайтиб келишарди. Кўпинча, ҳатто бир стакан чой билан бир бурда нон еб олишга ҳам улгуролмасдилар. Кечқурун ишлашга истар-истамас зўрға қолардилар. Андрей эса уларни онгсизликда айблаб уришар, аччиқланарди.

— Агар сен уйланган бўлганингда, ҳар бир нарсага бошқача кўз билан қарардинг,— дерди унга Катя.

Катя Андрейнинг уйланиши тўғрисида кўп ўйлар, унинг уйланишини истар ва айтиш вақтда бу уйланишдан қўрқарди. Катя укасидан уч ёш катта, онаси ўлгандан кейин, Андрейнинг қисмати учун ўзини жавобгар ҳис қиларди. Катя турмушга вақтли чиққан, шунинг учун ҳам турмуш тажрибаларини укамга ниобатаи кўпроқ биладан деб ўйларди. У, Андрейни битта-яримта «танноз қиз» айлантириб қўймасин, деб қўрқар, нега унинг олдига, уйга ҳеч қизлар келмайди, деб жавотир олар, баъзан шубҳаланиб, унга:— Биронта қиз билан жиддий гаплашиб юрмаслигингга ишонмайман,— дерди.

Бир куни Катя унинг ярасини бошқа бинт билан боғлаб туриб, деди:

— Сенга Рита салом айтди, бугун кўрган эдим.

— Шунақамми?— деди Андрей ва ўзининг бунчалик совуққонлик билан жавоб берганига ўзи ҳам ҳайрон бўлиб, маъносиз илжайиб қўйди.

Катя укасининг бетига синчиклаб қаради-да, Рита очилиб, яна ҳам чиройли бўлиб кетганини, унинг жуда бежирим кийинганини гапира бошлади. Андрей сукутда, опасининг ерга тикилган чеҳрасига назар ташлади, унинг чаккаларидаги майда ажиюларни, бўйин териси қатлам-қатлам бўлиб турганини кўриб, урушдан аввалги чеҳрасини тасаввур қила бошлади. Ўша пайтлар, бир куни опасини Рита билан таништирган эди, унда Катя қиз болага ўхшарди.

— Ишдан бўшасанг бўлмайдингми?— деб сўради Андрей.

— Ишни бутунлай ташлашни хоҳламайман. Зерикиб қоламан,— деди Катя унинг оёғини оҳиста қўяркан.— Биласанми, Андрюша, мен ярим йилгина дам олсам етарди.— Катя тўшакнинг бир чеккасига ўтириб, ҳор-

фин илжайди.— Қисқаси, бола-чақалик аёлларга сак-
киз соат ўрнига, тўрт соатдан ишлашни чиқаришса,
яхши бўларди.

Андрейнинг касаллик вақтида, опа-ука яна аввалги
болалик чоғларидагидек бир-бирларига яқин бўлдилар.
Андрейнинг оёғидаги яраси бита бошлагандан кейин,
Катянинг эри унга қўлтиқтаёқ ясаб берди. Андрей авай-
лаб хонада юра бошлади. Ошхонага кириб бориб, кур-
сига ўтирар ва Катянинг қилаётган ишини анча вақт-
гача хаёлчанлик билан кузатиб ўтирарди. Андрей ха-
рактерига тўғри келмаган бу қизиқсиниш Катянинг
кулгисини келтирарди. Андрей опасининг ҳазилига
тортинчоқлик билан жеркиб берар, аммо ўрнидан қўз-
ғалмай, кўм-кўк кўзларини сузиб ўтиришда давом этар-
ди. Сочлари ўсиб кетган, ўзи ориқлаб, кўйлак ёқаси
остидан ўмров суяги туртиб чиқиб турарди. Катя тез
орада Андрейнинг бу ерда ўтиришига кўникиб қолди.
Энди у картошка тозалар экан, ё гўшт қиймаловчи ма-
шинанинг дастасини айлантираркан, ўз қайғу ва орзу-
ларини укаси билан ҳамдамлашарди. Уни Танечканинг
тарбияси безовта қиларди. Қиз бутунлай бобосининг
ихтиёрида, чол эса қизни ҳаддан ташқари эркалатиб
юборибди. Таня борган сари ирkit ва қайсар бўлиб
қола бошлади. Катянинг камсухан, соф кўнгил эри ҳам
ўз қизини жондан ортиқ севар, шунинг билан бирга,
агар оилада бола ёлғиз бўлса, доим нотўғри тарбияла-
нади, деб тушунарди. Унда яна бир фарзанд кўриш ор-
зуси бор, аммо Катя истамасди. Улар бу тўғрида тез-
тез тортишиб қолишар, Николай Павлович эса куёви-
нинг тарафини оларди.

— Бундан чиқди, мен яна икки йил уйдан эшикка
чиқмай қоларканман-да! Хоҳламайман,— деб қайсар-
лик қиларди Катя.— Шундайм на театрга бора оласан
ва на китоб ўқий оласан.

Ҳар бир оилада бўладиган можаролар сингари ҳа-
қиқат Катя томонда ҳам, унинг эри томонида ҳам бор
эди, шунинг учун Андрей кимнинг тарафига ўтишни
билмай боши қотарди. Шу пайтгача Андрейнинг энг му-
ҳим эҳтиёжларига алоқаси бўлмаган оилавий ҳаёт энди
ҳаяжонли, соддалиги ва зўр аҳамиятга эга эканлиги
билан унинг олдида намоён бўла бошлади. У оилавий
ҳаётга чуқурроқ тушуна бошлаган сари, ҳаётдаги ва

Ўзи билан бирга ишловчи ўртоқлари ўртасидаги муносабатлар тўғрисида янги-янги фикрларга кела бошлади. Қайси нарса нимадан келиб чиқаётганини айтиш қийин. Эҳтимол, бу ҳодисаларнинг бошланиш нуқтаси, пароходда сайилга чиққан кундир, ўша кун у ўз ўртоқлари билан яқиндан танишиб олган эди. Ё бўлмаса, аксинча, у Катянинг тиниб-тинчимай ҳаракат қилишини кўраркан, ҳар бир одам ҳам шунақа уй-рўзгор ташвишини қилса керак, деб ўйлай бошлади, бу тушунича унинг кишиларга бошқача эътибор беришга ундади ва у сўнгги кунларда қаттиқ ҳис қилаётган — ўзи билан коллектив ўртасидаги бўшлиқни тўлдиришга ёрдамлашди.

Кечқурунлари Борисов кириб турарди. У уйдагилар билан жуда тез ва самимий дўстлашиб олди. Николай Павловичнинг болалар учун ясаган ўйинчоқлари тўғрисидаги ташаббуси унга жуда ҳам ёқди. Қўғирчоқларни алмашув пункти бу хонадонда катта муваффақият қозонди, қўшни уйларда ҳам, Николай Павловичнинг тили билан айтганда: «Бу ташаббусни қўллаб» нокерак ўйинчоқларни йиғиб, бир-бирларига фойдаланиш учун бера бошлашди.

— Сен чакки куляпсан, — дерди Борисов Андрейга, — бу жуда бир муҳим иш бўлиб қолиши мумкин. Николай Павлович, сизнинг фикрларингизни, райжрокомдагилар бир эшитишса бўларди-да.

Кейинчалик, Борисов райком бюросининг аъзоси бўлиб сайланганда, бу суҳбатни унутмасдан, ҳақиқатан ҳам Николай Павловични райжрокомга чақиртирди.

Лекин ҳаммадан кўпроқ у Катя билан ҳамфикр бўлиб қолди. Дастлабки келган кун кечқуруноқ, улар болаларни тарбиялаш усули тўғрисида тортишиб қолишди.

— Хўш, бола-чақали аёллар учун тўрт соатли иш куни масаласида нима дейсиз? — деб сўради Андрей Борисовдан.

Борисов бу тўғрида Катянинг фикрини тўла-тўқис маъқуллади. Аёлларни, айтайлик, тўрт соат эмас-у, дастлабки пайтларда ҳеч бўлмаганда олти соатдан ишлатса дуруст бўларди. Балки ҳозирча бунга эришиш мумкин эмасдир, лекин интилиш керак.

Андрей бундай суҳбатлар пайтида энди ўзини бего-

на ҳис қилмайдиган бўлиб қолди. Фақат аҳён-аҳёнда атрофда нима гаплар бўлаётганини билолмай, хаёл суриб кетар, бундай пайтларда қонсиз юзида ғалати паршон табассум аломатлари кўриниб қоларди. Энди унинг ўз сири бор, бу сир шу қадар махфий эдики, у тўғрида ўйлаш ҳам даҳшатли эди.— Ана шу сир унинг Катядан ҳам, Борисовдан ҳам афзаллик туйғуларини қалбига қуйган эди.

Бир кун Борисов Андрейнинг олдига Кривицкий билан бирга келди. Андрей, Кривицкий иш соҳасида бирон нарсани аниқлагани келган бўлса керак, деб ўйлади, лекин Кривицкий ундан ярадор оёғини кўрсатишни сўради, сўнг ҳеч қандай хавф йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, ҳар хил арзумаган нарсалар устида гапириб ўтирди. Кривицкий кўргани келгани, Андрейга қаттиқ таъсир қилди. Бу дағал одамнинг бунчалик илтифотли эканлиги кимнинг ақлига желибди?

Борисов Андрейга инженерлардан, лаборантлардан салом топширди, шунда Андрей биринчи марта ўзини лаборатория билан боғлаб турувчи ипларнинг кўп ва турлича эканини ҳис қилди. У Воронько билан Вера Сорокина ўртасидаги муносабатнинг қай ҳолдалигини суриштира бошлади. Ванюшкиннинг хотинининг саломатлигини, Соня Манжуланинг кайфиятини сўради. Борисов ўзининг ҳамма нарсадан хабардорлигини кўрсатиб ва айни вақтда Кривицкийнинг ажабланганини пайқамаетгандек бўлиб, Андрейнинг саволларига тўла-тўқис жавоб бера бошлади.

— Эҳе, назаримда, сизлар ғийбат қилишни яхши кўрадиганга ўхшайсиз,— деди Кривицкий чидай олмай.— Ундай бўлса, мен ҳам сизлар билан бир тан.

Андрей «ғийбат» сўзини эшитиб, уялиб кетди, Борисов эса бундан хурсанд эди. Терминологияни жин урсин, энг муҳими, муз жойидан силжиди. Лесопаркка қилинган сайил Андрейга ўз таъсирини кўрсатди. Қойилман ўзимга, яша, парторг!

Бу орада Кривицкий оқуда ҳовлиқиб тапга жиришиб кетди. У одамлардаги заифлик ва камчиликларни илиб олиб, уларнинг ҳар бирини қисқача таърифлаб берарди. Масалан, У Потапенкони — «хомкалла», Долгинни эса, — «одам эмас, бурди-бало ёзилган менто» деб таърифлай бошлади.

Андрейнинг ишга чиқишига икки кун қолганда, олдига Рейнгольд келди. У Андрейнинг соғ-саломатлиги тўғрисидаги умумий гаплардан кейин, ноқулай сукутга чўмди.

— Нима бўлди ўзи?— деди тоқати тоқ бўлган Андрей.

Рейнгольднинг чўккан юзларига аста-секин қон югура бошлади. У бошини кўтармай, Андрейдан бу суҳбатларини сир сақлашни илтимос қилди. Андрей рози бўлди.

— Биласизми, Андрей Николаевич,— деди Рейнгольд охири қийналиб ва кўзларини бармоқларига тиккан ҳолда.— Бугун мен... мени бир ўртоқ чақиртирган эди... Менга айтдики. Билмадим. Балки мен унинг гапларини шундай тушунгандирман...

Андрей ярим соат вақт сарфлаб, ниҳоят, воқиянинг нималигини тушунди. Потапенко Рейнгольдга синхронизаторни қуришда ҳамкор бўлсам, деб таклиф қилибди. Потапенко уни чақириб олиб, мени ҳамкор қилиб оласиз деб зўрламабди-ю, лекин агар Рейнгольд рози бўлса синхронизатор ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйиб юбориши мумкинлигини, уни Иттифоқдаги барча станцияларга тадбиқ қилишни ва эҳтимол, министрликдаги ўз танишлари орқали авторларни бирор мукофотга тавсия қилиш мумкинлигини тушунтирибди. Бунинг устига Рейнгольдга авторлик ҳуқуқини расмийлаштириш тўғрисида баъзи бир маслаҳатлар кўрсатибди, ҳар қандай тажрибали администратор Рейнгольдга бундай маслаҳат бера олар эди... Рейнгольднинг гапидан маълум бўлишича, улар ўзаро бақамти бўлиб суҳбатлашганлар. Потапенко ўз гапида шу қадар дипломатик нозик сўзларни ишлатганки, натижада унинг сўзлари Рейнгольдга ўз фикридек туюлаётганга ўхшабди.

Яхши ҳам Рейнгольд Андрейнинг уйига келди. Агар у бу гапларни Андрейга ишга борган пайтда айтса борми, Андрей дарҳол Потапенконинг олдига чиқарди-ю... кейин безори деб суд қилишса ҳам барибир эди. Негадир шу чоқ у пивохонадаги воқияни эслаб қолди. Андрейнинг қаҳру ғазаби қайнаб тошди. У ўрнидан туриб, Рейнгольдга яқинлашди.

— Сиз ўзингизчи... рухсат сўрагани келдингизми? Мендан-а? Эҳ, аблаҳлар!— У каттакон болға сингари муштумини кўтариб қаттиқ сўкинди.

Ярим очиқ эшикдан Катянинг ҳаяжонли юзи кўринди. Андрей ғазабли кўзлари билан унга олайиб қаради.

Рейнгольд қўлларини чалкаштириб, бўйинини қисиб ўтирарди. Унинг қизариб кетган кал бошида майда тер томчилари пайдо бўлди.

Андрей оёғининг оғриганини ҳам сезмай, уйнинг у ёғидан-бу ёғига оқсоқланиб юрар ва жимиб қолган Рейнгольдга аҳён-аҳёнда кўз қирини ташлаб кўярди. Сувга бўккан товукдай ҳурпайиб ўтиришини қаранг, ғариб кишига ўхшайди-я, ўзини ҳимоя қилмайдими... Шунақа одам сафдошликка ярармиди?..

— Ҳеч қандай битим бўлмаслиги керак, эшитяпсизми, ҳеч қандай!— дерди бурун парраги кенгайган Андрей бўғилиб.— Эртагаёқ Потапенконинг олдига бориб, уни боплаб сўкасиз...

Рейнгольд кўрқиб бош силжарди. Унинг бу ҳаракатида қандайдир ишончсиз хавф аломатлари сезилиб турарди. Андрей унинг елкасидан ушлаб бир силкиди.

— Нима бу, сизни жим айтади эркак деб! Хотинингиздан ўрнак олсангиз бўлмайдими. Нимадан кўрқасиз? Потапенко кўрқитиб қўйдими? Дўқ қилдими? А? Наҳотки, биз сизни ҳимоя қилишга қурбимиз етмайди, деб ўйласангиз? Вой, сиз-эй,— деди у овозини пасайтириб, сўнг руҳлантирувчи оҳангда ва айни вақтда нафратли қилиб илжайиб қўйди.— Ўз сўзли, иродали одам бўлинг, шунда ҳамма вақт ютиб чиқасиз. Потапенко билан мен...

Рейнгольд қути ўчиб, бошини кўтарди.

— Сиз сўз бердингиз-ку... Андрей Николаевич!.. Мен унинг таклифидан воз кечаман, албатта, аммо сиз...

Андрей башарасини тириштирди.

— Майли, аммо Потапенко олдида тилёғламалик қила кўрманг.

Андрей эртаси кун врач билан олишиб, бюллетенни ёпдирди-да, лабораторияга кетди. Рейнгольд бу пайтда Потапенконинг олдига кириб чиққан экан. У Андрейнинг юзига қарамай тутилиб-тутилиб, унинг таклифини рад этганини гапириб берди.

— Энди синхронизаторингизни жадаллаштиринг,— деди кўнгли тинчланган Андрей.— Кейин кўрамиз. Агар мукофотга лойиқ бўлса, бусиз ҳам кўтаришади.

Демак, Рейнгольд ишни жадаллаштириши керак, бундан чиқди у ёрдамга муҳтож. Фалеев билан Краснопевцевнинг иши ҳам авжига чиққан. Улар ишнинг расчёт

қисмини тугаллаб, тажриба қилшга ўтаётган эдилар, улар ҳам ёрдамчи талаб қилмоқдалар. Комсомольская станциясида автоматикани тузатиб шга солинган эди, энди бошқа ердаги қозонларни ҳам автоматика билан таъминлаш керак, бунинг учун одам керак. Андрей касал бўлиб ётган пайтида Новиков билан Саша локатор макети устида тайёргарлик ишларини бошлаб юборган эдилар, уларга ҳам ҳеч бўлмаганда битта инженер билан бир лаборант бериш зарур.

Локатор устида ишлашни бир қанча мулоҳазаларга кўра, тезлаштириш зарур: денгизчилар телефон қилишди, бош инженер безовта бўла бошлади — ахир уларни ишонтириб сўз берган эди-да, — ундан ташқари, Григорьевга берилган ваъданинг муддати битиб қоляпти, лекин ҳаммадан ҳам ўз меҳнатининг самарасини кўришни сабрсизлик билан кутиш туйғуси кучлироқ эди. Бетоқат бўлиб кутиш истаги ҳар бир текширувчи учун таниш.

Одамлар, одамлар ва яна одамлар керак эди.

Шундай аҳвол таиғ бир пайтда Майя Устинова ҳам ўз группасидаги одамлар сонини кўпайтиришни талаб қила бошлади. Унинг синов ишлари яхши борарди, Майя баъзан ўз инженерлари билан кечқурунлари лабораторияда алламаҳалгача қолиб кетарди, аммо шундай бўлса ҳам улар график бўйича ишни тамомлай олмасдилар.

Андрей юрагини ҳовучлаб кандидат танларди. Майянинг қўлида ишлаётганларнинг ҳар бири бир кун келиб ҳафсаласи пир бўлиши турган гап.

Устинованинг одам талаб қилган ёзма докладида биринчи бўлиб Цветкованинг фамилияси турарди. Андрей тишини тишига қўйиб ёғинди — йўқ, у Цветковани бермайди. Цветковани ўз группасига олмоқчи бўлиб юрибди. Буларнинг ҳаммасидан бошқа, яна ўз олдига Саша билан Нинанинг муносабатини яхшилашни мақсад қилиб қўйган. Кишини кишига яқинлаштиришда елкама-елка бўлиб ишлашдан афзалроқ нарса йўқ. Тўғри, Майя ҳам Андрей сингари танлаш ҳуқуқига эга, бунинг устига Цветкова унинг шогирди, бироқ, шундай бўлса ҳам Цветковани бермайди.

Майя совуққина қилиб, кишининг хоҳишини назарга олишни маслаҳат қилди. Андрей алам билан елкасини қисиб қўйди.

— Худо ҳақи, Майя Константиновна, ўз кучларимизни майдалаётганимиз ишнинг белига тепяпти... Наҳотки, сиз Тонков методини қайта тиклаш, локатордан ҳам кўпроқ натижа беради деб ўйласангиз? Ўртамизда нокерак ва нотўғри рақобат бўляпти.

Майянинг тиниқ қўй кўзлари хиралашди. Ҳозир Андрейдан нафратланарди. Унга чекинишни таклиф қиляпти-я! Йўқ, йўқ, асло! Ўзи қилаётган ишига ишонадими? Ишонади. Тонков, Потапенколар унинг томонида. Афтидан, Лобанов чўчиб қолганга ўхшайди, шунинг учун у билан муроса қилишни ўйлаётгандир. Очиқчасига мусобақа қилишдан қўрқди... Қиёфасидан, азамат йигитга ўхшайди-ю!

— Андрей Николаевич,— деди у.— Мен сизга ёзма доклад берган эдим, мумкин бўлса жавобини қайтарсангиз. Цветкова тўғрисида эса,— деди Майя илжайиб,— агар у сизнинг локаторингиз устида ишлашни хоҳласа, мен қаршилиқ қилмайман.

Андрей шу заҳотиёқ Цветковани чақиртириб, ундан Майянинг кўз олдида қаерда ишлашни хоҳлашини сўради. Қанчалик оғир бўлмасин, ҳозир ўзини холисанилло сўраётгандек кўрсатишга уринди.

Нина Андрейнинг кўзига тик қараб, сўзимни бўларминкин деган мақсадда, доно-доно қилиб гапирди:

— Мен Майя Константиновна билан ишлайман.

Шу топда Андрейнинг кўзларида билинар-билинемас ранжиганлик аломати пайдо бўлди, агар уни ўзига чорловчи бирон аломат сезилса борми, Нина дарҳол айтганидан воз кечган бўларди. Лекин Андрей ҳозир Маринани ўйларди. У Нинага тикиларди-ю, лекин Маринани эсларди. Яна ўша куни Лесопаркда қуёшга чўмган бугазорда тўғри иш қилганини ўйлай бошлади.

— Хўп,— деди бамайлихотир.— Нима ҳам дердик... Шундай қиламиз.

Ана холос, барча умидларинг яксон бўлди. Нина...

Ярим соатдан кейин Нина Майя Константиновнанинг олдига келди. Унинг қошлари чимирилган, лаблари маҳкам қисилган. У Майянинг инструктажига диққат билан қулоқ солди, кейин ёлғиз ўзи қолгач, унинг енгиб чиқиши учун қўлидан келган барча ишни рад қилмасдан бажаришга қасам ичди. Энди миңғир-миңғир қилмайди. Агар зарур бўлса, кечқурунлари ҳам келиб ишлайди

(албатта аҳён-аҳёнда). Ўқиб илмини оширади. Бирон нарса ихтиро қилади. Ахир мактабда ўқиганида, уни қобилиятли деб ҳисоблашарди-ку! У шу ишларнинг ҳаммасини ҳозир амалга ошган деб фараз қила бошлади. Мана, тантанали мажлис бўлади. Тонков ва бошқа олимлар келишади. Майя Константиновна минбардан туриб, ўз муваффақиятларига эришишда Цветковадан миннатдор эканлигини айтади. Ҳамма ўғирлиб қараб, Нинани топишади, уни президиумга таклиф қилдилар. Энига ўша ҳаво ранг кўйлагини кийган бўлади. Йўқ, бу нарса қишда бўлса жерак. Қийик сура-ти солинган тўр кўйлагини кияди, оёғига мўйнадор қўнжли ботинка кияди. Уялиб-нетиб ўтирмай, ўзининг қандай ишлаганини содда қилиб гапириб беради, сўнг мажлисда ўтирганлар ичидан Андрей Николаевични ахтариб топади. Нина унга истар-истамас бир назар ташлайди-ю, юзини бошқа томонга ўгиради, ана шунда Андрей уялганидан қизариб кетади... йўқ, у бошини қуйи солиб залдан чиқиб кетади-да, уни пастда кутиб туради. Кейин одамлар қуршовида пастга тушганда, Андрей уни бир чеккага чақириб олади. Шунда у ўз ҳамроҳларига: «Кечирасиз, ҳозир» дейди-ю, Андрейдан совуққина қилиб: «Нима демоқчи эдингиз?»—деб сўрайди,— «Нина,— дейди Андрей,— мени кечиринг, Нина, мен кўр эканман, сизнинг бундақангилигингизни билмаган эканман...»—«Сиз кечикдингиз, Андрей Николаевич,— ғамгин ва совуқ қилиб жавоб беради у.— Менинг қалбимдаги ҳамма ҳис-туйғулар куйиб, кул бўлиб кетган».

Хаёлининг ана шу ери қандайдир шубҳалироқ бўлиб кўринди. Ундан кейин, Андрейнинг эшикка чиқиб, уни кутиб туришига ҳам ишонмади. Агар борди-ю, у бошқалар билан биргаликда Нинанинг сўзларини қарсак чалиб қарши олса бу воқеаларни ўйлаб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ, албатта. Йўқ, бутунлай бошқача бўлади. «Нина»,— дейди у...

— Ниночка, тумовмисиз?— деган Новиковнинг овози унинг қулоғи остида янгради.

— Йўқ, нега — деди у, тушунмай.

— Қарасам, оғзингизни очиб ўтирибсиз.

Нинанинг хаёли учиб, ғойиб бўлди,— атрофда яна ўша стендлар, дастгоҳлар, Новиков, Пека Зайцевларнинг кулиб турган чеҳралари кўрина бошлади. У гўё

ҳеч нарса бўлмагандек, ўзини кулишга мажбур этди. Кулинг, кулиб қолинг, ишқилиб ўзингиз ҳали масхара бўлиб қолманг.

Цветкованинг Устинова қўлига ўтиши Андрей билан Устинова ўртасидаги муносабатни яна кескинлаштирди. Майя у билан расмий оҳангда таъкидлаб гапиришар, нимаки талаб қилса, ариза ёзиб келарди. Андрей чидам билан унга гапни очиқчасига тушунтиришга уриниб кўрди. Ахир унинг локатор тўғрисида қандай фикрда бўлишидан қатъий назар, бу нарса Лобановни ўзига душман ҳисоблашга сабаб бўлолмасди. Андрей ундан нормал муносабатда бўлишни талаб қилди. Майя ўзини тушунмаганга солди. Ҳа, у ўз ишини йўқ қилиб юборишга йўл қўймайди. Бунинг нима ёмонлиги бор экан?

— Мен сизнинг ишингизни йўқ қилмай иложим йўқ,— деди аччиқланган Андрей.— У сичқонлар ўйинику.

Бу суҳбатдан ҳеч натижа чиқмади. Унинг беҳосдан айтиб юборган сўзи Бошқармага бориб етди, Андрейни бошлиқ олдига чақиртиришди. Иш бу билан ҳам тугамасди, лекин бош инженер кескин равишда Лобановни ёқлай бошлади. Бироқ, Устинованинг группасини автоном группа қилиб қўйишди. Лобановнинг аҳволи яна ҳам дудмалроқ бўлиб қолди. У Устинованинг ишини текширишга ҳақи йўқ, лекин ёрдам беришга мажбур; унга ҳалал беришар, аммо ўзини ҳимоя қила олмас эди.

Лабораториянинг ўзида ҳам кўпчилик унинг Устинова ишига муносабатини маъқулламасди. Ҳатто Борисов ҳам Тонков томонга оға бошлади. Усольцев, Новиков, Рейнгольдлар Тонковнинг илтифотларидан бениҳоя завқланардилар; Тонковнинг қўл бериб кўришиши, сертакалдуф сўзлар айтиши уларга ёқарди. Тонков Устинованинг ишини мақтаб, ҳаммани уни муваффақиятли чиқишига инонтираркан, аллақандай нотаниш сўзлар ва мураккаб терминлар ишлатиб улар олдида гердаярди.

Фақат ёлғиз Кривицкий очиқдан-очиқ кулиб:

— Замон алданишни хоҳлаб қолибдими, майли алданаверсин,— дерди.

Кривицкийнинг бу шубҳали сўзларига ҳеч ким эътибор бермади, чунки Тонковнинг Майяга яхши муносабатда эканини ҳамма кўриб турган эди. Дарҳақиқат, у

Устинова группасининг муҳтожликларига жуда катта эътибор берар эди.

Ҳар бир олимнинг ҳаётида, деб ўйларди Тонков, қайғули дамлар бўлади, бундай пайтда эришилган ютуқни ҳимоя қилмоқ учун, янгилик яратишга керак бўлган кучдан ҳам кўпроқ куч сарф қилиш лозим бўлади. Акс ҳолда, янгилик яратишга нисбатан, яратилган нарсани йўқотиш кўпроқ бўлади.

Маълумки, Тонков ўзини фан соҳасидаги реакционерлар, янгиликни таъқиб этувчилар, монополистлар ва шунга ўхшашлар қаторига қўшмасди, албатта. Аксинча. Бўлмаса, анча-мунча янгиликлар яратган, тажрибакор, хизмат кўрсатган бир одам тузуккина мансабга эга бўла туриб, кексайган вақтида Лобановдек номи чиқмаган йигитчага қандай қилиб ўз ўрнини бўшатиб беради? Шу адолатданми? Ахир ўша Лобанов ҳам баланд мансабга миниб олгандан кейин ёлғон-яшиқ гаплар билан ўз рақибларини қулатишга киришади-ку. Бу табиий бир ҳол, ҳаётнинг ўзи шундай. Фан соҳасидаги муваффақият Тонковга бир чўққи сингари гавдаланар, у ерда фақат бир одам учунгина жой бўлиши керак, деб ўйларди.

Тонков агар ўзига ҳамкасб олимлардан биронтасини мақташса, бу билан менинг обрўимни пасайтирмақчилар деб қатъий ишонарди; кимда-ким биронта ютуққа эришса, Тонков ўз ютуғидан ўғирланган деб ҳис қиларди. У ҳамма ерда ёлғиз ўзи бўлишни истар, бошқалар унга халақит қилардилар. Шуҳрат бамисоли бир пирог-у, ундан бир бўлак бошқа одамга қирқиб беришса, Тонковга оз қолармиш. Шу бўлакни олган одамни у ўлгидек ёмон кўрарди. Лекин ўзига ёрдам кўрсатадиган кишиларга жуда-жуда ғамхўрлик қиларди. Майя Устинова унинг чириган ғояларини жонлантиришга виждонан ва зўр ишонч билан киришганини кўриб, Тонковда унга нисбатан самимий миннатдорлик туйғуларини уйғонди.

Техника бўлими Андрейдан турли қоғозлар, ҳисоботлар ва формалар талаб қилавериб жонига тегди. Илгари телефон орқали ҳал қилинадиган нарсалар ўрнига ҳам энди узундан-узоқ пўписанамо хатлар кела бошлади.

Андрей Долгинга мурожаат қилишга мажбур бўлди.

— Қоғозсиз бир қўнғизсан, қоғоз билан одамсан, — деди кинояли кулиб Долгин. — Бу, албатта, ҳазил. Сиз ўзингиз мустақилликни талаб қилган эдингиз. Талабингиз амалга ошди. Бундан буён сиз билан мустақил бир маъмурият сифатида алоқа қиламиз. Сизга юборилаётган қоғоз, бошқа станцияларга юборилаётган қоғозлардан кўп эмас.

— Станция, станция.. станцияларда бутун бир аппарат ишлайди, — деди ғазабланиб Андрей, — мен ёлғиз ўзимман. Қотибга айланиб қолдим. Менга одам беринг.

Долгин жиддий хўрсинди, аммо кўзлари кулиб турарди.

— Бу менинг қўлимдан келмайди. Штат масаласи бир йилда бир марта ҳал қилинади.

Бундан кейин, орадан кўп вақт ўтмай, Андрей яна бир даҳшатли зарбага учради.

Бошқарманинг буйруғича, «штатларни қисқартириш» баҳонаси билан Рейнгольд ишдан бўшатилади. Кадрлар бўлимининг бошлиғи, отставкага чиққан полковник, Рейнгольднинг бўшатилиши учун алоҳида топширик бўлганини айтди... Рейнгольд уруш пайтида босиб олинган территорияда бўлган, шунинг учун... ўзингиз ҳам тушунарсиз... Афтидан бу ҳодиса кадрлар бўлими бошлиғини хижолатга қўйган бўлса керак, у кўзини стол четида турган қоғоздан узмай, истар-истамас, гўё оғзига аччиқ нарса олган одамдек афтини бужмайтириб гапирарди.

Парткомда Зорин анча гапиришгандан кейин Андрейга сирни очди: Рейнгольд устидан материални Долгин тўплаган экан. Долгиннинг бу ишни қилишига қандай важ бўлмасин, барибир Рейнгольдни ишдан бўшатиш керак.

— Сен ўзингни менинг ўрнимда ҳис қилиб кўр, ахир, — деб ўзини оқлай бошлади Зорин. — Долгин менга қарши шубҳали кишиларни ўз қаноти остига оляпти деб ўйлаб, ҳар хил ғийбатлар ёза бошлайди... Мен Рейнгольдга кафил бўлолмайман.

— Бўлмаса, Долгинга кафил бўлоласанми? — деди Андрей.

Кейин Потапенконинг Рейнгольдга зўрлаб ҳамкор бўлишга уринганини айтиб берди.

Зорин секин бош чайқаб қўйди. Қани далил? Биз Рейнгольдга нисбатан Потапенкога кўпроқ ишонамиз. Ундан кейин, гап Рейнгольднинг анкетасидаги маълумотлар устида кетаётганда, бу ерда Потапенконинг нима алоқаси бор? Бундай қонун бўлмаса керак, Конституцияда ҳам айтилмаган, лекин Долгин кўрсатмани далил қилипти, бу масалаларда у жуда уста...

Андрей димиқиб кетди, кўйлагини елпиб қўйди. Кейин стаканга сув қўйди, сув илиб, бемаза бўлиб қолган экан.

— Шуни билиб қўй, биз бу ўзбошимчаликка йўл қўймаймиз,— деди охишта Андрей ғазабини босишга уриниб.— Борисов иккаламиз станцияда Рейнгольднинг ишини аниқладик. Гитлерчилар Таллинни ишғол қилганда Рейнгольд хотини, уч яшар ўғли билан у ердан чиқиб кетган экан. Шаҳардан йигирма километр нарида немислар қочоқлар орқасидан етиб келиб, уларни яна қайтариб олиб кетган экан. Оккупация вақтида у ўзини соф виждонли киши сифатида тутган, бу аниқланган. Хўп, у оккупацияда бўлган экан. Ахир унинг айби нима? Сенингча, оккупацияда бўлган ҳар бир киши ишончсизми, душманми? Бу билан фақат одамларнинг ғазабини келтириш мумкин. Агар Рейнгольд партия аъзоси бўлганда эди, сенларнинг бу номерларинг ўтмай қоларди. Партия мажлиси бунга йўл қўймаган бўларди. Одамлардан сўра — унга ҳамма кафил бўлади. Сиз бўлсангиз, якка ўзингиз масалани ҳал қилиб ўтирибсиз. Партиянинг ишончидан фойдаланибсиз. Бу ўзбошимчалик! Агар сен ёрдам бермасанг — биз райкомга борамиз, обкомга борамиз, аммо Конституциямизни булғашга йўл қўймаймиз.

Зориннинг япалоқ юзига жон кирди. Ана бу жойида. Райком ишга олинсин деб команда берса бўлди, у жон деб қабул қилади.

Райкомга Борисов жўнаб кетди. Иккинчи секретарь Ковалевскийнинг қабулхонасида одамлар гавжум. Борисовга соат олтинчи тайинлашди, аммо соат еттидан ошиб кетса ҳам навбат ҳеч илгари сурилмасди. Ковалевскийнинг кабинетига дам ўтмай инструкторлар кириб-чиқиб туришар, телефон тинмай жиринглар, секретарь қиз ичкарига қўнғироқ бераркан, навбат кутиб ўтирганларга эътибор бермай қараб қўярди.

— Қелганимга бир соатдан ошди,— деб шикоят қил-

ди Борисовга ёнидаги кекса бир аёл. Улар ўзаро суҳбатлаша бошладилар.

Танқид қилгани учун бошлиқлар уни оддий инженерликка тушириб қўйишибди. Аввал группа раҳбари экан! Ҳа, майли, Ковалевский ўзи аниқлаб, айбдорни топади.

— У илгари бизнинг лойиҳа бюромизда ишларди,— деди фахрланиб аёл.— Тўппа-тўғри институтдан менинг группамга келиб кирган эди. Кейин уни бу ерга олиб қўйишди. Тез ўсди. Азамат йигит!

Рейнгольд ишидан бошқа Борисовнинг яна бир муҳим илтимоси бор: у Ванюшкин оиласига уй сўрамоқчи. Ванюшкиннинг хотини яқин кунларда туғиши керак, энди бундан буён уларга бошқа-бошқа ётоқхоналарда яшаш сира мумкин эмас.

Кабинетнинг қора клеёнка билан қопланган баланд эшиги очилди, Ковалевский қабулхонадан ўтиб кета бошлади. Борисовнинг ёнидаги аёл дарҳол ўрнидан турди-да, чехрасида қувноқ табассум билан Ковалевский томонга юра бошлади. Ковалевский ўзининг шаҳло кўзлари билан аёлга бир назар ташлади-ю, ўтиб кетаверди, унинг чақнаб турган кўзларида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. У соатига ташвишли назар ташлади-да, аёлниг ёнидан ўтиб кетди. Аёл хижолат тортиб ўз ўрнига қайтди.

— Танимади,— деди у бўғиқ овоз билан.— тўрт йил бирга ишлаган эдик-а. Мен унинг дастлабки расчёт қилишига ёрдамлашган эдим. Бундай одамлар қаёқдан чиқади? Ўзи бўлмаса ишчи оиласидан... Айтишларига қараганда, районни илғор районлар қаторига чиқарибди, лекин кишиларни танимайдиган бўлиб қолибди...— Хотин масхараомуз бош чайқаб, оппоқ соч толасини тўғрилади.— Энди у катта бўлиб кетган, эски қадрдонларни танирмиди.— Ўрнидан турди.— Мен унинг олдига кирмайман.

Борисов аёлниг орқасидан унинг букчайган гавдасига тикилиб қолди. Шу пайт қалбида кечириб бўлмайдиган аламли туйғу пайдо бўлди. У қабулни кутиб ўтираркан, бу аёл тўғрисида ҳам, кейин Ковалевскийнинг шу ўтган икки йил мобайнида бирон марта бўлсин лабораторияга бормагани ҳақида ҳам, коммунистлардан ҳеч кимни танимаслиги ҳақида ҳам гапиргиси келди. Лекин кабинетга чақиришганда у яна Рейнгольд ва Ванюшкинни эсга олиб, бошқа тўғрида ҳечнима демади.

Ковалевский Ванюшкилар онласнинг қисматига жиддий эътибор берди. Лекин Рейнгольдга ёрдам беришдан кескин бош тортди. У суҳбатни усталик билан ёшларнинг уйи устига бурар, бу масалада жуда ҳайратланар, ўзини ҳар нарсага тушунадиган очиқ кўнгил қилиб кўрсатарди. Негадир бу масала унинг учун жуда ҳам муҳим бўлиб чиқди, у тўғрида албатта ўйлашиб кўради. Оила масаласи — ҳазилакам иш эмас, ахир бу бизнинг ёшларимиз, уларга, уларнинг турмуш шароитига зўр эътибор беришимиз керак... Рейнгольд бўлса — ҳеч гап эмас, бизда ўринни босиб бўлмайдиган одам йўқ, ўртоқ бошқа ерга бориб ишга, киради, ўрин алмашишдан давлат ҳеч нима йўқотмайди. У Рейнгольд тўғрисида қандайдир телефонда сўзлашувчи оҳангда совуқ гапирди. Юзи зерикарли тус олди. Ковалевский Рейнгольд тўғрисида ғамхўрлик қилгудек бўлса, бунинг учун бошқалар билан жанжаллашишга тўғри келади, деб тушунди Борисов. Ўз устига бундай жавобгарликни юклаб нима қилади? Нима кераги бор?!

Шундай қилиб, Борисов Ковалевскийга ҳечнима демади. Ванюшкинга ваъда қилинган ордер туфайли, албатта... Шуни ҳам ишни дўндириш дейдилар. Борисов райкомдан хомуш бўлиб қайтди. Иш деб ўз шахсий ис-тагининг баҳридан ўтганини ўзига тушунтиришга қанча уринса ҳам, барибир нимагадир ўзидан нафратланарди.

Орадан бир ҳафта ўтди, Рейнгольд ишдан бўшади. Андрей Рейнгольд билан хайрлашган вақтни, унинг бўздек оқариб кетган юзини, пир-пир учиб турган кўзларидаги англашилмовчилик аломатларини сира кўз олдидан кеткизолмайди. Рейнгольд ҳечнима деб гапирмади, лекин ҳамма нарса равшан. Уни ҳимоя қилишга сўз беришди-ю, уддалай олишолмади. Агар ўшанда Потапенко билан келишганда эди, ишлайверарди, ҳечнима ҳам бўлмасди. Йўқ, Андрей Рейнгольдни қабиҳ битимдан сақлаб қолгани учун ҳеч ачинмайди. Бошқа иложи йўқ. Йўқ, иккита бошқа-бошқа масалани бир-бирига алоқадор қилиш ярамайди. Потапенконинг таклифи бир иш, Рейнгольднинг адолатсизлик билан қонунсиз ишдан бўшатилиши бутунлай бошқа бир иш. Лекин бу нарса Рейнгольд учун ҳам сабаб, ҳам оқибат бўлиб чиқди.

Андрей билан Борисов уни қўлларидан келганча

юпата бошладилар. Ҳали улар курашадилар. Рейнгольд-ни албатта ўз ўрнига қайтариб олиб келадилар. Шунин-он ёмонки, Рейнгольднинг ўзидан умид йўқ, у бутунлай руҳий тушқунликка учраган.

Лабораториядагиларнинг ҳаммаси таъблари хира бўлиб, ҳўмрайишиб, уялишиб юрардилар. Борисов Рейнгольднинг аллақандай бир артелга жойлашишга кўмаклашди. Орадан бир неча кун ўтгач, Андрей билан Рейнгольднинг уйига кирди. Унинг авзойи бузуқ. Уйи-даги барча буюмлардан умидсизлик, қаровсизлик ало-мати сезилиб турарди. Эшик тепасидаги сигнал чироғ-лари ёнмасди. Дастгоҳ эски газеталар билан ёпилган. Андрей синхронизатор устидаги иш қандай силжиётга-нини айтиб беришга уринди. Рейнгольднинг намланган хира кўзлари ялт этиб кетди; агар хотини бўлмаганда албатта йиғлаб юборган бўларди. Хотини ниҳоятда мардлик билан ўзини тутиб турарди. Андрейни ҳечнима деб айбситмади. У иззат-икром билан меҳмонларни ов-қатга таклиф қилди, Андрей билан Борисов бу таклиф-ни рад этолмадилар. Хотин ўзининг ҳар бир ҳаракати билан «Ишларимиз жойида,— демоқчи бўларди.— Биз-га сизнинг ҳеч нарсангиз керак эмас. Биз яхши яшаб турибмиз. Ҳар ҳолда сизнинг хайрихоҳлик билдиришинг-изга муҳтож эмасмиз».

Андрей ўзини жуда ёмон ҳис қила бошлади. Рейн-гольднинг ўғли билан гаплашишга уриниб кўрди, аммо у қизариб, юзини тескари бурди. Андрей, бола менинг шу ҳолга тушганимдан уяляпти, деб ўйлади.

Кўчага чиқишганда Андрей Борисовга:

— Бебурд бўлиб қолдим,— деди.

— Агар биз уни ўз ўрнига кирита олмасак,— деди Борисов,— икковимиз ҳам бебурд бўламиз.

Борисов Андрейни ўз локатори устида ишлашни давом этдиришга зўрға кўндирди. Андрей бор кучини Рейнгольднинг синхронизатори устида ишлашга сарф-ламоқчи бўлган эди. Андрейнинг Рейнгольд олдида, одамлар олдида ва ўз олдида ўзини оқлаш учун бир-дан-бир йўл шу эди.

— Масаланинг бундай ҳал қилиниши фақат Пота-пенкога қўл келади,— деди Борисов.— Ким билсин, балки уларнинг ўйлаган мақсадлари ҳам шудир.

Андрейнинг ўзи райкомга борди. Ковалевский ҳар бир ишга давлат нуқтаи назаридан қараш кераклиги ва

сиёсий тушунча ҳақида гапира бошлади. Андрей ғазабланиб, қўлларини жаҳл билан силтаркан, Ковалевскийни ман-манликка берилиб кетган, деб уни киши тақдирига эътиборсизлик билан қарашда айблаб, эшикни тарс этиб ёпиб чиқиб кетди.

Ана шундан кейин Андрей негадир бутунлай ўзини босиб олди. Қалбидаги бебош тажанглик совуқ ғазаб билан алмашди. У Ковалевский билан тентакларча, ўйлашмай муомала қилди. Хайр, майли, бу ҳам бир сабоқ. Зарур бўлиб қолар. Энди ишни бошқача қилиб кўрамиз.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Андрей куздан бошлаб бассейнга қатнайдиغان бўлди. Ванюшкин билан Пека Зайцев қистайвериб ахир қўймадилар.

Биринчи машғулот пайтидаёқ, йигитлар сафга тизилишиб турганида, Андрей тўсатдан Лиза Потапенкони кўриб қолди. Уларнинг кўришмаганларига талай вақт бўлган, шунинг учун бўлса керак, Лиза Андрейнинг кўзига ўзини анча олдириб қўйганга, озганга ўхшаб туюлди. Андрей суюниб ишора қилган эди, лекин шў пайт команда овози эшитилиб қолди. Андрей ҳаммадан новча бўлгани учун сафнинг олдида турган эди, шу сабабдан сувга ҳам биринчи бўлиб кириши керак. У марра курсиси устига чиқиб, оёқ бармоқлари билан курсининг ғадир-будур резинкали қиррасини босди, кейин эгилиб, сувга шўнғиди. Сув аввалига жуда муздек туюлди, кейин белгиланган йўл бўйлаб сузиб жета бошлади. У оёқларини шاپиллатар экан, сувга қараб нафас чиқарарди. Эҳ, аттанг, ҳамма сузиш қоидаларини унутиб юборибди-я! Бу ёз пайтидаги чўмилиш эмас, ҳозир ҳар бир ҳаракат аниқ ва тежалган бўлиши керак. Сузувчи ўзининг қай тезликда сузаётганини яхши сезиши лозим, сувдаги хлор ҳидини қанчалик осон ҳис қилса, сузган чоқда қаршилик кўрсатувчи жонли кучини ҳам шунчалик аниқ сезиш керак.

Аммо унинг қўл-оёқлари ҳозир айтарлик яхши ҳаракат қилмасди, гавдаси бировники сингари қўполга ўхшарди. Андрей тезда сувдан чиқди ва ҳансираб скамейкага бориб ўтирди.

— Бу оз! Яна икки юз метр сузиш керак,— деб қич-
қирди унга Пека сувда туриб.

Унинг бошидаги ҳаво ранг шапкачаси йўлка ёқалаб
тез силжиб кўздан узоқлашарди. Тиниқ сув ичида келиш-
ган қоматининг ҳар бир ҳаракати яққол кўзга ташланиб
турарди. Унинг дамба-дам шопиллатиб сувга урилиб
турган, узатилган оёқлари остида оқ пуфакчалардан из
ҳосил бўларди. Андрей Пекага ҳаваси келарди ва унга
қойил қоларди. Унинг кўзи олдида ҳамон эгнига қўпол
пахтали камзул, оёғига эски ифлос этик кийиб олган
ҳовлиқма, маҳмадона йигитнинг образи акс этиб турар-
ди. Лекин мана у ҳам бошқалар сингари бутун фикри-
ни бир мақсадга қарата олишни, матонатли бўлишни ва
қилмоқчи бўлган ҳар бир ҳаракатини олдиндан мўлжал-
лаб қўйишни биларкан-ку.

Ҳовузли улкан зал сувнинг шапир-шупур овозига
тўлган бўлиб, сувнинг кўжимтир акси сувга тушиб ту-
рарди. Чироқларнинг сариқ шуълалари ҳўл елкаларга
ёпишарди. Сув йўлларида бирида Андрей Лизани ахта-
риб топди ва унинг ёнига тушиб суза бошлади. Андрей
қўллари билан бир тахтани ушлаб олиб, оёқларини ша-
пирлатиб секин сузиб борарди. Лиза уни қувиб, ўзиб
кета бошлади, уларнинг кўзлари бир-бирига тушган
эди, Лизанинг чеҳрасида ғалати бир жиддийлик аломати
акс этди.

Машғулот тугагандан кейин Андрей Лизани вести-
бюлда кутиб турди. У ичкаридан бир чамадонча кўта-
риб чиқиб келди. У ҳамон боягидай жиддий қиёфада ва
ташвишли кўринарди. Ҳартугул, уй тинч, болалар соғ-са-
ломат экан. Бўлмаса ўзи нима гап, ахир? У, бу гапни
қўй, деган маънода елкасини қисиб қўйди. Ҳм... демак,
яна ҳовузга қатнай бошлабди-да? Ҳа, ишляпти, яна
ҳовузга ҳам қатнаяпти, ҳаммаси яна бошқатдан бўляп-
ти. Шунда Андрей унинг кўзларига диққат билан тики-
либ, очикчасига оўради: балки у Андрей билан суҳбат-
лашишни бутунлай истамаётгандир? Эҳтимол, эрининг
тарафини олиб Андрейдан димоғ қилаётгандир?

Димоғ нимаси? Лиза маъюс табассум қилди. Шу
пайт унинг нақадар ўзгариб кетгани аниқ кўриниб ту-
рарди. Йўқ, у ориқламаган, балки жиддийлашган, чеҳ-
раси нозик эди, холос. Димоғ қилиш — бу сўз сочлари-
ни соддатина қилиб орқага тараган, қошидан пешона-
сига қараб иккита ажин из солган, ҳаво ранг костюмли

ҳозирги Лизага эмас, бир вақтлардаги беғам ва хушчақчақ Лизага муносиб сўз эди.

Маълум бўлишича, Лиза у билан Виктор орасидаги муносабатнинг батамом узилганидан беҳабар экан. Андрей ўзининг эҳтиётсизлигидан хафа бўлиб, ўзи билан Потапенко ўртасидаги тўқинишни айтиб беришга мажбур бўлди. У ўзининг хотиралардан ғазабга келганини сездирмасликка уриниб, жўрттага осойишта сўзларни топиб гапирарди.

Андрей ҳозир Лиза Викторни ёқлашга тушади, деб ўйлаган эди, аммо Лиза жимгина туриб, унинг гапларини эшитди, гўё бу гапларни сандиққа солиб, қопқоғини ёпиб-ю, кейин яна хаёлга чўмиб кетди. Чеҳраси аввалгидек қотиб қолганга ўхшарди. У Андрей билан хайрлашди, бу хайрлашув бир-бирига бутунлай бегона бўлган икки одамнинг хайрлашувига ўхшарди.

Андрей сувда сузиш машғулотида узлуксиз равишда қатнаб турди, Лиза эса унинг бу ерда бўлишидан бетоқат бўлаётгани кўриниб турарди: «Менга Викторнинг кўзи билан қараяпти,— деб ўйларди Андрей.— Буни ўз эрига бўлган муҳаббат бурчи деб билса керак». Андрей Лизанинг ўзига нисбатан бунчалик совуқ муносабатда бўлишига бошқа сабаб тополмади. Баъзан Андрей Лизанинг унга синчиклаб, хўмрайиб қараб турганини сезар, лекин ўгирилиб қараши билан, у дарҳол яна бепарво қиёфага кириб оларди. Улар орасида гўё аллақандай келишмовчилик содир бўлганга ўхшаб кўринарди. Андрей тренердан ўзини бошқа гурппага ўтқазишни сўради. Лиза бу гапларни эшитиб тургани учун бўлса керак, қизариб кетди. Андрей бошқа гурппага ўтишини расмийлаштириб, анча кечикиб қолди. У кўчага чиққанда қоп-қоронғи эди. Кишининг суяк-суягидан ўтиб кетувчи муздек изғирин келиб урилди, почаларига ғуриллаб кирди. Андрей шу пайт ёнига юриб келган одамни сезмай қолди. Фақат ўзининг букилган тирсагидан кимдир ушлаганини сезди-ю, дарҳол юзини шу томонга ўгирди. Олдида Лиза турарди. Қоронғиликда унинг кўз қорачиқлари яна катталашгандек бўлди. Лиза Андрейни қўлтиқлаб олди. Улар гўё яна бир-бирига ўрганишаётгандай, анча вақтгача сукутда бордилар.

Шу кун кечқурун Лиза унга бор гапни бирма-бир гапириб берди: У Виктор тўғрисида, ўзи тўғрисида, ўз муҳаббатларининг чигал ва ғамгин оқибати тўғрисида

гапирди. Улар бошлари оққан ёққа бориб келиб, қоронғи кўчаларни кезиб юршди. Андрей уни қўлтиқлаб олган эди. Лизанинг қўллари тошдек оғир ва ҳеч букилмасдек сезиларди.

Шундай қилиб, Лиза яна мактабга ишга кирибди.

Олган синфи мактабдаги энг оғир синфдай туюлибди. Болалар уни зимдан масхара қилишларини ҳам биларкан. Синф ўз ҳолича, Лиза ўз ҳолича экан. Кейин ўқувчиларини яккама-якка ўрганишга киришибди. Болаларнинг характерини билиб олмоқчи бўлиб, кечалари ухламай, улар ёзган иншоларни текшираркан.

Виктор Лизанинг бу ишини вақтинчалик бир ҳол, тентаклик деб ўйларди. Улар орасида аста-секин қарама-қаршилиқ, бир-бирини тушунмовчилик аломатлари пайдо бўла бошлади. Янги ишга берилган Лиза, ҳеч ачинмай, Виктор тавсия қилган турмушдан воз кечди. Ўзининг аввалги турмуши билан ҳозирги турмушини таққослаш имкониятига эга бўлгандан буён, Викторга нисбатан ҳурмати камая борди. Улар бир-бирларини масхаралаб, совуқ муомала қиладиган бўлиб қолишди. Лиза ўзи билан эри орасига тушган совуқлик тобора ошиб бораётганини сезарди. Лиза ўзларининг аввалги торғина уйларини тез-тез эслайдиган бўлиб қолди. Ўша пайтлар, кечқурунлари Викторнинг қаршисида тиззаларини қучоқлаб ўтираркан, столга энгашиб чертёж чизаётган эрига тикилар, у эса юзига тушган сочини силтаб, гўё айб қилиб қўйгандай бир оз тортинчоқлик билан жилмайиб қўярди. Бу тентак эса, Викторнинг хулқида ва уларнинг турмушида энг зарур, энг муҳим нарса бўлган меҳнатга берилганлигидан рашк қилиб юрибди. Бир вақтлари Лиза, менинг ғалабам деб ҳисоблаган нарса, энди унинг мағлубияти бўлиб чиқди. У ўз хатосига жуда тушунди. У Викторни ҳозирги ҳолида сева олмас, лекин уни ўзи умуман яхши кўрарди.

— Сен бекорга ҳамма айбни ўз устингга оляпсан,— деди Андрей.— Сенинг айбинг уникига нисбатан оз.

Лиза шиддат билан бош чайқади.

— Йўқ, йўқ, сен... сен, балки, уни ўзингга душман деб ҳисоблашга ҳақинг бордир, мен бундай дея олмайман. Қандай қилсам Викторни аввалги ҳолига қайтара оламан, қани айт, Андрей, мен кўп чидаб туrolмайман. Ё мен ундан жудо бўламан ёки... Албатта, менинг ўрним-

да бошқа хотин бўлганда, эҳтимол, у билан ажралишиб кетган бўлармиди, аммо бу иш менинг қўлимдан келмайди.

— Нима деяпсан... Ўзингни бос... Нега энди ажрашаркансанлар!— деб гудурлаб қолди Андрей. У Лизани қандай сўзлар билан овутишни билмас, айтаётган сўзларининг ҳаммаси ҳам бўлмағур сўзлар эди.— Лиза, сенга маслаҳат беришим қийин, буни ўзинг тушунишинг керак. Мен сенга ҳеч қандай маслаҳат беролмайман.

Бу ҳам нотўғри эди. Унинг бу сўзларида айтилмай қолган бир ваҳимали фикр борлиги сезилиб турарди.

— Бу қандай бўлди?..— деди Лиза паришонлик ва қаҳр-ғазаб билан. У бояги айтилмай қолган ваҳимали фикрдан қўрқса ҳам, уни эшитгиси келарди.— Сен ахир коммунистсан-ку. Икковларинг ҳам коммунистсизлар. У, ахир бегона эмас-ку. Балки у билан яхшилаб гаплашиш керакдир!

Андрей унинг гапларига қулоқ солиб турди, аммо жавоб қайтармади. Ёмғир томчилай бошлади. Пальто устига тушган томчилар кечаси чироқ нурларида садаф сингари ялтирарди. Худди ана шундай садафчалар Лизанинг киприкларида ҳам йилтирар— ким билсин, бу ёмғир томчисими ё кўз ёшими, барибир эмасми, Андрей Лиза қанчалик азобланаётганини, бу гаплар унинг учун нақадар муҳим эканлигини яхши тушунарди. Лекин унинг ёнини олиш учун бир минут бўлса ҳам Викторга бўлган нафрат туйғуларидан воз кечиши керак, лекин бу ишга қурби етмасди.

— Яхши,— деди у зўрға,— қулоқ сол. Менимча, бирдан-бир чора... Виктор бўлим бошлиғи вазифасидан тушиши керак. У раҳбарлик қилолмайди. Зарар етказяпти...— Андрей шу чоқ Рейнгольдни эслади, шиддат билан қошларини чимирди, иягини пальто ёқасига тираб, бошини эгди.— Фурсатни қўлдан бермай, амалдан тушиб олсин.

Лиза бўздай оқариб, қўли титраб кетди.

— Ҳа...— деди у.— Билмадим... Бу уни ҳалок қилади.

Андрей уни кўча эшиккача кузатиб қўйди. Улар хайрлашаётганда, Виктор келиб қолди. Унинг пальтоси тугмаланмаган, оғзидан ароқ ҳиди анқиб турарди.

У қўлларини чўнтагига тикиб, Андрей билан Лизадан икки қадам берида тўхтади-да, оёқ учида чайқалиб турди. У гердаийб, заҳарханда қилиб жилмайиб қўйди.

— Бировларнинг хотинини илиб жетадиган устомонга салом бердик!— деди у ва лабига ёпишиб қолган папирос қолдигини тупуриб ташлади.

— Виктор!— деб қичқириб юборди Лиза.

Андрей Викторнинг оғзидан отилиб чиққан папирос қолдиги оёғи остига келиб тушгунича кузатиб турди, кейин Лиза томонга ўғирилди, лекин у Андрейнинг қўлидан маҳкам ушлаб олиб, унга ёлворгандек тикилиб турарди.

— Яхши,— деди Андрей бирдан ўзини босиб олиб.— Қани уйга кирайлик, гап бор.

— Ўзингни оқламоқчимсан?— деди Виктор кулиб, кейин тўсатдан кайф устида суҳбатлашишга розилик берди.

Улар учовлари биринчи марта шу ёруғ, иссиқ овқатхонада бирга ўтиришганларига жуда кўп вақт ўтиб кетганга ўхшади.

Виктор буфетдан ароқ солинган графин, дудланган чўчка гўшти, бир банка қўзиқорин ва нон олиб, столга қўйди. У илжайиб, шошмасдан рюмкаларга ароқ қуйди. Индамасдан ичиб юборишди. Минут сайин оғирлашиб бораётган бу сукунатни бузишга ҳеч ким журъат қилолмасди. Виктор яна ароқ қуйди.

— Сенга етади,— деди Андрей,— мен шуни ҳам ичай. Хотининг учун.

Улар рўпарама-рўпара ўтиришарди. Лиза эса ўртада, ўзининг ичилмаган рюмкасига тикилганча қотиб ўтирарди.

— Жуда соз, бечора Лиза,— деди Виктор папирос чекатуриб. У стул суягичига ташланди-да, бошини чайқаб деди:— Сенга шикоят қилдимми? Эрингга таъсирингни ўтказ, бўлмаса менга ҳеч кун бермаяпти, дедими? Хўш, қани гапиравер тортинма.

Андрей вилка билан тарелкадаги сирғончиқ қўзиқоринни илиб олиб оғзига солди-да, шошмасдан чайнай бошлади.

— Мен бу ерга сени қўрқитганини кирганим йўқ,— деди совуққонлик билан у,— сен билан ярашмоқчи ҳам эмасман. Мен Лизага сенинг ишдан истеъфо беришинг кераклиги тўғрисида гапирган эдим. Ишга билиб раҳбарлик қилиш керак. Сен эса билмайсан. Сен ғаламуслик қилишни, бошқалар ҳисобига яшашни биласан.

У ўзини тутиб, шошмасдан гапираркан, ўзидан-ўзи

хурсанд эди, Виктор ҳам бенхтиёр унинг осойишта овозига берилиб, бирдан секин кулиб қўйди.

— Менинг ўрнимни истаб қолдингми? Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳали вақт бор. Агар Потапенко бўшашни хоҳлаганда ҳам, уни бўшатмасалар керак, деб қўрқаман.

Викторнинг бу хатти-ҳаракатлари Андрейга ғайри табиийдек туюлди. Виктор худди Андрейга кўринмай ўтирган томошабинлар олдида сахнада роль ўйнаётганга ўхшарди. Унга гўё оҳиста: «Етар Виктор, кел жиддийроқ гаплашайлик» деса-ю, у дарҳол ўзининг қиёфасини ўзгартиб, атрофга бир аланглаб ёлғиз ўзи ўтирганини кўрса.

— Яна бир оздан кейин, коллектив сенинг ким эканлигингни биллиб олади,— деди Андрей,— навбатдаги партия мажлисида сен ёлғиз ўзинг бир томонда қоласан. Ҳаттоки ҳозир, шў ерда ҳам ёлғизсан.

— Ёлғиз дейсанми?— деб такрор сўради Виктор ва Лизага қаради. У стол чеккасига қўлларини тираб ўрнидан турди-да, Лизага яқинлашди.— Хай майли, эҳтимол, сен ҳақдирсан.

Афтидан ҳозир бу ерда Андрей ўтирганини унутиб юборганга ўхшар, унинг кўзига фақат Лиза кўринарди.

Лиза сукутда эди.

Виктор қайтиб келиб, ўрнига шалп этиб ўтирди. Папиросни тишлаб, ютоқиб торта бошлади... Аҳамиятсиз, буларнинг ҳаммаси аҳамиятсиз. Лиза боя унинг пастда гапирган гапига аччиқланган бўлса керак... Э, бўлганича бўлар, хотинидан ийманган бола кўрмас, деганлар.

— Ёлғизлик масаласига келганда,— деди Виктор, гурур билан жилмайиб,— аниқроғи мен эмас, яқинда сенинг ўзинг ёлғиз қоласан. Сафинг сийраклашиб бормоқда. Тарафдорларингни ҳайдашяпти..

Андрей унга тик қаради.

— Сен Рейнгольдни айтяпсанми? У ўз ўрнига охи-нади.

— Шунақами? Қандай қилиб?— деди Виктор эъги-борсизлик билан.

— Бу менинг ишим.

— Аҳа, айтиш ноқулай бўлган яширин ишлар дегин,— деб у Лизага ўгирилди.— Ана сенга унинг гаплари-ю, мана сенга унинг қилаётган ишлари.

— Нега уни ишдан бўшатинди?— деб сўради Лиза.

Андрей тушунтира бошлади, аммо унинг ҳолига ачи-

ниб, Виктор билан Рейнгольд ўртасида бўлган яширин суҳбат тўғрисида лом-ним демади.

— Сен биласанми,— деди у,— мен учун ўзбошимчалikka қарши кураш— бу принцип масаласидир, менинг дунёқарашим масаласидир. Бизнинг Совет мамлакатимизда бундай жиноятлар учун жазога тортилмай қолиш мумкин эмас. У оккупация даврида ўзини соф виждонли киши сифатида тутган, унга ҳеч қандай даъво йўқ. Нега энди уни ўз севимли ишидан маҳрум қиляптилар? Борисов ҳам, мен ҳам, бизнинг барча коммунистларимиз ҳам бўш келмаймиз. Биз ўз талабимизга албатта эришамиз, Марказий Комитетгача борамиз.

— Сен Виктор, уни тўғри бўшатишган, деб ҳисоблайсанми?— деб сўраб қолди Лиза тўсатдан.

Виктор мужмаллик билан кадрлар бўлимини пеш қила бошлади. Ушалар тузукроқ билишади. У эса бунақа ишлар билан шуғулланмайдн. Виктор Андрей билан кўз уриштираркан хавфсираб унинг пиджагига ва иягига тикиларди. Ўз-ўзидан маълумки, агар ҳамма гап Андрей айтгандек бўлиб чиқса, унда улар ҳадиксираган масъулиятдан қочган бўлиб чиқишади-да. Балки, бунинг учун райкомнинг мулоҳазаси ҳам етарлидир, ёки Андрей фақат Марказий Комитетга ишонармикин?

— Биз йўл-йўриқни биламиз,— деди Андрей. У бу гапларни сир сиқлаш кераклигини ҳам унутиб қўя бошлади.— Биз райкомга бордик, энди обкомга борамиз.

— Менга қаранглар,— деди Лиза,— албатта бир иложини қилиш керак.

— Хотиринг жам бўлсин, мен Марказий Комитетга хат ёзганман,— деди Андрей.— Костя Исаевга ҳам хат ёзиб юбораман, тезроқ жавоб қайтаришнинг ҳаракатини қилсин. Виктор, сенда унинг адреси бўлса керак-а?

— Эсимда йўқ,— деди Виктор хўрсиниб.— Биз анчадан бери хат ёзишмаймиз. Сен Марказий Комитетга ёзган хатингни юбордингми?

Андрей пиджаги чўнтагидан қалин конверт олиб елимлай бошлади.

— Ҳм, шундай дегин,— деди Виктор конвертга тикилиб.

Лиза индамай ўрнидан турди-да, ошхонадан чиқиб кетди.

— Лизанинг олдида гапиргим келмади,— деди Андрей паст овоз билан.— Сенинг Рейнгольд билан суҳ-

батингдан мен хабардорман, унинг ишдан бўшатилишига асосий сабаб нималигини ҳам биламан.

— Гийбат,— деди Виктор, аммо унинг овози хотиржам эди.

— Гийбат эмас, факт — факт ўжар нарса бўлади.

— Сенда қандай далил бор?

Андрей индамай унинг жўзига тикилди. Викторнинг чеҳрасида саросималик ва қўрқув аломатлари акс этди.

— Борди-ю, шундай бўлган ҳам деб фараз қилайлик,— деди Виктор, жаҳл билан,— агар бир кишининг ишдан бўшатилишини олдиндан билган ҳолда, унинг қўлаётган иш иўққа чиқмаслиги учун ёрдам бермоқчи бўлса, нима ёмонлиги бор? Ҳаммага аёнки, бир вақтлар мен ҳам синхронизатор устида иш олиб борган эдим. Фактлар ёмон нарса,— деб илжайди у.— Шунинг учун ҳам у билан ўйлашиб иш қилиш керак.

Хонага Лиза кирди ва индамай Андрей олдига узунчоқ алфавит дафтарчасини қўйди. Дафтарчанинг «и» ҳарфли саҳифаси очилган.

Андрей Костя Исаевнинг адресини ёзиб олди-да, ўрнидан туриб, Виктор билан хайрлашмасдан чиқиб кетди. Лиза уни йўлаккача кузатиб қўйди. Виктор эса ўтирган жойидан турмади. У бир неча минут папирос кули билан булганган дастурхонга, тарелкадаги тузланган қўзиқорин сувида сузиб юрган папирос қолдиқларига тикилиб ўтирди. Графинда ароқ қолмаган эди. У Лизанинг рюм-касини олиб ичиб юборди.

Ташқари эшикнинг ёпилгани эшитилди. Андрей кетди. Ҳозир ароққа борса, кеч бўлиб қолди, ҳамма магазин ва дўконлар ёпилган... Учовлари гўё бир хилда дўстга ўхшар, лекин Костя негадир доим Андрейга ўзини яқинроқ олиб юрарди... Лиза панд-насихатини бошламасдан кириб ётиб олиш керак.

Виктор эшик томонга орқасини ўгириб ўтирарди, у овқатхонага Лиза кириб, буфет олдида тўхтаганини эшитди. Виктор ўгирилмасдоноқ, Лизанинг ўз елкасига тикилиб турганлигини сизди. Туриб-туриб ҳеч нарса демасдан чиқиб кетса-я, деб ўйлади ва ўз хаёлидан ўзи чўчиб кетди.

— Кузатиб қўйдингми?— деди Виктор.

— Нега Рейнгольдга ёрдам беришни истамайсан?— деб сўради Лиза.— Ахир унинг бола-чақаси бор... Сенинг бошингга шу кун тушса...

— Аҳа, ҳаммага ёрдамлашишим керак-а,— деди у ўғирилмасдан.— Мени ўришиб, танқид қилишганда қандай кунга тушган эдим? Ўшанда менга ким ёрдам қўлини чўзувди? Майли, ҳаммасига чидадим. Энди яна ҳамма билан бир хилда яхши муомалада бўлишимни истайсиз. Йўқ, кетмайди.

— Нега Андрей бунчалик хафа бўлиб ғамхўрлик қилиб юрибди...

— Башараси қурсин ўша Андрейнинг. Нега ҳар гапнинг бирида унинг номини тилга олавердинг? Қачон қарасанг пайимни қирққани қирққан. Унга ёрдам берган эдим. У эса... вой, аблаҳей. Яна сен ўша билан юрибсан. Бор, ўшанинг олдига йўқол.

— Бақирма, болаларни ўйғотиб юборасан. Майли, бошқа пайтда гапиришармиз.

— Йўқ, гапнинг учини чиқарганингдан кейин, охиригача етказ, мени маст деб ўйлаётгандирсан. Мен ниятингни билман, сендан ҳам яхшироқ тушунаман.

— Эҳ, Виктор, шунчалик ўзгариб кетдингки, қани ўзинг бир билсанг эди. Мен сенга тушунолмайдиган бўлиб қолдим. Наҳотки сен бу воқияларнинг менга нақадар оғир туюлишини сезмасанг?

— Сенга оғирми? Нимадан камчилигинг бор? Тўқлик сени қутиртираяпти. Менинг аҳволимга тушиб кўрганингда, оғир мусибат нима эканини билган бўлардинг.

— Сен фақат ўзинг билан ўзинг бандсан. Сен... Сен шуҳратпарастсан. Сен ҳеч кимни кўролмайсан. Сенга ҳамма нарса ҳам озга ўхшайди. Ўзингни бошқалардан устун қўйиш қаердан келди?.. Андрейни Ивинлар ва бошқа шу сингариларга тенглаштиришга қандай ботиндинг. Нима учун Захарчукка тинчлик бермайсан? Дмитрий Алексеевич билан нега бундай муносабатдасан? У сенга қанча яхшиликлар қилган, ўсишингга ёрдам берган эди. Энди бўлса, сен уни...

— Оғзингни юм! Сен нимани тушунаринг! Менинг душманларим кўп,— устул билан ўғирилиб Лизага қаради.— Сен қандай ўйлайсан, катта ҳақиқат деб, кичик нарсанинг баҳридан ўтиш мумкинми? А?

Лиза унга шубҳали назар ташлади. Найранг қиялпти шекилли, деб ўйлади.

— Хўп, яхши,— деди у Лизанинг индамаганидан қаноат ҳосил қилиб.— Агар мен олға интилаётган эканман, бундан мақсад кўпроқ иш кўрсатишдан бўлак нарса

эмас. Бу Рейнгольдлар, Андрейларнинг ҳаммаси менинг учун бир пул! Ташландиқ чўп. Агар мен кўтарилиб отсам, уларга нисбатан минг чандон кўпроқ иш кўрсатишга қурбим етади.

— Унгача алдаш, ёлғон сўзлаш...

— Нима, сени алдаяпманми?

— Сен Костянинг адресини билардинг-ку?

— Ўзингга тегишли бўлмаган ишга аралашма. Бу билан сенинг нима ишинг бор?

— Балки менга ҳам ёлғон гапиряётгандирсан.

— Сен кечалари Андрейнинг билан шаҳар кезиб юраркансан.

— Яна ёлғон гапиряпсан. Андрей билан меннинг ўртамда ҳеч қандай муносабат йўқлигини ўзинг яхши биласан. Аммо сен...

— Аҳа... Энди очилди! Гап бу ёқда дегин! Сенга бевафолик қилганимга далилнинг борми?

— Сен бевафолик қилиш деб, бегона аёл билан бир тўшакда ётишни айтсанг керак... Менинг учун бевафоликнинг энг мудҳиш жойи шундаки, сен ўз фойданг учун бирон нарса ундириш мақсадида бегона аёл билан бир тўшакда ётишдан ҳам тоймайсан...

— Яхшиси, тилингни тий.

— Масалан, Цветковага ўхшаган битта-яримта секретарь билан. Сенга барибир.

— Тентак! Ҳар хил миш-миш гапларга қулоқ солиб юрибсан...

Лиза башарасини чангаллаб олди.

— Виктор, мен, балки чиндан ҳам ҳеч нима тушунмаётгандирман. Ўзинг айтишни хоҳламаганингдан кейин, мен ҳеч нарсани исботлаб беролмайман. Лекин негадир икковимизнинг орамызга совуқлик оралаб қолди. Бу совуқлик тобора ошиб боряпти... Биз аллақандай зарур нарсадан айрилдик. Мен бу аҳволда ортиқ яшаб тура olmayман. Нега биз аввалгича яшай олмаймиз?

— Жинни бўлиб қолибсан, нима кераклигини ўзинг ҳам билмайсан. Кел, биз ҳам бошқаларга ўхшаб яхши яшайлик, Ивинлардан нимамиз кам, деган ким эди? Унутдингми?

Лиза столга яқинлашди ва бир оз энгашиб, дона-дона қилиб деди:

— Ҳа, мен ўзим сени тортган эдим. Энди ўзимдан ҳам нафратланаман... сендан ҳам, нега менинг сўзимга

кирган эдинг. Сенинг ироданг кучлироқ бўлиши керак эди. Агар сўзимга кирмаганингда ҳақ бўлиб чиқардинг. Сен эсанг... латта табиат экансан.

Виктор кулиб юборди.

— Мен-а, мен латтаманми?

— Латта эмассан.— деди у ғамгин оҳангда.— Сен қаттиқ характерли одам эдинг, энди... бўшашиб кетдинг. Виктор, биз бирга тура олмасак керак деб қўрқаман... Мен сендан чиқиб кетишим керак. Эҳ, агар кета олганимда эди...

— Ғирт тентаксан! Сени бу қадар тентак деб ким ўйлаган эди!

— Эҳтимол, мен бир илож қилиб шу ишта журъат қиларман. Фақат шу фикрга олдиндан одатланиб олишим керак.

Виктор унинг чиройли бўйнига тикилди. У бўйнидан ўпишни яхши кўрарди. Умров сояги олдидаги хиёл чўкиб турган еридан ўпганда, Лиза ҳар гал сесканиб тушарди; кейин унинг юзига тикилди — юзида ҳам Виктор қайта-қайта ўпмаган ҳеч жойи йўқ. Лекин бу қандай инсофсизлик ўзи! У ишдан чарчаб келса-ю, дам олиш ўрнига... ҳозир аҳволи жуда танглигидан Лиза хабардор бўла туриб парво ҳам қилмайди. Уйда, ўз уйида ором олиш ўрнига, бу ерда ҳам олишиши, жанжаллашиши керак. Қаёққа кўз ташламасин, ҳамма ёқда душмани. Вой, разил-э, оббо разил махлуқ-э...

— Даф бўлишинг мумкин. Мен ўзим кетаман.

— Оҳ, кошкийди яна аввалгидек яшай олсак...

Ё раббий, Виктордан воз кечишга унинг кучи етганда, қандай яхши бўларди. Ахир дунёда эридан осонликча чиқиб кетаверадиган аёллар ҳам бор-ку...

Андрей хатни Марказий Комитетга юборган куннинг эртасига ишдан келиб, энди овқатланмоқчи бўлиб турувди, бирдан Борисов ҳовлиқиб кириб келди. Борисов севинчидан терисига сиғмас, Андрей берган саволларга фақат кулиб жавоб берарди. У стол олдида ўтириб олиб, зўр иштаҳа билан овқатни пок-покиза туширди. Кейин улар Андрейнинг хонасига кириб олишди. Борисов эшикни бекитди, полкадаги китобларга қўл тегизиб кўрди, кушеткага ўтириб, ов мавсумининг бошлангани тўғрисида

бир оз гапирди. Кейин ўрнидан туриб, Андрейнинг қўлларини бир оз ушлаб турди-да, қўйиб юбориб, меҳрибонлик билан елкасига қоқиб қўйди. Шундан кейин бирдан жиддий ва кескин овоз билан, бугун торком секретари Савин ҳузурида бўлганини, секретарь йигирма минут ичида Рейнгольд ишини ҳал қилганини ва дарҳол керакли ерга телефон қилиб, уни қайта ишга олишларини буюрганини айтди. Рейнгольд эртага ишга келиб қолиши мумкин. Борисов горкомдан чиқиб, тўғри Рейнгольдникига борибди, ундан бу ерга келибди.

Борисовнинг кўзлари севинчдан чақнаб турарди. Андрей, Борисовнинг шу кунларда нақадар руҳий қийналганини биларди, унинг ўзи ҳам жуда азобланган, бу энг тантапали ва оромбахш дам олиш эди. Улар анча вақтгача гапирмай, бир-бирларининг қўлларини сиқиб силтаб туришди, кейин папирос чекиб ўтирдилар. Улар папирос тутунини ичларига шоша-пиша қаттиқ-қаттиқ тортардилар.

Рейнгольд масаласи уч марга муҳокамага қўйилган эди. Потапенко Андрей билан бўлган суҳбатдан кейин анча чўчиб қолди ва ўз фикрига қарши ҳамда тарафдор бўлганларни ҳисоблаб кўриб, шошилганича райкомга, Ковалевский олдига жўнаб қолди.

— Энди менга ҳамма нарсa равшан,— деди Ковалевский,— бир Лобанов деганларинг бор экан, бир кун ҳовлиқиб келибди дегин, ўзини тутишни ҳам билмайди. Гапининг тайини йўқ, ҳеч нарсa тушуниб бўлмайди. Бу Рейнгольд деб ишни чатоқлаштириб юборганга ўхшаймиз.

Ковалевский кадрлар бўлими бошлиғига телефон қилган эди, у масала горкомда ижобий ҳал қилинди, деб хабар берди. «Эҳ, кечикибман»,— деб ўйлади Виктор афсусланиб. Лекин шундай бўлса ҳам, Рейнгольднинг ўз ўрнига қайтиб келишига сабабчи қилиб, ўзини кўрсатишга уриниб кўрди. Кейин Марказий Комитетдан ҳам Андрейнинг хатига жавоб келди. Яна, Рейнгольд ўз ўрнида ишляптими, йўқми, деб текшириш бошланди, Зорин билан Долгинни горкомга чақиртиришди. Уларни горкомда қаттиқ огоҳлантиришгани тўғрисида миш-миш гап тарқалди.

Лабораторияда бир неча кунгача ғолибона байрам кайфияти ҳукм сурди. Касал одамга қанчалли ширин

муомала қилинса, Рейнгольдга ҳам шундай муносабатда бўлишди. Андрей эса яна ўз локатори устида ишлашга киришди.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

Сентябрь ойининг бошларида министрлик тўсатдан локатор устидаги материалларни талаб қилиб қолди. Схемалар, расчётлар, тасвирий чертёжларни тартибга солишга тўғри келди. Орадан яна бир ҳафта ўтар-ўтмас, палон формулани назарий асосланг, деб яна бошқа талабнома келди. Шу кундан бошлаб, ҳадеб асосланг, исботланг, ҳисоблаб чиқинг, деган қоғозлар кетма-кет ёғила бошлади.

— Чамамда мукофотга тавсия қилишса керак,— деди Новиков.

— Бутунлай бошқа мақсадда бўлса керак деб қўрқаман,— деди Борисов.

Қандай бўлмасин, Андрей иш кунининг ярмини министрликка жавоб ёзиш билан ўтказар — саволлар жуда мураккаб эди. У бор кучини сарф қилиб, Новиковни локатордан олмасликка ва лаборатория синовларини ўз вақтида ўтказишга ҳаракат қиларди. Бундан ташқари, унинг бошига маъмурий ишлар ҳам кетма-кет ёғилиб турарди: гоҳ наряд деб чақиришар, гоҳ диспетчерлик кенгаши деб чақиришар, гоҳ заказчилар келиб безовта қилардилар. Кузьмич яна остонада туриб олиб хўрсинар, фрезер цехи учун мотор олишга кўмаклашинг, деб ёлворарди...

Бундан ташқари, Андрей ўз ишларини буюк кашфиёт деб фараз қилувчи инженерларнинг илмий ишларидан хабардор бўлиб туриши, ўзича нима равшан ва нима даргумон бўлганини аниқлаб олиши, иш процессининг қайси поғонага чиққанини ва у ёки бу мушкул аҳволдан қандай қилиб қутулиш жераклиги ҳақида бош қотирарди. Бу доимо ўзгариб турувчи, бир-бирига ҳеч ўхшамайдиган машғулотлардан Андрейнинг мияси шишиб кетди. У ишларини тамомлаб, Саша билан Новиков локаторнинг макети устида ишлаётган столга етиб келганда, ўзини жуда ноҳуш ҳис этарди.

Агар Борисов бўлмаганда, Андрейнинг ҳоли чатоқ бўларди. Партия мажлисида Борисов сўзга чиқиб, очиқдан-очиқ бундай деди: «Бу алпозда Лобанов кўпга чидай ол-

майди. Агар биз унинг чинакам ўртоқлари бўлсак, уни ҳар қандай икпир-чикпир ишлардан халос эшитишимиз керак». Андрей ишонқирамай, елкасини қисиб қўйди. Лекин кўп ўтмай, уни тушдан кейин ҳеч безовта қилишмаётганини ўзи ҳам сездди. Ҳатто ўз қатъий фикри бўлмаган Усольцев ҳам ҳадеб бўлар-бўлмасга маслаҳатга кириб, Андрейни безовта қилишдан тўхтади.

Бу бўш вақтда Андрей Григорьев учун аталган схемани ясаб битирди ва уни синовдан ҳам ўтказди. Тўғри, бунинг учун бир неча кунга локатор устида ишлашни тўхтатишга ва кечқурунлари ишдан кейин қолиб ишлашга тўғри келди. «Шу ҳам иш бўптими — ишдан кейин ҳам лабораториядан чиқиб кетмасанг!» — деб пинғилларди Новиков.

Кечқурунлари жуда дим бўларди. Улар пиджакларини ечиб қўйиб ишлашар, кўпинча Сашани лимонад олиб келишга юборардилар. Орадан кўп ўтмай, уларнинг столи остида бир яшик бўш шиша тўпланиб қоларди. Шу ҳафта бўйи улар лабораториядан жуда кеч чиқдилар ва бир-бирларининг қўлидан ушлаб, дарё соҳили ёқалаб дам олиб, аста уйга қайтардилар.

Кўчада Андрей ўткинчи аёлларнинг юзига диққат билан назар ташларкан, бир омад келиб Маринани кўриб қолсайдим-а, деб умид қиларди. Баъзан у олдида жетаётган олтиндек тўқ сариқ сочли аёлни кўриб, юраги такапука бўлиб кетар, тезроқ юриб етиб олар, унга тикилиб ҳафсаласи пир бўларди-да, юзини четга бурарди.

Ҳар қандай ҳиссиёт ҳам ҳаётдан озиқ олиши, ҳаракаат қилиши керак, акс ҳолда у барбод бўлади. Муҳаббат ҳам фақат орзулар билан чекланиб қолиши мумкин эмас. Аста-секин Марина образи унинг хотирасидан узоқлаша бошлади, хиралашгани ҳам, хотирасидан ўчгани ҳам йўқ, фақат бир оз узоқлаша бошлади.

Андрей схемани Григорьевга бергандан кейин диққатини усилителга қаратди. Смородиннинг конденсаторсиз усилителни тиклаш мумкин эмас эди.

Андрей касалдан туриб ишга тушган кунидек унга Смородин телефон қилиб, ҳозир ўзининг конденсаторлар устида ишлаётганини айтиб, Григорьевлар дачасидаги маслаҳатни эсга солди. У, ўшанда ўз устахонасида конденсаторни ҳеч ҳақсиз ясаб беришни бўйинга олган эди. Андрей жуда хурсанд бўлиб, материалларни унга олиб бориб берган эди. Бу гал Смородин жуда сер-

такаллуф эди. Андрей ўша кунни кечқурун Григорьевлар уйида уига қаттиқ гапирганидан афсуслана бошлади. Улар бир неча минут гаплашиб ўтиришди. Кейин Смородин узр сўраб, теннис майдончасига шошилаётганини айтди. У қўлидаги ракеткасини силкиб, шахдам одим отиб чиқиб кетаркан, ўзининг хушбинчим қоматига қўйиб қўйилгандек тикилган бежирим костюми уни янада ўзгача қилиб кўрсатарди. Андрей унинг орқасидан ҳавас билан тикилиб қолди. Шундан бери ордан бир ой ўтди. Андрей бир неча марта расчётнинг бориши тўғрисида телефон орқали суриштирди. Заказ қилиб қўйдим, ясапти, ҳар хил топшириқлар туфайли шу чоқгача вақт ажратолмадим, деб жопатарди уни Смородин.

Шуни ҳам айтиш керакки, конденсатор йўқлиги макетни синашни кейинга суриб юбориши мумкин. Министрлик ҳам локаторни тўла-тўкис тасаввур этиш учун бу конденсаторлар ҳақида ҳам маълумот талаб қила бошлади.

Бир кун кечқурун лабораторияга бош инженер билан Долгин кириб келди. Андрей уларга янги асбоб-ускуналарни, сотиб олинган приборларни кўрсата бошлади. Дмитрий Алексеевич «инженерлар» бўлмасига ўтиб кетди.

— Тузук,— деди у мамнуният билан,— туппа-тузук илмий лаборатория бўлиб қолибди. Столларда китоблар. Отвертка эмас, китоблар!

Долгин локатор макети турган стенд олдида туриб қолди. Андрей нимагадир қайтиб чиққанида, Долгин яшикдан лимонад шишаларини олиб, ароқ эмасмикин? деб бирма-бир ялпоқ бурни билан ҳидларди. Андрей кулимсираб, оҳиста орқасига қайтиб, бош инженер олди-га кирди.

Дмитрий Алексеевич министрликнинг Лобановдан талаби нима эканини аччиғланиб сўрай бошлади. Кейин у Андрейнинг жавобини эшитиб, чўзинчоқ иягини ушлаганча хаёлга чўмиб кетди. Унинг бетартиб ажин босган чўзиқ юзи яна узайиб кетгандек бўлди. Қизиқ... жуда қизиқ.

У Андрей билан бирга ўз кабинетига чиқди. Чироқ ёқмай стол чеккасига ўтирди-да, Москвага телефон қилди. Кўчадан ўтган автомобиль чироқларининг титроқ шуъласи бу катта уй-деворидан лип-лип ўтиб турар ва Дмитрий Алексеевичнинг киртайиб, қаърига тортган ҳорғин кўзларини ёритиб ўтарди.

— Алло! Марҳамат қилиб, Семён Семёнович билан уласангиз,— Дмитрий Алексеевич қўли билан трубка микрофонини беркитди-да, илжайиб Андрейга қаради:— Ҳар бир раҳбарнинг министрликда ўз Семёни бўлсин... Сема? Яна бир марта салом. Хабаринг йўқми, бизнинг электролаборатория бўлимдагилардан кимни бетоб қилиб қўйибди? Эшитганман... ҳа, локатор тўғрисида... Ҳа... Унинг нима иши бор?.. Йўқ, ишонмайман... Бу ҳам гумон. Ҳа-ҳа, бу худди ўзгинаси... Бундан фойда чиқмайди... Бу ўртоққа тиш ўтмайди. Тўғри, тиш ўтганда ҳам, барибир ютиб ҳазм қилиб бўлмайди.

Бош инженер трубкуни қўйиб, илжайди.

— Буюк ақл эгалари тўпланишяпти... Сизга нима деб тушунтирсам бўлади. Илм оламида донг чиқарган арбоблардан бири... хуллас, Тонков сизга шу тузоқни қўйяпти. Сиз унинг йўлига ғов бўлган бўлсангиз керак... Унинг қўлида министрлик ходимларидан бири ёзган диссертация бор, бу ходим, назаримда, ўз оппонентининг жўнглини олишга уринаётган бўлса керак. Принципиал схема шундан иборат.

— Нима қилиш керак?

— Ҳозирча, биринчи галда менинг жонимга тегиб кетган шу кабинетдан чиқиб кетайлик.

Дмитрий Алексеевичнинг энг ажойиб хислатларидан бири, унинг ҳар бир ҳодисага чуқур ишонч туғдира олиши эди. У ўзининг бу хислати билан атрофдагиларга ҳам осонлик билан таъсир кўрсатарди. Мана ҳозир ҳам унинг самимий айтилган мулоҳазаларида кишини қувонтирувчи нарсая йўқ даража бўлишига қарамай, Андрей тетикланди.

Бош инженер шофёрини қайтариб юборди, улар пиёда жетишди.

— Шундай қилиб, сизни деб министрлик билан жанжаллашмоқчи эмасман. Мен главка бошлиғи билан, яна баъзи бир одамлар билан гаплашиб кўраман, вассалом. Бўлмаса, кейин муҳимроқ иш билан борганимда, жонга тегднинг чол, деб ҳайдаб чиқаришлари мумкин. Ундан кейин, нимадан шикоят қиламиз? Расмий жиҳатдан қарасак, сизнинг нима билан шуғулланаётганингизни текшириб туришга уларнинг ҳақлари бор, албатта. Шундай бўлгач, сиз маълумотларни шонмасдан юбориб туравериш; лекин шу орада асосий нинингизни тезлаштириш. Планлаштирилган темалардан бир қисминини зимманигиздан оламан. Потапенко қаттиқ тўсқинлик қиляптими сиз

га?— деб сўраб қолди у тўсатдан ва Андрейнинг ориқлаб, яноқ суяклари диккайиб чиқиб қолган бетига қня боқди.

— Потапенко — Потапенко,— деди Андрей бепарволик билан.— Бу беҳисоб кўнгилсиз ҳодисаларнинг биринкетин қўйилиб келаётганига ҳайронман.— У бирма-бир санай бошлади: қоғозбозлик, Устинованинг иши, министрлик, Тонков, Смородин.

— Сиз буларни тасодифий ҳол деб ўйлайсизми?— деди чўзиб Дмитрий Алексеевич.— Тасодифий ҳол бу қадар кўп бўлиши қийин. Шу тасодифий ҳоллардан бирини сиз билан биз бугун фош қилдик.

— Дмитрий Алексеевич,— деди Андрей бир оз ўйлашиб олиб,— очиқ айтганим учун кечирасиз. Сизнинг фикрингизча, Потапенко билан Долгинга ўхшаганлар системамизнинг техник ривожига халақит беришмаётганмикин?

— Фикрингизга қўшиламан,— деди бош инженер.— Иккаласининг ҳам баъзи бир ижобий томонлари бор-у, лекин уларнинг ўрнига бошқа одамларни қўйишса, дуруст бўларди. Балки сиз мендан, бўлмаса нега шундай қилмайсиз, деб сўрарсиз?— У бир хўрсиниб, илжайиб қўйди.— Кўз ташлайсан-у, бош қашлайсан. Улар номенклатурада туради. Олишаман десанг катта жанг бўлиши турган гап. Қўл қисқалик қилади. Улар билан олишгунимча шунча фойдали иш қилиб қўяманки, бу вақт ичида улар шунча ёмонлик ҳам қилиб улгуришолмайди. Биласизми, бир мақол бор: озни ташлаган, кўпдан қуруқ қолибди. Мана, мен сизга локатор устида ишлашни топширган эдим, мени техник советининг қарорларига риоя қилмадинг деб айбдор қилишяпти. Энди уларга тушунтириш хати ёзиб бериш керак. Лекин ўз умрингда, иложи борича кўпроқ иш кўрсатгинг, майда, арзимас икир-чирларга озроқ вақт сарфлагинг келади.

— Мени кечиринг. Дмитрий Алексеевич, гапларингизга тушунаяпман, лекин сиёсатнинг бу йўсинда қўйилиши фақат уларга қўл келади-ку.

— Сиз ҳеч нарсага тушунмайсиз. Масалани бир ёқлама ҳал қилмоқчи бўласиз. Сизнинг иттифоқдошингиз — халқ олдида денгиздан бир томчи ҳисобланса ҳам ўз коллективингизни ёлғиз курашувчилар ҳолига ташлаб қўйманг. Ёлғиз курашиш, албатта, жуда яхшику-я, лекин ундан умид йўқ. Сиз биринчи галда ишчилар синфини ўз атрофингизга йиғиб, уларни қизик-

тиришга урининг... Локаторингиз зарур нарса. Кабелчилар ва юқоривольтчиларнинг партия ташкилотларини жалб қилинг. Агар сиз халқни ишонтириб уни ўз орқангиздан эргаштира олсангиз, у ҳолда тўсқинлик қилмоқчи бўлган ҳар қандай Потапенко ва унга ўхшаганлар чидаш беролмайди.

Андрей Дмитрий Алексеевичнинг сўзларига диққат билан қулоқ соларкан, ўзи бир вақтлар ўқиган Герценнинг сўзларини эслади: «Илмни ўрганишнинг ўзи етмайди, киши уни ўз бошидан кечириши керак». Ҳақиқатан ҳинмоя қилишнинг ўзи, кучли бўлишнинг ўзи озлик қилади. Бундан ташқари, оз муддат ичида катта мақсадларга эришиш йўлини билиш керак, одамларга бошчилик қила билиш керак. Ташкилотчи бўлиш керак. Чинакам раҳбар бўлиш керак.

Андрейнинг бир вақтлардаги: «Ҳамма нарса фақат менинг ўзимга боғлиқ»— деган фикри ҳаёт тажрибаларида борган сари парчаланиб, тилкаси чиқди.

Хиёбонга чиқишгач, Дмитрий Алексеевич фонарь остидаги скамейкага ўтирди.

— Мен бир минутгина вақтингизни оламан,— деди у ва ўзига одат бўлмаган аллақандай тортинчоқлик-илтимос аломати билан Андрейга қаради.— Қабул вақти бўлмаса ҳам сизга шахсий бир ишим бор эди.— У ҳамон уялинқираб жилмаяркан дўппайиб турган портфелини очиб, ундан машинкада ёзилган бир неча варақ қоғоз олди.— Бир мақолача ёзган эдим. Локаторингиз идеясини яна ҳам ривожлантириш тўғрисида. Тахминимча, локаторни фақат ўтказиш линияларидагина эмас, балки яна станциялардаги контроль симларда ҳам қўллаш мумкинга ўхшайди. Мақоламга: «Линияларнинг шикастланганини Лобанов усули бўйича аниқлаш»,— деб сарлавҳа қўйдим. Қарши эмасмисиз? Олиб кетиб, бир кўриб чиқинг...

Шамол Андрей қўлидаги варақларни юлиб кетгудек ҳилпиратар, фонарь ёруғида ҳарфлар зўрға кўринарди. У бу юпқа қоғозларни гўё совуқ куз фаслида ердан ниш уриб чиққан қалтироқдай, нимжон, шамолдан дир-дир титраб турган, аммо ўз чидамлиги билан кишини ажаблантирувчи ниҳолни тутгандек авайлаб ушлаб турарди... унинг усули бўйича... Унинг қалби ғурурга тўлди.

Дмитрий Алексеевич эса, чаккасидаги оқара бошла-

ган сочларини қашлаб, диққат билан Андрейнинг чеҳрасидаги ўзгаришларни кузатиб турарди. У Лобановнинг нимадан илжаяётганига тушунмас эди. Ўзи эса, гўё унинг тақдири ҳал бўлаётгандек, ҳар қандай уятга ва мағлубиятга ўзини ҳозирлаб, мактаб боласи сингари, титраб-қақшаб турарди.

Бош инженер Лобановга одамлар билан кўмаклашишга иложи бўлмаганидан, бошқа йўл топди: У Андрейга буюртирилган заказлардан бирини қайтиб олди. Шу муносабат билан Усольцев бўшаб қолди, энди Андрей уни ўз группасига ишга олиши мумкин эди.

Бошлиқлик мансаби кишиларга нисбатан бўлган бевосита туйғуларни баъзан босди-босди қилиб юборишга мажбур этади. Агар Лобанов оддий инженер бўлиб ишлаганида ўзини Усольцевдан олиб қочиб юрган бўларди. Бу одамнинг шундай хислатлари бор эдики, Андрейга сира ёқмас эди: Усольцев мустақил ишлашни ёқтирмасди. У ҳеч қачон ўзи ташаббус кўрсатган одам эмас. Бирон-та янгилик устида ишлашга тўғри келган пайтларда берилган топшириқлардан ҳар хил баҳоналар билан ўзини олиб қочар эди. У ўз билими ва кўп йиллик тажрибаси билан лабораториядаги кўпгина инженерлардан устун турса ҳам унда ижодкорлик қобилияти йўқ эди. Лекин у тенгги йўқ ижрочи эди. Синовдан ўтган схемаларнинг осойишта расчётларини, статистик жадвалларни, тайёр приборларни ишлатиб кўришни ва бу тўғрида хабар беришни яхши кўрарди, у мажлисларда ҳеч сўзга чиқмас, лабораторияда эса ҳамма билан бир хилда мулоҳим муносабатда бўларди. Борисов уни «ҳимматли» одам деб юритарди. У ҳар доим битта бежирим тоза кул ранг костюмда юрар, унинг юзи ҳам костюмига ўхшаш бежирим бўлиб, гўё циркуль билан чизгандек дум-думалоқ эди. Столи, иш жойи тозаликда бошқаларга намуна бўлар эди. Усольцев ҳеч қачон ҳеч нимани унутиб қолдирмас, ҳеч нарсадини йўқотмас эди. Лекин бу хатти-ҳаракатларининг ҳаммасида кишини саранг қилувчи бепарволик аломатлари сезилиб турганга ўхшарди. Усольцевнинг бу эҳтиёткорлигида энг муҳим нарса — ўз тинчлигини сақлашга интилиш орзуси деб ўйларди киши.

«Уни бирон нарсa чинакамига қизиқтирармикин, ўзи?— деб савол берди Андрей ўзига ўзи.— У эндигина ўттиз еттига кирган бўлса-ю, қари одамларга ўхшаб ҳар нарсадан ҳавфсирашни, шахсиятпарастлардек ўз тинчлигини кўзлашни қаёқдан ўрганганкин?»

Андрей ўз қўл остида ишловчиларнинг деярли ҳар бирининг нимага майл қўйганини биларди. Новиков музикага қизиқар ва хотинларга берилган эди. Кривицкий фалсафа тарихини ўрганад ва китобдан қадимги донишмандларнинг ҳикматли сўзларини кўчирарди. Борисов сўнгги пайтларда психологияга қизиқиб қолган. У Бехтеревнинг ва ҳатто Спенсер билан Вундтларнинг китобларини ўқирди. Саша рангли фотография билан шуғулланарди. Ванюшкин ўзининг янги квартираси ва эмизак болаларни боқиш ҳақидаги китобчаларни йиғиш билан банд. Лекин Андрей Усольцевнинг нимага қизиқишини сира билмади.

Андрей икки соат давомида Усольцевнинг ширинқираган франсиз пўла юзига тикилиб, ўз фикрларининг моҳиятини батафсил тушунтира бошлади. Наҳотки, Андрейни кечаю кундуз бир минут ҳам тинч қўймаган бу ҳодисалар Усольцевни ҳаяжонга солмаса?

Усольцев қўлини орқасига қилиб, стол устидаги монтаж қилинган схемага энгашар ва унинг баъзи қисмлари ўртасидаги муносабатни текширарди. У Лобановнинг ҳар бир ҳаракатини буйруқ сифатида маъқуллаб бош силтарди. Онда-сонда у баъзи нарсаларни қайта сўрар, аммо эътироз билдирмас, ўз фикрини ҳам айтмасди. У Андрейнинг айтганларини соф виждон билан тушунишга уринар ва тушуниб олгач, мулоҳазасиз маъқулларди. Бу итоаткорлик Андрейнинг ғазабини келтирарди. Энди: «Эшитаман. Бажонидил» дейиши қолувди, деб аччиқларди у.

Баъзан Андрей жўрттага унга тикилиб туриб сўрарди: палон нарсани синаб кўриш учун қандай усулни таклиф қиласиз?

— Бу масала тўғрисида китобда ҳеч нима ёзилмаганми?— деб эҳтиёткорлик билан сўрарди Усольцев.

— Ҳеч қайси китобда ҳеч нима деб ёзилмаган,— дерди Андрей дарғазаб бўлиб.

Усольцев эса сидқидиллик билан галстугини тўғрилар ва ўзининг кичик-кичик хира кўзлари билан Андрейга қарамасликка тиришарди.

— Ҳа...— дерди-да, кейин яна сукутга чўмарди. Андрей бундай сукут қилишнинг қанча давом этишини ҳеч аниқлай олмади. Одатда у тоқати тоқ бўлиб, ўзи аввал сукунатни бузарди, шунда Усольцев енгил тортиб яна бош силкирди.

Усольцев приборга қизиқмайдн, деб айтиш қийин. Андрейнинг жон-жаҳди билан ишлаши унга ҳам таъсир қилган эди. Лекин у гўё кўра-била туриб кейинга чеки-нарди. Андрей ундан норози бўлган ҳолда унинг фикрларини тушунарди. Балки у кўп йиллардан бери тақдирнинг тақдоси билан умрида биринчи марта зулмат қоплаган жимжит ҳужрадан лаборатория манфаатини кўзловчи марказий чорраҳага чиққандир? У бу чорраҳадаги ҳодисалар оқими шамолидан тумов бўлиб қолишдан қўрқар, менга қандай иш топширишаркин, деган хаёл уни ҳавопирлантирарди.

Аввалига Андрей хаёлида қўл силтаб, Усольцевга характеристика олиш ишини топширмоқчи бўлди-ю, кейин яна бу ўйидан қайтди: «Тортинчоқлик қилиб нима қиламан-а? Ўзига ёққан ишни эмас, қилиш зарур бўлган ишни бажарсин-да»— деб ўйлади.

Андрей қўл остимдаги одамларга камроқ буйруқ беришим керак, деган ўз қондасига биноан, Усольцевга группа ичнда қандай қилиб иш тақсимлаш вазифасини ўргатди. Янги ходимга тез ҳаракат қилувчи переключателни ишлаб чиқиш вазифаси топширилди. Агар переключатель бўлмаса приборни ҳам синаб бўлмасди. Ҳозир бутунлай бошқача переключатель керак, бу переключатель ҳозир бор бўлган переключателларга нисбатан анча тез ҳаракат қилиши керак.

— Сиз, Андрей Николаевич, усилителни ҳам ясаб битириш зарур деб айтгандай бўлувдингизми?— деб сўради Усольцев, сийрак сочларини асабий силаркан.

— Бахтга қарши, ҳали расчёт тайёр бўлмаган,— деди Андрей. У соатига қараб олди.— Кечирасиз, мен шошиб турибман. Дарҳол переключатель устида ишлашга киришинг, усиз биз бир қадам ҳам олдинга силжий олмаймиз. Ҳа, айтгандай, ҳар хил мақолаларни ахтариб вақт сарф қилиб ўтирманг. Бизда ҳеч ким ҳеч қачон бунақа переключатель ясаган эмас,— деб масалани очинқ-ойдин қилди.

Усольцевнинг бурни учнда майда тер томчилари пайдо бўлди.

— Андрей Николаевич, бундақанги переключателъ устида мен ҳам ишламаганман-да.

Андрей индамасдан стол устида ёйилиб ётган чертёжларни йиғиштирарди.

— Балки, бор нусхаларидан такомиллаштиришга розилик берарсиз?— деди Усольцев энг сўнгги умидига таяниб.

— Бундан ҳеч нима чиқмайди,— деди Андрей қатъий қилиб.

Шу пайт унинг Усольцевга раҳми келиб жетди. У папкасини бойлади-да, кейин Усольцев олдига келиб, қўлини елкасига қўйди.

— Институтларимиз переключателъ мутахассислари тайёрламайди. Фақат ишнинг бошланishi юғир. Қийналсангиз ёрдам берамиз.

Андрей усилителни эслаб, Смородинга телефон қилди. Унга жуда таниш бўлган бир аёл кишининг нозик, ингичка овози жавоб қайтарди.

— Смородин мажлисда. Ким сўраяпти?

— Лобанов.

— Андрей Николаевичми? Салом.

Бу Анечка эди. У Андрейнинг расчёт масаласида бевозта бўлаётганини билиб, уни бир оз кутдириб, орадан бир неча минут ўтгач, деди:

— Дафтарингиз стол устидаги қоғозлар орасида экан. Бўлган гап шу, Андрей Николаевич. Ҳа, айтгандай... Моделингиз ҳам шу ерда экан. Вассалом. У ҳали расётни бошламаган бўлса керак деб қўрқаман.

Андрей шу заҳотиёқ ҳамма ишни қолдириб, илмий-текшириш институтига жўнаб жетди.

«Бундай бўлиши ҳеч мумкин эмас,— деб уқтирарди ўзига-ўзи, йўл-йўлакай.— Смородин, деярли ҳаммаси тайёр деб ишонтирган эди-ку. Бунга ҳеч тушуниб бўлмайди. Англашилмовчиликми?...»

Унинг Дмитрий Алексеевич билан қилган суҳбати ҳеч хаёлидан кетмасди.

Ҳалдан ташқари кўп тасодиф ҳодисалар...

Кираверишда Анечка уни қўлида пропуска қоғози билан қарши олди.

— Гапим рост чиқди, ҳали қўл ҳам текизилмаган экан, — деди у Андрейнинг орқасидан зўрға етиб юраркан.

Улар Смородиннинг кенг, ёруғ кабинетига киришди.

Хонада Смородиндан бошқа яна бир чертёжчи аёл ҳам бор эди. Смородин креслонинг тирсак суянцигига ўтириб олиб, қўлида газета ушлаб заёмнинг ютуқ жадвалини текшираётган эди. У Андрейни кўриши билан ирғиб ўрнидан турди-да, илжайиб, унга қўл чўзиб кела бошлади.

— Жаҳоннинг бу бурчига қайта келдим мен,— деди у.— Қани, ўтиринг, Андрей Николаевич. Кўриб турирман, авзойингиз жуда бежо. Бу сотқин қиз сирини ошкор қилиб қўйибди-да,— деди у ва Анечкага пўписа қилиб қўйди.

Смородин ўзини оқлашга ҳам уринмади. У ҳеч нарсани яширмасдан очик кўнгил билан айбини бўйига олди. — Ҳеч вақт бўлмади, бўшаб қоларман деб ўйладим-у, лекин ўз одатим бўйича сизни ҳам лақиллатдим. Биз ўз заказчиларимизни лақиллатишга одатланиб қолганмиз. Нима қилсангиз ҳам ўзингиз биласиз — урасизми, ўлди-расизми, мана мен тайёр.

У оёқларини кериб турар, бир қўли чўнтагида, иккинчи қўли билан бўйинини қашларди. Унинг бу қиёфаси ва шўх кулгиси: мана мен шунақа, енгил табиат, лекин ёқимтой саёқ одамман, наҳотки мендан хафа бўлсангиз?— деяётганга ўхшарди.

— Сиз мени шарманда қилганингизни сал тушунсангиз эди,— деди Андрей маънос ювоз билан.

Смородин унга хайрихоҳлик билдириб, хўрсиниб қўйди.

— План бажарилмаяптими? Бир иложини қилиб ҳисобот берарсиз. Сиз, корхона ходимлари, бунақа ишга чечансиз.— У дарҳол гап оҳангини ўзгартиб, давом этди:— Азизим, Андрей Николаевич, агар бу жудаям жиддий масала бўлса, унда ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, бор кучимни сизнинг конденсаторингизга бағишлайман.

У энгашиб, стол календарини варақлай бошлади. Шу пайт Андрей тасодифан Анечкага қараб қолди. Анечка Андрейни огоҳлантириб, бош чайқарди.

Андрей Смородиннинг қип-қизил силлиқ юзига синчиклаб тикилди.

— Овора бўлмай қўя қолинг,— деди у,— материалларимни қайтариб беринг.

Смородин қўл силтаб тантанали равишда сўз берди. У ўз айбини ювиши керак. Барибир, шу топда Лобанов бу расчётни кимга ҳам топширарди?

— Топаман.

— Жуда соз. Мен ҳам қиламан. Қўрамиз, қани ким тез қиларкин.

Андрей иккиланиб қолди. Яхши... Қани дафтар? Асосий рақамларни кўчириб оламан.

— Ўзингизда нусхаси қолмаганмиди?— деб шошиб сўради Смородин.

Анечка аламли қилиб бармоқлари билан столни черта бошлади.

— Ҳа, айтгандай, Анечка, сизни Тонков чақираётган эди, — деди Смородин тез унга ўгирилиб.

Анечка папирос тутатди, гупуртни силжиб ўчирди.

— Мен Андрей Николаевични кузатиб қўйиб, кейин кираман.

— Андрей Николаевич менинг меҳмоним, уни ўзим кузатиб қўяман.

— Менга қаранг, Смородин, — деди Андрей ўрнидан тураркан, — менинг дафтарим билан моделни беринг. Шу билан гапга хотима берамиз.

— Ихтиёрингиз, — деди Смородин қайғурган одамдек ва стол устидаги қоғозларни тита бошлади. — Қаёқда қолдйкин..

— Бундан бир соат илгари материаллар шу ерда эди, — деди Анечка.

У тезда стол устидаги қоғозларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди, кейин қаддини ростлаб диққат билан Смородинга тикилди.

Андрей Смородинга яқин бориб, пиджаги ёқасидан ушлаб олди-да, кейин охишта силтаб, ғазаб билан деди:

— Ҳозирнинг ўзида материалларни қайтиб беринг, — деди.

Смородин илжайишга ҳаракат қилиб кўрди.

— Нима, мен билан муштлашмоқчимисиз?

Кекса чертёжчи аёл қўлида рейсфедер ушлаганича ҳанг-манг бўлиб, турган ерида қотиб қолди. Анечка баҳузур папирос чекиб ўтирарди.

— Муштлашмайман, аммо боплаб дўппослайман, — деди Андрей ва Смородинни қўйиб юборди. У, бу сўзларни шундай дарғазаб бўлиб айтдики, Смородин шоша-пиша стол тортмасини очди-да, ўғри сингари кўзларини ҳар томонга аланглатиб, пакетни Андрейга узатди.

— Оҳ, хўжайиндан роса гап эшитадиган бўлдим-да! — деб кулиб юборди Смородин. У гўё ҳеч нарса бўлмагандек, ўзини бамайлихотир ҳис қилишга уринди, лекин ба-

рибир кўзларидан қўрққанлиги ва ёвузлик аломатлари акс эгиб турарди.— Ҳамкорлик тариқасида сизга ёрдам беришга мени у киши ундаган эди. Ҳамкорлик бизга азобу жон, деб тўғри айтган экан Евгений Онегин. Анечка, сиз гувоҳсиз. Мени жисмоний куч билан қўрқитмоқчи...

Андрей хайрлашмасдан чиқиб кетди. Институт ҳовлисида у Анечкадан сўради:

— Смородин сизнинг бошлигингизми?

У бош силкиди.

— Энди сизга тинчлик бермайди.

— Мен нима...— У ер депсинди. Унинг намланган кўзлари чақнаб турарди.— Қабиҳ... жирканч... Эҳ, қандай ярамаслик бу!

— Раҳмат сизга, Анечка.

— Бу расчётингизни кўтариб энди қаёққа борасиз?

Андрей маъюсланди.

— Ҳозирча билмайман.

— Электротехника институтига мурожаат қилинг. У ерда Любченко деган ассистент бор. Ўшанинг олдида боринг, лекин мен юборганимни айта кўрманг. Смородин тўғрисида ҳам оғиз очманг. Унга ҳеч нима гапирмаслик керак.— Анечка қизариб кетди.— У ишингизни қилиб беради.

У сочларини тўғрилаш учун қўлларини кўтарди. Ҳозир салқин куз қуёшида ниҳол сингари ингичка ва нозик бўлиб турарди. Унинг баъзи жойлари Маринани эслатарди. Лекин Андрей ҳозир Анечка нимаси биландир Мари-нага ўхшаб кетгани учунгина уни эслагани йўқ. «Марина ундан чиройли»,— деб ўйлади у.

У Маринани ўйлаган эди, сал ўтмай ўзини ҳам кўриб қолди. Хаёлдан ўтган нарса ҳам баъзан тўғри бўлиб чиқаркан-да. Аммо, шу пайтгача уни неча-неча марта эслаган. Лекин бунинг ҳозир аҳамияти йўқ. Андрей уни троллейбусда кета туриб, ойнадан кўриб қолди. У тротуарда Андрейга орқасини ўгириб турар ва бошини осмонга кўтариб эндигина қурилиб битган иморатни томоша қиларди. Эғнида Андрейга таниш бўлган ўша ҳаво ранг плашч, оёқларини сал кериб, қўлларини чўнтакларига тикиб турарди. Чуқур хаёлга чўмган Андрей ҳали қиз билан учрашиш ҳақида ўйлаб бир қарорга келмасданоқ,

троллейбус узоқлашиб, Марина орқада қолиб кетди. Уннинг юраги орзиқиб, узиллиб кетгандек бўлди. Андрей толпиниб, ойнага отилди. Шу ерда ўтирган бир одамнинг шляпасини эзиб юборди, кейин йўловчиларни туртиб-суртиб ўтиб эшик томонга қараб юрди-да, бошнинг кабинасига тикиб, вожатийдан троллейбусни тўхтатишни илтимос қилди.

Вожатий — мўйлов қўйган ёшгина йигит, юзини ўғирмасдан бир нима деб ғудурлади. Андрейнинг қулоғига фақат «қонда...» деган сўз чалинди. Кишининг турмушини бузадиган бунақа қондаларни жин урсин. Троллейбус аста чайқалиб, трамвай изларини кесиб ўтиб борарди. Тўхташ жойига ҳали анча бор. Андрейнинг бахтига троллейбус эски, эшикларининг банди бор экан. Андрей эшик бандини бор кучи билан ўзига тортди-да, тор оралиқдан қисилиб ўтиб, ерга сакради. Эшик «тарс» этиб ёпиларкан, Андрейнинг оёғини қисиб олишга оз қолди. У бир амаллаб, орқадан келаётган юк машинасидан ўзини четга олди-да, кейин орқага қараб югуриб кетди. Орқасидан милиция ҳуштаги чуриллаб қолди. Ўткинчи одамлар тўхтаб, унга қарашарди. Андрей янги қурилган бинонинг девори олдиғача югуриб келди. Атрофга аланглаб қаради — Марина йўқ. Ишчилар ҳавозаларни бузишаётган эди. Тарақлаб ерга тушган тахталар оҳакни тўзтиб, ҳамма ёқни оппоқ чанг қоплаган эди. Андрей яна нарига, муюлишгача югуриб борди. У дам чапга, дам ўнгга, дам олдинга қараб кўча ўртасига тушди. Балки, Марина орқа томонга кетгандир? У Маринанинг ёнгинасидан югуриб ўтиб кетган бўлса-я? У кескин орқага бурилди ва шу пайт милиционер билан юзма-юз тўқнашди.

— Мендан қочиб қутулолмайсан,— деди милиционер ва унинг қўлидан маҳкам ушлаб олди. Андрей милиционернинг боши устидан, тротуарда юриб бораётган одамлар оқимига зўр бериб тикиларди.— Туппа-тузук маданиятли одамга ўхшайсиз-у, жиноятчига ўхшаб қочасиз-а,— деб мингирларди милиционер унга штраф квитанцияси тўлғиза туриб. Ҳангама талаб, бекорчи одамлар қизиқсиниб атрофни ўраб олишди. Улар Андрей индамай штраф тўлагунича қараб туришди-да, кейин жайжал бўлмаганидан ҳафсалалари пир бўлиб, тарқалиб кетишди.

— Нега бунчалик шошнлаётган эдингиз?— деди ми-

милиционер энди мулойимлик билан. Унинг сепкил босган пучуқ бурунли чехрасида акс этиб турган қизиқсиниш аломатлари йўқолиб, ачиниш аломатлари зоҳир бўла бошлади.

— Кўпдан бери қидириб юрган бир одамни кўриб қолдим.— деб иқрор бўлди Андрей.

Милиционер гапга тушунгандай бош силкиди. Андрейнинг қалбида «зора, милиционер кўрган бўлса»,— деган кулгили бир умид учқуни чақнади.

— Бир қиз. Ҳаво ранг плашч кийган. Ўзи сариқ. Кўрмадингизми?

Йўқ, милиционер кўрмабди.

— Троллейбус ойнасини синдириб, уни чақирсам бўларкан.

— Ҳа-я! Шундай қилиш керак эди,— деди милиционер жиддий қиёфада.— Бундай ҳодиса учун юз сўм штраф тўласанг ҳам арзийди. Аттанг, штраф олмасдан олдин суриштирсам бўларкан. Мен ишқ-муҳаббат учун штраф олмайман.— У беғараз кулиб қўйди.— Шу мода бўйича ўзим ҳам яқинда танбиҳ олган эдим.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

Фан ва корхона ходимларининг шаҳар кенгаши кеч-қурун соат олтида бошланиши керак эди. Андрей кенгашга тўппа-тўғри лабораториядан бормоқчи эди, лекин Борисов уни уйга бориб, тузукроқ кийиниб олишга ундади.

Андрейнинг ҳаётида энг мужмал ва мушкул масалалардан бири галстук масаласи эди. У галстук тақиниши ёмон кўрарди. Тақса бўйни бўғилиб кетаётганга ўхшар, кўйлагининг ёқаси гижимланар, шунда асабийланиб, фиғони фалакка чиқарди. Лекин бугун у отасининг ёрдами билан бир амаллаб галстукни тузукроқ боғлаган эди, чехраси очилди. Билинар-билинемас қизил йўллик кўк костюми эгнига қуйиб қўйгандай ёпишиб турарди. Тўғри, пиджагининг бели чиёл торроқ эди. «Қорин қўйибманми? Кўп ўтирганимданмикин?»— деб ўйлай бошладди у. Лекин костюм кўкрагига ёпишиб, қоматини тик қилиб кўрсатарди.

Андрей Советлар саройи биносига яқинлашиб келганида, кийиниб олганим ҳам дуруст бўлган экан, деб хаёлидан ўтказди. Саройга кираверишнинг ўзидаёқ, ат-

роф кўтаринки тантана вазиятида эди. Ярақлаган автомашиналар бирин-кетин сарой дарвозаси олдига келиб тўхтай бошладилар: делегатлар сарой олдидаги боғни кесиб ўтиб боришаркан, йўл-йўлакай зарҳал билан ёзилган қизил билетларини таёрлардилар. Ҳар қадам сари одамлар оқими қуюқлаша борди. Бу тик ўсган яшил арчалар, оқ сариқ бўёқ билан янтигина бўялган улуғвор устунли бу саройнинг ўзи ҳам ҳозир Андрейга бундан анча йил бурун, декабрда Ленинграддаги Таврия саройида содир бўлган бир воқияни эслатарди. У вақтда Андрей ҳали кичкина бола эди, аммо ўша бир куннинг ўзидаёқ бир неча ёш ўсган эди. Қор билан қопланган арчалар ғамгин бош эгиб турардилар. Қора лента сингари чўзилган одамлар қатори боғдан ўтиб, узоқ-узоқ кўчаларга кириб кетган. Совуқдан типирчилаб турган одамлар оёғи остида қор ғирчилларди, улар совуқ ўтиб карахт бўлган оппоқ юзларини ишқалар, лабларини зўрға қимирлатиб, эшитилар-эшитилмас пичирлашиб гапиришарди. Бу бинодан бутун кўчаларга, бутун шаҳарга, бутун мамлакатга мотам сукунати ёйилаётган эди. Андрей отаси билан секин-секин юриб, оstonага яқинлашиб борарди. Улар бир-икки қадам босиб, зинадан кўтарилдилар, ичкаридан мотам марши эшитила бошлади. Гуллар орасида қўлини кўксига қўйиб Киров ётарди. Қуйи эгилган байроқларнинг олов шуъласи Кировнинг оқарган чеҳрасига қон ва жон бераётганга ўхшаб туюларди. У ўз портретларидан биронтасига ҳам ўхшамасди: чунки ҳамма портретларида Киров кулиб турарди.

Кўчага чиққанда, Андрейнинг отаси анчагача бошига қалпоғини киймай туриб қолди, майда-майда ёш томчилари юзларидан дув-дув оқиб тушарди. Шунда Андрей отасининг йиғлаганини умрида биринчи ва охири марта кўрган эди.

Ўшанда, Андрей Ленинграддаги Таврия саройининг музлаган остонасида туриб, коммунист бўлишга қасам ичган эди.

Мана, орадан кўп йиллар ўтди. Бугун у ҳам кираверишда ўз шахсий пувоҳномаси сифатида қизил муқовали кичик билетни кўрсатди.

Саройнинг вестибюли ва оқ устунли фойёси улуғвор қандил чироқлари билан ёритилган. Андрей одамлар орасида Куниининг баланд гавдасини кўрди, академик Кос-

типовнинг оппоқ ва сийрак соқоли ҳамда Разумовнинг қип-қизил юзи лип этиб бир кўриниб ўтди. Агар шу ерда ҳозир бўлганларнинг фамилиясини эълон қилинса борми, кўпчилик ўз ўқитувчиларини ё ўқувчиларини, ёки бўлмаса, ўз ишини давом этдирувчиларни ва сафдошларни учратган бўларди.

Техника прогресси масалаларига бағишланган бу кенгашига завод, институт ва партия ташкилотларининг вакиллари тўпланган. Бу ерда академиклар, гишт терувчилар, резинкачилар, гидротрубинларни монтаж қилувчилар, полиграфия машиналарини лойиҳаловчилар, олий ўқув юртларининг ўқитувчилари, сваркачилар бор эди. Улар буюк меҳнат ва фан шахрининг вакиллари.

Фойе бўйлаб, олимлар ва корхона ходимлари ўртасидаги ҳамкорлик натижасида эришилган ютуқлар виставкаси очилган эди. Қалта жингалак сочили пучуққина бир қиз дугоналарининг ялинишларига қарамай, ўзини четга тортишга уринарди — қизлар унинг қўлидан ушлаб олиб, тўқув станогини турган ерга судрадилар, бу станок тепасида ўша пучуқ қизнинг портрети осилган эди.

Андрей у витринадан бу витринага ўтиб металллардаги нуқсонларни аниқловчи янги ультраовозли аппаратлар олдида, гигант гидрогенераторлар фотографияси олдида узоқ-узоқ тўхталиб ўтди, янги кашф этилган ҳеч, айнинмайдиган бўёқ нусхалари солинган пластинкаларга қўл тегизиб кўрди. Шу бир, бир ярим йил мобайнида ҳамкорликда ишлаш натижасида шунчалик катта натижаларга эришилибди-я!

Витриналардан бирида учига кичкинагина чинни пластинка ёпиштирилган узунчоқ бир металл ётарди. Унинг остига «Термокорунд кесиш асбоби» — деб ёзилиб қўйилган. Андрей афтидан жуда мўрт кўринган бу пластинкани пайпаслаб, оқ соқолли семиз бир чол билан таплашиб қолди. Маълум бўлишича, бундай кесиш асбоби туфайли, кесиш тезлигини ўн маротаба, э, ўн марта ҳам гапми, йигирма маротаба тезлаштириш мумкин экан! Ўзи олмосдек қаттиқ, иссиққа чидамли. Чол аллақандай ўкинч оҳангда Андрейга бу кесиш асбоби-ни ҳадеб мақтарди.

— Бундан чиқди, тўла революция денг? — деди Андрей.

— Қизик гапларни гапирасиз, йигитча, — деди у ҳам қувониб, ҳам ранжиб. — Сиз бунинг хамирдан қил су-

ғурғандек осон иш деб ўйласангиз керак. Олимлар бунинг устида беш йил бош қотиришди. Олдинизга бу масала юзасидан биринчи марта доцент келганида ўзим ҳам қулган эдим. Э, қўйинг, чинни билан ҳам металл қирқиб бўларканми?— дедим. У эса, мана, синаб кўрингчи бўлмаса,— деди. Уни ҳурмат қилганим учун сўзини ерда қолдирмадим. Ўша вақтда чўян ишлатаётган эдим. Қарасам, тузук, бемалол қирқаверди. Доцент бўлса — тезлаштиринг,— деди. Тезлаштирдим — кесаверди. Станок тезлигини яна оширдим. Яна кесаверди. Энг юқори тезликка чиққанда станогим титрай бошлади, шундагина бу кесиш асбоби чил-чил бўлиб кетди. Жуда ҳам мўрт эди. Шундан кейин доцент борган сари бир-биридан мустаҳкам кесиш асбоби ясай бошлади. Унинг қайраш усулини биз ўргатдик. Кейин нима бўлди денг? Бу кесиш асбоблари омборда қалашиб ётибди, лекин ҳеч ким олмайдди. Бу асбоб билан қандай ишлашни билишмайди ҳали. Ундан кейин уни қайрайдиган асбоб ҳам йўқ. Шу аҳволда муаллақ бўлиб туриб қолди. Доцент ўз ишини бажаришга — бажарди, лекин бу ёғини давом эттирувчи киши йўқ... Айниқса эски одатлар ўз кучида бўлган чоқда, янгиликни осонлик билан эгаллаб бўлмайди.

— Рост айтасиз, отахон!— деб юборди Андрей қувончи ичига сиғмай ва ажабланган чолнинг қўлини салимимият билан сиқди.

Унинг сафдошлари кўп эди! Мана улар, цехларда, верфларда¹ эски ғуф-одатлар ва мутаассибликларни енгиб, Тонков ва унга ўхшаганларга қарши қаттиқ жанг қилиб, тинмай янгилик қидирмоқдалар. Булар Андрейнинг сон-саноксиз сафдошлари эди. Унинг лабораториясида бўлаётган хатти-ҳаракат умумий оқимдан бир томчигина эди. Бу витринага қўйилган ҳар бир деталнинг узоқ ва машаққатли тарихи бор эди. Унинг ёнидан ўтиб бораётган ҳар бир киши, Андрей бошидан кечираётган қайғуларни кечирган ёки кечирмоқда!

Андрей виставкани айланиб томоша қилиб юрганида миясида яна бир фикр — фаннинг турли соҳаларининг бирига аралашуви ҳақидаги фикр пайдо бўлди. Химиклар, металлургия оламига кириб, пўлатнинг ўрнини босувчи пластмассалар яратмоқдалар, ойначилар эса, қурилиш материаллари мутахассислари билан рақобатла-

¹ В е р ф ь — кема ясайдиган ва ремонт қиладиган жой.

шиб, биллур устулли санатория биносининг моделини
виставкага қўйган эдилар. Станоксозларни икки ёқлама
сиқинштиришарди: бир ёқдан металл куювчилар механик
ишлов талаб қилмайдиган шрипусксиз деталь қўйсалар,
иккинчи томондан эса, электриклар металлни электр уч-
қуни билан ишлаб, уни қайрардилар, пардозлардилар,
қирқардилар. Бир-бирига таниш бўлмаган бутунлай бош-
қа-бошқа касблар гўё бир-бирларига дўстона қўл чўза-
ётгандай эдилар, улар бир-бирларига ёрдам кўрсатар
ва шахдам одим отиб, шу пайтгача бегона бўлган фан
соҳасига кириб борадилар. «Фанини бўлиб бўлмайди,—
деб ўйлади Андрей,— ўз тор касбинг билан шу пайтда
муваффақият қозонасанки, бу муваффақият икки соҳа
орасида вояга етса. Албатта, фан соҳасидаги қўшнилари-
миз иши билан қизиқсинишимиз керак, уларга ўз ютуқ-
ларимизни намойиш қилишимиз керак...»

Кенгаш бошланди. Андрей Дмитрий Алексеевич, Бо-
рисов ва Зоринлар билан ўтирарди. Горком секретари
Савин доклад қилди. Андрей Борисовнинг айтганлари-
дан Савинни негадир қотмадан келган, жиддий, кўзлари
чўккан ва аллақасерлари Дмитрий Алексеевичга ўхшаб
кетадиган одам бўлса керак, деб тасаввур қиларди. Ас-
лида эса, Савин тўладан келган, паст бўйли бақувват
одам эди. Унинг ён томонга таралган сап-сарик сочлари
ҳадеб пешонасига тушаверар, шунда у болаларга ўх-
шаб кетарди. Аввалига у докладини конспектдан ўқий
бошлади, кейин жуда берилиб кетиб, кўзини деярли зал-
дан узмай қўйди.

Бир вақтлар Андрей ўсимликлар дунёси ҳақида бир
илмий фильм кўрган эди. Оператор бутун ёз давомида
ҳар куни битта бугдой бошогини кинога олган экан. Эк-
ранда эса, аввалига бир ниш пайдо бўлди, бир неча се-
кунд ичида ўсиб кўтарилди, қилтапоқ чиқариб гулга кир-
ди хамир бўлиб дон тўлишди ва бир минутдан кейин бу
бошоқ пишиб, оғир бошини эгиб, шамолда тебрана бош-
лади. Ҳозир сўнгги йилларда шаҳар сапоати ва фани
босиб ўтган йўл Андрейнинг кўзи олдида худди кинода-
гидек тез гавдаланди. Ҳозир у ўз ўртоқлари билан бирга,
шу залда ўтирганларнинг ҳаммаси билан бирга босиб
ўтган оғир йўлни, ҳамкорлик қилишнинг дастлабки йўл-
ларини қандай қидириб топганларини хотирлаш имкония-
тига эга бўлди. Заводларда анча вақтларгача янги келган
олимларга ўрганолмай, юраклари бетламай юришди,

уларга арзимаган икир-чикир ишларни берар эдилар. Натижада: «Олимлар бизга ишлаб берсин» — дейдиган текинхўрлар. «Биз ҳеч нарса қилолмаган эдик, сизларнинг қўлларингдан ҳам ҳеч нш келмайди» — дейдиган гумонсировчилар пайдо бўлди. Фақат ҳисобот бериш мақсадидагина кўплаб шартиомалар туздилар. Лекин Ленинград ва Москвада бошланган муваффақиятли ҳамкорлик ҳар қандай болалик касалларини енгиб, бутун мамлакат бўйлаб таралди; кераксиз формал нарсалар ўз-ўзидан четга чиқиб қолаверди, иш соҳасидаги чинакам дўстликка, чжодий ҳамкорликка бўлган интилиш зарур бир ҳолга айлана бошлади. Бу дўстликнинг уюшган шакллари ҳам вужудга кела бошлади. Студентлар заводларда кўрсатиб берилган диплом лойиҳаларини бажарардилар. Институт кафедраларида ғайри табиий лекторлар — разметкачилар¹, асбобсозлар пайдо бўла бошлади.

— Бу ҳаракат, — деди Савин, — саноатнинг ўсишигагина ёрдам бермасдан, фаннинг ривожланишига ҳам имкон туғдиради. Олимлар ёришган янгиликлар тезда амалда қўлланилади. У ёки бу илмий-текширув ишининг қанчалик ҳаётга мос эканлиги синаб кўрилди. Бундай шароитда баъзи кишилар учун «Беҳуда меҳнатни ташкил этишининг илмий принциплари» деган темага ўхшаган темаларни ишлаб чиқиш оғир бўлади, бу турган гап, — шу ерга желганда Савин илжайиб қўйди. — Яна, фаннинг биргина соҳасини эгаллаб олиб, ҳар қандай янгиликларни бўғиб ётган тирранча олимларнинг аҳволи ҳам оғир бўлади...

«Бу гаплар ҳаммаси тўғрику-я, — дерди Андрей, — лекин олимларнинг ўзига кўпроқ ишонч туғдириш керак. Шунда ёскиликдан қутулиш осон бўлади, Тонков ва унга ўхшашларнинг масаласини олимларимизнинг ўзлари ҳал қиладилар. Биз, фанда бир аракчеевчилик иккинчи аракчеевчилик билан алмашганишидан қутулишимиз мумкин».

— ...Ҳар бир коммунистнинг партиявий бурчи, — мибардан Савиннинг овози янгради, — ҳар қандай янгиликни, прогрессив ва илғор нарсани қўллаб-қўлтиқлашдан иборатдир..

Андрей қошларини чимириб, бу мажбуриятни ўз бурчи деб биларкан, унинг виждонига қаратилган таънани ҳам қабул қилиб, бош силкиди.

¹ Разметкачи — белги қўювчи.

— ...Бахтга қарши, корхона ва фан оламидаги энг ижодкор ходимлар кўпинча четда қолиб кетяптилар. Улар жуда камтарин бўлиб, нотиқлик қилмаганлари учун ва кўпинча ўзларини ҳимоя қила олмаганлари учун, баъзан биз уларни сезмай қоламиз, фақат юзадагиларининга кўзимиз кўради.

Андрей чин қалбдан қарсакка қўшилди ва Борисовга ўгирилиб қаради — у блокнотига энгашиб олиб, қандайдир бир сўз тагига йўғон қилиб чизди. Кейин Андрейнинг унга қараб турганини кўриб, пичирлаб деди:

— Сув бетида фақат Долгинга ўхшаш хас-чўплар сузиб юради, Краснопевцевга ўхшаганларни биз пайқамаймиз.

Андрей қарсак чаларкан, ижодкор кишилар ва уларни қўллаб-қўлтиқлаш ҳақида айтилган гапларни ўзи ва Борисовга тегишли деб ҳисоблаган эди, аслида эса Борисов бу гапларни ўзгача, ўзига қаратилган талаб деб тушунибди. Андрей шу пайтда оддий инженер ва ишчиларга ҳаваси келди, ҳамма уларни ҳимоя қилар, мақтар эди. Сен эса — ҳаммасига жавобгарсан, борди-ю, танқид қилишса, миннатдорчилик билдиришинг керак.

Залда енгил хўрсиниб, бир-бирига кўз қисиб олишган кишилар оз бўлмади. Андрей атрофидаги ўзи билан маслакдош, ҳамфикр кишиларни сезиб ўтирарди.

Докладчи ўтирганлар орасида уйғонган жонланиш-ни сизди. У овозини пасайтириб, дўстона жилмайиб, деди:

— Тўғри, танқидни севинг деб талаб қилиш оғир... — Борисов тирсаги билан Андрейни туртиб қўйди, икковлари кулиб юборишди, кейин залдаги одамларнинг ҳаммаси ҳам гапнинг маъносига тушуниб кулиб юборишди. — Лекин коммунист, совет раҳбари танқидни дадил туриб қарши олиши ва энг муҳими, ундан тўғри хулоса чиқариши зарур.

Танаффус вақтида Андрей ўзи билан аспирантурада бирга ўқиган дўстларини учратиб қолди. Уларнинг ҳаммаси тўпланишиб, фойе бўйлаб борардилар, шу чоқ Андрейни кўриб қолиб чақиришди. Залнинг ён эшиги олдида, устунлар орасида бир тўда одам горком секретарини қуршаб олган эди. Андрей бу тўда орасида Борисов билан бош инженерни ҳам кўриб қолди. Борисов

қўли билан имлаб Андрейни чақирар ва илжайиб Савинга бир нималар дерди. Андрей улар олдига бораркан, негадир қизариб кетди ва қовоғини солиб олди.

— Биз ҳозир, сиз тўғрингизда гапиришаётган эдик,— деди Савин. Бу билан у ўзи, Борисов ва бошқаларнинг илжайиш сабабини тушунтирмоқчи бўлди. Андрей чурқ этмай жим тураркан, ўз жиддий қиёфаси билан: «Мени чақирувдингиз шекилли, нима гап ўзи?» демоқчи бўлаётганга ўхшарди.

Унинг бу жиддий қиёфаси ҳозир ноўрин ва кулгили кўринарди. Ҳатто Борисов ҳам Лобановнинг бу хатти-ҳаракатидан ўзини ноқулай ҳис қила бошлади, аммо горком секретари орага тушган бу жимликдан хиёл ҳам ўнғайибсизланмади. Аксинча, у сезилар-сезилмас табассум билан Андрейни кўздан кечираркан, ундан гап кутарди. Савин яқиндан қараганда анча ёшга бориб қолганга ўхшаб кўринарди. У хомсемиз эди, одатда, кўпинча ўтириб иш қиладиган кишилар шу касалга дучор бўлишарди. Галстуги ёмон бойланган эди. «Мен сингари қийналганга ўхшайди»,— деб ўйлаб қолди Андрей тўсатдан дўстона оҳангда.

Савин гўё ўзи кутган нарсасига эришгандай бошини бир силтаб, пешонасига тушган сочларини орқага ташлади-да, Андрейдан, унинг асбоб устида ишлашига биронта илмий-текшириш институти ёрдам бераптими, деб сўради. Андрей, суҳбат бирдан ўртасидан бошланиб кетди, деб ҳис қилди.

— Демак, Григорьев билан денгизчилар кўмаклашяпти денг,— бу яхши, лекин булардан бошқа яна қизиққан ташкилотлар топилиб қолар-а? Масалан, телефончилар, алоқачилар — ҳаммасини жалб қилинса, яна яхши бўларди-да.

— Уларнинг ҳаракатларини ким кузатиб боради, ким мослаштиради.— деди Андрей.— Ҳар ким расмий иш билан шуғулланишга қизиқади.

— Расмий ишга қизиқиш — ёмон дард,— деб тасдиқлади Савин.— Ҳатто министрларнинг ҳам кўпинча бунга қучи етмайди. Айтингчи, сиз ўз асбобингиз тўғрисида бироқ матбуотда мақола бостириб чиқарганмисиз?

Андрей ўз мақоласининг муваффақиятсизликка учрагани ҳақида қисқача сўзлаб берди.

— Ажойиб усул,— деди қувноқ оҳангда Савин.— Танқид байроғи остида янгиликни инкор қилишарди ва

янгилик учун кураш байроги остида танқидни инкор қилишади. Янгича консерватизм бу. Шундай бўлса ҳам, орқага чекиниб, чакки иш қилибсиз. Босилиб чиққан мақола — бу сизнинг асбобингиз талабгорларини юзлаб кўпайишидир. Бунинг учун курашса арзийди.

— Усиз ҳам курашлар бошимдан ошиб ётибди.

Савин қошларини бир чимирди-ю, кейин бош инженер олдида Лобановнинг яна кимлар билан курашаётгани тўғрисида сўрашни эп билмай, жим қолди. Андрей ҳам иккиланиб қолди: Потапенко, Долгин, Тонковларнинг фамилиясини айтсинми, айтмасинми? Айтса шикоят қилаётгандай бўлади. Савин Андрейнинг қийналиб турганини пайқагандай, ундан:— Диссертация ёқлагандан кейин корхонага ишга келганингиз учун афсусланаётганингиз йўқми, — деб сўради.

— Мутлақо.— деб самимий жавоб берди Андрей, шу пайт у эрталаб Одинцовнинг айтганларига қулоқ солмай чиқиб келганидан афсусланганини ҳам унутиб юборди.

Савин Костинов билан Федоришчевларнинг фамилияларини тилга олди. Ҳозир улар академик бўлсалар ҳам, ўз заводлари билан алоқани узмайдилар. Ахир ростини айтганда уларнинг йирик олим бўлишларига завод сабабчи бўлди-да. Костинов ҳам ёш олимлик пайтида институтни ташлаб, электромеханика заводига ишга кирган экан.

— Менинг фикримча, фан билан алоқа қилувчи корхона ходими, агар у ақли расо бўлиб, унча-мунча нарсанинг фарқига ета олса, ундай киши идора иши касалига камроқ дучор бўлса керак.

Ҳа, мақсад бу ёқда экан-ку! Саволларнинг маъносидан Андрей, ўз дилкашини қизиқтирган нарса фақат асбобнинг тақдири эмас, балки шу тақдирдан ва Лобановнинг тақдиридан қандайдир катта умумий хулоса чиқариш мумкинлиги эди.

Лекин Андрейни ҳаяжонга солган нарса унинг ўз ташвиши. Бундай фурсатни қўлдан бериш ва горком секретари билан бўлаётган бу суҳбатдан фойдалана олмаслик нодонлик бўларди. Биринчидан, тажриба ўтказувчи заводни қисталанг қилиб, лаборатория заказларини олишга буюришини илтимос қилиш керак. Иккинчидан, мақола масаласида Савин ҳақ: мақолани босиб чиқариш — шундай ҳал қилувчи звенодирки...

Бир неча вақтгача уларнинг ҳар бири суҳбатни ўз тарафига тортишга уринди.

— Шундай бўлса ҳам, ўз идораси иши учун жон куйдириш сиздек фан кишисини ҳам енгибди-я,— деди кулиб Савин.

Андрей ҳазил билан жавоб қайтарди:

— Сизга маза, вазифангиз идоралараро вазифа.

— Сизнинг вазифангиз менга ёқади.— Савин Андрейга тикилиб қараб қолди, шунда Андрей суҳбат ҳозир Савин хоҳлаган томонга бурилиб жетади, деб сездди. Ҳозир идора эҳтиёжи ҳақидаги таънапи ютиб юбориб, ўзини оқлашга уриниш эмас, балки ўз талабларига жавоб олиш керак. Энди Андрейнинг нега Савинга вазифаси ёққанини сўраш керак бўлиб қолди.

— Чунки сиз фаннинг мухтор вакилисиз. Сиз унинг эҳтиёжларини ҳимоя қиласиз.

— Йўқ, мухтор вакил — дахлсиз шахс бўлади. Мен эса...— Андрей қўл силтади, ҳамма илжайиб қўйди.

Горком секретари қаттиқ тортишувларда қатнашишни яхши кўрарди, у ўзи билан дарҳол келишувчи кишиларни ёқтирмасди. Афтидан, бу Лобанов, у билан баҳслашишга лойиқ одамга ўхшайди. Тўғри, бир оз терсроқ экан, аммо фикрлари ўзиники, янги. У билан бир кружкадан пиво олиб отамлашса соз бўларкан-да... Горком секретари ўзининг юзлаб ҳар хил одамлар билан муомала қилишини эслади, аммо улар билан бўлган суҳбатлар у ўйлаган суҳбат эмас — қуруқ валдираш бўлиб туюлди; кейин у ўз дўстлари орасида битта ҳам ёш олимлардан йўқлигини, аммо уларнинг жуда ҳам ажойиб кишилар эканлигини ўйлай бошлади... Ҳар ҳолда Лобановни қўллаб-қўлтиқласа бўлади, деб жиддий қарорга келди у. Лобановнинг корхонага ишга келиши — жуда катта ибрат, бу фан соҳасида яхши традицияларни юзага келтиради, шунинг учун бу хислатлар бугунги шаронтимизга қанчалик монанд эканлигини аниқлаш керак, деб ўйлади, секретарь. Иккинчи томондан қараганда Лобанов кучли, маътонатли йигит экан, бунақа йигит бошқаларнинг васийлигисиз ҳам ўз мақсадига эриша олади. Аксинча, агар у битта-яримта билан олишиб қолса, энергетикларнинг эски қонуларини ағдар-тўнтар қилиб ташласа, қайтага фойда бўлади.

Иккала мулоҳаза ҳам бир-биринга тенг эди. Масала-

ни юрак туйғуси ҳал қилди. Савин ўз ички туйғуларини донмо очмасликка уринарди, аммо шундай дамларда албатта шахсий хайрихоҳлик туйғулари устунлиқ қиларди.

— Горком сизга нима билан ёрдамлашиши мумкин?— деб кутилмаганда сўради Савин. Андрей ҳатто довдираб қолди. Дмитрий Алексеевич тоқатсизланиб, оғирлигини у оёғидан-бу оёғига соларкан, штат масаласида сўраш фаҳмига келармикин?— деб ўйлади.

...Шу пайт Андрейни ўгирилишга қандай куч мажбур қилганини ўзи ҳам сезмай қолди: уларнинг олдидан айланиб юрган одамлар ичида бир хотин билан қўл ушлашиб Марина ўтиб кетаётган эди.

У Андрейни кўрмади. Ҳозир ҳамма чироқлар унинг қийиқ кўзларида мавжланарди. Бугдой ранг бетларида сезилар-сезилмас бир текисда қон югурганди.

Андрей, Маринадан кўзини узолмай, бўйинини чўзиб олдинга толпинди. Аллакимнинг елкаси Маринанинг елкасини, кимнингдир боши унинг бошини тўсди, Андрей бир ўнгга, бир чапга энгашиб қаради,— яна бирикки секунд ичида Марина одамлар орасида кўздан ғойиб бўлиши мумкин.

Савиннинг сўзлари гўё узоқ-узоқдан зўрга эшитилаётганга ўхшаб туюлди:

— Сиз қандай ўйлайсиз, очиқ мунозара сизга ёрдам берармикин? Аввал доклад қилсангиз, кейин жанг бўлса! Жанг бўлганда ҳам чакана жанглардан эмас! А, нима дедингиз?

— Мунозара,— деб такрорлади Андрей ва бошини Марина кетган томонга бурди.— Ҳа, бўлмасам-чи...

Савин ажабланиб Андрей тикилган томонга қаради, лекин у ёқдан-бу ёққа ўтиб турган одамлар оқимидан бўлак нарсани кўрмади.

— Бундай муҳокама кучимизнинг қай тарзда эканини аниқлаб беради,— деди Савин баландроқ овоз билан.

Марина одамлар оқимида, борган сари Андрейдан узоқлашиб борарди, унинг олтин сочлари кишиларнинг елкалари, бошлари орқасида дам йўқолиб, дам яна кўриниб қолар, ҳозир у ҳам бутунлай кўздан ғойиб бўлади.

Андрей тез ўгирилиб, уялиб Савинга қаради:

— Мени кечиринг... Бир минутга...

У, тўғри югуриб бориб, ўзини одамлар орасига урди. Марианага етиб олди, унга яқинлашган сари юришини

секинлатаверди. Қизнинг бўйни, зирак тақиш учун тешилган қулоқлари, юзи сал ўгирилганидан кўз қирлари ҳам кўриниб турарди. Андрей кўнглида унга мурожаат қилар, уни чақирарди — аммо у эшитмасди. Шу алпозда улар яна бир неча қадам юриб бордилар — Марина олдинда, Андрей эса орқада, ён томонда борарди. Ниҳоят, Андрей етиб олишга мажбур бўлди ва уни чақирди. Исмини бемалол, дудуқланмасдан айтганига ўзи ҳам ҳайратда қолди.

Марина бирон ҳодисани эслаётгандай, аммо ўз хотирасига ишонмаётгандек, диққат билан унга тикилди. Наҳотки танимаётган бўлса? Шу пайт Андрейнинг аламли кўнглида бир оқилона фикр туғилди. У чўнтагидан ҳамонини чиқариб, ундан бир тўғнағич олди. Бу ўша кун кечаси йўлда Марина берган тўғнағич эди.

— Сизникими?

— Оҳол! Мужассам далил,— деди муғомбирона Маринанинг ҳамроҳи.

— Миннатдорлик билан яна эгасига қайтараман.— У ҳозирча ажойиб ҳодисалар билан тўлиб тошган учрашувлар ҳақида ҳикоя қилувчи киши ролини яхши ижро этаётган эди.— Мен сизга яна косинкангизни ҳам қайтариб беришим керак.

— Салом...— деди аста қизариб Марина. У беҳосдан Андрейнинг оёғига қаради.— Сизни таниш қийин. Ярангиз тузалиб кетдими?

— Ҳа, арзимаган яра эди!— деб кулди Андрей.

— Сизни бу ерда учратаман деб ҳеч ўйламаган эдим.

— Мен ҳам.

— Нега энди?

— Мен сизнинг ким бўлиб ишлашингиз ҳақида кўп бош қотирдим,— деди Андрей. У бу сўзлари билан ўзини фош қилаётганини сезмасди.— Қанча ўйласам ҳам, нима касб билан шуғулланишингизни ҳеч тополмадим.

Марина жавоб ўрнига Андрейни дугонаси билан таништирди.

— Софочка, эсингдами, сенга айтиб берувдим-у...

— Бўлмасамчи, сирли ярадор йўлдош. Тунги ўрмон. Қувғинлик.

Софочка жингалак сочларини ноз билан силкитиб, бидирлаб гапира кетди; кўм-кўк кўзларини катта-катта очиб Андрейни бошдан-оёқ кузата бошлади. Унинг дўмбоққина қадди-қомати, олма сингари оқ-қизил юзи, лола

ранг лабларида аллақандай сохта лақмалик аломатлари бор эди.

Марина хаёлчанлик билан бармоғида тўғнағични айлантирарди. Пушти ранг тирноқлари калта қилиб олинган, ҳар бир тирноқнинг ости ўроқ ойга ўхшаб оқариб турарди. Кўрсатғич бармоғида тушнинг қора доғи қолган. Андрей унинг бармоқларидан кўзини узмас, гўё бармоқнинг ҳар бир ҳаракати бирон маънони англатаётгандек туюларди.

— Қувғинлигинг нимаси,— деди Марина табассум билан.

Андрей шу пайт ўзи билан Марина ўртасида тортилган кўз илғамас ип бирдан узилиб кетди, деб ҳис қилди. Улар орасидан гўё учинчи бир одам ўтгандек бўлди.

Ҳаммасидан ёмони шу эдики, у ҳар нима тўғрисида ўйласа ҳам Маринани оқларди. У бўлган воқиянинг ҳаммасини оқизмай-томизмай мана шу Софочкага айтиб берганидан ҳам ўша пайтда албатта тоза кулишгандир, деб ўйлаб бу кулгилардан ҳам хафа бўлмади. У эса... ғирт аҳмоқ экан... Нималарни хаёл қилиб юрибди? У Марина учун ҳеч аҳамиятсиз бир одам эди! Бадтар бўл! Бундан кейин хаёлпараст бўлмайсан.

Улар фойени айланиб, Андрей Савинни ташлаб кетган жойга яқинлаша бошладилар. Горком секретари унинг тўғрисида нима ўйлаганкин?.. Андрей нақадар бемулоҳаза иш қилганини эндигина фаҳмлай бошлади. Ҳозир горком секретари коммунист Лобанов қувиб кетган қизни кўради. Дуруст, чакки эмас!

Андрей у томонга қарашга қўрқарди.

— Мунча маъюссиз?— деди Софочка,— ўрмонда Маринанинг ўрнида сиз билан мен бўлганимда бу вазоҳатингиздан жудаям қўрқиб кетган бўлардим.

Андрей зўрға илжайди. У Маринанинг қўлига сал тегди.

— Розилик берсангиз, кенгашдан кейин сизни эшик оғзида кутиб турсам.— У ўзининг ғоят хотиржам ва кескин овозини эшитиб, ўзини босиб олди ва талабчанлик билан Маринанинг кўзларига, кўз қорачиғларининг энг чуқур ерига тикилди. Унинг қарашида аллақандай нотинч ва бирон нарсадан норози бўлганлик аломатлари сезилиб турарди — Андрей бунга ҳеч тушунолмади.

Устунлар олдида Савин йўқ эди.

Горком секретари билан турган бошқа одамлар ҳам кўринмасди. Андрей қўнғироқ чалингунча одамлар орасида у ёқдан-бу ёққа юриб турди.

У залга кириб ўз ўрнига ўтирди, уялганидан лавлагидек қизариб кетган эди. Дмитрий Алексеевич билан Борисов унга бараварига ҳужум қилишди: эсингни еб қўйганмисан дейман, каллангни йўқотиб қўйибсан — шундай муҳим масалани ҳал қилаётганимизда, бурилиб кетиб, аллақандай бир аёлнинг орқасидан югуриб юрибсан,— деб қойишди.

— Ер ёрилмади-ю, кириб кетмадим,— деб пичирлади Борисов, ён-атрофида ўтирганларга эшитдирмасдан.— Нимани ўйлаётувдинг? Бу ёш боланинг қилиғи. Биласанми ўзинг, ахир у горкомнинг секретари-я! Вой сен-е... бирпасгина сабр қилолмадинг. Ссинг бунақалигингни билмаган эдик... Олифта!

— Гап унинг горком секретарлигида ҳам эмас,— деди Дмитрий Алексеевич бир оз ҳовридан тушиб,— горком секретари ҳам инсон, у билан ҳам инсондек муносабатда бўлиш керак. Расмий вазият бўлганда ҳам майли эди, бу ножўя қилиқни бир амаллаб хаспўшлаб кетган бўлардиқ, лекин бу ерда, Андрей Николаевич, хоҳ рози бўлинг, хоҳ бўлманг, мени афв этинг, албатта, бу одобсиз одамнинг қилиғи. Хуллас, шундай қулай фурсатни бой бердингиз-а! Бир янглишган бир йилда ҳам ўнганмас.

Андрей бу таъналарни эшитиб ўтириб-ўтириб, кейинига узиб олди:

— Гап шундай экан, қимматли ўртоқлар, жиддий масалаларни танаффус пайтида фойеда гапиришиб, тарқалиб кетавериш эмас, балки жиддий ўтириб ҳал қилиш керак.

Дмитрий Алексеевич билан Борисов таажжубланиб: «Дуруст-ку!» дегандек бир-бирларига қараб қўйишди.

«Қизиқ,— деб ўйларди Андрей,— Савин: «Бундай муҳокама, кучларимизнинг қай тарзда эканини аниқлаб беради»— деган гапи билан нима демоқчи экан-а? Қанақа кучни айтаяпти у? Афтидан, горком секретари оддий муҳокамани эмас, балки жуда катта бир йнгилишни кўзда тутганга ўхшайди. Андрейнинг миёсида бири-биридан қизиқ фикрлар пайдо бўла бошлади. Тонков билан очиқдан-очиқ курашса, мутахассислар иштирокида масаланинг асл моҳияти устида гапиришса.

Савин жуда яхши айтди: мунозара — бу энг ўткир чора... Эҳ, шундай вақтда Маринани кўриб қолиб нима қиларди... Энди бўлар нш бўлди. Секретарь хафа бўлган бўлса керак. Бўлган воқеани бирма-бир айтиб, аҳвол шундай бўлди деб, унга хат ёзса-чи... Бўлмаган гап, бунақа нарсалар тўғрисида ёзмайдилар...

Андрей уйига бора боргунча виждон азобида қийналди. У ҳозир Марина билан ёнма-ён кетаётганига, унинг овозини эшитаётганига ҳам хурсанд эмас эди. У хаёлга чўмган ҳолда, қизларнинг аҳамиятсиз суҳбатига аралашиб турар, Софочканинг ҳазил гапларига бефарқ илжарди, лекин унинг ўйлаганлари ҳеч бу эмас эди.

Андрей ўзининг жиддий ва ғоят самимий эътибори билан Маринани уялтирмаётгани учун бўлса керак, у кулиб, Андрейга кўз қирини ташларди.

Улар парк ёнидан ўтиб борардилар.

Куз дарахтларни яланғоч қилиб шилта кўчаларда кезаркан қизил, сариқ, тўқ қизил япроқлардан из қолдирарди. Шамол япроқларни учириб ҳовлиларга, эшик остоналарига олиб кирар, дарахтсиз кўчаларга учириб борарди. Шу кунларда ҳамма ерда япроқларни кўриш мумкин, япроқлар шаҳарни ранг-баранг тусга киритган эди. Одамлар бу япроқларни гул ўрнига гулдонларга қўярдилар. Улар ўзларининг аччиқ ва соф ҳиди билан шаҳардаги ҳар қандай ҳидни босиб кетар, осмонда учиб юрар, одамларнинг оёғи остида шитирларди.

Айниқса бу ерда парк панжараси ёқалаб япроқлар жуда кўп тўкилган эди. Марина учиб тушаётган заранг япроғини илиб олиб, кафтига қўйди. Япроқнинг қоқ ўртасида ҳали совуқ урмаган ям-яшил жойи бор эди. Шамол япроқни кафтидан учириб, олиб кетди.

Андрей ўз қалбида аллақандай мураккаб ва маъюс туйғу ҳис қилиб, япроқ орқасидан кузатиб қолди. У, Марина билан бўлган учрашув ўзи ўйлагандек бўлиб чиқмаганидан ва ҳозир у билан ёнма-ён баҳузур кетаётган бўлса ҳам, хаёли горком секретари билан бўлган суҳбатнинг тугалланмай қолгани устида эканидан жуда маъюс эди. Бунинг устига мана бу Софочкаси ортиқча бўлганини қаранг. Марина ҳам негадир бошқача кўринадиди, барча умид-орзулар ер билан яксон бўлди. Бирдан у Одинцовни, ўша куз фасли ва ўша япроқни эслади...

— Қандай шумшук панжара,— деди Софочка, бар-

моғини темир панжара бўйлаб юргизаркан.— Панжара жойнинг ҳуснига-ҳуси қўшиши керак.

— Менимча, панжаранинг ҳеч кераги йўқ,— эътироз билдирди Марина.— Боғнинг очиқ бўлгани яхши — қаёғидан хоҳласанг кираверасан.

— Аҳ нега бундай дейсан? Фельтен панжараси ажойиб нарсა эмасми? Воронихин панжараси ҳам тўғрими, Андрей Николаевич? Растрелли панжараси-чи?

Бу Софочка ҳеч ҳам лақма эмас экан. У Андрейни бир неча марта ноқулай аҳволга солиб қўйдик. Жуда уста экан. Андрей Фельтен панжарасини биларкан — у Ленинграддаги ёзги боғда эди, аммо Растрелли ва Воронихин панжаралари тўғрисида ҳеч нарса билмасди. Ёши ҳам Марина бор экан, у гапга аралашиб, Андрейни ноқулай вазиятдан қутқарди.

— Андрей Николаевичнинг панжара билан динирлардан алами бор,— деб кулиб юборди у.

Андрей ҳаммадан ҳам ўзининг бу ёмон руҳий ҳолати эканлигини Марина пайқаб қолганидан, кўзо билан ким нималарни ўйлаётганикин, деб кўраркан.

Улар Софочкани кузатиб қўйгач, икковлари ёнма-ён келишди. Марина бу учрашувдан чўчиётгани ва ўз ҳолатини яширишга уринаётгани сезилиб турарди. У Андрей билан учрашишни ҳеч хоҳламас, чунки Маринанинг ҳаётида бир вақтлар юз берган аянчали ҳол ва аламли кўз ёшларига бирдан-бир гувоҳ шу йиғит эди. Андрей бунга яхши тушунарди. У бор кучини сарф қилиб, ўзини қич-чақчақ кўрсатишга уринди, аммо у шундай даражагача қилиқлар қилардики, баъзан ўзининг нофрия хоҳлаб кулганини эшитишдан ўзи ийманарди. Ҳаётлари қалбига кетган эди. Гоҳ у ўзини ўзи мазақ қилар, аммо нега? Шу бемаъни валдираш учунми? Гоҳ билдан кўз-лида Маринага қарши нафрат ҳислари уйғонар, шунда Марина унинг кўзига истараси совуқ оддий бир қасаси ўхшаб кўриниб, умидларининг барбод қилгандай тўқнаш, шунда у Марина билан энди ҳеч қачон учрашмаслигига қасам ичарди. Гоҳ у бирдан севиниб кетиб, ўзи ушунга энг бахтли дамлар келганини небот қилар, ахир бу учрашув деб, энг муҳим суҳбатдан ҳам воз кечиб кўраркан. Марина жуда ажойиб қиз,— деб ўйларди у.— улар гапиринган ва гапириншаётган ҳамма гапларининг тубида чуқур маъно бор.

Мана, улар Маринанинг уйига етиб келдилар. Су-

воқлари кўчиб кетган икки қаватли бу уй, дарё соҳилига олиб чиқадиган кўчага жойлашган эди. Марина эшик остонасидаги қийшайиб кетган пиллапояга чиқди, энди унинг кўзлари Андрейнинг кўзлари билан баробарлашди. Андрей унинг кўзларида шўх учқунларни кўрди, шунда у ўз қўлларини қаёққа қўйишни билмай, ноқулай вазиятга тушиб «смирно» тургандек қотиб қолди.

— Қадимги уйлардан экан,— деди Андрей.

— Ўн саккизинчи асрнинг охирида қурилган,— деб олижаноблик билан тасдиқлади Марина.

Улар яна жим қолдилар. Марина лабларини тишлаб, ўнг қўлидаги эскириб кетган жигарранг сумкачасини чап қўлига олди. Бахтиёр аёллар, уларнинг қўлида қачон қарасанг биронта булом бўлади... Жимлик хунук тус ола бошлади.

— Хўп, бўлмасам, келаси активгача хайрми?— деб сўради Андрей унинг иягига тикилиб.

— Мен ишлаб турган ерда телефон бор,— деди Марина Софочкага ўхшаб мулойим оҳангда.

Андрей уйга келган заҳоти ўрин солиб, ётиб олди. Овқатхонадаги соат иккига занг урди, у ҳамон ۇхлаёлмас эди. Чироқни ёқди, ўрнидан туриб оёқ яланг полга тўшалган совуқ линолеум устидан юриб бориб, энциклопедияни олди-да, Воронихин тўғрисида ўқий бошлади. Эҳ, хомкалла, Қозон соборини Воронихин қургандан кейин, унинг олдидаги панжара ҳам шунинг лойиҳаси билан қурилган бўлиши керак-да,— шунга ҳам фаҳми етмабди-я. Кейин у пиджагининг чўнтагидан хотира дафтарчасини олиб, Маринанинг телефон номерини текшириб кўрди. Ҳар эҳтимолга қарши, бу номерни столи устига ва телефон осилган ерда деворга ҳам ёзиб қўйди. Қизиқ, негадир шу билан хотиржам бўлди-ю, тезда қаттиқ уйқуга кетди.

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Эртаси куни Андрей Электротехника институтига, Любченконинг олдига бориб келди. Аудиторияларда лекция борар, бўмбўш коридорда эса жимлик ҳукм суради. Андрей танаффус бўлишини кутиб дераза олдида тураркан, яна Маринанинг сўнгги сўзларини эслай бошлади. Маринанинг ҳеч мулоҳазага бормай телефон номерини бериши ҳамон Андрейни ажаблантирарди.

Андрей унинг бу хатти-ҳаракатини мендан тезроқ қутулиш мақсадида бўлса керак, деб ўйлашга ҳам тайёр эди. Улар биринчи марта учрашганида, Марина ўзини кузатиб қўйишга ҳам розилик бермаган эди; кеча эса ўзини тажанглик, шилқимлик қилиб, ҳадеб бемаъни сўзларни валдираганида, сурбет одамлар сингари кўнгил айнитувчи бачкана қилиқлар қилганида ҳеч кутилмаган нарсага муяссар бўлди.

Қўнғироқ чалинди, орадан бир-икки секунд ўтар-ўтмас, ҳар томондан ғовур-ғувур эшитила бошлади ва аудиторияларнинг эшиклари ланг очилиб, қўлларидаги портфель, сумкаларини силкитиб, студентлар оқими отилиб чиқди. Андрейнинг ўткир кўзлари студентлар орасида келаётган ўқитувчини зўрға аниқлади. Бу йигирма беш ёшлар чамасидаги ёш йигит бўлиб, чеҳраси ҳам ўз студентлариники сингари хушчақчақ кўринарди. Андрей унинг қўлига қараб студентлардан фарқ қилди. Қўллари бўрга бўялган, ёнидан ўтиб бораётган йигит ва қизлар уни туртиб юбормасликка, оёғини босиб олмасликка ҳаракат қилардилар.

Андрей Любченкога келиш мақсадини тушунтирди.

— Афсуски, бу икки ҳафта ичи мен бандман,— деди Любченко қўлларини дастрўмолига арта туриб.

— Бунинг аҳамияти йўқ,— деди Андрей ишонч билан.

— Нега энди?

Андрей ўзининг бутун нотиқлик қобилиятини ишга солди. Конденсаторнинг ўзи аҳамиятли эмас, балки унинг бошқа асбоб учун зарур аҳамиятга эга экани ҳақида қизишиб сўзлади.

У Любченкони бир бўш аудиторияга олиб кирди-да, локатор тўғрисида қизғин гапира кетди. Аввалига Любченко Андрейнинг ўзига ишониб гапиришидан кулиб ўтирди. У столнинг бир чеккасида оёғини ликиллашиб ўтирарди, кейин энгагини муштумига тираб столга ётиб олди. Ундан кейин кетма-кет савол ёғдириб, Андрейнинг сўзларини бўла бошлади, гапларидан энди Андрейга хайрихоҳлик билдираётгани сезилиб турарди.

— Жуда ажойиб ҳодиса!.. Шошманг, сиз шу локатордан алоқа линияларида фойдаланишни ўйлаб кўрмадингизми?

Любченко дик этиб ўрнидан турди, Андрейнинг қўлидан бўрни тортиб олиб, у чизган схемани тузатмоқчи

бўлди. Суҳбатнинг бошқа томонга бурилиши Андрейга халақит қиларди, у ўз гапини давом этдиришни хоҳларди.

— Мен гапимни тугатай олдин.— Улар бир бўлак бўр учун талашиб, уришиб кетаёздилар.— Сиз лекция вақтида студентларни сўзингизни бўлишига йўл қўясизми?

Любченко шундай очиқ кўнгил билан кулиб юбордики, Андрей ўзини ўнғайсиз ҳис қила бошлади. Лекин шу гапдан кейин улар ўзларини қадрдон оғайнилар сифатида ҳис қилиб, суҳбат самимий давом этди.

— Ростини айтсам, конденсаторингизни яшаш учун бир-икки марта кечқурунлари босим ўтирилса кифоя қилади. Майли, қилиб берамиз,— бўйнига олди Любченко.

Икки кундан кейин Любченко конденсатор тайёр деб хабар қилди. Эртаси куниеқ Андрей уни монтажчиларга топширди-да, ўзи Усольцев билан шуғуллана бошлади. Андрей уни анчадан бери деярли кўрмасди.

Усольцев Андрейни кўриши билан ўрнидан туриб у билан маъюс сўрашди. Қўли муздек совуқ, ранги бўздек оқарган: қирилмаган юзидаги малла ранг туклар, эътиборсизлик билан боғланган, ғижимланган галстуги, стол устидаги тартибсизлик — буларнинг ҳаммаси унинг тартибли одам деб танилганига шу қадар мос келмасдики, Андрей: «Наҳотки касал бўлиб қолган бўлса?»— деб ўйлади.

— Иш қалай?— деб сўради Андрей.

Усольцев жавоб бериш ўрнига, ўзи ёзиб ўтирган бир қоғозни олиб буклади-да, тўрт бўлак қилиб йиртиб, саватга ташлади. Симдан тўқилган каттагина сават ёзиб-чизиб ташлаган қоғоз парчалари билан тўлган.

— Уч кундан бери, уч сават тўлди,— деди Усольцев Андрейнинг саватга тикилганини кўриб.

— Ҳечқиси йўқ, шунақа бўлади.

Усольцев тупугини ютди.

— Андрей Николаевич, сиздан илтимос... Сиз билан бир гапиришиб олишга ижозат берсангиз.

У Лобанов кабинети томонга бурилмоқчи бўлган эди, аммо Андрей бир стулни яқинроқ суриб, унинг столи олдига ўтирди ва эшитишга ҳозирланди.

Тушки танаффус пайти. «Инженерлар хонаси»да бир

печа одам бор: Майя газета ўқиб, понушта қилар, Кривицкий билан Борисов шашка ўйнардди.

— Таслим бўлинг, ҳолингиз хароб!— дерди Кривицкий.

— Балки, кабинетингизга кирсак дуруст бўлар?— деб яна сўради Усольцев.

Андрей бундай қайсарликнинг сабабини пайқади.

— Нима фарқи бор, бу ерда ҳам бегона одам йўқ-ку,— деди у.

— Яхши,— деди Усольцев паст овоз билан рози бўлиб.— Мени бу ишдан озод қилинг, Андрей Николаевич. Барибир қўлимдан келмайди. Қўрқаман... Менимча.. иш чиқмайди.— У ўзини босиб гапираётган бўлса ҳам, бу сўзлардан умидсизликка тушгани кўриниб турарди. Андрей бу суҳбатни ҳамма олдида бошлаганидан ўзи ҳам афсуслана бошлади.— ...Мен бутунлай бошқача инженерман.

Кривицкий билан Борисовнинг шашка тахтаси устига энгашган чехраларидан уларнинг бу суҳбатни диққат билан тинглаб ўтирганлари сезилиб турарди.

Усольцев ўзининг ҳақлигига унча ишонмаган кишиларга хос кескинлик билан гапира бошлади:

— ...Ҳар бир инженердан ижод қилишни, яратишни талаб қилиш, қисқаси ундан Ломоносов бўлишни талаб қилиш мумкин эмас-ку, ахир. Мен бунақа ролни бажара олмайман. Менга ҳар қанақа қора ишни бераверинг, ҳар қанақа. Марҳамат, миямдан ўйлаб чиқиш, кечирасиз, қўлимдан келмайди. Билмайман, эпполмайман... Бунинг ўрнига мен.. Хуллас менга мажбурий эмас...

У жумлаларнинг охирини ютиб юборди. Лобановнинг жим ўтириши уни сўздан адаштирарди.

Андрей: «Бўлмаса, менга мажбурийми?»— деб сўрагиси келди. Кураш ва тўсқинлик кишини шодлантиради деб фақат китобларда ёзадилар. Ўз иши жараёнида содир бўлган тўсқинликлардан Андрей ҳеч қачон қувонган эмас. Лекин у қўрқиб чекинмоқчи ҳам эмас. Ахир ўзи учун нега бундай йўлни танловди? Борисов, Новиков, Саша ва у билан бораётган бошқа ҳамма ҳамроҳларичи? Фалеев ўзининг тинчгина педагоглик ишини нима мақсадда ташлаган эди? Қилган ишлари виставкага қўйилган, кенгашда Савин эслаб ўтган минглаб одамларчи? Нима мақсадда улар қидириш, гумонсираш, муваффақиятсизликларнинг азобли йўлига кирдилар?.. Шу

пайт Усольцевдан, жанг пайтида қўрқоқлик қилган ва ваҳима босган одамлардан нафратлангандай жирканиб кетди. Агар армияда бўлганда Андрей унга кўрсатиб қўйган бўларди, лекин у ҳозир тилини қичитаётган аччиқ сўзлардан биронтасини ҳам Усольцев шаънига айтишга ҳаққи йўқ, ҳатто овозини кўтариб гапиришга ҳам ҳаққи йўқ.

Андрей кўзларини сузиб, стол устидаги сариқ қаламга ёзилган сўзни ўқиди.

— Эҳе, «Кохинор»-ку,— деди у.— Жуда яхши қалам... Мана сиз мажбур эмасман деяпсиз. Лекин инженерсиз-ку, ахир.

— Нима қипти, ҳамма инженер ҳам...

Андрей Усольцевнинг сўзини бўлди:

— Сиз инженер деган сўзнинг маъносига тушунасизми?

Андрей бу сўзларни алоҳида оҳангда айтгани учун, ҳамма унга қаради.

— Озиб қолибди...— деб пичирлади Кривицкий Борисовга.

— Мен гапингизга тушунмаяпман, Андрей Николаевич,— деб ҳозир жавоблик қилди Усольцев,— лекин мен...

— Йўқ, саволимга жавоб беринг.

— Инженер, хўш... олий маълумотли одам.

— Бу оз. Инженер деган сўз, лотин тилида айёр ихтирочи деган маънони беради.

— Ҳар бир инженер ҳам юлдузни бенарвон ура оладиган ўткир фаросатли бўлавермайди-ку, ахир,— деб ғудурлади Усольцев.

Борисов ортиқ чидолмай, ўрнидан туриб, улар олди-га яқинлашди.

— Юлдузни қўйиб туринг! Сиз, Усольцев, бировларнинг қўллаб-қўлтиқлаши билан ишламоқчи бўласиз. Сиз ҳеч қачон ҳеч соҳада ҳеч қандай ташаббус кўрсатмадингиз.

— Ҳа, бу тўғрида у ифбатли қизга ўхшайди,— деб қўшиб қўйди Кривицкий.

Усольцев чўнтагидан дастрўмолини олиб, асабийлашиб бурнини қоқди.

— Бу ерда бу гапнинг нима алоқаси бор? Биз Андрей Николаевич билан бутунлай бошқа масала тўғрисида гапиришяпмиз...

— Бошқача қилиб айтганда — ишларинг нима, аралашма демоқчисиз-да, — деди Борисов дангал. — Мен сизга анча вақтдан бери айтаман деб юрган эдим, лекин ҳеч пайтини топа олмаган эдим. Мана сиз ўз интизомингиз билан гердаясиз, менинг фикримча, сизнинг бунчалик интизомли бўлишингизга сабаб — мустақил фикр юртишни истамасликдир, Бундай бефаросат итоаткорлик — бизнинг интизомимизни ерга уриш, уни масхара-лаш билан баробардир.

Хонага бир даста гул кўтарган Новиков ашула айтиб кириб келди. У бир қўли билан гулни каттакон чинни стаканга тиқиб, иккинчи қўли билан столга аллакимнинг телефон номерини ёзди-да, дарҳол гапга аралашиб кетди:

— Сизга танбеҳ беришяптими, Усольцев? Мен ҳам қўшилишаман. Переключателни тайёрлаб беринг-да? Қачонгача чап бериб юрасиз? Бу сизга эски релени қайта ишлаш эмас.

Ҳар томондан Усольцев бошига таъна тошлари ёғила бошлади, у жавоб бериб улгура олмасди. Андрей ўртоқларининг қўллаганидан хурсанд бўлди. Майли, Новиков Усольцевни уришаркан, иш қилиб Лобанов переключателни менга бермаса яхши эди, деб хавфсирайверсин, майли Кривицкий Усольцевнинг жиғига теккан саховатли қилиқларини масхара қилиш мумкинлигидан қувонаверсин, Борисов эса, бу ғафлатда қолган одамни яхши-лаб бир силкиб қўйишни мақсад қилиб қўйган экан, майли қилаверсин, — лекин энг муҳими, улар ҳаммаси, Усольцев чекинмаслиги керак, деган фикрда эдилар.

Усольцевнинг чеҳрасида чўчиганлик, маъюслик аломатлари акс этди. У икки бармоғини кўйлагининг ёғимланган ёқасига тиқиб, гўё бўйни сиқилиб кетаётган одамдек, бошини у ёқ-бу ёққа чайқай бошлади. Қаранг-а, шундай саришта-саранжом Усольцев ифлос ёқа тақиб юрибди-я!

«Бу нима деган гап ўзи, — ўйлади Андрей, — у шу сўнгги кунларда жуда қийналган бўлса керак. Ясашни хоҳлаган, интилган... аммо эплай олмаган».

Баъзан шунақа кўйлак ёқасига ўхшаган бир арзимас нарсаси орқали киши кўзингга бутунлай ўзгача кўриниб кетади. Андрей, бу номусли, ростгўй Усольцевнинг ўз устига юкланган топшириқни бажариш, албатта, шарт деб

билиб, уни бажариш учун қанчалик азобланганини тасаввур қила бошлади. У бир неча кун тинмай уриниб кўрган, аммо иш чиқмаган, уйқусида ҳам ҳаловат қолмаган, эҳтимол, йиллар давомида мустаҳкам одат бўлиб қолган кун тартиби ҳам расвоси чиқиб бузилгандир. Лаборатория бошлиғига ўзининг қобилиятсизлиги ҳақида гапирришга журъат этиш унинг учун қандай оғир бўлганикин? Дарҳақиқат, Усольцев қўлидан келганча уриниб кўрди, аммо ишни уддалай олмади. Нега?

Андрей уни ўз ўрнига ўтқазиб тинчлантираркан, чизган чертёжларини кўрсатишни илтимос қилди.

— Ишонасизми, Андрей Николаевич, мен ўн саккиз хил вариантни ишлаб кўрдим. Бошлашга бошлайман-у шу ондаёқ ўзим: бундай бўлмаса керак деб ўйлайман. Ҳар гал ҳам, балки бундан соддароқ, яхшироқ схема бордир, деб ўйлайман. Мен ичимдан чиқариб бошлашни билмайман. Нимага ёпишишни, нимадан бошлашни билмайсан киши... Сизга кўрсатадиган деярли ҳеч нима ҳам йўқ. Сиз ўйлашингиз мумкин... лекин Майя Константиновна билади... мен ҳеч қачон ҳеч қандай танбиҳ олган одам эмасман.

Майя индамай ўз столида нонушта қилиб ўтирарди. Сўнгги пайтларда у Лобанов олдида чурқ этмасди, лекин ҳозир чидаёлмади. Ўтирган еридан Андрейга мурожаат қилди:— Агар одамнинг овози, қобилияти бўлмаса, уни ашула айтишга мажбур қилиб бўлмайди-ку, ахир. Ижод қилиш қобилияти — туяма талантдир; янгилик яратгин, деб буйруқ бериш мумкин эмас. Кечирасиз, буйруқ бериш мумкин, лекин ундан на фойда?— Унинг йирик-йирик қўй кўзлари Андрейга таъна билан тикиларкан: «Усольцевни тинч қўйинг, ҳаммаларинг битта одамга ёпишгани уялмайсанларми»,— дегандай бўларди.

Эҳтимол, чиндан ҳам ҳаммадан бояги ижодий қобилиятни талаб қилиш бемаънилиқдир? Талант, ижод, илҳом! Андрей бу дабдабали сўзларни ўзининг кундалик лаборатория ишига татбиқ қилишни ёқтирмасди. Лекин гап ҳозир бунда эмас, унинг Усольцевни мажбур этишга ҳақи борми, йўқми?— ана шунда. Андрей иккиланиб қолди. Эҳтимол, Майя келтирган далилни Борисов айтганда, Андрей Усольцевни ортиқча мажбур қилмай, переключателни ўзи ишлай бошлаган бўлармиди.

«Қўрқяпти! Ҳа, гап мана бу ёқда экан!— Бирдан

Андрейнинг миясида шу хаёл чақнаб кетди, бу фикрини нақ овоз чиқариб айтиб юбораёзди... У қўрқоқлигини ўзи четга улоқтириб ташлаши керак».

У Усольцевга киши дастлаб ўз кучига ишониши зарурлиги ҳақида мулойимлик билан эринмай тушунтириш бошлади.

Усольцев итоаткорлик билан бош силкирди. Лобанов ўз сўзларида ҳақ бўлса бордир, лекин у айтаётган ўша ишончни қаердан олиш кераклиги тўғрисида оғиз очмапти. Ҳозир улар ҳаммаси ўз ишига тарқалиб кетишадди, у эса яна оқ қоғоз тепасида ёлғиз ўзи қолади, шунда барча азоб ва қўрқувлар тағин қайтадан бошланади.

Шу пайт Кривицкий бармоғи билан пешонасига дўқиллатиб уриб қўйиб, омборда эски-тускилар орасида қачондир бир переключатель кўрганини айтди. Андрей ишонқирамасдан кўзларини сузди: у илгари переключателга муҳтож бўлган биронта ҳам асбобни тасаввур қила олмади.

Усольцев унинг гапига қулоқ солмади. Ишонч уни жонлантирди, ҳозироқ омборга тушиб чиқайлик деб, Кривицкийга ёпишиб олди.

Улар ярим соатдан кейин қайтиб келишди. Усольцев уст кийимини ечмасданоқ, Лобанов кабинетига ўтиб кетди. Унинг пальтоси чанг, енглари юҳак эди, газетага ўралган бир пакетни кўкрагига босиб кўтариб олган эди.

— Мана, сиз бўлсангиз ишонмовдингиз,— деди у ва газетани очиб, Андрей олдига у ер-бу ери пачоқланган кичкина бир ғилофни қўйди, ғилоф пластмассадан қилинган бўлиб, бандлари сиртга туртиб чиққан эди.

Андрей қопқоқни очди. Унинг ички панелида деярли ҳеч нима қолмаган. У ерда бир неча контакт, кўйган ғалтакнинг ўзаги, ажойиб шаклдаги пишанг ва собачка¹ бор эди. Андрей пишангга қўл тегизган эди, у занглаган подшипникларни ғижирлатиб, айланди.

— Бор-йўғи шуми?— деди Андрей таъби хира бўлиб.

— Шу ҳам етади, Андрей Николаевич!— деди Усольцев.

У ўз сўзини бўлишга имкон бермай, тез-тез тушунтира бошлади:

¹ Собачка — механизмнинг тескари айланишига йўл қўймайдиган қисми.

— Панелда боғич учун қилинган чуқурликлар бор, шулар орқали схемани аниқлаб олиш мумкин.— У энди пишангнинг бажарадиган вазифасини, пружинанинг қаерда турганини тасвирлаб бера бошлади. Тўғри, ўрам сонини қайта санаб чиқишга тўғри келади, лекин принципни албатта шундайлигича қолдириш керак.

Андрей филофни хаёлида чамалаб кўрди — ҳажми мосга ўхшайди. Кейин у Усольцевга бу скелетга жудаям ёпишиб олманг деб маслаҳат берди. Аллақандай хира шубҳа Андрейни безовта қиларди.

У Кривицкийга тўқнаш келиб қолиб сўради:

— Сиз бунинг масофага мўлжалланган переключатель эканлигини аниқ биласизми?

Кривицкий бирдан қўрқиб кетди ва оғзини кафти билан ёпиб йўтала бошлади. У бошини кўтарганда кўзлари бамайлихотир чақнаб турарди.

— Менинг хотирада сақлай олмаслик камчилигимни сезгирлик қобилиятим тўлдиради,— деди у мужмал, аммо ишонарли қилиб.

Андрей Кривицкийнинг кутилмаганда Усольцевга кўрсатган бу ғамхўрлигидан норози эканлигини яширишга ҳам уринмади. Усольцевнинг қутулиб чиқишига имкон бермаслик керак эди. Агар шундай бўлаверса, у ҳеч қачон ҳақиқий инженер бўлолмайди. Усольцевнинг оғзидан эмизигини олиб ташлашган эди ҳамки, шу пайт Кривицкий, қўй йиғлама дегандек, қўлига латта тутқизди.

Усольцев ҳодисаси ҳар томонлама муҳокама қилинди. Фақат биргина айбдорнинг ўзи бу гап-сўзларни сира пайқамас, ҳеч нарсани эшитмасди. У жон-жаҳди билан берилиб ишлайдиган бўлди, энди яна аввалдагидек ўз режасига тушиб олди. Эски переключателнинг тозалаб мойланган қисмлари унинг столи устида қатъий тартиб бўйича терилиб турарди. Филофнинг ярақлаган дўмбоқ сатҳида дераза ромларининг акси букчайиб кўринар, кўм-кўк осмонда аста-секин сузиб ўтиб бораётган момиқ булутлар акс этар, ва бу булутлар акси ярақлаб турган латунь қисқич соясига бориб кўздан ғойиб бўларди. Усольцев хаёлида ҳозир бутун дунё бўлажак аппаратнинг шу скелетига ўз диққатини жалб қилиб тургандай эди.

Усольцев конструкторга переключателнинг аниқ размерини беришга ошиқарди. Бошқа ҳамма қисмлари шу

размерга боғлиқ эди. Унинг дум-думалоқ юзлари озиб, чўзилиб қолди, ҳаракатлари ҳам чаққонлашди. Бир кун шов-шув гап вақтида бирдан Усольцев қўли билан столга шундай қаттиқ урдики, стол устидаги деталчалар бир сакраб тушди. Унинг бу ҳаракатидан ҳамма инженерлар ҳайратга келдилар.

— Уртоқлар, жим бўласизларми, йўқми?— деб қичқирди у.

Усольцевнинг бир оз паришонхотир бўлиб ўзининг машҳур қаламларини стол устида унутиб қолдирадиган бўлгани Борисовга ёқа бошлади.

Бироқ Усольцев ҳамон ҳар нарсадан шубҳаланиш одатини ташламаган эди. У Лобанов олдига чертёжларни олиб кириб, конструкторнинг тахминий размер талаб қилаётганини, переключатель ҳам ҳали тайёр бўлмаганини гапирди. Агар унга ҳозир размерни берсанг, кейин бир нарса юз бериб қолгудек бўлса, ўзгарта олмайсан.

Андрей уни тинчитди.

— Албатта, таваккал қилиб кўриш керак бўлади,— деди у қувноқ оҳангда «таваккал» сўзига урғу қўйиб,— Лекин сиз нимадан шубҳаланяпсиз ўзи?

Усольцев сўз тополмай қолди:

— Асосан майда-чуйда нарса. Мана бу ердаги иккита чуқурчанинг нимага керак эканлигини ҳеч тушуна олмадим.

— Сиз ўшаларсиз ишни эпладингизми?— деб сўради Андрей чертёжларга қарамасдан.

— Ҳозирча, ҳа,— деди секин Усольцев.

Андрей кулиб юборди ва унинг қулоғига пичирлади:

— Яхши қилибсиз, парвойингизга ҳам келтирманг.

Андрей переключателнинг яратилишини кўздан кечираркан, Усольцевнинг қобилиятига қойил қоларди. Аввалги схеманинг қолдиқларига, аниқроғи ишораларига қараб уни қайта тиклаш учун ғоят чидамли бўлиш керак эди. Асбобни яшаш чоғида у баъзан фараз қилиш учун ҳам биронта далил топа олмасди, шунда у ўз идрोки билан хаёлий детални яшашга киришарди. Усольцев ғоят зўр ихтирочилик қобилиятини ишга солиб, сақланиб қолган аллақандай қисмни усталик билан асбобга ўрна-тишга уринарди.

У худди палеонтологларга ўхшарди. Палеонтологлар топилган биронта суяк орқали ўзлари ҳеч қачон кўзлари

билан кўрмаган ҳайвонларнинг скелетини, ҳатто ташқи қиёфасини ҳам ясардилар.

Усольцевнинг бир сўзлиги Андрейга ёқар ва айни вақтда афсуслантирарди. Бу топишмоқни ечиш учун нақадар кўп доно фикрлар сарф бўлаётганига ачинарди у. Баъзан Андрей:

— Ташланг қўлтиқ таёгингизни, ўзингизни юришга ўргатинг!— деб қичқириб юборгиси келарди.

Лекин у Усольцев яна чўчиб кетади, деб қўрқарди. Ҳай майли, келгуси гал шпаргалкасиз ишлашга тўғри келади. Борди-ю, шу қўрқувлар яна такрорланса-чи?.. «Агар сен асбобдан бирон зарур характеристика олиш мақсадида кўп ўринаркансан,— деб жавоб берарди Андрей ўзига ўзи,— нега, инсондаги нуқсонларни тез ўзгартиш мумкин деб ҳисоблайсан?»

Переключатель ўз муддатида тайёр бўлди. Синовга Андрей қатнаша олмади, вақти бўлганда ҳам бормасди. У ўзининг бу «палеонтология»га эътибор бераётганини Усольцевга кўрсатмоқчи эмас.

Переключателни синаш сезилмай ўтиб кетди. Кривицкий ўтиб кета туриб синов натижасини сўраб қолди ва жавобдан қониққандек, аммо тушунмайдиган қилиб: «Фойдали ва муваффақиятли жинойт фазилатли иш дейилади» деб қўйди.

Новиков сўради:

— Қутулиб олдингизми? Қойилман! Табриклайман! Усольцев, азизим, менга усилителни ясаб битиришга кўмаклашиб юборинг,— бугун вақтлироқ тамомлашим керак,— у доим қаёққадир шошилар ва бу бемаза вазифадан шикоят қилгани қилган эди.

Усольцев аччиғланиб яна дами ичига тушиб кетди. Мақташга арзирли иш қилгани йўқ, эски переключателни қайта тиклади-да, шу ҳам иш бўптими, йўқ, шундай бўлса ҳам кишига алам қиларкан. Ахир бу Усольцев учун ғоят бошқача иш. Бу переключателни ясайман деб қанча хатарларни бошидан ўтказганини ким билади. Балки, бундан кейин ҳам ҳеч ким билмас. Переключателни ишга туширишди-ю, ҳамма тезда уни унутиб юборди.

Кривицкий бир неча минут давомида алланималар тўғрисида гапирди, лекин Андрейнинг қулоғига ҳеч нима кирмасди. У абзацдан-абзацгача сакраб ўтиб бир ленин-

градлик кишининг локация методлари тўғрисидаги мақоласини ўқирди. Андрей ичида: «Наҳотки бу меники бўлса, наҳотки мендан олдин бошқалар топган бўлса?» деб такрорларкан, кўзлари у сатрдан бу сатрга югурарди. Мақоланинг аллақайси бир ерига келганда автор Андрей методида энг муҳим ҳисобланган гоёга яқинлашмасдан фикрни четга буриб юборди. Андрейнинг тиришган юз мускуллари бўшашиб, енгил хўрсинди. Кейин ўзининг бу ҳолдан қувонаётганини пайқаб қолиб, аччиқланиб кетди. «Менда ҳали қанча разиллик аломатлари бор-а!» деди ичида уялиб.

— Андрей Николаевич,— деди ажабланган Кривицкий яна кескинроқ қилиб.

Андрей ундан ўз сўраб, гапига қулоқ солди. Кривицкий худди шу пайтда ахлоқ масаласи устида гапни тамомлаб, Макаренко бўйича тарбия принциплари устида сўз бошлаган эди. Кривицкийга хос бўлмаган бу узундан-узоқ муқаддимадан Андрей огоҳланиб турди.

— Асосий гапга ўтайлик,— деди у.

Кривицкий Андрейнинг столидаги сиёҳдонни тўғри-лаб қўйиб, зўраки илжайиш билан гап бошлади.

— Эсингиздами, Андрей Николаевич, сиз переключатель илгари бўлганми-йўқми деб шубҳаланган эдингиз. Мен оморга бориб текшириб кўрдим. Бизнинг жўшқин ҳаётимизда нималар содир бўлмайди дейсиз! У ердагилар ҳамма нарсани чалкаштириб юборишган экан: мен Усольцевга олиб берган филоф переключатель эмас экан. Усольцевнинг қўлига урушдан олдин чиққан эски реле филофи тушган экан. Энди мен сиз билан бир маслаҳатлашиб олмоқчи эдим — агар унга ҳақиқатни айтилса, педагогика нуқтаи назаридан тўғри бўлармикин, йўқмикан?

Андрей Кривицкийнинг биронта сўзига ишонмади. Бу аввалдан тайёрланиб қўйилган ҳазил бўлса керак.

— Бир томондан у албатта терисига сиғмай севиниб кетса керак.— деб муҳокама юрита бошлади Кривицкий,— иккинчи томондан, агар унинг ваҳимачи эканлиги назарда тутилса, у ҳамма менга қарши фитна уюштирган экан, деб ўйлаши ҳам мумкин.

Андрей Борисовни чақириб олиб, бор гапни унга айтиб берди. Улар бу воқеадан ва Кривицкийнинг тарбиявий приёملаридан қота-қота култиди.

— Ҳар қандай вазиятда ҳам тўғри сўзлашни афзал деб биламан,— деди, ниҳоят, Андрей. У ўрнидан туриб, Кривицкий ва Борисов билан биргаликда эшик томон йўл олди. Кривицкий, шу ерда кабинетда ўтириб тураман, деган эди. Борисов унга шундай ўқрайиб қарадики, Кривицкий дарҳол ўрнидан туриб, улар билан бирга чиқа бошлади.

— Қани, юр, тарбиячи комбинатор.

Улар учовлари бир-бирларининг сўзларини бўлиб, Усольцевга гапира бошлашди. У анча вақтгача ҳеч нимага тушунолмай бақрайиб қолди. Шундан кейин Кривицкий пластмасса қутичага солинган бутун релени олиб келди. Усольцев реледан кўзини узиб, монтаж қилинган переключателга қаради. Ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас эди. Усольцев қўлига отвертка олди. Қўли қалтираганидан анча вақтгача отверткани винт ёруғига киргизолмади.

— Бу нима ўзи?— деди у умидсизлик билан қопқоқни очиб нотаниш деталларга тикиларкан.— Бу ахир переключатель эмас-ку?

У ҳамон ҳеч нарсага тушунмас эди. Андрей Усольцевнинг елкаси узра қутига қаради. Кутининг очиқ деворида пишанг ва бут-бутун ғалтак ярақлаб турарди; бу ерда улар Усольцев тасаввур қилгандан бутунлай ўзгача ҳаракат қилардилар. Пишанг ғалтак устига тушар ва аллақандай лўкидонни силкитарди...

Усольцев Кривицкийнинг қимирлаб турган оғзига, унинг шалпайган юқори лабига қаради. У гапнинг охиригача эшитмай ўгирилди-да, переключателнинг кнопкасини босди. Диққатни жалб қилувчи оҳангдор тақиллаш овози эшитилди. Усольцев стол четларини маҳкам ушлаган ҳолда переключатель устига бошини эгди. Унинг пишанги кузатиб бўлмас даражада тез ҳаракат қилар ва қисқа-қисқа бинафша ранг учқунлар чиқарарди. Ғалтак ҳам, ғилоф деворидаги чуқурлик ҳам бутунлай бошқа мақсадларда фойдаланилган эди.

— Андрей Николаевич, бу қандай бўлди... ишляепти-ку?— деб дудуқланиб хирқироқ овоз билан сўради Усольцев.

— Нега ишламас экан, бу ахир ўзингизнинг переключателингиз-ку,— деди Андрей.

Қулоғи битган Усольцев гапнинг охиригача тушуниб етмасдан, ҳамманинг қўлини сиқар, уларнинг табрик-

ларини тингларди. Новиков аския қилар, Рейнгольд аллақайси бульвардаги ёш липа дарахтлари ва уларнинг тирговичларини суғириб олишлани тўғрисида гапирарди. Усольцев бу ерда липанинг қандай алоқаси борлигига тушунмаса ҳам, унинг сўзларини маъқуллаб бош силкирди; у ҳозир ўзини жуда яхши ҳис қиларди ва бу гўзал ҳиссиётдан маҳрум бўлишдан қўрқиб, гапга аралашишдан ҳайиқарди. Уни переключателни ишга туширишга мажбур қиладилар, переключателни Кривицкий олиб келган реле билан таққослаб кўришарди. Улар шу переключатель шу ерда бир ҳафтадан бери ишлаб турганида унга ҳеч ким эътибор бермаганини унутиб, ҳозир унинг ишлашини мароқ билан томоша қилар ва ажабланардилар. Лекин переключатель янги асбоб сифатида ном қозонганидан кейин, у одамларни ўзига ўзгача жалб қила бошлади. Янгиликнинг ўзига тортув қуввати шунақа зўр бўлса керак. Янги деган сўз — илгари бунақа нарса ҳеч қачон бўлмаган, ундақа асбобни ҳеч ким кўрмаган демакдир, шундай бўлгач, у янги асбоб олдига бормай, уни томоша қилмай, унга қўл тегизмай бўладими?

Кечқурун Усольцев олдига релени қўйиб ўтириб олиб, унинг ҳар бир майда мурувватигача бирма-бир ўз асбоби билан таққослай бошлади. Кейин бош чайқаб, стол устида сочилиб ётган реле деталларини йиғиштирди-да, корзинкага ташлади. Лабораторияда ҳеч ким йўқ. Бу ўтпан куннинг шов-шуви ва ҳаяжонларидан икки чаккаси лўқ-лўқ оғрирди. У деразани очди-да, бошини чиқариб, кечки салқин ҳаво оқимиغا тутиб турди. У аллавақтгача ҳеч нарса тўғрисида ўйламай шу алпозда туриб қолди. Кейин стеид олдига бориб ишончсизлик билан переключателнинг локланган қопқоғига қўл тепизиб кўрди. Кейин кнопокани босди. Сукутга чўмган бўм-бўш лабораторияда переключатель баланд овоз билан тарақлай бошлади. У «Шун-дай, шун-дай, шун-дай» деяётганга ўхшарди.

Усольцевнинг чеҳрасида изтиробли, тортинчоқ табасум акс этди. У уялар, аммо ўзини бошиб олиш, бир нарса қилиш қўлидан келмасди. Бу қайғу ҳам эмас, қувонч ҳам эмас, унинг нима эканлигини ўзи ҳам билмас эди. У ҳеч қачон ўз қалбида бундай туйғуни сезмаган эди.

Локатор макетини биринчи синаш вақтидаёқ янглишишлар содир бўлгани аниқланди. Экранда, бир неча яшил импульслар титраб дам ғойиб бўлар, дам яна пайдо бўларди, улар кабелдаги шикастланган ерни аниқлашга халақит қиларди. Кўзга кўринмайдиган электрик бўронлар асосий воқеани бузиб кўрсатарди.

Андрей, бундай янглишишлар бўлишини олдиндан билиб, ҳали бизни анча сарсон қилади, деб шайланиб қўйган эди. Лекин, энди бу янглишишлар экранда, унинг кўзи олдида инженерларнинг ҳар қандай уришишларига қарамай, ҳадеб ўйнай бошлаганидан кейин. Андрей вазиятнинг нақадар мураккаб эканлигини фаҳмлади. Схема энди бир стол устига сўймай қолди. симлар, сон-саноҳсиз конденсаторлар, ғалтак ва бошқа асбоблар оралаб қўшни верстакка чўзилган эди.

Новиков билан Усольцев ўз узелларими битирай деб қолган эдилар ва Лобановга ҳаяжон билан тикилардилар, у эса пиджагини ечиб ташлаб, сочларини пахмайтириб, соатлаб экран олдида ғинг этмай ўтирарди.

— Барибир жонингни оламан, аблаҳ!— деб юборди у бир куни беҳосдан. Кейинчалик Андрейнинг янглишишларга қарата айтган бу сўзи лабораторияда ҳамманинг оғзида тез-тез такрорлана бошлади. Уни ҳар хил оҳангда талаффуз қилардилар: Саша хўрсиниб, Кривицкий эса,— киноя билан айтарди; Пека Зайцев бўлса, бу жумлани турли баҳона билан кулиб айтарди, масалан ноқулай жойда турган лампани бураб оларкан, ё бўлмаса ёнғоқни эшикнинг тирқишига қўйиб чақаркан, шу жумлани албатта такрорларди.

Янглишлар шубҳаси Андрейнинг хаёлидан ҳеч чиқмасди. У биронта бошқа ишга уриниши билан, гўё ўзи ниҳоятда зарур бўлган соҳадан четлашгандек, қалбида аянчли бир оғир ҳиссиёт пайдо бўларди. Агар бундан ярим йил бурун шундай воқиа бўлганда ўзи тажангликдан ноумидликка ўтган, вақтни бекорга сарфловчиларга лаънат ёғдирган, балки бошқа йўл билан бориш керакдир, деган мулоҳазаларга ҳам борган бўларди. Шу ўтган ярим йил ичида у ниҳоятда зўр сабот эгаси бўлиб, ўзини раҳбар деб ҳисоблашга, бошқаларга ўрнак кўрсатишга одатланиб қолди. Бу вазифанинг ҳеч

қандай кўнгилли ери йўқ эди, албатта. Қайтага, у ҳам Новиков сипгари мингир-мингир қила олса, бировни юпата олса ва ишнинг айни қайнаган вақтида ўзига халлақит берувчини сўкиб, ҳайдаб юбора олса, унинг учун анча енгил бўларди.

Унинг қалбида шодлик туйғулари Маринани эслаганидагина пайдо бўларди. У, қўлини телефонга чўзиши билан Маринанинг овозини эшитишини биларди. Бу унинг қалбида ишонч уйғотар, кўнгли ором оларди. Бир-икки марта ҳатто унинг телефон номерини айлантириб ҳам кўрди. Телефон столи устида турган бўлса керак, Марина дарҳол жавоб берди, бир неча марта «эшитаман» деб такрорлади. Кейин: «Автоматдан гапиряпсизми? Кнопкани босинг» — деди. Сўнгра қисқа-қисқа тудок эшитила бошлади, шунда Андрей жилмайиб, трубкани оҳиста ричаг устига қўйди. Бир кун у телефон орқали Марина билан гапиришди ҳам. Негадир у овозини вазмин чиқариш учун тиришди, гўё: мана, сизни эслаб телефон қилувдим, юринг айланиб келамиз... демоқчи бўлгандай гапирди, бу қандай хунук бўлди. Кутилмаганда Марина, Андрейни ҳайратда қолдириб унинг талабини қуруққина рад қилди. У банд эмиш. Эртага ҳам, шу ҳафта ичи ҳам банд бўлармиш. Балки у доимо банддир? Йўқ, ундай эмас, марҳамат, телефон қилиб туринг...

Шундан кейин у Марина билан тасодифан учрашиб қолиш учун турли важ ахтара бошлади. Лекин ҳар гал ҳам, масала иш бошлашга келганда, у яна кейинга силтарди. Рита билан бўлган воқеа унинг иззат-нафсига қаттиқ таъсир этган эди. У Марина гапирган бир неча оғиз сўзларни қунт билан эслашга уринар, унинг қиёфасини хотирлар ва шу йўл билан Маринанинг характерини билиб олишга интиларди. Афтидан Марина қаттиқ қайғураётган бўлса керак ва бу қайғуга ўша Вадим деган йигит сабаб бўлса керак. Нега Марина ундан воз кечганкин? Воз кечганмикин ўзи? Советлар саройида кенгаш вақтида Марина бутунлай бошқача одам эди. Бундан чиқди, у ўзини хийла босиб олибди-да.

Андрей кечқурунлари Фалеевникига кириб, уни «бир айланиб келиш»га судраб олиб чиқиб кетадиган бўлди. Шуни ҳам айтиш керакки, улар маршрутининг маркази Мариналар турган кўча эди. Йигитлар у ердан ўтиб дарё соҳилига чиқардилар. Гранит панжара ёқалаб сувда ҳарбий кемалар, балиқ тупувчи кемалар, катерлар, дарё пас-

сажир электроходлари ёнма-ён сиқилишиб турарди. Матрослар волейбол ўйнардилар. Кемалардан кучли радиоларнинг овози баралла эшитиларди. Ҳар томонда қизлар тала-гала бўлиб сайил қилиб юришарди. Ўғил болалар денгизчилардан кўзларини узмас ва тўпларнинг калибрлари, радиолокаторлар ва денгизчилар енгидagi зарҳалли белгилар тўғрисида баҳслашарди.

Андрей бу ерга келганда гапдон бўлиб қоларди. У Фалеевга денгиз жанги техникаси тўғрисидаги ўз мулоҳазаларини гапириб кетар, аммо шикковлари ҳам бу соҳадан беҳабар бўлганларидан уларни улуғ реформаларгина қониқтирарди. Улар орқага қайтиб, Марина яшаб турган кўчага киришганда, Андрей яна сукутга чўмар ва ҳеч нарса уни қизиқтирмасди.

Ниҳоят, улар бир кун Маринани соҳилда учратиб қолдилар. У аста-секин юриб келарди, қўлтиғида бир ўрам қоғоз бор, ишдан қайтиб келаётган бўлса керак. Андрей Фалеевни қолдирди-да, қизнинг олдига бориб, у билан сўрашди.

Марина чўчигандай бўлди, кўзлари севинчдан чақнаб кетди, бу чақнаш Андрейга муғомбирона табассумга ўхшаб туюлди. Улар фақат бир неча минут суҳбатлашишди. Марина Андрейга: «Сизни кутиб турибдими? Сиз албатта у билан кетишингиз керакми?»— дегандек, нарироқда турган Фалеевга қаради. Ўз-ўзидан маълумки, Андрей Фалеев билан хайрлашиб, Маринани уйига кузатиб қўйиши мумкин эди. Лекин у ўзини кутиб туришганини айтди. Марина тирсапи билан чертёжларни сиқиб туриб, унга қўл чўзди. Андрей баҳузур қўл чўзиб хайрлашиб кета бошлади, аммо орқасидан Маринанинг қараб турганини сизди. Нега ўзига-ўзи бундай қилди? Иззат-нафсини қониқтирди-ю, аммо қалбини азобга қўйди. Улар орасида ҳеч қандай мураса, на умумий танишлик, на иш соҳасидаги умумий эҳтиёж бор эди, улар орасида биринчи учрашув кечаси тортилган кўз илғамас нозик ипдан бошқа ҳеч нима йўқ. Бу ипни ҳам Андрейнинг ўзи узмоқда.

Андрей, лаънати янглишларни тузатгандан кейин у билан бемалол учрашаман деб, ўз-ўзини овутарди. «Сен уни кўришни хоҳлайсанми, жуда соз,— дерди у ўзига-ўзи,— аввал уни кўриш ҳуқуқига сазовор бўл». У Маринанинг олдига қолиб сифатида боришни орзу қиларди. Шунда у Маринага ҳамма ўтган ишларни сўзлаб беради.

Бўлажак мукофот яна унинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшарди. Фақат, бу янглишларни тезроқ бир ёқли қилса бас. Бир қисм янглишлар йўқ қилинди, Новиков бир неча доно маслаҳатлар берди, Саша ҳам баъзи бир янгиликлар киритди, аммо схема шу қадар мураккаб тус олдики, бу Андрейга ҳеч ёқмасди.

— Идея яратиш учун фактларни тўплайлик,— деб таклиф қилди Усольцев, лекин унинг бу эҳтиёткорона гапларидан Тонковнинг иси келарди. Переключатель воқеасидан кейин Усольцев анча тийрак бўлиб қолди, лекин унда жасорат етишмасди. Бу ерда эса албатта жасорат, қандайдир ғайри табиий, мардона қарорга кела билиш керак.

— Идеяларни текшириб кўрсак, фактлар чиқади,— деб таклиф қилди Новиков. Бу қизиқ таклиф ҳам калта ўйланганлиги учун Андрейга ёқмади. Идеяларни қаёқдан олиш керак? Бармоқларни сўриб чиқариш керакми?

Бир кун кечаси Андрей тушида янглишларни йўқотишнинг осон йўлини топгандай бўлувди. У уйғониб, ўринда ўтириб олади ва бу усулнинг нимадан иборат эканлигини эслай бошлайди, аммо қанча уринса ҳам ҳеч нарсани хотирлай олмайди. У тезроқ ухлаб, яна ўша тушини кўриш мақсадида бошини ёстиққа буркаб ётиб олади,— йўқ, ҳеч нш чиқмади. Ҳойиб бўлган ажойиб бахтни ҳис қилишдан бошқа нарсани сезмади!

Эртасига эрталаб оғзи қулоғига етган Усольцев схемага яна битта фильтр ўтказиш керак, деб таклиф киритди. Саша унинг кўрсатмаларига биноан тезда зарур буюмларни ясади. Макетни юргизишди. Дарвоқе, янглишлар камайди. Усольцевнинг кичик-кичик хира кўзлари мамнунликдан қоронғилашиб кетди. Андрей чурқ этмасдан стулга миниб, иягини суянчигига тираб ўтирарди. Ҳеч ким уни гапга сола олмади. Экрандаги яшил учқунлар, унинг қотиб қолган кўзларида акс этарди. Кейин у ўрнидан турди-да, рубильникни ўчириб, пиджанини кийди. Новиковнинг валдирашига аҳамият бермай, схемага тикилиб, уйнинг у бошидан, бу бошига юра бошлади, кейин Сашадан папирос сўраб олиб чекди-да, бутун установкани бузишга буюрди.

Саша ҳайрон бўлиб, қошларини чимирди.

— Аппарат жуда мураккаблашиб кетди. Бу мураккаблик ишимизнинг тўғри чиқишига халақит беради,—

деди Андрей совуққонлик билан.— Нега бақрайиб қолдинг? Схема эмас, арининг ини бу.

Баъзи бир муваффақиятларга эришилиб янглишишлар камая бошлаган бир пайтда, икки ҳафта оворагарчилик билан қилинган ишни арининг ини деяпти-я! Саша намойишкорона юриб, Новиков билан Усольцев олдига бориб турди. У ҳамон, Лобанов айтган сўзидан қайтар, деган умидда эди.

Андрей эришилган нарсадан воз кечар экан, унинг ўрнига ҳеч нима таклиф қилолмасди. У фақат бир нарсани яхши биларди — улар танлаган йўл нотўғри. Схемага бир қарашнинг ўзидаёқ унинг жуда мураккаб, хунук эканлиги кўриниб турарди, демак, унинг аллақаерида албатта нуқсон бор. Техникада гўзаллик, нафислик — етукликнинг энг яхши далили. У ўз ҳисларини сўз билан ифода қилишга ўринар, аммо Новиков, Усольцев ва Саша ҳеч нима эшитишни истамасдилар. Улар янгилик қидиришдан чарчаган эдилар.

— Жин урсин! — деди Новиков. — Ундан кўра оддий техник бўлганим яхши, ҳозир бош инженер олдига бориб, очигини айтаман...

Улар янгича фикр юритиш учун эски усулга тамоман барҳам бериш ва синалган, аммо умидсиз йўлдан бурилиш кераклигини, Андрей учун эса, бу ишни қилиш уларга нисбатан ҳам оғирроқ эканлигини тушунмасдилар, чунки у янги изловнинг бутун жавобгарлигини фақат ўз устига олиши керак эди — буни улар билмасдилар. Аммо хавф-хатардан, оғир меҳнатдан қўрққан киши фан қўйнига кирмаса ҳам бўлади.

Саша ғазаб билан лабларини тишларди. Оғир меҳнатнинг бунга нима алоқаси бор, нима у бош товлаяптими. Аммо меҳнат қилиш — бузиш деган сўз эмас-ку. Шу ўтган икки ҳафта давомида у тинмай ҳар хил деталларни ахтариб топди, қалайланган ерни қандай авайлаб сақлаш тўғрисида, қайси детални қаерга ўрнатиш тўғрисида бош қотирди. Ахир у ҳам баъзи бир нарсага тушунадиган фаҳм-фаросатли одам-ку.

Тушунармикин? Аммо шу айтган сўзига тоза таъзини еди-да! Лобанов ўз аламини Сашадан олди. Аксига юриб, шу маҳал Нинани шайтон бошлаб келганини айтмайсизми, у шкафдан аллақандай нарсани қидираётган эди. Саша Нинанинг кўз қиррасида масхарали илжайиш аломатларини кўрди. Нега бундай-а? Сени мақ-

ташаётганда атрофда ҳеч ким бўлмайди-ю, нега уришаётган пайтда доимо атрофингда одамлар ўралашиб юргани юрган?

Олимнинг ишида шундай дамлар ҳам бўладики, у чоқда онгида ҳеч қандай тасаввурдан асар ҳам қолмайди ва у тасаввур туйғусини уйғотиш учун ҳеч илож ҳам тополмайди. Баъзан бу ҳол соатлаб, баъзан эса йиллаб давом этади. Ана шунда натижа, яна бир ҳаракат қилинса биргина доно фикр юзага келса бас, деган хаёл уни қаттиқ азоблайди.

Андрей ортиқча ҳеч нима ўйлаб тополмади. Икки ҳафтали унумсиз интилишдан кейин у ишни яна қайтадан бошлаётган эди. Аввал у ўзини эркин ҳис қила бошлади, кейин бахтсиз деб ҳис қилди.

Энди лабораторияда ортиқча ўтиролмасди, бу ердаги ҳар бир буюм унинг кучсизлигидан далолат берарди. Саша омбир билан тарақ-туруқ қилиб схемани бузарди. Новиков билан Усольцев эса унга маънос тикилиб турардилар. Андрей кутубхонага чиқди, у ерда эътиборсизлик билан журналларни варақлаб кўрди, кейин коридордан юриб бориб диспетчер хонасига кирди.

Бу катта залда доимо ҳукм суриб турадиган ҳаяжонли шов-шув Андрейнинг паришон хаёлларини бир оз тарқатди. Бу диспетчер хонаси шаҳарнинг ҳамма ёғи билан, шу системанинг ҳамма станция ва кичик станциялари билан узвий алоқа қилиб туради. Девор ёқа-лаб осиб қўйилган катта-катта планшетлар, қайси линия ишлаётганини, қаерда қандай генератор ремонт қилинаётганини кўрсатиб турарди. Асбоблар, бу ердан юз километр наридаги станцияларнинг қандай ишлаётганини билдириб турарди. Коммутатор лампочкаси тинмай липиллаб ёниб турар, бир неча инженерлар — диспетчер ёрдамчилари — агрегатларни юргизиш ва тўхлатиш тўғрисида буйруқ беришар, ахборот қабул қилишар, станциялар билан алоқани узишмасди. Андрей бу ғовур-ғувурда ўзига таниш бўлган заводлар, корхоналарнинг номларини эшитаркан, гўё буюк шаҳар қон томирининг уришини ҳис қилаётгандек бўларди. У диспетчерларнинг ишини томоша қилишни яхши кўрарди, чунки диспетчерлар одатда ўткир зеҳнли, зўр хотирали ва темир асабли одамлар бўладилар.

Бугун Степин навбатчилик қилаётган эди. Ҳар бир диспетчер ўз иш усулига эга. Степин ўзининг ўта бепарволиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Унинг талтайиб, баҳузур ўтиришидан, ҳозир шаҳарда авария содир бўлганини билиб олиш сира мумкин эмас: катта тўқимачилик комбинатини таъминловчи иккита юқори вольтли кабеллардан бири шикастланган. шунинг учун комбинатнинг бир қисм цехи ишдан тўхтаган эди. Юборилган ўлчовчилар кабелнинг шикастланган жойини топиша олмаётганини хабар қилишди.

Степин телефон трубкасини гўштдор қип-қизил қулоғига маҳкам босиб, шошмасдан тушунтира бошлади:

— Қўлимиздан келганча ҳаракат қилиямиз, ўртоқ директор. Бу оғир шикастланиш. Ваъда бериш қийин. Балки бир-икки соат етар, балки ундан ҳам кўпроқ вақт керакдир. Жуда яхши тушунаман, ўртоқ директор, ҳамма чоралар қўлланилаяпти.

У тирсагига таяниб, кўзларини сузиб, директорнинг қазабли сўзларини бемалол эшитарди. Унинг йўғон бўйни сал қизарар, аммо чеҳраси аввалгидек мулойимликни йўқотмасди.

— Ҳамма билан бир хилда маданий муносабатда бўлиш осон эмас,— деди жаҳл билан Андрейга,— вазминлик сиёсати. Мен алаимни кимдан олишим керак?.. Мастердан тортиб райкомигача телефон қилади. Шовқин-сурондан бошинг гаранг. Кел, алаимни сендан ола қолай.

— Қани, олиб кўрчи.

— Локаторинг қачон тайёр бўлади?

Андрей, «э сўрама» дегандай қилиб, қўл силтади.

Диспетчер хонасига бош инженер кириб, жиддий қиёфада рапортни тинглади.

— Бир ярим минг ишчи ишсиз турибди,— деди у.

Степин пиджагини бир тортиб қўйди, лекин индамади. Шу пайт коммутатор лампочкаси ёнди. Степин трубкани олди. Аллакимнинг ҳайқирган жаҳлдор овози зарбидан мембраннинг дириллагани эшитилиб турарди. Степиннинг терлаб кетган қошсиз юзи бужмайди. У трубкани олиб бошқа қулоғига тутди.

— Ким ўзи у?— деб сўради Дмитрий Алексеевич.

Степин микрофонни қўли билан беркитиб:

— Комбинатнинг бош инженери,— деди.

— Менга беринг.

Степин енгил тортиб, трубкани унга узатди ва каф-ти билан қулоғини ишқалай бошлади.

— А, Ираклий Григорьевич, сенмисан? Қайнаб тош-япсанми? Салом! Айтганингни ундирдинми? Сузғичдан ўтибсан-да. Масхара қилаётганим йўқ, маслакларинг-нинг қанчалиқ мустаҳкамлигини синаяпман. Комбинат-нинг айби йўқ дейсанми? Ростини айтсам, комбинатда ҳам айб бор, сендақа бошлиқларга дош бериб ўтириш-ганига ҳайронман...

Андрей сездирмасдан чиқиб кетди. Ярим соатдан ке-йин у комбинатга етиб келди. Унинг бу ерга келишидан ҳеч қандай мақсад йўқ эди. У измерителларга бирон ишда фойдам тегиб қолар деб ўйлаган эди, аммо уларга ҳеч қандай ёрдам кўрсата олмаслигини ўзи яхши би-ларди.

Қизил ғиштан қурилган корпуслар ўртасида, катта ҳовлида гулзор бор. Ўтлар сарғайган, энг сўнгги куз гуллари ҳам тўкилиб бўлган. Асфальт йўлчалар, майса-зорлар қордек оппоқ пахта момиқлари билан қоплан-ган. Ҳовлида тўда-тўда бўлиб ишчи аёллар айланишиб юришарди. Бетон фонтан олдида қизлар ашула айтар-дилар. Ҳаммадан ҳам подстанция олдида одам гав-жум. У ерда яшил автобус — измеритель турарди. Ав-тобуснинг деразаларидан мармар тахтага ўрнатилган аппаратлар кўринар, випрямителлар ғувиллаб турарди. Шу ерга яқин жойда боғчанинг пастак тўсиғида олти-та-ча кабелчи измерителдан натижа кутиб ўтиришарди. Тўқувчи аёлларнинг уларга қарата айтган ҳазил сўзла-рига аччиқланмасдан усталик билан гап қайтарардилар.

Андрей мастер Наумовни кўриб севиниб кетди. У Наумов бригадасига ўрганиб қолган, бригададаги қи-шиларнинг деярли ҳаммасини биларди. Мана Якушев ҳам шу ерда экан. Андрей у билан бирга ҳовузда су-зишарди... Андрей кабелчиларга жуда берилиб кетган эди. Шулар билан юқори вольтчилар унинг локаторига айниқса кўпроқ муҳтож эдилар. Бундан ташқари, улар-нинг ўзлари ҳам жуда яхши одамлар эдилар. Ишнинг хусусияти жиҳатидан турли корхоналарда, хуллас, электр қувватидан фойдаланувчи ҳамма жойда бўлардилар. Улар телефончилар билан, йўл ишчилари билан, газо-проводчилар билан, хуллас шаҳарининг ерости хўжали-гини таъминловчи ҳамма меҳнат армияси билан учра-шишарди. Ҳар кўчанинг тупроқ жинсини билар, ўз рай-

онларидаги янгиликларни биринчи бўлиб шулар эшитардилар — буларнинг ижозатисиз ҳеч ким уй қура олмас, дарахт ўтқаза олмас. кўприкларни тузата олмас эди. Янги қуриладиган кўча ва жиебон трассаларини шулар олдиндан кўриб тасдиқлардилар; қаерда қандай янги цех қурилаётганини ҳам ҳаммадан олдин билардилар. Ҳар бир уйни синчиклаб ўрганган эдилар, уйга қанча электр қуввати кераклигини, токнинг қандай кучланишда эканлигини, ҳатто уйнинг хўжалик раҳбари қанақа одамлигини ҳам билишарди. Ана шу сон-саноқсиз ахборотлар туфайли, уларга ишониб қўйилган кабеллар бутун ва яхши сақланарди: сал эътиборсизлик қилиниб қўйилса борми, уй орқасидаги ерга билмай қоқилган битта қозиқ ҳам кабелни тешиб, авария қилиши мумкин. Уларнинг бу касби, турли мансабдаги турлича одамлар билан — директорлар ва ҳовли қоровуллари билан, энергетиклар ва милиционерлар билан алоқа қилишга ундарди. Улар кун бўйи очиқ ҳавода сўйил ва болға билан ишлаб, музлаб қолган ерни палахса-палахса қилиб ўяр, баданлари жазирама иссиқдан қорайиб, изгириндан тиришиб кетар, тизза бўйи ботқоққа ботиб кичкина гильзани заргар сингари нозиклик ва кимёгар сингари озода қилиб қалайлай олардилар. Булар ҳеч қачон умидсизланмайдиган, ҳар нарсага қизиқсиниб қаровчи ва ҳар қандай тасодифий ҳодисаларга доим тайёр кишилардир.

Наумов шошмай-нетмай Андрейга шикастланган кабель ҳақида гапира бошлади. Унинг узунлиги икки километр бўлиб, муфталари беҳисоб экан. Шикастланган ер эса...

— ...Ким билади дейсиз! Ана Малинин икки соатдан бери фол очиб ўтирибди.— деб гапини тугатди Наумов. Лекин у бир нарсани айтмай қолгани сезилиб турарди.

— Хўш, шундай бўлса ҳам-да,— суриштира бошладди Андрей.

Наумов этигининг тумшуғи билан нам ерни кавлай бошлади, кейин пахтали камзулининг ички чўнтагидан алюмин портсигарини олди. Портсигарнинг қопқоғида пистолет ушлаган Пушкиннинг расми чизилган эди.

— Марҳамат, ўзим ясаган папирос.

Андрей папирос олиб тутатди, тамакини усталик билан мақтади.

— Муфталарни очиш керак,— деди хўрсиниб Нау-

мов.— Бу эски, аммо жуда тўғри усул. Кабелдаги муфта-галардан иккитаси ўз анкета маълумотиغا биноан мен-да шубҳа туғдириб турибди.

— Ундай бўлса нимани кутиб турибсиз?

— Хавфсизлик қондасига биноан, Андрей Николаевич, синов бораётган пайтда линияда ишлаш мумкин эмас.

— Агар ҳамма гап муфталарда эканига ишонсангиз, измерителнинг ишини тўхтатиш мумкин.

— Мен ишонаман деб айтдимми?— деб бош чайқали Наумов.— Ишониб бўлмайди. Муфтани очиш учун икки соат вақт керак. Борди-ю, адашган бўлиб чиқсак, унда нима бўлади? Кўр-кўрона ишлаганда ютқазиб қўйиш мумкин.

— Икковини бараварига очиб кўринг.

— Эҳтимол, мен муфтадан бекорга шубҳаланаётгандирман,— Наумовнинг мулойим чеҳраси бужмайди.— Сиз мени чакки қийнаяпсиз, Андрей Николаевич. Измерителларимиз бор. Қаердан кўрсатса, шу ерни кавлаймиз.

Андрей бекор айланиб юришган ишчи аёлларга кўзи тушиб, жаҳл билан деди:

— Жавобгарликдан қўрқдингизми?

— Сиз менга жавобгарликни пеш қилманг,— деди Наумов. У одамлардан аччиқлана олмасди, шунинг учун ўз гапидан уялиб кетди,— одамларнинг кўз олдида бекордан-бекорга ялпайишиб ўтиришдан бизни уялмайди деб ўйлайсизми?

Андрей машина томонга кетди. Унинг орқасидан касбчилардан биттаси гап отиб қолди:

— Тағин олиммиш. Шунча ўқитишгани билан улардан бир тийинлик фойда йўқ. Ҳеч ёрдам кўрсатолмайдилар.

Якушев жарангдор овозини ўзгартириб, секингина эътироз билдирди:

-- Сен айтганинг бу эмас.

Андрей измеритель машинанинг ичига кирди. Унинг учдан икки қисмини синов установада ишғол этган. Орқа девор билан пулт ўртасидаги торғина оралиқда ёш техник Малинин ўтирарди. У лабини чўччайтириб ҳуштак чаларкан, асбобларнинг стрелкаларига тикиларди.

— Ҳуштак чалаяпсанми?— деди Андрей унинг индамай узатган қўлини сиқиб.

— Ҳуштак овутади,— деди Малинин.

У юзини ўгирмасдан бармоғи билан ҳовли томонга

ишора қилди. Машинанинг ойнавон жузоваси беихтиёр ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Ҳамманинг умиди ҳозир шу машинада. Унинг ичида випрямитель лампалари ёниб турар, трансформаторлар аста гувилларди. Ноиложликдан беиш юрган юзлаб одамлар орасида, жимиб қолган фабрика корпуслари қуршовида фақат бу машинадагина жиддий иш бораётган эди, у кагта океан ўртасидаги ёлғиз оролга ўхшарди.

Эғнидаги халатига узилган иплар илашган, бошига косинкани чандиб боғлаб олган ёш ишчи аёллар автобус олдидан ўтиб бораркан, мазақ қилиб Малининдан сўрашарди:

— Эй, йигитча... Москвани эшитяпсизми?

— Халақит қилманг, унга, қизлар, кўриб турибсиз-ку, бу ўртоқ иш билан жуда банд. Бечора ҳеч ухлай олмаяпти.

— Эй, йигитча, аппаратингиз билан сочимизни жингалак қилиб қўймайсизми?

— Ҳеч бўлмаса парда тутиб қўйилса ҳам майлийди,— деди жунжайиб Малинин,— гўё бу одамлар куйдирувчи шишанинг ўзгинаси, нақ тутуним чиқиб кетяпти...

Андрей ёзувларни текшириб, Малининнинг иложи бўлган ҳамма ишни қилганлигига қаноат ҳосил қилди-да, энди ўзининг бу ердан кетиши зарурлигини тушунди, лекин ҳеч нима демасдан чиқиб кетиш уят бўларди. Бир ерда беҳуда ивирсиб юрган сари кетиш унга оғирроқ туюларди. У ўзини кўпроқ айбдор ҳисоблай бошлади. Ҳеч қачон, ҳеч қандай авария учун ҳам ўзини ночор, дармонсиз ҳис қилмаган. У локаторни битиролмаётган эди. Эҳ, лаънати янглишлар!— Ҳаммасига айбдор ўзи. Малинин билан Наумов ундан гина қилишга тўла ҳақлари бор. Нима қилиб бу ерга югуриб келиб юрибди? Туртиниб-суртиниб одамларга халақит беради, донишманд одам сингари савол беради-ю, ўзининг қўлидан ҳеч иш келмайди.

Машина ойнаси тикиллади— қирғий бурун, пальтоси шоша-пиша елкасига ташланган бир юдам бармоғи билан имлаб, уни чақираётган эди.

— Бош инженер,— деб гулдурлади Малинин ва беҳудага пулт бандларини бирма-бир ушлай бошлади.

Андрей машинадан чиқиши билан бош инженер қучоқлаб олди. У аллақачон Лобановнинг унвони ва

амалини суриштириб билибди, унинг кўзларида умид учқунлари чақнарди. Бош инженер уни авайлаб қўлтиқлаб олиб, юзига тикилиб, аҳвол қалайлигини сўраганидан Андрейнинг кўнгли ҳам хира бўлди, ҳам кулгиси қистади... Яқин кишиси оғир касал бўлган одам врач билан худди шундай муносабатда бўлади.

Андрейнинг нохуш жавобини эшитиб, ўз бошлиғи билан ёнма-ён кетаётган мўйловли ёш технолог жаҳл билан деди:

— Цехларда иш тўхтаб қолганини кўрмаяпсизми? Программани бажара юлмай қолишимиз мумкин. Биз учун ҳар бир минут ўнлаб метр газлама демакдир!

— Уларнинг нима иши бор!— деди орқада келаётганлардан аллаким.

— Бўлмаса давлат уларга нега пул тўлайди?

— Қизиқ, — деди технолог гапида давом этиб, Андрей билан тортишиш мақсадида.— қизиқ, қани бизда биронта инженер станокнинг нега бузилиб қолганини билмай кўрсинчи.

— Биз унақа инженерни замбилга солиб чиқариб ташлардик,— деди йўғон овозли кекса тўқувчи аёл.

— Ираклий Григорьевич, одамларни ушлаб ўтириб нима қиламиз, жавоб бериб юбора қолайликми?

— Унда, ўртоқлар, якшанба куни ишлашга тўғри келади,— деди бош инженер тўхтаб баланд овоз билан. Ишчи аёллар шов-шув кўтардилар, Лобановга қарата айтилган аччиқ газабли сўзлар эшитилди. Ҳозир ҳамма бу фалокатларга сабабчи қилиб фақат шу Андрейни биларди. Андрей саросима бўлиб атрофга аланглар, аммо ҳамма ёқда ҳам унга ўқрайиб турган дарғазаб юзларни кўрарди. Ираклий Григорьевични четга суриб юборишди. У қизиқ қилиб афтини бужмайтириб: «Қани, бу хотинлар билан олишиб кўрчи, азиз олим»— деди.

— Сиз деб, ўртоқ начальник, якшанба куни ишлашни хоҳламайман,— деб қичқирарди оғзи капта, қора қош бир бақалоқ хотин. У Андрейнинг тужуркаси тугмасидан жон-жаҳди билан тортар ва унинг диққатини ўзига жалб қилишга интиларди.— Уч отдихдан бери ишлаймиз. Ҳалиям эрим қўяман деб кўрқитяпти. Менинг учун уйда ким кир ювади, сиз ювиб берасизми?

Андрей бир амаллаб унинг қўлидан тугмани бўша-тиб олди, лекин у хотин дарҳол бошқа тугмасидан ушлаб олиб, аввалгисидан ҳам тез бидирлаб тапириб кет-

ди. Андрей атрофида борган сари одамлар кўпая бошлади.

— Авариячилар! Онгсиз халқ.. Улар тўғрисида газеталарга ёзиш керак!— деб қичқаришарди унга.

— Уришманглар, муштлашинглар!— деди кулиб Наумов, у одамлар орасини ёриб, Андрейга ёрдамга келаётган эди. Ҳамкасбининг бирдамлик туйғуси Андрейнинг унга айтган таъналаридан устун чиқди. Кабельчилар ўз мастерига орқадан туриб ёрдамлашардилар.

— Вой-бўй, буларнинг шанғиллашини қаранг-а, бу овоздан калава ишларнинг узилиб кетмаганига ҳайронман.

— Бу хотинлар қозонга ўхшайди; ичига нима солсанг ҳам қайнайверади...

Лобановнинг басавлат қиёфаси, кейин уни бош инженернинг ўзи қўлтиқлаб келаётгани аёлларнинг унга ёпирилишдан бир оз тийиб турган эди. Аммо улар энди бутун ғазабларини Наумовга сочдилар, у билан тортинмай гаплашавериш мумкин эди.

— Сен калаваларимизни тилга олма, биз ўз вазифамизни бажарамиз.

— Нима бу ерга дам олгани келдиларингми?

— Балки биз тўқиган матонинг шимини кийиб юргандирсан!..

Кабелчилар оддий ҳазил сўзларни ишлатиб, ўз мастерларини ҳимоя қилиш мақсадида яқин кела бошладилар.

Андрей оломон орасидан бир амаллаб чиқиб олиб, бош инженерга тўқнаш келмаслик учун дуч келган биринчи цехга бурилди.

Бу упаковка қиладиган жой экан. Кекса бўёқчи шошмай-нетмай яшикларга бежирим қилиб адрес ёзарди. Унинг чўткаси остида қора ҳарфлар билан ёзилган: «Запорожье. Горторт» сўзлари чиқди.

— Уларга ҳаммаси бўлиб неча яшик юборилади?— деб сўради дурадгорлардан бири.

— Беш яшик.

— Беш яшик чиқмайди. Бошқа тайёри йўқ.

Верстак орқасида бир дурадгор тахта рандаларди. Шу пайт Андрейнинг диққатини аллақандай нарса бирдан ўзига жалб қилиб қолди, у ўзининг тўхтаб қолиш сабабини тушуна олмай анча вақтгача турган ерида серрайиб қотиб қолди. Сан-сарик пайраҳалар ранда

атрофида гажак бўлиб буралиб, чиройли ҳарфлар сингарин ерга учиб тушарди. Пайраҳа... бу пайраҳанинг алланимага алоқаси бор.

Андрей чаккасини ишқалади.

Орқадан аллаким чақирди. Бу бояги мўйловли ёш технолог эди.

— Шикастланган жойни топишди, ўртоқ Лобанов! Ҳаммаси жойида. Сизни сўрашяпти.— У Андрейга яқинлашаркан, тез-тез гапирарди.— Бизнинг ишлаб чиқариш системамизга қизиқяписизми дейман? Сиз мана бу ёққа қаранг. Қандай газлама! Кўм-кўклигини қаранг? Майини ва гўзал ранг, биз бу ранг учун қанча овора бўлганмиз...— Севишганидан оғзи қулогига етган технолог тинмай гапираркан, Андрейни ўзи билан бошлаб кетди. Андрей бундан бир исча минут илгаринимага зўр бериб тикилиб турганини, нимани кўраётганини қанча эсласа ҳам, ҳеч иш чиқмади, хаёли паришон бўлиб кетган эди.

Чиқаверишда улар кичкинагина темир рандалайдиган станок ёнидан ўта бошладилар. Рандаловчи тиши металлга кириб тўхтаб қолган. Тиш ишнинг авжи қизиган пайтида тўхтаб қолган экан, шунинг учун у ҳамон ўз ҳаракатида олға толпинаётганга ўхшарди. Юпқа темир пайраҳа жингалак бўлиб ётарди. Бу ҳамма пайраҳаларга ўхшаган бўлса ҳам ҳаддан ташқари қизиб кетганидан оч бинафша рангда ярақлар, совуви суви билан намланган ва гажак бўлиб буралиб бир ёққа қийшайиб турарди. Яна озгина, оўнгги марта ҳаракат қилинса, деталь тайёр бўларди...

Андрей тўхтаб, қўлини дастгоҳнинг муздек ва ҳўл стаинасига қўйди. Технолог севиша-севина алланималарни ҳикоя қиларди.

— Бир оз жим туринг,— деди Андрей ўтинч билан.

У темир пайраҳани синдириб олди. Унинг ўткир қирралари қўлини тилиб юборди. Андрей пайраҳанинг бир учидан тортиб, қўйиб юборган эди, у гўё пуржина каби бир ўралиб, бир ёйила бошлади, бу пайраҳа унга кабель қобиғини эслатди. У пайраҳани то сингунча ёйиб тўғрилай бошлади, энгашиб ердан бир қучоқ ўткир пайраҳаларни олди. Андрейнинг юзи бир оз оқариб кетди. Технолог унинг бу ҳаракатига қизиқсиниб тикилиб турарди.

...Кашфиёт доимо тўсатдан содир бўлади. Бу кашфиётни қанча қутилмасин, унга қанча иштилмасин, кишининг хаёлида қанча-қанча марта пайдо бўлмасин, барибир у чинакамига содир бўлганда, бениҳоя зўр портлашга ўхшайди. Шу ғоят қисқа дам ичида Андрейнинг мияси пайраҳани махсус ўраш деб тасаввур қилди. Бундай ўраш худди шу усулда чўзиш, ҳажмини ўзгартиш мумкин бўлади. Агар шунақа ғалтак ўрнатилса, янглишлардан қутулиш мумкин; у ўз хаёлида қилмоқчи бўлган ишларини формулаларга сола бошлады — ҳамма нарса ойнадек равшан бўлиб кетди.

Шу ернинг ўзидаёқ у пайраҳаларни қўлидан қўймай зўр ҳаяжон билан технологга тушунтира бошлады.

— Биласизми? Топдим! Мана шу жойда топдим. Қизиқ! Жуда содда иш экан. Агар ғалтакни кесмага ўрнатилса... Тўғрими? Шунда вақт мунтазами қисқаради... Эр белгисидан цега ўтади... Биз бўлсак шунга овора бўлиб юрибмиз-а...

Унинг кўзларида ҳам қўрқув, ҳам қувонч, ҳам ишонмовчилик аломатлари чақнаб турарди. Энди тинмай гапирарди. У технолог билан бирга Ираклий Григорьевич олдида чиқди.

— Билдим, топибсиз,— деди бош инженер,— менга хабар беришди,— информациям йўлга қўйилган.

Андрей гангиб кўзларини пир-пир учира бошлады.

— Қаёқдан билдингиз?

— Шикастланган ер бундан ўн беш минут бурун топилган,— деб бош инженер столи олдида турган энергетик расмий оҳангда тасдиқлады.

— Йўқ, у эмас,— деди Андрей кулиб.— Мен янглишларни йўқотиш йўлини топдим. Биласизми, қаерда денг. пастда упаковка хонасида... Пайраҳага тикиламан, денг. Агар компенсация қилинса...ҳатто жулгили ҳол...— у яна ўз мулоҳазаларини бирма-бир тапира кетди.

Афтидан, бу ерда турган одамлар ичида энергетикдан бошқа ҳеч ким Андрейнинг кашфиётининг асл моҳиятига ҳам, у талаффуз қилаётган терминларга ҳам тушунмаганга ўхшарди, аммо шундай бўлса ҳам ҳамма унга хайрихоҳлик билдириб табассум қилар, уни табриклаб қўлини сиқарди.

У стол устидаги қоғозларни бир чеккага суриб, Ираклий Григорьевич олдида қўлидаги пайраҳаларни

қўймоқчи ва бор гапини бошдан оёқ батартиб сўзлаб бермоқчи бўлди. Лекин кейин эсини йиғиб, ўзи қилмоқчи бўлган ишидан ўзи уялиб кетди-да, энергетикни бир чеккага бошлаб бориб, ёғ босган темир қириндиларини кўкрагига босган ҳолда, яна унга воқеанинг қандай содир бўлганини ҳикоя қила бошлади. У одамларнинг ишюммаслигидан, бу ажойиб кашфиётнинг кутилмаганда рўёбга чиқишидан қўрқарди.

— Қириндига тикилиб туриб, бирдан миямга шу фикр келса бўладими,— деб ҳаяжон билан такрорларди у.

— Табриклайман.— деди энергетик паришонлик билан.— Ана, томоша қилинг. Бизнинг Ираклий мамнун бўлиб ўтирибди. Агар суриштириб қаралса, шу аварияга ўзи айбдор. Подстанция қуришни хоҳламаяпти. Хўп, майли, бир кун бурнидан булоқ бўлиб чиқади. Энди биз унинг шундай тўс-тўполонини чиқарайликки...

Андрей, Дмитрий Алексеевичнинг гапини эслади,

— Бўлмасам-чи? Тўғри қиласизлар,— деди кулиб у,— Ираклийнингизнинг таъзирини бериш керак.

У қабулхонага чиқиб, секретарь қиздан телефонда гаплашишга руҳсат сўради. Аввал лабораторияга телефон қилди, кейин Маринанинг телефон номерини айлантира бошлади.

Андрей Марина билан унинг ишхонасида учрашишмоқчи бўлди. Марина ишни баҳона қилмоқчи бўлувди, у кескин қилиб: «Мен ҳар қандай бўлса ҳам сизни кўришим керак»,— деди.

Архитектура бошқармасининг кенг мармар остонасида Андрей биринчи марта Марина билан учратган йиғитга тўқнаш келди. Андрей севиниб кетиб у билан сўрашди. Вадимнинг бефарққина бош силкиб сўрашганидан хафа ҳам бўлмади — ҳозир унинг кайфиятини ҳеч нарса буза олмас эди. Баланд шипли коридорлар ҳам, оғир эшикларнинг бронзадан қилинган жимжимадор бандлари ҳам, унга Маринанинг кабинетини кўрсатиб қўйган синчков аёл ҳам — хуллас, ҳамма нарса Андрейга ғоят ёқимли туюларди.

Маринанинг ишн тугагунча кутиб ўтиришга тўғри келди: иккита серсовлат киши — гапларида бинокор бўлсалар керак— улар Маринага иморатнинг сиртини

қоплаш учун ишлатиладиган гранитнинг йўлда кечикиб қолганини тушунтирардилар.

Андрей Маринани баҳузур томоша қилишга имкон туғилганидан севиниб, бир чеккага бориб ўтирди. Ҳеч ким унга эътибор бермади. Бу хонада Маринанинг столдан бошқа яна иккита стол бор. У столлар олдида ҳам бўлим ходимлари ўтирар, улар олдида ҳам одамлар бор эди. Деворларга янги бинолар лойиҳаларининг эскизлари осилган, деразаларда эса аллақандай ёғоч моделлар турарди. Маринага озгина бўлса ҳам алоқадор бўлган ҳар бир нарса Андрей учун жуда муҳим ва азиз ҳисобланарди.

Марина бинокорлар узатган бир қоғозни ўқий бошлади. Қуёш унинг олтин сочларида жилваланар, сочининг тумансимон сояси юзига тушиб турарди. Эғнида калта энгли, кўкраги очиқ йўл-йўл жемпер бор. Андрей Маринани биринчи марта кундуз кuni бу қадар бемалол томоша қилардики, ҳатто унинг чеҳрасидаги энг майда икир-чикиригача тўла хотирлаб қолишга уринарди. Ҳар бир ўтган минут унга яна янгиликлар олиб келарди. Маълум бўлдики, Маринанинг янгроқ овозида буйруқ бериш оҳанги ҳам эшитиларкан, аччиғи чиққан пайтда эса, волгаликлардай «о»ни баралла айтиш зўраркан, қўллари бўлса қаламни тез айлантира бошларди. Бундан ташқари Андрей унинг чакагида иккита чуқурчани кўрди. Бу вергулга ўхшаган чуқурчалар табассум қилган пайтда пайдо бўларди.

Андрей Марина билан кўчага чиққанида, уни жуда ҳам оз кутганидан ачина бошлади.

Андрей телефон қилиши Маринани ҳам қувонтирган, ҳам ҳаяжонга солган эди. У ўзининг аламли хаёлларидан жон деб воз кечиб юборган бўларди-ю, аммо Андрей бу танишишга негадир зўр эътибор бераётган эди. Марина бу учрашувдан суянган, лекин ўз севинчига тушунмас, ундан қўрқар эди. Фақат Андрей жон-жаҳди билан аллақандай локатор, янглишлар, пайраҳалар тўғрисида гапира бошлагандан кейингина, хотиржам бўлди, лекин айни вақтда кўнглида қандайдир аламли туйғу ҳам уйғонди.

— Нега кўпдан бери телефон қилмадингиз?— деди у.

Андрей кашфиётига Марина эътиборсизлик билан қарагани учун хафа бўлди.

— Мен хафа бўлган эдим,— деди у хўмрайиб,— энди эса... мен шундай шодманки, шодлигимдан ўзимни босолмадим.

Демак, шу ўтган вақт ичда ҳар доим уни кўришга интиларкан-да? Андрейнинг ўз сирини усталлик билан яшира олмагани, ўзини айбдор деб тутishi, Маринага таъсир этди. Марина бўлиб ўтган воқеани мукамал суриштиришни хоҳласа ҳам, бироқ ички огоҳлантирувчи овоз уни тўхтатиб қолди.

У ҳозирча Андрей билан ўзини яхши ҳис қилар, лекин кўнглида: уни асбобдан бошқа нэрсалар ҳам қизиқтирармикин?— деган шўх бир хаёл ҳам қўзғалган эди.

— Сиз шошилаётганингиз йўқми?— деди Марина соатига қараб.— Мен бир қурилишга кириб ўтишга сўз берган эдим.

Андрей, шуни ҳам сўраб бўладими, дегандек ажабланди. Марина кўприкдан ва кенг майдондан кесиб ўтиб уни янги қурилаётган бино томонга бошлаб кетди. Шу пайт, Андрей троллейбусда кета туриб Маринани шу ерда кўриб қолганини эслади.

— Ҳа, мен бу ерда бўлиб тураман,— деди Марина, бу бино унинг контроллигида экан. Энг оғир объектлардан экан.— Айтгандай, бу бино архитектор Хотинскийнинг проекти бўйича қуриляпти. Уни билмайсизми? Вадим эсингиздами?

— Бўлмасам-чи, эсимда,— унинг чеҳрасида заррача норозилик аломати сезилмади. Шунда Марина жўртага деди:

— Жуда талантли архитектор. Сиз архитектурага қизиқасизми? Сизни у билан таништириб қўйиш керак.

— Хотинский биланми ё архитектура биланми?

— Иккови билан ҳам.

Марина кулиб юборди.

— Сиз... сиз ярашдингизми?— деб тўсатдан сўраб қолди Андрей.

Марина Андрейга шундай қаттиқ тикилдими, у чўчиб кетди.

Улар қурилиш ерига етиб келдилар.

— Сиз билан чиқсам мумкинми?— деди Андрей.

Улар ҳавозаларга чиқа бошладилар. Оёқ остига ташланган тахталар қирсиллаб лопилларди, Андрей-

нинг кенг елкалари тўсиқларга тегиб, оҳакка бўялди. Маринанинг эътибор бермаётганидан у хурсанд эди. Улар учинчи қаватга чиққанда Марина торгина йўлакда туриб олиб:

— Прора-аб! Никита Евсеи-ич!— деб чақирди.

Юқоридан «лаббай» деган овоз эшитилди. У Андрейни шу ерда кутиб туришга ундаб, ўзи яна юқорига чиқа бошлади. Қиз чаққоилик билан қўрқмасдан тўсиқсиз тор йўллардан сакраб-сакраб ўтиб борарди. У, шу ҳаракатида сариқ олмахонга ўхшарди.

Чорак соатдан кейин прораб билан йўл-йўлакай можаролашиб тушиб келди.

— Томоша қилинг,— деди Марина жаҳл билан ва Андрейни чақирди.— Қаранг, анави трубаларни қўйиб, фасадни расво қилишибди

Андрей ҳавозалар орасидан на трубаларни ва на фасадни кўрди, лекин дарҳақиқат фасаднинг расвоси чиққанига ишониб, прорабнинг Маринага гап қайтаришидан ажабланди.

— Оралиқ деворларнинг аҳволини қаранг!— У дераза учун қолдирилган жойдан уй ичига сакраб тушди.— Тағин қийшиқ девор қўйяпсизми?

— Бунга биз айбдор эмасмиз, Марина Сергеевна,— деди жаҳл билан прораб.— Заводдан шунақа қийшиғини олиб келишяпти.

— Нега қабул қиласиз?

«Уларнинг таъзирини бериб роса бопларкан»,— деб ўйлади ўзича Андрей мамнунлик билан.

У иморатнинг чиройли бўлиб чиқиши учун нималар сабаб бўлиши тўғрисида ҳеч қачон ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Ҳозир у Маринанинг айтганларига қулоқ соларкан, ўзининг архитектура соҳасида билган арзимас тушунчаларини хотирлай бошлади: рангларнинг мослашуви, силуэтнинг равшанлиги, ансамбль... У ўзининг бу соҳада саводсиз эканлигини, диди йўқ эканлигини бўйнига ола бошлади. Бунинг натижасида унинг ўз иши ҳам эришиб бўлмайдиган қийинга ўхшаб туюлди. Асбоблар бўлса... нима бўпти, ҳар бир чидамли ва онгли одам асбоб ясай олади. У ўз қалбининг чуқур бир ерида, бугун, кашф этган янгилигидан жуда мағрурланарди, албатта. Аммо бу тўғрида Маринага гапириш тентаклик бўлади, деб ҳисоблади у.

Марина пастга таъби хира бўлиб тушиб борарди.

Бундоқ қараганда прораб ҳам ҳақ. Қийшиқ деворларни қабул қилма, деб айтиш осон. Яхши, боринг ана, қайтариб ҳам юборишсин, у ҳолда ишчилар ишсиз қоладилар-ку!

Шундан кейин бино қийшиқ кўтарилади. У иморат қанақа қилиб қурилишидан қатъи назар, одамлар хурсанд бўлишади, деган фикрдан фойдаланиб планни шиғиллата бошлайди. Ўтган ой Марина қабул актига қўл қўйишдан бўйин товлаган эди, ўшанда ҳам қурувчилар, бошлиқлар ва бўлажак хонадонлар уни ҳолижонига қўймаган эди. Бир хотин уни ётоқхонага судраб олиб кетди — бир хонада унинг оиласидан ташқари яна икки оила яшаркан. Қаранг, бир хонада уч оила-я. Рост, янги уйнинг эшиги қинғирми-қийшиқми, у хотинга барибир, ишқилиб тезроқ кўчиб ўтса бўлгани. Иморат қурувчилар бунини яхши билиб олишган. Шунинг учун ишни виждонсизларча чиллаки қилиб юборишяпти...

Марина муштумини тугиб, кўксига тосди.

— Бу ерда ишлаш нақадар оғир эканлигини тасаввур ҳам қилолмайсиз...

— Сиз бўш келмаслигингиз керак,— деди Андрей кизгин оҳангда.

Унинг самимий хайрихоҳлиги Маринага ёқди.

— Демак, ишлар жойида денг? Табриклайман,— деди у.

Андрей жилмайди-ю, жим қолди.

Унинг жим туриб эътироз билдириши Маринага ёқарди. Нима бўлса-да, Андрей ўз шодлиги билан дастлаб унинг олдида югуриб келди-ку.

Шу тўғрида ўйлаш, шундай эркин, аммо қўлтиқлашмасдан, суҳбат учун сўз ахтармасдан, сукутга чўмгани учун хафа ҳам бўлмасдан сайр қилиб юриш Маринага ёқарди.

Кун илиқ, сокин, ҳаво булут. Аллақаердан йўлда келаётган поезднинг чинқирган овози эшитиларди. Гулчи аёллар оч-яшил рангли печак гулдасталарни сотиб турардилар. Марина ҳеч қандай жиддий масала тўғрисида гаплашишни истамасди... У кўпдан бери юрагинини қийнаб келаётган дарднинг оғриғи босилганини тўсатдан сезиб қолди... Андрей ҳам унинг гапиришмай келаётганидан рози, уни ўз ёнида кўриб турганидан беҳад шод эди. У Маринадан кўчаларда мана шундай айла-

ниб юришни яхши кўрасизми, кечқурунлари нима билан шуғулланасиз, деб сўрарди.

Бу болаларга хос саволлар Маринани Вадим билан боғлиқ бўлган аламли хаёллардан узоқлата бошлади. Бу майин, илиқ ва порлоқ куз куни унинг қалбига ғул-ғула солаётган аллақандай ҳис-туйғуларга ўхшаб кетарди. Сўнгги вақтларда фақат бугунгина биринчи марта унинг қалбида осойишталик, самимий муло-йимлик ва оромбахш маъюслик туйғулари уйғонган эди.

ЎТТИЗ ТўРТИНЧИ БОБ

Марина: «Демак энди ишлар жойида денг. Табрик-лайман» — деди. Ҳали ишнинг битишига жуда кўп вақт борлигини айтса... Шу чоқ ўзингни, ўртоқларингни келажакда яна нималар кутаётганини тасаввур қилдинг-у, аммо индамай қўя қолдинг. Фақат тишларингни маҳкам қисиб, жилмайдинг, холос. Ҳамма гапни бошдан-оёқ айтиб бўлармиди. Унинг кимга қизиғи бор? Четдан қараганда, албатта, энг қийин дамлар ўтиб кетганга ўхшайди. Принципи очилган, расчётлар ҳам тайёр, деталлар орасидаги ўзаро муносабат ишлаб чиқарилган, фақат макетни битириш, уни синаб кўриш қолган, холос. Ҳеч қандай кутилмаган ҳодисалар, қийинчиликлар, хавф-хатарлар, саргузаштлар содир бўлиши мумкин эмас. Бунинг нимасига мақтанасан киши! Олдинда яна ўша бир хил зерикарли иш кунлари тизилишиб турибди. Бу — сердиққат ва кўринишидан зерикарли меҳнат, — у ҳеч қандай илҳомсиз, ҳеч қандай кашфиётсиз яратилган меҳнат, бу меҳнат ҳақида ашула ҳам айтмайдилар, шеър ҳам ёзмайдилар. Бу, тери анқиб турган энг оддий қора меҳнат, бу ҳар кимнинг бурчи, ҳамма учун зарурий меҳнат...

Шундай бўлса-да, бу меҳнатда қанча шодлик ва азоб туйғулари бор. Мисол учун шу макетниёқ олайлик...

Рассом расм солишдан олдин этюдлар чизади, у бу этюдлар орқали ўз фикрларини ишонарли қилиб акс эттиришга уринади. Меҳнат ҳам илмий ходим учун шу этюдлик вазифасини бажаради. Бу сенинг идеянгнинг қўпол бир акси, скелетидир. Бу макетда ҳали ҳамма мурувватлар омонат лиқиллаб турибди. Сен шу макет ор-

қали ўз хаёлларингни, хавф-хатарларингни синаб кўрасан.

Мана макет ҳам тайёр. Новиков уни «қил устида қилинган» деб атайди. Тўғри, у ташландиқ деталлардан амал-тақал қилиб ишланди. Изоляция липиллайди, сим учлари туртиб чиқиб туради, деталлар ҳадеб ўрнидан чиқиб кетаверади, шу қалтироқ, яланғоч бадбашара аппарат сими кўпдан бери орзу қилиб кутганинг бўлиб чиқади. Сен уни шундай тасвирлаганмидинг?

Бунинг устига. Ўлганнынг устига чиқиб тепгандек макет ишламайди. Ҳали дунёда бирдан ишлаб кетган макет ҳеч бўлган эмас, деб айтадилар. Бу макетнинг ишламаслиги учун жуда кўп имконият бор, шунинг учун у ҳар бир имкониятдан очкўзлик билан фойдаланиб қолишга уринади. Мана, барча нуқсонлар йўқ қилинганга ўхшайди, лекин макет ҳамон ишламайди. Шундай бўлиши керак эди, иш бошидан пачава бўлган, барибир ҳеч иш чиқмайди, бекорга одамларни овора қилдим, ҳаммасини ташлаб, навбатчи монтер бўлиб хизмат қилишим керак, деган фикрлар аста-секин миянгга жойлаша бошлайди. Ўз атрофингдаги одамларнинг хотиржамлик билан ишлаб юрганига ҳавасинг келади. Уларнинг баҳузур ҳангамалашиб, кулишиши, овқатни иштаҳа билан ейиши, суткасига лоақал етти соатдан ухлаш, аҳён-аҳёнда кинога бориб туриш, ўз оиласининг ташвишини қилиш каби бемаъни одатлардан воз кечишни ўйламаганларидан сен ҳайратга келасан... Яна келиб макет ишламай қолган чоқда-я! Сенга ғоят ғайри-табiiй туюлса керак. Сен билан муносабатда бўлиш,— дейди Кривицкий, — минг вольтли электр токи ўтган симга қўл тегиши билан баробар. Ваҳоланки бу — сен ишлаётган энг биринчи асбоб эканини ҳамма яхши билади. Бир вақтлар Кривицкийнинг ҳам, Рейнгольднинг ҳам бошидан шундай муваффақиятсизликлар ўтган. Орадан яна бир неча йил ўтгач, сен ҳам бундай ҳодисага бамайлихотир қарайдиган бўлиб қоласан. Унгача Саша Заславский ҳар қандай айбни чурқ этмай ўз бўйнига олади. Ҳатто Новиков ҳам кескин гап қайтаришдан ўзини сақлаб, лабини тишлайди.

Ниҳоят, барча мураккаб назарий хом хаёллар бошқатдан текширилиб бўлгандан кейин, машинанинг ишламаслигига сабабчи бўлган айбдор топилади. Бу — соч толаси сингари ингичка бир сим экан. У пастқам бир ер-

ни топиб олиб, корпусга тегиб қолган экан, сен бўлсанг бу орада физик справочникларни тинтқилад ётибсан!

Мана, ингичка сим олиб ташланди, макет ишлаб кетди. У фақат ишлаётганлар учун ҳаракатланаётганга ўхшарди. Бошқалар «учебная езда» деб ёзилган автомобилга қандай хавотир билан қарасалар, бу макетга ҳам шундай хавфсираб қарашарди. Орадан хиёл ўтмай тарсиллаган овоз эшитилар, ҳаво ранг учқунлар чақнаб чиқарди, трансформатор гувиллар, куйган нарсанинг ҳиди келарди. Шу кунларда куйган предохранителларнинг сони лабораториянинг бир йил мобайнида истеъмол қилган предохранитель сонидан ҳам кўпроқ. Оқибат иш шу билан тугайдики, энг сўнгги пробкага йўғон сим ўрашга тўғри келади, кейин ўт ўчирувчи бу далилий ашёни макет ичидан олиб, ҳурмат-эҳтиром билан «жучок»-ни «жук» деб ёзиб акт тузади.

Лекин ҳеч қачон майда-чуйда кўнгилсиз воқеалар шодлигингга ҳалақит қилолмайди. Сен ўз қўл остингда ишловчи ва бегона ходимларни чақириб келиб, уларга ўз фарзандингдек азиз бу макетни намоиш қиласан. Қаёққа қараш, нималарга эътибор бериш керак? Буни ҳеч ким билмайди. Энг одобли одамлар зўрға бир-икки оғиз сўз топиб айтадилар-у, тезроқ бу ердан жўнаб қолишнинг пайдидан бўладилар. Шу вақтга етганда макет дарҳақиқат ғоят қўрқинчли бўлиб кўринади. Зўрға илиниб турган мурувватларида барча кечинмалар, адашувлар, шоша-пиша қилинган гумонлар ўз аксини топган бўлади. Сендан бошқа ҳеч ким, ҳеч қачон бу чалкашиб кетган симлардан, кавшари кўчган деталлардан реостат ва блоклардан... ҳеч нарсаси тушунмайди. Шундай бўлса ҳам бировнинг кўзига бесўнақай, қўрқинчли бўлиб кўринган аппарат ишляпти! Макет тирик! У оромбахш илиқ ҳаводан нафас оляпти, лампалари ёнапти, дросселлари оҳишта гувиллаб, стрелкалар қимирлаб турибди, экранда яшил импульслар пайдо бўляпти. Ақл билан барпо этилган бу деталларнинг ичида аллақандай сирли, мустақил ҳаёт борга ўхшайди.

Сен ўз ишингдан ғурурланиб, оғзинг қулоғингга етиб, бошлиқларни таклиф қиласан.

Кишининг ақли етмайдиган, машъум, аммо ғоят қаттиқ бир қонуният бор — бошлиқлар кириб келиши билан макет тўсатдан тақа-тақ тўхтаб қолади. Шу маҳал уни кўрган одам бу макет ҳеч маҳал ишламаган

бўлса керак деб ўйлайди. Бу ҳодисанинг ҳатто «визит-эффект» деган махсус номи ҳам бор. Бу ҳол бошлиқларга маълум. Улар: «Тажриба муваффақиятсиз чиқса, кўпинча янги кашфиёт тугилади», деб овута бошлайдилар. Йўқ, жиш урсин янги кашфиётни. Шуниси ҳам етарли. Муваффақиятсизликларнинг тезроқ тугашини истайсан. Ҳеч қандай кашфиёт керак эмас, ишқилиб, муваффақиятсизликлар тугаса бас, деб ўйлайсан. Ёлғиз ўзинг қолганингда эса, шу чиқинди тўдасини оёқ ости қилиб эзиб ташлагинг келади. Новиков асбобни силкиб кўради, унга пуфлайди, лампаларига чертади. Ҳеч фойда бермайди. Орадан бир соат, кейин икки соат вақт ўтади, энг сўнгги уриниб кўришлар ҳам тамом бўлади, ҳамма бошини қуйи солиб ва ҳеч нимага тушунмаган одамдай хомуш ўтиради. Шунда Саша макет ишлаган вақтда ҳаво булут бўлганини, ҳозир эса қуёш нур сочиб турганини эслайди. Бу, албатта, бемаъни ва беҳуда гап. Аммо шундай бўлса ҳам ўтирганлар бири-биридан уялиб, деразаларнинг пардаларини тушириб, уйни қоронғи қиладилар. Сен бефарқ кўзларинг билан Сашага қарайсан, у кеча асбоб олдида тагига қўйиб ўтирган табуреткани олиб келиб ўтиради. Бунга на табуретка, на қуёшнинг алоқаси борлигини биласан, бу ҳаракатларнинг ҳаммаси аллақандай фолбинлик, мистикага ўхшашини ва буларнинг фанга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини биласан-у, аммо сен ҳам маъносиз тикилиб ўтирасан. Индамайсан, чунки ўзинг ҳечнима таклиф қилолмайсан, шунинг учун, бирдан бирор муъжиза содир бўлмасмикин, деб аппарат стрелкасига тикиласан. Аммо ям-яшил стрелка ярақлаб қотиб тураверади, ҳеч қандай аврашлар, афсунлар уни ўз ўрнидан қимирлата олмайди.

Икки кундан кейин асбоб аниқланади — лампа ичндаги сим осилиб қолган экан. Ҳамма мутахассислар бунни жуда камдан-кам учрайдиган ноёб ҳодиса деб айтишади. Бу симча ҳеч қачон ҳеч қандай лампада осилиб қолмаган, фақат сенинг лампангда юз берибди. Қизик,— дейдилар мутахассислар,— нега сим осилиб қолган экан, бунни ҳам аниқлаш керак. Лекин сен на бу симга ва на уларнинг қизиқсинишига эътибор берасан. Макет яна ишлай бошлайди. Сен уни ўн марта, юз марта, минг марта ишга солиб кўрасан, бемалол ишлайверади. Аппарат экранда яшил учқунлар пайдо бўлади... Шун-

ча муваффақиятсизликдан кейин оз муддатга бўлса ҳам сенга ва сенинг сафдошларингга албатта муваффақият зарур. Шунда сен ва сенинг ўртоқларинг на чарчаганини ва на асабийлашганини пайқайди. Экранда яшил шуъла тўлқинлари пайдо бўлган чоқдан бошлаб, одамларнинг овозлари яна янграб чиқа бошлайди, уларнинг ҳар бир ҳаракати аллақандай чуқур бир маъно бераётганга ўхшайди. Атрофдаги барча нарсалар ўзгача тус олади, бутун лаборатория бошдан-оёқ ўзгаради, ҳамма одамлар ҳам экрандаги зумрад тўлқин устида, унинг порлоқ шуълаларида ўз аксини кўриб, парвоз қилаётганга ўхшайдилар.

Шундагина сен ўз атрофингга назар ташлайсан ва кеч куз пайти эканини, кечалари ер қатқалоқ бўлиб, қиров тушаётганини пайқайсан. Кундуз кунлари осмон сутдек оппоқ, ҳаво салқин, фақат қиём пайтида қуёш озгина иссилади. Бу видолашаётган илиқлиқ, ерга тўкилган хазонларнинг димоққа урувчи аччиқ ҳиди сени қайғуга солади, ташвишлантиради. Сен унутиб юборган ички туйғу ва аламларинг яна уйғонади. Тобора кун қисқариб, шумшук тус олади, кеч тез кириб, кўча чироқлари кун сайин янада вақтлороқ ёна бошлайди, қайсар куз, қайсар қиш шамоли тинмай увиллайди. Дарёлар лиммо-лим бўлиб оқадилар, парклар, боғлар эса ёпилган. Кўчалардан картошка ортган юк машиналари тизилишиб ўтадилар. Шунда сен оёққа русча этикни кийиб олиб, Марина билан шаҳардан четга чиқиб кетишни, у ерда сокин далаларнинг тинчлигини бузиб, тош йўлларда гурс-гурс юришни, иссиқ томонларга тизилишиб учиб кетаётган турналарни томоша қилишни орзу қила бошлайсан. Қишга ҳозирлик кўриш керак — уйга ўтин олиб келиш, отангга пийма сотиб олиб беришинг керак. Шунда сен театрларнинг қишлик мавсуми очилганини, Борисов ўзига янги пальто сотиб олганини, Новиковнинг эса, энди Олечка билан эмас, Зоенька билан учрашиши тўғрисида ваъдалашаётганини биласан.

Ҳаёт яна гўзал тус олди. Энди ишнинг энг қизиғи қолди — асбобни парвариш қилиш ва унинг характерини ўрганиш керак. У ҳеч қандай тўсқинликлардан қўрқмаслиги, сезгир ва мустақил, оддий ва ишончли бўлиши керак.

Аввалига асбоб жуда ҳам сезгир бўлиб чиқади. Дастакка сал қўл тегиб кетса бас, стрелка ғизиллаб шкаланинг нариги бошига бориб қолади. Сезгирликни сусайтирувдинг — турғунлик йўқолди, турғунликка эришувдинг — қуввати пасайди, ҳуллас, ҳар жуни шу машмаша. Энди асбобга худди ёш болани парвариш қилгандек меҳрибонлик ва талабчанлик билан қарайдиган бўлдилар. Усольцев боланинг жиғига теккан тоғаси сингари, ҳар эҳтимолга қарши, асбобни турли-туман амортизаторлар, предохранителлар, фильтрлар билан таъминлай бошлади. Асбобни жажжи-жажжи трубкачаларга ўхшаган яқинда чиққан эффектли қаршилликлар билан безатишни Новиков яхши кўрарди, у асбобда киши ақлига сиғмаган энг янги деталь ва схемаларни синаб кўрарди. Шундай пайтда у асбобга мурожаат қилиб, дуч келган сўзлардан ашула тўқиб хиргойи қиларди:

Шунчалар қўполсан
Ва маймоқ,
Ҳар ким сени
Қилади хафа.
Мана бу ғалтакчани
Алмаштириб қўямиз
Ҳозир.
Ва тезликда сен
Миқти бўлиб оласан,
Асло ўкинмайсан,
Қувватим кам деб.

Илгарилари гоҳ макет, гоҳ одам устунлик қиларди. Энди эса, макетдан имкон борича кўпроқ фойдаланиш мақсадида ҳамма бирлашди. Бу Одинцов таъбири билан айтганда «доно кўз»нинг синчиклаб қараш, текшириш даври эди.

Макет оўнгги марта синаб кўрилгандан кейин ўзингни шалвираб қолгандек ва гўё энди ақл юритишга ҳеч қурбинг етмайдиган лаёқатсиз одамдек ҳис қиласан.

Мана, конструктор ҳам келди. Афтидан, у асбобнинг қандай ишлашига заррача ҳам эътибор бермайди, лекин кишининг жиғига тегувчи жаҳл билан, нега бу контур чап томонга қўйилмасдан, ўнг томонга қўйилган, деб гап сота бошлайди. Бунинг сабабини ўзинг ҳам билмайсан. Бу ҳол сен учун барибирдек туюларди. Ҳали бу ҳам юз. У яна дросселнинг размери тўғрисида ёнди-биди қила бошлайди. Унга дросселнинг бў-

йини қисқартириб бериш керакмиш. Бу бемаъни одамнинг формулаларининг билан ҳеч ишн йўқ, умуман у ҳеч қандай олий математикани тан олмайди, дунёда фақат размерлар, табаритларнинггина тан олади.

— Шу ҳам асбоб бўлтимиз?— дейди у гердайиб афтини бужмайтириб.— Бу асбоб эмас, бир дарддисар. Ҳа-а, мен ана шу протоплазмадан конструктив буюм ясашим керак.

У, энг оғир иш менинг ҳиссамга тушди, деб ўйлайди. Шундан кейин миллиметрлар ва граммлар устида тортишув бошланади. Сизларнинг барча мулоҳазаларингиз, ҳаяжонларингиз, аллақандай кесакнича ё болт туфайли барбод бўлади.

Мана, ниҳоят Усольцев конструкторлар бюросидан биринчи чертёжларни олиб келади — шунда сен ўз асбобингни нақадар чиройли ва кўнгилдагидек бўлиб чиққанини кўрасан. Можаро ва тортишувлар унутилди, инжиқ конструктор ҳам сизнинг оилангизга қабул қилинади. Сиз унинг қалбида асбобга бўлган муҳаббатнинг кун сайин ўсаётганини ҳавас ва завқ билан кузата бошлайсиз.

Хуллас, сени устахоналарда қанчалик совуқ кутиб олганларини эсласанг, конструктор билан бўлган мунозаралар арзимас бўлиб туюлади. Устахонадаги одамлар кўпни кўрган, улар барча турмуш ҳодисаларини соддалаштиришни яхши кўради. Эбонит қатлами ўрнига улар албатта гетинакс солишади, нега бундай деб суриштирсанг, гетинаксни ишлаш осон дейдилар. Заказнинг муҳимлиги ҳақида гапирсанг, гўё эшитганмиз, ҳамма заказлар ҳам муҳим, демоқчи бўлгандек кўзларини сузиб тинглайдилар. Эҳ, конструктор билан ғалтакнинг аллақандай синчи тўғрисида тортишиб ўтиришнинг нима кераги бор экан, барибир мастер ўтган заказдан ортиб қолган эски усулдаги синчни қўяди-да. Сенинг ажойиб фикрларинг барибир барбод бўлади, уни расценка ва наряд каби қўпол тил билан алмашадилар, оқибат Усольцев ясаган ажойиб переключатель ярамас, хунук деб, уни ҳеч ким ишлашга олмайди.

Қутилмаганда тақдир биринчи марта сенга салқулиб қўяди: Саша қўшни лабораторияда пластмассдан ясалган янгигина қолип топиб юлади, ҳамма шу қолипга нитизор эди. Сен шу қолипни қўлга киритиш мақсадида ўша ерга кирасан. Қўшнилар сени совуқ қарши

оладилар. Уларнинг лабораториясига Сашанинг келиши, кейин сенинг ғайри-табiiий ҳолда самимий қўл сиқишиб кўришинг улар кўнглида шубҳа туғдиради. Сен старший инженер билан унинг сендан олган жадваллар тўғрисида музокара юритасан, майли, керак бўлса фойдаланавернинг, деб хушомад қиласан,— сен лаборант қиз эғнидаги сап-сарик хунук кофтасини тоза мақтайсан. Шу «муқаддима»лардан кейин, гўё тасодифан қолипни кўриб қолгандай бўласан-у, бепарволикни қотириб: «Ғалати қолип экан. Биз ҳам устахонага шунақасини буюртирган эдик»,— дейсан. Лаборатория эгалари заҳарханда қилиб жилмаядилар. Лекин сен ўзини уларга эътибор бермагандек тутасан. «Бу бизга тўғри келиб қолса ксрак. Усталар бизникини тайёрлаб берлунча қарз қилиб турунг, кейин, албатта қайтиб берамиз»,— дейсан. «Қанақа қилиб қайтариб беришингизни биламиз, — дейишадн лаборантлар. — Лампамизни олгандингиз, шу бўйи сув қилиб юбордингиз». Сен эса ўз лабораториянгда тез орада вакуум установкани ишга тушажаги ҳақида гапирасан. «Бизга энди установканинг кераги йўқ»,— дейишади.

Тортишув анча вақтгача давом этади. Чиқиб кетасан. Яна қайтиб кирасан. Ахир хиралик қилиб уларни кўндирасан. Қолип эгалари: палон-палон ўлчамларни ишлашда бизга ёрдам берасиз, олган лампаларни қайтариб берасиз, иккита кислород баллонимизни бизда жой бўшагунча, вақтинча ўз лабораториянгизга қўйиб турасиз, деб елкангга оғир вазифаларни юклайдилар. Сен ҳаммасига ҳам рози бўласан. Шундай бўлса ҳам қолипни дарров «ма» деб топшириб қўйиш уларга алам қилади. Улар энди қолипни бошқа кўрмасликларини яхши билсалар ҳам, уни бир ҳафтага берадилар. Қолип тантанали вазиятда устахонага олиб чиқиб кетилади. Шундан кейин ҳар бўш қолган пайтингда ўзинг устахонага кириб хабар олиб турасан. Сен ҳеч қандай сабабсиз, шунчалик, асбобнинг қандай ишланаётганини томоша қилгани кириб чиқасан. Устахонанинг тартиб-қоидалари қатъий — сенинг аралашинишга йўл қўймайдилар, аммо безовта бўлаётганингни биладилар. Сенинг тоқатсизлигингдан Кузьмич қанча минғирласа ҳам, барибир ич-ичидан севинарди, чунки ҳеч ким ҳолдан хабар олмайдиган «етим заказ»ни бажаришдан кўра шунақа иш кўнглига ёқарди.

Бир кун кечкурун устахонадан телефон қилиб қолдилар. «Бир келиб кетинг». — «Ўзи нима гап?» — «Қелсангиз биласиз», — дейди такрор Кузьмич. У шундай аниқ қилиб хавотирли оҳангда гапирадики, сен ҳамма ишларингни ташлаб, дарҳол устахонага борасан. Верстак олдида хомуш турган конструктор верстак устига жиддий тартиб билан тизилган деталларга тикилиб турибди. Ўзел ишламаётган экан. Умуман уни йиғиш қийин, бир амаллаб йиққанингда ҳам барибир ишламаяпти. — дейдилар. Нима қилиш керак? «Халтага солиш керак», — дейди Кузьмич. Унинг ҳам авзои бузук эди, шунинг учун чеҳрасида сунъий мулоимлик аломатлари акс этарди. У на сенга ва на конструкторга ачинади. Халтага солиш, деганингиз нимаси? «Халтанинг нима эканлигини билмайсиз?» — деб сўрайди Кузьмич меҳрибонлик билан. Кейин у газетани олиб, усталик билан уни воронкага ўхшатиб ўрайди. Мана сизга қоғоз халта, деталларни шунга солинг-да, кейин кетаверинг, оқ йўл сизга...

Ана шундагина сен гапга тушуна бошлайсан. Гап сизнинг бирон ерда аллақандай нарсани чалкаш қилиб юборишингизда эмас. Заказнинг муҳим аҳамиятга эгаллиги ва унинг тез бажарилиши шартлиги ҳақида гап сотгандан кўра, одамларни тўплаб асбобнинг қандай ишлаётганини намойиш қилиш, унинг нима мақсадларда қўлланилиши ҳақида сўзлаб бериш керак эди. Агар шу иш қилинса — устахона ходимлари ишингни бажаришга самимий киришади, ҳатто ўзлари ҳам янги-янги йўл-йўриқ кўрсатадилар. У пайтда улар сен билан ишнинг нархи ва оладиган пул устида тортишиб ўтирмасдилар, ҳатто сенга тақдим қилинган қоғоз халтани ҳам тортиб олардилар... Агар сен одамлар идрокининг энг нозик ерини топиб, уларда ўз ишингга ҳавас уйғотсанг, бир умр ақлингга келмаган фикрларни сенга айтиб беришлари мумкин.

Энг охирги кун — асбоб қуриштиш камерасида турган кун энг оғир кун ҳисобланади. Лабораторияда, кўпдан бери кутилган азиз меҳмонни қарши олиш учун — ҳамма нарса тахт. Эски макет полкага қўйилган. Эртага эрталаб сен устахонага кириб келасан-у, ўз гуруҳланган одамларнинг ҳаммасини устахонанинг ёпиқ эшиги олдида кутиб туришганини кўрасан.

Асбобни олгандан кейин, сиз уни то юрғизмагунча,

ундан кўзингизни узолмайсиз. Шу кунларда сенга бирон масала юзасида мурожаат қилиш фойдасиз. Очилмаган хатлар, ёзиб битирилмаган қоғозлар стол устида уюлиб қолади, телефонлар жиринглайвериб охири ўзи тўхтаб қолади.

Локатор ўқтиш-ўқтин тўхтаб, энтикиб ишлайди. Сиз никковингиз гўе бир-бирингизга одатланиб қолаётгандек бўласиз. Ҳали битмаган майда, кўнгилга тегувчи ишлар кўп, аммо бу орада локатор тарафдорлари, унинг дўстлари сони орта боради — устахона ишчилари ва конструкторлар тез-тез келиб туради, ҳатто қолипнинг собиқ хўжайинлари ҳам киришади. Булар ҳам сизга чин кўнгилдан ёрдам беришга тайёр, энди ҳеч ким асбоб талабини рад қилмайди, ҳеч нарсасини аямайди, ишчилиб локатор яхши ишласа бўлгани.

Қаранг-а, қандай чиройли асбоб! Жило берилган панелларидан лок ҳиди келиб турибди. Унинг ҳамма ёғи никель ва бўёқлар билан ярақлатилган. Экранларнинг кумушдек оппоқ филофлари, сигнал лампаларининг дўмбайган кўзлари — ҳаммаси гўзал. Зигирдай келадиган конденсаторларнинг усталик билан ўрнатилгани ва ҳар бир симнинг ғоят моҳирлик билан букилганини айтмайсизми. Тўғрилаш асбобларининг бандлари ёғдек майин айланади...

Кечки пайт асбоб тўсатдан яна тўхтаб қолади. Энди у батамом тўхтайди. Узил-кесил тўхтайди. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси бўлиб ўтган, шунинг учун сенга улар жуда даҳшатли туюлади, гўё алдақандай дарғазаб, қайсар одамнинг қўли сени пастга ағдариб юбораётгандай энди ҳамма ишни яна бошидан бошлаш керакдек туюлади. Йўқ, сенда ортиқча тоқат қолмайди. Бу алдақандай алғов-далғов тушга, даҳшатга ўхшайди. Ҳар сафар ҳам, мана битиб қолаёзди, деб турганингда яна ишнинг расвоси чиқади. Сенинг қалбингга ўзингга, ўз ишингга нафратли ғазаб туйғулари уйғонади. Йўқ, бу фақат бир минутли умидсизлик, холос. Ўтган аламли ва омадсиз кунлар сенда ўз таъсирини қолдирган эди. Ҳозир энг муҳими — жаҳл устида битта-яримта ишни чалкаштириб юбормаслик. Сен ҳаммани уй-уйига ҳайдаб юборасан, кейин ўзинг ҳам кетасан. Уйга борганингдан кейин, бекор қилдим, деб афсусланасан. Чунки на дам олиш ва на ухлашга сенда имкон бор. Радио орқа-

ли эшиттирилаётган оперетта бемазага ўхшайди, бошинг остидаги ёстиқ тошдек қаттиқ туюлади, чекаётган папирозинг ҳаддан ташқари аччиқ бўлади, миёнада эса палон детални тскшириб кўрмадим. пистон детални алмаштириб кўрмадим, деган сон-саноқсиз хом хаёллар канадек маҳкам ёпишиб олиб, тинчлик бермайди. Бутун тун мудроқ билан ўтади — хаёлда эса асбобдаги барча деталларни бирма-бир текшириб чиқасан. Йўқ, ҳаммаси тўғрига ўхшайди, ҳеч хато йўқдек...

Эртасига эрталаб Саша уятчанлик билан қилиб қўйган айбини бўйнига олади: у шошқалоқлик билан асбобга эски батареяни қўйган экан. У батарея бир неча йилдан бери ишлатилмай ётган экан, фақат ҳаммани ҳайрон қолдириб ва ўзи ҳам ажабланиб аввалига бир неча вольт ток бериб юборган бўлса керак. Сашадан аччиқланиб тина-гудурат қилиб ўтиришга ҳам вақт йўқ. Чунки эски батареяни янгисига алмаштириш билан асбоб бекаму кўст ишлай бошлайди. Ана шунда у ўзининг бутун яхши хислатлари билан ярақлаб кўрилади. Энди асбоб ҳар қандай найрангга ҳам дош беради, у ҳар қандай тўсқинликларни ҳам босиб ўтади. Унинг ҳар бир ҳаракатида кўпчилик томонидан киритилган фикрлар намоён бўлади: унинг ҳаракатида бир вақтлар ҳаракат принципи вояга етган пайтда сен киритган янгилликлардан бошлаб, ҳунар мактабини битириб чиққан Валерканинг хизматига акс этади, у асбоб учун яширин қулфли ажойиб ғилоф ишлаб ҳаммани ҳайратда қолдирган ёди.

Асбоб турган стенднинг тепасидаги полкада чанг босган макет турарди. Сен у макетга тикиларкансан, гўё бу асбоб билан босиб ўтган узоқ машаққатли йўлга ўгирилиб қараётганга ўхшайсан. Сизнинг ҳар бирингиз бу асбоб учун ўз умрингиздан бир қисмини фидо қилдингиз, бу асбобга сендан ҳам Новиков, Усольцев, Сашалардан ҳам аллақандай белгилар ўтган.

Аммо, шу узоқ йўлнинг бошидан охиригача бўлган давр ичида, сен фақат бир ёки икки марта қувончли, бахтли дамларга муяссар бўлдинг. У дамлар ҳам ғоят қисқа бўлиб, яна янги изланишлар, янги ташвишлар, тўсқинликлар қора булут сингари унинг юзини тўсиб олардилар. Гўё, ҳеч қандай қувончли дамлар бўлмагандек туюларди. Сен шунча кучингни нима учун сарф

қилдинг? Шу қилган ишларингга арзирликми?... Шошма, янги-янги кашфиётларга муяссар бўлдинг — шу бўлмайdimи? Ахир, ҳар бир янги детални яратиш оқибатида — бироқта янгиллик ўрганардинг-ку, миянгга янги-янги фикрлар кирарди-ку. Бу орада сенинг миянгда қанча-қанча янги ғоялар, мулоҳазалар пайдо бўлди. Сен ҳаракатнинг янги системасини текширмоқчи бўласан, сен қозонларни автоматлаштириш янги принципини ўйлаб топдинг... Аввалгига нисбатан яна кучлироқ, яна тажрибалироқ олим бўлдинг, сен энди ҳеч қачон ўз танлаган касбингдан афсусланмайсан. Айт-чи, ҳозир Сашани бир вақтлар сен билан биринчи схемани тузишга киришган, тентак, лалайган, довдираган йигит билан таққослаб бўладими? Усольцевин-чи?..

Орадан ўн беш йил, балки ўн йил ўтар. Мана аллақерда тош йўл бўйлаб авария машинаси кетяпти. Кузовида кўчага қараб Саша ўтиради, энди у инженер Александр Евгеньевич Заславский. Унинг сочлари сийраклашган, қаншарини ажин қоплаган. Ёнида Петяга ўхшаган биронта сепкил юзли бола ўтириши мумкин. Ёмгир ёғмоқда. Кузги сап-сариқ ўрмон узоқда ғира-шира кўриниб туради. Ўрмоннинг орқасида ўтказиш линияларининг баланд-баланд симёғочлари қад кўтарган. Бу сенга нотаниш бўлган йигитча этигининг учи билан бир вақтлар сен ихтиро қилган сири кўчган. кул ранг тусдаги локаторни туртиб ғудурлайди. (У пайтда бундақа локаторлар барча линия ва станцияларда ошиб-тошиб ётган бўлади.)

— Ахир қачон биз бу эски даҳмазани четга чиқариб ташлаймиз. Шу жалада узундан-узоқ йўл босгандан кўра, асосий пультда телелокатор ўрнатиш керак, вассалом. Аллақачон атом станциялари қурилиб ишга тушди-ю, ҳали ҳам шу локатор билан пол очиб юрамизми?

Саша, яъни Александр Евгеньевич эса, индамай кулиб қўяди, у локаторнинг ясалиш тарихини эслай бошлайди. Мана локатор ҳам эскириб қолди. Нима ҳам деймиз, ёшлик ўз йўлига ҳақ...

Локаторни биринчи марта тўла синаш муддати яқинлашаётган эди. Бутун лабораториянинг у бошидан бу бошига таранг қилиб симлар тортилган эди. Туш пайти. Октябрь ойининг охири. Қуёш нурида бу симлар тўқ-сарик тусда товланиб ярақлаб туради. Йўғон-йўғон

қора кабеллар илондек тўлганиб, столлар орасида чўзилиб ётарди. Саша никель билан ярақлаб турган лока-торни ҳадеб артар, тозалар, кейин яна артарди — бу энди макет эмас, балки чинакам локаторнинг биринчи нухаси. Саша Лобановнинг буйруқларини ғоят тезлик билан бажарарди. У бир ишни бажариб рапорт бергани заҳоти, иккинчи ишни бажаришга отланиб турарди. У қандай топшириқни бажармасин, қачон бу синовлар тугайди-ю, амалий ишга ўтамиз, деб ўйларди. Ақоига олиб, кўпдан кутилган ҳаяжонли дамлар яқинлашган сари Лобановнинг ҳаракатлари сузлаша бошлади; у қўлларини чўнтагига тиқиб, ҳуштак чалиб уйнинг у бошидан бу бошига бориб-келиб турар эди, ҳозир у лока-тордан бошқа ҳамма нарсага хайрихоҳлик билдирарди. Саша бир неча бор, гўё тасодифан бўлгандек, у билан тўқнаш келди. Лобанов лабораториядаги столларнинг ёнидан қандай эҳтиётлик билан авайлаб ўтса, Сашанинг ёнидан ҳам шундай ўтиб кетаверди. Усольцев минут сайин бурнини тортиб қўярди, Сашага унинг бу одати таниш эди. Бошқалар ҳаяжон билан папирос чекишар ё бўлмаса, қўлларини бир-бирига ишқардилар. Новиков кетма-кет ирис ер, Усольцев эса каттакон дастрўмо-лини олиб, ҳадеб бурнини қоқарди.

— Яна ул-бул керакми, Макар Петрович!— деб сўрарди ундан Саша.

Усольцев унга узоқдан тикилгандек қараб:

— Паяльникни кўп айлантираверма, синдириб қў-
йсан,— деб қўярди.

Саша хафа ҳам бўлмасди. Ўзи бу Усольцев тор рам-кадаги одам бўлгандан кейин унинг нимасидан хафа бўлсин.

Саша ҳам Лобанов сингари салмоқ билан чайқалиб юришни, «Қора кўзлар» ашуласининг оҳангини ҳуштак қилиб чалишни истарди, аммо у қанча хоҳламасин, ба-рибир ўзини хотиржам тута олмасди. Кеча Нина ғоят бепарволик билан локатор тўғрисида гап очди. Саша ортиқча мақтаниб юборган бўлса керак, Нина ачитиб узиб-узиб олди ва бўлажак синов пайтида унинг қан-дай вазифада бўлишини айтди. Тўғри, у ҳам бўш кел-мади: «Ҳар ҳолда сизнинг Тонковингизнинг яқин орада аҳволи чатоқ бўлади».—«Кўрамиз».— деди Нина. Шун-да Саша ҳам «Кўрамиз»,— деди. «Бекорга уриняпсан,— деди Нина.— Планни ошириб бажарган ё битта-яримта

нарсани кашф қилган одамларнинг ҳаммага ёқиши ҳақида фақат китобларда ёзадилар. Шахсан менга бундай ютуқлар таъсир қилмайди». Саша ундан кимга қочирик қилипсан, деб сўрамоқчи эди, аммо Нина унинг гапиришига имкон бермай, дарҳол Сашадан узоқлашиб кетди. Хотинларнинг найранги! Лесопаркка бориб келгандан бери Саша Нина билан ачинувчи ҳомий сифатида муомала қилар эди. Ҳеч нарса Нинанинг иззат-нафсига бу қадар қаттиқ теккан эмас. У аччиқланиб, ловиллаб кетар, аммо Саша у билан бамайлихотир, салмоқ ва эътиборсизлик билан гапиришарди. Одатда, уларнинг тўқнашиши жанжал билан тугар, шундай бўлса ҳам ҳар гал Нина биринчи бўлиб у билан гаплашишга баҳона ахтарарди.

Бугунги синов кўп масалаларни ҳал қилиб бериши керак эди. Нинанинг гапига жавобан яхши бир гапни ўйлаб қўйганди. «Албатта, севги масаласига келганда, сен ҳақсан, Нина, аммо инсон учун унга ишонган қиз афзалроқ».

Новиков билан Усольцев энг сўнгги марта асбобни текшириб чиқишди,— ҳеч нима унутилиб қолмаганга ўхшайди, фақат рубильникни босиб созлаш, бандини бураш керак, холос. Усольцев дастрўмолини чўнтагига солди.

— Хўш, нима дейсизлар,— деди Новиков,— бошласак ҳам бўлар-а!

Андрей локатор олдига келиб тўхтади, улар тўртовлари жим туриб бир неча секунд асбобга тикилиб қолдилар.

Новиков билдирмай Андрейнинг биқинига туртиб, кўзи билан Сашага ишора қилди. Андрей бош силкиди.

— Юргиз, Саша,— деди Новиков.

Шу пайт Андрей терс ўгирилиб олгиси, ё бўлмаса нариги хонага чиқиб кетгиси келди.

Сутдек оппоқ ялтироқ экраннинг ўртасида ям-яшил узун нур пайдо бўлди, у тинмай қимирлаб турарди. Саша аста-секин созлаш бандини бура бошлади. Ўткир зумрад тўлқин борган сари равшанроқ акс эта бошладди. Дириллаш деярли тўхтади, Саша жўрттага секин ҳаракат қилар — бу ажойиб дамлар узоқроқ чўзилишини, ундан мириқиб-мириқиб завқланиб олишни истарди. Ана, яна бир бурди, энди шкаладаги бўлинмаларни санаш мумкин.

Яшил найзанинг учи кабель шикастланган ергача қанча масофа борлигини аниқ кўрсатиб берди.

Саша ўрнидан турди. У, ҳозир ҳамма қичқиришиб, бир-бирларини қучоқлашса керак, митингга одам йиғилса керак, деб ўйловди. Митингда: «Комсомоллар ва партиясиз ёшлар номидан биз Лобанов группасининг кичкинагина коллективини муваффақият билан табриклаймиз...» деб нутқ сўзлашади деб ўйловди.

Аммо, бу тантанали вазият ўрнига, Усольцев қулоқни кар қилар даражада бурнини қаттиқ қоқиб, деди:

— Фақат бир бўлинманинг юздан бир бўлагига фарқ қилди.

Лобанов эса, гўё ҳеч нарса бўлмагандай, гўё оддийгина бир тажриба ўтказишгандай ҳорғин овоз билан: бўлинмаларни кўрсатувчи найза бир оздан сўнг оғиб кетмасмикин, текшириб кўринг, деди. У Новиковдан битта ирис олиб лунжига солди-да, кейин икковлари линеёка билан ҳисоблай бошладилар. Улар олдига Рейнгольд яқинлашиб, яна алланимани текшириб кўришни маслаҳат берди. Ҳеч ким ҳеч кимни қучоқламади ҳам, ҳеч ким йиғламади ҳам, ҳеч ким «ура» деб қичқирмади ҳам.

Баъзи бир майда нуқсонлар қолган эди, бу нуқсонларни тугатиш керак эди, албатта. Локатор нуқсонларини «тугатиш» вақтида, кутилмаганда ҳамма асосий ишларни Усольцев ўз устига олиб олган эди. У ҳам энди ўз мустақил фикрларини баён қиладиган бўлиб қолди. Энди у Новиковга ҳеч сўз бермасдан, ҳатто Лобановни ҳам ўз сўзига ишонтириб, айтган фикрида қаттиқ турарди. Ҳар қандай ишни такомиллаштиришга зўр бериб интилиши, ҳар бир икир-чикирни батамом тугаллашга ҳаракат қилиши билан Андрейни ўзига жалб қила олди. Тажрибакор ва эҳтиёткор Усольцев, Андрейнинг деталларга менсимаслик билан қараш одатини аста-секин йўқота бошлади. Усольцевни турли мулоҳазалар билан Рейнгольд таъминларди: у аҳён-аҳёнда аллақандай сирли синовни айтиб берар ва бу билан Усольцевни ҳам, Андрейни ҳам қизиқтириб қўярди.

Бу сон-саноксиз кейинга суриш баҳоналари Новиковнинг аччиғини келтирарди, у тезроқ дала синовига чиқишни талаб қила бошлади. Лобанов ҳар гал бу та-

лабни рад қиларди. Улар ўртасида тез-тез можаро бўлиб турарди.

Бир кун Новиков локаторга конденсатор танлаб ўтириб, паст кучланиш токида бутунлай ўзгача шакл ва ҳажмдаги электр разрядига эришди. Новиков ўзининг риюясизлиги, паришонхотирлиги билан бирга, олимларга хос белгиларга ҳам эга эди, у синчков, тушуниш қийин бўлган ҳодисаларга қаттиқ қизиқадиغان йигит. Аввалига у бу янги электр разрядини топиш ҳодисаси тасодифий бир ҳол бўлса керак, деб ўйлади, кейин тагин бир марта тажриба қилиб кўрган эди, яна ўша натижага эришди. Лобановдан сўраган эди, у бу ҳолни тузуқкина қилиб тушунтириб бера олмади. Ўзи эса китобларни тинтавериш, бу ҳақда ҳеч нарса топа олмади.

Лобанов, бу содир бўлган ҳодиса балки фан учун зўр аҳамиятга эгадир, деб ўйласа ҳам, Новиковга яна тажриба ўтқазишни қатъий тақиқлади. Кучларни бўлиш керак эмас эди. У Новиковга ўз кузатишлари тўғрисида институтга хабар беришни маслаҳат қилди — назариячилар текшириб кўришсин, лаборатория фанлар академияси эмас ахир, ўз чекимизни билишимиз керак,— деди. Унинг бу гаплари Новиковга таъсир қилмади. Усольцевнинг локатор устида қилаётган бемаъни уринишлари туфайли шундай ажойиб ҳодисадан воз кечсинми, ҳеч-да! Новиков Лобановдан жуда хафа бўлди. Андрей эса кўнглида уни аяса ҳам, аммо ўз сўзида қаттиқ турди. Ўзга ишни, унинг нақадар қизиқарли бўлишига қарамай, шафқатсиз равишда ўз эътиборидан четлашига қодир бўлганларидагина, улар ўз ишларида шубҳасиз, муваффақият қозонадилар. Андрейнинг ўзи ҳам кўпинча қандайдир янги бир схема ўйлаб топишга киришгиси келарди. Лекин у шундай пайтларда кўзларини чирт юмар, қулоқларини беркитар, бу фикрларни хаёлидан ҳайдар ва ўзини фақат бир нарса тўғрисида, локатор тўғрисида ўйлашга мажбур этарди.

Лобанов билан Новиков ўртасидаги гина-гудуратнинг зўрайишига сабаб, Лобанов «буюк кашфиёт»ларга ижозат бермаганлигидангина эмас, балки яна локатор устида ишлайвериш Новиковнинг жонига теккан эди. Кўпчилик ҳодисалар кун сайин камая борди, кўпинча текшириш ишлари ниҳоятда зерикарли ўтарди, улар характеристика кўчириш, точкалар бўйича процесс билдирувчи чизикларни чизиш, нега палон точка четга ке-

тиб қолганини аниқлаш ва бошқа шу сингари ишлар билан банд бўлардилар. Баъзан бирон точкани бир миллиметр берига силжитиш учун бир-икки кунлаб овора бўлишарди. Усольцев эса, гўё буюк бир нарса ихтиро қилгандек, оғзи қулоғида, бу қурт сингари ғимир-ғимир қилиб юриш, Усольцевнинг бўлар-бўлмасга севиниши Новиковнинг фиғонини чиқарарди. Саша Заславский ҳам Новиковга ўхшаб, бундай ҳодисаларни ёқтирмасди. Усольцев янгидан-янги текширувларни ўйлаб чиқарарди. Линияга чиқиш пайти яқинлашган сари улар ўзлари одатланиб қолган лаборатория тажрибаларидан ажралишдан қўрқардилар. Яна бирон нарсани яхшилаш, яна аллақайси нарсани ўзгартиш зарурдек туюларди, Андрей Новиковнинг қатъий қаршилиқ кўрсатишига қарамай, ишни тўхтатиб, яна текширувни бошдан бошлашга мажбур этди.

Лаборатория олдидаги кенг ҳовли омборга айланиб кетди. Усольцевнинг талабига биноан бу ерга каноп матога ўралган турли марқадаги кабель барабанлари бир ярим одам бўйи келадиган катта-катта ғалтаклар ва йўғонлиги бармоқдай келадиган ингичка кабеллар олиб келинган.

Усольцевнинг сустилик билан ишлашидан норозилик кун сайин орта борди. Ҳисобот-сайлов партия конференцияси яқинлашиб қолган. Борисов конференция очилгунча бир қатор ишларни, биринчи галда локатор битирилишини истарди.

— Эҳтиётлик — мардликнинг энг яхши белгиси, лекин улар буни тушунмайдилар,— деб шикоят қиларди Усольцев Андрейга.

Бу формула Андрейга ёқиб қолди. У ҳам бирдан ишни шошилтирмай қўйди. У нимани кутар эди? Ёй тажрибасида унинг схемаси синовдан қандай ўтганлиги ҳақида Григорьевнинг ахборотиними? Аммо Григорьев командировкага кетиб қолган, илмий-текшириш институтидилар, Тонковнинг одамлари синов қай тарзда ўтганини айтиб беролмайдилар. Балки, Андрейнинг ўзи бу асбобдан ҳамон гумонсираётгандир? Лекин синовни қанча кейинга сурса, шунча шубҳа орта бошларди. Ахир реал шароитда ҳар турли кутилмаган воқиалар содир бўлиши мумкин-да. Эҳтимол, ҳаммасига айбдор унинг чарчаганлигидир. Дарвоқе, у жуда чарчаган эди.

Андрей ўз ожизлиги ҳақида очиқ сўзлашга фақат

Маринагагина журъат эта оларди. Лекин у ҳам нима маслаҳат бера оларди дейсиз? Марина Андрейнинг дам олиши зарур эканлигини яхши тушунарди, албатта.

Бир кун у Андрейни театрға таклиф қилди. Шундан кейин суратлар виставкасиға, музейға таклиф қила бошлади. Андрей суратларнинг фарқиға қандай етиш мумкинлигини тушунмасди. «Қаранг, қандай яхши!»— дерди у, завқ билан, ё бўлмаса афтини бужмайтириб: «Бетайин, бемаза сурат» деб қўярди. Суратларни фарқ қилиш учун унингча шу сўзларнинг ўзи кифоя эди. «Хўш, бу суратнинг сизға нимаси ёқмади?»— деб инжиқлик билан суриштираверди Марина. Сўнг унинг ўзи рассомнинг иш услуби тўғрисида пичирлаб, қизғин ҳикоя қилар, Андрейни бир суратдан иккинчи суратға бошлаб ўтар, уларни ўзаро таққослашға мажбур этарди. Андрей унинг сўзларини завқ билан тинглар, лекин баъзан сўзларига эмас, ўзига тикилиб, қотиб қоларди. Шунда Марина дарҳол ўзини тутиб оларди.

Андрей у билан самимий, рўй-рост сўзлашишға қанча уринса, у ҳам шунча ўзини четға оларди.

У Андрейнинг самимийлигидан қўрқарди. Ҳам қўрқарди, ҳам хоҳламасди, чунки у яна иккинчи марта ишқ-муҳаббат йўлида хато қилиб қўйишдан қўрқарди. Ўз севган кишисидан ихлос қайтиш унинг учун беҳад даҳшатли.

У Вадим билан алоқани узишли мумкин эди, аммо ҳали ҳам учрашиб турар, азобланар, унга бағишлаган ўзининг дастлабки буюк муҳаббатидан ҳеч воз кеча олмасди. Андрей дачаға бориб қолган ўша кечаси Вадим билан Марина ўртасидаги муносабатнинг қандай тарзда эканлигини равшан қилиб кўрсатиб берган. Шу оқшомдан бошлаб Маринанинг Вадимға бўлган муҳаббати сўнишға бошлаган эди. Бунга, албатта, Андрейнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ, ҳозир ҳам Андрейнинг бунга алоқаси йўқ. Марина Вадимнинг «Ўз-ўзидан маълумки, мен сени севаман, албатта» деб айтган жирканч сўзларини, айниқса «Ўз-ўзидан маълумки» деб эътиборсиз оҳангда айтган сўзини ҳеч унута олмасди.

Бу талантли, келишган, сўзамол йигит энг муҳим нарсадан — қайноқ қалбдан маҳрум. У фақат шодликни қабул қиларди, аммо эвазига ҳеч нима инъом қилмасди. Унинг одати шунақа усти ялтироқ, ичи қалтироқ эди. У ҳар нарсаға зўр иштиёқ қўя олар, аммо севишни

билмасди. Марина бунга тушунар, шунинг учун яна қаттиқроқ азобланарди. Баъзан унга ўзи орзу қилган буюк гўзал муҳаббат йўқдай туйиларди. Балки, одатда ўзи шундайдир: эркак киши қизга ошиқ бўлиб, у билан яқинлашишга уринади-ю, кейин қизнинг қалбини ўзига қаратиб олгач, гўё шундай бўлиши керакдай, аввалги қизгин муҳаббат сўзларини унутиб юборар? — деб ўйларди у. Агар шунақа бўлса, Маринага ҳеч нима керак эмас. Андрей ўзи билмагани ҳолда Маринанинг кўнглида шундай хаёллар уйғонишига сабабчи бўлди.

Марина Андрей бошлаётган жиддий ва хавотирли муносабатларга беихтиёр қаршилиқ қиларди. Андрей бундан беҳабар, Марина унга ҳеч қачон Вадим тўғрисида гапирмасди. Андрейнинг қалбида эса Марина билан бўладиган муносабатни ўзгартиш орзулари кун сайин зўрайиб борарди. Улар орасидаги дўстона муносабат бир одат сингари бўлиб қолаётганга ўхшар, шунинг учун ҳам улар ўз ораларида шу дўстликдан бўлак ҳеч нима бўлмай қолмаслигидан қўрқарди. Бу нарса унинг кўнглидаги сўнгги умидни ҳам барбод қиларди. У Марина билан кескин суҳбатга журъат этолмасди. Унинг бутун вужудини чулғаб олган асабий умидсизлик ҳолати ишига таъсир қиладиган бўлди.

Андрей Борисовнинг, локатор устида ишлашни тезроқ тамомлаш керак, деб айтган сўзига кирмай аввалгидек ўжарлик қилиб, шошилмай ишлашда давом этаверди. У группа бўйича сусткаш Усольцевни ўзининг ёрдамчиси қилиб тайинлади, бу билан у ҳам Новиковни, ҳам Сашани ўзига қарши қилиб қўйди. Албатта, бу алпозда кўп ишлаб бўлмасди. Бир кун эмас, бир кун албатта тўқиниш содир бўлиши турган гап эди.

Лаборатория ходимларининг ҳаммаси бу машаққатли ишдан жуда ҳориган эдилар.

Мана, ниҳоят, тўқиниш содир бўлди. Бу ҳодиса Андрейга ҳажм ўлчовчи янги асбоб олиб келишган кунни юз берган эди. У бир парча юмшоқ тери билан ойна устига ўтириб қолган чангни артди.

— Мана бу жуда аниқ асбоб, — деди унинг елкасидан қараб турган Усольцев. — Эски асбобларнинг биттаси ҳам бунинг олдида ип эша олмайди. Бу асбоб билан локаторнинг баъзи бир асосларини аниқлаб олишимиз мумкин.

— Жуда тўғри,— тасдиқлади Андрей.

— Яна бошланди,— деди баланд овоз билан Саша.— Ишни кетга силташ ва пайсалга солиш министрлиги иш бошлади.

— Нима дедингиз?— деди Андрей паст овоз билан дўқ уриб.

Новиков Сашани четга суриб, олдинга чиқди.

— Андрей Николаевич, қизиқ, қачонгача ғалвир билан сув ташиймиз? Усольцевга қўйиб қўйсангиз, ишни яна бир йил чўзиши мумкин.

— Менчалик ишланг олдин, кейин...— деб гап бошлади Усольцев ва чўнтагига қўл тиқиб, дастрўмолини олди.

Новиков қўл силтади.

— Эски машмаша!— У Лобановга ўгирилди.— Мен аминманки, агар сиз ўзингиз бизнинг сўнгги вақтларда қилган ишларимизнинг том маъносига тушуниб етганингизда, аллақачон бу ишни тўхтатган бўлардингиз.

Андрей кўзларини сузиб, заҳарханда қилди:

— Шундай, жуда соз. Демак, бундан чиқди, мен ҳеч нарсасага тушунмайдиган бўлиб қолибман-да?

— Ҳар нима деманг,— деди зўрға ўзини босиб Новиков ва Андрейнинг кўзларига тик қарашга уриниб, бўйинини чўзиб гапира бошлади,— ҳар нима деманг, Усольцев кўнглига сиққанча сизнинг устингиздан ҳукмронлик қиляпти.

— Менинг устимдан?— Андрейнинг бурун катаклари титраб кетди.— Ким кимга ҳукмронлик қилиши билан ишингиз бўлмасин. У менинг ёрдамчим. Унинг буйруқларини бажаришингиз шарт. Сиз жуда кўп айтишадиган бўлиб қолдингиз.

— Сиз бўлсангиз... сиз бошқалардан талаб қилишга устасиз.— Новиков бўзариб кетди, аммо шу заҳотиёқ: «Ана кўрдингизми, мен ўзимни босиб олишни ҳам биламан»— дегандек, баҳузур оҳангда қўшиб қўйди:— Андрей Николаевич, шундай кетаверсак, берилган муддатда ишни битиролмаймиз.

Новиковнинг ҳамманинг олдида вазминлик билан ўзини тутта билиши Андрейни ғазаблантирди.

— Ишингиз бўлмасин! Ҳозир бу иш учун мен жавоб бераман.

— Нега энди ишимиз бўлмас экан?— деди Саша титроқ овоз билан гапга аралашиб.

— Сиз, Андрей Николаевич, ўзингизни жуда катта одам деб ҳисобламасангиз керак,— деди Новиков яна бўйинини чўзиб.— Биз ишлаётган асбоб сизники эмас.

— Бўлмаса, кимники? Сизникими? Уни сиз ихтиро қилдингизми?—деб бақирди Андрей, у оғзидан чиқаётган гапларни айтмаслик кераклигини яхши билса ҳам, ўзини тугулмай гапириб юборди.

Улар икковлари бир-бирларини айблаб, қизишиб кетишди, энди улар атрофда турганларга ҳам эътибор беришмас, бир-бирларининг сўзларига ҳам қулоқ солишмас эди. Борисов ўртага тушишга уринган эди, Андрей унга бир ўқрайиб қаради.

— Менга қара, сен ҳали... Сен танқидингни мажлис бўлганда қиласан. Бу ерда менинг буйруғимни бажаришинг керак.

— Мен бунақа буйруқни бажаришни истамайман...— Новиков тишларини ғижирлатди,— унинг нима демоқчи бўлганини бошқалар тушунди,—...буйруқ эмиш. Ортиқча ҳеч қандай ўлчовнинг кераги йўқ. Билдингизми? Мен буни исбот қиламан!

— Бунинг учун яна бир ҳафта вақтингиз кетади,— деди Борисов зўрма-зўракайига жилмайиб.

Андрей кучининг борица муштуми билан столга «гурс» этиб урди.

— Бас! Ҳеч қандай далилга муҳтож эмасман. Сиз, ўртоқ Новиков, агар бош тортсангиз, марҳамат... ариза ёзинг. Эвини қиламиз!— кейин сунъий осойишталик билан қўшиб қўйди:— ўртоқ Усольцев, шу бугуноқ ўлчашни бошланг.

У бурилиб ўз кабинети томон юрди. Ҳамма уни жим туриб кузатиб қолди.

У ўз кабинетида тўрт қадам бу бурчакка, тўрт қадам у бурчакка юриб турарди. Маҳбуслар ўз камераларида шунақа юрсалар керак. Новиков унга ақл ўргатармиш! Вой устабилармон-е!.. У эшик олдида келиб беихтиёр қулоқ солди. «Инженерлар» хонасидан одатдаги ғовур-ғувур гаплар, оёқ товушлари, сурилган стулларнинг овози эшитиларди. Новиков ариза берармикин? Ҳечқиси йўқ. ўрнига одам топамиз. Усольцев юраксизлик қилганга ўхшайди, ўзини қаёққа урарини билмаяпти. Э, муовин бўлмай... Агар Андрей ҳозир

«инженерлар» хонасига чиққудай бўлса, дарҳол орага кўнглингиз жимлик чўкади — Андрей буни биларди. Э, уларнинг кайфиятига ҳам эътибор бериб ўтирсинми энди? У кабинетдан чиқиб, ишнинг қандай бораётганини текширишим учун ҳеч нима халақит қилмайди деб ишонарди; аксинча, Новиков, Саша, хуллас у ердагиларнинг ҳаммаси ўзи қилиб қўйган айбларидан ийманшлари, поқулай вазиятда қолишлари керак! У стулга ўтириб, иш билан шуғулланишга уриниб кўрар, кейин тоқатсизланиб, яна ўрнидан туриб кетар ва яна ўйининг у бошидан, бу бошига бориб келарди.

У папирос чекиб, эшикнинг кесакисига сучиди. «Инженерлар» хонасида Нинанинг овози эшитилди.

— Сўраганинг билан берармиди бу қизганчиқлар.

У Майяга Саша Заславский устидан шикоят қилаётган бўлса керак. Ўзи Сашадан сўрашни хоҳламайди-ю, яна бермади, деб шикоят қилади. Йигитларда ҳам айб бор, Саша билан Новиковни Андрей огоҳлантириб: зикналик қилманглар, нима сўрашса ҳам йўқ деманглар, бўлмаса, Устинованинг ишлашига тўсқинлик қилишяпти, деб ўйлашлари мумкин деган эди-я.

Андрей эшикни энди итариб очиб чиқмоқчи бўлиб турган эди, шу пайт аллакимнинг шахдам-шахдам қадамлар билан тез югуриб кирган оёқ товушлари эшитилди.

— Қиз!— деб қичқирди Ванюшкин «инженерлар хонаси»да.

Андрей илжайди, эшик орқасида ҳам кулги ва табрик сўзлари эшитилди.

— Уч кило-ю икки юз грамм!— деди яна Ванюшкин.— Соат тўққиздан ўн икки минут ўтганда туғилди. Сизнингча қандай, оғирлиги етарлими? Майя Константиновна, нима овқат олиб борсам бўлади?

— Соғлиги қалай?

— Жойида. Шоколад олиб борсам бўладими? Беш плитка шоколад билан бир кило узум олдим.

— Шоколад олиб борса бўлади,— деди Нина жиддий оҳангда. — Узум тўғри келмайди.

— Сен қаёқдан биласан? Унинг гапига қулоқ солма, Ванюшкин,— деди Майя.— Узумни ҳам олиб боравер.

— Майли, мен бора қолай,— шошила бошлади Ванюшкин.

Андрей илгарилари ўз кабинетида доим жимлик

ҳукм суради, қўшни уйдан ҳеч овоз эшитилмайди, деб ўйларди.

Нина Ванюшкиннинг хотинига гул совға қилиб юборишни таклиф қилди.

— Шу ҳам гап бўптимиз,— деди Краснопевцев хўжалик ишига яхши тушунадиган одамдек.— Совға қилсак, тузукроқ бир буюм совға қилайлик-да.

— Бўлмаган гап. Совға бутунлай покерак нарса бўлиши керак,— деди Кривицкий.— Шундай совғалар кўпга чидайди.

— Ундай бўлса контрабас¹ оламиниз,— деди Новиков.— Қойил иш бўлади.

Андрей эшик олдидан нари кетди. У ажаблана бошлади: қандай қилиб Новиков, гўё ҳеч нарса бўлмагандай ҳазил қиляпти-ю, бошқалар баралла кулишяпти. Уларнинг ҳаммаси бир. Ҳамма Новиковни ёқлаб, Лобановни қоралайди. Кривицкий ҳам, ҳатто Борисов ҳам ўшаларнинг ёнини оляпти. Краснопевцев ҳам ўшалар томонида. Ҳамма ўртоқлари, ҳамма яхши ўртоқлари ўшалар томонида. Яна бояги можаро вақтида бошқача сўзларни айтганини сезгандай, ҳозир ҳам унинг хаёлига аллақандай нокерак, аламли, қайғули хаёллар киратганини сезар, аммо ўйламай туролмасди. У яна эшик олдида келди. Нариги хонадагилар янги туғилган меҳмонга қанақа аравача олиш тўғрисида тортишишар ва пул йиғишарди.

Наҳотки уни совға олиш учун таклиф қилишмаса?

У бир неча марта кабинетидан чиқиб, лабораториянинг барча хоналарига кириб санқиб юрди, лекин бир жойда тўхташга журъат қилолмади, у зора мени ўзлари тўхтатишса, деган умидда эди...

Тушки танаффус вақтида Нина билан Майя комиссиян магазинига аравача олгани кетишди, шундай қилиб ундан пул сўрашмади.

Иш жуда суст борарди. Нега Борисов кирмаётганикин? Э, жин урсин! Ҳеч гап айтмайман. Андрей Марианага телефон қилди. Афсуски, бугун кечқурун Марина банд экан. Андрей ўз ишлари тўғрисида унга ҳеч нима гапирмоқчи эмас, аммо у билан учраша олмаслигини билиб, унга ўз бошига тушган кўнгилсиз воқеаларни бирма-бир айтиб бергиси келди. Нега ишлар бу қадар бемазалашиб кетяпти...

¹ Контрабас — скрипкасимон катта чолғу асбоби.

Борисов унинг олдига кечқурун, ишдан кейин кирди. Андрей парижонлик билан ёзишда давом этаркан, унга бошини кўтариб ҳам қарамади.

— Эртадан кейин партбюро бўлади,— деди Борисов ўз одати бўйича ўтирмасдан ва Андрейнинг ёзишини тугатишини кутиб турмасдан.

— Менинг масалами кўрмоқчимсан?

— Локатор устида ишнинг боришини муҳокама қиламиз.

— Докладни мен қиламанми?

— Йўқ. Новиков доклад қилади.

Андрей жаҳл билан пишқири бошлади.

— Доклад қилишга унинг қандай ҳақи бор? Аввал ишлашни ўрганиб олсин, кейин доклад қилади.

— Новиков сенинг буйруғингни бажарди,— деди Борисов.

— Қилмай ҳам кўрсин-чи,— деди ғудурлаб Андрей.

Борисов сочларини силаб туриб, тўсатдан қизиқсиниб сўради:

— Ҳа, ҳалигидан...— у бармоғини қавода айлантира бошлади,— ҳатлаб ўтиш қийинми?

Андрей гапнинг нима тўғрида эканини яхши тушуниб турган бўлса ҳам, елкасини қисди:

— Нимадан ҳатлаш? Қаёққа ҳатлаш?

У, ҳозир Борисов уялганидан қизариб кетади, ўзини оқлашга уриниб, Андрейга ўйлаб иш қил деб гапира бошлайди, деб ўйлаган эди... Лекин Борисов индамай қоп-қора қошларини чимириб қўйди. Унинг узун ва катта бурунли чор бурчаксимон юзида қатъий бамайлихотирлик аломатлари сезилиб турардики, буни кўрган Андрейнинг кайфи бузилиб кетди. Борисов бир оз туриб, Андрей ортиқча сўз айтмаслигига қаноат ҳосил қилгандай, орқасига бурилиб, кабинетдан чиқиб кетди. Эшик орқасида унинг оёқ товушлари борган сари узоқлашиб, охири тинди.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

Ўша куни кечқурун Андрей Восстание проспектида Маринага тўқнаш келиб қолди. У Вадим Хотинский билан қўлтиқлашиб келарди. Андрей аввалига ўйлаб бир кўчага уриб кириб кетмоқчи бўлди-ю, кейин ўйлаб кўриб, қовоқ остидан кўзларини чақпатиб Марина то-

мон юрди. Марина ҳеч уялмай-нетмай узоқдан у билан бош силкиб сўрашди, кейин бирдан шўх табассум билан Андрейни тўхтатиб, Вадим билан таништирди. Марина бу икки йигитнинг қўл сиқишиб кўришишига тикилиб қараб турди: Вадим истеҳзоли ажабланишини яширмади, Андрей эса қайғули қиёфада пастки жағини олдинга чиқариб, энсаси қотиб, хириллаб кўришди.

— Юринг биз билан, айланайлик — Марина Андрейни қўлтиқлаб олди ва қаршилиқ қилманг, деб илтимос қилаётгандек, астагина унинг тирсагини сиқиб қўйди.

Улар учовлари кечки пайт сайил қилиб юрган одамлар орасидан аста ўтиб боришарди. Магазин витриналарининг шуъласи Вадимнинг нозик юзига тушиб турар, унинг ўткир бурун катаклари чеҳрасида жирканч гердайнш аломатларини ёритиб борарди. Андрей унинг олдида ўзини қўпол, дағал одам ҳис қила бошлади. Юзи кенг, чакка суяклари туртиб чиққан, оғзи катта, гавдаси қўпол, қўллари бениҳоят узун кўринарди... У ҳозир, Марина ҳам икковимизни таққослаётган бўлса керак, деб ўйлаб, руҳан азобланарди.

— Мана бу қаҳвахонага жирайлик, — деб таклиф қилди Вадим.

Ҳозир Андрей улар билан хайрлашиб, ўзининг ёлғизлигидан аччиқ завқланиб ёмғир шувалаб турган пайтда шилта кўчалар бўйлаб қайтиб кетиши керак эди. Ҳаётда шундай бахтсиз кунлар ҳам учраркан. Лекин у ўзини ноқулай вазиятга солаётганини сезиб турган бўлса ҳам, Вадим ва Марина билан бирга қаҳвахонага кирди.

Қаҳвахонанинг пастаккина димиқиб кетган залида столлар жуда зич қилиб қўйилган эди. Бурчакда, кичкинагина эстрада сахнасида оркестр музыка чаларди. Улар яшил духоба билан қопланган ложалар ёқалаб ўтиб борардилар. Олдинда Вадим, унинг кетидан Марина, охирида Андрей борарди. Вадим бўш стол ахтарарди. У ялқовлик билан юриб, залнинг бу бошидан, у бошига ўтаркан. ўзига тўла ишонган ҳолда ҳеч кимга йўл бермасди. У йўл-йўлакай аллакимга илжайиб бамайлихотир қўл силтаб қўйди. Вадим одамларнинг унга қизиқсиниб қарашини зарурий бир ҳол деб тушунарди. Аксинча, агар одамлар эътибор беришмаса, у

албатта ажабланган бўларди. Ахири бир бўш стол танлаб, меню дафтарчасини очиб, уни Маринага узатди.

— Нима ичасан?— деб ишонч билан сўрарди у.

У Марина билан санлашиб гапирарди. Андрей уларнинг яқинлигини алам билан ёдга оларди.

Вадим елкасини Маринанинг елкасига тираб, рўбарўларида ўтирган артистлар ҳақида қизиқ нарсаларни сўзлай бошлади. Унинг нам лаблари Маринанинг юзига тегай-тегай деб турарди. Марина артистлар томонга қия боқиб, гўё Андрейнинг хомуш бўлиб ўтирганини пайқамагандай илжайарди.

Вадим рюмкаларга вино қўйди. Унинг ҳаракатлари жуда бежирим эди. Андрей галстукни у сингари эркин ва чиройли тақишни, рюмкани назокат билан ушлашни билмасди.

Вадим Андрейнинг индамай хўмрайиб ўтирганига аҳамият ҳам бермади, унинг ҳазил гапларига Андрей кулмаганидан хафа ҳам бўлмади. Андрей эса Вадимнинг хатти-ҳаракатларидан завқлана олмагани учун, ўзининг у сингари бежирим кийини олмагани, унга ўхшаш сўзлай олмаслигидан пешонаси тирпишиб нафратланиб ўтирарди. Бу нафратланиш Андрейни яна бадтарроқ азоблар, гўё унинг қўл-оёғини кишанлагандек бўларди.

Рюмкаларни чўқиштиришди. «Дўстлик учун»,— деб таклиф қилди Марина. Вадим гўё илтифот қилаётгандек Андрейнинг кўзига тикилди ва нам лаблари ёйилиб, илжайгандек бўлди, у бу илжайишни билан: «Э-ҳа, сиз ҳам шу ердამидингиз, хўп майли, менга халақит қилмайсиз, халақит қилмайсиз ҳам»— деяётгандек бўларди.

Андрей винони бир хўплаб ичиб, рюмкани столга қўйди-да, қўлларини стол тагига олиб, бармоқларини чалиштирди.

Агар Вадим Андрейдан хавфсираганида, унга рашк келганида ёки Марина олдида ўзини унга нисбатан яхшироқ қилиб кўрсатишга уринганида эди, унда Вадимнинг бу хатти-ҳаракатлари тушунарли бўларди. Лекин у Андрейга Маринанинг ўзиники эканлигига ва бундан буён ҳам ўзиники бўлишига қатъий ишонган одам сингари эътиборсизлик билан тикиларди. Улар икковларининг самимий яқин муносабатда эканликларидан энди Андрей шубҳаланмасди. Лекин айни вақтда,

бу бепарво одам ўз яқинлик алоқаларини унча қадрламаслиги, аксинча, бошқани севишга инсбатан кўпроқ ўзини азизлаши яққол кўзга ташланиб турарди. Унинг ана шу қиёфаси Андрейни айниқса кўпроқ ғазаблантирарди. У ҳозир Марина учун жуда қаттиқ таҳқирланган эди.

Скрипканинг янгроқ овози рюмкаларнинг жиринглаши билан ҳамоҳанг бўларди.

Никелланган пичоқ чироқ нуруни экс эттириб, Маринанинг қоп-қора кўзларида чақнарди. У ҳали ҳеч қачон Андрейга бу қадар гўзал кўринган эмас.

— Нега бугун маюссиз?— деб сўради Марина мулойимлик билан Андрейдан.

— Қорним оч,— деди Андрей.— Ҳалигача яични-цани олиб келишмаяпти.

Вадим илжайди. У мунофиқона илжаяётганини яширишга ҳам уринмасди. Марина Андрейга тикилди, бу билан у Андрейнинг қачон ўзини босиб олишини кутаётганга ўхшарди.

— Қурилишдаги прораб эсингиздами, Андрей?— деб тўсатдан сўраб қолди Марина.— Уйнинг карнизини бошқатдан қурди!

— Шундай бўлиши керак, доим айтганингизда шундай қатъий турунг,— деди хомушлик билан Андрей.

Вадим зерикиб атрофга алангларди. Кейин у узр-сўраб ўрнидан турди ва қўшни стол олдига бориб ўз танишлари билан алманималар тўғрисида гапириша кетди. Кейин, ўгирилиб Маринани чақирди. Марина, улар олдига борди, Вадим уни дўстлари билан таништирди, кейин ҳазил-ҳузул гап бошланди, эркаклар илжайиб, Маринани бошдан-оёқ кўздан кечира бошладилар.

Марина бирдан қизариб кетди ва тезда ўз жойига келиб ўтирди. Вадим ҳам қайтди. У яна вино қуйиб, хаёлчанлик билан ўз рюмкасини кўтарди.

— Шошманглар,— деди у кутилмаганда, гўё аллақандай овозларга қулоқ солаётгандай. Рюмкасини қўйиб, паришонхотирликда бармоқ учлари билан пешонасини ишқалади. кейин қиёфасини ўзгартмасдан, оҳиста чўнтагидан чарм қопланган хотира дафтари билан қалам олиб, шоша-пиша расм солди. Қоғозда қишлоқ жоттеджининг¹ расми, унинг томи устидаги минораси ва кенг дераза пайдо бўлди.

¹ Қубба шаклида қурилган бино.

— Мени кечиринг,— деди Вадим қувноқ оҳангда.

— Сенга ёқадими, Марина?— У расм солинган варақни йиртиб, Маринага узатди. Расм чиндан ҳам моҳирлик билан ишлангап эди.

— Ёқимли. Жуда ёқимли,— деди Марина хаёлчанлик билан.

Андрей жаҳл билан товада қолган яичницани вилка билан сидира бошлади. Энди уни фақат бир нарса қизиқтирарди: қандай қилиб мендан қутулиб, ўз Вадими билан кетаркин?— деб ўйларди у. Маринанинг шундай қилишига у ҳеч шубҳаланмасди.

Улар қаҳвахонадан чиқиб, проспектни кесиб ўтдилар-да, чала ёритилган хиёбон бўйлаб юриб кетдилар. Ҳаво совуқ, орқадан нам шамол эсар, чириган япроқлар ва ёмғир иси бурунни қитиқларди. Марина пальто ёқасини кўтариб олди, энди Андрей унинг фақат бурун учинигина кўра оларди.

— Тўкилаётган япроқлар поэзияси.— Вадим бошини юқори кўтарди.— Қаранг, қоп-қоронғи осмонда оч бинафша ранг булут парчалари сузиб юрибди-я. Мана бу дарахтзор эса осмондан ҳам қоронғи, зулмат билан қопланган. Қизиқ, санъатдан беҳабар киши кўзга илашмайдиган ана шу зулматнинг турли-туман рангга нақадар бойлигини сеза олармикин?

Марина бирдан кулиб юборди.

— Нега куласан?— деди Вадим.

— Ўзим... Андрей, сизга шунақа тун ёқадими?

— Бунинг нимаси яхши, шилт-шилт ёмғир, кўнгилни ғаш қиладиган ҳаво,— деди Андрей жаҳл билан.

Орага ноқулай жимлик чўкди.

— Нега бу қадар дағал гапирасиз,— деди Вадим.

— Ҳар нарсадан ҳам гўзаллиكنи ажрата ола билиш керак.— У жилмайди.— Афсуски, орамингда кўпчилик одамлар олам гўзаллигини кўришдан маҳрумлар. Биз шабкўр бўлиб қоляпмиз, фақат оқ билан қоранинг фарқига бора оламиз. Гўё ҳаётни поэтик қабул қиладиган аъзоларимиз сезиш қобилиятини йўқотгандек туюлади. — У Андрей томонга ўгирилди, аммо унга эмас, Маринага тикилиб турарди.— Аёлларнинг момик ва иссиқ бадани, кечки қуёш шафақлари, оддий дарё шалоласининг орамбахш куйлари ҳаётдаги бундай нозик туйғуларни биз энди ҳис қила олмайдиган бўлиб қолдик. Қиздирилган пўлат қуймасининг иссиғи дейишса ё бўлмаса,

ҳалиги, нима эди, ҳа... гидростанциянинг босим кучи де-
йишса, дарров тушунамиз.

— Бундан ўттиз йилча бурун,— деди Андрей —
бир инглиз файласуфи Вертернинг кўз ёши ёки оқ кў-
мир талаб қилиб чиққан эди!

Вадим бетида япроқлар сузиб юрган кўлмак сувни
айланиб ўтди.

— Албатта, Вертер биз учун ўтмиш сарқити бўлиб
қолган,— деди маъюслик билан Вадим барабар оёқ
ташлашга уришиб.— Афсуски, биз у сингари сева ол-
маймиз. Биз яхши кўрган қизимизнинг туғилган кунига
совға қилиб логарифма жадвалини олиб келамиз...

Марина мижжа қоқмай узоққа тикилиб турарди,
кўтарилган пальто ёқаси устидан фақат чақнаб турган
кўз қирлари кўринарди.

Андрей қўлини Маринанинг қўлтиғидан силтаб тор-
тиб олдида, оёқларини кериб, Марина билан Вадим-
нинг олдини тўсиб тўхтади. Улар икковлари Андрей
қаршисида қўлтиқлашиб туришарди. Тузук, бир-бирига
мос тушибди! Ҳозир учинчи одам ортиқча. Бугун содир
бўлган барча кўнгилсиз воқеалар бир тугун бўлиб,
унинг кўксига тошдек ботарди. Андрей чўнтагидан эс-
ки бир тугмани тимирскилаб топди, сўнг тугмани бар-
моқлари шундай жаҳл билан қисдики, икки бўлак бў-
либ, ўткир қирралари кафтига ботди.

— Менга қаранг, сиз...— деди у Вадимнинг иягига
тикилиб.

Вадим совуққонлик билан иржайиб унинг сўзини
бўлди:

— Сизда от кучи кўпроқ, албатта.

Андрей ўзини мардона тутар, кўкрак жериб турарди,
шунинг учун у ўз хулқи-атворидан бир лаҳза уялиб
кетди, лекин кейин бу кеча содир бўлган барча таҳқир
ва ҳақоратни бирма-бир ёслади.

— Тўғри, менинг кучим кўп,— деди у, чўнтагидаги
тугма бўлақларини ўйнаб.— Шунинг учун ҳам сиз би-
лан бошқача муомала қиляпман. Сиз бу ерда поэзия-
нинг ранги тўғрисида гапирдингиз. Ўзингиз ранг деган
нарсанинг нималигини биласизми? Неча хил рангни
биласиз? Йигирматами? Юзтами? Мен миллионлаб
ранг-тусни биламан. Ахборотингиз учун, бизда спектро-
скоп деган асбоб бор, инсон бу спектроскоп орқали
минглаб рангларнинг фарқига бора олади. Инсон кўр

эмас! Мен сизнинг заҳарли «биз» деган сўзингизни, бу «биз» сўзи билан кимларга ишора қилмоқчи бўлганингизни тушундим. Бизга раҳмингиз келмай қўя қолсин. Инсон ҳозир пўлат қуймаси орасида нима бўлаётганини кўрадиган, Марсдаги ўсимликлар ҳаётини ўргана оладиган бўлган. У радио тўлқинлари орқали ойни топишти. Аммо бу, сиз эслаган уфқ шафақлари ва жилоларни... ўрта асрдаги ошиқ беқарорлар ҳам сўзларди... Бундан чиқди, ҳаётда ундан тузукроқ ҳеч нима йўқми? Нима, биз ўша ўрта аср ошиқ беқарорларича эмасмизми? Сизнинг фикрингизча, поэзия фақат айрим шахслар учунгина хосми? Бекор айтибсиз! Поэзия ҳозир минг марта бой. Бу айниқса бизнинг мамлакатимизда ривожланган. Мен ҳам жилоларга тикилиб, уни зўр бериб томоша қилишим мумкин, аммо мен учун ўртоқларим иродаси билан бўйсундирилган дарё стихияси гўзалроқдир. Очигини айтсам, сизнинг ўша ўрта асрлик махсус шахсларингизнинг тасавври ғоят паст. Ахир улар, бизнинг атрофимизда, мана шу ерда,— Андрей қўлларини ёйди,—радио тўлқинлари янграётганини, дикторларнинг турли тилларда гапираётганини, оркестрлар гумбураётганини тасаввур қилишга қурби етармиди? Эшитяпсизми? Сизнингча, қуёш нурининг оғирлиги қанча келади?

— Қуёш нури дейсизми?— деб сўради Марина.

— Ҳа, Лебедев деган бир физик ўтган эди, у қуёш нурини тартиб кўрган. Чинакам шоир ана ўша эди.

Марина юзини ёқаси билан буркаб турарди. Унинг юзи тошдек қотиб қолди. Андрейга у бегонадек туюлди. Гўё Марина бегона аёл эди-ю, мана бу қабиҳ, жирканч одам у билан ёнма-ён турарди. Андрей бирдан гапдан тўхтади, у айтмоқчи бўлганларининг юздан бир ҳиссасини ҳам айтмаганини сизди... Қани энди, у ҳам Вадим сингари чиройли гапиришни билса эди! Унинг қалбида талпиниб турган бу фикрларни у қандай баён қилсин! Лаънати нўноқлик!..

— Нақадар завқли!— деди Вадим ясама жилмайиб.

Андрей унинг гапини эшитмади. Унинг қалби бўм-бўш бўлиб қолганга ўхшади.

Кейин учовлари ҳам яна жимгина юриб кетдилар. Трамвай тўхтайдиган ерда Марина бирдан деди:

— Мени кечиринглар... Негадир бошим оғрияпти.

Кейин у орқасига ўгирилмасдан, югуриб бориб трамвайга чиқиб олди.

Андрей билан Вадим иккаласи қолди. Улар нима тўғрида гапиришишни билмай, ўнғайсизликдан бўлак ҳеч нима сезмасдан қаққайиб туриб қолишди. Вадим елкасини қисди-да, такси машиналари тўхтайдиган жойга кетди. Андрей орқасига қайтди.

Ширма орқасида Софочканинг беш яшар қизи ухлаб ётарди, шунинг учун Марина билан Софочка пичирлашиб гапиришарди. Бу пичирлашлар ҳам ва бошқа нарсалар ҳам Маринага халақит берарди. У туфлисини ечди-да, тахта супа устига чиқиб, тиззаларини қучоқлаб ўтирди, кейин ўнг оёғини букиб остига олди, яна бир оздан сўнг юзини кафтига қўйиб ётди, хуллас, у ўзи учун қулай вазият топа олмасди:

Софочка кўзгу олдида туриб сочларини тарарди.

— Ахир сенга Андрейнинг нимаси ёқиб қолди? Нима деди ўзи у?— деб сўради Софочка.— Ҳеч кутмаган эдим-а...

— У ўз физикаси тўғрисида... Очиғи, мен унинг гапларини такрорлай олмайман.— Марина жўзларини юмди. — Шунда сен унинг чехрасига қараганингда эди. Мен унинг шунақалигига... ҳеч шубҳа қилмаган эдим. Биласанми, гўё мен унинг самимий қиёфасини кўргандай бўлдим.

— Шундай бўлса ҳам, тушунолмайман, Вадимнинг нимаси ёмон?

Марина гулли ёстиқчани мижиғлаб, ўрнидан туриб кетди.

— Биласанми, ишим чатоқ бўлганида, мени ишдан бўшатмоқчи бўлган эдилар, эсингдами, қабул қилиш актига қўл қўйишдан бош тортган эдим-ку, шунда мен Вадимнинг олдига борган эдим. Менга ҳеч нарсa керак эмас эди, фақат бир неча яхши сўз эшитсам бас эди... Менга хайрихоҳлик билдирармикин, деб ўйлаган эдим. Дунёда ёлғиз эмасдирман деб борувдим... У бўлса... Ётиб қолишни таклиф қилди. Биласанми, ўшанда кўнглим муздек совуб кетди...

Улар икковлари анча вақтгача жўзгуда бир-бирларига тикилиб ўтирдилар, Софочка астагина жилмайди.

— Вой тентак қиз-э. Йигитларнинг ҳаммаси ҳам шунақа бўлади-да.

— У совуқ. Севмайди. У севишни билмайди. У фақат олишни, аммо ҳеч нарса бермаслики яхши кўради.

— Қўй, жонгинам,— деди Софочка маслаҳатгўйлик билан,— булар ҳаммаси телбалик. Андрейни Вадимга ўхшамайди, деб айтиб бўладими?

— Йўқ, бу мумкин эмас... Йўқ!

— Сочим тўжиляпти,— деди Софочка хўрсиниб. У тароқни улоқтириб, бирдан дугонасига ўгирилди.— Эркакларга ўз куёвинг деб қарасанг, улар бутунлай ўзгача кўринади. Мен ҳеч нарсага юзаки қарамайман. Андрей, чиндан ҳам ажойиб йигит, аммо унга ўхшаган инженерлар сон мингта. Вадимнинг эса келажаги порлоқ. У жуда қобилиятли. Кейин, хотинбоз ҳам эмас. Совуқ, совуқмиш,— масхара қила бошлади у Марина. —Ҳеч ким ҳам умрининг охиригача сен билан қучоқлашиб ўтирмайди. Уни қўлга олиб олсанг, ипакдек майин бўлади қолади. Яна нима керак сенга?

— Гапни ўринлатдинг... Сенга гапириш осон,— деди Марина, лекин шу заҳотиёқ оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди. Софочка қўлларини боши устига қўйди. Унинг қўғирчоқники сингари чехраси дарҳол сўниб, қариб қолгандек бўлди.

— Ҳа, менга гапириш осон. Негаки, мени ҳеч ким хотинликка олмайди. Болам билан менинг кимга керагим бор?

Марина тахта супадан сакраб тушиб, сарпойчанглигича югуриб келиб Софочкани қучоқлаб олди:

— Мен тентакман... Мени кечир... Қўй, бас қил..

Ана, тили қичиганликнинг оқибати!

Софочка техникумда ўқиб юрганидаёқ ўз ҳамкурсига турмушга чиққан эди. Эри техникумни битириб, институтга кирди. «Майли,— дерди Софочка,— қизимизни болалар боғчасига берамиз. ўзим хизматга кираман, бир амаллаб кунимиз ўтар». Унинг эри Костя жуда асабий йигит эди, уйда тик этган товуш чиқса ҳам ёқтирмас эди. Баъзан бола ўжарлик қилиб йиғласа, Софочка эрига халақит бермаслик учун боласини кўтариб чиқиб кетар ва боғчада соатлаб зерикиб ўтирарди. Айниқса, қиш пайтида қийин бўларди. Аҳён-аҳёнда эри уни овутиб: «Диплом ёқлаб олсам бўлгани, кейин сен ҳам ўқийсан. аҳволимиз яхшиланиб қолади»,— дерди. Унга яхши пальто, яхши костюм керак эди, Софочка пул топиш учун

уйига чертёж олиб келиб чизарди. У хунук бўла бошладди, озиб-тўзиб, тез-тез касал бўладиган бўлиб қолди. Костя диплом лойиҳасини ёқлаб бўлгандан кейин хотинига шундай деди: «Афтингга қара, кимга ўхшаб қолдинг. Бунақа хотин менга тўғри келмайди». Софочка ибораси билан айтганда бу сийқаси чиққан воқеа эди.

— ... Энди мен ўзим ҳам эрга тегмайман,— деди Софочка.— Хоҳласам битта-яримтани топа олмасмидим? Топардим! Фақат энди ақлим жириб қолган. Ҳозир эса марҳамат. Ҳеч кимдан камлигим йўқ. Эркин қушман. Фақат...— унинг овози титраб кетди.— Зойкага, албатта, ота керак. Лекин, эр топишга қараганда, унга ота топиш оғирроқ.

Улар анча вақтгача бир-бирларини қучоқлашиб жим ўтирдилар.

— Йўқ, Андрей бутунлай бошқача... Ўзим ҳам билмайман, унинг нимаси менга.. Сен балки.. у ҳам менга сира ёқмайди, у билан ҳам ортиқча учрашишни хоҳламайман...— Марина юзини ёстиққа қўйиб ётди. Ёстиқнинг тўри юзини тимдалади. Софочка меҳрибонлик билан унинг бошини силарди.

— Мен,— деди Марина,— муҳаббат анчайин ўткинчи нарса, унга парво қилмаса ҳам бўлаверади, деб ўйловдим...

— Биз хотинларга муҳаббат билан эрга тегнш зарар, Марина.— деди секингина Софочка.— Мениб олишади..

— Андрей бўлса, менга қўл тегизгани ҳам қўрқади. Биласанми у мени қўлтиқлаб юришдан ҳам тортини.

— Менга ўхшаб хор бўласан.

— Энди нима бўлади-а?— деди Марина. У бошини кўтарди, пешонасида, юзларида ёстиқ тўридан қип-қизил из қолган эди.

— Сен менинг гапларимга қулоқ солма.— Софочка бирдан пиқ-пиқ йиғлай бошлади.— Мен ҳаммани ўзимга ўхшатмоқчи бўламан. Сен сев. Менга барибир.

Икковлари тахта супага ётдилар. Кечаси Марина уйғониб кетди. Ташқарида ёмғир ёғарди. Кўча фонарларининг хира нурида ёмғир томчилари ялтираб кўринарди. Марина оёқларини чўзиб керишди, оёқ учлари кўрпанинг муздек совуқ четига тегди. «Тўғри, у ҳали менинг Вадим билан муносабатимни ўйласа керак...— деб хаёл сурди

табассум билан Марина.— Лекин менга ҳеч ким керак эмас. У менга ҳеч телефон қилмаса ҳам сира соғинмайман... Шундайку-я, ҳар ҳолда у...»

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

Долгин Лобанов билан унинг группаси ўртасидаги жанжални эшитиб, Борисовга бу ишнинг муҳокамасини парткомга оширишни сўради. Борисов бундай ёрдамни қатъий равишда рад қилди. Лобановни ҳар томондан қийнашга ҳеч қачон йўл қўймайди. Ўзимиз, ўз лабораториямиз партбюросида текшириб кўрамиз.

Борисов биринчи марта ўзини Лобановдан кучлироқ ҳис қилган эди. Бунинг сабаби, Андрейнинг ноҳақлигидагина эмас, балки яна бутун коллектив Борисов, Новиков ва Сашаларнинг тарафида. Лобанов ёлғиз ўзи қолди, у ўзининг мағрурлиги ва чидамлилигига қарамай, анча бетоқат, нажотсиз эди.

Бироқ, бюро мажлиси яқинлашган сари, Борисов ҳам кўпроқ ҳаяжонлана бошлади. Бюро аъзолари Лобановни койишга қурблари етармикин? Улар унинг иродаси ва обрўсига қарши турулармикинлар? Мисол учун механик Жуковни олайлик. У сиртқи институтнинг иккинчи курс студенти, фан кандидати Лобановнинг ҳар бир сўзи унинг учун қонун. Бошқалар учун ҳам ўз бошлиқларининг юзига оёқ босиш осон эмас. Бюро аъзоларидан фақат Майя Устинова Лобановга очиқдан-очиқ қарши тура олади, лекин у ҳозир Лобановнинг ишини кейинга суришга интилишини маъқуллаши унинг учун фойдали — шунда унинг группаси олға ўтиб кетиши мумкин. Хуллас, Борисовнинг ҳаяжонланиши учун сабаб кўп.

Бюро Новиковнинг локатор тўғрисида ахбороти билан бошланди. У диаграмма чизиб, унда сўнгги икки ой мобайнида локатор устида ишлаш қандай натижа берганини намоён қилди.

Диаграмманинг қийшиқ чизиги борган сари пастга шўнғиб, охириги нолга бориб тақалган эди. Новиков шундай деб айтди ҳам: «Амалда, эришилган янги хулосалар нолга тенг». У фақат фактлар тўғрисида тўхталиб ўтди, Лобановнинг хулқи, ўзининг ундан аччиғлангани тўғрисида чурқ этиб оғиз ҳам очмади. Андрей агар иложи

бўлса «Қизишиб кетибман, ортиқча гапириб юборибман» деб айта олса қанча енгил бўларди. Ахир ҳозир унинг энг нозик ерини дўппослашаётган эдилар. Бу аёвсиз ва қув тактикани Борисов ўйлаб чиқарган бўлса керак, деб ўйларди Андрей.

Бюро аъзоларининг ҳар бири ҳам аслида Андрейга тобе эдилар. Андрей уларнинг ҳар бирига буйруқ бера олар, унинг буйруғини сўзсиз бажаришларига ҳам одатланиб қолган. Лекин бу ерда уларнинг биттаси ҳам унга бўйсунмасди, бу ерда улар партия иродасини амалга оширардилар, улар бу ерда Андрей устидан ҳукмрон эдилар. Андрей ҳозир уларнинг кучи ва ҳукмронлигини маъқулларкан, улардан қўрқарди ва айни вақтда қувонарди ҳам, чунки, қанча қаттиқ уришсалар ҳам, уни нима тўғрисида айбласалар ҳам, энди у ёлғиз эмас. Бу ёлғизликда ўтган икки кун шундай оғир, шумшук бўлиб, гўё икки ойдек ўтди. Энди бу жирканч ёлғизлик ҳолати тугади. У ўзининг партия аъзоси эканлигини ҳеч қачон бу қадар яхши ҳис қилмаган эди. Фақат шу ҳиссиётнинг ўзи унинг ёлғизлик тўғрисидаги хаёлини барбод қилган.

Шундай бўлса ҳам у ўзини оқлашга уриниб қайсарлик қила бошлади: асбоб ҳали ёш, нозик, ҳар қандай ҳодиса ҳам унинг ишини бузиб қўйиши мумкин, шунинг учун уни жинияга, ҳатто дала синовиға чиқаришдан олдин такрор-такрор синаб кўриш керак, деб ўз гапидан қайтмасликка уринди.

Жуков бошини бир томонга эгиб ва ҳадеб этигининг қўнжини торта-торта энг мулойим сўзларни зўрға топиб гапира бошлади.

— Ҳеч ким сизнинг кашфиётингизни сиздан тортиб олмайди, Андрей Николаевич. Аксинча, одамлар сизнинг ташвишингизни қилишяпти. Сиз бўлсангиз «меники» деб ўзингиздан уларни четлатмоқчи бўласиз. Бунинг устига сиз олиб бораётган ўз-ўзини танқид турмушдан орқада қолган. Сиз «меники» деган сўзингиз билан ўз партиявий виждонингизни ерга уряпсиз. Қўл остингизда солдатларингиз бўлмаса, қанақа командир бўлардингиз... ўзингиз биласиз. Бизнинг интизомимиз онгли интизом, албатта. Лекин иккинчи томондан, яъни сиз томондан ҳам, Андрей Николаевич, онг талаб қилинади,— у Лобановнинг бетига қарамасликка уриниб ҳадеб этиги қўнжини

пийпаслаб тортарди. Лобанов ҳам бошини кўтармас. у ўз блокнотига тинмай ёзар, аммо бир сатрдан четга чиқмасди.

Борисов ўрнидан туриб деди:

— Ўртоқ Лобанов локаторни ким ясаганини унутиб қўйибди. Уни бутун лаборатория ясади. Бизга ўнлаб кишилар кўмаклашди. Григорьев ҳам, Любченко ҳам, бош инженеримиз ҳам, устахона ишчилари ҳам. Сен ўзинг Новиков билан Заславскийнинг ташаббусини ўй-ғотишга уринган эдинг. Лекин уларнинг мустақил фикрлари сенинг ўз шахсий фикрларингга терс чиққандан кейин, улар сенга ёқмай қолди. Шундайми? Новиков билан жанжаллашганинг жуда бемаза ҳол. Бу ерда ҳеч қандай асабни пеш қила олмайсан. Коммунист коллективнинг фикрига қулоқ солиши керак. Сен бўлсанг ўз обрўинг тўғрисида ўйлаб, шу обрўингнинг ярмидан маҳрум бўлишга сабабчи бўлдинг. Мана ҳозир, сен Новиковнинг сўзларига нима деб эътироз билдирдинг? Бу бир аянчли ғудурлаш бўлди!..

Агар Борисов ҳозир бюронинг ўзида Лобановни ўз айбларини бўйнига олишга мажбур этса, у ҳеч ҳам бу ишни қилмасди. Бунинг Борисов яхши тушунарди. Гап унинг айбига иқдор бўлишида эмас, балки Лобанов бу ҳодисадан ўзига сабоқ олиб, бундан кейин локатор ишни пайсалга солмаслигида эди.

Майя Устинова сўзга чиқмади. Қарор ўқилганда хотиржам гапириб, бир тузатиш киритди.

— Умуман тезлаштириш эмас, балки ўзлари учун аниқ график тузсинлар, деб ёзилсин.

— Партбюро бундай топшириқ беролмайди.— деди суст бир оҳангда Лобанов.— Ҳали ҳам ўзи...

Майя Андрейнинг эътирозини эшитмагандай Борисовга тикилиб тураверди. Унинг чақнаган қўй кўзлари жиддий ва шиддатли тикилиб турарди. Шу пайт Борисов Устинованинг сўнгги ойларда қилган ҳамма айбларидан кечиб юборди: унинг Лобанов билан аразлашиб гаплашмай юрганлигини ҳам, Долгин, Потапенко ва уларнинг шериклари билан алоқа қилганини ҳам кечирди. Ҳозир Лобанов Устинованинг ахлоқидаги бу принципааллик ва партиявийликка тушундимикин?

Майянинг ҳам, Жуковнинг ҳам, Новиковнинг ҳам — ҳаммаларининг ҳам ўзларига яраша заиф томонлари бор

эди, албатта, лекин улар бу ерда. партия бюросида алоҳида, ўзгача одамга айланардилар. Коммунистик масъулият ва ишонч туйғулари, гўё уларни ўз камчиликларидан юқорига кўтарар, уларни майда икир-чикир, шахсий ҳодисалардан тозалагандай бўларди. Борисов ҳар сафар шундай олижаноб туйғуларни ўзи ҳам синаб кўраркан, қувончли ажабланишни ҳис қиларди.

Бюро Лобановга Новиков ва Заславский билан нотўғри муносабатда бўлгани учун огоҳлантириш эълон қилди ва локатор иш усулини қайта қуриш вазифасини юклади.

Аҳвол дарҳол ўзга тус олди. Тўғри, Андрей ҳали ҳам ўзини бюро қароридан норози қилиб кўрсатишга, аммо бўйсунитишга мажбур эканлигини кўрсатмоқчи бўларди, лекин ич-ичидан жуда шод. Биринчи галда ўзи билан лаборатория ходимлари ўртасидаги муносабат яна тикланиб, улар орасидаги кўзга кўринмайдиган ғов йўқолганидан беҳад хурсанд.

У фақат битта Борисовдан хафа эди. Бу ҳам хафа бўлиш эмас, у биринчи бўлиб ярашишни истамасди.

Бу ҳол Борисовнинг ҳам жиғига тегар, ҳам овутарди. Бир кун эмас бир кун, ахир Андрей ўзининг ноҳақлигини бўйнига олади деб ўйларди, у. Бироқ Борисов Лобановнинг манманлик феълини билиб, уни ортиқча қисташдан ўзини олиб қочиб юрди. Бўлмаса Лобановнинг шиддатли ва хавфли, аммо кишини ўзига жалб этиб турувчи фикрий мустақиллигини барбод қилиш мумкин. Бу мустақиллик Андрейга куч-қувват бағишларди.

Чоршанба кунлари Лобанов билан Борисов марксизм-ленинизм университетига қатнардилар. Одатда улар роппа-роса соат етти яримда театр олдидаги автобус тўхташ жойида учрашишар ва биргалашиб ўқишга кетишарди. Бу гал у ҳамроҳ бўлиб Лобановнинг жиғига тегмаслик учун чорак соат илгарироқ чиқди. Андрей ҳам автобус тўхташ жойида турган эди. Улар икковлари ёритилган осма соатга барабар қарашди, кейин бир-бирларига тикилиб илжайишди. Борисов — муғомбирона, Андрей эса хоҳлар-хоҳламас илжайди.

— Конспектни бир кўздан кечириб чиқармишканман, деб ўйловдим, — деди Андрей ҳўмрайиб, ўзини оқлашга уринаркан.

— Мен ҳам. — самимий таъкидлади Борисов.

Қоронғи исқирт зиналар орасида мушукларнинг кўзлари чақнаб турар, очиқ эшиклардан ошхоналарда пишаётган овқатларнинг иси анқирди. Овқатларнинг иси ҳар қаватда ўзгача эди. Аввал қовурилган балиқ иси келди. Иккинчи қаватга чиққанда карам шўрванинг ҳиди кела бошлади. Ҳар бир эшикда бир нечтадан почта қутиси ва хонадон эгаларининг қайсисига неча марта қўнғироқ қилиш кераклиги кўрсатилган рўйхат ҳам осилган. Андрей, бу йўсинда қийналиб яшайдан қутулиш учун ҳали яна жуда кўп иморатлар қуриш кераклиги тўғрисида ўйлай бошладя. Бунақа коммунал квартира билан коммунизмга чиқолмайсан.

У ҳар қадам қўйган сари Маринанинг квартирасига яқинлашаётганини сезар, аммо бундан ҳеч ҳаяжонланмай, ўзга нарсалар устида бемалол фикр юритаётганидан ўзи ҳам ҳайрон эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, у Маринани кўришга қарор қилган дамдан бошлаб, орамизда энг кўнгилсиз воқеа содир бўлади-ку, деб ўйлаб, баҳузур шунга ҳозирлик кўриб қўйган эди. У Вадимни яхши кўради. Лекин севингани Андрейга ўз оғзи билан айтсин. Андрей энди бу оғир вазиятдаги ноаниқликка ортиқча чидаб туролмасди.

Каттакон кўхняда овқат пишираётган аёллар унга эътибор беришмади — улар кўхняни бошларига кўтариб, чердакдаги аллақандай арқон тўғрисида можаролашарди.

Андрей ҳозир исқирт зинадан ҳам, бу арқон можаросидан ҳам ҳеч ажабланмади. буларнинг ҳаммаси унинг ҳозирги ҳолатига жуда ҳам мос тушарди.

У пайтини топиб, аёлларнинг биридан Марина Сергеевнаникига қандай ўтиш мумкин, деб сўради. Андрей мурожаат қилган аёл унга бошдан-оёқ разм солиб:

— Шу коридор бўйлаб боришда ўнг томондаги иккинчи эшик, — деди.

У ўзининг эътиборсизлигидан илжайиб, уни бошдан-оёқ кузатиб турган аёллар орасидан баҳузур юриб ўтиб кетди.

Бу икки деразали каттакон хона бўлиб, у ердаги каравотлар ширмалар билан тўсиб қўйилган эди; ўртада бежирим абажур остида каттакон стол турарди. Шу ерда

стол устига дафтарларини ёйиб, ўн беш ёшлар чамасидаги бир бола дарс тайёрлаб ўтирар эди. У Маринанинг укаси эди: унинг қийиқ кўзлари ҳам опасиникига ўхшаб кетарди. Шими подтяжка билан тортилган бир кекса киши деразага кўзгу қўйиб, соқолини оларди. Маринанинг онаси идиш-товоқларни буфетга тераётган эди. Бу тўладан келган, паст бўйли хотин чаққонлик билан Андрейга ўгирилди, кейин қизига кўз қирини ташлади, қовоқ остидан уйни бир кўздан кечириб чиқди, оёғи билан йиғилиб қолган шолчани тўғрилади ва елкасига солинган ҳўл сочиқни олди.

Марина пастаккина курсидада оёқларини йиғиб ўтириб олиб, брусника тозаларди. Унинг ёнида полда, катта сават ва тоғарача турарди. Марина тозаланган брусникани шу идишга соларди. Қўлида эса стакан бор эди.

У Андрейни кўриши биланоқ ўтирган жойида серрайиб қотиб қолди. Андрей салом бериб, остонада турганича кепкасиниғижимлаб, деди:

— Мен ишхонангизга телефон қилган эдим. Ҳамон йўқ экансиз. Ҳозир шу кўчангиздан ўтиб кетаётиб, қани бир хабар олай-чи, деб кирувдим. Нима бўлди ўзи?

— Қасалман... бюллетендаман,— деб ғудранди Марина қўлидаги брусникаларниғижимлаб; у ҳали ҳам қотиб турарди.

Иккаласи ҳам донг қотиб қолган эди.

Андрей бу ёққа келаётганида йўлда, ўйлаганлари жуда осондек туюлган эди. У киради-ю, дангал айтади... Аммо, энди бўлса Маринани кўриши билан иш жуда жиддий ва оғир бўлиб туюлди. У бунга сабаб қилиб ўзларининг ёлғиз эмасликларини баҳона қилди. Аммо бу қуруқ баҳона, холос. Аслида у ҳозир бу уйда Маринадан бўлак ҳеч кимни сезмаётган эди. У келишим билан Маринанинг аччиғини чиқарарман, ҳеч бўлмаса ажаблантирарман, деб ўйлаган эди.

— Марина, сенга нима бўлди,— деди онаси.— Марҳамат, ечиниб тўрга ўтинг.

Андрей Маринага савол назари билан қаради. У дик этиб ўрнидан турди-да, брусника япроқлари ёпишган ҳўл қўлларини осилтириб унга яқинлашди. Андрей ечиниб, уйдагиларнинг ҳар бири билан бир-бир кўришиб чиққунча, анча ўзини босиб олди. Марина яна курсичага ўтирди. Андрей ҳам унинг олдида келиб стулга ўтирар-

кан, бир қисм брусника олиб, кафтида думалатиб диққат билан орасидан ифлосини ахтара бошлади; ҳозир ўз қўлларининг банд эканлигидан жуда хурсанд эди. У худди бу ерга брусника тозалашга келган одамга ўхшарди.

— Қўлингизни ифлос қилиб нима қиласиз,— деди Марина.

— Йўқ, йўқ, асло,— деди у.

— Бўлмаса, тоғарачага эмас, стаканга ташланг.

— Нега ундай?

— Неча стаканлигини билиш керак-да,— деди Марина аччиғланиб,— ахир қандни ўлчаб солиш керак бўлади.

Андрейнинг баҳузур ўтириши уни ҳайратлантирарди. Маринанинг ичига ғулғула тушиб, юраги тез урарди, аммо ташқи кўринишда у ҳам Андрей сингари бамайлихотирга ўхшарди,— бундан унинг ўзи беҳабар. Марина руҳан қийналаётгани, Андрей эса ўзини яхши ҳис қилаётгани учун Марина уни уялтирмоқчи бўлди. У Андрейдан нега келганини сўрамоқчи бўлди-ю, аммо шу заҳотиёқ бу ҳаддан ташқари оғир таъна бўлишини ўйлаб қолди.

Марина онасининг безовталаниб, ташвишли боқиб турганини сизди; шу пайт бирдан Андрей шу чоққача мени бутунлай ўзгача шароитда кўриб юрган эди, энди олдимга фартук тутиб ўтирганимни, ифлос қўлларимни кўриб, тоза кулгиси қистаётгандир, деб ўйлай бошлади.

— Эркаклар билан аёлларнинг ҳуқуқи азалдан тенг эмас эди, ҳали ҳам тенг эмас,— деди Марина жаҳл билан,— турли-туман асбоблар, реактив самолётлар ихтиро қилиб ётибдилар-у, аёллар бўлса бундан юз йил бурун қандай ишлаган бўлсалар, ҳали ҳам қўл билан идиш-товоқ ювадилар, брусника тозалайдилар. Мана, сиз олимлар, аёлларни оғир меҳнатдан қутқариш учун нима иш кўрсатдингиз?

— Нима, билмайсизми... Электр дазмол... концентратлар...— Андрей умидсизлик билан бирма-бир ҳисоблаб кетди.

Марина бирдан кулиб юборди, кейин, ҳозир Андрейга ҳам оғир, деб ўйлаб қўйди.

— Қим сизларга ҳалал беряпти?— деди Маринанинг отаси, юзига совун сурта туриб.— Ўзларингиз ҳам ихтиро қилиб кўринглар-да, шукур, ўқимишли олим аёлларимиз ҳам кам эмас.

— Шуни айтинг-а,— деди Марина, суҳбат умумий тус олганидан хафа бўлиб.— Сизнингча; аёл киши фақат картошка тозалаш машинасини кашф қилишдан бўлак ишга ярамайдими?

Андрей унинг нимадан хафа бўлганини тушунди ва бу ҳолдан севишиб, энди паст овоз билан гапира бошладди. Улар бир вақтда тўсатдан бир-бирларига қараб қолдилар ва уялганларидан қизариб кетдилар. Ана шу дамдан бошлаб, уларнинг гапирган гаплари бир-бирларига айтмоқчи бўлган фикрларига сира ҳам тўғри келмасди.

— Мен яна тоғарага ташлаб юбордим,— деди ҳаяжонланиб Андрей, бу гап: «Сиз ҳали ҳам мендан аччиғланаяпсизми?» деган маънони берарди.

— Ҳечқиси йўқ, қанддан кўпроқ кўшарман,— деди Марина табассум қилиб, бу билан: «Нега энди сиздан аччиғланарканман?» демоқчи эди.

— Чиндан ҳам касал бўлдингизми? («Аччиғланмаган бўлсангиз нега менга телефон қилмадингиз?»)

Марина унинг бу гапига тушунди-ю, лекин жавоб қайтаргани қўрқди.

— Мен ҳисобдан адашганга ўхшайман,— деди Марина.— Ё ўн тўққизта бўлди, ё йигирмата.

— Бунга мен айбдорман,— Андрей унинг кўзига тик қаради. «Мен келмаслигим керакмиди?»— дерди унинг кўзлари.

— Ҳеч-да,— деди Марина астагина.

— Сиз... сиз мени кутмаганмидингиз?— деди қўрқув аралаш, деярли пичирлаб Андрей. Бу сўзлар Марина хаёлида уйдагиларнинг ҳаммасига баралла эшитилгандек туюлди. У чўғдек қизариб кетди ва баланд овоз билан жаҳл аралаш деди:

— Шу беҳуда иш учун қанча вақт кетади-я.

Андрей бошини кўтариб қарашга журъат этолмади. у Маринанинг брусникадан қип-қизил бўлган ҳўл кафтига, тиззаси орасида қийшайиб турган стаканга тикилди.

«Агар у ҳозир шу қора брусника донасини ташласа, унда ҳамма ўйлаганларим рост бўлади»,— деб ўзича фолбинлик қила бошлади Андрей.

Ҳозир у рост бўлиб чиқадиган нарсанинг ўзи нима эканлиги ҳақида ўйлашдан ҳам чўчирди. У рост нарса

шундай буюк, мавҳум ва шундай гўзал нарса эдики, ҳатто уни тасаввур қилиб кўриш ҳам огир эди.

— Марина,— деди у.

Шу заҳотиёқ уларни чуқур сукут чулғаб олди. Энди улар бир-бирларининг сўзидан бўлак ҳеч нима эшитмас эдилар. Маринанинг қўллари титраб кетди ва шалвиллаб тиззалари устига тушди. Андрей қаттиқ қийналиб бошини силтаб кўтарди. Аввал у Маринанинг кўкрагидаги чуқурчани, кейин бўйинини, ундан кейин лўппигина иягини, ундан кейин ғайри табиий ҳолда бир нуқтага тикилиб, умид учқунлари чақнаб турган кўзларини кўрди. «Керак эмас, йўқ, ҳозир керак эмас»,— «Мен ҳам кўрқаяпман,— дерди Андрейнинг кўзлари,— лекин мен ортиқча чидай олмайман. Сиз тушунасизми?»

— Мен тушунаман...

Марина тиззаси орасидаги брусникаларни тушириб юбориб, индамай ўрнидан турди-да, уйдан чиқиб кетди. Узун коридорда у бирмунча эски сандиқлар турган бурчакка кириб олди. Гуё яқиндагина қиз болалар билан шу пасқам жойга беркиниб олиб, кўрқинчли эртаклар айтишар ва ўғил болалар ҳақида гапиришарди.

Марина йиғлай бошлади. Майда-майда кўз ёшлари юзларидан дув-дув думалаб тушар, у эса пастки лабини чўччайтириб ўз ёшларини тутиб оларди. У ҳўнграб йиғлаб юбормаслик учун нафасини босишга уринарди. Нега йиғлаётганини ўзи ҳам билмасди. Ҳозир у ўзини жуда яхши ҳис қилар ва айни вақтда ташвишли эди. У аҳволининг чатоқлигидан, ўзининг касал бўлгани учун ҳозир Андрей билан кўчага чиқиб, ёлғиз икковлари бўла олмаслигидан афсуслана бошлади. Андрейнинг муҳаббат изҳор қилишини эшита олмаслиги унга алам қилди. Борди-ю, унга шундай туюлган бўлса-чи? Ахир, муҳаббат тўғрисида ҳеч қандай сўз айтилгани йўқ-ку.

«Майли,— деб ўйлади у ўзини босиб.— Майли, гап бўлмаган бўлса, бўлмай қўя қолсин...»

Кейин у Андрейнинг тортинчоқлигидан аччиғланиб кетди, аслида эса, уйда у Андрейнинг оғзидан ишқ-муҳаббат тўғрисида бирон сўз чиқиб кетишидан жуда кўрққан эди.

Марина хонага жириши билан Андрейнинг қулоғи чиппа битиб, Маринанинг отаси билан укасининг гапларини бутунлай эшитмай қўйди — бунинг сабабини акус-

тика фанининг ҳеч қандай қонуни ҳам тушунтириб беролмасди. У илтифот билан илжайиб бош силжакар ва: «ҳа, ҳа, албатта» деб такрорларди, холос. Чолнинг бўйнида юзгина совун кўпиги қолган эди. У қўлига атир шиша ушлаб тураркан, дам оғзини очиб, дам ёпиб алланималар тўғрисида гапирар, аммо Андрей ширма орқасида Маринанинг кийим кияётганига қулоқ солар эди, холос.

Марина қора кўйлагини кийиб чиқди, унинг олдида фартуғи йўқ эди. Негадир қовоқлари қизариб кетган, кўзлари эса Андрейга қараб кулиб турарди. Шундан кейин яна Андрейнинг қулоғи очилиб, уйдаги гапларни эшита бошлади.

— Шошманг, Сергей Куприянич,— деди у,— мен қаршиман. Қурадиган бўлгандан кейин қуриш керак. Ҳар бир оила учун алоҳида квартира керак. Ҳеч қандай мурасачиликка рози бўлиш керак эмас.

Улар бу оқшом ўзларидан бўлак ҳеч кимнинг кўзига кўринмайдиган алоҳида муносабат пайдо бўлганини сезгандай бўлдилар. Марина Андрей билан кўз уриштираркан, унинг ўзини йўқотиб қўймаслик учун ўзини иш билан банд одамдай кўрсатиб, унга эътиборсиз қарашга уринарди. Лекин айни вақтда унинг ўзини жуда яхши тутаётганига аччиғи келарди. Марина кўнгли хоҳлаган чоқда Андрейга қарамай унинг ўзига тикилиб турган турмаганлигини ва қандай қиёфада эканлигини айтиб бера оларди. Бу кўзга кўринмас муносабат уларни бошқа одамлардан ажратиб турар ва бахтиёр қиларди.

Андрей кетиш олдида энди қачон учрашишларини сўради. Шунда Марина коридорда йиғлаганини эслади.

— Қачон?.. Келар ҳафтада.

— Бугун чоршанба,— деди Андрей гапга тушунмай.

— Ана. Бўлмаса душанба куни ишхонамга телефон қиларсиз.

Улар эшик ёнидаги кийим осадиган қозиқлар олдида турардилар. У Маринанинг кўзларига тикилди ва кутилмаганда паст овоз билан қувноқ оҳангда деди:

— Эртадан кейин учрашамиз. Жума куни. Эртадан кейин.

— Учрашмасак-чи?

Андрей хотиржамлик билан пальтосини яна қозиққа илиб қўйди.

— Ундай бўлса... коридорда ўтириб олиб кутаман.
Марина унинг шундай қилишига ҳеч шубҳаланмасди,
шунинг учун беҳад хурсанд бўлиб кетди.
— Яхши, жума кунн,— деди у норози оҳангда,—
фақат кўпга эмас.

Шу воқнадан кейин, қирқ саккиз соат мобайнида
нималар содир бўлгани Андрейга ҳеч тааллуқли эмас.
У ишга борар, алланималар қилар; зўр иштаҳа билан
овқат ер; тўйиб-тўйиб ухларди, гўё юраги ҳам уриш-
дан тўхтаб қолганга ўхшарди. Унга ҳамма соатларнинг
стрелкалари тўхтаб қолганга ўхшаб туюларди; у бу
ҳолга одатланиб қолди. Энди бир пайтлар вақтнинг
тез ўтиб кетаётганидан қандай қилиб шикоят қилганига
ажабланарди. Ҳозир у фақат бир нарсани ўйларди —
қани энди ҳозир ётса-ю, бир ухлашда қирқ саккиз соат-
ни ўтказса...

У 26 октябрь кунн кеч соат еттида уйғонди. Жума
кунн эди. Унинг ёнида Марина борарди. Биринчи қор
ёғаётган эди. Бу лайлак қор, асфальтга тушиши билан
эрирди.

Бу оқшом майда-чуйда нарсалардан ва бир-бирига
алоқаси бўлмаган таассуротлардан хотиржам бўлди.

Улар тўсиққа суяниб, китоб магазинининг каттакон
витринаси олдида туришарди. Андрей дерди:

— Мен энди сизсиз ҳеч нима қилолмайман... Қаёққа
борай, нима қилай? Мен ҳеч қачон бундай бў-
лишини билмаган эдим.. Мен ҳозир...

Марина унинг ҳар бир сўзини хотирлаб қолишга ури-
нардн. Андрей эса фақат унинг:

— Яна... яна гапиринг...— деган сўзларинигина эс-
лаб қолди.

Яна у негадир витринада турган «Истеъмол қилина-
диган ва заҳарли қўзиқоринлар» деган сариқ муқова-
ли китобни эслаб қолди.

Кейин улар вокзал олдидаги гавжум майдонга бориб
қолдилар. Қор гупиллаб ёға бошлади, улар вокзалнинг
баланд мармар вестибюлига кирдилар.

— Мени Вадим билан кўрганингизда нима деб ўй-
ловдингиз?

— У менга нисбатан онглироқ, чиройлироқ... бичими
келишганроқ... йигит, деб ўйлаган эдим.

— Энг даҳшатлиги ҳам шундаки, гапларингиз рост,— деб кулиб юборди у,— мен тентакман.

Андрей пальто тугмаларини ечди. Йўловчилар оқими уларни перронга олиб чиқди. Улар узундан-узоқ ёғоч перроннинг энг нариги чеккасига бордилар. У ер қоронғи эди. Марина оёқ учида турди, Андрей унинг чақнаб турган қийиқ кўзларини жуда яқиндан кўриб, кўзлари қамшиб қетгандек бўлди, шунда кўзларини чирт юмди-да, Маринани ўпиб олди.

Ҳеч ким уларга эътибор бермади, перронда ҳар ким ҳам ўпишаверади-да, лекин уларнинг хаёлида ҳамма шу икки ёшга тикилиб турганга ўхшарди.

— Энди мен нима қиламан?...— дерди Андрей маъносиз,— бу қандай бўлди.. Сен-ку уйга кетасан. Менчи? Мен нима қиламан?

— Мен сени яхши кўраман,— деди Марина.

— Бундай бўлиши мумкин эмас. Мен севилишга арзимаيمان.

— Мен сени яхши кўраман.

— Мен бўлсам... эсингдами, ҳув анави платформада.. ўшандан бери...

Улар бир-бирларига ўз сирларини оча бошладилар, бу муҳаббатнинг қандай бошланганини эсладилар. Бир-бирлари тўғрисида нима ўйлаганлари, бир-бирларини қандай ҳис қилганлари, нима тўғрида орзу қилганлари ва ниҳоят нимадан аччиқланганлари тўғрисида гапира бошладилар. Улар бир-бирларидан шубҳаланганлари учун ҳозир ажабланардилар...

Бу оқшом ҳамма поездлар фақат келар, ҳамма одамлар фақат кутиб олишар, ҳамма бўсалар фақат шодлик бўлсади эди, гўё ҳамма вақт ҳаёт шундай бўладиганга ўхшарди.

ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

Викторнинг Рейнгольд билан ҳамкор бўлишга интилишидан икки мақсади бор эди: биринчидан, Потапенко Рейнгольднинг ишини рўёбга чиқишига тўсқинлик қилмоқда деган миш-миш гапга зарба бериш бўлса, иккинчидан (энг муҳими ҳам шу), бу ҳамкорлик орқали техника соҳасидаги обрўсини жўтаришга интилмоқчи эди. Агар унинг ўйлагани рўёбга чиқса, бошлиқлар ва

министрликдагиларга раҳбарлик қила билиш билан бирга, ижодий иш билан ҳам тинмай шуғулланувчи бошлиқ бўлиб кўринарди.

Виктор Рейнгольднинг характерини яхши биларди, шунинг учун ўз талабини рад қилади, деб ҳеч ўйламаган эди. Афтидан, бунга Лобанов аралашганга ўхшайди. Оқибатда кўнгилсиз мунозаралар содир бўладиганга ўхшаб қолди. Шунинг учун, Долгиннинг ёрдами билан Рейнгольдни тезда ишдан бўшатишга тўғри келди. У Долгиндан ёрдам сўрашни ёқтирмасди. Виктор қисман бўлса ҳам бу одамга тобе бўлишдан қўрқарди. Долгин шунақа одамки, агар у Потапенконинг аҳволи бир оз чатоқлашиб қолганини сезгудек бўлса, ҳеч юз хотир қилмай, дарҳол уни қоралашга киришиши аниқ эди. Шунинг учун ҳам Андрей ишдан ноҳақ бўшатиш билан Рейнгольд тўғрисида шов-шув кўтарганида, Виктор, яхшиси тезроқ Рейнгольдни оқлашим керак, деб дарҳол Ковалевскийнинг олдида борди. Бу билан у ўз кирди-корларининг фош бўлишидан сақланиб қолди. Тўғри, Долгин бу қилмиши учун қаттиқ танбиҳ эди, лекин Виктор унга ўз вақтида: мен топ-тоза эканман, сени ҳимоя қилишга доим қурбим етади, аммо мени савалаб қолишса, унда сени ёқлайдиган одам топилмайди, деган маънода гап уқдирди.

Маълум вақтгача Виктор шу принципга биноан Захарчук ва бўлимдаги бошқа инженерларнинг Долгинга қаратилган танқидларини уддабуролик билан четга суриб келди. Лекин Захарчук яқин кунлардан бери Потапенконинг ўзини янги техникага эътиборсизлик билан қарашда, ёшлар ташаббусига тўсқинлик қилишда, бўлим ишининг нотўғри йўлга қўйгани ҳақида борган сари кескинроқ айблай бошлади. Захарчукнинг анкетасидан олинган маълумот топ-тоза — у фронтовик, коммунист, сиртқи аспирантурада ўқирди, ўз ишини яхши билладиган одам, хуллас, ҳеч иллатирадиган ери йўқ эди. Ўз-ўзидан маълум, Захарчук Викторни кўролмаганидан унга ёпишиб ётибди; кўтарилиб, обрў қозонмоқчи. Виктор шундан бошқа сабабни билмасди. Ҳар бир раҳбарнинг ҳам душманлари, ҳам ҳасадчилари бўлади — бу қонуний бир ҳол. Ҳар бир одам ҳам ўз ақли, ўз қобилиятидан мамнун, аммо ўз мансабидан мамнун бўлмайди.

Виктор Дмитрий Алексеевич билан суҳбатлашиб, Захарчукни станцияга ишга ўтказиш тўғрисида гап

очиб кўрган эди, аммо бош инженер унинг талабини қатъий рад қилди. Виктор бу тўғрида суҳбатни давом этдириш хатарли эканини дарҳол сизди. Бу рад этиш остида бир хунук нарсa борлиги сезилиб турарди. Умуман, Дмитрий Алексеевич билан муносабат бузила бошлади, энди у Викторнинг мулоҳазаларига борган сари камроқ эътибор берадиган бўлиб қолди. Баъзан у Викторнинг буйруқларини текшираркан, бу буйруқлар тўғрисида бевосита Захарчукка мурожаат қиларди.

— Сизга тушунмайман, Виктор Григорьевич,— дерди бош инженер.— Нима камчилик бўлса ҳам Долгинни пеш қиласиз, нима ўзи бу— ҳайданг юборинг. Нега унга ёпишиб олгансиз? Муқаддас жой бўш қолмас, деганлар.

Виктор Долгиннинг ёнини олишга тушар, кўпинча унинг парткомда бандлигини баҳона қиларди. Дмитрий Алексеевич Долгиннинг ўрнига Захарчукни қўймоқчи бўлиб юрганга ўхшайди! Унақа ёрдамчи Викторга тўғри келмайди, албатта. Долгин рақобатчи эмас, аммо Захарчук Виктор билан биргаликда ишлагудек бўлса, баъзи бир одамларнинг кўнглини хира қилиши турган гап.

Сиртдан қараганда ҳеч қандай хавотир оладиган иш содир бўлгани йўқ эди, Викторни станцияларда аввалгидек ҳурмат билан кутиб олишарди, унинг гапларига диққат билан қулоқ солардилар, тасдиқлатиш учун унинг олдига турли ҳужжатларни олиб кириб турардилар, аммо шундай бўлса ҳам Викторнинг ўзи аланималардан юрак ўйноғи бўла бошлади.

Мисол учун ўша электролабораторияни олайлик. Лаборатория Потапенжонинг «шефлиги»дан қутулгач, бир конструкция кетидан иккинчисини қаторлаштириб тайёрлаб чиқара бошлади. Бу ҳодисани кўрмай, сезмай илож йўқ. Краснолевцев билан Фалеевлар регуляторни ишлаб битирдилар ва ҳозир уни Комсомолская станциясининг қозонларига ўрнатаётган эдилар. Калмиков кенгашлардан бирида шу регуляторни Викторнинг юзига солди: «Ана, кўрдингми,— деди у,— сен техсоветда қарши чиққан эдинг». Локаторни лабораторияда си-наш ишлари муваффақиятли чиқди. Октябрь станциясида Тарасовнинг аппаратларини автоматлаштириб беришди. Бу Тарасов жуда ҳам лақма одам экан-да, дарҳол ўзининг Лобанов билан биринчи марта учрашганини

ҳаммага ёйиб юборди. Валдираган чол Тонков билан Устинова ва унинг группаси гўё жўрттага қилаётгандек, ваъда қилган натижага ҳали ҳам эришолмаябдилар. Эҳ, қани энди, ҳозир мана Потапенко ташаббусининг мевалари деб бирон кашфиётни намойиш қилса! Ахир. Тонков билан ҳамкорлик қилиш шартномасини тузишда Потапенко ташаббус кўрсатган эди-да. Эҳ, қани энди аниқ далиллар бўлса! Виктор билан Тонков, бу ҳодисани жуда эффе́ктли қилиб кўрсатишга қурблари етарди. Лобанов лапашанг экан. У Краснопевцев билан Фалеев ўртасида шундай яхши муносабат ўрнатди-ю, аммо индамайди. Шу индамаганига ҳам шукур, Виктор ҳеч қачон унга ақл ўргатмоқчи эмас, албатта. Бир вақтлар, у Андрей билан бир амаллаб келишсамикин, деб ўйлаб юрувди-я. Тентак! Кези келганда Андрейни ишдан четлатмаган экан-да. У ўзининг юмшоқ табиатлигини эсласа, хафа бўлиб кетарди.

Виктор Майяни чақиртирди.

— Сиз ҳалигача ҳеч балони уддасидан чиқмадингиз. Берилган муддатлар ўтиб кетди. Натижа қани?

Майя эътироз билдиришга уриниб кўрди. Улар баъзи бир ишларни бажарганлар. Лекин Тонков ҳеч қандай ёрдам бермади. Тонков берган расчё́тларнинг кўпи нотўғри чиқди.

— Бўлмаган гапларни қўйсангиз-чи!— деб сўзини бўлди Виктор.— Бунга Тонковнинг нима алоқаси бор? Агар сизга бирон одам халақит берган бўлса, у Лобанов бўлиши керак.

— Лобанов? Менга халақит қилгани йўқ.

— Нега халақит қилмаган бўлсин? Нима, бўлмаса, ёрдам бердимиз сизга?

— Ёрдам бергани йўқ. Халақит ҳам қилгани йўқ.

— Сиз нима деяётганингизни ўзингиз ҳам тушунмапсиз. Асбоблар билан бўлган қийинчиликларни, одамлар етишмаганини бир эсланг, шу қийинчиликларни Лобанов туғдирган-ку, ахир.

— Менга қаранг, Виктор Григорьевич,— деди Майя оҳистагина,— мақсадингиз нима?

— Сиз ўзингизни тентак қизларга ўхшатманг,— деб бақариб юборди Виктор.— Ахир ўзингизга қийин бўлади. Мен сизнинг ғамингизни еяпман. Агар Лобанов сизга тўсқинлик қилмаган бўлса унда ўзингиз айб-

дорсиз. Ўзингиздан кўринг. Сизни шундай савалашлари мумкинки, тилка-тилкангиз чиқиб кетади.

Майянинг газабдан хиралашган кўзлари унга бақрайиб қараб турарди. Қани унинг кишини юрак-юрагига таъсир этувчи, ҳаяжонлантирувчи илтифотли ширин сўзлари? Тағин Майя бу одамни ўзига ошиқ деб хаёл қилиб юрибди-я...

— Ўзим айбдор,— деди Майя.— Негаки, мен тентак эканман. Мен сизни туппа-тузук одам деб ўйлаб юрган эдим.

Ана, яхшиликка ёмонлик. Виктор бўлса, яна унинг ғамини еб юрибди-я. Виктор хафа бўлди. Сен ўзингни хотин кишига уни ёқтираётган қилиб кўрсатсанг, у сенинг ҳар қандай гуноҳингни кечиб юборишга ҳам тайёр. Лекин Лиза бошқа аёлларга қараганда ақллироқ, уни бўлар-бўлмас нарса билан алдаб бўлмайди... Бу Майя эса... Виктор унга ортиқча гапириб юборганга ўхшайди. Бирор иложини топиш керак.

Афтидан, Тонков ҳам аҳволга тушунганга ўхшайди; у ишни жадаллаштириш мақсадида Устинованинг бригадасини унинг институтига командировка қилишни сўрай бошлади. Виктор бунга рози бўлди.

— Билиб қўйинг,— деди у Тонковга илтифотсизлик билан,— бизга натижа керак. Натижа. Тушундингизми? Бўлмаса, локатор ишингизни бурдини кетқизиб қўяди.

Тонков қисқа қовоқлари билан кўзларини юмиб, деди:

— Менинг ғамимни еманг, ўз ғамимни ўзим еяоламан.

У бу гапларни шундай оҳангда гапирдики, Виктор мулоҳазага бориб қолди. Наҳотки Тонков ҳам аллақандай нарсаларни сезиб қолган бўлса? Қўрқув, ҳеч кимга очиқ айтиб бўлмайдиган яширин қўрқув уни чор атрофдан қуршаб олаётган эди.

Кўп мулоҳазалардан кейин Виктор фурсат ўтмасдан ҳужум қилиб қолишни маъқул кўрди. Дмитрий Алексеевични министрликка ўтказишга эришиш (унинг министрликка ўтиши ҳақида миш-миш гаплар эшитилиб қоларди), ё бўлмаса уни ишдан бўшатишга ҳаракат қилиш керак, хуллас, ўзи системанинг бош инженери бўлиб олиши керак. Бир ҳамла қилиб, ўз рақибларидан ўзиб кетадиган вақт етди — югурувчи спортни ҳам

шундай бир кескин ҳамла билан ўзини қувиб етиб қолган бошқа шерикларидан ўзиб кетади.

Бу вазифа енгил эмас, анча хатарли вазифа. Лекин бошқа илож йўқ.

У хўжалик активи кенгашида, кутилмаганда бош инженернинг ишини кескин танқид қилди. Қани энди Дмитрий Алексеевич чурқ этиб кўрсинчи.

Парткомни қайта сайлов пайти яқинлашиб қолган эди. Шунинг учун Виктор бутун кучини шу сайлов тайёргарлигига қаратди. У қандай бўлмасин парткомнинг янги составига аъзо бўлиб кириши керак. Бу ҳол дарҳол уни оқлайди ва вазиятни яхшилайти. Бу, унинг Дмитрий Алексеевични партия йўли билан танқид қилишга имкон беради. Муваффақиятнинг асосий шарти шу эди.

Виктор ўз бўлимида олиб бораётган сиёсатни кескин ўзгартирди. Биринчи галда у Захарчук ва унинг тарафдорларини холис қилиб қўйиши керак. Улар станцияларда автоматикани оммалаштириш, қозонларни юқори босимли қилиш ва шунга ўхшаш янгиликларни талаб қилаётган эдилар. (Улар учун талаб қилиш осон, оқибати учун жавобгар эмаслар-да.) Қанчалик оғир бўлса ҳам, у ваъда берар, улар билан бирга ачинар, аччиқланарди, энг жонбозларига янги таклифларнинг муҳокамасини ишлаб чиқишни буюрарди. У бош инженер бўлиб олгандан кейин бу икир-чикир ишлар учун жавоб бериб ўтирмайди. Бош инженер кимдан талаб қилишни, ишни кимдан олиб, кимга топширишни яхши билади,— ўзи хўжайин...

Ноябрь ойининг ўрталарида Тонков телефон қилиб қолди.

— Виктор Григорьевич, менинг олдимга журъедингизни юборишингизни илтимос қиламан, сизга ўз ижодимни тақдим қилмоқчиман.

Курьер хотин пухта қилиб ўралган пакетни олиб келди. Виктор кабинетни ичидан қулфлаб олиб, пакетни очди. У ерда эндигина босмаҳонада босилиб чиққан мақоланинг бир неча варақ нусхаси бор эди. Мақоланинг охирига Тонков билан Григорьевларнинг фамилиялари ёзилган. Бу нусхалардан бўёқ иси келиб турар, варақлар бир-бирига чип-чин ёпишарди. Виктор шошапиша текстини ва расмларни кўздан кечириб чиқди. Электр ёйи. Ёйнинг янги назарияси. Ҳаммаси бошқача.

Аҳа, мана буёқда экан! Лобановнинг фамилияси. Авторлар ёйни синашда Лобанов системасини қўлланиш янглиш натижалар. Тошқовнинг схемалари эса тўғри натижа берганини ёзибдилар. Шунинг кетидан локаторнинг бошқа хил ўлчовлар учун ҳам лойиқ эмаслиги ҳақида гап орасида қистириб кетишибди. Шу билан Лобановнинг бутун иши шубҳа остига оллинган эди. Бу эътиборсизлик билан ёзилган абзацлар кетидан кўп маъноли текстча келтирилган эди: «Биз рақамлар, далиллар келтиришимиз мумкин, лекин Лобанов ижод этган совун кўпигини фош қилиш, вақтни ва ўринни бекорга сарф қилишга арзимади».

Виктор тиржайиб, кўзларини юмди. Нинҳоят-а... Кўпдан кутгани шу. Ойиси, сен пардада туғилгансан, деб тўғри айтган экан. Пардада туғилган — бахтли бўлади дейдилар.

Шу бахтли дақиқадан бошлаб, унинг бутун фаолияти бошқача йўл олди.

У энди:

— Мен огоҳлантирган эдим. Дмитрий Алексеевич Лобановни қўллаб-қўлтиқлаб бекор қилган,— дейишга тўла ҳақли эди.

Бу воқиа Викторга илмий шуҳрат бағишлайди.

У гўё қутилмаганда оғзидан чиқиб кетгандек, гапдан-гап чиқиб, бошқармадаги энг маҳмадона ходимлардан бир-иккитасига қизил қалам билан тегига чизилган абзацларни кўрсатиб қўйди. Бошқарма бошлиғи ҳузурда бўлган кенгашда, министрликдан келган вакиллар олдида у яна қизишиб бош инженерга қаттиқ ҳужум қилди.

— Бу сингари раҳбарлик қилиш усули эскириб қолган... Бизга техника жиҳатидан чиниққан ташкилотчи керак... Ҳозир, ҳамма ишни бошдан-оёқ қайтадан кўриб чиқиш пайти етди.

У ички ён чўнтагида шитирлаб турган мақолани сезиб турарди.

У йиғиб келган далиллар ичиде, тўғри фактлар кўп эди. Унинг сўзлари самимий янгради. Фақат ўзининг ҳақлигига тўла ишонган одам шундай гапира олиши мумкин. Унинг бу қадар ишонч билан сўзлаши бошқаларга ҳам ўз таъсирини кўрсата бошлади. Баъзи бир одамлар Дмитрий Алексеевичга, вақтинча ишлаётган одамга қарагандай қия боқа бошладилар. Потапенко-

нинг ҳаддан ташқари қатъий нутқини ўзгача тасвирлаш қийин.

Дмитрий Алексеевичнинг ўзи ҳам тангиб қолгандек, сукутга чўмди. Фақат бир марта заҳарханда жилмайиб, Викторга деди: «Отнинг ёлидан тутмадинг, энди думидан ушлаб қололмайсан».

Виктор қаттиқ уялиб кетди, лекин бош инженер бўлганимда, ўшанда принципиаллик қиламан, деб ўзига далда бера бошлади. Ҳа, у найтда Виктор албатта принципли бўлади; у ҳатто Лобановга ҳам қаттиқ тегмайди, у Лобанов учун барча шароитларни туғдириб беради; Долгиннинг ўрнига техника бўлимига раҳбар қилиб ёш инженерлардан тайинлайди. У пайтда Викторга чинакам илмий, ташаббускор ёрдамчилар керак бўлади.

Бунинг учун горкомнинг ёрдами керак. Виктор бир неча муҳим ишларни баҳона қилиб, Савиннинг олдига жўнаб кетди.

Суҳбат аввалига одатдаги масалалар устида борди. Горком секретари торф масаласида дарҳол трест бошқарувчиси билан телефон орқали гапиришди, кейин у билан келишиб, оддий-клеёнка муқовали дафтарга топшириқнинг бажарилиши муддатини ёзди. У бузилиб қолган авторучкани сиёҳдонга ботириб ёзарди, буни кўрган Виктор, бу нима ўзи, «камтаринлик»ни намойиш қилишми, ё тасодифий ҳодисами деб қизиқиб қолди. Каттакон ёзув столи устида дафтардан бошқа ҳеч қандай қоғоз йўқ эди, фақат столнинг нариги чеккасида бир кўк китоб тўнқарилиб ётарди. У китоб бенхтиёр кишининг диққатини ўзига жалб этди. «Пришвин» — деб ўқиди Виктор китобнинг корешоғига тикилиб. Бу ов ҳақида бўлса керак. Виктор ўз столи устига ҳам шунга ўхшаш, кутилмаган лирик, ёқимли китобдан қўйиш зарурлигини ўйлади. Бу ҳол, алоҳида бир услуб, раҳбарнинг унинг олдига келган одамлар билан бўлган алоқасини яқинлаштирувчи ғайри табиий бир ҳол бўлади.

Савин дафтарини ёпди, кейин қўли билан пешонасига тушган сочинини юқори силтаб, хўш, аҳвол, турмуш қалай, деб сўраб қолди.

Аслида, Викторнинг горком секретарининг олдига келишидан мақсади ҳам шу сўроққа жавоб бериш эди. У Савиннинг жонли, қизиқувчанлик характерини яхши биларди, шунинг учун гўё таъби хира одамдек анчага-

ча қўл силтаб, қўйинг, сўраманг дегандек, гап очмай турди.

— Очиқ сўзлашга ижозат этинг!— деди у ниҳоят, гапиришга мажбур одамдек.

— Нимадан қўрқасиз?— деди Савин.

— Мен қўрқоқ одамлардан эмасман,— деди Виктор,— фақат ўз тўғрингда ёмон гап айтгинг келмас экан.

Бу жумлани жўрттага гапирди. Унинг бош инженерга қарши, система ишларидаги камчиликларга қарши кураш тўғрисидаги гаплари шикоят сифатида эмас, оғриган қалбнинг аламли поласи, ўз қайғуси ва ўз мусибати сифатида эшитилсин учун юқоридаги жумлани ишлатган эди.

У юракдан гапираётгандек бўлар. жумлаларни тутатмай бошқасига ўтиб кетар, жўрттага гапидан адашарди. У Савиннинг серғайрат одамларни яхши кўришини биларди. Шунинг учун Виктор ҳам ўзини шундай серғайрат одам қиёфасига солишга уринарди. Виктор ўз сўзларидан ўзи ҳам таъсирлана бошлади. берилиб кетганидан, ҳатто ирғиб ўрнидан туриб, муштуми билан столга бир урди, аммо шу заҳотиёқ муштумини ёзиб юборди, чунки муштуми кичкинагина эди, шунинг учун бу ҳаракати кулгили бўлиб кўриниши мумкин.

Вақти келганда Виктор ўздан-ўзи ажабланарди: у ишчилар билан бетакаллуф гапиришиб, жуда содда бўлиб кета олар, олдида иш билан кирганларга қатъий, таъсирчан муомала қилар, болалар орасига кирса, бола бўлиб кетар, аёл киши олдида эса ошиқи-беқарор бўла оларди, аёл кескин, шиддатли йигитни ёқтирса, шиддатли, қўрқоқни ёқтирса, марҳамат, қўрқоқ ҳам бўларди. Унинг бунақа ишларга суяги йўқ эди. У ўзини турли тоифа одам қиёфасига кира олишидан завқланар ва бундан ҳеч ноқулай вазиятга тушмас эди.

У гўё кўрсатишни истамагандек, чўнтагидан мақола нусхасини олиб, тагига чизилган ерларини Савинга кўрсатди. Гал локаторнинг ишга яроқсиз чиққанида эмас,— лекин унинг айрим қисмлари бошлиқларимизнинг техника соҳасидаги умумий сиёсатини характерлаб беради.

Савин Лобановнинг фамилиясини эшитиб, бир илжайиб қўйди, аммо индамади. У қизил қалам билан тагига чизилган мисраларни диққат билан ўқиб чиқди, бошқа бетларни ҳам варақлаб кўздан кечирди.

— Журнал ҳали чиққани йўқми?— деб сўради Савин. Виктор бош силкиб тасдиқлади.— Авторларнинг ҳадяномалари қани?

Виктор бир дамгина довдираб қолди, лекин шу заҳотиёқ ўзини тутиб олиб, бу нусхаи институтга, Тонковнинг олдига борганида олганини айтди. Шу пайт у довдираб қолганимни Савин пайқадими, йўқми деб ўйлай бошлади.

— Хўш, бу мақолага Лобанов қандай қаради?

— Лобанов?.. Лобанов ҳали билмайди.

Савиннинг қовоқлари солинди:

— Нега бундай қилдингиз... ҳамма ёққа олиб бориб намоиш қилибсиз-у, унга нега кўрсатмадингиз?

Уларнинг бутун суҳбатидан Викторга, фақат шу биргина жумла хунук таъсир қолдирди. Аммо, кейинги гаплар ғоят ўринли бўлди. У Лобанов тўғрисида қандай фикрдасиз, деган сўроққа жавоб беришни истамади. «У менинг эски қадрдоним, менга яхши эмас, у тўғрисида...» деб гапини тугатмади. Бу гап жуда-жуда ижобий қиёфада, ҳатто олижаноблик билан талаффуз этилди, шу сўзлардан кейин Потапенко мақолани махсус намоиш қилиш учунгина юрипти, деган хаёлнинг бўлиши мутлақо мумкин эмас эди.

Хуллас, Виктор беҳад хурсанд бўлиб қайтди. Машинада у кўзларини сузиб, шофёр Федяга, секинроқ ҳайда, деб айтди. Савин аниқ бир гап айтмаган бўлса ҳам, албатта ўйлаб кўради. У мақоланинг нусхасини бекорга сўраб олиб қолгани йўқ. Шубҳасиз, Виктор унга ижобий таъсир қолдирди. Суҳбат вақтида Викторнинг тили учидан бир гап айланиб юрди. У: «Агар министрлик чиндан ҳам Дмитрий Алексеевични чақириб олса, янги бош инженер келгунча, мен мўлжаллаб қўйилган тадбирлардан баъзиларини ишга солиб юбормоқчи эдим» деб айтмоқчи бўлди-ю, лекин тилини тийди. Яхши ҳам у шу фикрини айтмади, бўлмаса ҳаддан ташқари ўзини маъқуллаётган бўлиб чиқарди. Афтидан, Савиннинг кўнглида баъзи бир шубҳа туғилган бўлса керак, бўлмаса партия ташкилотининг Потапенко нутқларига қандай муносабатда бўлганини сўраб нима қиларди? Ҳа, унинг партком аъзоси бўлиб сайланиши жуда зарур. Бу энг биринчи галдаги вазифа.

Виктор бирдан илжайиб қўйди.

— Федя, сен «ЗИС-110» машинасини ҳайдашни би-

ласанми?— деб сўради у. Бош инженер «ЗИС-110» машинасида юрарди. Шофёрлар эзма ва фаросатли бўладди. Агар Потапенко горкомдан чиқиб «ЗИС» машинаси ҳақида сўраган бўлса, демак у бош инженер бўлиши турган гап, шу бугуннинг ўзидаёқ бу гап бутун бошқармага ёйилди. Жуда соз: кишилар айтгандек, омманинг онгига сингиган ғоя енгилмас кучдир.

Виктор ўз фикридан адашмади, горком секретари қизиқсиниб, ўша куниеқ ўз олдига Лобановни чақиртирди.

Лобанов кирганида, Савин дераза олдига олма еб турарди.

— Ун минутдан бери шу қизчани кузатиб турирман,— деди у Лобанов билан кўришаркан.— Кескин характерли экан.

Пастда, фонарь билан ёритилган боғчада тўрт ёшлар чамасидаги бир қизча оёғига чанғи бойлаб, қор уюми устига чиқишга уринарди. Тепаликнинг ярмига чиққанда, бир оёғидаги чанғи чиқиб, пастга сирғаниб тушиб кетди. Қизча кейинига тисарилди-ю, мувозанатини йўқотиб, йиқилди ва қорни билан сирғаниб пастга тушди, кейин чанғини олиб оёғига боғлади-да, яна тепаликка тирмашиб чиқа бошлади.

— Тўртинчи марта уриниши!— деди Савин маъюслик билан.

Горкомда иш куни тамом бўлган эди. Савин, ўз суҳбатларининг расмий эмаслигини исботламоқчи бўлгандек, бориб диванга ўтирди.

— Шаҳар кенгашида мендан қочиб кетган эдингиз, қани, энг аввал менга шуни айтиб беринг.

Савиннинг болаларники сингари пучуқ бурни тепасига тушиб турган кокили, олмапўчоғи ёпишган лаблари, хуллас, бутун чеҳраси Андрейга самимий қизиқсиниш билан тикилиб турарди. Андрей ҳозир унга ўз сиримни ишонсам бўларди, деб ўйлади.

— Агар ўшанда бир оз кечиксам,— деди Андрей,— ҳозир энг бахтсиз одам ҳисобланган бўлардим. Ҳозир эса...— у кулди ва қизариб кетди.

Савин кулмай, жиддий қиёфада бош силкиди.

— Мен ҳам ўшанда кўриб олган эдим. Малла сочли экан!

... Тонков ва Григорьевнинг мақоласидаги қизил қалам билан чизилган жойларни Лобанов такрор-такрор ўқиди. У ўз олдида ўтирган Савинни ҳам унутиб, мақола нусхасини гижимлаб столга ташлади, кейин кенг керилган тиззаларига тирсакларини тираб, бошини кафтига қўйди.

Тонков-ку ўзи маълум одам, у ҳар қандай пасткашликдан ҳам қайтмайди, лекин Григорьевга нима бўлди? Улар қандай қилиб бир фикрга келишдикин? Фараз қилайлик, Андрей Григорьевга берган махсус схема ишга яроқсиз чиққан бўлсин, лекин бунга локаторнинг нима алоқаси бор? Ахир Андрейнинг ўзи ўтказган ҳамма сўнгги синовлар яхши натижалар берди-ку. Тушунарли, улар локаторни шубҳага чулғамоқчилар... Лекин Григорьевга нима бўлди? Унинг бу жирканч ишда иштирок этган бўлишига ҳеч ишониш мумкин эмас.

— У билан бир гаплашиб олинг.

— Григорьев ҳозир бу ерда эмас,— деди жаҳл билан Андрей.— Аллақандай командировката кетибди.

Кейин у бирдан кулиб юборди. Маълум бўлишича, у юқоридаги Тонков билан Григорьев мулоҳазасини овоз чиқариб гапирган экан.

— Иккидан бири,— деди Савин унинг кулиб турган юзига қовоқ остидан қараб,— ё сиз ўз локаторингизга қаттиқ ишонгансиз, ё бўлмаса ҳаддан ташқари бепарволик қиляпсиз.

У локаторига ишонишга ишонади-я, лекин бу мақола унга деярли ҳеч таъсир қилмагани ҳам тўғрига ўхшайди. Шундай бўлса ҳам у шу сўнгги йил ичида жуда ўзгариб кетди. Рақиблар билан тинмай кураш олиб бориш уни анча чийиқтирди. Бундан ташқари, у Маринага муҳаббатини изҳор этган кундан буён ўзини жуда яхши ҳис этар, гўё қалбида бир ширин туйғу пайдо бўлган-у, бу туйғу уни ҳар хил нуқсонларга эътиборсизлик билан қарашга судрар. Ўз кучига беҳад ишонч ҳислари унга қанот багишлагандек бўларди.

«Ҳечқиси йўқ,— деб ўйларди у.— Бунинг нима алоқаси бор? Локатор ишляпти, бундан буён ҳам ишлайди. Григорьев келса, ҳамма гап очиқ-ойдин бўлади. Энг муҳими бу эмас-ку?»

Савин бош чайқади.

— Масалага жиддийроқ қаранг,— деди у гўё Андрейнинг фикрларини билиб тургандек.— Бу мақола

ишнинг кўзини билган оламнинг қўлида ёмон мақсадлар учун қўлланувчи ашаддий қуролга айланиши мумкин.

Андрейнинг қиёфаси жиддийлашди. У мақола нусхасига тикилди ва шундагина биринчи марта бу мақола қандай қилиб шаҳар партия комитетида пайдо бўлиб қолгани тўғрисида ўйлай бошлади. Мақоланинг лока-торга тегишли бўлган ерларини ким мулозиматлик қилиб тагига чизганкин?

— Эсингиздами, локаторингизни муҳокама қилиш учун кенгаш чақиринг деб маслаҳат берган эдим?— деди Савин.— Менимча, фурсатни қўлдан бермай, дарҳол кенг мунозара ўтказиш керак.

Улар кенгаш тафсилотлари устида келиша бошладилар. Савин ўз дафтарига ёзатуриб, тўсатдан савол бериб қолди:

— Айтингчи, Потапенко бош инженер бўла оладими?

Андрей ажабланганича унга бақрайиб қолди.

— Потапенко?

— Ҳа, Потапенко, нега ажабланаяпсиз?

— Йўқ, бўла олмайди.

— Нега?

Андрей пешонасини тириштирди.

— Ҳм... чунки, у шу ўринни эгаллашга жуда интилиб ётибди.

— Биласизми, бу гапингиз ҳеч нарсадан далолат беролмайди. Балки, у ўзини шу мансабга лойиқ одам деб ҳисоблар.

Лобанов тутақиб кетди ва Виктор тўғрисида ўзи қандай фикрда бўлса битта қўймай очиб солди.

Савин Лобановнинг қизгин нутқини эшитиб ўтираркан, аҳён-аҳёнда ўз мулоҳазаларини қистириб қўяр, Андрей эса унинг баъзи мулоҳазаларига эътироз билдирар, баъзиларини маъқул топарди. У беихтиёр ўзининг Савин бошлаб бораётган йўлдан кетаётганини сеза бошлади, Андрей Потапенко тўғрисида, унинг ишлари, бутун Энергосистеманинг ишлари тўғрисида билганларини гапириб берди, аммо Савин шу айтилганлардан энг муҳимларини танлаб олиб, Потапенкони Андрейга намоёиш қила бошлади — Андрейнинг кўз олдида аста-секин бутунлай ўзгача Потапенко намоён бўла бошлади.

— Янги техникага тўсқинлик қилаябдими?— деб сўради Савин.— Бу ҳол деярли ҳамма бошлиқларда ҳам учрайди... Дачаси бор, машинаси бор денг? Сиз ўзингиз, дачангиз, машинангиз бўлса, воз кечармидингиз?.. Рейнгольд масаласими? Мана бу ҳақиқатга яқинроқ нарсасиз. Сиз қандай фикрдасиз, унинг шахсий манфаати иш манфаатига қарама-қаршими?

Савин у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, кейин кресло орқасига бориб турди.

— Мана, ҳамма «ҳа. қарама-қарши» деб айтишга тайёр,— деб хаёлчанлик билан гапида давом этди у,— лекин сизда ҳам, бошқа ҳаммада ҳам бундай қарама-қаршилиқ содир-ку.

Андрей Савиннинг Советлар саройида юз берган воқига ишора қилаётганини билиб, мийиғида кулиб қўйди.

— Содирликка содир,— деди кескин қилиб у.— Лекин Потапенконинг бутун қилган иши унинг ўз шахсий манфаати учун хизмат қилади. У ҳеч қачон иш тўғрисида ўйламайди, у ҳамма вақт ўзини ўйлайди. Унинг учун иш мансаб учун восита, ўз муваффақиятларини мустаҳкамлаш ва яна юқорироқ амалга эришиш учун бир восита, холос.

Савин қаддини ростлаб, пешонасига тушган сочларини орқага силтаб қайтарди.

— Фараз қилайлик сиз деярли ҳақсиз. Лекин, менимча, Андрей Николаевич, бутун ҳақиқат фақат шунинг ўзидангина иборат эмас. Мен ҳам, кўпинча, нега бу тоифадаги одамларни тушуниб олишга қийналамиз деб, хаёл суриб кетаман. Мана, сиз ҳам Потапенкони яхши биларкансиз, лекин унга бутунлай тушуниб олмасиз, шунчаки ҳис қилибсиз... холос.

Андрей хаёлчанлик билан юзини ишқалади.

— Менимча... капитализм сарқитлари, айтайлик, ҳар хил ўғирликлар, порахўрликлар дарҳол кўзга ташланади, у нуқсонларни ҳамма ҳам кўра олади, аммо бу...— у гапдан тўхтаб, Савинга сўроқ ишораси билан тикилди.— Биласизми, Потапенко ва унга ўхшаганлар ўғирлик қилмайдилар.... Улар бошқача йўл билан ҳаракат қилдилар. Партия планни олдинга сурса, ушу план учун кураш принциpidан фойдаланади. Агар танқид талаб қилинса — шу танқиддан фойдаланади... Сиртдан қараганда ҳаммаси дуруст, иш тўғри кетаётганга ўхшайди... Ас-

лида эса, бу мансабга интилишдир. Потапенкони йўлдан оздирган, бузган нарса ана шу. Шухратпарастлик, амал-парастлик. Қаёқдан пайдо бўларкин ўзи булар-а?

— Яна, гоёсизлик денг, шуни унутдингиз,— деди Савин.

ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Ҳисобот-сайлов партия мажлиси иккинчи кун давом этаётган эди. Парткомнинг янги составига номзодлар кўрсата бошладилар.

Виктор Потапенко энг биринчи қаторда, эшик олдида ўтирарди. Ўтган ҳафта ичида у зўр бериб мажлисга тайёрланди, гумонсираган душманлар билан келишиб олиш, энг нозик дипломатик муносабатлар юритиш билан банд бўлди. У ўзининг бош инженер бўлиб сайланганида нималар қилишини одамларга жуда усталик билан ўқтирди. Одатда Виктор психологик ишларни ва найрангларни яхши кўрарди, аммо ҳозир у ўзини жуда ҳорғин ва эътиборсиз ҳис қила бошлади.

Мажлис бошланмасдан олдин бошқарма бошлиғининг муовини Ивин, ўзининг гўштдор қўли билан унинг елкасига қоқиб кулимсираб деган эди: «Парткомга аъзо бўлишинг аниқ. Бош товламайсан. Сайлов ўтгандан кейин сеникига борамиз, унутма. Қалай, Елизаветанг шампанское тайёрлаб қўйиптими?»

Виктор бир хўрсиниб, ўзига хос бўлмаган очиқлик билан деди:

— Э, биродар, шампанское қаёқда дейсан? Уйимда шундай совуқ жанг кетяптики, асти сўрама.

Шу пайт уйига телефон қилгиси келиб кетди. Ўзи шундай телефон қилса-ю, Лизанинг овозини эшитса. «Витёк, хотиржам бўл, ҳаммаси жойида бўлади, сен менинг доно, ажойиб эримсан»,— деса у, ё шунга ўхшаган бемаъни, аммо қалбдан меҳрибон сўзлар айтса; унга фақат Лизагина шундай гапира оларди. Лиза у билан сўнгги марта шундай меҳрибон муносабатда бўлганига анча йил ўтиб кетганга ўхшайди. Балки, унинг бу кунги сайловдан қилган кўпгина умидлари орасида энг муҳим ва энг сирлиси, зора Лиза мени ҳақ деб ўйласа, деган орзудир. Уни сайлашган бўлса, демак яхши кўри-

шаркан, унга ишоншаркан, ўз ишида нима қилган ва қилаётган бўлса, у, ҳаммаси тўғри экан, деб ўйласа. Шундан кейин Лиза қилган гумонларидан афсусланади, улар яна эскича яхши турмуш кечира бошлайдилар. Эҳ, ҳеч бўлмаса оиланинг тинчлиги, уйнинг хотиржамлиги учун парткомга аъзо бўлиб кириш унинг учун нақадар зарур эканлигини залда ўтирганлар билишса эди...

У шубҳа билан залга назар ташлай бошлади. Бир неча қатор кейинда унинг бўлимида ишловчи ёш инженерлар ўтирардилар. Виктор шу инженерлар орасида ўтирса дуруст бўларди, унинг тўғрисида гап-сўз бўлмасди, ёинки сўзга чиқмоқчи бўлганларни қайтарарди. Лекин энди жой алмаштириш пайти ўтди. У телефон олдида анча вақт типирчилаб туриб қолди, лекин барибир Лизага телефон қилишга журъат этолмади.

Унинг кўзи инженер Поляковга тушди-ю, кўнгли бир оз тинчланди. Бугун эрталаб у Поляковга, агар вазият ўзгаргудек бўлса, инспекция бошлиғи бўлишинг муқаррар, деган маънода тил учиди тушунтириб қўйган эди. Поляков ёш, серғайрат инженер бўлиб, инспекция бошлиғи унга ҳеч тинчлик бермасди. Шунинг учун Виктор ўзининг адолатли ва ишнинг фойдасини кўзловчи сўзларини эслаб, яна завқланиб кетди.

Поляковга яқин ерда Лобанов, Борисов ва яна бир неча лаборатория коммунистлари ўтирардилар. Виктор Тонков билан Григорьевнинг мақоласини эслаб, Андрейга гўё маҳкум қилинган одамга қарагандек қараб қўйди.

Викторнинг кўзи Борисовнинг кўзига тушиши билан ўзининг жилмайиб ўтирганини яшириш мақсадида, юзини четга бурди. Кеча Борисов қанча уринса ҳам, унга сўз бермадилар. Президиумда, раиснинг олдида ўтирган Долгин Борисовнинг фамилиясини сўзга чиқувчилар рўйхатининг энг охирига тиркаб қўйган эди. Кейин, вақт кеч бўлиб қолгани учун музокарага чиқишни тўхтатишга қарор қилдилар. Энг сўнгги сўзга чиққан райком секретари Ковалевскийдан олдин Викторга сўз бердилар.

У нутқини ўзини танқид қилишдан бошлади, унга қарата айтилган кўп айбларни бўйнига олди. Викторнинг бошқа сўзга чиққанлардан фарқи шу эдики, у қозғошга қарамай гапирди — бу ҳаммага ёқди. У урушнинг даҳшатли кунларини хотирлаб, келажак ишларнинг порлоқ истиқболлари устида тўхтаб, мажлисда ўтирган-

ларни таъсирлантириб юборди. Ҳамманинг кўнглидаги гапни — жомакор устида бўлаётган бетартибликни жуда усталик билан гапирди. Ўзидан олдин сўзга чиққан бир кишининг ғоят шафқатсиз гапирганини эслаб, баъзи ўртоқлар лаганбардор бўлиб қолнишдан шунча қадар қўрқадиларки, натижада улар ҳар қандай бошлиқни ҳам ҳақорат қилишдан тоймайдилар, деди. Викторнинг сўзларига қарсақлар чалишди, ҳатто Ковалевский ҳам унинг сўзларини маъқуллаб, қарсиллатиб чапак чалди.

Бугун Долгин раислик қилаётган эди. Виктор Долгиннинг репродукторларни дириллатувчи дағал овозига диққат билан қулоқ соларкан, улар икковлари мажлис бошланмасдан олдин унинг бузилмас тартибини синчиклаб ишлаб чиққанларини эслади.

Тайинлаб қўйилган дастлабки икки кишининг номзоди дарҳол тилга олинди. Энди учинчи номзод қилиб Викторни кўрсатишлари керак эди. Лекин Поляковдан олдинроқ бир неча одам қўл кўтарди. Долгин бу қўлларни кўрмагандай, Поляковни ахтариб топиб, унга сўз берди. Долгиннинг асабланаётгани кўриниб турарди. Сустилик ва ҳаяжон Викторни яна кучлироқ қуршаб олди.

— Бу қандай тартибсизлик, — деди унинг яқинида ўтирганлардан бири. — Мен, ахир, ундан олдин қўл кўтарган эдим-ку...

Лекин Поляков бу пайт тез-тез юриб минбарга чиқа бошлади. Виктор енгил нафас олди.

Потапенко номзодликка кўрсатилган фурсатдан бошлаб Майя сергак бўлди. Наҳотки, бўлаётган воқияни ҳеч ким кўрмаса? У атрофга аланглаб қаради. Йўқ, йўқ, атрофдаги одамлар ҳам унга ўхшаб хўмрайиб, безовта бўлиб ўзаро гапирмоқда эдилар. У ўз ёнида ўтирганларга қаради. Лобановнинг чаккаларига қип-қизил қон қуйилди, Борисовнинг қора кўзлари маъюс чақнарди, бу аломатлар Майяга таниш.

Сўзга чиқсинмикин? Ҳозир у албатта сўзга чиқиши ва: — Нима бўляпти ўзи бу ерда? Потапенконинг кимлигини биласизларми ўзларинг? Наҳотки, равшан бўлмаса?.. — деб қичқириши керак. Унинг гапини маъқуллашлари турган гап. У ёлғиз эмас.

Борисов қўлини баланд кўтариб, сўз сўради. Долгин унга эътибор бермасдан шоша-пиша сўзга чиқувчиларнинг фамилиясини айта бошлади. Улар минбар-

га чиқиб, янги-янги номзодларни таклиф қилардилар. Бироқ, залда минут сайин шовқин, норозилик кўтарила бошлади.

— Мен Потапенконинг сайланишига қаршиман,— деди Андрей.

Борисов жаҳл билан унга тикилди.

— Фақат Потапенконинг ўзи эмас. Қара, Зоринни ҳам кўрсатишди. Яна Долгин унинг соясида хўжайинлик қилмоқчи... Оқибат нима бўлишини тушунасанми?..— У тишларини ғижирлатиб, яна қўлини кўтарди.

— Борисовга сўз берилсин! Борисов сўраяпти!— деб қичқириб юборишди Андрей билан Майя Устинова. Кейин бир-бирларига қувонч билан ва негадир уятчанлик билан қараб қўйдилар.

Долгиннинг бақрайган кўзлари одамлар боши узра қаёқларгадир тикилди, кейин қўлида ушлаб турган қоғозга қаради.

— Сўз ўртоқ Марченкога,— деди Долгин шоша-пиша.

Ҳали қўл кўтаришга ҳам улгурмаган Марченко паршонлик билан ўрнидан турди. Залдаги одамлар жулиб юборишди. Борисов бўздек оқариб кетди. У дик этиб ўрнидан турди-ю, рухсат сўраб ўтирмасдан Марченкодан олдинроқ саҳнага чиқиб олди.

Борисовнинг минбарга эмас, президиум столи олдига келаётганидан Долгин алданиб қолди. У Ковалевскийга энгашиб алланима дея бошлади. Худди шу пайт Борисов Долгиннинг қаршисида тўхтади, столда ётган қоғозни баҳузур қўлига олиб, кейин минбарга яқинлашди.

— Ўртоқ Марченко,— деди Борисов кучаниб қўлидзи қоғозга тикиларкан.— Шошманг. Сиз учун мен айтиб қўя қоламан, сизга Степиннинг номзодини кўрсатиш топширилган экан. Тўғрими?

Марченко йўл ўртасида тўхтаб қолиб, қулоғини ишқалаб, истар-истамас:

— Тўғри,— деди.

— Сиз уни яхши биласизми?— деб сўради Борисов.

— Кўрганман,— деди Марченко ва елкасини қисиб, бўш жойга ўтирди.

— Ўртоқ Виноградова!— деб қичқирди Борисов.

Бир ёш ишчи аёл ўрнидан турди.

— Ўртоқ Виноградова, сиз Долгиннинг номзодини кўрсатишингиз керакми? Сиз у билан бирга ишлаганми-

дингиз? Ё ўқиганмидингиз?— олдинга ташланиб сўрай бошлади Борисов.

Виноградова қизариб кетди ва лабларини қимирлатиб, алланималар деди, лекин унинг сўзини ҳеч ким эшитмади.

Борисов рўйхатни ўқишда давом этди. Залдаги шов-шув борган сари зўрая бошлади. Долгин бидирлаб Ковалевскийга алланималарни гапирди.

Борисов микрофонга энгашиб деди:

— Ўртоқ Долгин олдиндан ҳамма ишни қойил қилиб қўйганга ўхшайди — партком составининг рўйхати ҳам, кимни ким номзодликка кўрсатиш ҳам бу ерга ёзилган.

— Тайёртарликни бошлади!— Бир ёш йигитнинг истеҳзоли овози эшитилди. Орқа қатордагилар ўринларидан тура бошладилар.

— Ўртоқ Борисов,— деди Долгин,— мен сизга сўз берганим йўқ.

— Гапирсин, майли!— деган овозлар янгради.

Ковалевский афтини бужмайтириб, Долгинни четлатиб ўрнидан турди, шов-шувни тинчлатиш мақсадида қўлини кўтарди. Орага дарҳол жимлик чўкди.

— Нима истайсиз, ўртоқ Борисов? Мажлисимиз бетаинлик билан, бир тоғдан, бир боғдан бўлиб ўтсинми? Яшасин анархия-ю, партия раҳбарлигига ҳеч кимга таниш бўлмаган тасодифий одамлар кириб қолсинми? Эҳтимол, ўртоқларингиз мажлисни тайёрлашни бир оз ошириб юборгандир, лекин партком ўз номзодларини кўрсатишга ҳақли. Сиз, ҳамма кўрсатилган одамларни рад қилмоқчимисиз?

— Нега?— деди Борисов бир оз саросималик билан.— Бу ерда номзодини кўрсатишга лойиқ ўртоқлар ҳам кўп.

— Ундай бўлса,— деди Ковалевский,— ўша баъзи бир шахсларнинг номзодини рад қилиб, очиқ-ойдин сўзланг. Сизга ҳеч ким тўсқинлик қилмайди. Менимча, ўртоқлар, масала равшан бўлса керак?— деди у қатъий қилиб ва жойига ўтирди.

— Йўқ, равшан эмас,— деб қичқаришди залда ўтирганлар. Баланд бўйли, бир оз букчайган киши ўрнидан турди. Бу хўжалик бўлимида ишловчи дурадгор, парткомнинг аъзоси эди. У, қўлини оғзига карнай қилиб йўфон овоз билан қичқирди:

— Бу одамларни ким танлаган?

— Мен ҳам шунга қизиқяпман,— деди Борисов,— бу номзодларни қаердан олдингиз, ўртоқ Долгин?

— Мажлисни партия комитети тайёрлаган,— деди асабийлашиб Долгин.

— Партия комитети мажлисни мана бу йўсинда тайёрлашига ҳеч ишонмайман,— деди Борисов қўлидаги рўйхатни силкиб.

Ҳалигача тикка турган дурадгор қўлларини ёйиб, ажабланиди.

— Ўртоқлар, ўзи нима гап? Биз Зоринни ҳам, Долгинни ва Потапенкони ҳам номзодликка кўрсатмаган эдик-ку, мен ҳам партком аъзосиман. Мен бу рўйхатни шу ерда кўриб турибман.

Долгин қўнғироқчани микрофонга яқинлаштириб, қулоқни қар қилгудек қаттиқ чала бошлади. Залда шовшув тинай дегач, Долгин гўё ҳеч иш содир бўлмагандай, Борисовни сўзлашдан маҳрум қилиш, номзод кўрсатишни тўхтатишни таклиф қилди.

— Сиз раислик мансабидан фойдаланиб хиёнат қиляпсиз,— деди Борисов баҳузур.— Овозга қўйинг.

— Ўртоқлар, билиб қўйинг, шундай бўлса, бугун ҳам тамомлай олмаймиз,— деди Долгин пўписа қилиб.

— Майли, кечиксак, кечикармиз,— дедб қичқирди кимдир.

— Топган баҳонасини қаранг-у!— деди ҳаяжон билан Новиков Андрейга.

Долгин масалани овозга қўйишга мажбур бўлди. Борисов кўпчилик овоз билан нутқини давом этдириш ҳуқуқига эришди.

— Биз,— деди Борисов,— ҳар қандай мажлисни олдиндан тайёрлаш шартлигини биламиз. Агар партком синчиклаб текшириб бизга лойиқ номзодларни кўрсатса, бунинг ҳеч ёмон ери йўқ. Лекин Долгин партия мажлисига тайёргарлик кўриш принципини бузиш билан бирга, яна партия турмушимизнинг асоси ҳисобланган коллектив раҳбарлик қилиш принципини ҳам бузган. Оқибат нима бўлди, ўртоқлар? Мана Долгин Марченкога Степиннинг номзодини кўрсатишни буюрипти. Марченко эса бизга ишга кирганига ҳали ҳеч вақт бўлгани йўқ, у Степиннинг кимлигини ҳам билмайди. Мен уч марта қўл кўтариб сўз сўрадим, мен ҳам Степинни кўрсатмоқчи эдим. Мен у билан ўн беш йилдан бери бирга ишлайман. У

жуда яхши коммунист. Менга сўз беришмади, мени Долгинга ёқмайдиган одамни кўрсатиб қўяди деб қўрқишди. Мажлисни тайёрлаш, ўртоқ Долгин, ҳар бир коммунистни унга жалб қила билишдан, ҳар бир коммунистда ташаббус уйғотишдан иборат. Мажлисида ҳар бир одам ўзини хўжайин сифатида ҳис қилсин. Сиз эса аксинча иш қиляпсиз... Йўқ, сизнингча бўлмайди! Биз партиямизнинг обрўсини ҳимоя қиламиз, бу ерда эса.— у муштумини кўтарди,— бу ерда шу партия обрўсини ўзларининг шахсий манфаатлари учун ўғирламоқчи бўляптилар. Бу ишлар тасодифий ҳол эмас. Партия мажлисига тайёргарликда коллективлик қонунини бузишдан мақсад, партком составига Потапенкога ўхшаш арбобларни ўтқизиш, Долгиннинг ўзини яна сайлашдан.. иборат.

— Биз ҳозир номзодларни муҳокама қилмаймиз,— деб Долгин унинг сўзини бўлди.

— Яхши,— деди Борисов,— сизнинг номзодларингизни алоҳида муҳокама қиламиз.

Бўғиқ, ғазабли шов-шув овозлари қаторлар оралаб ўрмалаб кетди, кейин бирдан шиддатли қарсак отилиб чиқди. Борисов залга тушиб бораркан, ўз қўлида муваффақиятсизликка учраган рўйхатни ҳам олиб кетди. Президиум столида ўтирганлар ўзаро маслаҳатлашиб олдилар. Кейин энг кекса коммунистлардан Кузьмич микрофони ўз олдига сурди. Ростгўй бўлгани учун ҳамма уни яхши кўрар, ҳурмат қиларди, шу ерда ўтирганларнинг кўпига партияга кириш учун рекомандация берган эди, шунинг учун у сийрак сочларини силаб, Долгиннинг ўрнини эгаллаганида ҳамма маъқуллаб, тинчланди.

— Мажлисни тайёрлаш тўғрисида сиз, ўртоқ Ковалевский, тўғри гапирдингиз,— деди у.— Лекин парткомга нотаниш кишилар кириб қолади, деб чакки хавотирландингиз. Ўз одамларимиз тўғрисида биз муҳокама юритмай, ким юритсин? Биз, ахир ўз парткомимизни сайлаяпмиз...

Борисов ҳансираб, пешонасининг терини артиб, Майянинг ёнига бориб ўтирди. Орқа қаторда ўтирган бош бухгалтер унга энгашиб, деди:

— Сиз, Сергей Сергеевич, жуда ҳақ сўзладингиз, аллақачон шундай қилиш...

Борисов ўгирилиб унга жўзларини чақчайтирди.

— Менга пичирлаб нима қиласиз? Минбарга чиқингда, ҳаммага айтинг.

«Мен бўлсам, фақат аччиқландим,— деб ўзи-ўзидан нафратланиб ўйлай бошлади Майя.— Лекин чиқиб сўзлашга юрагим бетламади...»

Мажлисдаги одамларнинг кайфияти бутунлай ўзгача тус олди. Асабийланиш ва шубҳаланиш ўрнига одамлар энди жавобгарликни бўйинларига олиб туриб, номзодларни синчиклаб кўрсата бошладилар.

Кандидатлар рўйхати жуда секинлик билан ўса борди. Мажлис баъзан чуқур ва оғир хаёлга чўмиб жимиб қоларди.

— Мана, кўрдингизми, бутунлай бебошлик бўляпти,— деди Ковалевский жаҳл билан Кузьмичга.

Кузьмич ҳамма эшитадиган қилиб микрофонга деди:

— Майли, ўйланг, ўртоқлар, тортинманг. Бизга ўн битта киши керак, сизлар кўпроқ кўрсатаверинглар, танилаб сайлансин.

Одамлар номзодликка лойиқларни эслашар, маслаҳатлашишар, бошқалар билан таққослаб кўрардилар. Юзлаб киши ишлайдиган бу зал ҳозир одамларнинг осойишта ғовур-ғувури билан тўлган эди.

Ўн беш кишининг номзоди кўрсатилди. Уларнинг бир қисми Долгин тузган рўйхатда ҳам бор эди. Лекин энди улар мажлисининг ўзи кўрсатган номзодлар эди. Шулар орасида Борисов ҳам кўрсатилди. Кўрсатилган ҳар бир номзодни қизғин, бекаму кўст муҳокама қилдилар. Зоринни деярли бир оғиздан рад этдилар. Долгиннинг номини тилга ҳам олмадилар. Бунинг устига бош инженер сўзга чиқиб, деди:

— Ўртоқлар, мен ҳам партком аъзоси эдим, бугун содир бўлган ҳодиса учун мен ҳам жавобгарман. Юзакни қараганда, Долгинни муҳокама қилишнинг ҳам ҳожати йўққа ўхшайди. Лекин у парткомга аъзо бўлиб кириб қолиши мумкин эди. Шунинг учун мен унинг тўғрисида гапирмоқчиман,— у пиджагини тортиб қўйиб, қаддини ростлади.— Келинглар, очиқдан-очиқ гаплашайлик: ростини айтсам, сўнгги вақтларда парткомда ёлғиз Долгиннинг ўзи хўжайинлик қилиб келди. Ҳар қандай масалани ҳам ёлғиз ўзи иш тартибида ҳал қиладиган бўлди. Бу билан бизни ҳарқанақасига четлатишга уринди. Ялқов Зоринга бу тарзда ишлаш маъқул эди... Бизнинг қийин вазиятда қолган вақтларимиз ҳам бўлди: электролабора-

торияни, ўртоқ Лобановни қўллаб-қувватлашимиз керак эди. Лекин Зориннинг олдида маслаҳат сўраб кириб бўлармиди? У, албатта, бирон нарсани баҳона қилиб, ишни Долгинга оширарди, Долгин эса... — Дмитрий Алексеевич қўл силтади. — Мана шундай қилиб, Долгин контролсиз раҳбарлик қила бошлади. Биз ҳам, албатта, бу ҳол учун жавобгармиз... Биз унга йўл қўйиб келдик, ўзимиз четга чиқиб турдик... У гўё бизнинг номимиздан кўнглига келган ишни қилиб юраверди. Бугунги содир бўлган воқиа — бизга яхши сабоқ бўлди. Биз ҳар биримиз бу ерда залда ўтириб, ё мажлисдан чиққандан кейин гапирадиган гапимизни шу минбарга чиқиб гапирсак, ҳеч қачон бу Долгинлар бу ерда президиумда бўлолмайдилар.

Мажлис асосий масаладан Долгинни муҳокама қилишга ўтиб кетди, лекин бу ҳолдан ҳеч ким хижолат тортмади. Рейнгольд воқиясини эсладилар. Парткомнинг янги составига Долгин масаласини муҳокама қилишни юклаш керак деб қарор қилинди.

Шундан кейин Потапенконинг номзоди устида қизгин тортишув бўлди.

Унинг бўлимида ишловчи инженер Захарчук сўзга чиқди. У ҳар икки-уч жумладан кейин стакандаги сувдан хўплаб, Потапенконинг танқидни бўғиши, янгиликдан кўрқиши, янги таклифларни йиллаб тузлаб қўйиши, янги техникадан беҳабарлиги ҳақида гапирди, шунинг учун ҳам қўлқоп ва жомакор устида кўпроқ гапириб, ўзини кўрсатишга уринади. Шу сўнгги йил ичида, у ўзига қарши чиққан икки ходимни Долгиннинг ёрдами билан ишдан ҳайдади. Ўз атрофига лаганбардорларни тўплаб олган. Электролабораторияга қилган тўсқинлигини айтмайсизми!

Захарчук сўзининг охирида шундай деди:

— Хуллас,— Потапенко шу сўзни айтишни яхши кўради,— хуллас, у ўз устида кўпроқ шуғулланиши керак... Партком аъзоси деган масъулиятли бурч уни ўз устида шуғулланишига халал бермасмикин деб кўрқаман.

— Одамни бекордан-бекорга қоралайпсиз! — деб қичқирди Поляков. Лекин шу заҳотиёқ одамлар уни уришиб ташладилар:

— Жим!.. Бор, минбарга чиқиб гапир!.. Бурчакка тикилиб олиб бақиршини қара-я!

Кузьмич кулиб ўтирарди, холос. Тартибни ҳам мажлиснинг ўзи жорий қилаётган эди. Энг майда икир-чики-

ригача Долгин билан Потапенко томонидан ўйлаб чиқилган мажлис тартиби улоқтирилиб ташланди. Бу найранглардан маъмурий ҳайқириқ, оддий коммунистларнинг иродасига, хоҳишига, ташаббусига жирканиб қараши сезилиб турарди. гўё ҳамма оддий коммунистлар учун кимни сайлаш, кимга ишониш барибирдай эди.

Виктор ўгирилиб қарашдан қўрқиб креслога тикилиб ўтирар, у орқаси билан, елкаси билан, бутун вужуди билан унга тикилган ўнлаб юзларни ҳис қиларди: чехраси илжайганича қотиб қолган.

У ҳали ҳам президиумда ўтирган Долгин билан кўз уриштираркан, ўз юзида илжайиш аломатларини сақлаб қолишга уринди; бу қарашларининг ҳеч қўрқинчли ери йўқ — мени ҳали сайлаб қолишлари мумкин, мен ҳали бош инженер бўламан, мен ўз ваъдамга вафо қиламан, мен сени техника бўлими бошлиғи қилиб тайинлайман. Ишқилиб, мени сайлашса бўлгани, яна ҳамма иш ўз ҳолига тушади. Агар мен партком аъзоси бўлолсам, сени қутқариб қоламан, деётгандек бўларди. Долгин уни ўрганаётгандек баҳузур тикилиб қолди. Кейин блокнотини олиб, алланималарни шоша-пиша ёза бошлади. Виктор чехрасида қотиб қолган табассумни йўқотмай, бирдан хаёлга чўмди: борди-ю, у парткомга ўтолмаса, у ҳолда Долгин ўзини оқлаб қолиш мақсадида, ҳеч мулоҳазанинг юзига бормай, уни ерга уришга, устидан аризалар, шикоятлар ёзишга киришиши турган гап. Демак, бу ҳолнинг олдини олиш керак. Долгиндек кишини юлиб ташлаш керак. Ҳа, ҳа, ҳеч бўлмаса, ўз вазиятини сақлаш мақсадида Долгиндан жудо бўлишга тўғри келади. Дарвоқе, агар Долгин олиб ташланса, унда ишга фойда бўлади.

Виктор хаёл билан бўлиб, минбарга ўзининг эски таниши, Комсомолская ГЭСининг мастери Борис Зиновьевич чиққанини ҳам сезмай қолди. У гапга нўноқ одам эди. Қотмадан келган, пакана бўлгани учун бўйи микрофонга егмас, овози залдагиларга унча эшитилмас эди. Аммо шундай бўлса ҳам, унинг гапларига зўр эътибор билан қулоқ солдилар.

— Ўтган йили бизнинг подстанциямизда авария бўлган эди,— деди у. — Виктор Григорьевич кўрсаткич тушиб кетмасин, деб бу аварияни сир сақлансин, дедилар. Қасални яширсанг иситмаси ошкор қилади... Айбимизни бўйнимизга олишимиз керак, ичимизда бундан

хурсанд бўлганлар ҳам бўлди. Мукофотдан маҳрум бўлишни истамадилар.. Оқибат нима бўлди денг. Оқибат, демак, ҳамма иш жойида экан. деб бизга қайта жиҳозлаш учун маблағ ажратмадилар. Натижада ўтган ойда яна авария юз берди, ўтган кун бўлса бир бахтсиз ҳодиса содир бўлди. Ҳа... монтеримиз куйиб қолди. Подстанциямиз жуда тор — бошимиз зўрға сиғади...

Унинг кетидан яна бир неча киши сўзга чиқди. Улар энди Потапенко тўғрисида эмас, балки Бошқарма ишидаги нуқсонлар тўғрисида гапирардилар. Бошқарма бошлиғи ҳам, бош инженер ҳам, бўлим бошлиқлари ҳам танқиддан қуруқ қолмадилар. Гўё ҳисобот доклади қайта муҳокама қилинаётганга ўхшарди, аммо бундан ҳеч ким хижолат тортмади.

— Нимасидан хижолат бўламиз?— деди Кузьмич.— Демак, кеча ёмон муҳокама қилган эканмиз.

Шундан кейин Ивин сўзга чиқди. У ўз мўлжалидан ҳам оҳисталик билан партком составига энг талантли, ўсаётган ташкилотчи Потапенкони киритиш зарурлиги ҳақида гапирди. У жуда уддабуролик билан Борис Зиновьевични айбсита бошлади: айбни бошлиқлар устига қўйгандан кўра, хавфсизлик техникасини йўлга қўйиш керак,— деди у.— Бу техникани четлатиш бўлади. Бу усулда сиз хавфсизлик техникасига муяссар бўлолмайсиз.

Бу жумла муваффақият қозонмади. Потапенкони бир оз кўпроқ овоз билан яширин сайлов рўйхатига киритдилар.

Борисов номзодини мастер Наумов кўрсатди.

— Борисов одамларни севади, унинг энг муҳим партиявий хислати ана шу,— деди Наумов тўлқинланиб,— Бундан ташқари бу ўртоқ мард... принципиал одам.

Андрей, уялганидан қип-қизариб кетган Борисовга кўз остидан қия боқа-боқа, Новиков ва Жуков билан муҳокама қила бошлади: улар агар Борисовни парткомга сайлашса, бизга яхши бўлармикин, деб ўйлашди. Тагин уни секретарь қилиб сайлаб қўйишса борми, лаборатория учун катта йўқотиш бўлади.

— Ўзинг қандай фикрдасан?— деб хиралик қила бошлашди улар Борисовга.— Хоҳлайсанми?

У индамасди. Андрей қўл кўтарди.

— Ҳаммаси равшан, яна нима керак,— деб қичқи-

ра бошлашди атрофдан. Лекин Кузьмич бир йўталиб олиб, илжайиб деди:

— Йўқ деяолмайман. Бошлиғим оўз сўраяпти.

Президиумдан зал жуда каттага ўхшаб кўринди. Иссиқ ҳаво титроқ билан шипдаги тўнкарилган қандилларга кўтариларди. Юзлаб кўзлар Андрейдан гап кутиб унга тикилиб турарди. Гапнинг очигини айтганда у бу ерга Борисов номзодини рад қилиш учун чиққан эди. Борисовни ишдан озод қилиб парткомга олиб қўйишса, шу энг оғир пайтда лабораториянинг партия ташкилотида унинг ўрнини ким боса оларкин, деб кўрқаётган эди. Лекин минбарга чиқиш билан кўзи Новиковга, Жуковга, лабораториянинг ҳамма коммунистларига тушди. Бутун коллектив олдида улар дарёдан бир томчи эдилар... Андрей дарҳол масалага тушунди: у бу катта коллективни энг яхши раҳбаридан маҳрум қилишга ҳақи йўқ эди.

— Борисов тўғрисида бу ерда айтилган барча яхши фикрларга қўшимча қилмоқчиман,— деди, у репродуктор орқали кучайтирилган ювозини ўзи ҳам танимади,— Борисов партиявий ишга жуда қобилиятли одам. Мен ўзимни мисол қилишим мумкин. У кези келганда менинг ҳам таъзимимни берарди. Унинг учун партия иши... Бу ишга у бутун қалби билан берилган... Хуллас, у жуда истеъдодли. Чиндан айтаман, ўртоқлар, бу ғоят яхши иш бўлади. Мана, Зоринни олайлиқ, у парткомда ишлаш ўз бурчи бўлгани учун ишларди, шунинг учун ишининг мазаси бўлмади...

Виктор залдан чиқиб кетди. У қоп-қоронғи бўмбўш коридорларда дайдиб юрди, очкўзлик билан қаттиқ-қаттиқ тортиб папирос чека бошлади, боши айланди. Шундай бўлса ҳам, сайлаб қолишар?.. Йўқ, ўзига ўзи қарши чиқса яхши бўларди. У сайланмай қолишидан ташқари, яна ҳамма қанча одам қарши овоз берганини эшитади... Нега тақдир унга бу қадар шафқатсизлик қилди? Ахир, ҳаммадан ҳам унинг сайланиши зарур эди-ку. Унинг келажаги шу билан боғланган эди. Агар улар тушунишганда эди... Ҳеч бўлмаганда... Ҳали қайғуриш керак эмас. Бир амаллаб, тезроқ Долгинни четлатиш керак. Ҳали Тонқовнинг мақоласи запасда турипти. Кўрамиз, ҳали Потапенко уларга кўрсатиб қўяди!

Лекин бу сўзларнинг таги пуч эди.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

Савин билан учрашув, кейин партия мажлиси. Потапенко номзодининг муваффақиятсизликка учраши, Борисовни парткомнинг секретари қилиб сайланиши — бу ҳодисаларнинг ҳаммаси Андрейга ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. У яна янги куч ва ғайрат билан шу пайтгача ўз ҳаётида энг муҳим ҳисобланган орзуси ва тарадудларига қайтди.

Бир ҳафтадан кейин олимлар уйида у доклад қилиши керак эди. Муҳокамага шаҳардаги барча қизиққан институт ва корхоналарнинг вакиллари таклиф қилинган эди. Андрей докладдан ҳеч хавотирда эмас эди, локаторни далада синаш ишлари муваффақиятли ўтаётган эди, денгизчиларга чертёжлар юборилган эди, лекин Тонков, Григорьевларнинг мақоласи муносабати билан Андрей бир марта бўлса ҳам табиий шароитда синов ўтказиб кўришни истарди. У чинакам авария бўлган ерда зарарланган жойни топиб кўришни хоҳларди. Бу ҳол унинг кенгаида, локатор ишга туширилган деб айтишига имкон туғдирарди.

Кунлар ўтиб борарди, аммо аксига юриб линияларда биронта ҳам арзирли авария, ё бўлмаса шикастланиш ҳодисаси содир бўлмади. Новиков билан Саша индамасдилар, лекин Андрей уларнинг индамай таъна қилаётганини сезиб турарди: у агар ўшанда сон-саноксиз тузатишлар деб ишни галга солмаганида, аллақачон локаторни синовдан ўтказган бўлардилар.

Доклади бўладиган кун эрталаб Стёпин телефон қилиб қолди. Унинг айтишича, кеча кечқурун учта катта уйни таъминлаб турувчи кабель узилибди, аммо измерителлар ҳалигача кабелнинг шикастланган ерини аниқ топа олмаётганмишлар.

— Доклад дейсанми? Жуда соз! — деди Стёпин. — Бу кечқурун қиладиган докладнинг учун яхши совға бўлади, аварияни топдим, деб баҳузур айта оласан. Мана, кўриб қўйинг, бу унақа-бунақа чакана тажрибалардан эмас, дейсан. Протокол тузишади! Қойилми!

Андрей ўз лабларида тўхтатиб бўлмайдиган жилмайишни сезиб, — ўз-ўзидан, айёр Стёпиндан ва мана шу маккор-илтифотли ҳодисадан аччиғланди.

— Уйлаб кўраман, — деди у гудурлаб.

Бутун группа ўйлай бошлади.

— Борди-ю, бирдан ҳалиги... ким билади дейсиз. тағин уялиб қоламин дейман,— деб бош чайқади Усольцев.

Новиков ҳам бир оз чўчиб турарди. Арзимаган нараса... қалтис ишнинг нима кераги бор? Тағин энг муҳими— доклад олдидан-а. Ахир бу фақат соф илмий доклад-ку...

Диспетчер телефони бирдан тез-тез жиринглаб, уларнинг мунозарасини бузди.

— Андрей Николаевич, салом. Наумов гапиряпти. Стёпиннинг айтишича, бизнинг олдимизга келишга иккиланиб турганмишсиз.

— Авария сизнинг участкангиздами?

— Менинг участкамда. Ҳожатимизни чиқаринг.— Наумов Андрейнинг шубҳасини эшитиб хўрсинди.— Бу тўғрику-я. Келиб-келиб студентлар ётоқхонаси қоронғида қолди. Студентлар чироқсиз қийналиб қолдилар.

— Студентлар ётоқхонаси денг?..— такрор сўради Андрей ўртоқларига қараб.

— Сиз келмасангиз, биз балки яна бир суткагача қоронғида қолдириб қўярмиз,— деди Наумов гапида давом этиб.

— Бир сутка дейсанми?.. Бу гапни сенга Стёпин ўргатган бўлса керак?

Наумов уялиб, гап тополмай қолди. Андрей, ҳозир ўз гапларини Стёпин коммутатор орқали эшитаётган бўлса керак, деб ўйлаб, деди:

— Ҳозирги диспетчерларга ҳайронман. жуда хира бўлиб кетибди-да. Айниқса Стёпин. У бир кесак билан икки қарғани уриб туширмоқчи...

— Борақолайлик. Андрей Николаевич!— деди Саша.

Андрей афтини бужмайтириб, микрофонга қараб турарди.

— Майли, борамиз.

Новиков жон-жаҳди билан қўл силтади.— Эҳ, таваккал!— Ҳамма жилмайиб, юзлари ёришиб кетди.— Соф илмни жин урсин! Бу соф илм ҳам худди тозаланган суз сингари бемаза ва ҳатто зарарли нараса бўлса керак.

Қиш пайтида шаҳар ичида шундай хилват ерлар учраб қоладикки, у ерда болаларнинг қий-чувлари ҳам

эшитилмайди, қалин қор эса, худди одам оёғи тегмаган, ўрмон ичидаги сайхон ерга ўхшайди. Гўё хаёлингда ҳозир бута остидан қуён сакраб чиқиб келаётгандек, тепадан, дарахт устидан сап-сарик олмахон қор силкиб тушираётгандек бўлади. Пастак деворнинг нарёғида, гавжум кўчадагига қараганда бу ернинг ҳавоси тозароқ, осмон яна ҳам кўм-кўкроқ бўлиб туюларди.

Улар ёпилиб қолган эски черков ёнидаги шундай бир хилват боғчага етиб келдилар. Билинар-билинемас сўқмоқ йўл трансформатор будкасига олиб борди. Машинадан асбобни тушириб, уни ўрнатишгунча Наумов Андрейни ер юстига ётқизилган кабель ёқалаб бошлаб кетди.

Кўринишда заранг бўлиб турган қор оёқ остида ўпириларди. Андрей кенг қадам ташлайдиган бўлгани учун Наумов босган издан юролмасди. Наумов ўзининг эски ямоқ пиймаларида чанғида кетаётгандек, Андрей олдида осонлик билан гўё сирғаниб борарди. У ер остида кабель ёқалаб кетаётгандек, қаерда ўн йил бурун янги кабель улангани, қаерда занг босган кабель бўлаги ётганини худди ўз кўзи билан жўраётгандек ҳикоя қилиб берарди. Наумов фақат хотираси зўр бўлиб қолмай, кўп йил мобайнида ишлаш натижасида ички туйғулари билан кабелнинг нуқсонларини ҳис қиларди. Кўпинча у ўзи ҳам бу ишончли сезгининг қаёқдан пайдо бўлганини айтолмасди. У ўз вужуди билан қаерда кабель ёмон ётганини, қаерда сиқилиб қолганини ва қаерда исиб кетганини сезарди.

Улар ўткинчиларнинг оғзини очириб темир панжара орасидан ўтдилар, кейин трасса ёқалаб, жўчани кесиб ўтдилар-да, кўп қаватли студентлар ётоқхонаси дарвозаси помон бурилдилар.

— Бўлиб қолдингларми, азаматлар?— деб сўради Наумовдан қоровулнинг хотини. У эса айбдор одамдек кепкасини тўғрилаб қўйди-да, тағини ҳазилга айлантормоқчи бўлди.

— Мана буни қаранг, тағин ҳазиллашади-я,— деди хотин аччиқланиб.— Одамлар қоронғида ўтиришибди-ю, бу бўлса жулади-я! Уларда ҳозир сессия пайти. Тушунасанми — сессия!

Уларнинг олдида елкаларига сумка осган бир йигит билан қиз келиб тўхтади.

— Қизиқ,— елкасини қисиб деди йигит,— булар

қайси усул билан шикастланган ерни топмоқчи бўладилар.

Наумов чидам билан тушунтира бошлади — кабелни измеритель билан ўлчаб кўрдик, лекин бу оғир ҳодиса. Оддий асбоблар шикастланган ерни ўн беш метр тафовут билан кўрсатади. Бундан аниқроқ маълумот олиб бўлмайди. Таваккал қилиб яхлаган ерни кавлаш жуда оғир. Аввал ўт ёқиб ерни эритиш керак.

— Нақадар қолоқлик,— деди йигит ачиниб,— электротехниканинг ҳозирги ривож пайтида...

Андрей девордаги кабель учларини кўздан кечириб, студентларга яқинлашди.

— ...Ишонаманки, процизион кўприкдан фойдаланилса соз бўларди,— деди қизишиб студент.

— Сиз нечанчи курсда ўқийсиз? — деб сўради Андрей.

— Учинчи курсда, электромех... Нимайди?

Студент эгнига кўк пахталик камзул, оёғига қорга ботган пийма кийган, қиёфасидан бригадирга ўхшовчи кенг елкали бу йигитга танқидий назар ташлади.

— Курснинг нима алоқаси бор? Гап масалага илмий нуқтаи назардан қарашда. Мана, масалан бугун Олимлар уйида шикастланган ерни излаб топиш методлари ҳақида доклад бўлади. Бошлиқларингиз бориб эшитса дуруст иш қилган бўларди...

Наумов кулиб юборди.

Андрей ҳам шўхлик билан бир жинилик қилмоқчи бўлиб деди:

— Бу олимлар қачон қарасанг бўлар-бўлмас нарсаларни ўйлаб чиқаришгани чиқаришган.

Студент ўз ҳамроҳи — қизга қараб маъюс илжайди:

— Шу ҳам фаннинг ишлаб чиқариш билан ҳамкорлиги бўлади-да.

— Сиз ўзингиз докладга борасизми?— деди Андрей.

— Албатта бораман. Докладчини бир уялтирай. Бошлаганидан кейин, тезроқ амалда татбиқ қилсин-да.

... Трансформатор будкасида тайёргарлик охирига етиб қолган эди. Андрей схемани текшириб чиқиб, ишни бошлашга команда берди. Новиков одат бўйича включателларни шиқиллатиб бурай бошлади. Наумов пахталик камзулининг юқори тугмасини ечди.

— Бир юз олтмиш метр,— деди Новиков.

— Бундан чиқди, бутхонанинг олдида экан. У ерда эски муфта ўрнатилган эди...

— Шубҳаланааяпсизми?— деди Саша қизишиб.

— Измерителлар бутунлай бошқа томонни кўрсатувдилар. Уйнинг қаршисидаги панжара олдини.

Андрей экранга диққат билан тикила бошлади. 160 метрни кўрсатувчи белги устида импульс равшан, ўткир эди. Лекин 280 метрли белгида ҳам, измерителлар кўрсатган ерга яқин жойда ҳам ингичка кўкимтир шуъла пайдо бўлди. Бу нима бўлди ўзи?

Новиков Наумов билан боққа чиқди. Наумов 160 метрни ўлчаб қорга қозиқ қоқди. Ишчилар қор уюмини курай бошладилар. Ҳавода қуруқ қор тўзонлари учқундай чақнади. Компрессор ҳам етиб келди, тезда биринчи отбойка болғаси музлаган заранг ерга гурсиллаб туша бошлади.

Новиков будкага қайтиб кирганида, Лобанов билан Усольцев, 280 метр белги устида нозик шуъла қаёқдан пайдо бўлгани ва локатор кўрсатган маълумотлар орасида нега бунчалик катта фарқ содир бўлгани устида муҳокама қилардилар.

— Қўйинг, Усольцев, жонингизни ачитманг,— деди Новиков қувноқ оҳангда.— Бизда хато бўлиши мумкин эмас.— У 280 белгисига яқин ерда ингичка импульс пайдо бўлганига бир неча гумонсировчи сабабларни келтирди: бунга электр токининг беҳуда сарфланиши ҳам, ўйноқи тоқлар ҳам ва яна анча-мунча сабаблар таъсир этиши мумкин.

— Йўқ, йўқ. Эсинг борида этагингни ёп. дейдилар. Фурсат ганиматиди текширишдан воз кечайлик.— деб уқдира бошлади Усольцев Андрейга. Унинг мўйна қулоқчинининг боғичи энгаги остида ликилларди. Андрей Новиковнинг совуқдан қизариб кетган юзига ўгирилиб қаради. Унинг бошидаги яшил велюр шляпаси орқага сурилган эди. Андрей Новиковга қараб бир оз тинчланди. Лекин барибир, тезда бирор қарорга келиш керак.

— Биз шикастланган ерни топмагунимизча ҳеч нима билолмаймиз,— деди у хаёлчанлик билан.— Икки юз саксонинчи метрда нима бўлаётгани ҳеч ақлга сиймаяпти!.. Лекин локатор бир юз олтмиш метрни кўрсатябди. Қисқаси, бутхона олдидаги бир юз олтмишинчи метр масофадаги ерни кавлаймиз.

Ахир у ўз локаторига ишонадими, ё йўқми? Шунда

у энг сўнгги шубҳаларга барҳам бериб, милтиллаб турган экранга қараб деди:

— Барибир, масалани аниқлаб кўриш керак. Ҳа, бир юз олтмиш метр — бу факт.

Новиков Усольцевни бир чеккага бошлаб бориб, унга пўниса қилди:

— У доклад қилиши керак. Биласизми, қандай жанг бўлади у ерда? Сиз бўлсангиз, бу ерда валдираб ўтирибсиз. Нима бу сизга Ярославнанинг йиғисими. Биз унга далда беришимиз керак.

Олимлар уйда бўладиган доклад кеч соат еттига белгиланган эди, шунинг учун Андрей кавлаш ишининг охиригача кутиб турмасдан Усольцев билан бирга жўнаб кетди. Бу ерда Новиков билан Саша қолди. Улар иш натижаси билан протоколни тўппа-тўғри мажлисга олиб боришлари керак эди.

Усольцев Олимлар уйининг меҳмонхонасида схема ва диаграммаларни осиб тайёрлагунча Андрей ўз фикрларини тўплаб олиш мақсадида қишки боққа чиқди. Каттакон аквариумда олтин балиқлар оҳиста сузиб юрардилар. Нам ҳаво гулларнинг бурун қичитувчи нордон ҳидлари билан тўлган. Андрей яшил печак девор орқасида туриб, балиқларни томоша қиларкан, ҳозир шаҳар чеккасидаги хилват боғчада, борган сари кенга-яётган чуқур лабида нималар юз бераётганини ўйла-масликка уринарди... Шу пайт у беихтиёр аквариум ойнасида бармоғи билан «160», «280» рақамларини ёзаётганини пайқаб қолиб, ўзидан-ўзи аччиқланди ва қовоғини солиб олди. Бу икки рақам унинг фикрини бир ерга тўплашга халақит қилиб, хаёлидан ҳеч чиқмасди.

Қалин, яшил печак девор орқасидан аллакимнинг овози эшитилди:

— Йўқ, мен ишонмайман. Биринчидан, бу мақола...

— Лекин Тонков...— деб гап бошлади аёл киши.

— Тонков-ку тўғри, аммо Григорьев-чи?

— Айтишларига қараганда, у бугун келармиш,— деди аёл киши.

— Хуллас, бу ёш тентакнинг бутунлай расвосини чиқаришмоқчига ўхшайди.

— Ачинарли ҳол. Мен унинг локаторига шундай

ишонган эдимки, бизнинг жишлоқ электр тармоқлари учун жуда ҳам зарур эди.

— Биласизми, мен институтга кирганимдан кейин бутунлай тинчиб қолдим. Биринчидан сокинлик, заводдан кейин у ернинг тинчлиги кишини ҳайратда қолдиради.

— Иккинчидан-чи? .

— Кечирасиз...

Хотин киши кулиб юборди.

— Сизнинг ҳамма гапларингиз фақат биринчидан экан-да.

Андрей нарироққа кетди. Бу эшитган гаплари унинг анча руҳини кўтарди. Вой, тинчликсевар-эй! «Тентак» дейди-я, мен сенга «тентак»ни кўрсатиб қўяман!

Кичкинагина зал одамларга тез тўла бошлади. Андрей Маринани учратиб, уни залнинг бир чоккасига олиб бориб ўтказди. Шу пайт бирдан у Марина билан ёнма-ён ўтиришни, бошқа бировнинг докладини эшитишни, докладчига луқма ташлаб туриш ва паст овоз билан ўзаро гаплашишни хоҳлаб кетди.

— Бор энди,— деди Марина. У атрофда ўтирганларга эътибор бермай, Андрейнинг қўлини олди-да, уни аста силади.

Андрей эски, дўппайган бинафша ранг папкасини қўлтиғи остида маҳкам сиқиб раис томон юриб кетди. У илжайиб туриб одамлар билан кўришди, аммо мясидан бир хаёл ҳеч чиқмасди: борди-ю, бир юз олтмишинчи метрда ҳеч қандай шикастланиш бўлмаса-чи? Унда локатор нимани кўрсатган бўлиб чиқади? Йўқ, бўлмаган гап, 160 метр, вассалом... Эҳтимол, зарарланиш иккала нуқтада ҳамдир?

Одамлар жой-жойига ўтираётган пайтда, илмий жамият раиси Андрейга пичирлаб деди:

— Қаранг, Тимофей Ефимович ҳам келибди.

Биринчи қаторда, Одинцовнинг ёнида оқ-қора аралаш пахмайган сочли басовлат бир чол ўтирарди. У иккала қўлини тиззаси орасида сиқилиб турган қўтир ҳассасига қўйиб ўтирарди.

Бу чолнинг образи Андрейга мактабда ўқиган давридан таниш. У электротехника фанини ўқиганда ҳам, газетадаги мақолаларда ҳам, қалин-қалин илмий журналларда ҳам бу чол тўғрисида ва унинг фаолияти тўғрисида кўп ўқирди. Андрей курсдан-курсага ўтар чоғида ҳам, кейин аспирантурада ўқиб юрган пайтларида ҳам

бу олимнинг асарлариши ўрганиб, ҳар сафар ўзи учун янгидан-янги фикрлар топарди. Бу одам тириклик чоғидаёқ одамлар оғзида дoston бўлди. У электротехниканинг ҳамма соҳаларида асарлар яратган. Бу одам кекса электротехниклар гвардиясининг энг сўнгги намояндаларидан бири. Доливо-Добровольскийни, Поповни биларди, ГОЭЛРО планини тузувчилардан бири. Бутун электротехника, радио ва телефония тўғрисидаги лекциялар ҳаммаси бир курсда ўтиладиган қадимги вақтдан бошлаб, унинг кўзи олдида содир бўлаётган ҳар бир янгиликка зўр эътибор билан қарарди. Аллақачон радиотехника махсус фан сифатида ажралиб чиқиб, ўзи яна ўнлаб янги соҳаларга бўлиниб кетди, трансформатор мутахассислари аллақачондан бери универсал бўлишдан қолган, улар ё йирик трансформаторда, ё кичик трансформаторда ишлайдиган бўлганлар, аммо Тимофей Ефимович ҳамон ўзининг машҳур ҳассасини паришонхотирлик билан дўқиллатиб, ўз қўл остидаги бепоён илм-фан майдонида ишонч билан йўл-йўриқ кўрсатиб, бир бўлимдан иккинчисига ўтиб юарди. У қандай ишга уриниб кўрмасин, қайси соҳада ишламасин, саҳийлик билан ўткир фикрлар тарқатарди, бу фикрлар устида бутун-бутун коллективлар иш олиб борган ва бундан буён ҳам иш олиб боражаклар. Бугун бу ерда залда ўтирганларнинг кўпчилиги ё унинг ўқувчиси бўлган, ё унинг ўқувчиларининг ўқувчилари бўлган. Мана, Тимофей Ефимович бугун Андрейнинг докладини тинглагани ҳам келибди. Бўш келма, Андрей!

Тимофей Ефимовичнинг ёнида Одинцов ўтирибди. Унинг чеҳраси сирли. У Андрейнинг саломига қуруққина қилиб бош силкиб қўйди, холос. Гўё бегонага ўхшайди. Қиёфасидан, қани кўрамиз, собиқ аспирантим, Андрей Николаевич, нимани ўйлаб топганкинсан?— деяётганга ўхшарди. Институтни ташлаб кетиб тўғри иш қилдингмикин ё адашдингми? Эсингдами, кузги йўл, чолнинг уйи? Ўша уйнинг эшиги сенинг юзинг олдида тарс этиб ёпилганига бир йилдан кўпроқ вақт ўтди... Бўш келма энди, Андрей!

Залда таниш ва бутунлай нотаниш одамлар қатор-қатор ўтиришибди. Анечка, негадир Любченконинг ёнида ўтирибди. Улар Андрейга табассум билан қараб алланималар тўғрисида ўзаро гапиришарди. Ана Нина,

Кривицкий, Рейнгольд, Краснопевцев... Лаборатория инженерлари ҳаммаси шу ерда. Фақат Борисов йўқ. Андрей ҳали ҳам уни ўз лабораториясининг ходими сифатида ҳисоблайди. Бугун Борисов райком бюросида уй-жой қурилиши масаласида жанг қиляпти. У бугун эрталаб лабораторияга бир дам кириб кетди: «Бўш келма, Андрей!— деди у,— бугун сен билан биз ғалаба қилишимиз керак».

Андрей докладни шошмай баҳузур бошлади. Доклад бошлангандан ўн минутча ўтгач, Тонков кириб келди. У эшик олдида туриб, кирсаммикин, ё қайтиб кетсаммикин дегандек, ёпиштириб қўйганга ўхшаган ғоят қора соқолини силаб туриб қолди. Унга илтифот қилиб жой кўрсатдилар. У Смородиннинг ёнига ўтирди. Андрей бу икки ҳамфикрнинг бир-бирига маънодор қараб қўйганини кўрди. Тонковнинг атрофига унинг группасидаги ҳамма аспирантлар, ассистентлар, илмий ходимлар жойлашиб олган эди. Майя Устинова ҳам ўша ерда ўтирарди. Сўнгги ойда Андрей уни деярли ҳеч кўргани йўқ, у, институтга Тонковнинг ҳузурига командировка қилинган эди. У ҳам тонковчилар қиёфасига бутунлай кириб олган эди.

Тонков ўзининг оппоқ тишларини кўрсатиб илжайиб, ҳар томонга таъзим қилиб, сўрашишда давом этарди. Ҳамма у томонга ўгирилиб қарай бошлади, залда ғовур-ғувур кўтарилди, раис тортинчоқлик билан қаламини графинга тегизди.

Андрей Тонковга тик қараб овозини яна кўтарди. Тонковнинг хатти-ҳаракати унинг жиғига тегар, ўзи сезмаган ҳолда Тонков билан жанжаллашишга отлаларди. Унинг сўзларидан мунозара қилишга интилаётгани сезилиб турарди. Андрей ҳужумга ўтди, аудитория (бу ерда тонковчилар озчиликни ташкил қилардилар) мудофаага ўтди. Тингловчилар ўзларини пимадан ҳимоя қилаётганларини тушунмаганлари учун, кўнгилларида нотикқа нисбатан эътиборсизлик пайдо бўла бошлади.

Андрей шу пайт Одинцовнинг огоҳлантирувчи йўталини эшитиб қолди. Андрей институтда эканлигида, лекцияга тайёрланаётганда бир нарсага ҳаддан ташқари берилиб, бошқа томонга ўтиб кетса, Одинцов худди шу йўсинда йўталиб қўярди; бу димоқ билан секингина

йўталиб қўйиш одати шу ерда ўтирган Фалеевга ҳам, Зоя Крючковага ҳам, Андрейга ҳам жуда таниш эди.

Рост-да, Андрей фақат Тонков учун доклад қиялп-тими ўзи? Бу ерга тўпланган одамлар унинг хатолари, янглишларини эшитувчилар эмас, балки меҳрибон, жиддий дўстлар ва у билан дўстлашмоқчи бўлган ки-шилар эдилар. Алоқачилар, трамвайчилар, радистлар — буларнинг ҳаммасига ўтказиш линияларининг кабел-лари учун локатор керак эди.

Шунда, у тингловчиларнинг дўстона эътиборига таслим бўлиб, аста-секин ҳовридан туша бошлади, ўзи-нинг нимадан шубҳаланаётганини очикдан-очиқ сўзлаб берди; у Тонковнинг бу ерда ўтирганини унутиб юбо-риб, локаторга қарши қандай эътирозлар бўлишини ўзи очиб ташлади.

— Мен ўзимнинг ноҳақ эканлигим ҳақидаги фикрни асос қилиб олиб, бунини текшириш орқали тасдиқламоқ-чи бўлдим...

Одинцовнинг лаблари маъқулловчи тарзда хиёл жилмайди, лекин бунини Андрей сезмади. Агар у шу залда ўтирганларни ўзига жалб қила олса ва илҳом-лантира олса, ўзини қанчалик қудратли ҳис қилган бў-ларди! Тонковнинг фикрича, у ҳозир қўпол хатолар қилаётганини билса ҳам локаторнинг биронта ҳам нуқ-сонини сир сақламади, ҳатто кўпчиликнинг ҳаёлига кел-маган камчиликларни ҳам фош қила бошлади. Гўё у кафедрадан четлашиб, ҳар бир одамнинг ёнига ўти-рар, у билан маслаҳатлашиб, яна қандай янгилик кири-тиш мумкин деб сўраётгандай бўларди.

Тингловчилар аста-секин унинг фикрлари оқимига қўшила бошладилар. Улар Андрей билан биргаликда ташвишланишар ва ўйлашарди. Албатта улар орасида, агар сен шунақа бўлсанг, мен ҳам шунақаман дегувчи ихлос қўйганлар ҳам бор эди.

Андрей Тонков билан Григорьевнинг мақоласи тўғ-рисида докладнинг охирида гапирмоқчи бўлди. У пайт-гача Новиков текшириш натижасини олиб келиб қолар деб ўйлаган эди. Шунда Андрей: «Тонков билан Гри-горьевнинг журналда босилиб чиққан мақолаларига келсак, мана бу протокол унга энг яхши жавоб бўла-ди» дейди. Агар Новиков келиб улгура олмаса, унда Андрей далада ва лабораторияда қилинган тажриба-

ларни далил қилади, протоколни охирги сўзга чиққанда ўқиб беради.

Шу лайт эшик «ғирт» этиб очилди. Андрей кўзларини эшикка тикиб, кириб келаётган Григорьевни кўрди.

Тонков ўгирилиб уни кўрди-ю, ёқтирмагандай, ажабланди. Афтидан, Григорьевнинг бу ерга кириб келиши Тонков учун кўнгилсиз ва қутилмаган бир ҳол эди. У қатъий равишда Григорьевни имлаб ўз ёнига ўтиришини талаб қила бошлади. Григорьевнинг юзи аламли бўжмайиб, у секингина юзини силаб қўйди.

— Матвей Семёнович, — пичирлаб чақирди уни Тонков.

Григорьев ерга тикилганича, қатор орасидан ёнламаси юриб, Тонков олдига бориб ўтирди.

Қизиқ, ҳатто Савиннинг кабинетида мақолани ўқиганида ҳам Григорьевга нисбатан ҳеч қандай душманлик туйғуси уйғонмаган эди, фақат бир оз ўзини ноқулай ва уятли ҳис қилди. Ҳозир ҳам Андрей ўзини ноқулай ҳис қила бошлади, у ҳозир Тонков билан Григорьев ўртасида бўлган қисқагина ҳодиса тўғрисида ўйлаб ўтиришга ҳам вақти йўқ эди. У Григорьевга қарамасликка урина бошлади, лекин у ҳозир қай томонга қарамасин, бу Григорьевга қарамасликка уриниши унга ҳалақит қиларди.

Бирдан у мақола тўғрисида оғиз очмасликка қарор қилди. Шунинг учун докладнинг охири мужмал чиқди.

Унга бир неча хат келди. Хатда, локатор қанча туради, шу усул билан газопроводларда содир бўлган ёрилишларни аниқлаб бўладими, деган ва шунга ўхшаш саволлар ёзилган эди.

Любченко ўтирган еридан туриб сўради:

— Андрей Николаевич, Тонков билан Григорьев тажрибасида локаторингизнинг муваффақиятсизликка учраганига қандай қарайсиз?

— Сиз, мақолани назарда тутаятган бўлсангиз керак, — деди Андрей. — Авторлар шу ерда ўтиришибди. Ишонаманки, улар бу ерга чиқиб, батафсил айтиб беришса керак.

Танаффус вақтида Андрей олдида Одинцов келди.

— Доклад ёмон эмас, — деди у жиддий оҳангда, — лекин мен сизга, формулани камроқ ишлатинг, деб минг марта айтган эдим.

Шунда Андрей, Одинцов уни кечирганини сезди. Андрей яна ўзига умрбод яқин бўлган қадрдон Одинцовни ўз устози деб ҳис қила бошлади.

— Музокарага чиқувчиларнинг гапларини ортиқча кўнглингизга олманг,— деб маслаҳат бера бошлади Одинцов.— Ишончга манзур бўлган назария, ҳар қандай ҳужумга ҳам бардош беради. Сиз бир йил олдинда яшанг.

Унинг бу гапларидан қаттиқ ҳужум бўлиши сезилиб турарди. Тонковнинг кучини билувчи одамлар учун, айниқса Андрейнинг Тонковга қилган ҳужумидан кейин унинг аҳволи аянчли кўринарди.

Андрей Марина билан зина майдончасига чиқди. Пастда Усольцев деразадан кўча томонга тикилиб турарди.

Смородин келиб, илжайиб Андрейга қўл чўзаркан, уятсиз чақнаб турган кўзлари билан Маринани бошдан-оёқ кузата бошлади.

— Андрей Николаевич, Любченкога берган жавобингизни қандай тушуна бўлади? Нима бўлди, сиз менинг шефим билан тортишмоқчимисиз?— деди Смородин, у ҳамон Маринани қизиқиш билан кўздан кечириб турар эди.

— Сиз ярамас разведкачисиз,— деди Андрей.— Умуман, Смородин, мен сизнинг кўпдан бери кимлигингизни билиб олганман.

Смородин бепарволик билан кулди.

— Жуда соз. Сизни лабораториядан чиқариб юборишганда, бизнинг олдимизга келинг, биронта иш топиб берамиз. Ҳа, айтгандек, менинг шефим Кунинни ғажиб ташлади-ку. А? Эшитдингизми? Кунин тамом бўлди энди!— Смородин бирдан Маринага қаради.

— Хўп, сизларга халал бермай. Биз, таниш бўлмасак керак,— у Маринанинг қўлини сиқиб ўзини танитди.

Андрей бу одамнинг тепса-тебранмаслигидан ҳайратда қоларди. Ҳеч қачон Андрей уни уялтира олмаган эди.

— Ёқдимн?— деб сўради Андрей, Смородин нарироққа кетгандан кейин.

— Қўли терлар экан,— деди Марина жирканиб.

Музокара тонковчиларнинг яхши уюштирилган ҳужуми билан бошланди. Тонковнинг қорадан келган,

мойдек силлиқ овозли ассистенти кўрсаткич чўпни чер-
тёжлар устидан силлиқ олиб юриб гапир бошлади.

— Бу қадар аниқлик қайдан олинган? Мен шубҳа-
ланаман. Бундай диаграммалар тўғримикин ўзи? Шуб-
ҳали ўлчамлар сони ёпишмагани равшан кўриниб ту-
рибди.

Локаторнинг схемаси бошдан-оёқ қаттиқ шубҳа ос-
тига қўйилди. Тонковчилар ҳеч қандай далил кўрсат-
масдилар, улар фақат ҳамма ерда сўроқ аломатлари
қўйиб чиқардилар. Ҳар қандай қуруқ асоссиз гап син-
гари, уларнинг гаплари ҳам рост гапдек янграрди.
Улар фактларга эътибор бермасдан, Лобанов тарафдор-
ларини тортишувдан маҳрум қилардилар.

Бирин-кетин сўзга чиққан тонковчилар ўзидан ол-
дин чиққаннинг шубҳаларини факт сифатида далил қи-
либ кўрсатардилар: аҳ, қўйилган шарт-шароитлар шуб-
ҳали бўлгандан кейин демак, натижа нотўғри бўлиши
аниқ дердилар. Улар бир-бирларининг елкаларига чир-
машиб чиқиб, локаторни шубҳа остига олишга урини-
шар ва ҳаммалари ҳам ҳужумни тўғри Лобановнинг
ёлғиз ўзига қаратган эдилар.

— Гапингизни охиригача очик айтинг. Бундан чиқ-
ди, далилларни қастдан бузиб кўрсатибмизда?— деди
Андрей ғазабланиб Смородин сўзга чиққан пайтда.

— Кўнгилга ёққан нарсани кўпинча ҳақиқат деб
ҳисоблашади,— деди Смородин гапни четга буриб.—
Бу нуқсон ҳатто йирик олимларда ҳам содир бўлиб
туради.

«Смородин «В» нуқтасини рад қилди ва шу билан
бирга...»— Андрей жумланинг охиригача ёзиб улгура
олмади.

«Шу билан бирга,— такрорлай бошлади ичида,—
улар ҳар қандай жиноятдан ҳам бош тортмайдилар.
Локаторнинг фойда келтириши билан уларнинг иши
йўқ, улар ўз ғамларини ейдилар...»

Сўзга чиққанлардан бири — узоқ масофали алоқа
инженери ҳеч нарсага тушунмагандек қўлларини ёйди:
ҳали локаторнинг камчиликлари шу қадар кўп экан,
масалан, амалий муҳокама қилишга арзирмикин? Тўғри,
принцип қизиқарли, лекин...

У ўзидан олдин сўзга чиққанларнинг гапи билан
эсанкираб қолган эди, шунинг учун у, бу ерга асбобни

ўз фойдалари учун ишлатиш мақсадида келган одамлар сингари кўнгли қайтганлигини билдира бошлади. Лобановнинг доклаидан асбоб тайёр экан деб тушунган эдилар. Улар амалий нарсалар тўғрисида гапиришга ҳозирланиб турувдилар: бундай асбоб қанчага тушиши мумкин, ундан қандай фойдаланиш мумкин, уни телефон ва бошқа линиялар учун қандай мослаштириш керак, деган сўроқларни бермоқчи эдилар. Амалда у ҳам, бу ҳам бўлмади. Гўё Лобанов ўзи салкам ғирт ёлғончи-ю, жиддий муҳокама ўрнига, бемаъни илмий тортишув бўлаётгандек эди.

«Узоқ масофали» алоқа инженери дангал сўради:

— Қани, айтинг ахир, локатор бошқа асбобларга қараганда яхшироқми ё йўқми? Ундан фойдаланиш мумкинми, у ишлайдими?

Ҳамма Андрейга ҳаяжон ва ачиниш билан тикилди.

Новиков қаерда қолди, нега протоколни олиб келмаяпти? Нега улар кечикяптилар? У яна: «160 ми, ё 280 ми?» деб ўйлана бошлади. Кейин ўз миясидаги бу қўрқоқлик туйғуларини четга отиб, баланд овоз билан деди:

— Локатор ишлаяпти, ундан фойдаланиш...— Лекин раислик қилувчи унинг сўзини бўлди. Бу раис гўё кландек иш тутарди: у Тонков тарафдорларига қаршилик кўрсатмас, лекин Андрей эътироз билдиришга уриши билан дарҳол таққа ёпиларди-қўярди.

Андрей ўз одамларига қаради. Улар жимгина ўтиришарди. Краснопевцевнинг уйқусираган кичик кўзлари Андрейга ёлвораётгандек тикиларди. Шу пайт Андрейнинг қалби янги ҳис-туйғулар билан тўлди: ахир бу ерда содир бўлаётган ҳамма воқиялар фақат шахсан унинг устида ишлаган ва бу асбобга қизиққан ҳамма одамларга тегишли-ку, деб ўйлади у. Локатор Андрей Лобановнинг асбоби эмас, балки Краснопевцевнинг ва Кривицкийнинг, Любченко ва қолган ҳаммаларининг маҳсулотидир деб айтган эди Новиков. У ҳақ. Шунинг учун ҳам у, яъни Андрей ўзини эмас, шу одамларнинг ҳаммасини ҳимоя қилиши керак, улар Андрейга шу ҳуқуқни ишониб бериб қўйиптилар, у таслим бўлишга ҳаққи йўқ.

Шу оддий фикрдан у тетикланди. Энди раисга ҳам эътибор бермасдан, Новиковнинг келишини ортиқча ку-

тиб ўтирмасдан тонковчилар баҳузур устун чиқа бошлаган жангга киришиб кетди.

У чаққонлик ва усталик билан жавоб қайтара бошлади. Далил бўлмаган ерда одамларни гап билан ишонтиришга уринди.

— Шу кўрсаткичларнинг тўғрилигига мен кафилман,— дерди у.

Ёки:

— Йўқ, аввал сиз исботлаб кўрсатинг-чи, шунақа эмаслигини исботланг-чи,— дерди.

Шундай бўлишига қарамай, Андрей интилган мунозарага ҳеч қандай алоқаси бўлмаган бу луқма ташлашлар, унинг рақибларига ва уни тингловчиларга ўз таъсирини кўрсатди. Унинг ўзи ҳам ҳужумга ўтиб, душман кучлироқ бўлган масалада ҳам чидам билан ўзини ҳимоя қила бошлади. Фақат гап Тонков билан Григорьев мақоласи устида тўхталганда, қатъий туриб жавоб бермасликка уринди.

Музокара давомида аллақандай бурилиш содир бўлди, ана шу бурилиш масалани Андрейнинг фойдасига ҳал қилди. Ўринларидан туриб эшикка йўналган бир неча инженерлар ярим йўлда тўхтаб қолдилар.

Шунда фаис Тонковга сўз берди.

Тонков кафедра орқасида туриб олиб, бир неча секундгача хаёлга чўмиб сукутда туриб қолди. Жимлик кучая бошлади. Тонков гўё тинчликнинг маълум бир чегараси келгунгача кутиб тургандек, ниҳоят, гап бошлади.

— Илмий-текшириш ишни бошлаган чоқдан, дарҳол тор рамкадаги амалий ишга берилиб, ундан ўзи учун фойда чиқаришга уринган одам, кўпинча муваффақиятсизликка учрайди. Гальвани тажриба ўтказган қурбақа оёғи, охири келиб электростанциянинг бунёдга келишига сабабчи бўлди, лекин ўша пайтда бу тажрибанинг биронта амалий аҳамиятга эга бўлишини ким билган эди? Олим мавҳум нарсаларнинг чексиз эканлигини тасдиқлаш учун камтар бўлиши керак, бу ҳол уни шошқалоқ такаббурликдан сақлайди.— Тонков стенографисткага қаради, у ёзиб бўлгунча кутиб турди-да, кейин яна гапида давом этди:— Бир неча ой мобайнида мен бизнинг ёш коллегамиз Андрей Николаевични шошма-шошарлик билан хулоса чиқаришдан сақлаб қолиш

учун зўр бериб уриндим. Мана бугун эса биз унинг муваффақиятсизликка учраганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Унинг докладида ва музокараларда менинг унга ёрдам беришим учун зарур бўлган биронта ҳам факт учратолмадим. Тажрибалар ҳаддан ташқари оз бўлган, эксперименталь материаллар кам, деб таассуф билан иқрор бўлишга мажбурмиз. Ҳали яна бир неча йиллаб лабораторияда тажриба ўтказиш керак. Лекин шу керакмикин ўзи?— У тўхтаб, чуқур нафас олди.— Мен Андрей Николаевичга ўхшаган ўзимга қаттиқ ишонадиганларданмасман, шунинг учун «йўқ» дейиш ўрнига «ҳозирча йўқ» дейман. Бизни машҳур рус олимларининг урф-одатлари туфайли табаррук бўлган йўлдан четга бурмоқчи бўладилар. Андрей Николаевич ерга ураётган методларни Ватанимиз электротехникасининг тонгида Лачинов яратган эди!

— Мақташга бошқа одам қуриб қолувдими!— деб пинғирлади Тимофей Ефимович. Унинг бу кинояли сўзларини унга яқин ўтирган бир неча одамгина эшитди; улар шивирлаб ёнида ўтирганларга айтишди, бу пичир-пичир гаплар одамлар чеҳрасида табассум уйғотиб, залда кеза бошлади. Андрей фурсатдан фойдаланиб, Тонковнинг сўзини бўлди:

— Марҳамат қилиб айтингчи, сизнинг методингиз қачон қўллана бошлаган эди?

— 1935 йилда, агар билгингиз келса,— заҳарли қилиб деди Тонков.— Сизга халақит қилмаган бўларди, агар...

— Кечирасиз, бу деярли бундан ўн беш йил бурун-ку, унга яна Лачиновингизни қўшсангиз, олтмиш йилдан ҳам ошади.

Тимофей Ефимович маъқуллаб, тамға босгандек бош силжиди.

Раис графинга қўл чўзди.

— Эскиликни инкор қилиш — бу ҳали янгилик яратиш деган гап эмас!— деб бу қисқа тортишувга хотима берди Тонков, кейин фалсафага берилиб, Лобановни марксизм қонун-қоидаларига риоя қилмасликда айблай бошлади. Фактларни шошмасдан, камтарлик билан тўплаш керак. Физика фанидаги идеалистлар сингари ғояларни бармоқ сўриб чиқариш эмас, фактлар тўплаш билан топиш керак.

— Очигини айтсам, мен бугун сўзга чиқмоқчи эмас эдим. Сизнинг ҳаммангизга намоён бўлган бу манзарага бирон нарса илова қилишга ожизман. Мана бу материалларнинг қандай вужудга келишини аниқлаш учун,— у осиб қўйилган диаграммаларга қўли билан ишора қилди,— махсус комиссия иш олиб боради деб умид қиламиз.

Масала ҳал бўлиб, тал унга баҳо беришга қолгандагина шундай ишонч билан гапириш мумкин эди. Тонков ҳеч нимадан уялмай, кўпчиликни мажбуран ўз тарафига жалб қилар ва бу билан Андрейнинг атрофига чизиқ чизиб, уни ёлғизлатиб қўйишга уринарди.

—... Модомики, Андрей Николаевич мақола авторларидан ўз фикрларини айтиб беришларини талаб қилган экан, мен қуйидагиларни баён қилишга қодирман. Биз Лобанов таклиф қилган локатор схемасининг нусхасини синаб кўриб, унинг сифатсиз эканлигига амин бўлдик.— У ўз сўзларига заҳарли қочириқ киритиб тиржайди.— Шундан кейин менинг схемам бўйича тажриба олиб борилди...

— У қандай схема?— деб шошиб сўради Андрей, олдинга талпиниб.

— Албатта бу тадқиқот суръатини сусайтиради, бироқ ҳар азобнинг роҳати ҳам бўлади.

Андрей ўрнидан турди:

— Яна қайта сўрайман, схемангизнинг қандай қиёфадалигини тасвирлаб беринг.

Андрей Тонков олдига келиб, унга бўр узатди.

Тонков унинг қўлига қаради: Андрейнинг қўли қалтирарди.

— Схема нашр этилмасдан олдин, мен уни...— унинг такаббуруна вазминлик билан айтган сўзлари Андрей қилган илтимоснинг одобсизлигини таъкидларди.

Зални борган сари кучли сукунат чулғай бошлади.

Андрей Тонковдан кўзини узмай, ўралган чертёжни қўлига олди.

— Мана, мен профессор Григорьевга таклиф қилган локаторнинг схемаси,— чертёжни ёйиб, залда ўтирганларга баланд кўтариб кўрсатди.— Марҳамат қилиб айтинг, сизнингча, бунинг қаерида нуқсон бор?

Тонков чертёжга бир кўз югуртириб чиқди-ю, хавотирлик билан залга қаради. У навбатдаги қаҳрли гап-

ни айтишга отланган эди, лекин бир аёлнинг ҳовлиққан ва чинқирган овози унга халақит берди.

— Ўртоқлар!— Анечка қаторлар орасидан президиум томон югуриб келиб, Андрейнинг рўпарасида тўхтади.— Андрей Николаевич! Бу ахир сизнинг схемангиз эмас-ку. Уялмайсизми! Бу профессор Тонковнинг схемаси. Биз шу схема билан ишлаган эдик. Биз шу схема билан барча ўлчовларни аниқлаган эдик.

Чертёж ўралган қалин қоғоз Андрейнинг қўлида ту누кадек қалдираб овоз чиқарди.

— Ажойиб ўхшашлик,— деди Андрей шафқатсизлик билан Григорьевга тикилиб.

— Шу қадар... ажойибки, менимча ортиқча гапни чўзиб ўтириш фойдасиз,— деди шоша-пиша Тонков ва эшик томон йўл олди.

— Шошманг!— деди Григорьев унинг қаршисига чиқиб. У стулларга туртиниб-суртиниб, аста-секин кафедра томон келарди. Унинг юзлари дам қизарар, дам бўзарди.

У, қийшиқ тутмаланган пиджагини тортиб қўйиб, бир вақтлар Тонковга Лобановнинг схемаси ҳақида гапирганини эслатди.

— Кейин бўлса, сиз, Лобанов схемаси бўйича ҳеч иш чиқмаётганини, ҳамма ўлчовлар сизнинг схемангиз бўйича қилинганини айтувдингиз.

— Сиз бошқа нарса билан чалкаш қилиб юборяпсиз, Матвей Семёнович,— деди жиддий оҳангда Тонков.

Григорьев саросима бўлиб, бошини елкаси орасига олди ва уялиб дам Андрейга, дам Анечкага қарай бошлади.

Бу яхши ёритилган кичкина залда ҳамма нарса равшан кўзга ташланиб турарди, лекин шундай бўлса ҳам баъзи одамлар ўринларидан тура бошладилар.

— Бизнинг схемамиз,— залда Майя Устинованинг овози янгради,— яъни профессор Тонковнинг схемаси ишга яроқсиз чиқди. Мен шахсан ўзим уни синаб кўрдим...— Майя қичқирмасдан тўғри гапираётган бўлса ҳам, овози залдагиларнинг ҳаммасига баралла эшитилиб турарди.— Биз у схема билан профессор Тонков ваъда берган аниқликка ҳеч муяссар бўлолмадик. Биз у схемадан воз кечдик...

Ҳозир Андрейни ҳайратга солган нарса, Тонковнинг

ҳар томонлама намоён бўлган пасткашлиги эмас, балки Майянинг шу пасткашлик тўғрисида сўзлаб бериши эди. Ахир Майя учун Тонков билан биргалликда ишлаш катта обрў ва шуҳрат эди-ку. Ахир Майя бутун орзу-умидларини шу ишдан кутган эди, бу иш унинг ишончи, унинг суянчиги бўлиши керак эди... Ҳозир Майянинг сутдек оппоқ ва топ-тоза чеҳраси қотиб қолганга ўхшарди. Фақат оғзи ҳаракат қиларди. Андрей негадир партия бюросини, кейин ҳисобот-сайлов партия мажлисини, Борисовнинг нутқини эслади ва шу барча ҳодисалар билан ҳозирги содир бўлиб турган воқиада ажралмас, мустаҳкам руҳий алоқа борлигини ҳис қила бошладди.

— Сиз, профессор Тонков, менинг схемамдан бутунлай беҳабар эканлигингизни айтдингиз,— деди Андрей.— Бўлмаса, унинг яроқсизлиги ҳақида ўз мақолангизда нимага асосланиб ёздингиз?

— Бу нима, терговми?

— Йўқ, фош қилиш,— янгради Кривицкийнинг қаҳрли овози.

— Демак, сиз...— Анечка Тонковга тикилиб қаради.— Уят эмасми! Биз бўлсак...— унинг кўзлари чақнаб кетди, кейин бурилиб ён эшикдан чиқиб кетди...

Григорьев юзини қаттиқ ишқалади, бармоқлари ўрнида оқ доғ қолди.

— Андрей Николаевич, мен...— паст овоз билан гап бошлади у.

— Қаттиқроқ гапиринг!— дейишди залдан.

Григорьев залга юзини ўгириб, чиқиб келаётган Тонковнинг елкасига кўзини тикди, Тонков эшитиб қолсин деб шошилиб, қўлларини силтаб бақира бошлади:

— Сиз, ўзингизнинг олим деган номингизга иснод келтирдингиз, Тонков! Ҳар қандай жиноят қилганда ҳам... лекин илмий маълумотларни сохталаш — бу... мен билмайман... Бунинг учун суд қилиш керак! Ҳа, ҳа! Мен ўзим айбдорман, мен ўзим ҳам жинояткорман, мен Тонковга кўр-кўрона ишонибман.— Бу сочлари тўкилган нимжонгина одам шу қадар дарғазаб эдики, ҳозир унга қараганда киши қўрқарди.— Локатор принципи тўғри. Амалий тарафни муҳокама қилмайман, лекин ҳар ҳолда мен энди профессор Тонковга эмас, Андрей Николаевичга ишонаман.

Тимофей Ефимович ўрнидан турди. Чол кетишга шайланди шекилли, деб ўйлаган эди Андрей, лекин у ҳассасини дўқиллатиб президиум столи олдига келди, кейин кўзойнағини пешонасига кўтариб қўйиб, кекса мастернинг ўзгинаси бўлди қўйди.

— Михаил Фарадей ўлар олдида шундай деб ёзган эди,— деди у:— «Узлуксиз тажриба, бизнинг эҳтиёткорлигимиз, ўз шахсий хатоларимизга нисбатан ўтмишдаги хатоларда кўпроқ акс этишини таъкидлайди». Мен ҳам-ма вақт ҳам ўз коллегаларимнинг хатти-ҳаракатларини юксак ният деб тушунаман. Мен шу соддалигим учун кўп туртки еганман. Мана бугун ҳам. Фарадей қарши чиққан бояғи эҳтиёткорликдан бошқа бугун яна бошқача эҳтиёткорлик пайдо бўлди. Бу эҳтиёткорлик ҳақида Ленин гапирган эди. У, қайси бир китобида ҳам, янгилик энди пайдо бўлган пайтда эскилик яна бир қанча вақт ҳукмрон бўлиб туради, деб ёзган эди. Ана шунда бемаза зиёилик скептицизми вужудга келиб, янгиликнинг нимжонлигидан кула бошлайди. Ленин, шу ҳодисаларнинг ҳаммаси аслида синфий кураш усуллари бўлади деб атаган эди. Ҳозир бу ерда ҳам шунга ўхшаш кураш содир бўлиб ўтди. Менинг фаҳмлашимча, Лобановга қарши айниқса профессор Тонковнинг ўқувчилари ва шогирдлари кўпроқ ҳамла қилишди. Нега?— ҳатто стенографистка ҳам тез қимирлаётган қаламини тўхтатиб қулоқ солди.— Чунки улар ўз обрўларидан маҳрум бўлишдан қўрқадилар! Рақобатчи пайдо бўлдими, ҳар қандай йўл билан эзиб, йўқ қилиб ташла!— Мана уларнинг сиёсати. Бундай одамлар, ўзлари билан тенг кела оладиган ҳар қандай талант эгасини ҳам йўқ қилишдан қайтмайдилар.— У ҳассасини дўқиллатди.— Мана биз уларни бугун қип яланғоч ҳолида кўрдик.

Баланд руҳ билан қарсакбозлик бошланди. Бу жиддий иш шароитида қарсакбозлик ноўрин эканлиги ҳеч кимни ранжитмади.

— Ўз куч-қувватинг заифлашаётганини сезганингда,— паст овоз билан деди кекса олим,— биз кексалардан кейин келиб, биз хира тасаввур этган йўлдан мардона одим отиб боришга интилувчи ёш авлодга ёрдам бера олишингдан мамнун бўларкансан, киши.

Андрей ҳамма билан бирга чапак чаларкан, қўлида

анчадан бери айлангириб ўйнаб ўтирган қоғоз тушиб кетди. У қоғозни ердан кўтариб очди-да, ўқиди:

«А. Н. 160 м. да шикастланиш йўқ. Нима қилиш керак? Новиков».

Новиков остонада туриб Лобановнинг чехраси сўнганини кўрди. Лобановнинг юраги шув этиб кетди, унинг қалбида на алам ва на қўрқув қолди.

Новиков қўшни хонага чиқди. У ерда Усольцев Новиковни кутиб, уйнинг у бошидан бу бошига юриб турарди. Новиков қўл силтаб, у ҳам икки қарама-қарши бурчак ўртасида юра бошлади. Улар тўқнаш келишганда, бир оз тўхтаб, қия очик эшикдан эшитилиб турган гап-сўзларга қулоқ солишар, кейин яна юра бошлардилар.

Тимофей Ефимович гапини тамомлагандан кейин, Андрей узр сўраб, эшик томон юрди. У остонада туриб Новиков ва Усольцев билан пичирлашиб вазиятни муҳокама қила бошлади. Бир юз олтинчи метр масофадаги кабель бутун, шикаст етмаган, ҳеч қандай зарарланган ери кўрилмапти. Наумов ўз бригадаси билан сизнинг фармойишингизни кутиб турибди.

Новиков билан Усольцев Андрейдан бир каромат кутгандек, унга ёлворгандек тикилиб турардилар. Шунда Андрей тўсатдан самимий, баҳузур илжайди. Бу, дарҳақиқат, кароматга ўхшарди. Худо билади, у шундай табассум қилиш учун қанчалик қийналганкин? У қўлини Новиковнинг елкасига ташлади. Фақат битта йўл бор — ҳозир Майя Константиновнани чақириб, ундан ўз усули билан ўлчов қилишини илтимос қилиш керак. Эҳтимол, у зарарланган ерни беш-олти метр аниқроқ кўрсатар.

Новиков бошини ушлади.

— Уят! Андрей Николаевич, бу ахир таслим бўлишқу!

— Ҳа... — маъюс деди Усольцев:

— Ремонтнинг бориши учун лаборатория жавобгар, — деди Андрей тез-тез пичирлаб. — Ваҳима қилаверманглар. Нима, наҳотки Майяга ёлвориш шу қадар қўрқинчли бўлса?

Новиков жон-жаҳди билан кўзларини чирт юмди.

— Шунча воқиалардан кейин, мен Майя Константи-

новнадан илтимос қилмайман. Нима қилсангиз ҳам қилинг, аммо мен бунинг уддасидан чиқолмайман!

Залдан конструктор бюросининг бошлиғи денгизчининг сўзи эшитила бошлади.

— ... Локатор билан эришилган аниқлик, бошқа ниш усулларини қоплаб жетади...

Андрей эшик олдида ўтирган Нинага энгашиб. Майя Константиновнани чақириб беришини илтимос қилди.

Новиков билан Усольцев хонанинг нариги бурчагига бориб турдилар. Ҳозир сўзга чиқаётганларни эшитиш жуда оғир эди. Галаба тантанаси ҳар қандай мағлубиятдан ҳам аччиқ бўлиб туюлди.

Андрей асл моҳиятни икки оғиз сўз билан Майяга тунтирдди. Майя аста-секин бошини кўтариб унинг кўзига тикилди. Унинг чақнаб турган тиниқ кўзларида бир варакайига афсусланиш, севинч, дўстлик ҳиссиётлари ва шу оғир машаққатли дамларда Андрей унга ишонч бағишлагани учун ташаккур аломатлари сезилиб турарди.

У ниманидир гапирмоқчи бўлди-ю, аммо титрай бошлаган лабларини эплай олмади. Фақат чуқур хўрсиниб, Андрейнинг қўлини самимий сиқди. У дарҳол Нинани чақирди, четроқда турган Новиков билан Усольцев олдига югуриб борди, кейин тўртовлари мармар зиналардан югуриб тушиб кетдилар.

Андрей улар орқасидан маънос тикилиб қолди.

Сўнгги сўздан возкечсинми? Йўқ, қўрқоқлик бўлади. Борди-ю, локаторнинг янглишиши тасодифий ҳол бўлма-са-чи?

— Сўнгги сўз докладчига берилади,— деб эълон қилди раис.

Андрей кафедрага яқинлашди. Олдинга синов протоколини қўйиб қўйди. Протокол кўк сиёҳ билан ёзилган бўлиб (Новиковнинг авторучкаси), унда: «160 метр масофадаги кабелни текшириш натижасида, шикастланиш ҳодисаси топилмади» деган сўзлар бор эди. Тагида имзолар чекилган.

Ҳозир у, бу протоколни мажлисга ўқиб беради-ю, шу қадар машаққат билан қўлга киритилган локаторга бўлган ишонч барбод бўлади. У минггинчи марта ўзига ўзи локаторингга ишонасанми?— деб сўроқ бериб, шу минггинчи мартасида ҳам, ишонаман, деб жавоб қайтарди. Унга ҳеч қандай протокол писанд эмас, ҳеч бирига ҳам

гшонмайди. Ахир, турли хил тушунмовчилик юз бериши мумкин. Хўш, у ҳозир протоколни ўқиб бериши керакми. Ё йўқми?

Лола ранг бахмал пардаларнинг бурмалари орасидан қорамтир кўк тусдаги дераза ойналари ярақлаб турарди. Бу ердан узоқда, қор билан қопланган зулматда унинг ўртоқлари ишламоқдалар. Ҳозир лабораторияга етиб олган бўлишса керак. Майя ўз асбобини олгандир. Машинада чурқ этмай чуқур кавланган ерга жўнаб кетишяпти. Наумов ўз бригадаси билан компрессорини 280-метрга, панжаранинг олдига олиб ўтаётгандир. Лекин қаердан кавлаш керак, панжаранинг нари ёғиданми, бери ёғиданми? Таваккал қилиб кўр-кўрона йигирма-ўттиз метр орасида кавлашга тўғри келади. Эҳ, Майя яна бир оз аниқлай олса эди. Бу ерда бўлса.. Смородин ҳозир мўмин бўлиб ўтирибди. Яна Анечка секингина кирди, кўзлари ёш Кривицкий сергаклик билан тикилиб ўтирарди. Сезятканмикан? Фалеев эса: «Бопла уларни, биз ютдик!» димоқчи бўлгандай кўз қисарди.

Бу тўғрида, локатордан қатъий назар, Тонков ва унинг мактабини фош қилиш шарт. Майли, одамлар яна локатор тўғрисида бор ҳақиқатни эшитсинлар. Андрей бошини жўтариб, қақдини ростлади, чўнтакларидagi қўллари қаттиқ муштум бўлиб сиқилди.

— Профессор Тонковнинг энг сўнгги китоби нимани акс этдиради? Китобнинг йигирма бети юз йилда бир марта бўладиган ҳодисаларга бағишланган. Яна унинг ўн беш бетида профессор икки юз йилда бир марта юз бериб қолувчи назариялар тўғрисида ёзади. Ниҳоят, яна ўн бетида ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайдиган ҳодисалар ҳақида ёзилган. Хуллас, бу китобда ҳар қандай ҳодисанинг оқибатида нима юз бериши ёзилган, ҳатто изоляторга қарға қўнса нима бўлади-ю, чумчуқ қўнса қандай ўзгариш юз беради — шу саволларга ҳам китобда жавоб топа оласиз. Китобда фақат бир нарса — бизнинг ҳаётимиз тасвирланмаган, аварияга қарши қандай курашиш ва қандай қилиб унинг олдини олиш гапирилмаган. Профессор Тонковнинг ўз шахсий мактаби бор. Бир неча йил мобайнида унинг ҳамма ўқувчилари муваффақият билан диссертация ёқлаб олдилар ва йигирмага яқин китоб ёзиб чиқардилар. Лекин бу ерда ўтирганлардан ким у китоблардан фойдаланади? Ҳеч ким. Практик ишлар ва

корхона унинг қанақа олим эканлигини фош қилиб таши-
лаши мумкин—буни профессор Тонков яхши билади. Шу-
нинг учун у корхонани ўз қўлига олмоқчи бўлди. Лекин
мана ўзингиз кўриб турибсиз, бундан ҳеч иш чиқмади...

Кейин Андрей музокарага чиққан одамларнинг му-
лоҳазаларига шоша-пиша жавоб бера бошлади. «Узоқ
масофали» алоқа инженерлари жавобдан қониққандай бош
силкирди. Бошқа қолган гумон ва шубҳалар Андрей-
нинг кескин ва мантиқий сўзлари билан ўз-ўзидан ғо-
йиб бўлдилар. Кейин Андрей локаторнинг камчилигини
ифодаловчи мулоҳазаларни маъқуллади ва ниҳоят, тў-
сатдан сирни фош қилди:

— Энди локаторни амалий татбиқ қилинишига ўтай-
лик,— деди у тезлик билан бу масалага кўчиб; бу ҳол
унга енгил туюлди.— Афсуски, бизнинг биринчи таж-
рибамиз муваффақиятсиз чиқди.— У синов протоколи-
ни қўлига олиб ўқий бошлади. Унинг шунча уринишига
қарамай, овози ўзгарди. Залдан умидсизлик билан хўр-
синишлар эшитилди. Смородин ва бошқа қолган тон-
ковчиларга жон жирди. Уларга «жим ўтирсангизчи» деб
гапиришди-ю, лекин бу сўзларда қатъийлик сезилмасди.
Шу пайтгача Андрейнинг сўзларини зўр диққат билан
эшитиб ўтирган одамларнинг ҳафсаласи пир бўлди.

Шундан кейин Андрей нима қилган бўлмасин, ҳам-
масини беихтиёр ўзи тушунмасдан қилди. У одамлар-
нинг саволига жавоб берар, бу ҳол тушунилмовчилик,
тасодикий ҳол деб айтарди; аллакимнинг тасаллисига
қулоқ солар, кимгадир ўз телефон номерини берарди.
Одинцев билан Тимофей Ефимович уни ишонтириб, би-
ронга ҳам жиддий масала шунақа янглишларсиз бўли-
ши мумкин эмас, деб юпата бошлади. Андрей уялиб,
уларнинг ҳамдардликлари учун миннатдорлик билдир-
ди. Шу пайтнинг ўзида кўпчилик тингловчилар маъюс-
лик билан тарқашиб кетишаётганини кўрди. Смородин-
нинг атрофига анча-мунча одам тўпланиб олган эди; у
эса баланд ва дадил овоз билан уларга алланималарни
уқдирарди. Нарироқда лаборатория инженерлари ўзаро
секин-секин гаплашиб туришарди. Андрей, улар олдида
боришим керак эди, деб ўйлади. Лекин унинг тўғри ва
истаклари ҳали ҳам аллақандай кўримсиз, хира эди.
Ҳозир у фақат бир нарсани самимий, юракдан жуда
ҳам хоҳларди. Бу — Маринани ўзи билан олиб, тезроқ
чиқиб кетиш, у билан ёлғиз қолиш орзуси эди.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

Кенгаш бошланмасдан олдин Андрей Маринага, агар барча иш муваффақиятли ўтса, кечқурун уникига лабораторияда ўзи билан бирга ишловчи ўртоқлари йиғилишини, эришилган ғалабани нишонлашларини гапириб, уни ҳам уйига боришга кўндирган эди. Маринанинг ўзи ҳам Андрейнинг дўстлари билан танишишни, шу пайтгача унинг учун мавҳум бўлган турмушини кўришни орзу қилиб юрар эди.

Лекин Андрей кенгаш тамом бўлгандан кейин уни Заречье томондаги сўверга олиб борди. Бу ерда аккумулятор лампаси ёруғида одамлар чуқур қазирдилар, компрессор гурсиллар, отбойка болғалари чигилларди. Марина бора-боргунча унга саволлар беравериб тинч қўймади. Ахир уни юпатиш учун бўлаётган воқиага Маринанинг ўзи ҳам тушуниб олиши керак эди-да. Андрей эътиборсизлик билан жавоб қайтарарди, бу эътиборсизликдан у ғоят хафа бўлди.

Андрей чуқур олдига югуриб кетди. Марина яхма-лак тротуар устида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Оёқлари совуқ қотди, қорни очди, энг муҳими, Андрейга кўмаклаша олмаганидан афсуслана бошлади. Соатга қаради — соат ўн минут кам ўн бир эди. Андрей уни бутунлай унутиб қўйди. Шуниси яхши, Марина ҳозир бу ерда ярим кечагача, ҳатто бутун тун бўйи юриб чиқишга ҳам тайёр. Яхшиям оёқлари совқотиб, қорни очяпти — шу вазиятнинг ўзи ҳам умумий ғаму ҳасратнинг бир ҳиссаси бўлар.

Соат ўн бирдан чорак ўтганда у ортиқча чидаб туролмади. ўзидан-ўзи уялиб, муюлишдаги магазинга кирди. Магазиннинг ичи иссиқ. У прилавка олдида туриб, қўлларини ишқалаб, бармоқларини ёйди. Ичига қиём солинган, суви қочган пирожка олди. Кўчага чиққани совуқдан кўрқарди, шу сабабдан тезроқ магазиндан кетмоқчи бўлди.

Улар ажралишган ерда Андрей уй деворига суяниб турар, унинг олдида эса эскирган, кул ранг пахталик пиджак кийган бир қиз бор эди.

— Бизнинг қайси хизматимизга раҳмат айтасиз... Сиз фақат ўкинманг.— деди қиз ёлворган оҳангда.

Шу пайт у қиз Маринани кўриб қолиб, гапдан тўхтади. Кейин Маринага диққат билан тикилди-да, Анд-

рейнинг қўлини маҳкам сиқиб хайрлашди. Андрей индамай Маринанинг тирсагидан ушлади, улар бирга кетдилар.

— Аҳвол қалай?— деб сўради у.

— Икки юз саксон биричи метрда кабель шикасталланган. — У Маринанинг билагини оғритиб сиқди. — Лекин мен ҳали ҳам бунга ишонмайман. Бу ерда бошқа бир сир бор. Локатор янглишиши мумкин эмас. Ахир, принцип тўғри-ку! Тўғрими?

— Биласанми, юр сенжиги борамиз,— деб таклиф қилди Марина,— ўтириб текшириб кўрасан.

Одамлар бошига қайғу тушганда худбин бўлиб қоладилар. Андрей унинг бу сўзларини худди шундай бўлиш керакдек ҳисоблаб, унга миннатдорлик билдирмади ҳам, шодланмади ҳам.

...Ҳамма ёғи лой, ҳолдан тойган Нина Андрейнинг бошқа аёл билан кетаётганини кўриб орқасидан кузатиб қолди. У аёл Андрейни қўлтиқлаб олиб, уни юпатаётган эди. Нина чўнтагидан рўмолчасини олиб, ҳорғинлик билан ҳўл кафтларини арта бошлади. Саша уни ўзоқдан кузатиб турарди. У ҳозир Нинанинг кўнглида нималар бўлаётганини ҳис қилиб турар, шунинг учун унга раҳми келди. У ҳеч қачон Нинани бу қадар ғамгин ҳолда кўрган эмас, ўзи ҳам ҳеч қачон уни ҳозиргидек қаттиқ севмаган эди. Бу севги ичида ҳамма нарса — рашк ҳам, локаторнинг муваффақиятсизликка учраганининг алами ҳам, ўз иззат-нафси ҳам бор эди. Шуларнинг ҳаммасини муҳаббат чулғаб олган, муҳаббат барча туйғулар устидан ҳукмрон эди. Мен-ку Нинани жуда севаман, агар Нина бунини билганида эди, бу қадар бахтсиз бўлмаган бўларди, деб ўйлади Саша.

У Нинани кузатиб қўйгани бирга кетди.

— Андрей Николаевичга ачинаман,— деди Саша,— қара-я. Худди жўрттага бўлгандек...

— Биздан бошқа ҳам ачинувчилар топилади,— деди Нина, жаҳл билан.

Саша жиддий ва ғамгин бош чайқади.

— Менга ёлғон гапириб нима қиласан?

Улар Нинанинг уйига яқинлашиб қолишганда, бирдан Нина:

— Энди менга барибир. Институтга киярман, — деб юборди.

Саша тўсатдан жиддий тус олди. Донм аҳволи танг бўлганда, у шундай вазиятда гапирарди:

— Сени яхши кўришимни биласанми?

— Биламан,— деди Нина маъюс, аммо меҳрибон оҳангда.

Улар анча вақтгача бошларини эгиб, туриб қолдилар.

— Тушунарли,— деди Саша.— Албатта, такрорлашнинг ҳожати йўқ.

Нина унга қўл чўзди. У Нинанинг тупроққа беланган муздек бармоқларини ўз қўлида авайлаб ўйнаб турди.

— Осиповкада янги чанғи трамплини қурилипти... Нина, наҳотки сен ... Наҳотки сен учун бу ҳали ҳам тугамаган бўлса?.. Бу адолатдан эмас.

Нина бир нима деб гап қайтармоқчи бўлди-ю, лекин индамади. Унинг ҳеч нимадан афсусланмаётгани сезилиб турарди.

Нина унинг елкасидан ушлаб ўзига тортди ва юзидан ўпиб олди. Бундай ўпишдан йиғлаб юборса ҳам арзирди.

Марина Андрейнинг уйига шу йўсинда кириб бораман деб ўйлаганмиди? Йўқ, у бу тўғрида ҳеч қачон ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Лекин ҳозир, улар иккови индамасдан зинадан чиқиб боришаётганда, бунинг қандай бўлишини тасаввур қила бошлади. У бутунлай ўзгача жимликни, киши руҳини эзувчи жимликни эмас, руҳий хаяжонлантирувчи жимликни тасаввур қила бошлади.

— Мана дада, таниш, Марина,— паришонлик билан деди Андрей. Бу таништириш ҳам бошқача йўсинда бўлиши керак эди. Андрей уялиб, қизариб кетиши керак эди, атрофдаги барча нарсалар гўзал ва эътиборли, кишини ўзига мафтун қилувчи бўлиши керак эди. Андрейнинг отаси Маринага ҳозиргидек эътиборсизлик билан бир кўз қири ташлаб, сўнг, дарҳол Андрейдан аҳвол қалай деб сўрамаган, аксинча, бу қиз унинг ўғли учун ким эканлигини ҳис қилган бўларди.

Андрей ҳам Маринанинг ёлғиз ўзини уйда қолдириб отаси ва опаси билан овқатхонага чиқиб кетмаган бўларди. У Маринани ўз хонасига қўрқа-поса етаклаб

кирган бўлиши керак эди, шунда унинг хонасидаги барча буюмлар уларга алоҳида зўр аҳамиятга эгадек кўринган бўлиши керак эди.

Алам қиларкан кишига. Бу дамлар бошқа ҳеч такрорланмайди. Тўғри, бошқа яхши, бахтли дамлар бўлади, аммо бу дам ортиқча такрорланмайди.

— Келин бўлдим,— Марина сал бўлмаса йиғлаб юборай деб, мийиғида кулди.

Лекин у ҳозир ўз қайғусини хотирлашга ҳам ҳаққи йўқ.

Орадан бир соат ўтди. Улар икковлари ёлғиз эди. Андрей уйнинг у бошидан-бу бошига танда қўяр, кейин ўтириб қоғозларни титкилар, яна ирғиб туриб кира бошларди.

— Ҳеч мумкин эмас,— деб такрорларди у,— ҳеч мумкин эмас, ҳамма расчётлар тўғри.

— Бир дамгина локаторингни унут,— деди Марина,— наҳотки шу қадар осонлик билан умидсизликка тушсанг?.. Ундан кейин... яхши мезбон экансан...

Шунда у тўсатдан ўзининг кимлигини эслаб қолгандек, ошхонага югуриб чиқиб, консерва билан нон олиб кирди. Бугун кечқурунги ўтиришга тайёрлаб қўйилган винолардан бир шишасини очди. Марина иштаҳа билан ер ва Одинцовдан олган ўз таассуротини берилиб ҳикоя қиларди. Андрей вино қуйди, улар рюмкаларини уриштириб, чолнинг соғлиғи учун кўтардилар.

— Сени у билан таништиришга улгуролмадим. Истасанг, икковимиз бир куни биргалашиб уйига борамиз. Хурсанд бўлади.

— Албатта борамиз. Сизлар яна бутун кеч ўз импульсларингиз билан шугулланарсиз.

Улар ичишди. Шу пайт Андрей унга узоқ вақтгача хомуш тикилиб қолди.

— Марина, менга ишонасанми?

— Ишонаман,— деб содда ва жиддий жавоб берди у.

Лекин бу жавоб Андрейга озлик қиларди.

— Улар ҳаммаси ҳафсаласи пир бўлиб қайтиб кетишди. Улар... ахир улар ишонмайдилар-ку... Қандай қилиб вазиятни қайта тиклаш керак?.. Лекин мен аминман,— у столга мушт урди,— бошим билан жавоб бераман!— деди-ю, Маринага савол кнёфасида тикилиб қолди.

Марина ўзини ундан кучлироқ ҳис қилди. У Андрейни қўлдан келганча нўноқлик билан, аммо қизғин юпта бошлади. у ўз меҳрибонлиги билан Андрейни хафа қилар ва яна ўзи ўз айбини жон-дили билан тўзатишга уринарди. Ҳозир Андрей унга, унинг пойма-пой маъносиз сўзларига муҳтож эди, шунинг ўзидан ҳам Марина ўзини беҳад бахтли ҳис қила бошлади.

— Сен бирон иложини ўйлаб топасан... Балки, эртагаёқ толиб қоларсан,— дерди Марина унга, гўё кичкина болани овутаётгандек,— ҳали кутилмаганда миянга янги фикр келиб қолади. Ўзи доим шунақа бўлади. Нимадан хафа бўласан? Ахир асбобни ёлғиз ўзинг ясамагансан-ку. Хатоси бўлса, бошқалар ҳам сезган бўларди. Ана, мени айтди дерсан, ишларинг ўнглашиб кетади, ўшанда ўзингнинг йиғламоқдан бери бўлганингни эслашга ҳам уяласан...

Бирдан телефон жиринглаб қолди. Андрей коридорга чиқди. У бўғиқ овозини борган сари баландроқ кўтариб, алланималарни қайта-қайта сўраётгани эшитилиб турарди. Бир неча минутдан кейин у пальтоси ва шапкасини кийиб қайтиб кирди.

— Марина, Наумов телефон қилди. Бир нарса бўлганга ўхшайди. Мен кетдим, сен кутасанми?

Марина қизариб кетди.

— Марина, мен сендан жуда илтимос қиламан. Тез қайтсам керак.

— Мен қолмайман, наҳотки тушунмасанг...

Андрей унинг гапига қулоқ солмай, югуриб чиқиб кетди. Кўча эшигининг тарс этиб ёпилгани эшитилди.

Марина ҳорғин қиёфада бир неча дақиқа оёқларини узатиб, қўлини бошига қўйиб ўтирди. Кейин ўрнидан туриб, уйнинг у ёғидан-бу ёғига юра бошлади. У стулларга, китоб полкасига қўл тегизиб кўрар — бу билан уларнинг чинакам эканлигига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлаётганга ўхшарди. У стулнинг бир чеккасига ўтириб, стол устида турган лампани ёқди, кейин Андрейнинг бу ерда қандай вазиятда ишлаб ўтиришини тасаввур қила бошлади. Қўлига перо, кейин логарифма линейкасини олиб, қовоқларини солди... Тўсатдан у стол устига ёпилган яшил картон қоғозда перо билан чизилган аёл кишининг ёнламасига олинган бир неча суратини кўриб қолди. Марина кулиб юборди. Бурни анча

танқайган, аслида эса Маринанинг бурни қирра. Ўзи ҳам унча айтарли тўшдор эмас, лекин чехрасидан асосий белгилар унинг худди ўзгинаси — тўғри тасвирланган.

Шу суратлар ёнида унинг телефон номери ҳам ёзилган эди.

Уйдаги буюмлар шу пайтдан бошлаб жонлангандек бўлиб, бир-бирига сўз бермай ҳар қайсени ўз тўғригида ҳикоя қилаётгандек бўлди. Эскиб кетган қаламтаранинг сиёҳи ёпишиб, қотиб қолган тиғи кўриниб турарди. Қора ғалтак илга қадалган йўғон, қийшиқ нина ярақларди. Бундай бадбашара буюмлар билан фақат эркак киши ишлай олиши мумкин.

Қизиқ, бу уй негадир Маринага ҳеч бегона уйга ўхшамасди. У хаёлида мебеллар ўрнини ўзгартирар, деразаларга пардалар осар, гуллар қўярди.

Ёзув столи устида копток отаётган қизнинг фотосурати турарди. Ўни чанг босган. Марина суратнинг чангини артиб, эътиборсизлик билан яна ўз ўрнига қўйди.

Андрейнинг хатти-ҳаракатлари, одатлари сезилиб турган бу хона бирдан Маринага кслажак турмушни тасаввур қилиб бераётгандек бўлди.

Эҳтимол, у мана шундай ўтириб, Андрейни кутар. У эса иш билан бўлиб Маринани эсга ҳам олмас. У иши яхши кетаётган пайтдагина кўнгилчан, юдобли, раҳмдил бўлади. У Маринани севади ва унинг барча айтганларига ҳеч эътирозсиз қулоқ солади. Аммо сен унга ҳалақит бергудек бўлсанг, танк сингари тепангдан мажақлаб ўтиб кетади, ҳатто сени ҳам аямайди. Сен шундай ҳаёт кечиришни ўйлаганмидинг? Бахтли бўлармикансан? Чидай олармикансан? Ҳа,— деб жавоб берди у.— Лекин менга бунинг нима кераги бор? Нима учун ҳаммасига тушунишим керак? Нима учун мен кўникишим керак? Мен ўзим ҳам шунақа бўлишни хоҳлайман. Ҳаётда энг оғир ва энг азиз нарса ҳам шу. Лекин, киши чинакам севган чоғида, шу нарсалар ростдан ҳам оғир туюлармикин?

Марина шу пайтгача бунчалик қаттиқ севмаган эди. Лекин вақт ўтиши билан алам туйғуси, шикаст еган иззат-нафси уни кетишга чорларди. Қани, қўлга киритдим деб ўйлаган қувончим? Кетаман. Мана, кетаман, ўшанда...

Андрей бўм-бўш кўчалардан югуриб борарди. Нафаси оғзига тикилганда одимлаб юрар, кейин бир оз ўтар-ўтмас, яна югура бошларди. У оёғига жалиш ки-йишни ҳам унутибди. Ботинкаси қорда сирғанар, ҳатто бир марта йиқилиб ҳам тушди. Аксига олиб, бугун бит-та ҳам такси учрамаса-я.

Наумов билан Якушев Андрейни трансформатор будкасида кутиб турардилар. Трансформаторнинг қизиган ғилофидан, кишини мудратувчи иссиқлик анқиб турарди. Якушев ёғоч панжарага ўтириб олиб, оғзини очиб хуррак отарди. Андрей остонада ботинкасидаги қорни қоқди-да, ўзининг ҳовлиқаётганини сездирмас-ликка уриниб, баҳузур ичкари кирди. Бу энергетиклар-нинг мустаҳкам урф-одати эди — улар учун шошма-шошарлик кечириб бўлмайдиган нарса.

Наумов ўз олати бўйича, Андрейга ҳурмат билан қўлбола папиросидан чекишни таклиф қилди, ўзи ҳам чекди ва папирос тортаркан кабелнинг ремонт қилинган-ни, ток қўйилгани ҳақида гапирди. Студентлар ётоқхо-насида чироқ ёнибди.

Андрей бундан хабардор бўлса ҳам:

— Тез битирибсиз,— деди қўйди.

Наумов мамнун бўлиб мийиғида кулди.

— Тез битиришга-ку битирдик-а, лекин бир шубҳа туғилиб қолди. Ремонт қилишдан олдин изоляциянинг шикастланган еридан икки томонга ўлчаб кўрдим. Бир томоннинг изоляцияси яхши. Иккинчи томонда эса, ун-чалик эмас. Айтгудек унча ёмон эмас, шундай бўлса ҳам... Хуллас, бунақа изоляция билан яшаса бўлади, мана, кўрдингизми, ток юбуровдик, чидаб турибди. Ло-катор кўрсатган томондаги изоляциянинг мазаси йўқ-роқ.

— Чуқурни кўмиб ташладингларми?— деди Андрей.

— Йўқ, чуқурни кўмишга ижозат бермадим. Одам-лар чарчашди, эртага эрталаб кўмишади.

— Сиз ўзингиз текшириб кўрдингизми, кабель лока-тор кўрсатган ерда бутунми?

— Кабель бақувват,— тасдиқлади Наумов,— таш-қи кўриниши жойида.

Андрей хўмрайди.

— Яна бир марта текшириб кўрсакмикин?— деди у шубҳали оҳангда.

— Мен кўрдим. Ҳаммани бўшатиб юбориб, ўзим чу-

қурга тушиб, төкшириб жүрдим,— деді Наумов.— Шундан кейін сізге телефон қилған әдим. Етган ерингиздан безовта қилған бўлсам керак-а?

— Қаёқда дейсиз, шундай пайтда уйқу келармиди? — деди бахузур Андрей.

— Чуқур кавланган еринг тупроғи силжиганга ўхшайди. Кабель ерга тортилганга ўхшайди.

Андрей бардош бериб жим турарди. Наумов кепкасининг козирогини иккига букди.

— Андрей Николаевич, таваккал қилиб кабелни қирқиб кўрсакмикин-а? — деди секингина Наумов.

— Қирқамиз,— деди Андрей жүзлари чақнаб.— Орасини очиб кўрайликчи, балки бирдан! Рост, Наумич, бирдан ҳамма сир унинг орасида бўлиб чиқар. Ундан ҳар нарса кутиш мумкин.

— Шундайку-я... Лекин бақувват кабелни қирқиш... қандай бўларкин... бундай иш учун менга раҳмат айтмайдилар, албатта. Ўрнига кейинчалик янги кабель қўйишга тўғри келади.

— Қўйиш учун кабель борми? — деб сўради Андрей

— Тайёрлаб қўйганман,— жилмайдн Наумов.

— Уйнинг токини яна узишга тўғри келади. Эҳ, жин урсин. ёдимдан кўтарилипти. Қандай қилиб узамиз?

— Бунинг ғамини еманг,— деб илжайди Наумов ва чўнтагидан қатта соатини олди.— Комендантга айтиб қўйганман. Кечаси соат бирдан эрталабгача токни узиб қўямиз, деганман.

Афтидан Наумов ҳамма ишнинг олдини олиб, тайёргарлик кўриб қўйган экан. Фақат одам етишмасди. Андрей, Якушевни Новиковга телефон қилишга юборди:— Айт, тезда келсин, йўл-йўлакай Саша билан Усольцевни ҳам бошлаб келсин,— деб тайинлади.

Наумов токни ўчирди. Улар икковлари белкуракларни олиб панжара олдиға кетдилар. Ой кўтарилди. Қор яшил, ер эса кўм-кўк бўлиб кўринарди. Кабелни қирқиб, унга вставка қўйиш учун чуқурни кенгайтиришга тўғри келди. Белкураклар музлаган заранг ерга урилиб тарақларди. Кўп ўтмай Андрей пальтосини ечиб, панжараға илиб қўйди.

Улар индамай ишлардилар. Якушев қайтиб келди. У лом билан қатқалоқларни кўчира бошлади. Новиков, Саша ва Усольцевлар ҳаммаси биргаликда таксида келишди. Усольцев ҳамон уйқусираб, ҳадеб минғирларди.

Новиковга эса, тунги, бу илҳомбахш ҳаяжонли орзиқиш ёқиб тушди.

— Сиз нима деб ўйловдингиз, Усольцев? Фаннинг шунақа оғир томонлари ҳам бўлади!— деди у белкуракни силжиб.— Мана шу белкурак билан биз ҳақиқатни ҳимоя қиламиз. Қавланг, кавланг, ҳақиқат пастда, чуқур остида.

Якушев гулхан ёқди. Аланганинг сариқ шуъласи йнгитларнинг терлаган қип-қизил чеҳраларида мавжларди. Улар галма-гал ишлардилар. Кўп ўтмай Новиков билан Андрейнинг оёқлари шилта ҳўл бўлиб кетди. Эҳтиёткор Усольцев узун қўнжли эски этик кийиб келган эди. Тунги соат иккида Наумов темир арралайдиган эрра билан чуқурга тушиб, ўтириб олди ва кабелни арралай бошлади. Ҳамма белкуракка таяниб, арранинг тишларидан чиқаётган, қулоқни кар қилгудек чинқироқ овозини эшитиб турарди.

Қирқиб олинган кабель бўлаги юмшоқ ва илиқ эди, уни дарҳол будкага олиб кириб кетдилар. Наумов унинг пўлат лентадан қилинган қобиғини олди, аста-секин мумланган жут толаларини ечди. Узоқ ўрмонларнинг хушбўй ҳиди анқиб кетди. Қўрғошин хирагина ялтираб кўринди. Наумов чаққонлик билан қўрғошин трубкани кесди, уни букиб, орасидан сариқ қоғозга ўралган кабелни олди ва чирокқа тутиб кўрди. Улар бир-бирларини туртишиб, бўйинларини чўзишиб қоғознинг мумланган сиртига тикилдилар.

— Шу! Ана! Бор экан!— деб бирдан бараварига қичқириб юбордилар. Кабелнинг ўртасида, сариқ қоғозда қора доғ сингари куйган жойи бор эди. Бу куйиш ўнлаб қават қоғоздан ўтиб, кабелнинг мис томирига етган ва электрон оқимини ерга бериб ётган экан. Токнинг ғойиб бўлаётган жойи шу эди. Бузилиш процесси энди бошланаётган экан. Бу ёмон жароҳат сингари изолляциянинг соғлом ҳужайраларини қурбон қилаётган экан. Кабель шу алпозда кетса, ҳалокатга маҳкум бўлиши аниқ эди.

— Икки-уч ҳафтадан кейин куйиш сиртга чиққан бўларди,— деб хомуш гап бошлади Наумов.

— Бундан чиқди, локатор тўғри кўрсатибди-да.— қичқириб юборди Новиков.— Тўғри чиқди! Қойил!

У Наумовнинг елкасига қоқди, Андрейнинг қўлини икки қўли билан сиқа бошлади.

— Андрей Николаевич!— деди Саша ҳаяжон билан.

Ҳамманинг чеҳрасида бахтиёрлик аломатлари чақнаб турарди. Наумов бошидан кепкасини олди, унинг ғижимланган козироги ҳозирги тантанали вазиятга мос тушмасди. Улар бир-бирларининг сўзларини бўлиб, энтикиб-энтикиб, бугунги юз берган ҳодисаларни эслашар ва бир-бирларининг қўлларини самимий сиқишарди. Уларнинг толейига жуда камдан-кам учрайдиган ажойиб ҳодиса юз берди: бирданига иккита шиқастанган ерни топишди-я. Улар бир-бирларининг сўзини бўлиб, нега 280 метрли масофани кўрсатганда, экранда оз аломат кўринганини муҳокама қила бошладилар.. Энди эҳтиёт бўл. Тонков! Азиз ва севимли локатор бизни уялтириб қўймади.. Текшириб кўришни ким таклиф қилувди? Наумов. Яша чол! Қара-а, агар Наумов бўлмаганда нима бўларди,— шунда ўзининг тентак эмасман деб исбот қилиб кўргинчи!

Шундан кейингина улар ўзларининг нақадар исқирт эканликларини пайқадилар. Андрейнинг дам олиш кунлари киядиган кўк костюми лойга беланган эди.

Энди вставкани монтаж қилишга киришиш керак. Наумов, Якушев икковимиз қилиб қўямиз, деб қанча ишонтирса ҳам, ҳаммалари чуқур тепасига, унга ёрдамга боришди.

Андрей будкага кириб, ичи ағдарилган кабель олдига чўкка тушиб ўтирди.

— Бу қандай бўлди...— деб ғудурлади у, қақраган лабларини қимирлатиб.

У ўрнидан туриб, скверга чиқди ва йўл танлаб ўтирмай қорни кечиб гулхан томонга қараб кетди. Яна қўлига белкурак олди. Усольцев унга оёғи нам бўлгани ва шамоллаши ҳақида нималарнидир гапира бошлади, у қўл силтаб қўйди.

— Шошмай тур... Шошмай тур,— деб тажрорларди у, чуқурга тупроқ тушираркан.— Шошмай тур.

У шу қадар хаёлга чўмиб кетган эдики, чуқурнинг тўлиб қолганини ҳам сезмади. Ҳамма бирдан хоҳлаб кулиб, уни ишдан тўхтатди. У чуқурдан тупроқни олиб яна четга ташлай бошлаган эди.

Ҳозир Андрей шилтаси чиққан қор устида қўлига белкуракда созтупроқ кўтариб турарди.

— Шошмай тур!— деди у баланд овоз билан.— Бундан нима натижа чиқяпти ўзи? Бундан чиқди, лока-тор билан ҳали юз бермаган шикастланишларни ҳам... Бўлажак шикастланишларни ҳам аниқлаш мумкин эканда? Факт! Нега шу пайтгача индамай турибсиз-лар?!

Қандай қилиб билишди бунни? Бу ахир ҳаммага, ҳатто мудроқ босаётган Якушевга ҳам ойнадек равшан эди-ку. Ҳасад, кўнгилли ҳасад Новиковни жииз этиб чақиб олгандай бўлди — нега мен шу оддий нарсани ўйлаб тополмадим? Эҳ, анқов,— деган фикр келди унинг хаёлига.

Соддалик, айниқса муайян соддалик фанда жуда мураккаб нарса ҳисобланади. У узоқ ва оғир йўлнинг оқибатида пайдо бўлади. Электр лампаси энг биринчи ёй фонарлари олдида таққослаб бўлмас даражада содда. Баҳайбат сув чархпалагидан кичкинагина оддий турбинага ўтиш учун юзлаб йиллар ўтган.

Наумов кабелга ток берганида тунги соат икки ярим эди. Студентлар ётоқхонасидаги бир неча деразалар ёришиб кетди.

— Ёқ.— деди Андрей,— баҳузур ёқавер.

— Профилактика сифатида энди икки юз граммдан тамоқдан ўтказсак дуруст бўларди-да,— деди Наумов.

Улар қаттиқ совуқ қотиб қалтирай бошлаган эдилар.

— Дўстлар,— деди Андрей,— юринглар меникка. Айтгандек, баъзи бир нарсалар тайёрлаб қўйилган.

Ана шу пайт Марина эсига тушди. Наҳотки кетиб қолган бўлса? Ҳа, ҳа... У бир нарса деёткандай бўлувди? Албатта, кетиб қолган... Нега мен бундай қилдим-а? Кетса кетар. Бошқа иложим йўқ эди.

Онда-сонда ёниб турган фонарлар совуқ изғиринда тебраниб турардилар. Трамвайчилар рельсларни сварка қилардилар. Сварканинг ўткир шуъласи осмону фалакка тиралган эди. Боғнинг ичкарисига жойлашган касалхонанинг деразаларидан ғира-шира ёруғ тушиб турарди. Яхши ёритилган нон заводининг печлари гувиллаб ёнар, янгигина тандирдан чиққан ноннинг ёқимли ҳиди кўчани тўлдирган. Ҳатто ярим кечада ҳам шаҳар устидаги осмон минглаб электр лампалари билан ёритилган. Қо-

ронги тун бу электр нури олдида ожизлик қилиб, аста чекина бошлади. Электр чироқлари сон-саноксиз. Ҳозир Владивостокда бу чироқлар ўз вахталарини кўзни қамаштирувчи эрталабки қуёшга топшираётган эдилар. Бу чироқлар Совет мамлакатининг бепоеъ ерларида, унинг катта ва кичик шаҳарларида, қишлоқларида, чегараларида, шахталарида порлаб турарди.

Бундан буён ҳеч қандай куч бу чироқларни ўчира олмайди. Энди метро поездлари баҳузур юраверсин, электр печлари гувиллаб ёнаверсин, моторлар гувиллаб айланаверсин, электростанцияларнинг турбиналари бемалол ишлайверсин, симлар уларнинг қувватини ҳар томонга олиб кетсинлар. Бу мамлакатнинг, кўзга кўринмас электростанцияга ўхшаб, бутун ер юзининг заҳматкашлари учун қувват ва нур ижод қилаётган бу қудратли мамлакатнинг меҳнати ва ҳаёти осойишта бўлсин.

Қоронғи кўча бўйлаб, қалби порлоқ умидларга тўлган олти киши ўтиб борарди. Улар бугун нур учун бўлган кескин жангда ғалаба қозондилар. Уларнинг ҳеч бири ҳам тантанали, баландпарвоз сўзларни айтмасдилар. Улар ҳозир озгина ароқ ичиб олиб, баданларини қиздиришни ўйлардилар, холос. Уларни мудроқ босиб, мункиб-мункиб кетардилар ва совуқдан шолғомдек қизарган лой қўлларини чўнтакларига яна чуқурроқ тикирдилар.

Меҳмонлар йўлакда ечинишгунча, Андрей ичкарига югуриб кирди. Марина диванда ғужанак бўлиб ухлаб ётарди. У уйқусираб, анча вақтгача ҳеч нимага тушунмай ўтирди. Кейин кўзлари чақнаб, Андрейни маҳкам қучоқлаб олди ва уни табриклади, кейин меҳмонларнинг дарагини эшитиб, ваҳима билан орқага тисарилиди.

— Сен жинни бўпсан. Мен нима қиламан? Ҳозирнинг ўзида уйга кетаман...

У Андрейнинг важларига ҳеч қулоқ солмас, йўлакдан эшитилиб турган ғовур-ғувурга қўрқув билан қулоқ соларди.

У бир оз ўзини тартибга солиш учун ошхонага кириб кетди. Қайтиб чиққанда ҳамма меҳмонлар ювиниб бўлиб, Андрейнинг қўлидаги шишаларга суқланиб қарар ва папирос тутатишиб турардилар.

Маринанинг юзи тиниқ, упа сурилган эди, лаблари маҳкам юмилган. У ҳушёрлик ва такаббурлик билан кириб келди.

Уни тортинчоқлик билан индамай қарши олдилар. У бу ердаги одамларнинг биронтасини ҳам танимас, улар ҳам Маринани билмас эдилар. Новиков апил-тапил пиджак тугмаларини қадар экан ўрнидан турди — у одати бўйича ҳар доим аёйлар олдида ўзини сипо ва уддабурон қилиб кўрсатишга уринарди.

— Танишинглар, ўртоқлар, Марина Сергеевна,— Андрей унинг қўлидан ушлади, юзи бир оз бўзарди,— менинг хотиним.

Новиков қалқиб кетди ва Саша билан кўз уриштириб қўйди. Содда дил Усольцев бўлса:

— Мен, Андрей Николаевич, сизни бўйдоқ деб ўйлаб юрардим,— деди. Марина қўлини тортиб олиб, овқат тараддудини кўра бошлади. Унинг чақнаб турган кўзларида ҳамма нарса акс этса ҳам маъносиз тикиларди, у кўзлар гўё иккита қора кўзгуга ўхшарди. Эркаклар бутерброд тайёр бўлишигача сабр қилмай, биринчи рюмкани Маринанинг соғлиғи учун кўтардилар.

Улар ҳозир Борисовнинг йўқлигига ачина бошладилар. Иккинчи гал «профилактика» учун ичиб юбордилар.

— Одобсизлик бўлди-да, ярим кечада бир гала бўлиб желиб, бекани ташвишга солиб қўйдик,— деди Навмов куйиниб.

— Ҳечқиси йўқ, ўрганиб қолганман,— деб илжайди Марина.

— Сиз бахтли экансиз, Андрей Николаевич,— деди Усольцев.— Менинг хотиним бўлганда, ҳаммамизни кўчага қувиб чиқарарди.

Марина, Андрейнинг ўзига тикилган кўзларига қарамаслик учун меҳмонларнинг тарелкаларига овқат солар, улар билан ҳазил-ҳузул гаплар айтишар, табассум қиларди. Ҳамма шу бугун кечаси бўлган воқиалар устида гапирарди. Майя Константиновна, ўлчаш ишида чин ўртоқлик қилди. Ҳеч қандай манманлик, ҳеч қандай кеккайиш, ҳеч қандай пичинг бўлмади. Нина Цветкова баъзан ачитиб-ачитиб олди. Лекин бу аччиқ сўзлар асосан Сашага қарши қаратилган эди.

— Бунинг менга нима дахли бор?— деди Саша елкаларини қисиб.

Ҳамма кулиб юборди.

— Нима, баъзи бир ўртоқларга ўхшаб, сен ҳам тўйни йўққа чиқармоқчимсан?— деди Новиков.

— Ҳа,— деди Саша бўғиқ овоз билан.

— Устинова анча аниқ натижага эришди,— эслади Наумов.— Бору йўғи плюс-минус уч метр.

Устинова баъзи соҳаларда Тонковнинг усулларини такомиллаштиришга сазовор бўлган деб ҳурмат билан гапира бошладилар.

— Бизнинг олдимизда ип эшолмайди,— деди Саша.

— Бу қандай бўлди, Андрей Николаевич,— деди Наумов,— демак, локатор шикастланган ерни аниқ топишдан бошқа, яна бўлажак авариядан ҳам дарак бераркан-да?

Саша мудраб ўтирган Якушевни турта бошлади.

— Ҳей, эшитсангчи, барча линияларда бизнинг локаторимизни ишга солишаркан. Бунинг қанчалик аҳамиятга эга эканлигини биласанми ўзинг? Ўтказиш линияларини минг километрга чўзадилар...

Орзулар кўпаяборди. Телеграф линиялари... Телефон... Асбоблар электр машиналарнинг обмоткаларини текширади... Порлоқ келажак уларнинг ҳориган бошларини айлантирарди.

Андрей локаторнинг янги хусусиятларини текшириш ишини дарҳол кенг йўлга қўйиш кераклиги ҳақида гапира бошлади.

Новиков хўрсинди.

— Яна бошланяпти. Яна азоб-уқубат. Яна техотдел билан жанжаллашиш. Яна формулалар устида бош қоғириш. Яна кўнгилсиз воқеалар, ташвиш.

— Макар Петрович, эртагаёқ план тузишга киришинг,— деди Андрей.

— Эртага эмас, бугун,— деб хўрсинди Усольцев, ўрнидан тураркан.

Меҳмонлар кетишди. Хона папирос тутунига тўлган, дим эди. Андрей дарчани очди. Совуқ ҳаво оппоқ тутун бўлиб, ичкарига гупиллаб кира бошлади. Марина китоб шкафи олдида қимир этмай турарди. Андрей секин-аста унинг олдига келди, қўлини авайлаб олди ва бошини эгиб, унинг кафтидан ўпди.

— Марина, раҳмат,— деди ҳамон унинг бетига қарашга журъат этолмай.

Унинг овози қалтираб кетди. Марина Андрейнинг энгашган бўйнидаги томирнинг уриб турганини кўрди.

Андрей ноқулай, қизиқ вазиятда энгашиб турар ва унинг кафтини соқоли ўсиб кетган юзига босарди.

Марина:

— Қандай журъат этдингки... деб аввалдан тайёрлаб қўйган жумлани айта бошлаган эди, лекин буни айтишдан нима фойда, деб гапини чала қолдирди.

Андрей қаддини ростламоқчи бўлган эди, шу пайт Марина бўш қўлини унинг бошига қўйди. Ҳозир у чехрасини унга кўрсатишдан кўрқар, агар у қарагундек бўлса чи-долмай йиғлаб юбориши мумкин эди.

— Шундай бўлса ҳам, бу одобсизлик,— деди Марина қолган бор-йўқ ғазабини тўплаб. Унинг ғазаблари фақат шу жумлани айтишгагина етди. холос.

Андрей бошини кўтарди. У Андрейнинг кўзларига бахтли, уятчан ва айни вақтда жаҳлдор чехра билан тикилди.

— Энди... мен сенинг қариндошларинг, ошна-оғайниларингга қандай кўринаман?

Андрей бунга кулиб жавоб берди:

— Биз эртага эрталабдан ЗАГСга борамиз. Биз сен билан бир ЗАГСдан иккинчи ЗАГСга бориб, ҳамма ерда никоҳдан ўтамиз.... Ун марта.. Йигирма марта никоҳ қилдирамиз...

— Сенингча энг муҳими шуми? Сен буларни жуда осон ва оддийгина деб ўйлайсан!... Энг оғири энди келадиган сен буни биласанми? Ким билсин, турмушимиз қандай бўларкин...

— Бизнинг турмушимиз-ку, жойида бўлади...—ишонч билан гап бошладиган Андрей.

— Сен нимани айтяпсан?

Андрей қизариб кетди.

— Шундай... Ҳеч хаёлимдан чиқмаяпти. Смородиннинг мийиғида кулиб қўйганини сездингми? Қани, уларнинг ҳаммасига исботлаб кўрсатиб берчи. Афсус, ёнимда Борисов йўқ.

Улар, дарчанинг яшил квадратидан ичкарига бурқираб кираётган кул ранг совуқ ҳаво оқимига тикилиб, анча вақтгача жим қолдилар.

— Мен ҳам билувдим,— деди хаёлчанлик билан Марина.

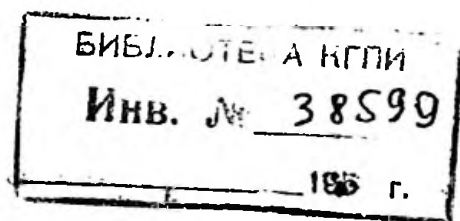
Андрей кулиб юборди ва Маринанинг елкаларидан авайлаб ушлади.

— Жуда соз. Шундай бўлса ҳам мен бахтлиман.

— Ҳа,— деди Марина ундан кўзини узмасдан жиддий оҳангда.—шунинг ўзи чинакам бахт бўлса керак.

Улар орасидаги суҳбатдан айтилиши мумкин бўлган энг сўнгги жумлалар шулар эди. Уларнинг бундан кейинги суҳбатлари икковларидан бўлак ҳеч кимга тааллуқли эмас эди.

*Ленинград,
1951—1954.*

На узбекском языке

ДАНИИЛ ГРАНИН

ИСКАТЕЛИ

Роман

Гослитиздат УССР — 1960 г. Ташкент

Редакторлар: М. Норматов ва С. Раҳимов

Рассом П. Бродский

Рассом редактор Г. Бедарева

Технич. редактор Т. Скиба

Корректорлар Н. Аҳорова ва С. Абдуллаева.

* * *

Босмахонага берилди 9/IX 1960 й. Босишга
рухсат этилди 10/III-1960 й. формати 84X108¹/₂,
босма л. 16,75 шартли босма л. 27,47 наshr. л.
29,1. индекс б/ад. Тиражи 15000.
Тошкент, Навоий кучаси, 30.
Шартнома № 9—56.

* * *

„Қизил Ўзбекистон“, „Правда Востока“
ва „Ўзбекистони Сурх“ бирлашган
нашриётининг босмахонаси. Тошкент.
„Правда Востока“ кучаси 26. Заказ № 3354.
Баҳоси 10 с. 35 т.

ЎЗССР ДАВЛАТ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ

*Босилиб чиқди ва китоб магазинларида
сотилмоқда*

МИНГ БИР ҚЕЧА. Араб эртаклари. Биринчи том
376 бет. Баҳоси 11 сўм 75 т.

ЭРОН ХАЛҚ ЭРТАҚЛАРИ. Форсчадан таржима.
326 бет. Баҳоси 6 сўм 75 т.

ТЎПЛАМ. Ёшлар саҳнаси (бадий ҳаваскорлар
кутубхонаси). 68 бет. Баҳоси 3 сўм 40 т.

МАЖЛИСИЙ. Қиссаи Сайфулмулк. (Ўзбек
классиклари кутубхонаси). 96 бет. Баҳоси
0—75 т.

ШОНЛИ АВЛОД. Адабий тўплам. 266 бет. Баҳоси
5 с. 60 т.

ФАЙЗУЛЛА ШУҚРУЛЛА Қишлоқда яшайман.
Шеърлар. 64 бет. Баҳоси 0—90 т.

НАЗАРМАТ. Сир бўйи — нур бўйи. Шеърлар. 92
бет. Баҳоси 1 сўм 80 т.

Ш. ҒУЛОМОВ. Беш оғайни. Очерклар. 158 бет.
Баҳоси 1 сўм 75 т.

ҲАБИБИЙ. Замон фарҳодлари. Шеърлар. 88 бет.
Баҳоси 1 сўм 80 т.

ХОРАЗМИЙ. Муҳаббатнома. (Ўзбек классиклари
кутубхонаси.) 70 бет. Баҳоси 0—45 т.

ШАМШАРОВ ЙЎЛДОШ. Пахтақайнар. Ҳикоя ва
очерклар. 194 бет. Баҳоси 3 сўм 20 т.

ЭРГАШ. Танланган асарлар. (Шеърлар, поэмалар,
таржималар.) 120 бет. Баҳоси 3 сўм 60 т.

ОҚ ОТЛИ ЎҒЛОН. Озарбайжон халқ эртаклари.
136 бет. Баҳоси 3 сўм 95 т.

ЛЕ ИВАН. Тоғ оралиқлари романи. 730 бет. Баҳоси
15 сўм 25 т.

ШЕВЧЕНҚО ТАРАС. Танланган асарлар. II том.
Драмалар ва повестлар. 492 бет. Баҳоси 10 сўм.
80 т.

ШОЛОМ АЛЕЙХЕМ. Мотл деган бола. 82 бет.
Баҳоси 2 сўм 60 т.

АЛБАН ПОЭЗИЯСИ. Тўплам. 154 бет. Баҳоси 4
сўм 25 т.

Н. МАҚСУДИЙ. Ҳаёт лавҳалари. Ҳикоялар. 120
бет. Баҳоси 1 сўм 35 т.

МИРМУҲСИН. Ҳикоялар. 136 бет. Баҳоси 3 сўм
70 т.

РАҲМАТ ФАЙЗИЙ. Кишиларимиз қиссаси. 484
бет. Баҳоси 9 сўм 80 т.

И. СУЛТОНОВ. Пьесалар, мақолалар. 372 бет.
Баҳоси 12 сўм 20 т.

О. ЕҚУБОВ. Ота изидан. Повесть. 136 бет. Баҳоси
2 сўм 50 т.

А. МУҲИТДИН. Ҳадя. Ҳикоялар ва очерклар. 156
бет. Баҳоси 1 сўм 70 т.

САБОҲИДДИН АЛИ. Ҳикоялар. Туркчадан тар-
жима 250 бет. Баҳоси 8 сўм 30 т.

РЕШАТ НУРИ ГУНТЕКИН. Чоли қуши. Роман.
Туркчадан таржима. 320 бет. Баҳоси 12 сўм.

А. ҚАРНИҚ. Кашмир маликасининг сири. 80 бет.
Баҳоси 1 сўм 45 т.

ҲИНДИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ ҲИКОЯЛА-
РИ. 310 бет. Баҳоси 10 сўм 85 т.

МУҒУЛ ШОИРЛАРИ. 188 бет. Баҳоси 4 сўм 75 т.

ЛИ БО. Лирика. 140 бет. Баҳоси 3 сўм 35 т.

Бу китоблар Ўзбеккниготорг ва матлубот коо-
перацияси магазинларида топилмаса, заказлар
қуйидаги адресга юборилсин:

Тошкент. Ўзбекистон кўчаси, 11. Ўзбеккниго-
торгнинг «Книгапочтой» бўлими.

